

KÖZÉPKORTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

8.

SZEGEDI KÖZÉPKORÁSZ MŰHELY
2015

**KÖZÉPKORTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

8.

Középkortörténeti tanulmányok 8.

*A VIII. Medievalisztikai PhD-konferencia
(Szeged, 2013. június 17–19.)
előadásai*

Szerkesztette:
Tóber Márta
Maléth Ágnes

Szegedi Középkorász Műhely
Szeged 2015

A kötet megjelenését támogatta:
Szegedi Középkorász Műhely
Szegedi Tudományegyetem Medievisztika PhD-programja

© A szerzők
© A szerkesztők

Előszó

Szójátékkal élve, a páratlan évek páratlan várakozással megélt eseménye a szegedi doktori képzés körül buzgólkodó szegedi medieviszták táborában a mindig nyárkezdet idején sorra kerülő Medievisztikai PhD-konferencia. A kezdetek még 1999-re nyúlnak vissza, s azóta szabályos kétéves ritmusban újabb és újabb konferenciák követték egymást, sorozatban immár nyolc alkalommal. Híre kelt a rendezvénynek, s míg a konferencia a kezdetekkor csak az első 5 év képzésében résztvevők számára teremtett fórumot és bemutatkozási lehetőséget, a későbbiekben a lebonyolítás keretei több irányban is kiszélesedtek. Természetszerűleg az újabb és újabb évfolyamok egymásutánjában folyamatosan duzzadt a programhoz kötődő medievista doktoranduszok száma, ám a képzés aktuális részesei mellett a régiek is a megszólalás igényével térnek vissza alma materükhöz egy-egy konferenciaalkalommal. Más képzőhelyek ifjú középkorászai szintén rendszeres látogatói lettek a rendezvénynek, eleinte a közönség sorait gyarapítva, majd mind többen előadásokkal is jelentkeztek. A fellépő vendégek sorában olykor határon túli magyar, néha külföldi fiatal kolléga megszólalásának örvendhetünk. A konferenciák tartalma tovább színesedett azáltal, hogy a középkorászok mellett a társ tudományok – például a nyelvtudomány és a jogtörténet – ifjú képviselői esetenként ugyancsak megszólaltak dolgozataikat bemutatva a közönség előtt. Néhány utóbbi alkalom során az is előfordult, hogy a vendégként Szegedre látogató hivatásos középkorkutatók előadást vállalva gazdagították a rendezvény tartalmát. Így az elmúlt másfél évtized alatt a Szegedi Medievisztikai PhD-konferencia nagy várakozással övezett, sokoldalú és több funkciót betöltő rangos szakmai eseménnyé emelkedett.

Míndeközben kialakult a konferenciák dokumentálásának szintén hagyományteremtő, egyre finomuló gyakorlata, azaz az elhangzott előadások anyagának tanulmánykötetben történő közzététele. Ezek kivitelezését, a fáradságos és nagy figyelmet igénylő, áldozatos szerkesztői munkát rendszerint a konferenciaszervezésben is jeleskedő végzős évfolyamok tagjai vállalják magukra, miként történt az most is, a 2013. évi PhD-konferencia előadásainak közreadásakor. Tóber Márta és Maléth Ágnes viselték e terhek oroszlánrészét, háttérsegítőként pedig Bartha Annamária és Kruták Anita álltak rendelkezésre. Köszönet illeti őket töretlen odaadásukért és kitartásukért! A kézben tartott kötet 25 publikálásra kidolgozott tanulmányt foglal magában igen gazdag tematikai változatosságban. Mint már legutóbb is, a kötet szerkezet vázát ismét kisebb egységekre bontott tematikai blokkok alkotják. A szóban elhangzott prezentációhoz képest a szerzők gondos jegyzeteléssel és a bibliográfiai tudásbázis feltüntetésével mélyítették tovább közleményeik szakszerűségét. A doktori program munkatársai és a kiadvány létrejöttében szerepet vállaló valamennyi középkorász ösztönén reméli, hogy új kötetük – akárcsak a sorozat előzményei – nemcsak a munkát fellapozó medievisztáknak szolgálhat majd hasznára és épülésére, hanem kedvét és örömét leli abban minden érdeklődő, a középkori világ megismerésében szívesen elkalandozó olvasó.

Végül újtárra bocsátva a kötetet egy gondolat erejéig szót érdemel még egy körülmény. A szegedi középkortudományi doktori program a legutóbbi, 2013. évi PhD-konferencia óta túljutott működésének 20. évén. Az elmúlt két évtized alatt 56-an szereztek a képzésben abszolutoriumot, 40-en pedig PhD tudományos fokozatot. Termékeny munkára utaló, sokatmondó számok ezek, de mégis csak számok, amelyek természetüknél fogva a mennyiségekről árulkodnak elsősorban. A dolgok érdemi része, minősége azonban a pusztá számokból közelről megítélhetetlen. E téren a szerzői nevek, a közreadott disszertációk és a publikált szakmai közlemények beszédesek; belőlük lehet elsősorban képet alkotni egy-egy iskola és program munkájának színvonaláról, értékéről. Jelen kötet lapjainak átforgatása után mély hittel tápláljuk magunkban annak reményét, hogy könyvünk nem állít ki rossz bizonyítványt munkánkról. Bízunk benne, hogy az olvasásra összefűzött 25 tanulmány olyan képet tükröz

medievista műhelyünkről, hallgatóinkról, támogató szakmai segítőinkről, amely nemcsak szakszerűségről és hozzájárásról árulkodik, de tanúsítja a szerzőkben munkáló mély és eltökélt kutatói elkötelezettséget, illetve a középkor tanulmányozásának őszinte, kikerülhetetlen vonzalomként megélt szeretetét is.

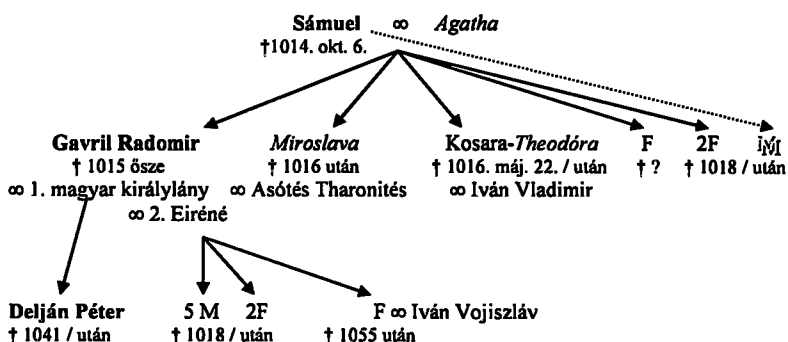
Szeged, 2015 májusán

ALMÁSI TIBOR

Kölpolitika

Radomir és „Magyarország királya” leányának a házassága*

Az első ezredforduló táján kötött házasságot Gavril Radomir, más néven Roman az akkor bolgár uralkodó, Sámuel fia a „magyar király” lányával. Ez az időszak a bolgárok történelmének egy igen válságos időszaka volt, így fokozott érdeklődés övezi a témát. Azonban a források csekély száma és szűkszavúsága miatt számos kérdéses pontja van a történetnek. Mikor kötött házasságot Radomir? Kivel kötött házasságot, azaz ki a forrásban említett és közelebből meg nem nevezett magyar uralkodó? Miért kötötték ezt a házasságot, majd utóbb miért bomlott fel? Végezetül ehhez kapcsolódik még egy problémás kérdés, melyet az előbbi kérdések körüljárása és megválaszolása mellett még fel szándékozok jelen tanulmányban vizsgálni, hogy Sámuel mikortól vált a bolgárok teljhatalmú, azaz egyedüli urává.

1. Sámuel bolgár cár (?–1014) családfája¹

Radomir és a magyar királyné házasságkötésének időpontja napjainkig vitatott és a nézetek igen széles skáláját felvonultató probléma. Nézzük meg, mit tudunk Radomir házasságáról. Egyrészt Skylitzés folytatója közli, hogy „egy bizonyos bolgár, Petros, akinek mellékeve Deleanos, egy bizonyos férfi szolgája, elsőkve a fővárosból Bulgáriában csavargott, ... és azt híresztelte, hogy ő Romanosnak, Sámuel fiának a fia.”² Ezen tudósítást egészíti ki, és egyben helyesbíti Mikhaél dévoli (Diabolis, mai Albánia területén) püspök, miszerint „Radomir Magyarország királyának³ leányát birta feleségül; nem tudom, mi okból kifolyólag, meggyűlölte őt, s miután már tőle teherbe esett, elűzte, és feleségül vette a Larissában foglyul ejtett csodaszép Eirénét.”⁴ A két tudósítás közti eltérés abból adódik – Vajay Szabolcs nézete szerint –, hogy Delján Péter és felmenői, Sámuel cár valamint Gavril Radomir egyaránt, a

* Jelen tanulmány a MÖB (Collegium Hungaricum) kutatási ösztöndíj támogatásával és a K 81485. sz. OTKA kutatási pályázat keretében készült.

¹ Jelmagyarázat: M = fiú; F = leány; **bold** = tanulmány szempontjából kiemelten fontos személy; *kurzív* = csak egyszer / egy kéziratban szerepel a név; *lj[ilj]* = törvénytelen gyermek.

² ÁMTBF 92.; CFHB V. 409⁸⁹⁻⁹⁴; CSHB 9. 527⁶⁻¹¹; ГИВН VI. 302.; WORTLEY 2010. 384–385.

³ Mikhaél püspök munkájában a *κράλης* kifejezést használja, bár a görög források általában a fejedelem és király megjelölésére inkább az *ἄρχων*-t használják. Míg például Simeont következetesen csak *ἄρχων*-nak, addig I. Péter cárt eleinte *ἄρχων*-nak titulálják a források, majd a basileusszal való megegyezést követően használják vele kapcsolatban a *βασιλεύς* címet. Ugyanakkor fiát, Boriszt már kizárólag *βασιλεύς*-nek címezik a források.

⁴ Additamenta Michaelis: ÁMTBF 97–98.; WORTLEY 2010. 385. A fentiekkel ellentétben Zonaras, egy másik bizánci történetíró munkájában Áron fiának írja le Delján Pétert: CSHB 49. 598. XVII. 17¹⁻²; ГИВН VII. 192.

családnak a bizánci udvarban nem-elfogadott ágából származott, ezért állította be kétes származásának őt a történetíró.⁵

A szűkszavú források alapján e házassággal kapcsolatban született nézetekre az alábbi példák hozhatók, melyek egyben azok sokszínűségét is szemléltetik:⁶

	„Magyarország királya”	házasságkötés	válás
Zlatarski ⁷	István király	1000. 08. 15. után	1002–1003
Fehér ⁸	Géza fejedelem		1001–1005 között
Runciman ⁹	István király		~ 998
Vajay ¹⁰	Géza fejedelem	987 v. kevéssel előtte	988
Györffy ¹¹	Géza fejedelem	1001	1009
Mijatev ¹²	Géza fejedelem	999	
Mutafcsiev ¹³	magyar király		
Makk ¹⁴	Géza fejedelem	995 [955–996]	997–998
Kristó ¹⁵	Géza fejedelem	995	997–998

⁵ Egyes bizánci források – Skylitzés, Zonaras, Psellos – kalandomak, csalónak nevezik, ami nyilván a család Bizáncban nem elfogadott, ellenálló ágának (Sámuel, Radomir, Péter) szóló elutasítás következménye. VAJAY 1967. 87.

⁶ Jelmagyarázat: *kurzív* = magyar kutató, *normál* = külföldi kutató.

⁷ Sámuel 999. évi hadjáratakor szövetséget kötött a magyarokkal annak okán, hogy a szerémi bolgár területet bevédje velük szemben, e szövetséget erősítette meg a Sámuel fia és István király lánya közötti házasság, mely igen hamar felbomlott (ZLATARSKI 1927. 672.). Fehér Géza egyik tanulmánya alapján megemlíti Zlatarski, hogy Géza és István is szóba jöhetne a leány apjaként, de mivel Géza nem volt király, így csak István lehet az apa és miután 1000. augusztus 15-én (!) koronázták magyar királlyá, ezért a házasságkötés csupán ezt követően történhetett meg (ZLATARSKI 1927. 672–673. 11. l.). Ténylegesen István királyt az ezredforduló első napján koronázták királlyá (1000. december 25-én vagy 1001. január 1-én), és a halálának a napja volt Nagyboldogasszonykor (1038. augusztus 15.).

⁸ Géza célja dél felé is biztosítani a békét, míg Sámuel célja a szövetségesben támogatót nyerni. Miután ebben csalódott, szövetséget kötött Ajtonnyal, István pedig II. Basileiosszal, ezért került sor 1001–1005 között a magyar feleség elűzésére, azaz a terhessé vált kapcsolat felszámolására. FEHÉR 1927–1928. 8–11.

⁹ István király, Sámuel bátorágáról értesülve, felajánlott egy szövetséget és a lánya kezét Gavril Radimornak. Gavril eltaszította feleségét, aki királyi vér volt pedig, és elvette a larissai görög foglyot, Eirénét. Apja, kevésbé értékelte a magyar szövetséget, ezért jóváhagyta fia házasságát. A hercegnő nem maradhatott ebben a vad udvarban, így egy monostorba menekült, ott szülte meg fiatalon elhunyt fiát, Delján Pétert. RUNCIMAN 1930. 233–234.

¹⁰ A magyar herceglány születését 973 tájára vélelmezi (VAJAY 1967. 71.). Iréné nyilván Larissa elfoglalásakor, azaz 986-ban került fogságba, de Gavril nem azonnal kezdett érdeklődni iránta. Eltaszításakor terhes volt a magyar herceglány, de több gyermekükről nincs tudomás, így házasságuk 987-ben vagy nem sokkal előtte mehetett végbe a házasságkötés. A leány tehát mindenképpen Géza lánya kellett legyen, a házasság a fejedelem külpolitikájával egybehangzó (VAJAY 1967. 66.). A bolgár cárevics 988-ban taszította el várandósan VAJAY 1967. 87.

¹¹ Sámuel az 1001-ben indított nagy bizánci offenzíva idején kérte meg fia számára István egyik húgát. Bár Gavrilnak görög ágyasa volt, ez nem befolyásolta a dinasztikus házasságot. A házasság nem a várt eredményt hozta, mert István ugyan leverte előbb Bizánc szövetségését, Gyulát 1003-ban, majd a másik szövetségését, Ajtonyt is 1009-ben, de katonai segítséget nem nyújtott Bulgáriának, ezért Gavril elűzte várandós feleségét. GYÖRFFY 1977. 284–285.; MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE I. 812.; GYÖRFFY 2013. 284–285.

¹² MIJATEV 1981. 136.

¹³ Gavril Radomir első felesége a magyar király lánya volt. MUTAFCSIEV 1986. 224–225.

¹⁴ A szövetség 995 táján (utóbbi munkájában már 995–996-ra dátumozva) jöhetett létre és a házasságkötés is. A felbomlása pedig a nagy Spercheios folyó mellett elszenvedett bolgár vereség hatására az elmaradt magyar fegyveres segítség miatt következett be 997–998 táján (MAKK 1996. 40., 54.; MAKK 1998.a 120–121.; MAKK 1999. 27.; MAKK 2012.a 130–132.). Az új házasságnak propagandisztikus jelentősége volt. Lásd ehhez: ÁMTBF 97., 98.

¹⁵ A 10. század végén a magyar fejedelem bolgárbarát politikát folytatott, erre utal, hogy a bolgár trónörököshez adta feleségül lányát. E szövetségen nagyban lazított a tény, hogy Gavril Radomir 997–998 táján eltaszította magyar hitvesét (KRISTÓ 1998. 112.). Másik saját gyermekük a legvalószínűbb feltevés szerint 995 (vagy 997–

Privatrić ¹⁶	István király / Ajtony		
Dimitrov ¹⁷	Géza fejedelem	997–1000	X. század vége
Božilov–Gjuzelev ¹⁸	Géza fejedelem	998–1000	
H. Tóth ¹⁹	Géza fejedelem	997/998 – 1001 között	
Plamen ²⁰	Géza / István	1000	1002–1003
Manevski ²¹	–		~ 1000
Andreev ²²	Géza fejedelem	998	1000–1001

A problémát közelebbről szemlélve azt láthatjuk, hogy – miként már fentebb utaltam erre – a forrás kijelentése, miszerint *Magyarország királya* volt az após, áll a háttérben. Mind látható a fenti táblázatból, igencsak megoszlanak a vélemények az após, azaz Magyarország királya személyét illetően, vajon Géza fejedelem, avagy magyarország első megkoronázott királya, Szent István bújik-e meg kifejezés mögött. A *király* (κράλης, rex) cím miatt hajlik több kutató is arra a nézetre, hogy István király volt az após, sőt a házasságkötést ennek fényében az ő koronázása utánra datálják, azaz legkorábban 1001-ben köthették azt meg.

A tények elemzése, azonban ezt a véleményt cáfolják. István király 996-ban kötött házasságot az akkoriban 12 esztendőes Gizellával,²³ így a szóba jöhető időszakbanban a királyi párnak nem lehetett szülőképes életkorú leánygyermek.²⁴ Ezen túl azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a *király* címezést több latin forrás is használja Géza fejedelemmel kapcsolatban,²⁵ amint neki több leánygyermek is ismert.²⁶ Így tehát – véleményem szerint – kizárólag Géza fejedelem lehet a forrás által *Magyarország királyá*-nak nevezett após.

998) körül lett a bolgár trónörökös neje, születése ekként 980 tájára helyezhető. KRISTÓ 2001. („A felmenők” című fejezet végén.)

¹⁶ A forrásban említett *Magyarország királyával* kapcsolatban elvileg négy potentát jöhet szóba: István, a déldunántúli Koppány, az erdélyi Gyula vagy a dél-magyarországi Ajtony. E négy személy közül Istvánt vagy Ajtonyt valószínűsíti, ennél pontosabban nem meghatározva az após személyét. PRIVATRIĆ 1997. 118.

¹⁷ Sámuel egyeduralkodóvá válásakor (997–1000) felújította a magyarokkal szövetséget, melynek részeként fia, Gavril Radomir elvette István testvérét. Hamar kiderült (10. század végén), hogy sem a házasság, sem a szövetség nem lesz tartós, így a házasságot érvénytelenítették és István szövetséget kötött Basileios császárral, sőt már 1002–1003 táján részt vettek magyar katonák Cesarea (~ Császár város, akkori bolgár főváros: Skopje, mai Macedónia) ostromában is. DIMITROV 1998. 80–81., 358.

¹⁸ BOŽILOV–GJUZELEV 1999. 322.

¹⁹ Sámuel szövetséget köt a magyarokkal, elveszi Géza fejedelem leányát a trónörökös, Gavril Radomir. Ezt tárgyalja a bolgár hódítások (997–998) után és Vidin ostromát megelőzően (1001) a tanulmányíró professzor. H. TÓTH 2000. 221–222.

²⁰ István lánya vagy lánytestvére, 997–1000 közötti időszakban. BAKALOV – ALEKSANDROV 2003. 307.

²¹ Gavril Radomir házasságot kötött a magyar hercegnővel, Маргарита-val, akinek a fia 1000–1001-ben született. MANEVSKI 2008.

²² Géza magyar király lányát vette el Gavril Radomir (Jordan Andreev: Gavril Radomir. In: ANDREEV–LAZAROV–PAVLOV 2012. 131.). Delján Péter Magyarországon született 1001 körül (Jordan Andreev: Petăr II Delján. In: ANDREEV–LAZAROV–PAVLOV 2012. 554.).

²³ Veszprémi László: Gizella. In: KMTL 236–237.

²⁴ Több fia is született a királyi párnak, azonban vélhetően korán meghaltak (14. századi krónikakompozíció, 63. caput: ÁKÍF 368–369.; KÉPES KRÓNIKA 75.; KRISTÓ 2000. 45.). Név szerint két gyermekük ismert: Ottó, aki feltehetően gyermekként meghalt. LASKAI, SERMO LXXVI.: „*Nam filii sui parvuli, videlicet Otto et alii, quorum nomina tacentur, diu ante mortem regis decesserunt, solus beatus dux Emericus remanserat,...*”), valamint Imre, aki István utóda volt 1031-ben bekövetkezett haláláig (14. századi krónikakompozíció, 63., 69. caput: ÁKÍF 368–369., 376–377., KÉPES KRÓNIKA 75., 88–91., SRH I 311,25–312,19, 318,13–321,9; Szent Imre herceg legendája: ÁKÍF 350–353., SRH II. 449–460.; LASKAI, SERMO LXXVI.). Leánygyermekükről nem adnak hírt források. István király Ottó fiáról és közvetve fiairól lásd bővebben: MIKÓ 2013. 1–22.

²⁵ I. Ottó császár levele: „*Nobis enim illuc delegandus, gou rex eorumdem nostro quam propere arbitrio sit colligandus.*” ÁKÍF 21–22.; MGH EPISTOLAE III. 101.; Legenda minor Sancti Stephani regis, 2. caput: „*Pater eius rex quidem, sed primum gentilis fuit.*” ÁKÍF 303.; SRH II. 394,13

²⁶ VAJAY 1967. 63–100.; SZEGFÜ 1988. 29–31.

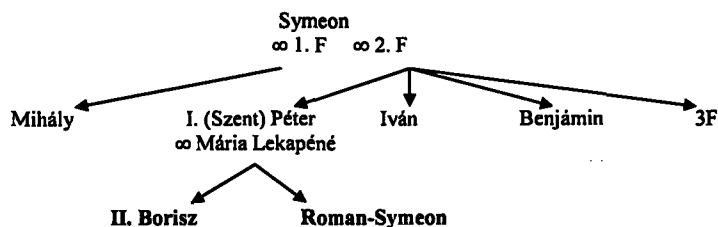
A házasságkötés időpontja szempontjából támpontként szolgál a két uralkodó, Géza fejedelem és Sámuel cár gyermekeinél alkalmazott házassági stratégia vizsgálata. Elsőként mi állapítható meg a Sámuel gyermekeivel kapcsolatos házassági stratégiájáról. Az eseménysor ekképpen rekonstruálható a források alapján:

Thessaloniké melletti harcok során fogságba kerül Ashótés, Grégorios Tartontés fia, majd az őt kiszabadítani igyekvő apja elesik a harcban.²⁷ Ennek hatására a basileus (II. Basileios) hadjáratot kezd a bolgárok ellen, melynek vezetésével Niképhoros Ouranost bízta meg.²⁸ A hadjárat során döntő vereséget mérnek a bolgárookra Spercheiosnál.²⁹ Miroszlava, Sámuel leánya beleszeret a fogoly Ashótésba és eléri apjánál, hogy összeházasodhassanak. Sámuel a házasságkötést követően vejére bízta Dyrrachium védelmét.³⁰ Ashótés a helyi előkelőkkel összefogva és Miroszlavát is maga mellé állítva bizánci kézre átjátssza a várost.³¹

Sámuel a balkáni hódító hadjáratba kezd, melyek során egyrészt visszafoglalja Dyrrachiumot, továbbá elfoglalja Duklját. Ekkor kerül a dukljai fejedelem, Iván Vladimir fogságba.³² Sámuel másik leánya, Theodóra-Kosara beleszeret a fogoly fejedelembe és Sámuel hozzájárulásával házasságot kötnek. Sámuel visszahelyezi Duklja trónjára, valamint Dyrrachiumot is az uralma rendeli.³³

A fenti események alapján megállapítható, hogy a spercheiosi vereség okozta nehéz helyzetben Sámuel két leánya házasságkötésében jelentős szerepet játszott a szövetségesek, támogatók szerzésének szándéka³⁴ és bár *Magyarország királya* leányának és Radomirnak a házasságáról Delján Péterrel és a bolgár felkeléssel kapcsolatban tesz csupán említést Skylitzés folytatója a munkájában, valószínűnek látszik, hogy utódjának házassága is e sorba illeszkedhetett.

Sámuel által követett házassági stratégia mellett Géza fejedelem gyermekeinél alkalmazott házassági stratégiát is vegyük szemügyre. Három gyermekének a házasságkötése jöhet szóba ezzel kapcsolatban. Egyetlen fia, István – mint azt fentebb említettem, – a bajor herceg hűgát, Gizellát vette feleségül 996-ban. Egyik leánya I. (Vitéz) Bolesław lengyel fejedelem (992–1025) felesége lett. A másik leánya pedig bolgár dinasztikus házasságot kötött. Az első kettőt véve alapul, Géza gyermekei számára uralkodó fejedelmi, hercegi házastársakat választott, így a bolgár házasság is ezek sorába kellett tartozzon, melyek a jószomszédi kapcsolatok építését, ápolását, fenntartását szolgálták.

2. Symeon (Simeon) bolgár cár családfája

²⁷ Skylitzés: CFHB V. 341,13–23; CSHB 9. 449,6–16; ГИБИ VI. 278.; WORTLEY 2010. 323.

²⁸ Skylitzés: CFHB V. 341,23–25; CSHB 9. 449,16–19; ГИБИ VI. 278.; WORTLEY 2010. 323–324.; Antiochiai Yahya: YAHYA, HISTOIRE 446.; ROZEN 1883. 34,9–12.

²⁹ Skylitzés: CFHB V. 341,26–342,31; CSHB 9. 449,19–450,25; ГИБИ VI. 278.; WORTLEY 2010. 324.; Antiochiai Yahya: YAHYA, HISTOIRE 446–447.; ROZEN 1883. 34,13–26.

³⁰ Skylitzés: CFHB V. 342,52–57; CSHB 9. 451,1–6; ГИБИ VI. 279.; WORTLEY 2010. 324.

³¹ Skylitzés: CFHB V. 342,57–343,67; CSHB 9. 451,6–16; ГИБИ VI. 279.; WORTLEY 2010. 324–325.

³² Ljetopis popa Dukljanina: LJETOPIŠ XXXVI. caput; CHRONICLE DUKLJA XXXVI. caput.

³³ Skylitzés: CFHB V. 353,64–354,67; CSHB 9. 463,3–6; ГИБИ VI. 287.; WORTLEY 2010. 335.; Ljetopis popa Dukljanina: LJETOPIŠ XXXVI. caput; CHRONICLE DUKLJA XXXVI. caput.

³⁴ Sámuel lányainak, főképpen Theodóra-Kosara házasságával a források egymáshoz való viszonyának elemzése céljából foglalkozott részletesebben és írt a témáról tanulmányt PIRIVATRIĆ 2013. 273–283.

Sámuel uralkodásának kezdete problematikus pontja a bolgár történetkutatásnak, melynek megértéséhez fel kell vázoljam az eseményeket. Amíg 970-es arkadiupolisi csata a bizánciak győzelmét, addig a vele szemben álló Szvjatoszláv vezette Rusz-beliak, bolgárok, besenyők és magyarok alkotta koalíciós hadak vereségét eredményezte. Szvjatoszláv kijevi fejedelem (945–962–972) ennek következtében birodalomnagynyújtó törekvései feladására és Bizánccal való szerződés megkötésére kényszerült, a bolgárok ellen pedig mozgásba lendült a bizánci hadigépezet. A basileus, Ióánnész Tzimiskész (969–976) leváltotta Damján bolgár patriarchát, – akit még egykor Romanos Lekapénosz (919–944) javaslatára helyezett Péter cár (927–969) ebbe a méltóságba,³⁵ – valamint II. Boris cárt is megfosztotta trónjától és testvérével, Roman-Symeonnal együtt fogolyként Konstantinápolyba vitte.

Szklitzés munkája nyomán³⁶ vélemezhető, hogy a zavaros belpolitikai helyzet kapcsán, mely még Péter cár halálával (969) és Szvjatoszláv Bulgária elleni támadásával (969) kapcsolatban kialakult, vette kezdetét az ún. *négy testvér harca*. Elnevezését onnan kapta, hogy a felkelés élén Nikolaosz kométosz³⁷ négy fia, Dávid, Mózes, Áron és Sámuel (= *kométopoulosi*) álltak. A bizánciakkal szembeni függetlenségi harcban sorra odavesztek a testvérek és a Konstantinápolyból való szökés közben maga a cár, II. Borisz is.³⁸

A vita körül alakult így ki, hogy vajon Borisz halálát követően a *kométopoulosi* közül az egyetlen életben maradt fivér, Sámuel vált-e a hatalom birtokosává, avagy Borisz öccse, Roman-Symeon.

Roman-Symeon utódlása elleni érv, hogy fogságba kerülésekor a basileus *parakoimómenos*a kasztrálta,³⁹ valamint a bátyjával közös szökésüket követően, miután eljutott Sámuelhez őt Skopje parancsnokává tette meg. Roman a várost Vidin eleste (1002) és Sámuel a város mellett elszenvedett vereségét követően átadta II. Basileiosnak 1003–1004 táján.⁴⁰

Ezzel szemben mellette szóló érv, hogy ő Simeon cár (893–927) utolsó leszármazottja, és Antociái Yahya,⁴¹ – miután több alkalommal megemlíti krónikájában a bolgárok elleni harcokat, amikor a basileus az arabok elleni harcok közben éppen a bolgárok elleni harcokat vezényli, – az alábbiakat írja: „*Basileios császár Niképhoros Ouranos magistert domestikos-*

³⁵ Notitia archiepiscopi Ioannis Comneni, 5.; ГИВИ VII. 109.

³⁶ Szklitzés már Péter cár halála kapcsán megemlíti, hogy a túszként Konstantinápolyban lévő cárfik visszaküldése és az apjuk halálával megüresedett bolgár trón elfoglalása e felkelés visszaszorítása miatt egyaránt sürgős volt: „Péter, a bolgárok cárja, helyreállította a békét rögtön a felesége halála után és szerződést kötött a császárokkal, ő túszul adta saját fiait, Boriszt és Romant is. Nem hosszú [idő] után ő meghalt. Azután a fiai küldvöc lettek Bulgáriába, hogy elfoglalják apjuk császárságát, és hogy útját állják a *kométopoulosi* előrehaladásának. Mivel Dávid, Mózes, Áron és Sámuel, az egyik nagyhatalmú *kométosz* fiai Bulgáriában, kitervelték a felkelést és zavart okoztak a bolgár államban. Így történtek ezek az események.” CFHB V. 255^{73–75}; CSHB 9. 346^{21–347}; ГИВИ VI. 257.; WORTLEY 2010. 246.

³⁷ Kométosz: területi vezető. ГИВИ VI. 257. 5. l.: „Т. е. синове на комит (областен управител) Никола.” Stephenson a *κομῆτος* titulust grófnak (count) értelmezi: STEPHENSON 2003. 13.

³⁸ Dávid halálát 986-ra (BULGARIA 2006–2007.), 976-ra (STEPHENSON 2003. 15.), Mózes halálát 976 későbbi időpontjára (STEPHENSON 2003. 15.), míg Áron és családja halálát 987/988. július 14-re (BULGARIA 2006–2007.) illetve június 13-ra (STEPHENSON 2003. 15.) dátumozzák.

³⁹ „Péter... fiai pedig, Borisz és Roman el lettek víve a fővárosba, ahogy fentebb elmondtuk, és ott maradtak. Borisz megtiszteltetett Ióánnész által a *magistros* [címme], Roman pedig kihérletetett az egykori *parakoimómenos*, Ióséf [Bringas] által. És így Ióánnész császár halála után ők megszöktek onnan és siettek, hogy eljussanak Bulgáriába. De amint átkeltek valamiféle rengetegen keresztül, Borisz beleütközött egy bolgárba, általa lenyilaztatott, mert római ruhákba volt felöltözve, és meghalt. Roman pedig megszabadult és később ismét hazatért a fővárosba, amint el fogom mondani a megfelelő helyen.” CFHB V. 328^{68–329}; CSHB 9. 435⁷²; ГИВИ VI. 275–276.; WORTLEY 2010. 312.

⁴⁰ „Skopje városát is átadta a császárnak a Sámuel által parancsnokul odarendelt Romanos, Péter bolgár cár fia, Borisz öccse, aki nagyapja után a Symeon nevet kapta. A császár szívesen fogadja őt ezért a döntéséért, és a patrikios és praipositos címmel tünteti ki, s elküldi, hogy Abydos stratégosa legyen.” ÁMTBF 90–91.; CFHB V. 346^{64–69}; CSHB 9. 456^{13–16}; ГИВИ VI. 282–283.; WORTLEY 2010. 328–329.

⁴¹ Lásd a szerzőről bővebben: Munt, Harry: Yahyā ibn Saʿīd al-Anṭākī. In: DUNPHY, ENCYCLOPEDIA 1534.

szá nevezte ki, – [azaz] al...ls akit elküldött Bagdadba Skléros leverése után,⁴² – és háborúba küldte a bolgárok ellen. Miután találkozott a vezetőjükkel, a Komitopoullal, legyőzte a bolgárokat és megölte [sokukat], majd sok ezer fejjel és tizenkétezer fogollyal Konstantinápolyba visszatért. A Komitopoul azután irt Basileios császárnak, megalázta magát előtte, engedelmességet ígért és könyörgött neki, hogy adja meg neki ezt a kegyet. A császár kész volt megengedni, de az történt, hogy a bolgárok királya, aki fogságban volt a császárnál Konstantinápolyban, meghalt. Halálának a híre eljutott a szolgájához, a Komitopoulhoz, a bolgárok vezetőjéhez, aki kikiáltotta magát cárnak. Akkor Basileios császár ismét elküldte Niképhoros magistert a bolgárok ellen háborúba. Eljutott az ország szívéig ellenállás nélkül. [Niképhoros] ottmaradt három hónapig, dúlt és égetett, majd visszatért Konstantinápolyba.⁴³

A forrást orosz fordításban közléte Viktor Rozen ezt a részt az alábbi módon értékelte: 991-ben került fogságba, majd 997-ben halt meg a fogoly bolgár cár Konstantinápolyban,⁴⁴ akit Roman-Symeonnal azonosítanak. Ezzel szemben Skylitzés arról tudósít, hogy Roman-Symeon mint Skopje parancsnoka 1002 után adja át a várost a basileusnak, aki ezért megteszi Abydos stratégosává.⁴⁵ A két forrás ellenmondásaiból adódik a bizonytalanság Sámuel uralkodásának kezdetét illetően.⁴⁶ Az elfogadottabb álláspont, hogy 997-től vált a bolgárok teljes jogú egyeduralmójává Sámuel.⁴⁷

⁴² Bardas Skléros a császárral szemben 979. március 24-én szenvedett vereséget, majd az arabokhoz menekült. (TÓSZÉR 2010. 257.) A császár bizalmasát, Niképhoros Ouranost küldte Bagdadba tárgyalni Skléros hazatéréséről 983 tavaszán, mely tárgyalás sikeresen zárult, de végül a mégsem ért eredményt, mivel Abud ad-Daula – Ouranos tárgyalópartnere – 983. április 26-án meghalt. (TÓSZÉR 2010. 259.) A tárgyalások időpontjában a (megas) *domestikos* tisztséget Bardas Phókas töltötte be, akit 986 elején váltott le tisztségéből és tette meg a basileus Antiochia duxának. (TÓSZÉR 2010. 257.; YAHYA, HISTOIRE 416–417.; PSELLUS, CHRONOGRAPHIA 38.; WORTLEY 2010. 317.) Skléros 987-ben fellázadt ismét. Bardas Phókas, a másik bitorló, foglyul ejtette őt. Phókas halála után (989. ápr. 13.), Bardas Skléros folytatta a harcot II. Basileios ellen, de 989 októberében végül megegyeztek, és földeket kapott. Röviddel ezután 991. március 6-án meghalt. (Kazhdan, Alexander: Skleros. In: KAZHDAN 1991. 1911–1912.; SEIBT 1976. 29–58.) A megegyezésükről bővebben lásd: GRÜNBART 2008. 213–224. A két Bardas lázadásról lásd még: FORSYTH 1979. 375–393., 423–462.

⁴³ ROZEN 1883. 34.^{9–26}; YAHYA, HISTOIRE 446–447. Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Dr. Ferincz Istvánnak a szöveg fordításában nyújtott segítségéért.

⁴⁴ ROZEN 1883. 407., 409.

⁴⁵ Lásd fentebb a 39. jegyzetet.

⁴⁶ Adódik az a lehetőség, hogy Borisznak volt gyermeke és őt tekintették utódjának Konstantinápolyban, ez a forrásadat rá vonatkozik, ugyanis Roman cárságát elutasítók azt szokták felhozni, hogy egyrészt csak szigorúan véve Skopje stratégos volt és nem több, másrészt nem is lehetett, mert herélt volna miatt alkalmatlan volt az uralkodásra. H. Tóth Imre tanulmányában megemlíti, hogy Ióánnés Tzimiskés császár Borisz lemondását követően „Boriszt, feleségét és gyermekeit, valamint öccsét, Romant” Konstantinápolyba vitte (H. TÓTH 2000. 221–222.). Ez a lehetőség a források közti ellentmondást is feloldaná, de sajnos nem lábjegyzetes kötetben szerepel a tanulmány, így ellenőrzésre, további kutatásra szorul az adat.

⁴⁷ E nézetet vallja például Vasil Zlatarski (ZLATARSKI 1927. 723.) Plamen Pavlov (BAKALOV–ALEKSANDROV 2003. 307.; Pavlov, Plamen: Szamuil. In: ANDREEV–LAZAROV–PAVLOV 2012. 587–592.) illetve a Bolgár történelem görög forrásai fordító-szerkesztői (ГИБИ VI. 283. 1. lj. ROSEN 1883. 34.^{18–20} alapján), valamint Sámuel halálának ezredik évfordulójára írt munkájában Nikolov is 997-re teszi Roman halálát, így Sámuel uralkodásának kezdetét is (NIKOLOV 2014. 40.).

Ezzel szemben Konstantin Jireček szerint már 963-ban fellázadt Péter cár ellen egy bolgár nemzetség. Ez a bolgár nemzetség volt Nikolaos kométos nemzetsége, az ún. *komitopouloi*, azaz az ő négy fia, Dávid, Mózes, Áron és Sámuel, akik közül az első három erőszakos halállal halt, így Sámuel lett az egyeduralkodó. Ő Rómából kapott cári koronát, miként Simeon és Péter cárok is korábban. Sámuel 40 évig uralkodott egyedül, azaz 974–1014. október 6. (JIREČEK 1889. 180–181.) Andreev Sámuel uralkodásának kezdetét 991-re helyezi. (ANDREEV 1992. 83–88.) Stephenson Áron halálától (988) számítja Sámuel egyeduralmát: STEPHENSON 2003. 16. („By 993 Samuel had ruled alone for at least five years...”)

Louis Bréhier (1947) az Ochrídi bolgár állam (= Nyugat-Bolgár Állam) élén Sámuel egyeduralmát 980-tól datálja, mert Mózes, Dávid és Áron addigra veszték el a harcok során, míg véleménye szerint Sámuel 982-ben kapott VIII. Benedek pápától koronát. BRÉHIER 1999. 181–219.

A koronaküldést Jireček ezt Theiner, Monumenta Slav. mer. I. 16,28-ra hivatkozva írta. Hasonlóképp foglal állást Every is, aki szerint X. János pápa küldött 926-ban koronát (EVERY 1947. 142.). Bakalov ezzel szemben

Sámuel lányainak házasságkötése, uralmának kezdete, valamint Géza fejedelem által követett házassági stratégia együttesen a házasságkötés legkorábbi időpontjaként a 997. évet jelöli ki. Ha azonban még egy pillantást vetünk a forrásra, mely szerint *Magyarország királyának a leányát* vette el Gavril Radomir, ez a megfogalmazás véleményem szerint jelzi, hogy a házasságkötés időpontjában még Géza volt a fejedelem, vagy legalábbis még őt tudták a magyarok uralkodójának, így az időpont leszűkíthető a 997. évre, de legfeljebb 998. év elejére.

Dimităr Manevski 2008-ban napvilágot látott tanulmányában név szerint említi Delján Péter anyját. Szerinte a magyar hercegnő neve: *Маргѡрита*,⁴⁸ azaz Magyar Margit. Sajnálatos, hogy Manevski írásának sem lábjegyzete, sem bibliográfiája nincs, így nem ad támpontot arra nézve, honnan származik a magyar hercegnőre vonatkozó információja. Manevski tanulmányának hiányossága ellenére átvette számos netoldal ezt az adatot, hogy a „bolgár források *Маргѡрита Унгарска* (Magyar Margit) néven ismerik”.⁴⁹

Egyik *Маргѡрита Унгарска*-t tárgyaló oldalon Ian Mladjov, a San Diego-i Egyetem bizantinológusának hipotézise is említésre került.⁵⁰ Véleménye szerint rövid házasságuk alatt Gavril Radomirnak és Magyar Margitnak két gyermeke is született, azaz Delján Péternek volt a testvére Agata (Arata), a későbbi Skóciai Szent Margit (*Марпает Шотландска*) nagyanyja.⁵¹

Visszatérve Gavril Radomir és a magyar királylány házasságkötéséhez. Háttérében, miként Sámuel lányai esetében is, szövetséges, támogató keresésének szándéka állt. Géza fejedelem, aki uralkodása során bolgárbarát politikát folytatott, melyet azonban a be nem avatkozás, a passzív külpolitika jellemezett és már 972/973-ban felvette a kapcsolatot a bolgárok vezetőivel, sőt biztosította a lehetőséget, hogy magyar területen át tudjanak követeik 973-ban eljutni I. Ottó német-római császárhoz (936–973) a quedlinburgi gyűlésre. Géza fejedelem azon cél vezérelte e házasságkötésnél, hogy Bizáncot ily módon gyöngítse, a bizánci erőket a bolgárok révén lekötve tudja. István király azonban uralkodása elején változtatott a külpolitika irányvonalán, és szövetséget kötött II. Basileios császárral,⁵² mely nővére dinasztikus házasságának kudarcát is maga után vonta. Ekkor taszíthatta el őt férje theresen. Habár Runciman akképpen foglalt állást, hogy a magyar hercegnő eltaszítását követően nem maradhatott a vad – bolgár fordításában: szigorú, azaz valószínűleg arra utal ezzel, hogy katonás, puritán – bolgár udvarban, így egy monostorba menekült és ott szülte meg fiatalon elhunyt fiát, Pétert.⁵³ Skylitzés e tudósításán alapuló véleményét megnyugtató módon Vasil Zlatarski

úgy foglalt állást, hogy a források alapján nem igazolható a koronaküldés (BAKALOV 1985. 110., 117–118., 122–123.). Az azonban tény, hogy volt bolgár korona, hiszen ezeket helyezte el Tzimiskés császár a fehér templomban Péter trónfosztását követően, amit Skylitzés örökölt meg. Lásd hozzá ГИВИ VI. 274.; WORTLEY 2010. 294.

⁴⁸ MANEVSKI 2008.

⁴⁹ „A bolgár források *Маргѡрита Унгарска* (Magyar Margit) néven ismerik.” П. ПЕТЕР ДЕЛЯН; „ÁRPÁD(házi) Margit – Margareth ... mother” ПЕТЪР II ДЕЛЯН / DELJÁN PÉTER; „Петър Делян (Петър II) е български цар, провъзгласил се за син на Гаврил Радомир от брак с Маргѡрита, дъщеря на унгарския владетел Геза (971–997).” ПЕТЪР ДЕЛЯН; „Гаврил Радомир има съвсем кратък брак с дъщеря на унгарския владетел Геза Унгарски (971–997), която е наричана с Маргѡрита в някои исторически писания.” ГАВРИЛ РАДОМИР; „Маргѡрита е името, което някои приписват на първата съпруга на цар Гаврил Радомир (1014–1015). В редица специализирани трудове се избягва назоваването ѝ по име, тъй като липсват конкретни податки в историческите извори.” МАРГѡРИТА УНГАРСКА; „цар Петър II Деля ... son” MARGIT – MARGARETH ÁRPÁD(házi); „оженва Гаврил Радомир за Маргѡрита, дъщерята на унгарския владетел Геза” ГАВРИЛ.

⁵⁰ MLADJOV 2003. 1–85.

⁵¹ МАРГѡРИТА УНГАРСКА. Ian Mladjov hipotézisének cáfolatát lásd: VAJAY 1967. 88. 90. lj.; NAGY 1971., további szakirodalom ehhez a témához: HERCZOG 1939. 1–42.; VAJAY 1962. 71–87.

⁵² Chabannes-i Adémar: Az Angoulême-i főpapok és grófok története. In: ÁKIF 168–169.; KÉPES KRÓNIKA 81., 82–84.; THURÓCZY 97.; KRISTÓ 1998. 99–100.; MAKK 1988. 81–89.; MAKK 1998a 124.; MAKK 1998b 224.; MAKK 2012a 132.; MAKK 2012b 330.

⁵³ RUNCIMAN 1930. 234. E véleményével foglalt állást Skylitzés tudósítása mellett, aki a bolgár felkelés élén álló Delján Pétert csalónak nevezi. Bővebben Runciman véleményét lásd fentebb 9. jegyzetben.

már 1932-ben megcáfolta,⁵⁴ melynek következtében a Delján Péter személyazonosságával kapcsolatos vita lezárult.

Összegzőképpen a vizsgált kérdésre az alábbiakban foglalható össze a válasz. Sámuel gyermekeinek (Miroslava és Theodóra-Kosara) házasságkötésére a források alapján a spercheiosi vereséget követően került sor, e házassági és egyben szövetségi kapcsolatok létesítését értelemszerűen a nagy vereség motiválta. Így kerülhetett sor Radomir házasságára is, melyről a forrás elmondja, hogy „Magyarország királyának a leányát” vette el. Ebben az időpontban két uralkodója volt a magyaroknak, de kettőjük közül Géza jöhet szóba, hiszen Szent Istvánnak ekkor még nem lehetett szülőképes korú leánygyermek. Géza uralkodói, fejedelmi, hercegi családokból házassította gyermekeit, így a házasságkötés időpontjában Sámuel már a bolgárok cárja kellett legyen.⁵⁵ Két időpont vélelmezhető Sámuel egyeduralmának kezdetére: 976/980 vagy 997, de a források alapján a bolgár történészek körében az utóbbi vált elfogadottabbá.

Mivel Mikhaél püspök „Magyarország királyának leányát” említi, ez jelzi, hogy a püspök forrása, mely alapján írta kiegészítéseit Skylitzés munkájához, még Gézát tudta a magyarok „királyának”. Mindezeket figyelembe véve Radomir, a bolgár trónörökös 997-ben (de legkésőbb 998-ban) vette el Géza leányát.

BIBLIOGRÁFIA

- ÁKÍF *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szerk.: KRISTÓ Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged, 1999.
- ÁMTBF MORAVCSIK Gyula: *Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Budapest, 1988.
- ANDREEV 1992. Андреев, Йордан Киров: *Българските ханове и царе, VII – XIV век.* Историко-хронологичен справочник. Издателство „Петър Берон”: София, 1992.
- ANDREEV–LAZAROV–PAVLOV 2012. Андреев, Йордан – Лазаров, Иван – Павлов, Пламен: *Кой кой е в средновековна България.* Изток–Запад: София, 2012.³
- BAKALOV 1985. Бакалов, Георги: *Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии).* София, 1985.
- BAKALOV–ALEKSANDROV 2003. *История на България в осем тома.* Том I. От древността до края XVI век. Ред. Бакалов, Георги – Александров, Емил. София, 2003.
- BRÉHIER 1999. BRÉHIER, Louis: *Bizánc tündöklése és hanyatlása.* Varia Byzantina – Bizánc világa I. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány. Budapest, 1999.
- BOŽILOV–GUZELEV 1999. Божилов, Иван – Гузелев, Васил: *История на Средновековна България VII–XIV век.* История на България. Том I. София, 1999.
- BULGARIA 2006–2007. CAWLEY, Charles: *Foundation for Medieval Genealogy. Bulgaria. Khans of the Bulgars 802–852. Princes of the Bulgarians 852–913. Tsars of the first Bulgarian Empire 913–971, 997–1018 and 1041–1041. Tsars of the second Bulgarian Empire 1186–1393.* FMG 2006–2007. In: <http://www.fmg.ac/Projects/MedLands/BULGARIA.htm> [Letöltés ideje: 2014. 12. 17.]
- CFHB V. *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum.* Recensuit Ioannes Thurn. Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Volume V. Series Berolinensis. Walter de Gruyter et socios: Berolini et Novi Eboraci, 1973.

⁵⁴ Vasil Zlatarski egy önálló tanulmányában tisztázta, hogy a felkelés élén álló Delján Péter nem egy csaló volt: ZLATARSKI 1932. 354–363. E nézetét teszi magáévá Vajay Szabolcs is: lásd fentebb 10. jegyzetben.

⁵⁵ Ióánnész Geometrés verseiben említi meg, hogy Sámuel saját magát koronázta meg. Ezt az adatot hozza HOLMES 2005. 411. 35. l.j., hivatkozva 'Lauxtermann, M. D.: Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts. Vienna 2003.' munkájára. Ehhez lásd még BAKALOV 1985. 122–123.

- CHRONICLE DUKLJA *Chronicle of the Priest of Duklja. (Ljetopis' Popa Dukljanina).* 30–36. capters. Translated Paul Stephenson. In: <http://www.paulstephenson.info/trans/lpd1.html> [Letöltés ideje: 2014.12.21.]
- CSHB 9. *Georgius Cedrenus. Tomus Alter. Ioannis Scylitzae opera ab Immanuele Bekkero. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 09. Bonnae, 1839.
- CSHB 49. *Ioannis Zonaras. Tomus III. Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum. Libri XIII–XVIII.* Edidit Theodorus BÜTTNER-WOBST. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.* 49. Bonn, 1897.
- DUNPHY, ENCYCLOPEDIA *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle.* Vol. I–II. Gen. Ed.: Graeme DUNPHY. Leiden–Boston, 2010.
- DIMITROV 1998 Димитров, Христо: *Българо-унгарски отношения през средновековието.* София, 1998.
- EVERY 1947. EVERY, George: *The Byzantine Patriarchate, 451–1204.* London, 1947.
- FEHÉR 1927–1928. FEHÉR Géza: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. *Századok* 61–62. (1927–1928) 1–20.
- FORSYTH 1979. FORSYTH, John Harper: *The Byzantine-arab chronicle (938–1034) of Yahyā B. Saīd al-Antākī.* Ann Arbor, 1979.
- ГАВРИЛ Гаврил. In: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:64WmIC4Y7T0J:biobook-bg.beep.com/files/cargavrilradomir.html+&cd=4&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&client=opera> [Letöltés ideje: 2013.11.17.]
- ГАВРИЛ РАДОМИР Гаврил Радомир. In: http://bg.wikipedia.org/wiki/Гаврил_Радомир [Letöltés ideje: 2013.11.17.]
- ГИВИ VI. *Гръцки Извори за Българската История VI.* Извори за Българската История XI. Ред. Войнов, Миаил – Дуйчев, Иван – Тъпкова-Займова, Василка. София, 1965.
- ГИВИ VII. *Гръцки Извори за Българската История VII.* Извори за Българската История XIV. Ред. Лишев, Страшимир – Цанкова-Петкова, Геноева – Тивчев, Петър. София, 1968.
- GRÜNBART 2008. GRÜNBART, Michael: Basileios II. und Bardas Skleros versöhnen sich. *Millennium. Jahrbuch zur Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr.* 5. (2008) 213–224.
- GYÓRFFY 1977. GYÓRFFY György: *István király és műve.* Budapest, 1977.
- GYÓRFFY 2013. GYÓRFFY György: *István király és műve.* Átdolgozott, bővített kiadás. Budapest, 2013.
- HERCZOG 1939. HERCZOG József: Skóciai Szent Margit származásának kérdése. *Turul* 53. (1939) 1–42.
- HOLMES 2005. HOLMES, Catherine: *Basil II and the Governance of Empire (976–1025).* Oxford–New York, 2005.
- H. TÓTH 2000. H. TÓTH Imre: Bulgária. In: *Európa és Magyarország Szent István korában.* Szerk.: KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc. Dél-Alföldi Évszázadok 12. Szeged, 2000.
- JIREČEK 1889. JIREČEK, Konstantin József: *A bolgárok története.* Történeti-, nép- és földrajzi könyvtár. XVIII. kötet. Nagy-Becskerek, 1889.
- KAZHDAN 1991. *Oxford Dictionary of Byzantium.* Ed.: KAZHDAN, Alexander. Volume I–III. Oxford–New York, 1991.
- KÉPES KRÓNIKA KMTL *Képes Krónika.* Fordította Bellus Ibolya. Budapest, 1986.
- KORAI Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerk.: KRISTÓ Gyula, szerk.: ENGEL Pál–MAKK Ferenc. Budapest, 1994.
- KRISTÓ 1998. KRISTÓ Gyula: *Magyarország története 895–1301.* Budapest, 1998.
- KRISTÓ 2000. KRISTÓ Gyula: Szent István. In: *Írások Szent Istvánról és koráról.* Szerk.: KRISTÓ Gyula. Szeged, 2000. 35–47.
- KRISTÓ 2001. KRISTÓ Gyula: *Szent István király.* Budapest, 2001. In: <http://mek.oszk.hu/05000/05000/html/kristo011.html> [Letöltés ideje: 2013.06.15.]
- LASKAI, SERMO LXXVI. LASKAI Osvát: Sermo LXXVI. De sancto Stephano, rege Hungarorum I. In: *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati.* Hagenau, 1499. <http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/latinul/laskaiosvat/index.php?file=os/os076> [Letöltés ideje: 2013.06.15.]

- LJETOPIS LJETOPIS Sveštenika Dukljanskog. In: http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/duklja/ljetopis_pop_duklj/anina_latinicna_redakcija.htm [Letöltés ideje: 2014.12.21.]
- MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE I. *Magyarország története tíz kötetben. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Főszerk.: SZÉKELY György. Budapest, 1984. (Vonatkozó rész Györffy György munkája.)
- MAKK 1988. MAKK Ferenc: Magyarország és keleti szomszédai Szent István korában. In: *Szent István és kora.* Szerk.: GLATZ Ferenc. Budapest, 1988. 81–89.
- MAKK 1996. MAKK Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196).* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szegedi Középkorász Műhely: Szeged, 1996.
- MAKK 1998a MAKK Ferenc: Magyar-bolgár kapcsolatok Géza nagyfejedelem és Szent István király korában. In: MAKK Ferenc: *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről.* Szeged, 1998. 117–125.
- MAKK 1998b MAKK Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. A korai magyar-bizánci kapcsolatok. In: MAKK Ferenc: *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről.* Szeged, 1998. 215–238.
- MAKK 1999. MAKK, Ferenc: *Ungarische Außenpolitik.* Herne, 1999.
- MAKK 2012a MAKK, Ferenc: Ungarisch-bulgarische Beziehungen in der Zeit des Grossfürsten Géza und des Königs Stephan dem Heiligen. In: MAKK, Ferenc: *Vom mythischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz.* Studien zur Geschichte Ungarns. Band 18. Herne, 2012. 125–140.
- MAKK 2012b MAKK, Ferenc: Vom mythischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz. Ungarisch-byzantinische Beziehungen im 9.–12. Jahrhundert. In: MAKK, Ferenc: *Vom mythischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz.* Studien zur Geschichte Ungarns. Band 18. Herne, 2012. 317–345.
- MANEVSKI 2008. Маневски, Димитр: След падането на България под византийска власт. БГ НАУКА 26.2.2008. In: http://www.svitaci.com/index.php?option=com_content&task=view&id=254&Itemid=126 [Letöltés ideje: 2013.06.15.]
- MARGIT–MARGARETH ÁRPÁD(HÁZI) Margit–Margareth ÁRPÁD(házi). In: <http://www.geni.com/people/ÁRPÁD-házi-Margit-Margareth/6000000015413607892> [Letöltés ideje: 2013.11.17.]
- МАРГОРИТА УНГАРСКА Маргори́та Унгарска. In: http://bg.wikipedia.org/wiki/Маргори́та_Унгарска [Letöltés ideje: 2012.11.15.]
- MGH Epistolae III. *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae selectae. III. Codex epistolarum Tegermensesium (Froumund).* Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Berolini, 1925.
- MUTAFCISIEV 1986. Мутафчиев, Петър: *История на българския народ 681–1323.* София, 1986.
- NAGY 1971. NAGY Kázmér: *Skócia pannóniai királynéja.* München, 1971.
- NIKOLOV 2014. Николов, Георги Н.: *Българският цар Самуил.* Малка Македонска Библиотек № 4. София, 2014.
- II. PÉTER DELJÁN II. Péter Delján. In: http://hu.wikipedia.org/wiki/II._Péter_Delján [Letöltés ideje: 2013.11.17.]
- ПЕТЪР ДЕЛЯН Петър Делян. In: http://bg.wikipedia.org/wiki/Петър_Делян [Letöltés ideje: 2013.11.17.]
- ПЕТЪР II ДЕЛЯН Петър II Делян / Péter Delján. In: <http://www.geni.com/people/цар-Петър-II-Делян-Delján-Péter/6000000000687416311> [Letöltés ideje: 2013.11.17.]
- PIRIVATRIĆ 1997. Пириватрић, Срђан: *Самуилова држава. Обим и карактер.* Београд, 1997.
- PIRIVATRIĆ 2013. PIRIVATRIĆ, Srđan: Emperor's Daughter in Love with a Prisoner: Comparing the Stories of Skylitzes and Anonymus Presbyter Diocleae. In: *Byzanz und das Abendland. Begegnungen zwischen Ost und West.* Hrsg. Erika JUHÁSZ. Bibliotheca Byzantina 1. Antiquitas – Byzantium–Renascentia V. Eötvös-József-Collegium. Budapest, 2013. 273–283.
- PSELLUS, CHRONOGRAPHIA *Fourteen Byzantine Rulers. The Chronographia of Michael Psellus.* Translated with an introduction by E. R. A. SEWTER. New Haven, 1966.
- ROZEN 1883. Розен, Виктор Романович барон: *Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского.* Санктпетербург, 1883.
- RUNCIMAN 1930. RUNCIMAN, Steven: *A History of the First Bulgarian Empire.* London, 1930.

- SEIBT 1976. SEIBT, Werner: *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie.* Wien, 1976.
- SRH *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Volumen I–II. Budapestini, 1937–1938.
- STEPHENSON 2003. STEPHENSON, Paul: *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer.* Cambridge, 2003.
- SZEGFÜ 1988. SZEGFÜ László: Szent István családja. In: *Az államalapító.* Szerk.: KRISTÓ Gyula. Budapest, 1988.
- THURÓCZY THURÓCZY János: *A magyarok krónikája.* Ford.: HORVÁTH János. Budapest, 1980.
- TÓSÉR 2010. TÓSÉR Márton: Katonacsászárok és hadurak. A bizánci hódítások és a polgárháborúk kora. *Hadtörténelmi Közlemények* 123. (2010) 236–268.
- VAJAY 1962. VAJAY, Szabolcs: Agatha, Mother of Saint Margareth, Queen of Scotland. *Duquesne Review. A Journal of the Social Sciences* VII. (1962/2) 71–87.
- VAJAY 1967. VAJAY Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. In: *Székesfehérvár évszázadai* 1. Az államalapítás kora. Szerk.: KRALOVÁNSZKY Alán. Székesfehérvár, 1967. 63–100.
- WORTLEY 2010. *John Skylitzes: A Synopsis of Byzantine History 811–1057.* Translated by John WORTLEY with Introductions by Jean-Claude Cheynet and Bernard Flusin and Notes by Jean-Claude Cheynet. Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–São Paulo–Delhi–Dubai–Tokyo–Mexico City, 2010.
- YAHYA, HISTOIRE *Histoire de Yahya ibn Sa'id d'Antioche, continuateur de Sa'id ibn Bitriq.* Ed. et tr. I. KRATCHOVSKY et A. A. VASILIEV. *Patrologia Orientalis* 23. Paris, 1932.
- ZLATARSKI 1927. Златарски, Васил Н.: *История на българската държава през средните векове.* Том I. История на Първото българско царство. Част II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852–1018). София, 1927.
- ZLATARSKI 1932. ZLATARSKI, Vasil: Wer war Peter Deljan? *Annales Academiae Scientiarum Fennicae* ser. B. 27. (1932) 354–363.

Die Heirat Radomirs und der Tochter des „ungarischen Königs“

Mikhael, der Bischof von Devol berichtet in seinem Werk darüber, dass Radomir der Sohn Samuels und die Tochter des ungarischen Königs sich verheiratet hätten. Dieser kurze Bericht generierte zahlreiche Fragen der Geschichtsforschung. Wann ist diese Ehe zustande gekommen? Welche Stellung hat Radomir in diesem Zeitpunkt ausgefüllt? Wer war sein Schwiegervater: Fürst Géza oder König Stephan? Und im Zusammenhang mit dieser Fragen: ab wann ist Samuel der Herrscher der Bulgaren gewesen?

Die Problematik dieses Themas gehe ich um, einerseits aufgrund der Quellen, anderseits aufgrund der Untersuchung der ehelichen Strategie der beiden Familien und beantworte ich die Fragen, wann Radomir und die Tochter des ungarischen Königs sich verheirateten und welcher Herrscher der Vater dieser Prinzessin war.

Adalékok az 1521-es magyar-török viszonyhoz a nyugati követjelentések tükrében*

Az 1520-as évek magyar diplomáciájának megítéléséhez több angliai forrás is rendelkezésre áll, melyek kevésbé kerültek a kutatás homlokterébe, jóllehet közvetett módon árnyalhatják a Portával szembeni magyar politikát. A történetírásban erősen vitatott az nézet, mely szerint 1520-ban olyan békeajánlat érkezett a trónra lépő I. Szülejmán részéről, amely újabb feltételeket – adófizetés és szabad átvonulás – szabott volna a megegyezés árúául.¹ Ezeket azonban egyetlen idáig ismert diplomáciai forrás sem konkretizálja. A tanulmány ezért vizsgál meg több, a történetírásban eddig nem, vagy kevésbé ismert, főként angliai követjelentést.

Az angol követjelentések megbízhatóak. A Tudorok hírszerzése néhány évtized alatt nagy fejlődésen ment keresztül s a velenceivel vetekedett. Állandó megbízottak küldték jelentéseiket több udvarból is. Budán nem volt állandó képviselő, de a határhoz közel tartózkodó, Ferdinánd főherceghez akkreditált, vagy velencei és raguzai követeik szinte naponta jelentettek Thomas Wolsey bíborosnak, yorki érseknek, kancellárnak. A Tudorok nem sajnálták növekvő bevételeiket ebbe is befektetni.

Össze kell foglalnunk a „szülejmani ajánlat” tárgyában alkotott véleményeket. Szelim szultán halála után, 1520 decemberében az új uralkodó, I. Szülejmán követet küldött Budára, Behrám csasuzt, hogy a jogszokás szerint megszűntnek tekintett békét megerősítse. Azonban hogy a követ pontosan milyen megbízatással érkezett, arra nézve az eddig ismert korabeli források nem adnak egyértelmű választ, sőt, valójában azt sem közlik, a békének új feltételei lettek volna.

A 19. században Szalay Lászlón át Horváth Mihályig elterjedt az „ajánlat” tézise.² Thury József szerint a töröknek nem állt szándékában meghódítani Magyarországot – be is kerül Perjés érvrendszerébe, jóllehet az ajánlatra nem tér ki, s az adófizetés tézisének elutasítja, igaz, ez utóbbira Perjés nem tér ki.³ Nyomon lehet követni, a tézist hogyan veszik át Katona Istvánon keresztül Schmitth Miklóstól.⁴ Szalay a 16. századi Theodore Spandounes Cantacuzinot/Spanduginot követte – aki viszont az átvonuláshoz nem, csupán az adófizetésről szól. (Thury jól tudta, utóbbi rosszul értesült.)⁵ Ezek nyomán feltételezte Perjés, hogy Szülejmán új ajánlatát adófizetéshez és átvonuláshoz kötötte.⁶ A Porta nem akarta Magyarországot elfoglalni, hanem a Habsburgok befolyását megelőzendő, korlátolt célú háborúkat indított.⁷ Többen ellentétes nézeteket fogalmaztak meg, még a Perjés által citált Káldy-Nagy sem tudja, mik voltak a feltételek.⁸ Szakály Ferenc, Barta Gábor, majd Fodor Pál leszögezték, az

* Támogatta a Debreceni Egyetem kutatási pályázata. A szerző a Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetem Lendület „Magyarország a Középkori Európában” kutatócsoport munkatársa.

¹ PERJÉS 1975.; Uő 1979. 135–150.; Uő 1999. 300.; Uő 2001.

² HORVÁTH III. 345–46.; SZALAY 1863. 556.; KISS 1889. 394.

³ THURY 1893. 565.; PERJÉS 1979. 126.

⁴ „[...] *legatum hunc tributum petiisse a Ludovico, at cum dedecore reiectum*”: SCHMITTH I. 104., KATONA XIX. 240.

⁵ „[...] *ambasciadore haveva mandato ad annuntiar la guerra [...] si non gli dava il tributo era stato ingiuriato da gli Ungheri* [...]” Általam használt kiadása: Discorso di Theodor Spandvgino Cantacvino Del'Origine de' Principi Tvrcchi. In: *Historia universale dell'origine et imperio de Turchi*. Raccolta da Francesco Sansovino. Vinegia, 1582. ff. 154–181. f. 177 v., THURY 1893. 563.

⁶ PERJÉS 1979. 122–134.; 146–147.

⁷ PERJÉS 1979. 122–124.

⁸ KÁLDY-NAGY 1974. 42.

Oszmán Birodalom határozott célja volt Magyarország bekebelezése.⁹ A hadjáratot a szultán a Dzsánberdi Gazáli vezette felkelés leverése előtt, 1520 novemberében elhatározta, ahogy az 1521-es fethnmé tanúsítja.¹⁰ Szülejmán a háború pártján állt, a békeajánlatot csupán rutinszerű aktusnak szánta, ezért semmit nem követelt, ami a szuverenitással összeegyeztethetetlen lett volna.¹¹ Kosáry Domokos és Kubinyi András irracionálisnak ítélte, hogy a török adófizetés és csapatai átengedése fejében inkább a Habsburgokkal nézne szembe.¹² B. Szabó János szerint az 1519-es fegyverszünetet kívánták megújítani,¹³ s Papp Sándor sem hiszi, hogy az ország csak adófizetés révén nyerhetett volna békét.¹⁴

A követ Magyarországra érkezését 1520. december 10-én adta hírül a velencei követ, azonban csak annyit írt, hogy „arra, hogy békét kíván kötni, nem kapott választ”.¹⁵ A legközelebbi információ szerint 1521 januárjában a csász „örizet alatt áll, nem mehet sehová”.¹⁶ Februárban jelentik, a követet „nem siettetik”, várják a keresztény fejedelmek válaszát.¹⁷ Mindössze ennyi egykorú eredeti diplomáciai irat maradt fenn. Furcsa, hogy az 1520 vége és 1521 eleje közötti birodalmi, lengyel vagy szentszéki híradások nem szólnak róla.

Az egyedüli elbeszélő forrás, aki korabeli és megbízható, valamint szól a feltételekről, Ludovicus Tubero. A jólétesült dalmát ír arról, hogy Szülejmán „szószólót küldött, hogy békét kérjen [...] úgy vélte, meg kell újítani a magyarokkal a szövetséget, *ugyanolyan feltételekkel*, amilyenekkel atyja kötötte velük. [...] a magyarok [...] a követet jogtalanul, a népek joga ellenére visszatartva egy ideig nem adtak választ [...] nem állt szándékukban a törökkel sem békét kötni, [...] sem pedig [...] hadat viselni nem mertek vele”.¹⁸ A Mohács utáni elbeszélő forrásokat – melyek „zöme későbbi és nem mentes a tendenciózus állításoktól”¹⁹ – részletesen áttekintette a történetírás. A követjárásról sem Brodarics István, sem Szerémi György nem szól. A *Memoria Rerum* sem szól feltételekről: a szultán „jeles követet kikölde az magyar királyhoz, hogy övele örökvaló frigyet szerzene”, aki a békét „meg is mívelt[e] volna, ha az római pápa nem ellenzette volna”.²⁰ A későbbi *Az Landorfejirvár elveszésének oka e vót és így esött* szól feltételekről, sőt, két csasúszról is: a „császá az atyjával való békességet megújítaná [...] kéret vót az országtúl és királytúl adót, [a király] az ő követeket haza nem eresztette vóna, nem akarnak neki semi választ tenni hanem vetik [...] őrzet alá”.²¹ Brutus János Mihály annyit állít, a szultán követeket küldött és békét kért.²² Istvánffy nem tud új feltételről: Szülejmán az apja által „kötött frigyet megtartani végezte volna [...] az egymás között való békességet [...] megtartaná és őriztetné”.²³ A török források közül Szülejmán naplója és Ferdi

⁹ SZAKÁLY 1975. 123–24.; SZAKÁLY 1980. 100.; BARTA 1983. 80–81.; 86., 220.; FODOR 1991. 22–23.; FODOR: A Bécsbe vezető út. In: FODOR 2001. 364., 370.; PÁLFFY 2010. 40.

¹⁰ FODOR 1991. 38., 43.; THÜRY, Török I. 373–374.

¹¹ Az Landorfejirvár 100.

¹² KUBINYI 1981. 181.; KOSÁRY 1978. 50–78.

¹³ B. SZABÓ 2006. 20.

¹⁴ PAPP 2004. 68.

¹⁵ „[...] *eri zonse li a Buda vno ambasiator dil Signor Turcho, venuto per far paxe e triue [...] che lui non non li volea risponder*”: SANUTO, MTT, 193–194.; SANUTO XXIX. 515–516.

¹⁶ „[...] *orator Turcho e ancora qui, sta in vna caxa assa bassa, con custodia ne poi ussir di caxa*”: Lorenzo Orio: SANUTO, MTT, 197., SANUTO XXIX. 621.

¹⁷ Orio: 1521. feb. 8.: „[...] *lorator e non espedito, si aspeta la resolution dila dieta, et la recepta di Signori Cristiani*”: SANUTO, MTT, 201., SANUTO XXIX. 672.

¹⁸ TUBERO XI/1. 285., XI/2. 288. „[...] *miserat oratorem ad Regem, pacem petitum [...] cogitaret [...] cum Hungaris foedus, iisdem conditionibus renovandum, missa, ut legatione, duxit [...] Hungari [...] Legato contra ius gentium retento, nullum aliquamdiu responsum [...] dedissent, neque enim pacem componere in animum inducebant [...] neque bellum cum eo gerere audebant*”: TUBERO, Commentarii II. 360.

¹⁹ FODOR 1991. 39.

²⁰ Memoria rerum 20.

²¹ Az Landorfejirvár 6., 8.

²² „[...] *missis legatis a nobis pacem petit*”: BRUTUS II. 61.

²³ ISTVÁNFY VI. 166–67.

nem is említ békeajánlatot, Lütfi annyit mond, a szultán meg akarta újítani a régi békét, Dzselaizáde pedig „a béke és a barátság alapjainak lerakásán” túl annyit közöl, a magyarok Behrám „tisztességes fogadásában hiányt tanúsítottak”.²⁴

Az 1519. március 28-i megállapodás kimondta, hogy a király beleegyezése esetén a török átvonulhat az országon.²⁵ Ez nem volt újdonság, az adófizetés viszont sohasem került szóba. A Mátyás és II. Bajazid közötti 1488-as szerződés szerint a török „a magyar király tudta nélkül az országán át ne haladjon”, vagyis elviekben átvonulhatott.²⁶ Az 1503-as, 1510-es, 1511-es és 1513-as szerződésekben nincs ilyenről szó.²⁷ Az 1514-ben Budán kihirdetett békét Szelim hallgatólagosan elfogadta, de teljes ratifikáció nem történt. Nem volt újdonság, hogy a feleket feltartóztatták.²⁸ Csupán ez alapján nem lehet arra következtetni, hogy 1521-ben az új feltételek megtárgyalása miatt szenvedett késedelmet az ügy.²⁹ A béke nem szüntette volna meg a folyamatos beütéseket. A fegyveres nyomás már Szelim halála előtt kezdődött, a nemesség háború pártján állott.³⁰ A magyar udvar nem azért halogatta a választ, mert „megijedt” volna az egyezmény súlyos feltételeitől, hanem a háború vagy béke ügyét attól tette függővé, hogy a nyugati hatalmak mit ajánlanak, ezért „szondázta meg” Európa fejedelmeit. Meg kell vizsgálni azon diplomáciai forrásokat, melyek 1521-ben az „ajánlat” után íródtak, arra keresve bizonyítékot, tettek-e a felek utalást arra, hogy megváltoztak volna a béke feltételei. Az lenne a logikus, ha a magyar kormányzat nyomást gyakorol a keresztény koronás főkre és lebegtetni a lehetőségét, hogy behódol a töröknek és átengedni erőit. Kérdés, volt-e valóban a kezében ilyen „adu”? Egy ilyen horderejű kérdés nem maradhatott volna visszhang nélkül.

A velencei követjelentések nem közölnek ilyen ultimátumot. A Signoria figyelmét aligha kerülhette volna el. Azok az értesülések bírnak hitellel, melyeket a titkárok napi híradásaikban az adott időben jelentettek, követi megbízatásaik lejártával készített zárójelentéseik néhány év távlatából már nem biztos, hogy a valóságot tükrözik. Lorenzo Orio és titkára, Francesco Massaro 1523 végén írott végjelentéseinek két évre előre vonatkoztatott adatai közvetettek. Orio zárójelentésében nem is közli a követjárás és a csauz fogvatartását, pedig két évvel előtte írt Behrám fogadásáról. Nem tartotta volna említésre méltónak, ha tudatában van nagy horderejű feltételeknek?³¹ Massaro szerint a magyarok azért „húzták-halasztották a békekötést”, mert Velencétől 80 ezer dukátnyi segélypénzt követeltek. Szerinte Szülejmánt nem ellenséges szándék vezérelte, csupán az, hogy „rendezhesse itteni ügyeit”, s csak a meglévő békét akarta megerősíteni.³² De hogy milyet, nem részletezi. A kutatók azonban félreértették Massarot. Nem Magyarországról mondja, hogy „készek arra, hogy sarcot fizessenek a szultánnak”, hanem a *horvátokról*.³³ 1521 előttre vonatkoztatva írja, „elküldték a scardonai püspököt, mint saját követüket”, [Velencébe] „hogy ha nem segítenek nekik, megengedik [a töröknek], hogy Magyarországon keresztülvonuljon, nem törődve azzal, hogy kit fog megtámadni”.³⁴ Jóllehet az ezt megelőző mondat alanya az, „hongari”, nem vonatkoztathatjuk a

²⁴ THÜRY, Török I. 282.; II. 6., 42.; 120–21., PAPP 2004. 68–69.

²⁵ „[...] *si vellet Cesarea maiestas, ad regnum principis ire, sique esset iter per terram maiestatis nostre regie hoc tempore sine scitu maiestatis regiae, per terras nostre non possit nec per se transire*”: Alsó-Szlavóniai 157. sz. 285., DL 24 393, egykorú másolat., PAPP 2004. 65.

²⁶ HAZAI 1955. 295.

²⁷ Jajca 106. sz. 167–70., DL 30 498.; PAPP 2004. 62–63.; FODOR – DÁVID 1994. 194., 207.

²⁸ FODOR – DÁVID 1994. 212., 215., 219., 3. mell.; E. KOVÁCS 1991. 94.

²⁹ B. SZABÓ 2006. 23.

³⁰ SZABÓ 1909. 45.

³¹ BALOGH 1929. 37–46.

³² „*Il Signor Turco [...] mando oratori al re di Hongaria [...] domandando pace per stabilir le cose sue [...] sichè protraseno diita pace in longe*”: BALOGH 1929. 47.

³³ „[...] *in Croatia [...] consultavano di farsi tributari di esso Signor turco*”: BALOGH 1929. 47.

³⁴ „[...] *destinato il episcopo Scardonese orator suo [...] praecipue a la Signoria nostra, [...] ad protestarli che se la non li aiuterà i farano ancora loro pace, senza dir altro, dandoli il transito a danno exitio de qualunque si sia*”: BALOGH 1929. 64.

következőre, és érthetjük úgy, hogy a *magyarok* „békét kötöttek a törökkel” („*i haveriano facto pace con il Turco*”), ezért „ők” küldték a püspököt. Massaro maga mondja, hogy „Horvátországban vannak viszálykodások”, és a horvátok „kész[ek] arra, hogy sarcot fizesen[ek]”, nem Magyarország. Massaro egybemosta a horvátországi híreket, hiszen Orio 1521-ben jelezte, hogy a horvát urak, Frangepán Bernát és Korbáviai János vezetésével azzal fenyegetőztek, ha nem kapnak segílyt, a töröknek behódol és adót fog fizetni.³⁵ Különutas akciójukkal *saját* követet küldenek, a horvát Thomas Nigert (Mrčić) a Signoriához és Rómába, aki *nem* II. Lajost képviselte.³⁶

Az 1521-es német birodalmi gyűlésen Konrad Peutinger augsburgi követ feljegyezte, hogy a török átvonulást kért – de *csak* Horvátországon keresztül. A horvátok a magyar követtség előtt külön követet küldtek a Reichstagra, lehet, Frangepán Kristófot.³⁷ A gyűlés külön foglalkozott ügyükkel március elején.³⁸ Frangepán előadhatta, akár ki is egyeznének a törökkel. Lehet, egyes híradások ezt egész Magyarországra vonatkoztatták. Így moshatta össze Peutinger a horvát „kiugrási” kísérletet a magyar segélykéréssel – amelyben nem volt benne az átengedés feltétele. Nézzük meg a wormsi gyűlésre küldött követek – Hieronymus Balbus/Balbi és Verbőci István – megnyilvánulásait.³⁹ Érdekes, hogyha a decemberi békefeltételek olyan sürgető intézkedést igényeltek, a magyar vezetés miért késlekedett a követ küldéssel. A Reichstagot január 27-én megnyitották, Verbőciék mégis csak február végén indultak útnak.⁴⁰ Balbi 1521. április 3-i beszéde nem utal semmilyen új békefeltételre.⁴¹ Általánosságokat mond: Magyarország segély nélkül nem állhat ellen, a török az ország lerohanására készül.⁴² Csupán egyetlen homályos utalása van, amit, ha nagyon akarjuk, érthetjük úgy, hogy behódolunk: „Mi lehet szégyenteljesebb, visszataszítóbb, mint a törököt szolgálni?”⁴³ De egyszerűen úgy is érthetjük, hogy általában a pogány hódítás ellen szólal fel. Követeink ténylegesen semmilyen „behódolásról” nem szóltak, pedig, „riadtan, sürgetően, drámai hangon igyekeztek segílyt szerezni”.⁴⁴ Balbi V. Károlyhoz írott epigrammájában sem szól az „ajánlatról”.⁴⁵ A törökkel kötendő fegyverszünet egyedül akkor kerül terítékre, amikor a követek április 15-én előadták, hogy nem időzhetnek tovább, jelentést kell tenniük az április 23-án kezdődő országgyűlésnek, hogy választ tudjanak adni a török követnek, aki öt hónapja „Budán van”. Egyszerűn ott „van”, s nem „visszatartják”. Ezt sem a Reichstag hivatalos dokumentumai közlik, hanem Peutinger.⁴⁶ Említi, hogy a török átvonulást kíván, de pontosítja, hogy a

³⁵ „[...] si vuol acordar con Turchi [...] altri aver fato insieme conjuration di farsi tributarii al Turcho [...] si non arano ajuto, si tarano tributarli dil Turcho [...] Frangipani, si havia fato tributarli al Turco”: SANUTO, MTT, 197., 202., 208., 209., 211.

³⁶ Feb.: „[...] è venuto de li lo episcopo di Scardona, qual è stato in colloquio con li Frangipani, quali vedendo non poter resister a turchi”: SANUTO XXIX. 643., Márc. 17.: „Negro [...] porto lettere di credenza di Coruati [...] aliter prendono partito di farsi tributarij al Turco [...] hano mandato soi nontii a la Signoria e al Papa”: SANUTO, MTT, 202–03.; MARGALITS 1900. I. 202.; SANUTO XXX. 48.

³⁷ 1521 februárjában Wormsban van. SANUTO XXIX. 667.; DRTA II. 790. sz. 132. 4. j.; MARTIN 1926. 6.

³⁸ 1521. márc. 2.: DRTA II. 810–11. sz. 151.

³⁹ KUBINYI 2001. 79.

⁴⁰ Megbízólevél: feb. 14: DL 105 256., manu propria. Balbihoz: KNAUZ 1866.; HERMANN 1964.; FEDELES 2005. 23. sz.; KÖBLÖS 1994. 444.

⁴¹ DRTA II. 758. sz. 108.; BALBI, Oratio, BALBI I. 547–61.; KATONA XIX. 242–63.

⁴² BALBI I. 552.

⁴³ „[...] enim foedius, quid abominabilius dici potest, quam Christianos Turcis servire?”: BALBI I. 550.; KATONA XIX. 247.

⁴⁴ KOSÁRY 1978. 65.

⁴⁵ *Ad divum Caesarem epigramma*. MARTIN 1926. 17.

⁴⁶ „[...] (Apr. 15.) die Ungerisch potschaften [...] haben anzaigt, si konden auf ir vorig anbringen lenger nit verharren, dan in Ungern wer auf Georgi ain versamlungtag furgenomen, darauf von wegen derselben cron der Turkischen potschaft, so funf monat zu Ofen gelegen, antwurt geben werden müst!”: DRTA II. 857. sz. 197.; FRAKNÓI 1899. 170.

Windische Markon és Horvátországon, s nem Magyarországon keresztül.⁴⁷ Az, hogy miről kell választ adni a török követnek, nem szerepel nála. A Reichstag aktái nem közlik, hogy a magyarok előhozakodtak volna bármilyen új békefeltétellel.⁴⁸ V. Károly válaszában sem tesz említést ilyenről. Mindössze annyit mond, hogy a magyarok, ha nem bíznak abban, hogy védekezni tudnak, „köthetnek fegyverszünetet egy évre”, oly módon azonban, hogy az „ne legyen az tisztességtelen, vagy ne okozzon kárt a keresztény hit és a keresztény államok számára”.⁴⁹ Ebbe talán beleérthető, hogy ne engedjenek adófizetést vagy átvonulást, de ténylegesen azonban ilyesmi nem hangzik el.

II. Lajos 1521 elején Velencébe küldte Csulai Móré Fülöp egi nagyprépostot.⁵⁰ Ő sem vetette fel az adó vagy az átvonulás kérdését, még a segély „kípréselése” érdekében sem. Egyedül arról tudunk, hogy mivel a király a béke meghosszabbításáról tárgyal, szeretné tudni Velence állásfoglalását is.⁵¹ Mivel a prépost küldetéséről már 1520 decembere óta tárgyaltak, tudnia kellett, a császár mit tárt a magyar kormányzat elé. Még akkor sem szól a feltételekről, amikor a helyzet még kritikusabbá vált, mert a doge elfogadta a szultán békéjét.⁵² Mi több, azzal érvel, hogy Magyarország ellenállt a töröknek, és nem engedte át Ausztria és Velence felé sem – és most sem szándékozik megtenni.⁵³ Kifejti, a király egyetért azzal, hogy Konsztantinápolyba követet küldenek „békét kötni”, s szeretné megvitatni, „mit tartalmazzon”.⁵⁴ Ez az obszúr megfogalmazás az egyetlen, ami arra utalhat, hogy nem ugyanazok lehettek a feltételek.

Csak közvetve tudjuk – a Signoria egy Mórénak adott válaszából –, hogy a prépostot egyúttal a pápához is küldték.⁵⁵ Római útjáról ezen kívül csak Balbi 1519-es lengyelországi zárójelentése szól, mely szerint a lengyel király megbízta, hogy a Szentszéknél képviselje.⁵⁶ Nem biztos, hogy ennek csak 1521-ben tett volna eleget, mivel nem tudjuk, hogy 1519 és 1521 között járt-e Itáliában.⁵⁷

Tuberótól tudjuk, hogy a magyarok július végén követet küldtek a pápához, hogy „jelentse a királyság veszedelmét, és pénzt kérjen”.⁵⁸ Nem valószínű, hogy a király csak ilyen későn küldött volna követet. Ez inkább egy, a katonai helyzet kritikusabbá válása által kikényszerített második misszióra. A követ beszéde utal arra, hogy „két dolog közül kell válasz-

⁴⁷ „[...] die hett gegen Ungarischen konig von wegen des Turken ain anstand der gestalt begert, das Turk [...] sonst solt man ine durch Windische land und Crabaten wider all Cristen passieren lassen”: DRTA II. 857. sz. 197.

⁴⁸ KOSÁRY 1978. 71.

⁴⁹ „Quando tamen se non posse prestare confiderent, posset ipse rex Hungariae ad annum inducias cum Turcis facere, ita tamen, quod ille fidei catholicae et toti reipublicae christianae nec sibi sint inhonestae nec damnosae.” DRTA II. 759–60. sz. 109.; MARTIN 1926. 22.

⁵⁰ FEDELES 2007. 62.

⁵¹ „[...] Filippo More orator [...] che da poi la creation di questo novo Signor turco, l'avia mandarli el continuar in la pax, el che 'l suo Re non havia voluto risponderli se prima non partecipava con questa Signoria.”: SANUTO XXIX. 555.

⁵² A „török hadjárat” ügyében küldik. Dec. 7.: ÓVÁRY 1890. I. 1129. sz. 260.; további: uo. 1134. sz. 261.; 1138. sz. 261., SANUTO, MTT, 225., 240; MARGALITS 1900. I. 328.

⁵³ „[...] regno d'Ungheria ha già moliti anni sostenuto l'impeto del armi Turchesche et ritardato il corso alle loro vittorie, quale cosa resta opposta, perché non possano trascorrere nell'Austria per turbare tutta la Germania, entrare dentro a confini di vostro stato.”: LJUBIĆ, Commissiones I. 165–67.

⁵⁴ „[Móré] poi ritornato il Colegio... il re avia inteso la eletion de domino Marco Minio, orator al Signor turco per far la pace, il re desiderava trata che il sia dentro tal pace”: SANUTO XXIX. 555.

⁵⁵ „orator dil re di Hongaria, [...] l'avia mandato a dimandarli [...] et saper etiam la volontà del Pontefice”: SANUTO XXIX. 555., TÖRÖK 1926. 150.

⁵⁶ „[...] pretere designatus est orator ad pontificem”: AT V. 88. sz. 87. Ez alapján véli, járt 1521-ben a pápánál: FRAKNÓI 1901. II. 328., 467. 1041. j.

⁵⁷ FEDELES 2007. 61.

⁵⁸ TUBERO XI/5. 298., „[...] misso prius ad Pontificem oratore, qui et periculum regni indicaret, et pecuniam ab eo peteret”: TUBERO, Commentarii II. 366.

taniuk, vagy veszítenek határaikból, hogy nem szállnak szembe az ellenségeikkel, vagy pedig az ellenség által diktált *feltételek* mellett kötnek szövetséget”. Hogy azonban ezek mik, nem árulja el.⁵⁹ Lajos 1521 tavaszán küldött *első*, lehetséges, Mórival küldött levele eljutott a pápához. Májusában Orio jelentette, hogy „a király még a pápa választát várja”, *valamire*, igaz, mást nem mond, mint hogy a „török ügyekben” („*zercha le cose di Turchi*”). A követet azonban igen sokáig váratta X. Leó. A király nem várt tovább, és június 11-én egy újabb levelet intézett a pápához.⁶⁰ Ennek a tartalmát nem ismerjük. Ismerjük viszont X. Leóhoz írott június 29-i levelét, amely annál többet, hogy a szultán békét kért, de „hol ezt, hol azt színleli”, nem közöl.⁶¹ John Clerk római angol követ 1521. augusztus 8-i jelentése szerint „a pápa panaszos levelet kapott a magyar királytól”, a török arra készül, beveszi a királyság egyik legerősebb várát.⁶² Egyébről, a béke kérdéséről, török követről nem szól.

Lajos június 29-i, a dogéhoz írt leveléből sem tudunk meg semmi újat, ahogyan Móré tevékenységéből sem, aki többször is felbukkan Velencében.⁶³ A király augusztus 2-án újabb követet, Statileo János felsőörsi prépostot küldte. Megnyilatkozásairól nem tudunk részleteket.⁶⁴ Lajos I. Mánuel portugál királyhoz is írt levelet, de azon kívül, hogy „a török békét akart kötni”, ebből sem tudunk meg többet.⁶⁵

Kevéssé ismert Hieronymus Balbi követjárása, mégis ez adja a legtöbb információt, hiszen angol követjelentéseink napról napra követik minden megnyilvánulását. A prépost a császári udvartól a Calais-ban zajló birodalmi-francia békekonferencián Wolsey kancellárral is tárgyalt, így nem hallgatta volna el az átvonulási és adófizetési ajánlatot, hiszen ez lett volna a leghatásosabb argumentum!⁶⁶ II. Lajos VIII. Henrik angol királyhoz írott, 1521. június 30-i levele készíti elő a követséget.⁶⁷ A király szól arról, hogy a szultán „követeket küldött, hogy a békéről tárgyaljanak, akik még mindig itt vannak”, de azt mondja, „mielőtt válaszoltunk volna”, kitört a háború a császár és a francia király között. Arról, *milyen* békéről volt szó, nem szól, pedig mindenáron segílyt akar, s figyelmeztet, hogy a török már Budát tervezi elfoglalni. Hangsúlyozza azonban, a fortélyos ellenség rászédett, mialatt a békéről alkudozott, támadásra indult. Nem is állt szándékában békét kötni.⁶⁸ E helyzetben a szultánnak semmi szüksége, hogy új békefeltételeket szabjon, amiről a másik fél alkudozásokba kezdhet. Ellenkezőleg, az a célja, hogy elaltassa a magyarokat, azzal, hogy a régi béke megújításáról kezd tárgyalásokat. Ezt mondja a király egy 1526-os oklevelében, a szultán épp az általa kezdemé-

⁵⁹ TUBERO XI/5. 300. „[...] *necessario e duobus alterutrum subeundum erit: aut enim aliquid de finibus suis hosti obviam non eundo deperdent, aut foedus, conditionibus ab hoste latis, inibunt*”: TUBERO, *Commentarii* II. 367.

⁶⁰ „[...] *aspettava quella [risposta] dil pappa*”: SANUTO XXX. 262.; SANUTO, MTT, 209., 211.

⁶¹ „[...] *mittit Legatos, qui pacem a me petant, et, dum alia atque alia per fraudem simulant*”: PRAY I. 63. sz. 143.; Documente II/3. 254. sz. 360.

⁶² BL Cotton MS Vitellius B. IV. f. 141., Reg.: LP III/2. 1477. sz. 606–07. Sifrizozva van, csak a rejtjelezés egy részét oldották fel.

⁶³ SANUTO, MTT, 216–18.; ÓVÁRY 1890. I. 1142. sz. 262., 1147. sz. 262.

⁶⁴ SANUTO, MTT, 229., 230., 237., 240., 246.; FEDELES, 2007. 59.; KÖBLÖS 1994. 315.

⁶⁵ „[...] *Turcus de pace nobiscum ageret*”: PRAY I. 64. sz. 147.

⁶⁶ A nyugati hatalmak mással voltak elfoglalva. A birodalmi seregek júniusban Franciaországra támadtak, de a Valois-k visszaszorították őket. A Habsburg-szövetséges Anglia kancellárja tárgyalásra hívta a feleket, de október 22-én I. Ferenc visszavonulásra készítette a császáriakat, s a spanyol határ mentén is támadt. Fegyverszünetről szó sem lehetett.

⁶⁷ Eredeti: Buda: BL Cotton MS Vespasian F I. f. 80., manu propria. SIMONYI I. 62–65., Reg.: LP III/1. 1376. sz. 550. Az állomány másolatai között – MNL OL DF 293 354 – nincs. Részben kiadva: Documente II/3. 255. sz. 361–63.; Szerbia 447. sz. 349. Lásd SEBŐK 1991. 34.

⁶⁸ „[...] *assiduum nostris Regnis fuit bellum et concertatio pene quotidiana* [...] *Misit legatos qui de pace nobiscum agerent hic adhuc existentibus, quibus antequam respondaremus, exarsit Bellum inter Caesarem et Gallorum Regem, hostis igitur dolo nos, cum de pace ageret circumvenire voluerit, seu animo repente ad occasionem mutato* [...] *incredibili equitatu ac peditum collecta multitudine* [...] *bellum nobis inferre statuit* [...] *ad Budam ubi nobis Regia est capiendam properabit*”. BL Cotton MS Vesp. I. f. 80.

nyezett béketárgyalások leple alatt állt hadba.⁶⁹ Ugyanezt ragadja meg – a később író – Brutus is.⁷⁰

Már Nándorfehérvár ostroma alatt, augusztus 7-én Lajos újabb levelet küldött Balbi útján, immár Wolsey bíboroshoz. Sokat ebből sem tudunk meg.⁷¹ Fontosabbak lehetnek azok az utasítások, amiket Balbi megbízólevele tartalmazhatott, de az nem maradt fenn.⁷² Az Angliába érkező követek megbízólevelei fennmaradtak, azokat le is másolták, de előfordult, hogy a követ csak szóbeli útmutatást kapott. Indulása előtt Balbi a császárhoz is írt egy tisztelegő levelet, ami inkább egy humanista epistola – a fejedelmek közötti békéért, a pogány elleni harc érdekében ügyködik stb. – s nem szól olyasmiről, ami közelebb vinne a vizsgált kérdéshez.⁷³

Az Antwerpenből Wolsey kardinálisnak író Sir Richard Wingfield és Tommaso Spinelli részletesen beszámolnak arról, Balbi audiencián vett részt a császári udvarban.⁷⁴ Feladata, hogy a császárt tudósítsa a török invázióról, és segítségért folyamodjék.⁷⁵ A prépost emlékeztette V. Károlyt, hogy amikor *korábban* követársával együtt felkeresték Kölnben, beszámoltak a török ügyekről, arról, hogy „meghalt az új török császár apja”.⁷⁶ Mivel beszédében ez után tér rá a török béke kérdésére, fontos látnunk, mikor került sor erre a kölni megbízatásra, még 1520-ban, vagy már a császár érkezése után. Balbi még a wormszi gyűlésre való küldetése előtt járhatott a császárnál, hiszen Lajos 1521. május 21-i megbízólevelében utal arra, ő már *korábban* tárgyalt vele Kölnben.⁷⁷ Balbi wormszi megbízását február 14-én kapta, s március 24-én érkezett meg,⁷⁸ így maradhatott ideje, hogy előtte elmenjen Kölnbe. Az angol követek is úgy tudják, Köln után ment Balbi Wormsba.⁷⁹ A kölni kihallgatáson Balbi azt mondta, „mivel a felek közötti béke lejárt”, apja halálával az új szultán „követet küldött hozzájuk, hogy meghosszabbítsák és megerősítsék a régi békét”.⁸⁰ Új feltételekről nincs szó. Hozzátette, a követnek, „nem adtak sok választ”, mert a [béke] a többi keresztény nép számára „esetleg nagy kárt okozhat”.⁸¹ Tovább lehet gondolni, hogy ezen mit értett. Ez összhangban van V. Károly wormsi válaszával is, hogy olyan békét kössenek, ami nem szegényíti meg a kereszténységet. Egyéb konkrétumokról azonban nem szól. Lehetséges, pusztán arról volt szó, hogy a korábbi feltételekben ne engedjenek: tudjuk, már az 1519-es békében lemondott Magyarország a szreberniki bántság váairól. Elképzelhető, hogy – Nándorfehérvár török ostroma közepette – arról lehetett szó, káros lenne, ha további területi engedményeket tennének a töröknek. Arról is szó lehetett, hogy az 1519-es *korlátozott* átvonulási klauzula ne változzon. Lehet, csupán arra utaltak, a béke *újabb* kárt ne tegyen, s maradjon meg a régi feltételeknél.

⁶⁹ „per fraudem postulatorum a nobis induciarum”: SZAKÁLY 1978. 492.

⁷⁰ „Selimi mors opportuna, et missus ad Ludovicum de compositione orator avertisset omnium animos a belli consiliis”: BRUTUS II. 51.

⁷¹ „[...] in summis arduisque negotiis [...] quae ob repentinum Turcharum [...]”: Eredeti: Tétény: BL Cotton MS Vesp. F. I. f. 73., manu propria. A DF 293 354-ben szerepel (39.), de alig használható, mivel a fotó félig behajlva készült. SIMONYI I. No. 2. pp. 65–67., Reg.: LP III/2. 1476. sz. 606.

⁷² BOTLIK 2013. 19.

⁷³ Pl. „agam pro unione et pacificatione...principis...contra hostes fidei...ad...federa nomine Regis H. apud alios principes”. [1521?]: DF 276 723.

⁷⁴ BL Cotton MS Galba B VII. ff. 69–72., Reg.: LP III/2. 1532. sz. 653., Keltezetlen, augusztusra datálható.

⁷⁵ „[...] to declare the invasion made by the Turk to the realme [...] and requiring assistance”. uo.

⁷⁶ „[...] themporor being at Colayne with he with his collega amongst other things had in commandimint to declare the dethe of the Turk father of this moderno”. uo.

⁷⁷ Ferdinándhoz: DL 38 070, manu propria.

⁷⁸ SANUTO XXX. 135.; TÖRÖK 1926. 152.; MARTIN 1926. 11.

⁷⁹ „whereunto themporor answered he went to worms [...] accordyngly the kyng of hongre sent them agayn to worms”: BL Cotton MS Galba B VII. ff. 69–72.

⁸⁰ „[...] by reason the truce betwene them was expired and the new successor had sent to them ambassador for to proroge and conferme the olde truce”: uo.

⁸¹ „[...] to whome, regarding the great preiudice that might thereby ensue to Cristendome, was given no m[uch?] of answer”: uo.

Ha elegendő úgy fogalmazni, hogy a régi béke, akkor az angol kancellár tisztában volt azzal, mik voltak az 1519-es feltételek. Balbi kölni, márciusi szavai szerint a török követet, a válaszadás helyett csupán „szép szavakkal fogadták” („entertayne”), ami nem utal arra, hogy feltartóztatták volna. Azért tették, hogy „megtudják, hogy a pápa, a császár és más keresztény fejedelmek hogyan vélekednek erről, s a követ is azt kívánja, hogy a császár nyilvánítsa ki, mi a szándéka”, mert az ország „nem képes kitartani”.⁸² A királyság „Mátyás halála óta sokat veszített emberben és erejéből”, ezért „nem tehetik meg”, hogy bármilyen viszályba kerüljenek a törökkel, ha nem szereznek bizonyosságot a felől, hogy a császártól és más fejedelmektől segítséget kapnak”.⁸³ A magyaroknak nem állt szándékukban, hogy kenyértörésre vigyék a dolgot a törökkel. Ha új, agresszív követeléseket támasztana a szultán, a követ is másképp fogalmazna. A jelentés szerint Balbi a Reichstag előtt úgy érvelt, hogy a török úgy tett, mint-ha Iszmail perzsa sah ellen menne haddal, de mivel „mi elhalasztottuk a béke meghosszabbítását”, gyanakvással fogadtuk harci készültségét, ezért kértük a rendek gyors döntését a segélyről. A magyarok tehát tudják, hogy Szülejmán valójában ellenük készül haddal, így nem is lehet értelme a békéről alkudozni.⁸⁴ A jelentés kitér a császár Balbinak adott válaszára is: nem tud segítséget adni és tanácsolja, hogy kössenek „békét egy évre a törökkel”. Miután a követek ezt jelentették, királyuk a „a török követtel a császár és a rendek óhaja szerint cselekedett”.⁸⁵ II. Lajos e szerint hajlandó lett volna békét kötni 1521. április végén, s kétségtelen, a régi feltételek mellett. Kérdés, hogy miért nem próbálkozott mégsem azzal, hogy tárgyaljon. Úgy látjuk, a magyar vezetés tudatában volt annak, hogy a török eleve eldöntötte, hogy hadat indít, így nem volt értelme tárgyalni. Más kérdés, ha a szultán nem támadni akart volna, hanem adót és átvonulást kikényszeríteni, még április végén is kaphatott volna az alkalmon – ha lett volna ilyen próbálkozás –, hogy új feltételekkel egyezzen meg, hiszen Nándorfehérvár ostromát csak június 18-19-én döntötte el.

Balbi augusztusi audienciáján közli, „a török Nándorfehérvárat vette ostrom alá”, mely „ki fog tartani, ha segítséget kap, de ha elveszik, az egész ország el fog veszni”.⁸⁶ Kritikus a helyzet, de a követ nem vesz elő semmilyen ütőkártyát, s *most*, augusztusban *nem* is tér ki a békére. S akkor *sem*, amikor hírt kap, hogy elesett Belgrád. Szeptember 10-én jelentette Wingfield és Spinelli, hogy Ferdinándtól érkezett a hír, hogy a Magyar Királyság „kapuját” elfoglalták a törökök.⁸⁷ Sokatmondó, hogy Balbi csak három nappal később értesül róla, pedig az ország elemei érdeke lett volna, hogy mielőbb tudósítsa.⁸⁸ Ez a híradás sem közli, megváltozott-e a magyar követ magatartása, elővett-e valami újat a tarsolyából. Szerintünk ekkor már az lett sürgős, hogy pénzt szerezzen. Ekkor határozta el Balbi, hogy nem vár tovább a császár döntésére, hanem Wolsey-hoz folyamodik, ami „számára a leghasznosabb

⁸² „[...] *enterteyned hym with faire wordes with [the intent?] the pope, the emperor and other Cristen princes opinions and myndes myght be known [...] Hongre for the contynuall warres be [not...] susteyned [...] a long season against the Turke [...] withoute any Crysten comforte or aid*”: BL Cotton MS Galba B VII. ff. 69–72.

⁸³ „[Hongre] was greatly de[p]ryved of men and strengeth and specially after the bereafe of the king Matthyas and concluding for lacke of power they were not determyned to fall into any brechs with the Turk withoute being in certin to have a good effectival assistance of his maiestie and other Cristen princes”: *uo*.

⁸⁴ „[...] *having delayed the prorogation of the truce, were in much suspicion of the Turkes army, requiring themporor with all thastats to take som short conclusion for to assist them*”: *uo*.

⁸⁵ „[...] *his maiestie by the word of all thastats answered [...] he myght not assist the kyng and he wolde disir them [...] take a truce for oone yere with the Turke [...] thambassadors related to the kyng, and following with thambassador of the turke the emperors dissire and advice upon the truce*”: *uo*.

⁸⁶ „[...] *lay at siege before Belgrado [...] hold yet and shall resist being succoured and if be lost, all the realme shallbe lost*”: *uo*.

⁸⁷ „*Newes ben comin from Don fferdinando that the Turkes have taken Belgrade, [...] the [e]ntre of Hongre [...] strengist served for the defence of the realme. theambassador as yet hath no such advertisemente*”: Brüsszel: PRO SP1/23. 50., SIMONYI II. 25–28., Reg.: LP III/2. 1561. sz. 648–649.; BOTLIK 2013. 19.

⁸⁸ „[...] *a poste is commyn out of Hongarye*”: PRO SP1/23. 55., Reg.: LP III/2. sz. 1570. sz. 651.

lesz”.⁸⁹ Ahhoz, hogy legyen értelme segítyt kérni, azt is tudatosítania kellett, hogy Magyarország nem hódolt be, hiszen „Nándorfehérvár és Buda között még jó néhány vár áll”. Nem kell tartani attól, hogy a Birodalom is veszélybe kerül, mert e várak „ellen tudnak állni, ha el vannak látva és fel vannak szerelve”.⁹⁰ Az angolok gyanították, hogy sok végvár „elhanyagolt és nincs ellátva”.⁹¹ A diplomata érzékeltetni akarta: ha jól fel *lesznek* szerelve, ha kapnak segítyt, akkor kitarthatnak. Anélkül viszont akár Buda is elveszhet. A követ ezért is fordul ahhoz, akinek van pénze: Angliához. A Tudoroknak ekkoriban az a lényeges, hogy a Habsburgok ne legyenek közvetlen veszélyben. Wolsey-t az érdekelte, a császár a francia háború helyett segítséget nyújt-e Magyarországnak, vagy számíthat rá I. Ferencsel szemben. Balbi azzal is próbált hatni az angolokra, hogy a „francia királyhoz is van megbízatása”, a császártól is, hogy közbenjárjon a békéért.⁹² (Ferenchez szóló megbízólevele nem maradt fenn, de december végén Párizsba készült).⁹³ A Tudorok pedig el szeretnének kerülni egy Habsburg-Valois megegyezést.

Wingfield és Spinelli szeptember 13-án jelentették, hogy Balbi „elszánta magát”, hogy Wolsey-hoz forduljon és néhány nap alatt Calais-ban is lehet.⁹⁴ Ekkorra az esztergomi érsektől és másoktól is érkeztek hozzá levelek. Szatmári György levelének másolatát és a többi levél kivonatát a diplomata k csatolták a bíborosnak, de azok nincsenek meg. Így legfeljebb a jelentés alapján következtethetünk arra, mi állhatott bennük. Szatmári – a „legfőbb tekintély” az udvarban – leveléből azt emelik ki, *mégsem* esett el Nándorfehérvár. Ezt maga a diplomata sem tudja mire vélni, s hozzáteszi, „akárhogy is van, minden nagy veszélyben van” Magyarországon.⁹⁵ Nem valószínű, hogy az angolok félreértettek volna valamit. Egy megoldást el tudunk képzelni. Lehet, hogy az érsek nem szólt arról, hogy Belgrád elesett, hanem azt írja, hogy a szultán nem folytatja tovább a hadműveleteket Buda felé, s a magyarok megindulnak a török ellen. Szeptember elején, amikor a levelet küldhették, még így is tervezték.

Szeptember második felében minden jel arra mutatott, hogy Balbi Anglia felé veszi az irányt. Nándorfehérvár eleste után V. Károly is írt az angol kancellárnak.⁹⁶ Arra kérte, támogassa az oszmánok elleni védelmet, de nem volt érdeke, hogy Anglia egy, a kereszténységnek nyújtandó segítség ürügyén magára hagyja a Habsburgokat a franciákkal szemben. VIII. Henrik és az angol vezetés a kancelláron kívül a háború pártján állott. II. Lajos kormánya ismerte Wolsey békepártiságát, ezért fogalmazott úgy Balbi, hogy a királya „arra utasította, mindenben bizza magát Wolsey-ra”.⁹⁷

Az angol követek jelentették, hogy Balbi szeptember 21-én elutazott Calais felé.⁹⁸ A francia kancellár, Antoine Du Prat titkárától tudjuk, hogy még a hó folyamán meg is érke-

⁸⁹ „[...] make all possible instance for his annswere and resolucion of themperor towching thassistance he loked to have [...] after he is determyned to resorto unto your grace and to procede in his iorney, as shalbe most expedient for his charges”: PRO SP1/23. 50.

⁹⁰ „[...] betwene Belgrado and Buda ben diverse places able to resist in case be furnished.”: uo.

⁹¹ „by negligence were unpurveyed”: uo.

⁹² „He shewed us to have playne power towarde the Frenche Kyng and to persuaue hym for [...] truce or peax with themperors consent”: uo.

⁹³ BL Cotton MS Vesp. I. f. 64.

⁹⁴ „[...] determenyd to have resortyed unto your grace [...] intendyth to be at Calles thre or foure days.”: PRO SP1/23. 55., SIMONYI II. 32–36. Reg.: LP III/2. 1570. sz. 631–32.; BOTLIK 2013. 19–20.

⁹⁵ „[...] belgrade was takyn by the Turkes your grace shall perveue the contrarye by an originall lettre [...] of archbishop of Strigonia who is the principall in auctoritie about the kyng and by an extract of other lettres [...] howbeit all is ther in grete danger.” uo.

⁹⁶ 1521. szept. 17.: PRO SP1/23. 58., Reg.: LP III/2. 1586. sz. 661.

⁹⁷ „[...] hath commandment from his master to be ordered the advice and counsaill of your grace”. 1521. szept. 22. BL Cotton MS Galba B. VIII. f. 77., Reg.: LP III/2. 1601. sz. 665.

⁹⁸ Uo.

zett.⁹⁹ A konferencián szeptember 29-én tárgyaltak először a török ügyről, Wolsey előadásában. Elmondta, hogy most értesült a magyar követtől a török támadásról, s ha nincs összefogás, Magyarország elveszhet.¹⁰⁰ Egy török béke kérdése azonban soha fel nem merült, sem Wolsey, sem a birodalmi kancellár, Granvelle felszólalásaiban. Első alkalommal hiába fogadta Balbit a bíboros, konkrét választ nem kapott tőle. Mégsem utazott el Angliába, hanem követte V. Károlyt Brüsszelből Brüggen át Oudenaarde-ba.¹⁰¹ Wolsey október 16-án Calais-ban újra javasolta, tárgyaljanak Magyarország megmentéséről, de még mindig kívárt.¹⁰² A francia király az ügyben csak október végén szólalt meg.¹⁰³ De még ekkor is a Tudor-Valois-Habsburg viszony volt a kardinális kérdést. Angol jelentések szerint Balbi még több ízben tárgyalt a császárral, azért is, mert otthonról újabb híreket kaphatott.¹⁰⁴ A Belgrád elestét követően Európára talán lehetett volna befolyást gyakorolni az adófizetés és átengedés megszelőltetésével. A béke kérdése azonban egyetlen vizsgált dokumentumban merül fel. Egy november végi angol követjelentés szerint Balbi azt mondta a császárnak, hogy a „rendek a török elleni védelem ügyében nem sokára országgyűlést tartanak, megvitatják, mit, „mi jót” lehet tenni „az ország megőrzéséért”, és ha a császár nem nyújt segítséget, kénytelenek lesznek egyezséget kötni” a törökkel. A sorok között olvasva felsejlik, esetleg arra kényszerülnek, hogy „*valamilyen* békét” („*som truce*”) kössenek. Ez utalhat arra, hogy esetleg újabb, „a kereszténységre káros feltételekkel” szerződnek. Nem tudjuk, a Szent Erzsébet napjára összehívott diéta foglalkozott-e a békével – inkább vérmes előkészületeket tett a háború folytatására. A háborúpárti nemességen túl elképzelhető, hogy a békének is lehetett tábora. A jelentés úgy fogalmaz, ha a császár „átengedi a segély egy részét, nem fognak semmit tenni és semmiben határozni az engedélye nélkül”.¹⁰⁵ Azt, hogy „conclude” úgy is érthetjük, „conclude *truce*”, azaz nem fog „szerződést kötni”. Burkoltan ott lebeghetett egy béke esélye 1521 őszén is, s ezt Nyugaton is tudták. A római angol követ arról tudósított, hogy a király „tanácsa megosztott”, ami Belgrád elestén túl is „félelemmel tölti el”, s ha háború lesz egyszerre Franciaországban, Itáliában és Magyarországon, „keresztény vér árasztja el a földet”.¹⁰⁶ A vészjósló hírekkel lehetett hatni a Reichstagra is, talán erre utal Balbi azon kijelentése, hogy a rendek egyetemenek a kért segély egy részének megszavazásával.¹⁰⁷

Balbi 1521. november végén Calais-ban tartózkodott. Kaphatott választ a császártól, mert előadta, hogy csak ennek birtokában fog Angliába menni.¹⁰⁸ Valószínűleg még ekkor

⁹⁹ „*Durant le mois de septembre [...] arriva à Calais ung ambassadeur du roy de Hongrie*”: LE GLAY II. 153. sz. 550–51.

¹⁰⁰ „comme il [...] ce jourd'huy dit par l'ambassadeur du roy de Ungrie [...] le Turc, est desjà y est entré, et invahi, avec une moult puissante armée, Ungrie [...] prendre et occuper toute la reste qu'il pourra faire, si par le secours et ayde des autres princes chrestiens n'y est résisté.”: Granvelle I. 33. sz. 210., Reg.: LP III/2. 1816. sz. 774.

¹⁰¹ Oudenaarde, 1521. nov. 23.: Károly Wolsey-hoz. BL Cotton MS Galba B. VII. f. 154b., Reg.: LP III/2. 1799. sz. 759.

¹⁰² „[...] il nous aurait persuadé pour le secours de Hongrie contre le Turc”: LE GLAY, II. 560. CLIII.

¹⁰³ LE GLAY II. 153. sz. 572.

¹⁰⁴ Oudenaarde, 1521. nov. 23.: BL Cotton MS Galba B. VII. f. 156., Reg.: LP III/2. 1800. sz. 759–60.

¹⁰⁵ „[...] at Buda all thastats of the realme shallbe shortly assemble to determyne what is good to be done for the defence against the Turks [...] thempor woll not [...] promise to make to the kyng [...] assistance [...] requireth the kyng and his subgette shallbe compelled to make som truce with the Turks if thempear woll consent to them a portion of the ayde granted by thastats of almayne [...] in that case the kyng of hungria shall doo or conclude nothing wythoute themporers consent”: uo.

¹⁰⁶ „[...] men fear heer wors tydyngs [...] the Kyng of Hungary is veray yong, and his Consail are in dissencion [...] iff ther be on jorney ther, and an other in Italye, and the ijth in France, the Erthe shallbe well satiated with Cristen blode.” 1521. okt. 10.: BL Cotton MS Vit. B. IV. f. 18., ELLIS, 3rd ser. I. 99. sz. 262., Reg.: LP III/2. 1654. sz. 690., BOTLIK 2013. 20.

¹⁰⁷ „[...] the ayde granted by thastats of almayne, which unto the ambassador saith they wolle agreeable”: BL Cotton MS Galba B. VII. f. 156.

¹⁰⁸ „[...] the ambassador intendeth to come into England.” uo.

sem fogadta Wolsey, s ha mégis, az után sem adott neki Angliába *salvus conductus*-t.¹⁰⁹ Mi lehet az oka? A vége felé járt a konferencia. Wolsey úgy gondolhatta, ha nyíltan támogatásáról biztosítja a Habsburgok rokonát, elkötelezi magát és támadási felületet ad a Valois-kkal szemben. Csökkennének alkupozíciói, a franciák kevésbé hinnék el, létezik még visszaút, s nem formalitás a tárgyalás Angliával. A kancellár a portugál követet is feltartóztatta.¹¹⁰ (I. Mánuel is Habsburg-pártinak könyvelték el Valois-k, hiszen felesége, Eleonóra Károly nővére, leánya, Izabella a császár kiszemelt jegyese volt.) Balbi akkor mehetett végre VIII. Henrikhez, amikor november 24-én véget ért a békealkudozás, és a Tudorok döntöttek, márciusra hadüzenetet küldenek a Valois-knak. A császár december 6-án tudósítja londoni követét, hogy Calais-ból tudja, az időközben Balbival együtt Angliába utazó Wolsey a franciaellenes ligájukba akarja bevonja Magyar- és Lengyelországot.¹¹¹ A prépost karácsonyig tartózkodott Londonban, de hogy ez időben mit csinált, nem tudjuk. Nem derül ki, járt-e VIII. Henriknél. Már szeptemberben kijelentette, „Őfenségéhez szándékozik folyamodni”.¹¹² Tisztában volt azzal, hogy mielőtt döntésre jutna Wolsey-val, ő azt kívánja, hogy „keresse fel a királyt is”, aki [a bíboros] „távollétében semmiről sem fog határozni”.¹¹³ Nincs meg Balbinak az angol királyhoz szóló megbízólevele, amivel forma szerint rendelkeznie kellett. Egy közvetett adat révén viszont úgy tűnik, járt Henrik színe előtt. A British Library Cotton Gyűjteményének egyik kódexében szerepel egy „*instrumentum*”, egy megsemmisült dokumentumról szóló, későbbi kéztől származó „emlékeztető”, igazolandó, hogy létezett egy irat, egy – akár csak előzetes – egyezségről VIII. Henrikkel, hogy 3000 katona kiállítására elegendő segílyt ad.¹¹⁴ Úgy véljük, ez a kötelezettségvállalás inkább elvi volt. Balbi Londonban sem kapott kézzelfogható választ. Megpróbált a király hiúságára hatni egy lovagi dicsőséggel járó hadjárat felvetésével. A Wolsey-nak, valószínűleg decemberben írt levele lehet, hogy egy Henrik számára készült csalétek.¹¹⁵ A hazai történetírásban ismeretlen forrás Magyarországról kapott hírei a valóságtól elrugaszkodottak. A török visszavonulásra kényszerült, a pestis és „észak hidege” meghátrálásra késztette”, de a király serege nem hátrált, „követte a visszavonuló törökök nyomait”. Szó sincs semmilyen békéről, alig várják, hogy újra megütközhesse. Ami gyanakvóvá tesz, az, hogy „Konstantinápolyig nyomulunk előre”.¹¹⁶ Meg kell indokolni, ha már Belgrád elesett, *mihez* kérünk pénzt, ne csak egy lyukas zsákba öntsük. A készülő ellencsapásról korábban is érkeztek hírek. Rómában Nándorfehérvár eleste előtt úgy értesültek, hogy az ostromra érkezett „törökök közül sokakat megöltek, a király nagy erővel indult felmentésére, a szultán 20 mérföldes visszavonulásra kényszerült”.¹¹⁷ Az angol követ október 10-én arról adott hírt, hogy Lajos „hamarosan hadjáratot indít” Belgrád visszafoglalására, s újabb erő jön

¹⁰⁹ Du Prat: „[...] *ambassadeur* [...] *vouloit aller par devers le roy d'Angleterre; toutefois le cardinal d'York le retint à Calais*.”: LE GLAY, II. 153. 550–51., BOTTLIK 2013. 20.

¹¹⁰ BOTLIK 2013. 20.

¹¹¹ „*legat a propose de attirer en nostre lighe les roys de Hongrie, Polloine*”: Mon. Habs. II/1. 150. sz. 481., Reg.: LP III/2. 1838. sz. 784.

¹¹² „[...] *determinyd to procede further in his iorney towards the Kynge*”: PRO SP1/23. 50.

¹¹³ „[...] *your grace, byfore ye wolde take any resolucion wt hym, wyll have hym to go to the kyng, the whyche shall nothyng determyne in your graces absens*”: uo.

¹¹⁴ BL Cotton MS Nero B. IX. f. 79. „Ongaria 13. H. 8. *Instrumentum Regis Ungariae ad tractandum cum H. 8. pro auxilio 3000 homm armator. contra Turcam*. Dat 1521. fol. 113. Nem találta: SIMONYI I. 78.

¹¹⁵ BL Cotton MS Vesp. F. I. f. 49. LP-ben, sem másutt nem említik. Beragasztott, vélhetően eredeti.

¹¹⁶ „*Tyrannus cum copiis [...] Constantinopolim remeare [...] pestis in eius exercitu magnopere seniat [...] vis frigoris ibi sub septemtrione acrius ac tempestivius insurgens ad mutanda castra eum impellat [...] Sub Turci recessu reliquus exercitus instructus accinctusque vestigia hostis abeuntis insequitur. Speramus horum alterum ut vel Turcus ad manus conserendum cogatur [...]. Estque nostris constitutum usque ad Constantinopolim progredi [...]*”. BL Cotton MS Vesp. F. I. f. 49.

¹¹⁷ Aug. 24.: Consistorialia, 26. sz. 36.

segítségére.¹¹⁸ A híreknek volt hatása, mert „a szentatya fontolóra vette”, segélyt küld.¹¹⁹ Wingfield és Spinelli október 4-én a magyar követből úgy értesültek, „a török nagy veszteséggel visszavonul Belgrád alól”.¹²⁰ A hírek egy része még elfogadható, hiszen szeptember 15-én Szülejmán valóban hazaindult.¹²¹ Látjuk, a magyar diplomácia minden eszközt bevetve próbált segélyt szerezni, de még ekkor sem folyamodott olyanhoz, hogy az adó és az átvonulás ütköztetését kifizessék.

Hihető-e Balbi jelentésének valamely részlete? Egy összecsapásnak lehetett esélye, mert szeptemberben az országos had táborban állt Tolnán. A Száván túl jelentős erők gyűltek össze. Ecsedi Bátori István hadai Pétervárad mellett,¹²² Szapolyai Jánoséi Vannán táboroztak. A vezetés a hó közepétől Bátán, majd a hónap végéig a mohácsi táborban tanácskozott.¹²³ Fegyveres országgyűlést hívtak össze, s úgy határoztak, azonnal megkezdik a visszafoglaló hadműveleteket.¹²⁴ Szeptember 20. előtt nem lehetett tudni, a szultán serege visszavonul-e. E tekintetben Balbi nem csalóka álhíreket közöl. A velenceiek még október közepén is nagy hadi készülődésről számoltak be.¹²⁵ Azonban járvány ütött ki, a sereg nagy része hazaszivárgott. Lajos Pécsre távozott, az országgyűlést november végére, a hadjáratot a következő évre halasztották.¹²⁶ Erről azonban a nyugaton tartózkodó követek novemberben nem tudhattak. A készültségből annyi maradt, hogy Bátori és Szapolyai Pétervárad illetve a Szerémség védelmét biztosították.¹²⁷ Utóbbi ott is akart telelni, s talán az ő kisebb csatározásait érti Balbi is egy hadjárat kezdeteként.¹²⁸ Egy új hadjárat benne volt a levegőben, a velenceiek is észlelték, a török ugyanis bevonult Havasalföldre és támadást helyezett kilátásba Erdély ellen.¹²⁹ A novemberi országgyűlés nagyobb összegű hadiadóról és zsoldossereg felállításáról határozott.¹³⁰ Lajos meghagyta Szapolyainak, hogy lépjen akcióba, aki 1522-ben meg is tette.¹³¹ Ebben a hangulatban szó sem lehetett arról, hogy újragondolják a békét. Ellenkezőleg, Bátori és Szapolyai főkapitányok háborús készültségbe helyezték az országot.¹³²

Balbi decemberi levelében viszont, amikor Nándorfehérvár elfoglalásáról ír, megjegyzi, hogy „fegyverszünet volt közöttünk”, a török váratlanul támadott meg.¹³³ Ez arra utalhat, hogy a magyar vezetés – lehet, naivan – hitt abban, hogy az 1519-es béke érvényes. Ez volt a hivatalos álláspont.¹³⁴ Nem hisszük, hogy ne lettek volna tudatában, hogy az új szultán trónra lépése új egyezmény megkötését vonja maga után – erre az 1503-as szerződés ki is tér¹³⁵ –, s azt hitték volna, az érvényes annak lejártáig. Lajos is írt arról, Szelim halálával a szerződés

¹¹⁸ „[...] the Kyng is in fylde with [...] puyssance, wherof great helpe is com vnto hym [...] intendith to make a journey with the Turke shortly”: BL Cotton MS Vit. B. IV. f. 18., ELLIS, 3rd ser. I. 99. sz. 262., Reg.: LP III/2. 1654. sz. 690.

¹¹⁹ Datálatlan. Nanni 1516-ra teszi, de 1521 augusztusára keltezhető. Epistolae ad principes. I. 707. sz. 119.

¹²⁰ „[...] Turke with grete loss is withdrawing from Belgrado”: Hennegau: BL Cotton MS Galba B. VII. f. 121., Reg.: LP III/2. 1632. sz. 679.

¹²¹ SANUTO XXXII. 21., Szerbia, 355.

¹²² C. TÓTH 2012a. 453., Documenta Batoriana I. 255. sz. 322.

¹²³ Szerbia 442. sz. 351.; DL 23 584., manu propria. C. TÓTH 2012a 453.; SZAKÁLY 1975. 17.

¹²⁴ Lajos Zsigmondhoz: Okt. 1. Mohács: AT V. 435. sz. 401., Szerbia 465. sz. 354.; C. TÓTH 2012c 83.

¹²⁵ ÓVÁRY 1890. I. 1150. sz. 264.

¹²⁶ C. TÓTH 2012b 991.

¹²⁷ Okt. 7.: Szerbia, 446. sz. 355., DL 23 587., C. TÓTH 2012a 454.

¹²⁸ SANUTO, MTT, 253.; KISS 1889. 609.

¹²⁹ Dec. 2.: Documente II/3. 64. sz. 52.

¹³⁰ SZABÓ 1909. 49.

¹³¹ C. TÓTH 2012b 988.

¹³² C. TÓTH 2012a 454–55.; Helytartói oklt., 11. sz. 33–34.

¹³³ „[...] pars ut Arces ab hoste propterea omnium expectationem (in induciis enim eramus) interceptus.” BL Cotton MS Vesp. F. I. f. 49.

¹³⁴ KUBINYI 1981. 169.

¹³⁵ Jajca 106. sz. 168–70., KUBINYI 1981. 169.

megszakadt.¹³⁶ Lehetséges, hogy a vezetők úgy vélték, hogy a béke, a követ várakoztatása mellett él néhány hónapig. „Álmukban sem gondolták volna”, hogy ezzel magukra vonják a támadást.¹³⁷ (Más kérdés, hogy a török évek óta a szokottnál gyakrabban sértette meg a fegyverszünetet. Észre kellett volna venni, hogy elmúlt az az idő, amikor feltarthatnak követeket).¹³⁸ Balbi szerint volt *érvényes* béke, *olyan*, amiről lehet tárgyalni. Ha új feltételeket követeltek volna, akkor Balbi nem azt panaszolja még decemberben is, hogy a felrúgták a békét, hanem, inkább a „káros” feltételekről siránkozik. A rodoszi johannita nagymester is egy magyar győzelemről számol be szeptember 20-án.¹³⁹ Feltesszük, itt is „diplomáciai taktikával” van dolgunk. A kormányzat azt sulykolta, hogy van esélye a török elleni harcnak, rendületlenül nyomulunk előre. Ebbe a béke nem fér bele, sőt, minden eszközzel tagadni kell, hogy bármilyen tárgyalások felmerülhetnének.

Wolsey decemberben közölte Balbival, segít, ha Lajos ligára lép Angliával. Súlyos lehetett a helyzet, ha a prépost még ebbe is „könnyen belement”, s ígérte, erről tudósítja királyát.¹⁴⁰ A kardinális nem hihette, hogy ennek van esélye, inkább időt akart nyerni, s megbizonyosodni, támad-e a török a következő évben. Ha igen, a Habsburgok sem tudnak akkora vehemenciával Franciaország ellen fellépni, mint amire számított. Ennyiben érdekelt az ügy. Balbi visszafelé Doverben találkozott egy magyar-lengyel közös futárral, aki leveleket vitt Henriknek.¹⁴¹ Ezek – feltehetően már az országgyűlés után íródtak – nincsenek meg, pedig ismeretükben ír újra Wolsey-nak. A szultán tavasszal újabb hadjáratot indít, az ország végső kétségbeesésbe sülyedt, mert saját erejéből nem tudja megvédeni magát.¹⁴² Mindezek – és az újabb hírek, az Erdélyt fenyegető támadás – ellenére sem veti fel a törökkel való békét.

Van néhány későbbi forrásunk is. Egy 1526-os jelentés szerint Szülejmán követet küldött a királyhoz, hogy „üdvözlje”, s „jó barátságban éljenek”. A „bona amicitia” jelenthet békét is, de kiderül, nem akart új békét, mivel csalárd módon tette, s hadat indított.¹⁴³ VII. Kelemennek írott 1524-es levelében Lajos bevallja, a török követet hónapokig visszatartotta. Nem közli, a béke mit tartalmazott volna, homályosan arra utal, a török tiszteletteljes jószomszédi viszonyt ajánlott fel. Ezt a pápa tanácsára „megvetéssel visszautasították”, amivel nagy kárt okoztak.¹⁴⁴ De nem tudjuk, miért. Rámutat, a szultán eleve háborúra készült, így nem akart elhúzódó tárgyalást, s a régi békét kívánta megerősíttetni.¹⁴⁵

A kutatás látóterébe be nem került nyugati követjelentések – mantovai, spanyol, firenzei, rodoszi stb. – tovább segíthetnek.

A lengyel források mélyrehatóbb vizsgálata is hasznos lenne, mivel sajnos az Acta Tomicianiana által közölt források között igen szűkös az 1521 nyara előtti levelezés II. Lajos és

¹³⁶ 1520. nov 5.: DF 217 910., commissio propria.

¹³⁷ SZAKÁLY 1980. 101.

¹³⁸ KUBINYI 1981. 181., SZAKÁLY 1980. 102.

¹³⁹ SP 1/23. 62., Reg.: LP III/2. 1596. sz. 664.

¹⁴⁰ „[...] non esse tempus faciendi contra Turcos, nisi prius debelletur Gallorum rex [...] monuit oratorem ut nomine regum suorum vellet inire [...] unum fedus contra Gallos [...] orator facile concessit”: London, 1521. dec. 12.: Badajoz püspöke V. Károlynak. Mon. Habs. II/1. 151. sz. 486., Reg.: LP III/2. 1858. sz. 789.

¹⁴¹ 1521. dec. 26. BL Cotton MS Vesp. F. I. f. 64., SIMONYI I. 67–69., Reg.: LP III/2. 1900. sz. 812.

¹⁴² „[...] mihi fuit Tabellarius cum literis a [...] rege Hungariae et rursus aliis a Rege Poloniae ad me datis, summa rerum Hungaricarum haec erat. Regnum illud ad extremam desperationem redactum propriis opibus nec ad exiguum temporis aut defendi aut sustineri posse, Thurcum primo adventante vere cum omnibus copiis [...] conflatis iam non fines sed viscera et praecordia Hungariae invasurum”: uo.

¹⁴³ „[...] prefectum mittit ad [...] Ludouicum de nouo successu et exaltatione sua gratulatum simulam se bona amicitia cum eo viuere velle”. BL Cotton MS Nero B. XI. f. 72.

¹⁴⁴ „Tyrannus, statim post sui patris interitum, misso ad me Oratore, pacem ultro et bonae vicinitatis offerebat officia, que ego [...] Leonis Pont. secutus consilium [...] cum magno meorum Regnorum detrimento, et iactura contempsi, et repudiavi [...] Oratorem pluribus mensibus suspensum”: Feb. 4.: BL Cotton MS Vesp. F. I. ff. 18–20., THEINER II. 824. sz. 632., ARTNER 2004. 131. sz. 166–68.; Documente II/3. 327. sz. 469. (DF-ben nincs.)

¹⁴⁵ „[...] qua simulatione et arte [...] hostis me fallere et circumvenire cogitabat”: uo.

I. Zsigmond között – a magyar királynak az évből az első levelét július 12-éről ismerjük.¹⁴⁶ A török támadásról is későn, július 1-e előtt jutottak el információk Zsigmondhoz. A lengyel források alapján nem tudunk arról, hogy Lajos „saját” követet küldött volna, a hazatérő Maciej Drzewicki boroszlói püspök viszi a hírt.¹⁴⁷ Zsigmond össze is hívta a haditanácsot,¹⁴⁸ de Lajoshoz írt levele is csak július 16-ról ismert – de itt sincs említés török békéről.¹⁴⁹ Úgy véljük, egy esetleges békeajánlat miatt az év első hat hónapjában Lajos megosztotta volna a „török ügyet” Jagelló-nagybátyjával, annál is inkább, mert július közepétől már megszapornak kezdtek a levelek.¹⁵⁰

Nem lehet kizárni azonban, hogy más, a „kereszténységre nézve káros” feltételek is felmerülhettek, de nem tudjuk, hogy *ténylegesen* felvetődtek-e.¹⁵¹ Lehet, ez is az oka, hogy a magyar vezetőréteg minden szalmaszálat megragadott, és kezdett diplomáciai szondázásba.¹⁵²

BIBLIOGRÁFIA

- Alsó-Szlavóniai *Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék). 1244–1710.* Szerk.: THALLÓCZY Lajos–HORVÁTH Sándor. Budapest, 1912. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára 3.)
- ARTNER 1926. ARTNER Edgár: Magyarország és az apostoli szentszék viszonya a mohácsi vész megelőző években, 1521–1526. In: *Mohácsi emlékkönyv 1526.* Szerk.: LUKNICH Imre. Budapest, 1926. 63–124.
- ARTNER 2004. ARTNER Edgár: „Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája”. A Vatikáni Levéltárnak azok az okiratai, melyek őseinknek a Keletről Európát fenyegető veszedelmek ellen kifejtett erőfeszítéseire vonatkoznak. Közreadja SZOVÁK Kornél–TUSOR Péter–TÖRÖK József. (Collectanea Vaticana Hungariae I. 1.) Budapest–Róma, 2004.
- AT [Acta Tomiciana] *Epistole, legationes, responsa, actiones, res geste serenissimi principis Sigismundi, eius nominis primi, regis Polonie, magni ducis Lithvanie, Russie, Prussie, Masovie domini... per Stanislaum GORSKI.* I–VIII. Posnaniae, 1852–1860.
- Az Lándorfejírvár [Zay Ferenc] *Az Lándorfejírvár elveszésének e oka vót és így esött.* Sajtó alá rend. KOVÁCS István. Budapest, 1980.
- B. SZABÓ 2006. B. SZABÓ János: *A mohácsi csata.* Budapest, 2006.
- BALBI, Opera *Hieronymi Balbi Opera poetica, Oratoria ac Politico-moralia.* Coll. Josephus de Retzer. I. Vindobonae, 1791.
- BALBI, Oratio BALBI (Hieronymus): *Oratio in imperiali conventu Bormaciensi coram divo Carolo caesare ac principibus totius imperii, die tertia Aprilis 1521 per inchyti regis Hungariae ac Bohemiae etc. oratores habita.* Wien, 1521. [OSZK Apponyi, Hungarica, I. 145.]
- BALOGH 1929. BALOGH István: *Velencei diplomaták Magyarországról, 1500–1526. Forrástanulmány.* Szeged, 1929.
- BARTA 1983. BARTA Gábor: *A Sztambulba vezető út (1526–28).* Budapest, 1983.
- BL British Library, London
- BOTLIK 2013. BOTLIK Richárd: Egy évtized a Szapolyai-testvérek és a Magyar Királyság politikai elitjének történetéből (1514–1526) – A korabeli angol diplomácia iratainak felhasználásával. (megjelenés alatt, 2013)

¹⁴⁶ 1521. júl. 12.: A török ostromolni készül Szabácsot és Nándorfehérvárt. AT V. 415. sz. 388–89.; Documente II/3. 256. sz. 364., Szerbia, 458. sz. 349.

¹⁴⁷ Nem is a király leveléről szól, hanem „ex literis ex Hungaria”. AT V. 413. sz. 388.

¹⁴⁸ AT V. 413. sz. 387.

¹⁴⁹ AT V. 415. sz. CDXV. p. 388–89.

¹⁵⁰ Lajos levelei: Buda, 1521. júl. 15.: AT V. 417. sz. 389–90.; Documente II/3. 258. sz. 865–66., Szerbia, 459. sz. 349.; Tétény, 1521. júl. 29.: hadmozdulatok, Szabács és Zimony már elesett: AT V. 422. sz. 392–93.; Szerbia, 460. sz. 350.

¹⁵¹ FODOR 1991. 40.

¹⁵² KUBINYI 1981. 162., 168.

- BRUTUS
BRUTUS János Mihály magyar királyi történetíró *Magyar Historiája* 1490–1552 [*Ungaricarum rerum*]. I–III. közli TOLDY Ferencz–NAGY Iván. Budapest, 1863–1877. (Magyar történelmi emlékek. Második osztály, 12, 13, 14)
- C. TÓTH 2012a
C. TÓTH Norbert: Egy legenda nyomában. Szapolyai János és ecsedi Bátori István viszonya 1526 előtt. *Hadtörténelmi Közlemények* 146 (2012) 443–463.
- C. TÓTH 2012b
C. TÓTH Norbert: Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai: Havasalföld korlátozott függetlenségének biztosítása. *Hadtörténelmi Közlemények* 125 (2012) 987–1014.
- C. TÓTH 2012c
C. TÓTH Norbert: A Királyi pár Csehországban 1522–1523. In: „*Köztes-Európa*” vonzásában. *Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*. Szerk.: BAGI Dániel–FEDELES Tamás–KISS Gergely. Pécs, 2012. 83–96.
- Consistorialia
Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605). Közreadja TUSOR Péter–NEMES Gábor (Collectanea Vaticana Hungariae I. 7.). Budapest–Róma, 2011.
- Documenta Batoriana
Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia I. Diplomata 1393–1540. Ad edendum praeparaverunt Richardus HORVÁTH–Tiburtius NEUMANN–Norbertus C. TÓTH. Nyíregyháza, 2011.
- Documente
Documente privitoare la istoria Românilor. 1510–1530. Culese, adnotate și publicate de Nic. Densușianu. București 1892. (Documente privitoare la istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, II/3.)
- DRTA
Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe – Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. (1519–1523) Bd. 4. Bearb. von Adolf WREDE. Gotha, 1905.
- E. KOVÁCS 1992.
E. KOVÁCS Péter: Jajca és az 1519-es béke. *Levéltári Közlemények* 63 (1992) 91–96.
- ELLIS
Original letters illustrative of English history: including numerous royal letters from autographs in the British Museum, the State Paper Office, and one or two other collections. Ed. Henry ELLIS. Ser. 1–3. Vol. I–IV. London, 1824–1846.
- Epistolae ad principes
Epistolae ad principes. I. Leo X - Pius IV (1513–1565). Regesti a cura di Luigi Nanni. Città del Vaticano, 1992. (Collectanea Archivi Vaticani, 28)
- FEDELES 2005.
FEDELES Tamás: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*. Pécs, 2005.
- FEDELES 2007.
FEDELES Tamás: Egy Jagelló-kori humanista pályaképe. Csulai Mór Fülöp (1476/1477–1526). *Levéltári Közlemények* 78 (2007) 35–84.
- FODOR – DÁVID 1994.
FODOR Pál – DÁVID Géza: Magyar-török békétárgyalások 1512–1514-ben. *Történelmi Szemle* 36 (1994) 193–225.
- FODOR 1991.
FODOR Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991.
- FODOR 2001.
FODOR Pál: *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről*. Budapest, 2001.
- FRAKNÓI 1899.
FRAKNÓI Vilmos: *Werbőczy István 1458–1541*. Budapest, 1899. (Magyar Történeti Életrajzok)
- FRAKNÓI 1901.
FRAKNÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal*. I–III. Budapest, 1901–1903. [I. 1901.]
- Granville
Papiers d'État du Cardinal de Granville. Sous la direction de Ch. WEISS. Tome I. Paris, 1836. (Collection de documents inédits sur l'histoire de France. Première série. Histoire politique)
- HAZAI 1955.
HAZAI György: A Topkapu Szeráj Múzeum levéltárának magyar vonatkozású török iratai. *Levéltári Közlemények* 26 (1955) 286–295.
- Helytartói oklt.
Politikaitörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523). Közzéteszi C. TÓTH Norbert. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 50.) Budapest, 2010.
- HERMANN 1964.
HERMANN Zsuzsanna: Egy humanista karrierje. (Balbi Jeromos.) *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* II. Budapest, 1964. 225–244.
- HORVÁTH
ISTVÁNFY
ISTVÁNFY Miklós: *Magyarország története*. I–VIII. Pest, 1871.
- Jajca
ISTVÁNFY Miklós: *Magyarok dolgairól írt Historiája* Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Budapest, 2009.
- THALLÓCZY Lajos: *Jajca (bánság, vár és város) története*. [Szerk. Horváth Sándor] Budapest, 1915. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára 4. Magyar történelmi emlékek. Első osztály: Okmánytárak 40)

- KÁLDY-NAGY 1974.
KATONA XIX
KÁLDY-NAGY Gyula: *Szulejmán*. Budapest, 1974.
[Stephanus KATONA] *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae, ex fode domesticorum ... concinnatae s Stephano Katona*. Tom. XII. Ordine XIX. Budae, 1793.
- KISS 1889.
KISS Lajos: Nándorfehérvár bukása. *Hadtörténelmi Közlemények* 2 (1889) 389–440. 542–612.
- KNAUZ 1866.
KNAUZ Nándor: Balbi Jeromos, II. Lajos király tanára. *Magyar Sion* 4 (1866) 5–27., 81–106., 161–183., 242–261., 321–352., 386–419., 48–502.
- KOSÁRY 1978.
KOSÁRY Domokos: *Magyar külpolitika Mohács előtt*. Budapest, 1978.
- KÖBLÖS 1994.
KÖBLÖS József: *Az egyházi közép-reteg Mátyás és a Jagellók korában : a budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával*. Budapest, 1994.
- KUBINYI 1981.
KUBINYI András: A mohácsi csata és előzményei. *Századok* 115 (1981) 66–105. [KUBINYI 2007. oldalszámait használom]
- KUBINYI 2001.
KUBINYI András: Werbőczy Mohács (1526) előtti politikai pályafutása. In: *Tanulmányok Werbőczy Istvánról*. Szerk.: HAMZA Gábor. Budapest, 2001. 65–98.
- KUBINYI 2007.
KUBINYI András: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest, 2007.
- LE GLAY
Négociations diplomatiques entre la France et l'Autriche durant les trente premières années du XVe siècle publiées par M. LE GLAY. Paris, 1845.
- LJUBIĆ, *Commissiones*
Commissiones et relationes Venetae. Tom. I. 1433–1527. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium VI.) Coll. Simeon LJUBIĆ. Zagrabiae, 1876.
- LP
Letters and Papers Foreign and Domestic of the Reign of Henry VIII. III/1–2. Ed. J. S. BREWER. London, 1867.
- MARGALITS 1900.
MARTIN 1926.
MARGALITS Ede: *Horvát történelmi repertorium*. I. Budapest, 1900.
MARTIN Aurél: *II. Lajos magyar király követsége a wormsi birodalmi gyűlésen*. Budapest, 1926.
- Memoria rerum
1504–1566. *Memoria rerum. A Magyarországi legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete* (Verancsics-évkönyv). Sajtó alá rend., utószó. BESSENYEI József. Budapest, 1981.
- Mon. Habs.
Actenstücke und Briefe zur Geschichte Kaiser Karls V. Aus dem K. K. Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien. Hrsg.: Karl LANZ. (Monumenta Habsburgica II/1.) Wien, 1853.
- Óváry
A Magyar tud. akadémia Történelmi bizottságának oklevél-másolatai, ismer-teti ÓVÁRY Lipót. 1. füz. A Mohácsi vész előtti okiratok kivonatai. Budapest, 1890.
- PÁLFFY 2010.
PÁLFFY Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. század-ban*. Budapest, 2010.
- PAPP 2004.
PAPP Sándor: Magyarország és az Oszmán Birodalom (a kezdetektől 1540-ig). In: *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Szerk.: ZOMBORI István. Budapest, 2004. 37–90.
- PERJÉS 1975.
PERJÉS 1979.
PERJÉS 1999.
PERJÉS Géza: *Az országút szélére vetett ország*. Budapest, 1975.
PERJÉS Géza: *Mohács*. Budapest, 1979.
PERJÉS Géza: Szulejmán ajánlata. In: *Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1999. 49–73.
- PERJÉS 2001.
PERJÉS Géza: „Szulejmáni ajánlat” vagy „szakaszos hódítás”? Vita Fodor Pállal egy közelmúltban megjelent könyv kapcsán. *Hadtörténelmi Közlemények* 114 (2001) 486–501.
- PRAY
Epistolae procerum regni Hungariae quas Georgius PRAY...collegit. I. Posonii, 1806.
- PRO SP
The National Archives – Public Record Office, Kew, Surrey, Nagy-Britannia: State Papers.
- Sanuto, MTT
WENZEL Gusztáv: Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai: III. *Magyar Történelmi Tár* [2. folyam] 8. évf. (1878) 13 (25.) köt.: 3–390.
- Sanuto
I diarii di Marino Sanuto. (MCCCCXVI–MDXXXIII) dall'autografo Marciano Ital. cl. VII codd. CDLXXVII publicati per cura di Rinaldo FULIN, Federico STEFANI, Niccolò BAROZZI, Guglielmo Berchet, Marco Allegri. Tom. I–LVIII. Venezia, 1879–1902.

- SCHMITT Nicolaus SCHMITT: *Imperatores Ottomanici a capta Constantinopoli cum epitome principum Turcarum*. I-IX. Tymaniae, 1747–1752.
- SEBŐK 1991. SEBŐK Ferenc: Angol-magyar kapcsolatok a mohácsi vész időszakában. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica Supplementum*. Szeged, 1991. 33–39.
- SIMONYI Magyar történelmi okmánytár a londoni könyv és levéltárakból, 1521–1717. I-II. Szerk.: SIMONYI Ervin. Pest–Budapest, 1859–1875. (Magyar történelmi emlékek. Első osztály: Okmánytárak 5 [16])
- SZABÓ 1909. SZABÓ Dezső: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Budapest, 1909.
- SZAKÁLY 1975. SZAKÁLY Ferenc: *A mohácsi csata*. Budapest, 1975.
- SZAKÁLY 1978. SZAKÁLY Ferenc: Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylevél köztörténeti tanulságai. *Hadtörténeti Közlemények* 25 (1978) 484–499.
- SZAKÁLY 1980. SZAKÁLY Ferenc: Nándorfehérvár 1521: a vég kezdete. In: *Az Lándorfeji vár*, 83–164.
- SZALAY Szerbia SZALAY László: *Magyarország története*. I-VI. Leipzig – Pest, 1851–1863.
- A Magyarország és Szerbia közötti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Szerk.: THALLÓCZY Lajos–ÁLDÁSY Antal. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára 2. Magyar történelmi emlékek. Első osztály: Okmánytárak 33.) Budapest, 1907.
- THEINER *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita* ab Augustino THEINER. I-II. Romae, 1859–1860.
- THÚRY 1893. THÚRY József: A török hódítás kezdete Magyarországon. *Századok* 27 (1893) 559–584.
- TÖRÖK 1926. TÖRÖK Pál: A mohácsi vész diplomáciai előzményei. In: *Mohácsi emlékkönyv 1526*. Szerk.: LUKINICH Imre. Budapest, 1926. 141–192.
- TUBERO, Commentarii Ludovici Tuberonis *Commentarii de rebus suo tempore, in Pannonia et finitimis regionibus gestis*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Tomus II. Pars I. Cura et studio Joannis Georgii Schwandtneri. Vindobonensis, 1766. 111–381.
- TUBERO Ludovicus TUBERO: *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*. Közreadja BLAZOVICH László–GALÁNTAI Erzsébet. Szeged, 1994.

Additional Data on Hungarian-Ottoman Relations in 1521 in the Light of Western Diplomatic Reports

The paper investigates new sources, Western European, mainly English diplomatic reports several of which has been unknown for Hungarian scholarship, or, if known, they were not examined from this perspective. They are preserved at the National Archives of England and the British Library Manuscript Collection and they might shed light on an ardently debated thesis of the late 20th-century Hungarian historiography, i.e. the offer of Sultan Suleiman in 1521, brought forward mainly by Géza Perjés. The reports of English envoys in the Imperial court of Charles V in the early 1520s might confute the proposed hypothesis (the new Ottoman ruler demanded tribute and a free passage for his troops through the territory of the kingdom) and question the authenticity of its source background. A major asset of the reports of the envoys of the maker of Tudor policy, Cardinal Wolsey is that they make clear-cut references that the negotiations of the new Ottoman envoy commissioned in late 1520 to the court of King Louis II in Buda did not include new conditions, but the sultan wished only to confirm and prorogue the old, i.e. the 1519 truce with Hungary. The paper follows the mission of Hieronymus Balbus, an Italian at the diplomatic personnel of Jagiellonian Hungary, in 1521 to the Habsburg, Tudor and Valois courts. Balbi's diplomatic workings has not been adequately considered in Hungarian historiography, and some of his letters and political activity ranging from Bruges, Worms, Calais, London and Cologne has not been mapped so far, yet new insights can be given for the understanding of Louis II's diplomatic efforts during the stress of the siege and loss of Belgrade in 1521. The major positive result would have been, if Balbi (in the light of the loss of Belgrade and the tragic decline of the country's defence potential) had played out the trump in his hand, i.e. the Ottoman offer for passage and tribute, in order to push the Westerners, to 'press out' financial aid, yet he did not, neither in his orations, nor in his letters to or private talks with King Henry VIII or Emperor Charles V. It leads us to the conclusion that Hungarian political leadership had no such ace in hand, or, rather Suleiman's hypothetical 'new conditions' did not exist.

Társadalomtörténet

A sirmiumi háború (504–505). Kapcsolatok az osztrogótok, Bizánc és a gepidák között a 6. század elején*

Bevezetés

A Dunántúlon a hunok megjelenése számolta fel a közel négy évszázados római fennhatóságot, minthogy a rómaiak szerződés fejében az 5. század folyamán fokozatosan átadták a területeiket (425, 433) az akkor még velük szövetségben álló nomádoknak. A történelem folyamán először jött létre egy olyan politikai formáció, mely egy hatalom alatt egyesítette a Kárpát-medence valamennyi területét (két évszázaddal később ez majd az avarok révén valósul meg ismét). A nagyformátumú uralkodók (Bleda, Attila) halálával azonban a korábbi nomád hatalmi struktúrán is megjelentek azok a repedések, amelyek pillanatok alatt szét is robbantották a hatalma csúcsán álló Hun Birodalmat. A különböző hunoknak hódoló népcsoportok egy része szövetséget alkotva Attila egykori tanácsadójának, a gepida Ardarichnak vezetésével fegyverrel szállt szembe a hun főkirályi címért harcoló Attila-fiakkal. A gepidák vezette szövetség 454/455-ben legyőzte a hunokat és a még mellettük kitartó népeket (osztrogótok) a Nedao folyó melletti csatában, mely a hunok főerőit a Kárpátokon túlra szorította.¹ A győztes „ligát” vezető gepidák a hunok fő szállásterületét, az Alföldet és Erdélyt szállták meg, valamint a bizánci kormányzattal is szövetséget (*foedus*) kötöttek, melyről a történetíró Jordanes is megemlékezik.² Az ezt követő évtizedek viharos eseményeinek helyi haszonélvezőivé is végül ők váltak. Az igen agresszív politikát folytató osztrogótok több népcsoportot (szvébek, szkírek) – ha kemény harcok árán is – legyőztek, majd a 469-ben ellenük összefogó különböző germán és szarmata szövetséges erőket is megverték a Bolia folyó menti csatában.

A korszakban a Kárpát-medence geopolitikai gócpontja – a nagyobb hatalmak (Bizánc) számára is – Sirmium volt, mely a gótok elvonulása után a 6. század elejéig a gepidák kezére került. Érdekes módon a keleti germán csoportok uralmát a bizánci vezetés sem háborgatta, szemben a 6. század közepén tapasztaltakkal. Az Itália felett teljes uralmat megszerző Theoderich későbbi tervei szempontjából a városnak és környékének mégis kiemelt szerepe volt, amit az is jól tükröz, hogy a gót uralkodó céljai érdekében még a bizánci kormányzattal történő nyílt konfrontációtól sem rettent vissza. Az 504-ben előbb Pitzia *comes* révén vissza-

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ JORDANES, GETICA. 261–263. Attila halálát követően fiai között belháború robbant ki. A történeti kutatás jelentős része arra a következtetésre jutott, hogy a Nedao folyó menti csatában a hun uralom ellen felkelt Ardarich gepida király által vezetett népek és az utoljára összefogó hun trónörökösök ütköztek meg. A kutatásban elsőként Constantin Diclescu figyelt fel a jelenségre, hogy egyes szarmata, alán, gót csoportok a nedaoi csata után recepciót kértek római területekre, ami a győztes népekre nem jellemző. DICULESCU 1922. 63. A felmerülő kérdésekkel kapcsolatban Alföldi András vetette fel elsőként annak a lehetőségét, hogy Nedaónál egyes népek a hunok oldalán harcoltak. ALFÖLDI 1926. 121–123. Az osztrogótok Nedaónál betöltött szerepével kapcsolatban Várady László, majd őt követően Walter Pohl volt az, aki úgy vélekedett, hogy a gótok részt vettek az ütközetben, de a hunok oldalán. VÁRADY 1969. 324.; POHL 1980. 258–259. Várady véleményét az újabb kutatás is elfogadottnak tekinti. WOLFRAM 1990. 260. A Hun Birodalom felbomlásának körülményeiről és a Nedao mellett vívott csatáról legutóbb Schäfer Tibor írt teljesen új megközelítésben. Nézete szerint az Attila halálát követő egészen a csatáig tartó időszakban az Attila-fiak nem békültek ki egymással, sőt Nedaónál az őket támogató csoportok álltak egymással szemben. SCHÄFER 2001. 30.

² „*Nam Gepidí Hunnorum sibi sedes viribus vindicantes totius Daciae fines velut victores potiti nihil aliud a Romano imperio, nisi pacem et annua sollempnia, ut strenui viri, amica pactione postulaverunt.*” JORDANES, GETICA. 264.

foglalta az egykori császárvárost, majd az ezt követő évben pedig segítséget nyújtotta bizánciakkal szemben szorongatott helyzetbe kerülő hun-gepida származású Mundonak is. A történeti szakmunkákban mind az események – melyet „sirmiumi háborúként” tartanak számon – menetét, mind pedig a résztvevő felek indítékait illetően is számos értelmezés látott napvilágot. Az írott források jellegéből fakadóan – dicsőítő beszédek, néptörténetek – sajnálatos módon a korszak diplomácia és politika története igen nehezen vázolható. Az egyes hatalmak közötti igen bonyolult kapcsolatrendszerek jellegére sok esetben csak igen feltételes módon tudunk következtetni. Jelen tanulmány ezekben az igen homályos politikai háttérjátszmákba kíván bepillantást nyújtani az írott kútfők tüzetesebb elemzése révén. Szerencsés módon az utóbbi években előkerült egy új epigráfiai emlék is, mely a 6. század elején a gepidák és bizánciak között fennálló kapcsolatok valódi természetére is fényt deríthet.

A sirmiumi háború előzményei és első szakasza

A gótok érezve az egyre fokozódó szorítást és a gazdagabb területek nyújtotta lehetőségeket 473-ra felszámolták pannoniai uralmukat és központjukat áthelyezték a Balkánra.³ Természetesen a nagyobb gazdagsággal kecsegtető régió mellett komoly előnyt jelenthetett számukra a Birodalmon belüli önálló közigazgatás és foedus kiharcolása is. Az üresen maradt egykori császárvárost, Sirmiumot a gepidák Trapstila nevű királyuk vezetésével magukhoz ragadták. A megszállás pontos időpontja nehezen követhető nyomon, annyi bizonyos, hogy a gepidák a gótok 488-s átvonulásának idején már régebb óta birtokolták a területet.⁴ A gepidák mindenképpen 473, vagyis az osztrigótok Balkánra történő távozása után szállhatták meg a magára maradt egykori tartományi központot. Az időzítés kiváló volt, hiszen 473 körül gyakorlatilag minden, a térségben érdekelt jelentős hatalom le volt kötve, mivel ekkor mind a két birodalomfélben belháború zajlott.⁵ A bizánci kormányzat, akihez jogilag tartozott Sirmium, *de facto* kénytelen volt beletörődni fontos városának elvesztésébe.⁶ Sirmium és környékének felügyelete az 5. század folyamán a két birodalomfél között több ízben is cserélődött, ami azzal magyarázható, hogy a város a két hatalom politikai-kulturális kontaktusánál feküdt. A keleti vezetés III. Valentinianus és Eudoxia házasságától számítva saját területének tekintette az egykori császárvárost és a hozzá tartozó részeket is, bár a hun invázió és Pannonia tartomány elajándékozása jelentős mértékben korlátozta jogaik életbe lépését.⁷ Mindezek el-

³ WOLFRAM 1990. 268–270.; POHL 1980. 288. A nem sokkal a Balkánra érkezés után az Amal-csoportok trónjára kerülő Theoderichet a bizánci vezetés rögtön bevette a szabadon garázdálkodó Theoderich Strabo góttjai ellen. Az elkövetkező évtized gyakorlatilag a két Theoderich versengését hozta. A küzdelem igazi téje a Balkánon élő valamennyi gót feletti hatalom megszerzése volt. A szerencsés véletlenek egybejárásának köszönhetően ezt végül az Amal származású vezetőnek sikerült azt megkaparintania.

⁴ „μετὰ τὴν τελευταίην τοῦ ἰδίου αὐτοῦ πατρὸς πρὸς Θραυστίαν, θεῖον αὐτοῖ, γεγονώς, καὶ διήγεν ἐν τῷ Σιρμῖω. καὶ γινούς τοῦτο ὁ ... (MALALAS XVIII, 450)”. „τοῦ πατρὸς αὐτοῦ ἦλθε πρὸς Πῆγαν, τὸν θεῖον αὐτοῦ ἀπὸ μητρὸς, ῥῆγα ὄντα τοῦ Σερμίου. καὶ γινούς τοῦτο ... (THEOPHANĒS A.M. 6032)”. Theophanésnál Thrapstila neve tévesen Πῆγαν alakban szerepel. Valószínűleg egy ortográfiai hibáról lehet szó. Thrapstila és uralkodó dinasztiája a források alapján nem meghatározható, hogy milyen kapcsolatban állt a 450-es évek gepida nagykirályával Ardarichhal. SCHMIDT 1941. 533.

⁵ Nyugaton a széttagolt politikai hatalom az 5. század második felében főként a hadsereg emberanyagának feltöltése miatt érdekelt a régióban, de a tényleges politikai befolyása már nem ér el idáig. Az itáliai központ irányítóinak 474-ben Glycerius és Julius Nepos viszálya miatt egyébként sem maradt idő az egykori Pannonia secundában zajló események nyomon követésére. Keleten a friss császár az iszauri Zénon ellen bontakozik ki a Basiliscus-féle felkelés is, melyet Theoderich Strabo magánakciói is kísérnek. OSTROGORSKY 2001. 70–73.

⁶ POHL 1980. 288–289. A gepidák a nedaoi csata után folyamatosan évi tributumot kaptak a keleti kormányzattól. JORDANES, GETICA, 264.

⁷ WOZNIAK 1981. 352–353. Cassiodorus a *Variae*ban fennmaradt levele szintén ehhez az időszakhoz kapcsolja a tartomány és a régió elvesztését: „*Placidiam mundi opinione celebratam, aliquorum principum prosapia gloriosam purpurato filio studuisse percipimus, cuius dum remissemus administrat imperium, indecenter cognoscitur imminutum. nunc denique sibi amissione Illyrici comparavit factaque est coniunctio regnantis*

lenére a keleti kormányzat megszállta és a hun invázióig kezében is tartotta Sirmiumot. Jogi igényük teljes tudatában telepíthetik le ide a gót csoportokat a nedaoi csata után.⁸ A tényleges adminisztráció és az egyházi szervezet meglétéről a 440-es évek után nincsen tudomásunk.⁹ A gepidák bár a terület uraivá válhattak, azonban nincsen arról adatunk, hogy hivatalosan bármilyen szerződés formájában a bizánciak átengedték volna nekik ezeket a földeket. A forráshiátus ellenére azonban sokat elárul a két fél közötti politikai relációkról az is, hogy a császári vezetés nem követeli vissza Sirmiumot, míg az a gepidák kezén van (504). Nincs információnk többek között a 455 óta folyósított évjáradék megszüntetéséről sem, ami a bizánci vezetésnek közkedvelt eljárása volt a megromlott viszony esetén. Ha jogilag nem is ismerhették el uralmukat, de – mint arra Frank Wozniak és Constantin Diculescu is utalt korábban – mindenképpen békés, akár szövetségi viszony is fennállhatott a két fél között.¹⁰ A gepidák a gótokkal ellentétben nem jelenthettek akkora veszélyt, sőt majd mint látni fogjuk a későbbiek folyamán fel is lehetett használni őket ellenük.

Sirmium és a Szerémség megszállása igen fontos geopolitikai lépésnek tekinthető, ugyanis a városa Balkánt és Itáliát összekötő utak metszéspontjánál fekszik. A Balkán felől nézve nevezhetjük akár Itália (és Dalmácia) kulcsának is, hiszen a kiépített római úthálózat és a vízi szállítás nyújtotta előnyök kihasználása révén gyorsan elérhető a félsziget. Mindezek mellett a későrómai örökség, a jelentős műhelyek és az urbanizált életmód továbbélése szintén jelentős vonzerőt jelentett a barbár csoportok szemében.

Sirmiumot feltételezhetően Trapstila foglalta el, legalábbis őt említik forrásaink a város első uraként.¹¹ Ez az új foglalás azonban elképzelhető, hogy az alakulóban lévő gepida hatalmi struktúrát kissé megbolygatta. Később Ennodius tudósít panegyricusában arról, hogy a Sirmiumot uraló gepidák vezére szövetségre lépett a többi gepida fölött hatalmat gyakorló Gunderithel (a forrásban *ductorként* szerepel).¹² Walter Pöhl és Lotter is egy különálló gepida törzsi csoportként értelmezte Trapstilát és a korábbi római területeket elfoglaló kíséretét, míg Gunderith véleményük szerint a helyben maradó gepida közösségek ura lehetett.¹³ Könnyen elképzelhető, hogy a harcos elit egy része egy kisebb csoport és katonai vezetők kiválásával hajtotta végre a császárváros elfoglalását. Ennodius szövege legalábbis azt sejteti, hogy a két terület – Sirmium és a Kárpát-medence keleti fele – fölött ekkor még nem alakult ki egységes hatalom és vezetés.¹⁴ Sajnálatos módon a gepida uralkodók geneológiájának felvázolásához igen kevés forrással rendelkezünk, így nem tudjuk azt sem meghatározni, hogy milyen rokonsági kapcsolatban állhattak az adott személyek egymással, vagy akár a korábbi vezetővel, Ardarichhal. A hatalom ilyen jellegű megosztására több példát is fel tudunk sorakoztatni: a legkézenfekvőbbnek a 460–70-es évek Amal családja tűnik, akik bár szövetségesek maradtak, mégis saját szakállukra politizáltak (Vidimer útja Itáliába, Thiudimer Balkánra vonulása).¹⁵

divisio dolenda provinciis. militem quoque nimia quiete dissolvit. pertulit a matre protectus quod vix pati potuit destitutus. Sub hac autem domina, quae tot reges habuit quot parentes, iuvante deo, noster exercitus terret externos: qui provida dispositione libratu nec assiduus bellis adieritur nec iterum longa pace mollitur. in ipsis quoque primordiis, quando semper novitas incerta temptatur, contra Orientis principis votum Romanum fecit esse Danuvium.” CASSIODORUS, VARIAE XI, 1, 9–10.

⁸ JORDANES, GETICA, 264.

⁹ WOZNINAK 1981. 356., BRATOŽ 2011. 216–218.

¹⁰ DICULESCU 1922. 102–110. WOZNINAK 1981. 363.

¹¹ MALALAS XVIII, 46, 450; THEOPHANES A. M. 6032; ENNODIUS VII, 28–34.

¹² „*urebant animum principis dolosi blandimenta commenti et circa alios Gepidas, quorum ductor est Gunderith, intempestiva Traserici familiaritas.*” ENNODIUS XII, 61.

¹³ POHL 1980. 288.; LOTTER 2003. 127.

¹⁴ ENNODIUS XII, 61.

¹⁵ JORDANES, GETICA, 268–269; 283–284. Hasonló, több törzs és csoport különválásáról és egyéni akcióiról számos adat is rendelkezésünkre áll a Kr. e. 4–3. századi kelta terjeszkedés korából is. Ezeknek a kiválásoknak

A terület és a város tényleges geopolitikai jelentősége igen hamar megmutatkozott. 488-ban az isauri származású Zénón bizánci császár, hogy a Birodalmat egyre jobban nyomasztó évtizedes gót problémát megoldja, és a Balkánt is tehermentesítse, békét és szerződést kötött Theoderich Amallal, a későbbi I. (Nagy) Theoderichhel (488–526).¹⁶ Theoderichnek Odoacer (476–493) itáliai hatalmát kellett felszámolnia, ami egyre terhesebbé vált már a keleti kormányzatnak.¹⁷ Az Itália felé vonuló osztrogót vezért a Száva völgyében, az *Ulca* mocsarai mellett feltartóztatták a gepidák. Az kérdésesnek tűnik, hogy ennél az esetben lehetett-e valamilyen diplomáciai-katonai kapcsolat Odoacer és a sirmiumi gepidák között. Herwig Wolfram nem zárja ki ennek lehetőségét, azonban ezt nem tudta minden kétséget kizáróan, források segítségével is alátámasztani.¹⁸ Az éhez és szorult helyzetbe került gótok Ennodius retorikus előadása szerint, csak vezérük példamutatásának köszönhetően tudták a csatát a maguk javára fordítani.¹⁹ A harcokban az egyedül Paulus Diaconusnál fennmaradt adat szerint elesett a gepida király is.²⁰ A gótok a téli időszakot a jelentős készletekkel rendelkező nagyvárosban vészelték át, majd utána továbbvonultak Itália felé. Az üresen maradt sirmiumi gepida trónt Trapstila fia Trasaric foglalta el.

Felmerült annak a lehetősége, miszerint Theoderich a félig gepida-félig hun származású vezér, Mundo átállásának köszönhetette sikerét.²¹ Ezt elsősorban Malalas és Theophanés adataira hivatkozva állítják többen a kutatásban, ugyanis a két forrás megemlíti, hogy Mundo Theoderich csábítására elment Itáliába.²² Azt azonban figyelmen kívül hagyják a Mundo átállását valló kutatók, hogy Theoderich Róma uraként van említve az adott forráshelyeken, ami pedig csak 493 után elképzelhető, ugyanis Theoderich ekkor törte meg véglegesen Odoacer ravennai ellenállását.²³ Mundo átállását nem említi meg az e tekintetben fő forrásnak minősülő Ennodius sem.²⁴ Mundo ebben az időszakban még túl fiatal lehetett

és akcióknak különböző indítékai lehetnek: túlnépesedés, vagy egyszerűen a gazdagságot jelentő területek (Mediterráneum) irányába történő elmozdulás igénye. Ehhez részletesebben: SZABÓ 2005. 28–35.

¹⁶ ANONYMUS VALESIANUS, 49; JORDANES, ROMANA, 348–349; JORDANES, GETICA 291–292. OSTROGORSKY 2001, 71. VÁRADY 1984, 37–40.

¹⁷ Odoacer többek között beleszólt a keleti trónviszályába, amivel kivívta Zénón ellenszenvét. A kettőjük közötti konfliktust tovább fokozta, hogy 481-ben Odoacer megszállta Dalmáciát is, amit a keleti kormányzat nem nézett jó szemmel. Többek között a Rugi Királysággal karöltve próbálták meg először hátba támadni, de a kísérletek kudarcot vallottak, ugyanis Odoacer és testvére Hunvulf két hadjáratban gyakorlatilag teljesen megsemmisítette az Itáliával szomszédos keleti germán államot. BÓNA 1969. 284–285.; WOLFRAM 1991. 266–270.

¹⁸ WOLFRAM 1990. 280. Feltételezhetően Theoderich nyugati útja mozgásba hozhatta Odoacer politikai rendszerét is. Arról, hogy kikkel próbálta felvenni a kapcsolatot az itáliai germán uralkodó sajnos nincs információnk.

¹⁹ A harcok leírása: ENNODIUS VII. 28–34. Azt sajnos nem tudjuk, hogy létezett-e valamilyen szövetség a gepidák és Theoderich között, ugyanis erre vonatkozóan nincsen forrás. POHL 1980. 290–291.

²⁰ PAULUS DIACONUS, HISTORIA ROMANA XV. 15.

²¹ POHL 1980. 291.; NAGY 1984. 222. A 6. század elején az írott kútfőkben feltűnik egy Mundonak nevezett személy, akit Jordanes Attila leszármazottjaként ismer, míg a bizánci források gepida származását emelik ki. Mundo a latin nyelvű forrásokban *Mundo*, a görögben *Μουνδος*, az egyetlen róla szóló szír adat Zachariás Rhétor pedig nevét a latinus *Mundus* alakban közli. BYZTURC II, 194. Zachariás Rhétor munkájának részletei megjelentek: KMOŠKÓ 2004. 47–48.; 97–102. Életpályája elége kalandosnak mondható. A forrásokban először rablóvezérként jelenik meg, majd pedig előbb osztrogót, később pedig Justinianos szolgálatába álló személyként (*magister militum per Illyricum*). Származásáról és személyéről a jelen írás hosszabban megemlékezik.

²² „... ῥήξ Ρώμης ὁ Οὐαλεμεριακὸς ὁ καὶ Θεουδερῖχος, πέμψας προετρέψατο τὸν αὐτὸν Μουνδὸν καὶ πεισθεὶς ἀπῆλθε πρὸς αὐτὸν μετὰ τῶν ἀνθρώπων αὐτοῦ καὶ διέτριψε πρὸς αὐτὸν, ὑπερμαχῶν ὑπὲρ τοῦ Οὐαλεμεριακοῦ τοῦ... (MALALAS XVIII, 451)”. „... ὁ ῥήξ Ρώμης, ὁ Θεουδερῖχος, πέμψας πρὸς αὐτὸν, καὶ πεισθεὶς ἀπῆλθε πρὸς αὐτὸν καὶ ἦν μετ’ αὐτοῦ συμμαχῶν αὐτῶ... (THEOPHANES A. M. 6032)”.
²³ „... ῥήξ Ρώμης ὁ Οὐαλεμεριακὸς ὁ καὶ Θεουδερῖχος ... (MALALAS XVIII, 451)”. „... ὁ ῥήξ Ρώμης, ὁ Θεουδερῖχος... (THEOPHANES A. M. 6032)”. PROSTKO-PROSTYŃSKI 1994. 228.

²⁴ ENNODIUS VII, 28–29.

ahhoz, hogy részt vegyen a harcokban. Schäfer Tibor és Patrick Amory szerint, ha 536-ban még részt vett csatában, akkor a 480-as évek táján szülehetett, így a 488-as harcok időszakában még csak gyerek lehetett.²⁵

A gepidákat újra csak az 500-as évek elején említik meg forrásaink, az úgynevezett *sirmiumi háború* eseményei kapcsán. 504-ben Theoderich hadjáratot indított a sirmiumi gepida királyság ellen. A Pitzia comes és Erdwic által vezetett harcok gyakorlatilag kardcsapás nélkül értek véget, mert Trasaric elmenekült, még anyját is hátrahagyva ellenségeinek.²⁶ A Theoderichnek 507-ben dicsőítő beszédet tartó Ennodius szerint Itália ura a gót területekre betörő gepida fosztogatók, valamint Trasaric vélhető szövetségkötésének (a gepidák másik részének urával Gunderithel) ürügyén indította meg hadjáratát. Természetesen a rengeteg pontatlanságot és csúsztatást tartalmazó szövegben a „fő cél” Itália egykori határainak visszaállítása, melyet csak a gót uralkodó valósíthat meg.²⁷ A Sirmium elleni támadás okát a különféle szakmunkák igen változatos módon értelmezik. Ludwig Schmidt a keleti germán népek történetét bemutató monográfiájában úgy interpretálta Theoderich cselekedetét, hogy a gót király Itália védelmének érdekében foglalta el Sirmiumot, ami az egyik legfontosabb bázisa volt a Balkánról Itáliába vezető útnak.²⁸ Wilhelm Ensslin szerint kisebb határ menti konfliktusok vezettek el a hadjáratához.²⁹ Herwig Wolfram véleménye alapján Theoderich a megerősödő gepida hatalomtól tartott, ami a Tisza-vidéki gepidák és a sirmiumi csoportjaik összefogása eredményezett volna.³⁰ Az mindenképpen megemlítené, hogy Ennodius munkájában tudatosan kerül a bizánci államhatalom említését. Ez egy igen tudatos írói eljárásnak tekinthető, minthogy a konstantinápolyi vezetés és Itália ura között a 6. század elején egyre inkább éleződött a feszültség. Már az 5. század végén megromlott az alapvetően békésnek tekinthető osztrogót–bizánci viszony, melyben az új bizánci uralkodónak, Anastasiosnak is jelentős szerepe volt.³¹ A diplomáciai téren egyre jobban elmérgesedő (pápaválasztás, követek visszautasítása) patthelyzetet végül az osztrogót fél fellépése törte meg, ugyanis ezzel a külső erődemónstrációval megelőzték a konstantinápolyi udvar készlődését. A hadjárat háttérében minden valószínűség szerint a bizánci diplomácia szervezkedése elleni gyors fellépés igénye, nem pedig az eléggé áttetszőnek ható propagandisztikus érv állhatott. Kérdéses az is, hogy a Gunderithelhez való kapcsolatok esetében említett *intempestiva familiaritas* valóban a rokon csoportokkal történő kapcsolatfelvételre, vagy esetleg talán éppen a Birodalmi háttérjátszmákra utalhat.

Egy új kútfő – Trasaric sírfelirata

Az eseményekre és a diplomáciai háttérjátékokra vethet fényt egy nemrégiben előkerült feliratos emlék is. Ezekről a folyamatokról igen szűkösen számolnak be írott kútfőink, éppen ezért minden újonnan felfedezett forrásnak igen nagy jelentősége van. Jelen esetben

²⁵ AMORY 2003. 397.; SCHÄFER 2001. 32.

²⁶ „Pitzamum quoque suum comitem et inter primos electum ad obtinendam Sirmiensem dirigit civitatem. Quam ille expulso rege eius Trasarico, filio Trapstilae, retenta eius matre obtinuit.” JORDANES, GETICA 300.

²⁷ „...unde cotidiana insultatio et incompressa legationum frequentia mittebatur. urebant animum principis dolosi blandimenta conmenti et circa alios Gepidas, quorum ductor est Gunderith, intempestiva Trasarici familiaritas. credebatur in tua iniuria perire, quia diu licebat Italiae possessionem te dominante retineri, nec sufficiebat consolatio, quod eam tu non perdidideras, cum immensus esset dolor, cur illam retentator non inter dominationis tuae exordia reddidisset. minui aestimas quod non crescit imperium.” ENNODIUS XII. 60–62.

²⁸ SCHMIDT 1941, 348.

²⁹ ENSSLIN 1959, 129.

³⁰ WOLFRAM 1990, 321.

³¹ PROSTKO-PROSTYŃSKI 1994. 215–246. Legutóbb a pápaválasztás körüli bonyodalmakról és Bizánc szerepéről az eseményekben összefoglalóan Kovács Tamás írt. Véleménye szerint a keleti vezetés több téren (kulturális, egyház szervezet, a szenátus) is növelni akarta befolyását az osztrogótok uralta Itáliában, ami végül súlyosabb belső konfliktusokhoz vezetett. Theoderich a pápaválasztással járó belső párharcoktól eleinte megpróbálta függetleníteni magát, de a politikai viszonyokat nézve ezt nem tehette meg sokáig. KOVÁCS 2011. 134–139.

nem is akármilyen emlékről van szó, hiszen magának Trasaricnak a sírköve került elő! A mai Isztambul területén (Vefa kilise kamii) már régről ismert volt egy bizánci templom, melyet már az oszmán fennhatóság alatt medreszévé alakítottak át. A templomtól pár száz méterre található a Valens császár nevéhez köthető aqeductus is. A 7–10. századok között ez a terület Konstantinápolyhoz tartozott, ahol több ásatásra is sor került az elmúlt évtizedekben.³² 2006-ban fedeztek fel az épület déli felében egy a kora bizánci korból ismert felirat töredékét, amely 6 javarészt jól olvasható sorból állt (l. kép).³³ A vésett bizánci betűtípus alapján a felirat az 5–6. századra keltezhető, amit tartalma csak még inkább megerősített. Felirat magyarul így hangzik: „Itt nyugszik (a dicső) emlékeztű Thrasarich, comes domesticon, a gepidák királya, a dicső emlékeztű Thraustila (fia?), ahol élt (...) (éveket) (...) hat (...).”³⁴

Bár maga a szöveg több helyen hiányos volt, de mindezek ellenére is, valamint a többi történeti forrás alapján egyértelműnek tűnik, hogy az egykori gepida király tiszteletére állított sírfeliratról van szó. Korábban Bóna István azt feltételezte, hogy Trasaric a Tisza-vidéki főkirályhoz, Gunderithhez menekült, amiről azonban írott kútfő nem emlékezett meg.³⁵ Trasaric további sorsáról csúfos menekülése után az írott források nem számoltak be, azonban az előkerült epigráfiai emlék alapján máris tovább követhető pályája: Konstantinápolyban halt meg, megkapta *comes domesticorum* címét, ami egy a későrómai korból továbbélő katonai rang volt. A *comes domesticorum* pozíció és annak előzményei először 3. században megjelenő *protectores* tisztségek között kereshetők (*protectores domesticorum*). A posztot betöltők eleinte az elit testőrség válogatott tisztjeinek vezetői voltak, majd idővel elvesztették szerepüket, sőt az 5. századra gyakorlatilag reprezentációs feladatokat ellátó tisztekké váltak. Magának a hivatalnak azonban igen nagy maradt a presztízse (részben az udvaron belüli fontosságának köszönhetően), amit jól szemléltet az is, hogy egyre inkább „fizetős” pozícióvá vált.³⁶ Az 5. század folyamán a tisztség nyugaton megszűnt, míg a keleti területeken továbbélt. Azt tudjuk, hogy a *comes domesticorum* az 5. század második felében az uralkodói testőrség parancsnoka volt, ami roppant magas címet jelentett, bőven a civilek fölé helyezte viselőjét. Justinianos korából származó forrásainkban a katonai poszt, mint a *protectores*eket (a császár személyéhez rendelt válogatott tisztek) irányító vezető jelenik meg.³⁷ Egységeik általában a főváros környékén állomásoztak, de megtalálhatóak voltak sok keleti nagyvárosban is. A *comes domesticorum* közvetlenül a császár környezetéhez tartozott, Konstantinápolyban működött, és az adminisztrációs feladatok mellett főként ornamentális (díszőrség) szerepük volt.³⁸ A címet birtokló személyek mindenképpen a legbefolyásosabb emberek, a *vir illustris*ek közé tartozhattak.

³² Ezekről összefoglalóan: ÇETINKAYA 2009. 225. A templom azonosítására az írott kútfők alapján több lehetőség is kínálkozik, azonban a biztos pontnak az Oszmán hódítás utáni állapotok tekinthetők.

³³ Elképzelhető, hogy maga a feliratot tartalmazó sírkő csak másodlagos helyzetben kerülhetett be a templomba, amit az épületegyüttes igen kései keltezése is alátámaszt.

³⁴ [+Ενθ]άδε κατὰ κῆρα [ἰ ὁ τίς]
[εὐκλ]ε(ου)ς μνήμης θρά(σαρι)χ
[κόμ](ης) δομ(εστικῶν) ρέξ Γηπ[αῖδων]
[υῖός ?] θαυστίλα της [εὐκλε(ου)ς?]
[μνήμης ὁ]στις ἐζησε[ν ἔτη]
[-----] τη ς [---]

ÇETINKAYA 2009. 226. Sajnálatos módon a feliratot ellopták a publikáció elkészültét követő időszakban. Ezúton is szeretném megköszönni a publikáló Haluk Çetinkaya szóbeli közlését a feliratot tartalmazó epitaphium további sorsáról.

³⁵ BÓNA 1974. 61. Itt megjegyzendő azonban, hogy a források (jelen esetben Ennodius) Gunderithet csak egy esetben említik meg: szövetségkötését Trarariccel. ENNODIUS, XII, 61. Más kútfőben nem is szerepel neve, valamint a hozzá menekülő simiumi királyt sem említik meg.

³⁶ HALDON 1984. 130–132. Feltételezhető, hogy eleinte külön létezett egyfajta kettősség a rendszerben: volt egy külön gyalogsági és lovassági vezető is.

³⁷ BRÉHIER 2003. 347.

³⁸ HALDON 1984. 132–135.

Érdekes módon a felirat publikálása óta kevés visszhangot kapott mind a hazai, mind pedig a nemzetközi tudományosságban, pedig jelentős segítséget nyújt az események értelmezésével kapcsolatosan. A magas bizánci katonai rang, a konstantinápolyi eltemetés ténye mind az 500-as évek elejének erős bizánci–gepida kapcsolatait erősítik meg, melytől Theoderich joggal tarthatott. Az osztrigót uralkodó ismerte a bizánci diplomácia praktikáit és időben döbbsent rá, hogy ő is Odoacer sorsára juthat. A gepidák geopolitikai helyzetüknél fogva is könnyűszerrel részt vehettek volna a gót uralkodó ellen vezetett megtorló harcokban. Ezt a módszert már korábban is megpróbálta alkalmazni a bizánci vezetés, történetesen éppen Odoacer hatalmának letörésére.³⁹ A gepida–bizánci jó viszony magyarázat lehet arra nézve is, hogy a két ízben is elfoglalt Sirmiumot a birodalmi kormányzat egyszer sem követelte vissza a keleti germánoktól, mint ahogyan azt a 6. század derekán kapcsolatuk válságos periódusában tette.⁴⁰ Talán létezhetett egyfajta megállapodás a két fél között, vagy a bizánciak egyszerűen csak a régió *status quo*-ját akarták biztosítani az 5. század végén egy erős szövetséggel, a számukra megbízhatatlan osztrigótók hátában. További források hiányában biztosan nem dönthető el a kérdés, de a felirat tükrében a gepida–bizánci viszonyt mindenesetre árnyaltabban láthatjuk. Az 500-as évek elejének eseményei után a gepidák és Bizánc között a kapcsolat továbbra is jó maradt, sőt a gepidák talán az 520-as években Bizánci biztatására kisebb betöréseket is vezethettek a gótok uralta Sirmium közvetlen közelében.⁴¹ A birodalmi befolyás erejét tükrözik az 5. század második felére datálható apahidai (mai Erdély, Kolozsvár mellett) fejedelmi sírok, amelyekben feltehetően a korszak gepida uralkodói nyugodhattak. A temetkezésekben megtalálható bizánci tárgyak, aranyak és insígniák mind egy a császári udvar pompáját kedvelő, azt utánózni kívánó dinasztiaát sejtetnek.⁴² A birodalmi ízléshez történő igazodás – az *imitatio imperii* – nem egyedülálló a korszak Európájában, elég csak az apahidai temetkezésekhez nagyban hasonlító tournai Childe-ric (Chlodvig édesapja) temetkezés gazdag anyagára utalni. Childe-ric Tournai-ban meglelt sírjából előkerült leletek jól tükrözik a Birodalommal ápol-
t jó viszonyt, ugyanakkor egy részük a frank eredetre, míg másik részük pedig a korábbi hun kapcsolatokra enged következtetni. A hun korban felemelkedő germán katonai arisztokrácia tagjai előkelő származásuk és katonai rátermettségük alapján könnyen utat találtak a Bizánci Birodalom hadvezetésének elitje felé, mint azt az ismertetett felirat is jól szemlélteti.⁴³

³⁹ JOHANNES ANTIOCHEUS FRAG. 214. A kísérletek végül kudarcba fulladt, ugyanis Odoacer és testvére Hunvulf megelőzte a Duna vonalánál 487-ben Itália ellen készülők erők támadását és két hadjáratban gyakorlatilag teljesen megsemmisítette királyságukat. SCHMIDT 1941. 121–123; WOLFRAM 1991. 266–270.

⁴⁰ A város átadását a császári vezetés először az 565-ös segítség nyújtás során szorgalmazta. Ennek elmaradása miatt maradhatott el a segédcsapatok küldése is a döntő avar–langobard közös támadás során. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 32–33. Érdekes, hogy Justinianus alatt a bizánciak egy esetben sem követelik vissza Sirmiumot és környékét. Valószínűleg még érvényben lehettek azok a megállapodások, melyeket éppen a 6. század folyamán köthetett a két fél.

⁴¹ CASSIODORUS, VARIAE XI, 1, 10–12.; PROKOPIOS, DE BELLO GOTHICO I, 3, 15–17. Már Constantín Diculescu is úgy értelmezte a fentebbi forráshelyeket, hogy a bizánci vezetés megpróbálta a gepidákat rávenni Sirmium visszaszerzésére, ami végül kudarcba fulladt. DICULESCU 1922. 121–122. Feltehetően a bizánci támogatás ténye miatt támadhatták meg Gratiana városát a gepidák felett győzelmet arató gót csapatok. Magát az eseményt Cassiodorus adata alapján a kutatás 527–28 tájára datálta. SARANTIS 2009. 21–24.

⁴² SCHMAUDER 2002A 52–54; QUAEST 2001.; HOREDT–PROTASE 1972. A sírban található feliratos gyűrűt újabban Corolian Opreanu egy Ravennában a 6. század elején készített darabnak véli. Erre alapozva elveti a korábbi bizánci ajándék teóriáját is. Az osztrigót Itáliában készített tárgyakat sokkal inkább Theoderich 6. század elei politikájának részeként kezeli. OPREANU 2014. 280–282. Megjegyzendő azonban, hogy érvrendszerében a klasszikus kör és vegyes-érvelés elemei lelhetőek fel.

⁴³ RUMMEL 2005. 368–375.

A háború második szakasza – Mundo fellépése

A fegyveres harc nélküli győzelem és a gepida király Bizáncba menekülésével azonban nem értek véget a Sirmium környéki harcok. A különböző források – Cassiodorus és Ennodius – a hadjárat folytatása kapcsán megemlítik, hogy Theoderich legyőzte a bolgárokat és visszahódította Sirmiumot Itáliának.⁴⁴ Feltehetően a két eseményt külön kell választani, ugyanis a bolgárok (természetesen bizánci zsoldban) legyőzése már az 505-ös évhez, és a Mundo ellen vezetett bizánci hadjáratához kapcsolódik.⁴⁵ Mundo alakja és származása már számos vitát generált a korszakkal foglalkozó kutatók körében, hiszen életéről igen hézagosan állnak csak az adatok rendelkezésünkre. Pályájának sokszínűsége miatt elsősorban az angol nyelvű szakirodalom (*The Prosopography of the Late Roman Empire* (PLRE) 2. és 3. kötete) annak lehetőségét is felvetette, hogy két Mundo létezett: egy 505 körül Sirmium mellett megjelenő rablóvezér, aki Attilától származott, és egy gepida hadvezér, aki Justinianos idején Illyrcum *magister militum*a volt.⁴⁶ Bár a két munka nem közli, hogy milyen érvrendszer alapján veti el az azonosságot, de feltehetően a fő indok az 505 és 529 között Mundo pályájára vonatkozó forráshiány lehet. Ezen kívül a PLRE 2. és 3. kötetének szerzői nem tudják összeegyeztetni azt sem, hogy Mundo részben Attila leszármazottja, részben pedig gepida. Ezzel ellentétben Mundo esetében főleg a német nyelvű munkák egy személyről írnak.⁴⁷ A neves angol lexikon szerkesztői két nagyon fontos forrást – Theophanés és Malalas – nem vettek figyelembe életével kapcsolatban. A két auktor egyértelműen összeköti a kérdéses szakaszban Mundo életpályáját, ugyanis leírják, hogy a fiatal hadvezér a fent említett periódust Theoderich szolgálatában töltötte.

Mundo származásáról a görög és a latin források különböző véleményen vannak: a görög írók (Malalas, Theophanés) kiemelik gepida eredetét, míg az utóbbiak közül Jordanes említi egyedülként a *Getica* 300. fejezetében, hogy Attila nemzetségéből származik.⁴⁸ Marcellinus Comes szerint Mundo *geta* származású volt, ami elég sok problémát vet fel; ugyanis a kora középkorban a *getát* (gót, gepida, germán) több értelemben is használták a források.⁴⁹ Brian Croke felvetette, hogy Mundo nem Attila leszármazottja, hanem a hun nagykirály udvarában élő gepida uralkodódinasztiából származik. Croke szerint Jordanes azon adatát, hogy Mundo egykoron Attila nemzetségéből való („*de Attilanis quondam origine descendens*”), nem kell úgy kezelni, mintha ténylegesen Attila családjához tartozott volna.

⁴⁴ ENNODIUS XII, 60–69; „...regis Theoderici victis Vulgaribus Sirmium recepit Italia...”(CASSIODORUS, CHRONICON 504).”

⁴⁵ Különválasztva és megkülönböztetve tárgyalja: PROSTKO-PROSTYŃSKI 1994. 224–225. Ennodius és Cassiodorus egyszerre említik a két eseményt. Valószínűleg az események helyes kronológiáját (Sirmium elfoglalása, bolgárok legyőzése) Jordanes adja meg. JORDANES, *GETICA*, 300–301. Mundo és a bolgárok közötti konfliktust a Bizánci Birodalomban magas posztot betöltő Marcellinus comes 505-re helyezi (MARCELLINUS COMES, 505).

⁴⁶ Mundo személyéről a nagy késő-antik proszopográfiai gyűjtemény, a PLRE 2. és 3. kötete tesz említést. (JONES 1980. 767–768.; MARTINDALE 1992. 903–905.). A PLRE véleménye tükröződik Mundóval kapcsolatban Jordanes *Geticájának* új magyar kiadásában is. KISS 2004. 163., 294. JGYZ.

⁴⁷ Némely esetben csak félszavas utalások történnek Mundo pályájával kapcsolatban. Mindenképpen egy személynek tekintik: ENSSLIN 1959. 129–131.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1975.; MAENCHEN-HELFEN 1978. 245.; POHL 1980; WOLFRAM 1990. 321.; WOLFRAM 1991. 209. Az angolszász szakirodalomban ugyanezt a véleményt osztja: CROKE 1982; AMORY 2003. 397–398.

⁴⁸ MALALAS 450–451.; THEOPHANÉS A. M. 6032; JORDANES, *GETICA* 301.

⁴⁹ A *geta* kifejezés a késő antikvitás idején elég széleskörű jelentéstartalommal bírt. Gyakorlatilag a *scythia* kifejezéshez hasonlóan ez sem igazán tudott különbséget tenni, az egyes *gens*ek között. A *geta* kifejezést használják a korszakban a gótokra és a gepidákra, később pedig a szlávokra vonatkozóan is. CROKE 1982. 131.; CURTA 2001. 75., 6. jgy. Egyébiránt Marcellinus comes munkájának mind a három *geta* adata Illyricummal kapcsolatban jelenik meg, mely szintén a gepida azonosítás lehetőségét erősítheti. MARCELLINUS COMES 505, 517, 530. A korszak különböző *gens*einek kapcsolódó későantik felfogással kapcsolatban elég csak megemlíteni Prokopios adatát, aki például az osztrogótokat, vandálokat, gepidákat és a vizigótok mind a gótok közé sorolja. PROKOPIOS, *DE BELLO VANDALICO*, I, 2.

Véleménye szerint a Jordanes által használt terminus az 5. század derekán jelentette az Attila körül élő *gens*ek arisztokratáit, így akár a gótokét és a gepidákét is. Croke ilyenformán úgy érvel, hogy Mundo tisztán gepida volt.⁵⁰ A kifejezésnek ez a Croke-féle önkényes értelmezése azonban tarthatatlan, mivel érvrendszere alapján Jordanesnek minden korábban Attila udvarában élő germán vezető leszármazottjára ezt a terminustechnicust kellett volna alkalmaznia. Magának Mundo nevének a lehetséges etimológiája sem segít sokat a származás kérdésének eldöntésében, ugyanis neve mind germánból, mind pedig törökből levezethető. A pusztai etimológia a korszak névanyagának vizsgálatában egyébként sem kecsegtet sok eredménnyel, minthogy az nem minden esetben fejezi ki az egykor élt személy tényleges etnikumát.⁵¹

Mundo apjának nevét egyedül Theophanész és az őt 11. században kivonatoló Kedrénos jegyezte fel Γιεσμος (Giesmos) alakban.⁵² Theophanész bár kései forrásnak minősül, mégis Szádeczky-Kardoss Samu okfejtése szerint feltételezhető, hogy adatait Malalas krónikájának mára már elveszett kéziratából nyerhette.⁵³ Giesmosról mindössze annyi információ van, hogy ῥήξ volt, és Trapstilának, Sirmium gepida királynak a lányát vette el.⁵⁴ Először Diculescu, majd őt követően Szádeczky-Kardoss Samu és Walter Pohl is felvázolta Giesmos és Mundo családfáját (27. kép).⁵⁵ Jordanes és Theophanész nyomán valamennyien arra a következtetésre jutottak, hogy Giesmos Ardarich lányának, vagy nőrokonának és Attilának a házasságából származott.⁵⁶ Apja halálakor még kiskorú lehetett, hiszen nem indult potenciális trónörökösként a hun belháborúban.⁵⁷ 488-ban már biztosan nem élt, ugyanis fia Mundo Malalas és Theophanész adatai szerint is Trapstila udvarában tartózkodott, aki a 488-ig

⁵⁰ JORDANES, GETICA 301; CROKE 1982. 30–31.

⁵¹ A név germán etimológiája megtalálható: DICULESCU 1922. 114–115. A Mundo jelentése: 'védelem, oltalom.' A lehetséges török etimológiára már Vámbéry is felhívta a figyelmet, majd őt követően Pritsak is hasonló álláspontot jutott. PRITSACK 1982. 432., 439., 449. Mundo nevének etimológiájára vonatkozó további szakirodalmat lásd: BYZTURC II, 194. Kifejezetten Mundoval és családjával kapcsolatban emeli ki Maenchen-Helfen, hogy mennyire bizonytalan talajon mozognak a névetimológiára épülő történeti konstrukciók. MAENCHEN-HELFFEN 1978. 260. A német szerző megjegyzi, hogy míg Mundo fia Maurikios görög, addig unokája Thiudimund pedig germán nevet visel. A személynevek etimológiájának pontos nyelvi meghatározása éppen a hunok esetében merül fel problémaként, ugyanis minden hun név jobb esetben kettő, de néha három nyelvből származó etimológiával is rendelkezhet. THOMPSON 2003. 200–202. Hasonló problémák állnak fenn Itália első barbár uralkodójának Odoacernek a névetimológiájával kapcsolatban is, amely szintén levezethető török és germán alapon is. MACBAIN 1983. 323–324. A névetimológiákból levonható történeti következtetésekkel kapcsolatban felmerülő problémákra legutóbb Bálint Csanád hívta fel a figyelmet. BÁLINT 2006. 307–308.

⁵² „...Μοῦνδος ἐκ τοῦ γένους τῶν Γηπαίδων καταγόμενος, υἱὸς Γιέσμου, ὅστις μετὰ τὴν τελευτὴν ...” THEOPHANÉS, A. M. 6032. Geismuthnak rekonstruálják a keleti germán alapján: DICULESCU 1922. 115.; SEVIN 1955. 96. Innen átkerült ez az alak a magyar szakirodalomba: NAGY 1984. 222.

⁵³ SZÁDECZKY-KARDOSS 1975. 166.

⁵⁴ MALALAS XVIII, 421, THEOPHANESZ A. M. 6032.

⁵⁵ DICULESCU 1922. 114.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1975. 167.; POHL 1980. 290. Megjegyzendő, hogy ezek a családfák és találgatások igen spekulatívak, mivel különböző források egybevetésére épülnek.

⁵⁶ A hun uralkodók és a germán dinasztiák között fennálló kapcsolatokra több példát is fel tudunk mutatni. Jordanes adatai alapján az első név szerint is ismert hun uralkodó Balamber, a legyőzött osztrigót uralkodó lányát, Vadamercát vette nőül. JORDANES, GETICA, 249. Attilának a források adatai alapján bizonyíthatóan három felesége volt, a Priskosnál szereplő Krecka (Hrekan), egy előkelőjének Eskamnak a lánya, valamint a halála előtt nőül vett germán nevű Ildico. PRISKOS FRAG. 11, 14; JORDANES, GETICA, 254. Mind Jordanes, mind pedig Prosper beszámol arról is, hogy Attila számos utódot hagyott maga után, azonban ezeknek feltehetően jelentős része még kiskorú lehetett apjuk halálakor. JORDANES, GETICA, 259; PROSPER, 453; SCHÄFER 2001, 28. Ezen kívül a germán mondai hagyományban is megőrződött a hun uralkodók és a germán előkelők között létrejövő házassági kapcsolatnak az emlékezete. ECKHARDT 1940. 181–182.; SCHÄFER 1997. 104–105. Schäfer Tibor szerint a hun uralkodó és az alávetett népek között létrejövő dinasztikus kapcsolatok tovább erősítették a köztük fennálló szövetséget és a hűséget. SCHÄFER 1997. 125–127.; SCHÄFER 2001. 28. Ezek alapján eléggé valószínűnek tűnik, hogy Attila legerősebb szövetségeseivel, Ardarichkal is törekedett egy dinasztikus kapcsolat létrehozására.

⁵⁷ Schäfer Tibor korábban ismertetett elméletének Giesmos is részét képezi. Véleménye szerint nagykorúsága esetén a gepidák minden valószínűség szerint őt támogatták volna. SCHÄFER 2001. 32.

uralkodott. Halála így talán a 480-as évekre helyezhető, azonban közelebbi kronológiai fogódzónk nincsen.⁵⁸ Giesmos uralkodási területével és a neki alárendelt népességgel kapcsolatban is több hipotézis született már: az Ardarichhoz tartozó hun maradványok fölött uralkodott, a Tisza-vidék és Erdély gepida megszállás alatt lévő részein, sirmiumi alkirály lehetett Trapstila mellett.⁵⁹ Természetesen a források hiányában ezeket az elméleteket nem tudjuk megfelelő módon alátámasztani. Giesmosról nem tudni, hogy lehetett-e valamilyen köze Ardarichhoz, vagy valamely nőrokonához. Kútfoink szerint annyi tűnik bizonyosnak, hogy a sirmiumi uralkodócsalád irányába létezett kapcsolata (Trapstila húgának férje). Ha Jordanes adatát is figyelembe vesszük, akkor elképzelhető az is, hogy személyében egy Attila leszármazottal van dolgunk.

Az első biztos fogódzót Mundo korai pályájával kapcsolatban Jordanes *Geticájának* 301. fejezete szolgáltatja: „*Ez az Attila nemzetségéből származó Mundo ugyanis, a gepidák elől menekülve átkelt a Danubiuson egy lakatlan, és megműveletlen területre, ahol mindenfelől összegyűlt tolvajokkal, rablókkal, gyilkosokkal elfoglalt egy Herta nevű őrtornyot, mely a Danubius partján állt. Itt vad életet élt, fosztogatta a környéket, és rablóinak királyává tette magát* (KISS 2004. 102.).⁶⁰ A forráshely több kérdést is felvet: 1. Miért és mikor menekült el Mundo a gepidáktól 2. hol volt az a terület, amit birtokba vett? Azon kitétel, mely szerint Mundo elmenekült a gepidáktól („*Gepidarum gentem fugiens*”) arra utalhat, hogy unokaöccsével Trasariccal kerülhetett összetűzésbe, akinek sirmiumi területeit elhagyta. Az összekülönbözés lehetőségét csak feltételezni tudjuk, előttünk már csak a menekülés ténye ismert. Pontosabb kronológiai támpont ez esetben nem áll rendelkezésünkre. Annyi tűnik biztosnak, hogy Mundo 488-ban, vagyis nagybátyjának Trapstilának uralkodása alatt még a gepidák között élt. 504-ben már biztosan a Duna vidéken volt, mivel innen kérte a közelben állomásozó gót csapatok segítségét. Ezek alapján távozása a gepida udvarból 488 és 504 közé keltezhető, pontosabb meghatározása nem lehetséges. A hatalom kiépítése a lakatlanná váló egykori keleti birodalomrészhez tartozó területeken nem tarthatott hosszú ideig. A meneküléssel kapcsolatban felmerülhet még egy további igen fontos eshetőség is: Mundot a sirmiumi gepida erők egy része is követhette távozása során, ami akár magyarázatot is adhatna a fegyveres harc nélküli városfeladásra 504-ben. A megosztott és számban is megfogyatkozott helyi gepida csoportok feltételezhetően nem voltak képesek ellenállni az osztrogót seregeknek. Mitöbb forrásaink tanulsága szerint az osztrogótokkal való fegyveres konfrontációt kerülő császári vezetés sem nyújtott segítséget Trasaricnak, ami véglegesen megpecsételte sirmiumi uralmának sorsát is. Ha figyelembe vesszük azt a tényt is, hogy a birodalmi területeket elfoglaló Mundo a későbbiekben éppen a bizánci erőkkel csap össze a gót segédc csapatok támogatásával, akkor akár egy teljesen új magyarázat is elképzelhető távozásával kapcsolatban. Mundo a déli gepida csoportok körében a Konstantinápoly-ellenes politikai szárnyat képviselhette, szemben unokatestvérének erős bizánci orientációjával. A gepida fegyveresek – talán főhatalomtól független magánakcióira – rabló hadjárataira a bizánci foedus időszakában is van információ.⁶¹ Ha egy előkelő származású fegyverforgató vezette ezeket a harcokat – mint jelen eset-

⁵⁸ POHL 2000. 181. SCHÄFER 2001. 32–33.

⁵⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS 1975. 167–168.; POHL 1980. 295.

⁶⁰ „*Nam hic Mundo de Attilanis quondam origine descendens Gepidarum gentem fugiens ultra Danubium in incultis locis sine ullis terrae cultoribus divagatus et plerisque abactoribus scamarisque et latronibus undecumque collectis turrem quae Herta dicitur super Danubii ripam positam occupans ibique agresti ritu praedasque innectens vicinis regem se suis grassatoribus fecerat.*” JORDANES, GETICA, 301.

⁶¹ MARCELLINUS COMES, 517, 530. Az első fosztogatásra 517-ben kerül sor. A Birodalmi kormányzatot ezekben az években rendkívüli mértékben lekötötte a Vitalianus-felkelés, így nem volt képes kellő mennyiségű embert felszabadítani a tartományok védelmére. A gepidák számára ez a helyzet egy kiváló lehetőséget biztosíthatott a Birodalomtól kicsavarható bevételek növelésére, ugyanis nem tudni, hogy az igen szorongatott helyzetben lévő császári vezetés ekkoriban mennyire tudott törődni az éves adók kiutalásával is. A gepida fosztogatás tényét erősítheti az is, hogy maga a támadás az illyricumi részeket érinthette és a terület prefectusa intézte a foglyok

ben Mundo – akkor nagy volt az esélye a függetlenedésre, egyes csoportok leválásra. Ezek fényében távozása akár közvetlenül a gót hadjárat előtti időszakra is tehető.

A Jordanesnél szereplő *scamarák* (lat. *scamarae*), akiknek feje Mundo lett, több késő-antik forrásban is feltűnnek.⁶² Szádeczky-Kardoss Samu több ízben foglalkozott az egyedi társadalmi-politikai formáció problémájával.⁶³ A *scamarák* egy sajátos késő-antik társadalmi-etnikai csoportot alkottak és elsősorban a Duna vidék és az Észak-Balkán területein említik őket kútfőink. Sorsuk 471–764 között követhető nyomon.⁶⁴ Fő tevékenységi körük a fosztogatás, útonállás volt. Áldozataik között nem válogattak, hiszen az egyszerű szerzetestől kezdve, az avar kagán követségének tagjaiig bárkit megtámadtak a zsákmány reményében. Egyes esetekben kimutatható, hogy barbár csoportokkal együtt hajtanak végre közös „akciókat”, rajtaütéseket.⁶⁵ *Scamarák*, vagy rablóbandák elsősorban olyan határzónákban alakultak ki, ahonnan a római adminisztráció kivonulóban volt, feladatait már nem tudta teljes mértékben ellátni, és még nem adta át a helyét a barbár királyságok nyújtotta intézményes kereteknek. Ezeknek a csoportoknak a magját földművesek, korábbi függő csoportok (rabszolgák, colonusok) és a leszakadó barbár törzsi elemek alkothatták. A Duna vidéke és az Észak-Balkán kiváló terepet szolgáltatott a *scamarák* létrejöttének és fennmaradásának. A hun kor előtt és után a hagyományos törzsi etnikai közösségek sok esetben jelentős átalakuláson mehetek keresztül, aminek köszönhetően egyes katonai csoportok leszakadhattak és akár a *scamarák*hoz nagyon hasonló kisebb hadi közösségeket is létrehozhattak.⁶⁶

Jordanes leírásában említést tesz arról, hogy Mundo a Dunán átkelve egy *Herta* nevű tornyot szállt meg, és tett központjává. A Dunán történő átkelés arra utalhat, hogy a Mundo által felügyelt terület valahol Sirmiumtól keletre, a Duna bal partján lehetett. A gót történetíró a *Getica* 300. fejezetében Mundo és a bizánci erők összecsapását *Margoplanum* nevű hely mellett írja le, amit a Duna és a Morava folyók közé helyez.⁶⁷ Marcellinus comes *Margoplanum* helyett *Horreum Magrit* említ, ami valóban a Duna és a Morava között található.⁶⁸ Ezek tükrében az tűnik valószínűnek, hogy a Mundo által a 6. század elején birtokba vett területet a Duna és a Morava összefolyásának vidékre lokalizálhatóak, ami jogilag Bizánchoz tartozott. Mundo központjának, *Herta* tornyának („*turris Herta*”) az azonosítása problémás, ugyanis a késő-antik forrásokban nem szerepel más helyen ilyen nevű erőd. Szádeczky-Kardoss Samu hívta fel arra a figyelmet, hogy *Herta* nevének esetében egy *hapax legomenon* van dolgunk. Szádeczky-Kardoss felvetette annak a lehetőségét is, hogy *Herta* neve

kiváltását is. Marcellinus comes adata szerint 530-ban gepida csapatok törnek be Illyricumba, azonban a frissen kinevezett Mundo visszaveri támadásukat. Alexander Sarantis véleménye szerint a gepida politika már ekkor döntő fordulatot vehetett, ami előre vetíthette a későbbi évek eseményeit is. SARANTIS 2009. 23–24.

⁶² *Scamarák*kat említ Norricum kapcsán Eugippius Szent Severinus életrajzában. EUGIPIUS, VITA SANCTI SEVERINI X, 2. Leírásában tolvajokhoz hasonlítja az ártatlan szerzetest elrabló *scamarák*kat „...*praetermeans latrones properanter insequitur, quos vulgus scamaras apellabat*.” Egy későbbi forrás Menander Protektór tudósítása szerint a bizánciakkal folytatott tárgyalás után a hazafelé tartó avar követséget a *scamarák* megtámadták, és a bizánciak ajándékát ellopták. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 40.

⁶³ SZÁDECZKY-KARDOSS 1968. 1239–1242.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1974. 657.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1983. 113–118.

⁶⁴ Szádeczky-Kardoss a bagaudákkal vetette össze őket. SZÁDECZKY-KARDOSS 1983. 114.

⁶⁵ A rugiakkal hajják végre a rajtaütést: EUGIPIUS, VITA SANCTI SEVERINI, X, 2.

⁶⁶ A korábbi törzsi vezetők, és népcsoportok élén álló uralkodók szerepét nagyon gyakran a seregvezérek (mint Totila a gót történelemben) is átvethették, akik a szűk kíséret számára harci sikereik révén biztosították a fennmaradást. Ha a főként fosztogatások és betörések révén keletkezett többletbevétel elmaradt, sokkal nagyobb krízis állt be egy-egy csoport életében, mint egy esetleges dinasztiaváltság esetén. A Bizánci Birodalomba beköltöző herulok példája is ezeket a folyamatokat szemlélteti. A kora középkor germán közösségei számára két alternatíva létezett: szembehelyezkedés a Birodalommal, vagy a beolvadás. A két magatartásforma gyakorta egymás előfeltevélenek is tekinthető és egy fejlődési sort ír le. STEINACHER 2006. 322–323.

⁶⁷ „...*Inde contra Savinianum Illyricum mag. mil., qui tunc cum Mundone paraverat conflictum, ad civitatem cognomine Margo planum, quae inter Danubium Margumque fluminibus adiacebat*...” JORDANES, GETICA, 300.

⁶⁸ „*Commissoque ad Horreo Margo proelio*...” MARCELLINUS COMES, 505.

egy másik *hapax legomenon*nal, egy a *Heorta* nevű hellyel lehet azonos, amit Strabón a Morava környékén élő scordiscusok székhelyeként említ.⁶⁹ Diculescu szerint *Herta* germán eredetű helynév, megtalálható az ószászban „*hërta*” az óészakiban pedig „*hjárta*” alakban, jelentése pedig ’központ’, ’palota’.⁷⁰ Prostko-Prostyński ez alapján úgy véli, hogy a germán eredetű helynévről nem véletlen hallgatnak a késő-antik források, hiszen az egy konkrét római településsel lehet azonos. Véleménye szerint *Herta Margum*nak lehetett a germán neve, amit Jordanes őrzött meg ilyen egyedi formában.⁷¹ A Duna és a Morava környéke kiváló lehetőséget kínált Mundo önállósulási kísérletéhez. A terület gyakorlatilag három hatalom – Bizánc, a gepidák és az osztrogótok – határainak találkozásánál helyezkedett el.⁷² A Duna–Morava környékének megszerzését megkönnyítette, hogy a hun kor óta nem állomásozott jelentősebb bizánci haderő, az egyébként is elhanyagolt határvidéken. Mundo valószínűleg a *scamarák* mellett jelentősebb barbár katonai kísérettel (javarészt gepidák) is rendelkezhetett, ami megkönnyíthette érvényesülési törekvéseit.⁷³

505-ben a bizánci császár Anastasius (491–518) az ifjabb Sabinianust Illyricum *magister militum*át küldte Mundo ellen, aki bolgárokat bérelt fel hadjáratához.⁷⁴ Szorult helyzetében Mundo Theoderichhez fordult, aki a Sirmiumban állomásozó Pitzia comest küldte segítségül 2000 gyalogossal és 500 lovassal.⁷⁵ Valószínűleg ez nem az egész Sirmiumban és Pannonia secundában állomásozó gót haderő lehetett, ugyanis a frissen elfoglalt területek védelmére is kellett hátrahagyni katonákat az alapvetően ellenséges környezetbe. Mundo és Sabinianus erőinek nagyságáról egyelőre nincsenek megbízható információink. Feltehetően a 10 000 bolgárról szóló adatok túlzóak lehetnek, sokkal valószínűbb, hogy csak pár ezer főt béreltek fel, vagy mozgósítottak a bizánciak. Mundo seregeinek létszámáról megközelítő adatokkal sem rendelkezünk, de elképzelhető, hogy jó pár ezer főnyi erővel rendelkeznie kellett, különben nem kelthette volna fel a bizánci hadvezetés érdeklődését. A kisebb létszámú rabló és fosztogató sereg ellen a császári kormányzat sem küldött volna egy jelentősebb – még ha nem is tízezer fős – kontingenst, az egyik *magister militum* vezetésével.

⁶⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS 1983. 117–118.

⁷⁰ DICULESCU 1922. 114–115.

⁷¹ PROSTKO-PROSTYŃSKI 1994. 230–231. *Margumot* 430-ban elfoglalták a hunok, a 441-es első balkáni hadjárat alkalmával pedig le is rombolták. A mai helyén Velika Morava található. PROSTKO-PROSTYŃSKI 1994. 235.

⁷² ROHR 1995. 242–243., 60. jégyt.

⁷³ Erre utalhat Malalas is, amikor megemlíti azt, hogy Mundo embereivel együtt csatlakozott Theoderichhez MALALAS XVIII, 46, 451.

⁷⁴ JORDANES, GETICA, 300; MARCELLINUS COMES, 505. A bolgárok Kárpát-medencei megjelenésének problémáját először Simonyi Dénes foglalta össze. Ő a hun kortól fogva folyamatosan a Kárpát-medencében élő bolgár népességet feltételezett. SIMONYI 1957, 243–246. A bolgárokról már a 480-as évektől kezdődően rendelkezünk forrásokkal. Az első írott emlék a 480-as évre vonatkozik. Ekkor Ennodius szerint Zénón bérelte fel a bolgárokat Theoderich ellen. ENNODIUS V, 19–21. Azonban Bóna István rámutatott arra, hogy ez csak későbbi interpoláció lehet, az eredeti textusban szarmaták lehettek az Ennodiusnál szereplő bolgárok. A szöveg további problémája, hogy ebben az esetben nem Theoderich Amal, hanem Theoderich Strabo harcolhatott. BÓNA 1981, 79–97. Simonyi önkényesen használja az auktoradatokat, mivel a bolgárok lakhelye Jordanes alapján a Fekete-tenger északi partvidékén volt a 6. században. JORDANES, GETICA, 37. Ezt megerősíti Zakharias Rhétor is. KMOŠKÓ 2004, 99. A Kárpát-medencében megjelenő bolgárok tehát valószínűleg zsoldosok lehettek. Biztosan a 490-es évektől vannak adataink a bolgárok jelenlétére a térségben. A bolgárok többször betörték a Bizánci Birodalom területére (493, 499, 502), valamint számos zsoldost is adtak a birodalmi hadseregnek (505, 548) ZIMONYI 2005. 183–186. Daniel Ziemann szerint nem tudni, hogy honnan jönnek ezek a csoportok és milyen szervezeti formában vannak jelen. Illyricum és Thracia a két támadási területük, így az is elképzelhető, hogy nem a Fekete-tenger mentén, hanem lejjebb a Dnyeper és Prut körül élhetnek. Az is szintén lehetséges variációként merül fel, hogy a 493-as támadás után foederatíként telepítik be őket Thraciába. ZIEMANN 2007. 48–49.

⁷⁵ „*Inde contra Savinianum Illyricum mag. mil., qui tunc cum Mundone paraverat conflictum, ad civitatem cognomine Margo planum, quae inter Danubium Margumque fluminibus adiacebat, cum duobus milibus ergo peditum; equitibus quingentis in Mundonis solacia veniens.*” JORDANES, GETICA, 301.

Mundo Sirmium elfoglalása után valószínűleg Nagy Theoderich szövetségese, vagy alárendeltje lehetett, amire Ennodius „*foederati Mundonis*” kifejezése is utalhat, azonban ezt teljes bizonyossággal nem jelenthetjük ki.⁷⁶ A szövetségkötés alapján nem lehet pontosan meghatározni, hogy mikor került Mundo függőségi helyzetbe Theoderich-től. Ennodius ezeknél a részeknél egyébként sem mindeden esetben kronológiai sorrendbe adja elő az eseményeket. Csak feltételezhetjük, hogy legkésőbb Sirmium elfoglalása (504) lehet az az időpont, amikor az új szomszédal szerződést kötött Mundo. Jordanes adata alapján viszont Sabinianus legyőzése után, a kapott segítség fejében hódolt be Theoderichnek.⁷⁷ Forrásaink alapján egyelőre nehezen eldönthető kérdés, hogy a bizánci vezetés Sirmium elfoglalására válaszul indíthatta-e meg a hadjáratot Theoderich „szövetségese” ellen, vagy pedig egyszerűen a Birodalomba betörő és abból kisebb területet kiszakító seregvezér kelthette-e fel az érdeklődésüket. Figyelembe véve, hogy mind Ennodius, mind pedig Jordanes szerint Mundo kérte Pitzia segítségét, inkább az utóbbi lehetőség tűnik valószínűbbnek. A keleti hadvezetés kerülni kívánta továbbra is a fegyveres konfliktus kibontakozását az osztrigótokkal, ezért csak a kisebb veszélyt jelentő, a birodalmi államtestből ténylegesen területeket kiszakító betolakodókkal kívánta leszámolni. Az ütközetre *Horreum Magrinál* kerül sor, ahol Pitzia és Mundo közösen győzelmet arattak Sabinianus és bolgár segédcsapatai felett.⁷⁸ Malalas és Theophanész adata alapján a hun–gepida vezér 505 után távozott Theoderich Itáliájába, így a Duna–Morava közén létrehozandó önálló államalakulat illúziója végképp semmivé foszlott.⁷⁹ Az általa kormányzott területek egy rövid időre Theoderich Itáliájának részévé vált. Az 504–505-ös év eseményeinek következtében Theoderich és Anastasius között is megromlott a viszony. Egy *magister militum* legyőzése jelentette az első nyílt konfrontációt 488 után a Birodalom és az osztrigótok között.⁸⁰

A századforduló és a sirmiumi háború igen bonyolult eseménysorozata a fentebb ismertetettek alapján kronológiai sorban haladva az alábbi képen mehetett végebe: 1. Mundo távozása Trasaric udvarából jelentősebb számú gepidával egyetemben a Duna és Morava közötti területekre (Margum) (év nélkül) 2. Trasaric szövetségkötése más gepidákkal és feltehetően Bizánccal 3. Theoderich elküldi comeseit Pitzia és Heuricot, hogy foglalják vissza Sirmiumot 4. Trasaric bizánci segítség elmaradása, valamint a korábbi emberveszteségek (Mundo és kíséretének távozása) miatt kénytelen elmenekülni, Pitzia elfoglalja a várost (504) (szövetség Mundóval?) 5. Sabinianus Mundo ellen vezet egy jelentősebb bizánci haderőt bolgár segédcsapatokkal kiegészítve 6. Pitzia 2000 gyalogossal és 500 lovassal Mondo kérésére beavatkozik gepida vezér és a birodalom konfliktusába 7. Margoplanumnál (Margus?) vereséget mérnek közösen Sabinianus seregeire 8. Mundo behódol Theoderichnek és távozik Itáliába. A háború és a fegyveres konfliktus háttérben tehát feltehetően egy gót ellenes céllal alakuló gepida–bizánci katonai szövetség terve álhatott, amit Theoderich minden eszközzel meg akart akadályozni. A bizánciak kihátrálása miatt a fegyveres összecsapás végül elmaradt, a gepida uralkodó a Bóna István által felvetett korábbi állásponttal ellentétben nem Tisza-vidéki rokonaihoz, hanem a Birodalom területére menekülhetett. A Kárpát-medencei eseményeknek igen nagy kihatása volt a korszak európai nagypolitikájára is: 1. A majd egy évtizede húzódo

⁷⁶ ENNODIUS XII, 63; PROSTKO-PROSTYŃSKI 1994. 230.

⁷⁷ „...*Petza subveniens e manibus Saviniani eripuit, suoque regi Theodorico cum gratiarum actione fecit subiectum.*” JORDANES, GETICA 301.

⁷⁸ JORDANES, GETICA 300–301; MARCELLINUS COMES, 504. A forrásokban szereplő tízezer bolgár valószínűleg túlzó adat, hiszen ebben az időszakban a bizánci szárazföldi hadsereg sem tudott harmincezer katonánál többet kiállítani egy-egy hadjárat alkalmával. POHL 1988. 37.

⁷⁹ MALALAS XVII, 451; THEOPHANÉS A.M. 6032.

⁸⁰ Az 505-ös eseményei után Anastasius mind katonai, mind pedig diplomáciai eszközökkel megpróbálta Theoderichet elszigetelni. Az eseményeket követő évben szövetségre lépett a frankokkal, míg 508-ban nyílt katonai konfrontációként megjelent egy bizánci flotta partjainál, és ostrom alá vette Tarentumot. PROSTKO-PROSTYŃSKI 1994. 238; MARCELLINUS COMES, 508.

diplomáciai feszültségek után ez volt az első nyílt fegyveres konfliktus a két fél (osztrogót–bizánc) között. 2. Elősegítette egy európai méretű Theoderich és szövetségesei ellen irányuló összefogás születését (frank–burgund szövetség), melynél a szállakat a háttérben Bizánc mozgathatta.⁸¹ A házasságpolitikája révén egy az európai barbár uralkodók között létrehozandó szövetséges hálózat kiépítésére törekvő Theoderich álma ezáltal pillanatok alatt hullott darabjaira.

Theoderich a vizigót–frank konfliktus miatt már korábban is írt a thüring, a warn és a herul királynak egy levelet, melyben segítséget kért a vizigót állammal és rokonával II. Alarichkal szemben egyre agresszívabban fellépő Clodvig ellen.⁸² A frank–burgund–bizánci szövetség egyre fenyegetőbb realitása miatt fordulhatott a vouilléi csata (507) után is rögtön bizalommal Itália ura a herul, a thüring, és a warn királyokhoz.⁸³ A leveleket még 507-ben – Andrew Gillett logikus okfejtése alapján – valószínűleg Theoderich egyik *vocarese*, név szerint Senarius kézbesíthette az említett királyoknak.⁸⁴ Theoderichnek szüksége volt a Balkán szomszédságában egy erős szövetségesre, aki lehetőség szerint képes zaklatni a Bizánci Birodalom határterületeit és a rohamosan terjeszkedő frankokkal is szembe tud szállni. Kézenfekvőnek tűnt, hogy a „harcias” herulok uralkodóját megnyerje magának a cél érdekében.⁸⁵ Természetesen a herulok Itália védelme szempontjából is „kulcspozíciót” tölthettek be egy bizánci, vagy frank támadás esetén is. A kettős fenyegetettség ténye 508-ban realizálódott, ugyanis ekkor egy bizánci flotta jelent meg Itália partjai mentén.⁸⁶ A helyzet iróniája, hogy Theoderich újdonsült herul szövetségésének éppen ezért, valamint a frank–burgund csapatok előrenyomulása miatt nem tudott segítséget nyújtani a langobard támadás idején (508/510?).⁸⁷

Összegzés

473-ban Sirmium az osztrogótok elvonulása után a gepidák birtokába került, amit a súlyos belharcok miatt a Bizánci Birodalom sem tudott visszaszerezni, pedig az jogilag az 5. század második felétől őket illette meg. A 488-as gót átvonulást leszámítva a 6. század elejéig az egykori Pannonia secunda tartományt Sirmiummal együtt a gepida királyok kormányozták, sőt székhelyüket is itt alakították ki. Változást a terület és a korábbi fényét elvesztő város

⁸¹ PROSTKO-PROSTYŃSKI 1994. 238.

⁸² CASSIODORUS, *VARIAE*, III, 3. Ezt a levelet Theoderichnek mindenképpen még a vouilléi csata és a fegyveres konfliktus kirobbanása előtt kellett elküldenie. A kutatás érdekes módon ezt a levelet a nyugati herul uralkodónak tulajdonítja. BARNISH 1992. 47.; GILLETT 2003. 209.; ENNSLIN 1959. 136.; SCHMIDT 1941. 560.; WOLFRAM 1990. 318. Bár a kutatás egyértelműen amellett érvel, hogy nyugati területeken, a holland–belga partok, a Rajna felső folyása mentén létezett egy Nyugati Herul Királyság, azonban ez kútfő adatokkal véleményem szerint nem támasztható alá. A források tüzetesebb ismeretében azonban azt leszögezhetjük, hogy léteztek nyugatra került herul csoportok, de külön királyságuk léte nem igazolható.

⁸³ A politikai szövetség megerősítése érdekében Amalafrida nevű leánytestvérét Herminafridhez adja, a herul királyt fegyverrel örökbefogadja, míg később (523 körül), de valószínűleg korábbi szolgálatainak fejében, a warnok királynak egy díszes damaszkolt kardot küld ajándékba. CASSIODORUS, *VARIAE*, IV, 1; IV, 2; V, 1. Gillett feltételezte, hogy ismét Senarius ment 507 után a thüring és a herul királyhoz követségbe, de minden igyekezet ellenére a frank–burgund csapatok 509-re megszállták Provancet. GILLETT 2003. 212.

⁸⁴ A követek személye gyakorta azért kérdéses, mivel a *Variae*-ban fennmaradt levelekben Cassiodorus kihúzta a követek neveit, csak az *ille et ille* terminus utal személyükre. GILLETT 2003. 182.

⁸⁵ A herul uralkodó harci erényeire célzó levelében Theoderich is. Szintén erre utal még Prokopios is a *De bello Gothicoban*, ahol azt állítja, hogy a herulok mindössze három évig éltek szomszédaikkal békében. PROKOPIOS, *DE BELLO GOTHICO*, II, 14, 10.

⁸⁶ MARCELLINUS COMES, 508.

⁸⁷ A bizánci flotta megjelenése lekötötte az osztrogótok erőit, még Galliába sem tudtak időbe csapatokat küldeni, csak az 508-as év nyarán kezdték meg az előkészületeket. EWIG 1980, 10–11; WOLFRAM 1990, 314–315. A langobard támadás pontos idejét nehéz meghatározni, ugyanis forrásaink nem kötik konkrét évhez az eseményt. Prokopios csak Anastasius uralkodása alatt említi meg a történetet. PROKOPIOS, *DE BELLO GOTHICO*, II, 14, 10. A következő időbeli fogódzót Marcellinus Comes krónikája jelenti, mely az 512-es év során említi meg a herulok recepcióját a Birodalom területére. MARCELLINUS COMES, 512. Paulus Diaconus és a langobard hagyomány ebben az esetben nem használható fel a pontos kronológia meghatározásához.

életében csak a 6. század elejének történései hoztak. Theodorich tanulva itáliai elődje, Odoacer, hibájából, a korábbi jelentőségét elvesztő, de még mindig fontos utakat ellenőrző Sirmium visszaszerzésére szánta el magát. A Balkán felől nézve Itália kapujának tekinthető terület birtoklása létfontosságú volt az osztrogótok számára. A Pitzia comes vezette gót erők végül harc nélkül foglalták vissza a provinciát és székhelyét. A kialakult helyzetet tovább bonyolította, hogy az osztrogótok, gepidák és Bizánc mellett számolni kell egy újabb fél, a gepida Attila-leszármazott Mundo feltűnésével is a további harcok során, ami végül a bizánciak és a gótok közötti nyílt fegyveres összecsapást eredményezett. Mundo önálló politikája feltételezhetően eleve megpecsételte Sirmium sorsát, minthogy függetlenedési kísérlete megosztotta a sirmiumi gepida erőket. Ereje eleve jelentősebb lehetett, amit híven tükröz, hogy a bizánci vezetés is egy *magister militum*-ot küldött ellene jelentősebb segéderők kíséretében. A Sirmium környéki események bár helyi konfliktusként indultak, de további kihatásai jelentősek voltak, mivel egy a bizánciak révén a háttérből irányított osztrogót ellenes szövetség (frank–burgund–bizánci) létrejöttéhez vezettek. Az újonnan előkerült Trasaric-felirat fényében megkockáztathatjuk azt a kijelentést is, hogy maga a háború az alakulófélben lévő gepida–bizánci szövetség megtörésére irányult. A gepidák és a bizánciak között a Birodalom területére irányuló kisebb betöréseket leszámítva jó maradt egészen Sirmium 536-os gepida visszafoglalásáig.

BIBLIOGRÁFIA

- ALFÖLDI 1926. ALFÖLDI András: A osztrogótok betelepülése Pannoniába. In: *Emlékkönyv Dr. Gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Születésének ötvenedik évfordulójára*. Budapest, 1926. 121–126.
- AMORY 2003. AMORY, Patrick: *People and Identity in Ostrogothic Italy 489–554*. Cambridge, 2003.
- ANONYMUS VALESIANUS Consularia Italica. Anonymi Valesiani Pars Posterior. In: *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi*. Tomus 9. Ed. MOMMSEN, Theodor. Berlin, 1892.
- BÁLINT 2006. BÁLINT Csanád: Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai). *Századok* 140 (2006) 277–347.
- BARNISH 1992. BARNISH, Samuel J. B.: *Selected Variae of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*. Translated text of historians Volume 12. Liverpool, 1992.
- BÓNA 1969. Eugippius: Vita Sancti Severini. A bevezető tanulmányt írta BÓNA István, fordította az ELTE BTK Régészeti Tanszékének hallgatói munkaközössége. *Antik Tanulmányok* 16 (1969) 265–320.
- BÓNA 1974. BÓNA István: *A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében*. Budapest, 1974.
- BÓNA 1981. BÓNA, István: Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken; Probleme, Angabe und Möglichkeiten. *Studia Turcica Hungarica* 5 (1981) 79–112.
- BRATOŽ 2011. BRATOŽ, Rajko: Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600)–Ausgewählte Fragen. In: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Hrsg. HEINRICH-TAMÁSKA, Orsolya. Castellum Pannonicum Pelsoense Vol. 2. Budapest–Leipzig–Keszthely, 2011. 211–248.
- BRÉHIER 2003. BÉHIER, Louis: *A Bizánci Birodalom intézményei*. Varia Byzantina VII. Budapest, 2003.
- BYZTURC II. MORAVCSIK, Gyula: Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvolker in der byzantinischen Quellen. Berlin, 1983.³
- CASSIODORUS, CHRONICA Cassiodori Senatoris Chronica. *Monumenta Germaniae Historica. Auctorum Antiquissimorum*. Tomus XI. Ed. MOMMSEN, Theodor. Berlin 1894. 109–161.

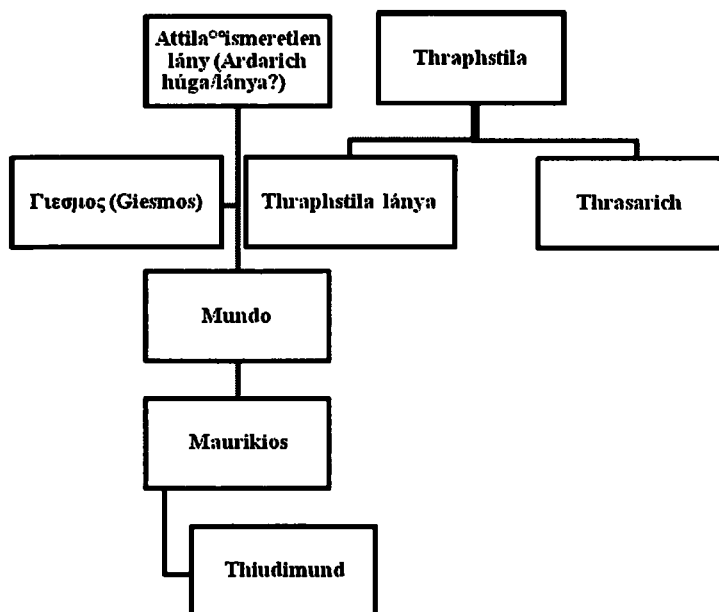
- CASSIODORUS, VARIAE CASSIODORUS, VARIAE – Magni Aurelii Cassiodori Senatoris Variarum Libri Duodecim. In: *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi* Tomus 12. Ed. MOMMSEN, Theodor. Berlin, 1898.
- ÇETINKAYA 2009. ÇETINKAYA, Haluk: An Epitaph of a Gepid king at Vefa Kilise Camii in Istanbul. *Revue des Études Byzantines* 67 (2009) 225–229.
- CROKE 1982. CROKE, Brian: Mundo the Gepid: from Freebooter to Roman General. *Chiron* 12 (1982) 125–135.
- CURTA 2001. CURTA, Florin: *The making of the Slavs. History and archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. Cambridge studies in medieval life and thought. Fourth series. Cambridge, 2001.
- DICULESCU 1922. DICULESCU, Constantin: *Die Gepiden*. Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des Rumänischen Volkes. Band 1. Halle, 1922.
- ECKHARDT 1940. ECKHARDT Tibor: Atila a mondában. In: *Atila és hunjai*. Szerk. NÉMETH Gyula. Budapest, 1940. 143–216.
- ENNODIUS ROHR, Christian: *Der Theoderich-Panegyricus des Ennodius*. Monumenta Germaniae Historica Studien und Texte 12. Hannover, 1995.
- ENSSLIN 1959. ENSSLIN, Wilhelm: *Theoderic der Grosse*. München, 1959.²
- EUGIPIUS, VITA SANCTI SEVERINI Eugippii Vita sancti Severini. In: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi* 1, 2. Ed. SAUPPE, Hermann. Berlin, 1877.
- EWIG 1980. EWIG, Eugen: *Die Merowinger und das Imperium*. Opladen, 1980.
- GILLET 2003. GILLET, Andrew: *Envoys and Political Communication in the Late Antique West, 411–533*. Cambridge, 2003.
- HALDON 1984. HALDON, John F.: *Byzantine praetorians an administrative, institutional and social survey of the opskion and tagmata, c. 580–900*. Bonn, 1984.
- HOREDT-PROTASE 1972. HOREDT, Kurt-PROTASE, Dumitru: Das zweite Fürstengrab von Apahida (Siebenbürgen). *Germania* 50 (1972) 174–220.
- JOHANNES ANTIOCHEUS Ioannis Antiocheni Fragmentum. In: *Excerpta Historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti confecta. Vol. III. Excerpta de insidiis*. Ed. DE BOOR, Carolus. Berlin, 1905. 58–150.
- JONES 1980. JONES, A. H. M.: *The Prosopography of the Late Roman Empire II. A. D. 395–527*. Cambridge, 1980.
- JORDANES, GETICA Jordanes: Getica (De summa temporum vel origine actibusque gentis Gothorum). In: *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* Tomus 5. Ed. MOMMSEN, Theodor. Berlin, 1882. 53–138.
- JORDANES, ROMANA Jordanes: Romana (De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum). In: *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi*. Tomus 5. Ed. MOMMSEN, Theodor. Berlin, 1882. 1–52.
- KISS 2004. *Jordanes: Getica. A gótok eredete és tettei*. Közreadja: Kiss Magdolna. Budapest, 2004.
- KOMOSKÓ 2004. KOMOSKÓ Mihály: *Szír írók a steppe népeiről*. Szerk.: FÉLŐLDI Szabolcs. Magyar Őstörténeti Könyvtár 20. Budapest, 2004.
- KOVÁCS 2011. KOVÁCS Tamás: Szenátori családok pártharcai az 5. század végén. *Aetas* 26 (2011: 3) 124–139.
- LOTTER 2003. LOTTER, Friedrich: *Völkerverschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375–600)*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde. Band 39. Berlin–New York, 2003. MACBAIN 1983. MACBAIN, Brian: Odovacer the hun? *Classical philology* 78 (1983) 323–327.
- MAENCHEN-HELFEN 1978. MAENCHEN-HELFEN, J. Otto: *Die Welt der Hunnen*. Wien–Köln–Graz, 1978.
- MALALAS *The Chronicle of John Malalas*. Trans.: Jeffreys, E. – Jeffreys, M. – Scott, R. (Byzantina Australiensia 4.) Melbourne, 1986.
- MARCELLINUS COMES Marcellini V. C. Comitum Chronicon. Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. In: *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi*. Tomus 11. Ed. MOMMSEN, Theodor. Berlin, 1894. 37–108.
- MARTINDALE 1992. MARTINDALE, James R.: *The Prosopography of the Late Roman Empire III. A.D. 527–641*. Cambridge, 1992.
- NAGY 1984. NAGY Margit: Az i. e. I.–i. u. 6. század. In: *Hódmezővásárhely története I*. Szerk. NAGY István. Hódmezővásárhely, 1984. 189–228.

- OPREANU 2014. OPREANU, Coriolan Horatiu: Latin or Greek? The case of the inscriptions and the monograms on the golden rings from the royal grave Apahida i (romania) and the hoard from Reggio Emilia (Italy). In: *Archäologische Beiträge Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*. Hrsg. COCIȘ, Sorin. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 7. Cluj-Napoca, 2014. 277–291.
- OSTROGORSKY 2001. GEORG OSTROGORSKY: *A bizánci állam története*. Budapest, 2001.
- PAULUS DIACONUS, HISTORIA ROMANA Paulus Diaconus: *Historia Romana. Monumenta Germaniae Historica Scriptores Rerum Germanicum in usum scholarum. Tomus 49*. Ed. DROYSSEN, Hans. Berlin, 1879.
- POHL 1980. POHL, Walter: Die Gepiden und die gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches. In: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. Hrsg. DAIM, Falko–WOLFRAM, Herwig. Wien, 1980. 239–305.
- POHL 2000. WALTER POHL: Történelem. In: NAGY Margit–Günther NEUMANN–Walter POHL–B. TÓTH Ágnes: *A gepidák. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica VI* (2000) 165–185.
- PRISKOS, FRAG BLOCKLEY, R. C.: *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. Liverpool 1981.
- PRITSAK 1982. PRITSAK, Omeljan: The Hunnic Language of the Attila Clan. *Harvard Ukrainian Studies* 6 (1982) 428–476.
- PROKOPIOS, DE BELLO GOTHICO Prokopios: *Gotenkriege*. Griechisch-Deutsch Übers. VEH, Otto. München, 1978.
- PROKOPIOS, DE BELLO VANDALICO Prokopios: *Vandalkriege*. Griechisch-Deutsch Übers.: VEH, Otto. München, 1971.
- PROSPER Prosper Tiro: *Epitoma Chronicon*. In: *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi Tomus 9*. Ed. MOMMSEN, Theodor. Berlin, 1892. 341–499.
- PROSTKO-PROSTYŃSKI 1994. PROSTKO-PROSTYŃSKI, Jan: *Utraeque res publicae: The Emperor Anastasius I's Gothic Policy (491–518)*. Poznań, 1994.
- QUAST 2001. QUAST, Dieter: Byzantinisch–gepidische Kontakte nach 454 im Spiegel der Kleinfunde. In: *International Connection of the Barbarians of the Carpatian Basin in the 1st–5th centuries A. D.* Eds. ISTVÁNOVITS, Eszter–KULCSÁR, Valéria. Aszód, 2001. 431–452.
- ROHR 1995. ROHR, Christian: *Der Theoderich-Panegyricus des Ennodius*. *Monumenta Germaniae Historica Studien und Texte* 12. Hannover, 1995.
- RUMMEL 2005. RUMMEL, Philipp von: *Habitus Barbarus. Kelidung und Representation spätantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert*. *Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Band 35. Berlin–New York, 2005.
- SARANTIS 2009. SARANTIS, Alexander: War and Diplomacy in Pannonia and the Northwest Balkans during the Reign of Justinian: The Gepid Threat and Imperial Responses. *Dumbarton Oaks Papers* 63 (2009) 21–24.
- SCHÄFER 1997. SCHÄFER, Tibor: *Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kulturanthropologischer Grundlage*. Bochum, 1997.
- SCHÄFER 2001. SCHÄFER Tibor: A hun birodalom felbomlása. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: FELFÖLDI Szabolcs–SINKOVICS Balázs. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Budapest, 2001. 25–35.
- SCHMAUDER 2002. SCHMAUDER, Michael: *Oberschichtgräber und Verwahrkunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert. Zum Verhältnis zwischen dem spätantiken Reich und der barbarischen Oberschicht aufgrund der archäologischen Quellen*. *Archaeologia Romanica* 3. Bukarest, 2002.
- SCHMIDT 1941. SCHMIDT, Ludwig: *Die Ostgermanen*. München, 1941.²
- SEVIN 1955. SEVIN, Heinrich: *Die Gebiden*. München, 1955.
- SIMONYI 1957. SIMONYI, Dezső: Die Bulgaren des 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1957) 139–146.

- STEINACHER 2006. STEINACHER, Roland: Rex oder Räuberhauptmann? Ethnische und politische Identität im 5. und 6. Jahrhundert am Beispiel von Vandalen und Herulern. In: *Grenzen und Entgrenzungen. Historische und kulturwissenschaftliche Überlegungen am Beispiel des Mittelmeerraums*. Eds. BURTSCHER, Beate-Bechter-HAIDER, Peter W.-MERTZ, Birgit-BAUMGARTNER-ROLLINGER, Robert. Saarbrücker Beiträge zur Vergleichenden Literatur- und Kulturwissenschaft 36. Würzburg, 2006. 309–330.
- SZABÓ 2005. SZABÓ Miklós: *A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében*. Bibliotheca Archaeologica. Budapest, 2005.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1968. SZÁDECZKY-KARDOSS, Samu: Scamarae. In: *Pauly-Wissowa Reallexikon Supplementband XI* (1968) 1239–1242
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1974. SZÁDECZKY-KARDOSS, Samu: Scamarae. In: *Pauly-Wissowa Reallexikon Supplementband XIV* (1974) 657.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1975. SZÁDECZKY-KARDOSS, Samu: Die Geschichte des Attila-Abkömmlings Mundo und ihre Chronologie bei Theophanes. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 10–11 (1974–1975) 165–174.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1983. SZÁDECZKY-KARDOSS, Samu: Zur Geschichte der spätantiken sozialen Bewegung der Skamarer (Scamarae). In: *Actes du VIIe Congrès de la Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques (FIEC). Vol. II*. Budapest, 1983. 113–118.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. SZÁDECZKY-KARDOSS Samu: *Az avar történelem forrásai*. Magyar Östörténeti Könyvtár 12. Budapest, 1998.
- THEOPHANÉS *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284 – 813*. Trans. MANGO, Cyril-SCOTT, Roger. Oxford, 1997.
- THOMPSON 2003. Thompson, E. A.: *A hunok*. Ford. Felföldi Szabolcs. Debrecen, 2003.
- VÁRADY 1969. VÁRADY, László: Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476). Amsterdam, 1969.
- VÁRADY 1984. VÁRADY, László: *Epochenwechsel um 476. Odoaker, Theoderich d. Gr. Und die Umwandlungen. Anhang: Pannonica*. Budapest, 1984.
- WOLFRAM 1990. WOLFRAM, Herwig: *Die Goten*. München, 1990.³
- WOLFRAM 1991. WOLFRAM, Herwig: *Das Reich und die Germanen: Zwischen Antike und Mittelalter*. Berlin, 1991.
- WOZNAK 1981. WOZNAK, Frank: East Rome, Ravenna and Western Illyricum: 454–536 A. D. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 30/3 (1981) 351–382.
- ZIEMANN 2007. ZIEMANN, Daniel: *Vom Wandervolk zur Grossmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jahrhundert)*. Köln-Weimar-Wien, 2007.
- ZIMONYI 2005. ZIMONYI István: *Muszlim források a honfoglaláskor előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Östörténeti Könyvtár 22. Budapest, 2005.

1. kép: A „Thrasaric-felirat” (Forrás: ÇETINKAYA 2009.)

2. kép: Mundo családfája Szádeczky-Kardoss és Pohl nyomán
(Forrás: SZÁDECZKY-KARDOSS 1975.; POHL 1980.)

Sirmium 'War' (504–505). Relationship between the Ostrogoths, Byzantium and the Gepids at the Beginning of 6th century

After the retreat of the Goths, the Gepids were able to expand their authority to Sirmium and its surroundings. So in 473 the Gepids attained Sirmium. Although Sirmium was the rightful property of the Byzantine Empire since the second half of the 5th century, it could not exercise power over the mentioned city because of the serious fights within the Empire. The Gepidic kings regained both Sirmium and the former Pannonia Secunda province until the early 6th century. The year 488 had been an exemption according to Ennodius' description, because a smaller group of Goths had ravaged the territory at this time. They did not have conflict after the takeover, and this fact confirms the good relations between them. The early 6th century brought many major changes for Sirmium and for its surroundings. Theodorich learned from the mistakes of his ancestor Odoaker, thus he decided to reclaim Sirmium in spite of the fact that the city had lost its former influence. Sirmium was the gate to Italy at least from the Balkan, so the question of authority was really important to the Ostrogoths. In the end, the Goth forces seized the mentioned territory without any fighting. However, in addition to the Ostrogoths, the Gepids and the Byzantine Empire another new entrant appeared soon: the Gepid Mundo. This brought an open fight between the Byzantine Empire and the Goths. So the events around Sirmium started as a local conflict, but they led to the development of a league against the Ostrogoths. The new *Trasatic-inscription* reveals that the war could have been meant to prevent the formation of this league. So the relation was good between the Gepids and the Byzantine Empire (with an exemption of some raids against the Byzantine Empire) until 536, when the Gepids seized back Sirmium.

A körösi várjobbágyok útja a nemességbe

A középkori Magyar Királyságban a nemesség alkotta a társadalom legfelső, kiváltságolt rétegét. Ők rendelkeztek a teljes vagy arany szabadsággal. A társadalmi hierarchiában alattuk helyezkedtek el azok a csoportok, melyek ugyan nem rendelkeztek a közszabadsággal, de több-kevesebb kiváltság birtokában voltak. Szabadságuk úgynevezett kötött szabadság volt, azaz kötelező szolgálattal terhelt.¹ Többek között ilyen kötött szabadság birtokosai voltak a várjobbágyok is, akik kiváltságolt helyzetbe csak a várszervezetten belül érve nyesült,² annak felbomlásával azonban a várjobbágyok egyéni sorsuknak-szerencsájüknök függvényében betagozódtak a kialakuló egységes nemességbe vagy a jobbágyországba. Szlavóniában két várispánság maradt a középkor nagyobb részében a király kezén: Kemlék és Körös. Ez utóbbi végleges felbomlásával csak a 15. század második felében számolhatunk. Jelen dolgozat azt vizsgálja, hogy a Körös várához tartozó várjobbágyok/-nemesek³ közül kik és milyen érdemeik miatt léptek az országos nemesség soraiba a kezdetektől az 1450-es évekig. Volt-e különbség a Drávától északra, illetve a Körös megyében élő várjobbágyok nemesítésében?

A nemessé válásnak különböző módjait ismerték a középkori Magyarországon. Ezek közül első helyen a királyi adomány áll. Azaz, ha az uralkodó bárki nem nemesnek adományt tett, az illető nemessé vált. Az adománylevélnek nem kellett magában foglalnia a nemesítés tényét, mert az magától értetődő volt.⁴ A körösi várjobbágyi nemesítések során az uralkodó általában a kezükön lévő birtokkal együtt nemesítette meg a várjobbágyokat, egyúttal azokat is kivéve a várjobbágyi „állásból”.⁵ Ugyanakkor olyan eseteket is ismerünk, amikor csak azt tudjuk, hogy a korábban bizonyosan várjobbágy állású család birtokadományt kapott az uralkodótól.⁶ Nem tudjuk, hogy a nemesítő oklevél a történelem viharaiiban elpusztult vagy az érintettek nem is törekedtek arra, hogy a többiekéhez hasonló oklevelet szerezzenek statusuk megváltozásáról.

A várjobbágyokat a hivatalviselés és a katonai szolgálat különböztette meg a társadalom többi csoportjától.⁷ Egyúttal ezekben kereshették azokat a „kapaszkodókat”, amelyeknek a segítségével a nemesek közé kerülhettek. Azok a várjobbágyok (vagy utódaik) sokkal kisebb eséllyel kerültek be az országos nemesség soraiba, akik hadi érdemeik folytán nem hívták fel magukra a figyelmet, sem hivatalviselésük okán nem gyarapították családjuk vagyonát és tekintélyét.⁸ A 15. századi nemesítések során találkozhatunk a familiaritás jelenségével is. Gyakori, hogy a később nemessé emelt várjobbágy/-nemes egy nagyúr famíliájába szegődött

* A szerző az MTA-HIM-SZTE-MNL OL Magyar Medieviztikai Kutatócsoport tudományos munkatársa.

¹ Az egyházi és a világi birtokok többi szolgálatátó népeire lásd: BOLLA, 1998. 144–200.

² A Drávától északra fekvő várjobbágyok esetében a kérdést részletesen vizsgálta Zsoldos Attila. ZSOLDOS 1999. 9–28.

³ A körösi várjobbágyok a 15. században az oklevelekben várnemesként szerepelnek. Lásd: B. HALÁSZ 2010. 14.

⁴ ECKHART 2000. 272–273. A nemesség megszerzésének eredeti módjai közül a többivel (címereslevél, fiúsítás, fiúvá fogadás, törvényesítés) a korszakban, a várjobbágyok körében nem találkozunk.

⁵ 1346-ban Mike fia Miklós nemesítése során őt és „*possessiones suas ubilibet existentes... a iobagionatu... castri Crisiensis*” mentette fel Hahót Miklós szlavón-horvát bán. (1346. július 6.) CDCr XI. 309–310. 231. sz., ANJOU-OKLT. XXX. 501. sz.

⁶ [Az adományos] „*supplicavit, ut predictam possessionem Ozwgyo vocatam in comitatu Crisiensis apud manus eorum habitam... ipsi denuo et denovo nove nostre donationis titulo in perpetuum dare et conferre dignaremur*” (1417. július 25.) DL 100408.; ZsO. VI. 229. 734. sz.

⁷ ZSOLDOS 1999. 5. A körösi várjobbágyokra nézve lásd: B. HALÁSZ 2012. 314–316.

⁸ Az 1346-ban nemessé emelt Miklós apja, Mike 1339-ben volt *comes terrestris*. DL 99979.; ANJOU-OKLT. XXIII. 301. sz.; B. HALÁSZ-MILJAN 2014. 152–153. 5. sz.

és *dominusa* segítségével érte el statusának megváltozását. Valószínű, hogy a vagyonosabb, tekintélyesebb személyeknek több esélyük volt arra, hogy valamely főúr magánfamíliájába, vagy magának az uralkodónak a szolgálattevői közé kerülve a maguk és családjuk rangjának emelésén munkálkodhassanak. Raveni Gergely és rokonai Mária királyné famíliájának tagjai lettek 1387-ben.⁹ Wlkodlak (dict.) György fia Bálint Ozorai Pipó familiárisa lett még 1411 előtt.¹⁰ A Máté nem Demeter ágából származó (I.) Péter fia (III.) Péter¹¹ valószínűleg szintén familiáris lett, de *dominusát* nem ismerjük. Mivel Zsigmond a család részére Konstanztban állított ki 1416-ban adománylevelet, ezért elképzelhető, hogy az uralkodó vagy valamely országos méltóságviselő szolgálatába szegődött. Szintén felmerül a familiaritás gyanúja a Pelsa nembeli Pál fia István esetében is, akinek nemesítő oklevelét Tamás, a zágrábi püspökség vikáriusa mutatta be Zsigmondnak és kérte annak átírását a nemesítettek nevében.¹²

Vizsgáljuk meg részletesebben a katonai szolgálat kérdéskörét. Természetesen a várjobbágyok a Drávától délre is a megye hivatásos katonáskodó rétegét alkották, a katonai szolgálat számukra tehát magától értetődő, mondhatni, természetes dolog volt.¹³ Azonban ahhoz képest, hogy a várjobbágyokat hivatásszerűen katonáskodó réteggént tartjuk számon, meglepően kevés adat maradt ránk a körösi várjobbágyok konkrét hadi tevékenységéről. Szintén keveset tudunk arról, hogy pontosan milyen katonai érdemek miatt nemesítették őket. Ugyanakkor a ránk maradt nemesítések nagyobb része hadi érdemeket jutalmazott. Valószínűleg azokban az esetekben is ez volt az adomány oka, ahol csak általánosan utalnak az adományos érdemeire.¹⁴

Bizonyosan hadi szolgálatai miatt került a nemesség soraiba Mike¹⁵ fia Miklós, aki részt vett I. Lajos király Velence ellen indított hadjáratában 1346-ban, a Hahót Miklós vezette csapatok sorában („*sub nostro vexillo*” mondja a bán oklevele). A harcok során nyíllövéstől megsebesült, majd még az ostromlott dalmáciai város alatt oklevelet nyert a bántól, melyben a király engedélyével a királyi szerviensek sorába emelte Miklóst („*in persona regia, maiestate et auctoritate eiusdem nobis concessam... in cetum et numerum nobilium servientium regalium... duximus agregandum et collocandum*”).¹⁶ Amennyire az oklevelekből meg lehet állapítani Miklós családja a későbbiekben nem maradt szoros kapcsolatban a várispánsági szervezettel, beleolvadtak a szlavóniai nemességbe.¹⁷

Zsigmond 1411-ben indított hadjáratot Velence ellen Dalmácia birtoklásáért, az itáliai hadszíntérre Ozorai Pipó vezetésével küldte el seregét.¹⁸ Wlkodlak (dict.) György fia Bálint,

⁹ DF 230779.

¹⁰ „*vir magnificus Pipó de Ozora... nobis est declaratum fidelitatis et fidelium servitorum... meritis fidelis nostri Valentini filii Georgii... familiaris ipsius*” olvasható Zsigmond király nemesítő oklevelében. 1412. december 15. DF 230922.; ZsO. III. 704. 3051. sz.

¹¹ A Máté nem Demeter ágának történetéhez lásd: B. HALÁSZ. A személyek számozása az ottani családfák szerint történt.

¹² „*fidelis noster magister Thomas vicarius temporalis episcopatus Zagradiensis in personis Stephani filii Pauli... ad nostre maiestatis veniens conspectum exhibuit nobis quasdam litteras*” 1405. február 27. DF 230857.

¹³ ZSOLDOS 1999. 46–57.

¹⁴ Valószínűleg azok a nemesítések is ide sorolhatóak, ahol a család csak birtokadományt kapott.

¹⁵ Mike 1339-ben *comes terrestris* volt. Tevékenységére lásd: B. HALÁSZ 2011. 43.

¹⁶ 1346. július 6. CDCr. XI. 309–310. 231. sz.; ANJOU-OKLT. XXX. 501. sz.

¹⁷ Az oklevelet Miklós leszármazottai később több ízben is átírták, innen értesülünk a család további néhány tagjáról. Anjou István herceg 1353. nov. 27-én kiadott okleveléből ismerjük Mike másik fiának, Gergelynek a nevét, akire a herceg kiterjeszti az adomány hatályát. CDCr XII. 212–213. 158. sz. Margit hercegnő 1355. január 20-án kelt levelében írta át elhunyt férje fenti oklevelét. DF 230407. CDCr XII. 265. 201. sz. A család azonban jobbnak látta, ha nemcsak a Szlavónia élén álló hercegnővel, hanem az ország koronás urával is átíratják nemesítő levelüket. Így I. Lajos elé járultak, aki 1355. február 2-án eleget is tett kérésüknek és átírta néhai öccse oklevelét. CDCr XII. 267–268. 203. sz. Mike unokájának, Péter deáknak (*litteratus*) a nevét a zágrábi káptalan 1372. nov. 11-én kelt, I. Lajos király fenti diplomáját átíró oklevele tartotta fenn. DL 32990.; CDCr XIV. 469. 352. sz.; ANJOU-OKLT. XXX. 501. sz.

¹⁸ MÁLYUSZ 1984. 91–93.

Pipó familiárisa ebben a hadjáratban szerzett érdemeiért nyerte el a nemességet Luxemburgi Zsigmondtól, aki még Itáliában, Udinében állította ki a család számára a rangemelő oklevelet. A privilégium nem szól arról, hogy milyen konkrét haditettek miatt érdemelte ki Bálint, hogy testvérével együtt mentesítették a várjobbágyi szolgálat alól.¹⁹

A várjobbágyok felemelkedésének másik útja, a hivatalviselés viszont egy kissé magyarázatra szorul.²⁰ Természetesen nem arra kell itt gondolni, hogy országos tisztséget viseltek a várjobbágyok, hanem arra, hogy abban az esetben, ha az illető várjobbágy *comes terrestris* volt, sokkal nagyobb volt az esély arra, hogy maga vagy utódai közül valaki az országos nemesség soraiba emelkedjen. Máté fia Mike 1339-ben volt a várkerület vezetője. Miklós nevű fia pedig 1346-ban nyerte el a nemességet Zára városa alatt.²¹ Megfigyelhető, hogy a jelentősebb családokon belül többen is viselték a *comes terrestris* tisztségét, így Máté nembeli Demeter, valamint két fia (I.) István és (I.) Miklós is betöltötte a várkerült vezetőjének hivatalát. A család nemessé válása után, 1426-ban pedig (I.) Péter fia (III.) Péter szintén ellátta a *comes terrestris* tisztségét.²² A várkerület vezetője a tekintélyesebb, minden bizonnyal vagyonosabb várjobbágyi családokból került ki a 13-14. század folyamán. Megfigyelhető, hogy azok, akik a várkerület vezetői voltak, többen szerepelnek később fogott bíróként, királyi emberként, tanúként stb. Ugyanígy azok között, akik ilyen minőségben bukkannak fel és még nem viselték a várkerület vezetőjének tisztségét, nagy eséllyel betöltötték azt a későbbiek során.²³ Tisztségük minden bizonnyal anyagi előnyöket is biztosított számukra,²⁴ így jobb fegyverzetet tudtak vásárolni maguknak, amivel nagyobb esélyük volt hadi érdemeket szerezve kitűnni társaik közül és így szolgálni rá arra, hogy nemesség soraiba emelkedhesse nek.

Olyan eseteket is ismerünk, amikor a várjobbágyok nemesítésének konkrét okát, az uralkodónak tett szolgálatok mibenlétét a források nem tartották fenn. 1387-ben Zenggben emelte a nemesek közé Mária királynő Raveni Gergely²⁵ zágrábi kanonok rokonaival együtt. Az egyházfi részt vállalt a királynő kiszabadításából („*pro liberatione nostre maiestatis*”), de konkrétan a forrásból nem derült ki, hogy mit tett. A királynő ezen oklevele nem adja meg, hogy milyen statusból emelte a nemesek közé őket („*esse volumus in cetu et numeroque verorum nobilium regni nostri Sclavonie sub nostro vexillo et insuper eosdem esse volumus familiares aule nostre et domesticos speciales*”).²⁶ Ákos szlavón bán körösi comeshez és *comes terrestris*hez intézett parancsleveléből azonban tudjuk, hogy a rokonság korábban a

¹⁹ 1412. december 15. DF 230922.; ZsO. III. 704. 3051. sz., az oklevél datálásához fűzött megjegyzéseket lásd ott.

²⁰ A várjobbágyi hivatalviselésről általánosan lásd: ZSOLDOS 1999. 57–72.

²¹ 1346. július 6. CDCr. XI. 309–310. 231. sz.; ANJOU-OKLT. XXX. 501. sz.

²² 1427. május 16. DF 231071., B. HALÁSZ–MILJAN 2014. 210–211. 45. sz.

²³ A 14. századi *comes terrestris*ek tevékenységéről lásd: B. HALÁSZ 2011. 42–45.

²⁴ Részesültek a birtokvesztésre ítélték javaiból. 1340. szeptember 23. DL 35864.; CDCr. X. 405. sz.; ANJOU-OKLT. XXIV. 557. sz.; B. HALÁSZ–MILJAN 2014. 153–155. 6. sz.

²⁵ Raveni Gergely és rokonai a korábban már a nemessé sorába emelt, szintén körösi várjobbágyi származású másik Raveni család családfáján nem helyezhetők el. Rájuk vonatkozóan lásd: PÁLOSFAI 2012. 127–131, 388, 389. Nem szokatlan, hogy a várjobbágyi/-nemesei, illetőleg a körükből kiemelt nemesei családok közül többen is egy helyről származónak vallották magukat. Tudjuk például, hogy Ozugyói I. László lánya: Dorottya férje Ozugyói Domonkos fia Albert volt. Kettejük egyazon családból való leszármazása nem igazolható, így fel kell tennünk, hogy mind a kettőjük familiája Ozugyón volt birtokos és innen is nevezték magukat. 1423. november 26. DL 100428.; ZsO. X. 567–568. 1459. sz. Azt is tudjuk, hogy a várjobbágyok/-nemesei kezén lévő birtokok nem lehettek nagyok, a Pelsa nembe tartozó Pál fia István családját Zsigmond 1405-ben 4 telkükkel nemesítette meg. („*quatuor sessiones in Cheberkouch habitas in quibus ipsis residentiam facerent*”) 1405. február 27. DF 230857. B. HALÁSZ–MILJAN 2014. 153–155. 6. sz.

²⁶ A nem szokványos szóhasználaton egyébként nem is lehet csodálkozni, hiszen az okmányt Zenggben állították ki, a dátumot nem a Magyarországon általában használt formában, a keresztény naptár szerint, hanem napi keltezéssel adták meg: *Actum Segnie, XXII mensis Junii*. DF 230 779.

körösi várjobbágyok közé tartozott.²⁷ Gergely kanonok esetében sem a hadi, sem a diplomáciai tevékenységet nem zárhatjuk ki az érdemszerzés módjai közül.

1405-ben a Pelsa nembe tartozó Pál fia Istvánt emelte az uralkodó testvéreivel és rokonaival együtt a nemesek közé. Az oklevél csak István hűséges szolgálatairól tesz említést, azonban nem lehetetlen, hogy szintén az adományos hadi érdemi miatt nemesítette Zsigmond a rokonságot.²⁸

1417-ben Szántói Lack Dávid szlavón bán előtt a Pelsa nembe tartozó Martinovci-rokonság több tagja átadott egy malmot és más ingatlanokat a közéjük tartozó Kelemen fia Benedek mesternek, mivel az Zsigmond királynál kijárta a család nemesítését. A nemesítő oklevél nem maradt ránk, így azt sem tudjuk, hogy az uralkodó Benedek milyen szolgálatai miatt emelte őt a nemesek közé népes rokonságával együtt.²⁹

A Máté nem Demeter ágába tartozó (I.) Péter fia (III.) Péter 1417-ben kapta meg testvéreivel, (II.) Györggyel és (I.) Imrével új adományként addig is bírt Ozugyó nevű birtokukat. Az adománylevél nem részletezi Péter azon szolgálatait, melyekkel kiérdemelte az uralkodó kegyelmét.³⁰ Nem maradt ránk olyan oklevél, mely a család statusának megváltoztatásáról szólna, de valószínű, hogy vagy a fenti adománylevél folytán számítottak nemesnek vagy az őket a nemesek közé emelő oklevél elkallódott.

Nézzük meg, hogy milyen fordulatokat, kifejezéseket használnak a körösi várjobbágyokat nemesítő oklevelek az érintettek korábbi állásának leírásakor! Van-e valamilyen eltérés a Drávától északra élő várjobbágyok nemesítő okleveleinek szóhasználatához képest?

Mike fia Miklós 1346-ban nyerte el a nemességet Zára városa alatt. Hahót Miklós szlavón bán hadi érdemei miatt őt és „*possessiones suas ubilibet existentes... a iobagionatu... castri Crisiensis penitus et in toto excipientes et eximentes in cetum et numerum nobilium servientium regalium... duximus agregandum et collocandum*”.³¹ Az oklevelet Máté és le-származottai később többször is átírtak. Első ízben 1353 novemberében Anjou István szlavón-horvát-dalmát herceg írta át és erősítette meg Hahót Miklós diplomáját és egyúttal a rangemlést kiterjesztette Miklós testvére, Gergelyre is. A herceg kiadványa leírja, hogy pontosan mi alól mentesültek Mike fiai: „*a iobagionatu honere, seruicio et solutione*”.³² A nemesítő levél következő átírója István herceg özvegye, Margit hercegnő volt, aki elé 1355 januárjában járult Miklós. A hercegnő kiadványában csak az oklevél-átírások esetén szokásos formulákat találjuk,³³ ahogyan I. Lajos király 1355 februárjában kelt átírásában is.³⁴

Mária királynő 1387-ben, a Raveni rokonságot a nemesek közé emelő oklevele nem tartalmaz utalást a család várjobbágy eredetére. Mivel az okmány Zengben kelt és a *datatio*ja nem a magyar kancelláriai gyakorlatnak megfelelően készült, ezért a várjobbágyi nemesítések során bevett formulák használatának mellőzése sem mondható különlegesnek. Ugyanakkor Ákos szlavón bánnak a körösi ispánhoz és *comes terrestris*hez intézett parancslevele, melyben a nevezetteket felszólította a család új állásának tiszteletben tartására, követi a szokásos szóhasználatot, amikor azt írja, hogy Gergely kanonokot és rokonait „*de iobagionatu castri eximendo in veros nobiles et servientes regni*” sorozta Mária királynő.³⁵

²⁷ 1387. július 21. DF 230 806.

²⁸ „*consideratis... fidelitatis et fidelium servitorum Stephani filii Pauli nobilis iobagionis castri Crisyensis regni nostri Sclavonie*” 1405. február 27. DF 230 857.

²⁹ 1417. július 5. DF 282 149.; ZsO. VI. 207. 642. sz.

³⁰ 1417. július 25. DL 100 408., ZsO. VI. 229. 734. sz.

³¹ 1346. július 6. CDCr. XI. 309–310. 231. sz.; ANJOU-OKLT. XXX. 501. sz.

³² 1353. november 27. CDCr. XII. 212–213. 158. sz.

³³ 1355. január 20. CDCr. XII. 265. 201. sz.

³⁴ 1355. február 2. CDCr. XII. 267. 203. sz.

³⁵ 1387. július 21. DF 230806.

Zsigmond 1405-ben emelte a nemesek sorába a Pelsa nembe tartozó Pál fia Istvánt és rokonságát. Az oklevél tanúsága szerint a nevezetteket felmentette „*ab omni condiciaria servitute*”. A szolgálat mibenlétét forrásunk nem részletezi.³⁶

1412-ben kelt Zsigmond király nemesítő oklevele a Poljánai család részére, melyben Ozorai Pipó kérésére szolgálataikért a nemesek közé emelte Bálintot és testvérét. Az oklevél megfogalmazása szerint a testvéreket az uralkodó leszármazottaikkal együtt „*a nexu seu iugu iobagionatus castrensis*” mentette fel és „*in cetum et consortium regni nostri nobilium sub vexillo nostro regio*” sorozta.³⁷

1417 júliusa előtt Zsigmond király Martinovci Benedek mester kérésére őt magát és népes rokonságát felmentette a várjobbági állásból. Sajnos a család nemesítő oklevele nem maradt ránk, de ismerjük Szántói Lack Dávid szlavón bán azon oklevelét, mely szerint a bán előtt a családtagok Benedeknek átadtak több földet, amiért az kijárta, hogy Zsigmond mentesse a rokonságot „*a nexu seu servitute iobagionatus Crisiensis*”.³⁸

Az azonban nyilvánvaló, hogy a helyi közösség másként tekintett a várjobbágokra, mint a Drávától északra fekvő megyékben. Ugyanis míg a 14. század második felében számos várjobbági ellen indítottak pert földjükre éhes szomszédjaik és perelték ki őket ingatlanjaikból Magyarországon, addig a körösi várjobbágokra vonatkozó forrásanyagban nem maradt nyoma annak, hogy bárki bármikor státuspert indított volna ellenük vagy kétségbe vonta volna földjükhöz való jogukat. Ebben valószínűleg szerepe volt annak, hogy a körösi várispánság élő, működő szervezetnek mutatkozik a 15. század közepéig. Vagyis földbirtoklásuk jogcíme nem a már nem létező várispánsághoz fűződő fiktív jogviszony volt, hanem az élő várszervezethez való kötődésük.³⁹

Mi történt a nemesítő oklevél elnyerése után? Az adatok alapján valószínű, hogy a megnevesített várjobbági bemutatta azt a tartomány vezetőjének, a szlavón bánnak, aki parancslevelet intézett a körösi *comes*hez és a *comes terrestris*hez, hogy az illető család vagy rokonság kiváltságait tartsák tiszteletben a jövőben. Ezt a várjobbágoktól/-nemesektől járó szolgálatok és adók indokolták, ugyanis a nemesektől természetesen ilyeneket már nem lehetett követelni. Több adat alapján valószínűsíthetjük, hogy a volt várjobbágok/-nemesek nemessé emelésük után is kapcsolatban maradtak a várispánsági szervezettel, valószínűleg a *comes terrestris* is közülük került ki a 15. században.⁴⁰ Részt vettek a várispánság ítélőszékén is.⁴¹ Tudjuk, hogy további birtokszerzésük során előnyben részesítették szűkebb pátriájukat.⁴²

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a Drávától északra élő és a körösi várjobbágok egyaránt királyi *proprius*ok voltak, vagyis korlátozott szabadsággal rendelkeztek, melyet szolgálatok, kötöttségek terheltek és nem volt azonos a közszabadsággal. A körösi várjobbágok/-nemesek számára a teljes, kötöttségektől mentes szabadság elérése ugyanúgy a királyi kegy által volt lehetséges, mint a Drávától északra élő társaiknak. A nemesítő oklevelek is hasonló fordulatokkal élnek mind a Drávától északra, mind délre. A várispánsági szervezet Körösben valószínűleg az 1450-es évek táján szűnt meg. Luxemburgi Zsigmond 1430-ban kollektíven a nemesség soraiba emelte a körösi és a kemléki várnemeseket,⁴³ azon-

³⁶ 1405. február 27. DF 230857.

³⁷ DF 230922.; ZsO. III. 704. 3051. sz. Ez az egyetlen ismert eset, amikor a körösi várjobbágokkal kapcsolatban a *castrensis* szót használják a források.

³⁸ 1417. július 5. DF 282149.; ZsO. VI. 207. 642. sz.

³⁹ A Drávától északra élő várjobbágok sorsára a várszervezet felbomlása után lásd: ZSOLDOS 1999. 158–185.

⁴⁰ A 15. századi *comes terrestris*ek listáját lásd: B. HALÁSZ 2010. 19.

⁴¹ B. HALÁSZ 2010. 14.

⁴² Az 1412-ben megnevesített Poljánai testvérek 1413-ban közösen vásárolják meg nemzetségtáruktól, a várjobbági/-nemesi státusú Demeter fia Györgytől 40 aranyforintért annak Zedlauriénch-ben fekvő birtokát, ott, ahol a saját birtokaik is elterültek. Az oklevél világosan feltünteti azt is, hogy az eladó *nobilis castri*, a vevők viszont *nobiles regni* voltak. 1413. május 6. DF 230292.; ZsO. IV. 155. 554. sz.

⁴³ B. HALÁSZ–MILJAN 2014. 64.

ban a várszervezet még ez után is működött egy ideig. Az utolsó ismert *comes terrestris* oklevél 1439-ben kelt.⁴⁴ A körösi várjobbágyságok/-nemesek helyzete abban azonban eltért a Drávától északra élőktől, hogy birtokukhoz való jogukat nem egy fiktív, hanem egy élő jogviszony szolgáltatta. Szűkebb környezetük is érvényesnek tekintette ezt, körösi várnemesek ellen indított statusperről nincs tudomásunk. Ezért számukra az uralkodói nemesítés nem önálló birtokos létük, úri egzisztenciájuk „megmentéséhez” feltétlen szükséges eszköz volt.

BIBLIOGRÁFIA

- A. HAZU
ANJOU-OKL. Arhiv Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti. Zagreb.
Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Főszerk. KRISTÓ Gyula, ALMÁSI Tibor. Budapest–Szeged, 1990–.
- B. HALÁSZ 2010. B. HALÁSZ Éva: A körösi comes terrestrisek tevékenysége a XV. században. In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: ALMÁSI Tibor–RÉVÉSZ Éva–SZABADOS György. Szeged, 2010.
- B. HALÁSZ 2011. B. HALÁSZ Éva: Adalékok a körösi comes terrestrisek 14. századi tevékenységéhez. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* CXXXII. Szeged, 2011. 37–50.
- B. HALÁSZ 2012. B. HALÁSZ Éva: A körösi várjobbágyságok a 13–15. században. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7.* Szerk.: KISS P. Attila–PITI Ferenc–SZABADOS György. Szeged, 2012.
- B. HALÁSZ B. HALÁSZ Éva: A körösi várjobbágyságok Máté nemzetségének története. Kézirat.
- B. HALÁSZ–MILJAN 2014. B. HALÁSZ Éva–Suzana MILJAN: *Diplomatarium comitum terrestrium Crisiensium (1274–1439). A körösi comes terrestrisek oklevelei (1274–1439).* Iprave križevačkih zemaljskih župana (1274–1439.). Subsidia ad historia medii aevi Hungariae inquirendam 6. Budapest–Zagreb, 2014.
- BOLLA 1998. BOLLA Iлона: *A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon.* Budapest, 1998.
- CDCr *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatie ac Slavonie. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. I–XVII.* Ed.: M. KOSTRENCIĆ–T. SMIČIKLAS. Zagrabiae, 1904–1981.
- DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár.
- ECKHART 2000. ECKHART Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Budapest, 2000.
- ISPRAVE STIPIŠIĆ, J.–M. ŠAMŠALOVIĆ: *Isprave u Arhivu Jugoslavenske Akademije. (Inventar.) Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i imjetnosti 2. (1959) 289–379. I. 1018–1437 (n. 1–1958.).*
- MÁLYUSZ 1984. MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon.* Budapest, 1984.
- PÁLOSFALVI 2012 PÁLOSFALVI Tamás: *The noble elite in th county of Körös (Križevci), 1400–1526.* PhD-értekezés. Budapest, 2012.
- ZSO. *Zsigmondkori oklevéltár I–VIII.* Összeállította BORSA Iván–MÁLYUSZ Elemér–NEUMANN Tibor–C. TÓTH Norbert. Budapest, 1951–.
- ZSOLDOS 1999. ZSOLDOS Attila: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26. Budapest, 1999.

⁴⁴ 1439. július 24. A. HAZU G-I-9. Isprave no. 1986; B. HALÁSZ–MILJAN 2014. 223–225. 65. sz.

The Way of the Castle Warriors of Körös to Nobility

In the medieval Slavonia, the castle warriors had a special type of liberty which was not equal to the liberty of nobles. They had to pay some taxes and offer military service. The higher 'class' of castle warriors held the positions of the 'várispánság' (Lat. *comitatus*, Eng. castle district) and they had the opportunity before 1430 to become members of the true nobility and some of them were successful. The elevated families henceforward had functions in the *comitatus* as well. In 1430, the castle warriors of Križevci were collectively ennobled by king Sigismund.

The paper analyses the common elements of the 'successful stories', in other words of the known ennoblements. The father or the grandfather who had held the office of the *comes terrestris*, the highest position of the castle-district was a good starting point for his descendants. Those who had been ennobled were surely forced in the army and were the *familiaris* of a magnate or the king.

Tisztségek, méltóságok és életutak a középkorban

A Borsák tartományúri hatalma Ugocsa vármegyében

A Borsa nemzetség felemelkedése, majd tartományúri hatalmának a kiépítése során Ugocsa megye is a terjeszkedés látókörébe került. Az első írásos adat, mely a nemzetség ugocsai hatalmának bizonyítékát jelenti, 1288-ból származik.¹ Az adott évben Borsa nb. Kopasz tölti be Ugocsa megye ispáni tisztét, akit a király egy megtévesztés folytán korábban neki adományozott ugocsai egyházi tized dézsmájának szedésétől eltölt és visszaadja azt jogos tulajdonosának, az erdélyi püspöknek. Borsa nb. Kopasz Ugocsa ispánjaként tisztségéből fakadóan az egész megye felett rendelkezett, birtokolva a királyi uradalom és a vármegye központját jelentő Nyaláb várat,² a hozzá tartozó várföldekkel együtt. Hatalmát az elmondott egyházi tized megszerzésére tett kísérlete is jól igazolja, s minden bizonnyal a tartományúri hatalmának kiépítésére irányuló törekvését láthatjuk benne. Nincs pontos adatunk, hogy Borsa nb. Kopasz mikor szerzi meg az ugocsai ispáni tisztet, de némely körülmény azt sejteti, hogy ez valamikor 1284 és 1288 között történt. A feltevés magyarázatát a következőkben látjuk igazoltnak: a Borsa nb. legidősebb Tamás fiak (Roland, István, Jakab vagy másként Kopasz) politikai hatalmának növekedése leginkább az 1280-ban kirobbant kun-lázadások leverésében való szerepvállalásukkal hozható összefüggésbe. A Hód-tó mellett vívott csatában résztvevő három említett fivér bátorságáért³ jutalomban részesült a királytól. Roland 1282-ben erdélyi vajda és szolnoki főispán lett,⁴ István 1284-ben királyi pohárnokmester, majd 1285-ben szatmári ispán,⁵ míg Kopasz 1284–1285 között királyi lovászmester és 1285-től borsodi ispán.⁶ A király nem csak tisztségek odaítélésével, de földbirtokok adományozásával is növeli a nemzetség hatalmát, melyek lassan vármegyényi területeket foglalnak magukban. Birtokaik határát a fivérek később házasságaik révén is bővítik.⁷ Nem kizárt tehát, hogy Borsa nb. Kopasz legkorábban 1284–1285 folyamán, a nemzetséget érintő királyi adományozási hullám időszakában szerzi meg az ugocsai ispáni címet, ill. legkésőbb az írott forrásban is szereplő 1288-ban, növelvén a Borsák hatalmát az ország keleti felében.

A jobbára három nemzetség, a Gutkeled, Káta, Hontpázmány és a kisnemesség által birtokolt Ugocsában⁸ Borsa nb. Kopasz ispánsága idején királyi adományként földbirtokot nem szerez. Arra sincs adatunk, hogy familiárisai lettek volna a megyében, ez utóbbi megszerzéséhez ispánsága bizonyára rövid idejűnek bizonyult. Az évtized végére megromlik IV. László és a Borsák kapcsolata. A király új hívekkel vette körül magát az udvarban,⁹ ami 1287-re fegyveres szembenálláshoz vezet. Borsa nb. Roland és testvérei az ekkortájt a király legnagyobb ellenségeinek számító Kőszegiekkel lépnek szövetségre, és a Zsitva folyó melletti csatában (1287 márciusa) legyőzik a király seregét.¹⁰ IV. László és a Borsák közötti bizalom később már nem volt a régi, előbbi mindent megtett annak érdekében, hogy a nemzetség hatalmát megtörje. Ezt a célt szolgálhatta az a döntés is, melynek értelmében 1290. június 18-án

¹ RA II/2-3. 400. 3509. sz.

² KOMÁROMY 1894. 494–495.

³ Az eseményekben való szereplésüket és elsősorban Lóránt dicső tettei a Képes Krónika őrizte meg az utókor számára. KK 229–230.

⁴ ZSOLDOS 2011. 40.

⁵ ZSOLDOS 2011. 61. (203)

⁶ ZSOLDOS 2011. 58. (144)

⁷ BUNYITAY 1888. 24–25.

⁸ A megye birtokviszonyaira ld. SZABÓ 1994. 20–42.

⁹ SZÜCS 1993. 315–316.

¹⁰ PAULER II. 1899. 394.

Kopasz megfosztja az ugocsai ispáni címtől, és azt a Balogsemjén nemzetségből származó Ubul fiára, Mihályra és fiaira, Istvánra és Pálra ruházza rá.¹¹ Az Ubul fiak ebben az időben a király bizalmasainak számítanak, a királyi hadak parancsnokai,¹² rájuk támaszkodva próbálja a király hatalmát biztosítani a keleti országrészben, amihez hozzá kell tenni: nem sikertelenül. Az ő nevükhöz köthető pl. az ország keleti felében 1289 nyarán kirobbant felkelés elfojtása, amit a Csák nb. Simon fia Péter, Jula fia Moys és Jacou fia András kezdeményezett.¹³ Mihály és fiai e hadi vállalkozások során több ellenséget szereznek maguknak, ezek között hamarosan ott találjuk a Borsákat és az Abákat is, valamint azok szervienteit.¹⁴ Az események menetében IV. László 1290. július 10-én bekövetkezett halála hozott változást. A történetírás máig fenn tartja azt a véleményt, miszerint a kunok által Körösszeg vára alatt elkövetett királygyilkosságról a vár ura, Borsa nb. Kopasz is tudott, s talán köze is volt hozzá.¹⁵ A Borsák nem nyugodtak bele Ugocsa elvesztésébe és az első adandó alkalommal bosszút álltak új urain, Mihályon és fiain. Ismert előttünk pl. Ubul fia Mihálynak az esztergomi káptalan által 1292-ben kiállított azon oklevele, melyben arról panaszkodik, hogy Tamás fia Jakab vagy másként Kopasz mester erőszakkal rávette fiát, Istvánt, adja el neki Szatmár megyében fekvő Kér és Panyola nevű birtokát.¹⁶ Mihály egy másik bevallása szerint ugyanebben az időben Aba nb. Amadé a Szabolcs megyei Napkor, Semjén és Szentmihály birtokokat foglalja el és tartja megszállva.¹⁷ Közvetett módon a Borsák és az Abák szerepet játszottak a Kállai ösöket érintő III. András által 1290 decemberében meghozott azon ítéletében, melynek során Mihály fia Istvánt halálra ítéli az uralkodó.¹⁸

A Borsák az utolsó Árpád-házi király, III. András uralkodása idején nem kapnak lehetőséget Ugocsa visszaszerzésére. Sőt 1296-ban a király akaratából az ellenségnek számító Mihály fia István szerzi meg ismét az ugocsai ispáni címet.¹⁹

A Borsák Ugocsa megszerzésére irányuló törekvésben Károly Róbert uralkodásának első szakaszában történik változás. A nemzetség tagjai egy kisebb megingástól eltekintve, Károly Róbert országba jövele óta mindig is a híveinek számítottak, udvarában magas tisztségeket töltöttek be.²⁰ A király szolgálataikért és hűségükért cserébe birtokadományokban részesíti őket. Egy ilyen adomány során szerzi meg Borsa nb. Beke 1307 szeptemberében az ugocsai Szőlőst a hozzá tartozó földekkel együtt.²¹ Szőlős, melynek lakosai V. István jóvoltából (1262) nagy szabadságjogokat élveztek,²² a megye leggazdagabb helységének számított. Beke az adományt követően, hogy biztosítsa hatalmát a megyében, a város melletti hegyvidalon várépítésbe kezd, ami a következő évre el is készül.²³ Egy 1308. május 19-én kelt oklevél

¹¹ RA II/2-3. 415. 3561. sz.; KÁLLAY I. 15. 35. sz.

¹² SZÜCS 1993. 316.

¹³ ZSOLDOS 2000. 81.

¹⁴ ZSOLDOS 2000. 77–78.

¹⁵ KRISTÓ 1976. 184–186.

¹⁶ ZSOLDOS, 2000. 77–78.

¹⁷ HO VII. 225–226. 183. sz.

¹⁸ A vád szerint, Mihály fia István: Angelus fia Péter és Aladár fia László falvaiban korábban 600 márka kárt okozott. A Gutkeled nembeli Aladár fia Lászlóról tudjuk, hogy Aba Amadé familiárisa, míg a Szalók nembeli Péter rokona annak az Angelus fia Sándornak, aki a Kőszegiekkel ápolt jó kapcsolatot. ZICHY I. 99–100. 111 sz.; ZSOLDOS 2000. 77–78.

¹⁹ C. TÓTH 2006. 17.; ZSOLDOS 2011. 215. Megjegyeznénk, hogy Mihály fia István politikai rehabilitációját a király csak az 1296-ot követő években hajtja végre, vö. HO VII. 276. 229. sz.; KÁLLAY I. 17–18. 45. sz.; RA II/4. 218. 4232. sz.; KÁLLAY I. 17. 42. sz.; RA II/4. 218. 4233. sz.; KÁLLAY I. 20. 52. sz. Ez utóbbi év nélkül kelt oklevelet Zsoldos Attila 1295 tájára helyezi (ZSOLDOS 2000. 78.), ami nehezíti annak magyarázatát, miként szerzi meg III. András kegyelmének elnyerése előtt az ugocsai ispáni tisztelet.

²⁰ KRISTÓ 1999. 47–48.

²¹ ANJOU-OKL. II. 105. 232. sz.

²² TRINGLI 2008. 15. 3. sz.

²³ KOMÁROMY 1894. 496–497.

Mihály fia Istvánt már szőlősi várnagyként említi,²⁴ ami világos bizonyítékkal szolgál arra nézve, hogy a korábban ellenségnek számító Balogsemjének időközben a Borsák szerviensei lettek. Habár a Mihály fiak birtokai kívül estek a megye határán, mégis ez az első adat, mely a Borsák szervienseinek emlékét őrizte meg Ugocsában. István szőlősi várnagyként fontos szerepet játszott Beke tartományúri hatalmának kiépítésében, sőt az oklevél tanulsága szerint a szomszédos Bereg megye lakossága is bizalommal viseltetett iránta.²⁵ A két fél közötti jó viszonyt Ottó királynak egy 1307-ben kiadott oklevele is bizonyítja. Ebben a korábban még a Borsáknak tulajdonított Kér és Panyola balogsemjéni birtokokat jogtalan elfoglalását már Aba nb. Amadé által jogtalanul elfoglaltak mondják. Az adott időben úgy a Borsák, mint a Mihály fiak Ottó híveinek számítottak, ami nehezíthette a birtokok valós helyzetének tisztázását.²⁶

Arra a kérdésre, hogy a Borsáknak a későbbiekben rendelkeztek-e más szerviensekkel is a megyében, igennel válaszolhatunk. Komáromy András úgy vélte, hogy a Hontpázmányok és a megye kismenességének némely tagjai sorolhatók a familiárisaik sorába, míg a megyében élő Káták és Gutkeledék semlegesek voltak, ill. Károly híveinek számítottak.²⁷ Véleményem szerint a Hontpázmányokra vonatkozó megállapítása helyesnek mondható. A nemzetséghez tartozó Mykou fia Miklós és testvére Leukus 1322-ben a várad-hegyfoki konvent előtt tett tanúbizonyosságából pl. arról értesülhetünk, hogy Károly Róbert elvette az Ugocsában fekvő Ardó, Rakasz és Nyír birtokaikat, habár szerintük ők semmilyen vétséget nem követtek el a király ellen.²⁸ Az említett birtokokat 1352-ben Lajos király kegyelemből visszaadja a tulajdonosoknak.²⁹ Károly Róbert bizonyára nem ok nélkül bünteti meg a Mykou fiakat, kiknek a Borsákkal való szorosabb kapcsolatát erősítheti az a körülmény, hogy az oklevélben tiltakozó Miklós és Leukus édesanyja annak a Debreceni Dózsának volt a testvére,³⁰ aki 1315-ig bizonyíthatóan a Borsák szerviense és fegyvertársa.³¹

A Borsákat az említetteknek kívül nyilván mások is támogatták Ugocsában az 1314 és 1315 fordulóján kirobbant lázadásuk idején. A lázadást Borsa nb. Kopasz kezdi el, majd testvére Beke is csatlakozik hozzá. Kopasz hűtlenségéről egy 1315. július 1-i oklevélből értesülünk először,³² 1315. augusztus 1-re Károly Róbert ezért megfosztja nádori tisztségétől.³³ Az említett augusztus 1-i oklevél ugyanakkor Borsa nb. Bekét tárnokmesternek mondja,³⁴ mely kapcsán a közelmúltban felvetődött annak lehetősége, hogy Beke csak később csatlakozott lázadó testvéréhez.³⁵ Kristó Gyula viszont úgy vélte, hogy a Borsák lázadása már Beke tárnokmesteri kinevezése előtt véget ért, s a király a megbocsátás jeleként adományozza oda e tisztséget.³⁶ Hasonlóan látta a helyzetet Engel Pál is, aki a harcok befejezését még korábbra,

²⁴ ANJOU-OKL. II. 163. 366 sz.

²⁵ Az oklevélből kiderül, hogy Mihály fia István szőlősi várnagyként visszaadja a (feltehetően megőrzésre) hozzá került Luprechza-i és Borzauauava-i (Beregszászi és Borsovai) jobbágyság ingó és ingatlan javait. ANJOU-OKL. II. 163. 366 sz.

²⁶ ZSOLDOS 2000. 79. Az nem valószínű, hogy a Borsa tartományuraság részét képező Szabolcs vármegyei birtokok idő közben Aba Amadé tulajdonába kerültek volna, mivel az elfoglalásukra irányuló törekvés nyílt konfliktushoz vezetett volna a két oligarcha között. Az 1301–1311-ig terjedő időszakban Borsa Kopasz, majd 1312–1316 között Borsa Beke a szatmári ispán. PITI–C. TÓTH–NEUMANN 2010. 27.

²⁷ KOMÁROMY 1894. 498.

²⁸ ANJOU-OKL. VI. 235–236. 638. sz.

²⁹ KOMÁROMY 1894. 498.

³⁰ ENGEL 2003. Hontpázmány nem. Ugocsai ág. 1. tábla.

³¹ A Borsák és Debreceni Dózsa kapcsolatára ld. BÁRÁNY 2011. 67–81.

³² ANJOU-OKL. IV. 49–50. 114. sz.

³³ ENGEL I. 1996. 2.

³⁴ ENGEL I. 1996. 36.

³⁵ BÁRÁNY 2011. 78.

³⁶ KRISTÓ 2003. 321–322.

1315 februárjára helyezte.³⁷ Véleményünk szerint a lázadás legkésőbb 1315 nyarán véget ért. 1315. július 1-én a király Jánki Tamást, hadainak egyik vezérét, már a szőlősi és Nyaláb várak elfoglalásában szerzett érdemeiért jutalmazza. Tamás ebben az időben Bereg és Ugocsa megye ispánjaként a hűtlen Kopasz nádortól és fiától elvett Szatmárban fekvő birtokokat kapja.³⁸ Az oklevél két dolgot bizonyít számunkra. Egyrészt mutatja, hogy az Ugocsát érintő királyi hadi vállalkozás sikerrel járt, Jánki elfoglalja Beke két ugocsai várát. Egy későbbi oklevél vallomása szerint az időközben Borsa fennhatóság alá került Nyaláb várat maga Beke védte a királyi hadakkal szemben,³⁹ ami szintén elveti annak lehetőségét, hogy Beke csak később csatlakozott bátyja lázadásához. Másrészt bizonyítja, hogy a lázadás végén a Borsák elvesztik Ugocsa feletti hatalmukat, melynek élére a király saját vezérét, Jánki Tamást nevezi ki ispánnak. Itt jegyezném meg, hogy 1303 és 1315 között,⁴⁰ tehát nagyjából azokban az években, amikor Borsa nb. Beke kiterjeszti hatalmát Ugocsára, az oklevelek nem adnak tájékoztatást az ispán kilétéről. Ennek legvalószínűbb magyarázata az lehet, hogy az 1307. követő években a megye ura, Borsa nb. Beke gyakorolja az ispáni hatalmat, még ha királyi kinevezést nem is kap rá. Ismert, hogy az ugocsai harcok során a vármegye központját képező és egyben az ispán székhelyéül szolgáló Nyaláb várat Jánki Tamás Borsa nb. Bekétől veszi vissza. A vár birtoklásának kérdésében két megoldási lehetőség kínálkozik: Beke erőszakkal foglalja el, vagy mint a megye vezetője, ispánja rendelkezik felette.

Az új ispán, Jánki Tamás hamarosan hozzálát a megye életének újjászervezéséhez. Megkezdí a harcok során megrongálódott Nyaláb várának a helyreállítását.⁴¹ A korábban zajlott harcok méretét jól jelzi, hogy Nyaláb vára mellett a szőlősi vár is elpusztult. Ez utóbbi újjáépítésére a század végén Perényi Péter kért engedélyt szőlősi javainak védelme céljából. A engedélyt Zsigmond király meg is adta.⁴² Ugocsa a későbbiek során már nem kerül ki a király kezéből. Jánki Tamás, aki 1324-ig tölti be az ispáni posztot,⁴³ megtartja a király számára.

A Borsák, mint ismeretes, nem nyugodtak bele a vereségbe. 1317-ben ismét fellázadtak a király ellen, mely második lázadás teljes vereségükkel és tartományúri hatalmuk bukásával járt.

BIBLIOGRÁFIA

- ANJOU-OKL. *Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387.* Szerk.: KRISTÓ Gyula–ALMÁSI Tibor–BLAZOVICH László–GÉCZI Lajos–KÓFALVI Tamás–MAKK Ferenc–PITI Ferenc–SEBŐK Ferenc–TÓTH Ildikó. I–XV (1301–1331), XVII (1333), XIX–XXVII (1335–1343), XXXI (1347). Budapest–Szeged, 1990–2012.
- BÁRÁNY 2011. BÁRÁNY Attila: Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal. In: *Debrecen város 650 éves. Várostörténelmi tanulmányok.* Szerk.: BÁRÁNY Attila–PAPP Klára–SZÁLKAI Tamás. Debrecen, 2011. 67–113.
- BUNYITAY 1888. BUNYITAY Vincze: Kopasz nádor. Életrajz a XIII–XIV. századból. *Századok* 12 (1888), 15–32, 129–155.
- C. TÓTH 2006. C. TÓTH Norbert: *Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1290–1526).* Budapest, 2006.
- DL Magyar Nemzeti Levéltár. Diplomatikai Levéltár. *Collectio Diplomatica Hungarica.* A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.

³⁷ ENGEL 1988. 110.

³⁸ ANJOU-OKL. IV. 49–50. 114. sz.

³⁹ ANJOU-OKL. X. 294. 489. sz.

⁴⁰ ENGEL I. 1996. 217.; C. TÓTH 2006. 17.

⁴¹ DL 56 547. C. TÓTH 2006. 26–27. 8. sz.

⁴² TRINGLI 2008. 125. 215. sz.

⁴³ C. TÓTH 2006. 17.

- ENGEL 2003. ENGEL Pál: *Középkori magyar genealógia*. Arcanum DVD könyvtár IV. Családtörténet – heraldika – honismeret. DVD-ROM. Budapest, 2003.
- ENGEL 1988. ENGEL Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* 122 (1988), 89–146.
- ENGEL 1996. ENGEL Pál: *Magyarország világi arcontológiája 1301–1457. I–II*. Budapest, 1996.
- HO *Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. Kiadják: IPOLYI Arnold–NAGY Imre–PAUR Iván–RÁTH Károly–VÉGHÉLY Dezső. I–VIII. Győr – Budapest, 1865–1891.
- KÁLLAY A nagykállyói Kállay-család levéltára (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai) I–II. Budapest, 1943.
- KK *Képes Krónika*. Budapest, 1986.
- KOMÁROMY 1894. KOMÁROMY András: Nyalábvár és uradalma. *Századok* 28 (1894), 492–519.
- KRISTÓ 1976. KRISTÓ Gyula: *Az Aranybullák évszázada*. Budapest, 1976.
- KRISTÓ 1999. KRISTÓ Gyula: I. Károly király főúri elítje (1301–1309). *Századok* 133 (1999), 41–62.
- KRISTÓ 2003. KRISTÓ Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok* 137 (2003), 297–347.
- PAULER 1899. PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II*. Budapest, 1899.
- PITI-C. TÓTH-NEUMANN 2010. PITI Ferenc–C. TÓTH Norbert–NEUMANN Tibor: *Szatmár megye hatóságának oklevelei*. Nyíregyháza, 2010.
- RA *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum Stirpis Arpadianae critico diplomatica*. I–II. Szerk.: SZENTPÉTERY Imre–BORSA Iván. Budapest, 1923–1987.
- SZABÓ 1994. SZABÓ István: *Ugocsa megye*. Budapest–Beregszász, 1994.
- SZÜCS 1993. SZÜCS Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993.
- TRINGLI 2008. TRINGLI István: *A Perényi család levéltára 1222–1526*. Budapest, 2008.
- ZICHY *A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősebb ágának okmánytára. Codex Diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő*. Szerk.: NAGY Imre–NAGY Iván–VÉGHÉLY Dezső–KAMMERER Ernő–LUKCSICS Pál. I–XII. Budapest, 1871–1931.
- ZSOLDOS 2000. ZSOLDOS Attila: IV. László és a Kállaiak ősei. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve* 42 (2000), 77–87.
- ZSOLDOS 2011. ZSOLDOS Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest, 2011.

The Power of the Borsa Clan in Ugocsa County

Ugocsa county was the centre of the provincial power of the Borsa clan and also the centre of their uprising. Kopasz, one of the Borsa clan was appointed as *comes* of Ugocsa in 1288. The members of the clan did not relinquish the county, but they were able to regain it only at the beginning of Charles I's reign. In 1307 the king conferred Szőlős to Beke who built there a castle to secure his power which was also strengthened by the local nobility. The power of the Borsa clan decreased after their rebellion against the king in 1314-1315. The uprising was initiated by Kopasz and he was joined by his brother, Beke. Szőlős and its castle were captured by Tamás Jánki, the chief of the royal army. After the successful siege, he was appointed as *comes* by Charles I and began to reorganize the life of the county. The king kept an eye on Ugocsa after these happenings and the Borsa clan's power was destroyed after their second rebellion.

Nádorhelyettesítő tisztségek a 14. század közepéig*

Ha hagyományos módon akartuk volna ennek a rövid tanulmánynak a címét közölni, akkor az is szerepelhetne, hogy „Az alnádori intézmény története a 14. század közepéig”. A nádor intézményesített helyettesét ugyanis a szakirodalom szinte egyöntetű módon az „alnádor” megnevezéssel illeti az általunk vizsgált korra (1219–1342) vonatkozóan is. Szinte az egyetlen kivételnek Szovák Kornél tekinthető, aki egy, a 13. század első felének nádori intézményét áttekintő cikkében terminológiaiilag megkülönböztette a nádori albirót és az alnádort, a következőképpen: „kezdetől fogva (az 1220-as évektől) volt a nádornak albirája, aki többnyire a nádor környezetében járt el, a század második felében talán birtokán székel. Ezzel párhuzamosan, de csak a [13.] század második felében megjelenik egy hol Pesten, hol pedig Budán rezideáló alnádor.”¹ A különbségtételt a szerző tehát a székhelyben fogta meg: az albiró a nádor környezetében, az alnádor pedig Pesten vagy Budán székel (legalábbis a 13. századot illetően). Véleményünk szerint Szovák Kornélnak teljesen igaza van, valóban kétféle helyettesi intézményről kell beszélni, amelyek ugyanakkor más pontokon is különböztek egymástól, nem csak a székhely terén. Röviden megelőlegezve az alább elmondottakat: az egyik helyettesi intézmény az volt, amelyet a latin terminológiában többnyire *vicepalatinus* névvel illettek, magyarul pedig nevezhetjük hagyományosan „alnádornak”. Ezt az „alnádort” leginkább az jellemezte, hogy az 1240-es évektől kezdve a feladata nem csak a nádor személyének helyettesítése volt, hanem az is, hogy Pesten, később Budán székelve ellássa a pesti ispáni teendőket, illetve a régióban bíraskodjon. Az alnádor hivatala az idők folyamán távolodott a nádori befolyástól, hiszen fizikálisan sem tartózkodott a közelében. Ennek megfelelően egy teljesen önálló bírói fórumnak is minősült, aki a saját jogán folytatott le pereket, ítél, majd erről ítéletlevelet adott ki. Ugyanakkor a kinevezése mindvégig a nádor joga volt, így mégis az ő alárendeltjének számított, de egy viszonylag függetlenül tevékenykedő alárendeltnek. A másik fő nádorhelyettesi funkciót a latinban többnyire a *viceiudex* (vagy teljesebb nevén: *viceiudex palatini*) terminológiával jelölték, ezt a magyarra a „nádori albiró” névvel ültethetjük át. Ő közvetlenül a nádor személyes munkatársa volt, többnyire a környezetében tartózkodott, és a nádor személyét helyettesítette, ám nem rendelkezett önálló bírói döntési jogkörrel. Mivel a nádorok többnyire nem Budán vagy a közelében székeltek, hanem valahol máshol, és az 1250-es évektől kezdve az 1320-as évek végéig inkább csak a saját kúriájuk szűkebb-tágabb vonzáskörzetére terjedt ki a bírói befolyásuk a gyakorlatban, így a 13. század végétől kezdve az albirók számítottak az adott nádori tartomány másik fő bírójának – éppen a nádor környezetében való tartózkodásuk miatt. A különbség köztük tehát jogilag is megfogható: az albirónak sokkal szűkebb volt a hatásköre. A *viceiudex*, ellentétben az alnádorral, szinte sohasem zárt le saját joga egyetlen pert sem, csak részt vett a per különböző állomásaiban (tanúkat hallgatott ki, hiteleshelyeket szólított fel egy-egy eljárás lefolytatására, perközbenei bírságot szabott ki, pert halasztott), de az egyes ügyek végső lezárását nem a saját nevében mondta ki. Fontos azonban jelezni, hogy az itt felvázolt terminológia és feladatkör sokkal esetlegesebb volt a gyakorlatban, főleg ha a vizsgálatot nem csak az Árpád-korra, hanem a 14. század első harmadára is kiterjesztjük. Mint alább részletesen kifejti, a terminológiai szétválasztás nem mindig állt fent (a Druget-nádorok idején pl. a Budán székelő helytestet is *viceiudex* névvel illették), és nem mindig töltötték be mindkét hivatalt. Így inkább csak ten-

* A szerző az MTA-HIM-SZTE-MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa.

¹ SZOVÁK 1989. 300.

denciáról beszélhetünk az egyes nádorhelyettesi funkciók szétválasztásakor, a gyakorlatot valójában a nádor személyes igényei szabták meg.

A nádor helyettesítése már akkor is napirenden volt, amikor a 11–12. század folyamán még csak a király képében bíraskodott a királyi kúriában. Szent László III. törvénykönyve is szót ejtett arról, hogy „ha valamikor a nádorispán hazamenne, a király és az udvar pecsétjét, aki helyetteseként hátramarad, annak adja át”.² Nem valószínű, hogy emögött intézményesített keretek álltak volna, inkább csak a király megbízott egy éppen udvarban tartózkodó előkelőt, hogy átmenetileg vegye át a nádorispán helyét.³ Az első ismert nádorhelyettesek Barc fia Miklós hivatalviselése idején jelentek meg 1219–1220 folyamán. Az első hiteles említések a Várad Regesztrumban találhatóak 1220-ból.⁴ Hogy az intézmény csak ekkortájt jelent meg, mutatja, hogy nincsen még kikristályosodott neve a tisztségnek. 1220-ban Fila kétszer és Petus egyszer *vicarius palatini*.⁵ A névváltozatosságot Móric alnádor 1220–1221-es említése is lehet jól lemérni. Egy esetben (1221) ő is *vicarius palatini comitis*. Egyszer (1221) *vicecomes palatini comitis*, három alkalommal (1220–1221) egyszerűen csak *vicepalatinus*, míg egyszer (1221) *vice iudex palatini comitis*.⁶ Az utolsó kivételével mindegyik a Várad Regesztrum bejegyzéseiből való (az utolsó Benedek, tatai apát oklevele, amely több ponton is eltér a megszokott formuláktól). Barc fia Miklós nádor egy 1221. évi oklevelében Mártont az ő *vice iudex*-ének nevezte.⁷ Az 1222. évi Aranybulla „helyettes bírakat” (*iudices vicarios*) emlegetett.⁸ A különféle megnevezések itt még biztosan nem annak tudhatók be, hogy ennyi, funkciójában hasonló, ám különféle tisztség létezett volna a nádor helyettesítésére, hanem hogy a frissen megszervezett hivatalnak még nem szilárdult meg a neve. Ezalatt a két év alatt összesen négy alnádorról van tudomásunk (Fila, Petus, Móric, Márton), akik nem egymást váltva, hanem párhuzamosan működtek. Úgy tűnik, hogy amíg a nádor, Barc fia Miklós, az ország keleti felén tartózkodott, addig ők Nyugat-Magyarországon maradtak, és képviselték a nádori ítélőszéket. Legalábbis ez következik abból, hogy a Várad Regesztrumban az összes olyan 1220. évi eset, ahol a nádort jelölték meg bírának, kelet-magyarországi területi vonatkozással bír (ez önmagában cseppet sem szokatlan egy kelet-magyarországi hiteleshely esetén), addig az ugyanezen évi alnádori esetek rendre mind nyugat-magyarországi ügyek, amely már jóval szokatlanabb.⁹ A nádori helyettesek halmozásának végül az Aranybulla szabott gátat, amely kimondta, hogy a nádor „helyettes bírakat ne tartson, csak egyet a saját udvarában”.¹⁰ Hogy ez az intézkedés mennyire ment át a gyakorlatba, nem tudni biztosan, de az tény, hogy ezután mindig csak egyetlen nádor körül tevékenykedő helyettessel találkozunk a forrásokban, ami az igenlő választ sejteti.¹¹

A nádorhelyettesi intézmény történetében az újabb változás akkor állt be, amikor a tisztséghez hozzákapcsolódott a pesti ispáni jogkör. Ennek pontos ideje nem ismert, inkább csak tágabb időhatárokkal számolhatunk. Ahhoz, hogy ez egyáltalán megtörténhessen, szükség volt arra, hogy az ország szívében található régi „Visegrád” óriásmegye több kisebb megyére váljon szét, és megszülessen Pest megye. A folyamat talán a 12–13. század fordulóján

² ZÁVODSZKY 1904. 174. Magyarul: ÍFMT 89. (ford. Körmendi Tamás)

³ Vö. ZSOLDOS 1998. 27. 156. jz.

⁴ Hamis oklevélben már 1201-ből találkozunk Belos nádori alispánnal (*Belus, vice comes D[omini] Palatini*): CD VII/4. 70–71. (RP 2. és 3. sz. közötti reg.)

⁵ RV 248. és 266. sz. (Fila); RV 249. sz. (Petus)

⁶ RV 289. sz.; 282. sz.; 271., 318., 321. sz.; ÁÚO I. 182–183.

⁷ PRT I. 652. (RP 9. sz.)

⁸ DRMH I/1. 35.

⁹ SZÓCS 2012. 417.

¹⁰ DRMH I/1. 35. Magyarul: BERTÉNYI 2000. 270.

¹¹ Az Aranybulla és a tatárjárás közötti időszak ismert nádorhelyettesei: Kőbölküti Péter (1234): HO VIII. 31–32. (RP 37–38. sz.); DF 200920. (kiadása: RP 39–40. sz.). Endri (1235): DL 70387. (kiadása: RP 41. sz.). Albert (1235 és 1237): DL 96256. (ANJOU-OKL. XXIX. 64. sz.) és DL 41010. (vonatkozó részek kiadása: RP 52–53. sz.); HO VI. 37.

kezdődött, és 1227-ben még biztosan zajlott, mert akkor említettek a források egy budai ispánt, bár később „Buda megye” nem alakult ki – ekkor tehát még nem szilárdult meg a későbbiekből ismert megyestruktúra.¹² 1244-ben viszont már biztosan az alnádor látta el a pesti ispáni teendőket.¹³ Hogy a két időpont között mikor történt meg az összekapcsolás, nem világos, ám könnyen lehet, hogy már a tatárjárás előtt.¹⁴ Mindez magával hozta azt, hogy az alnádor székhelye Pesten legyen, és ne a nádor közelében, amely életre hívott egy másik, párhuzamos helyettest is, aki továbbra is a kúrián tartózkodott. A kétféle helyettesítéssel tehát kb. az 1240-es évektől lehet számolni. Innentől fogva az Árpád-kor folyamán többször is felbukkantak *vicepalatinusok* és *viceiudexek* is, de az egyes nevekhez rendelt tisztségek már nem keverednek, azaz már nem nevezik ugyanazt a személyt kétféleképpen, mint az 1220-as években.¹⁵ Emellett megfigyelhető az a tendencia is, hogy (egyetlen kivétellel) a *vicepalatinus* volt a Pesten, majd Budán székelő, míg a *viceiudex* székhelyét nem tüntették fel egyszer sem, ám ha van olyan adatunk, amiből következtethetünk a tartózkodási helyére, akkor az a nádori kúria közelébe mutat.¹⁶ A 13. század második felétől a másik helyettesi tisztség viselői, a *vicepalatinusok* neve mellé szinte állandó jelleggel odakerült a székhelyükre való utalás is (*in Hotwan residens, in Pest residens, illetve leggyakrabban Bude residens*).¹⁷ A „Bude residens” alnádorok az Árpád-korban, amennyiben ismerjük a kelet helyüket, többnyire Budán vagy Pesten keltezték a levelüket, tehát nem csak üres formula volt az ott tartózkodásra való utalás.¹⁸ Az Árpád-kor nádorhelyetteseit tehát elég nagy biztonsággal szétválaszthatjuk alnádori (távolléti) és albirói (a nádori tartományban működő) tisztségviselőkre. Ebben a korszakban az egyetlen, akinek a besorolása nem egyértelmű, az az 1270-es években felbukkanó Pósa. Őt egy nádori oklevél *vicepalatinus noster* titulussal említette (ami a budai alnádorokra utal), ám Pósa egyetlen ismert oklevele (amely egy *datum pro memoria*, tehát nem tartalmazott intulációt) Fehérvárott kelt.¹⁹ Hogy ő esetleg mégis a budai alnádorok közé tartozott, arra a per területi vonatkozása is utalhatna, mivel a Pest megyei, de a pilisi (budai) oldalon elhe-

¹² A folyamatra részletesen ld. ZSOLDOS 1998.

¹³ ELENCHUS III/2. 40.; ZSOLDOS 1998. 26–27.

¹⁴ Lásd pl. SZOVÁK 1989. 300.; ZSOLDOS 1998. 26–27.; TRINGLI 2010. 378–379. Ellentétes véleményyt fogalmazott meg Györffy György: GYÖRFFY 1997. 136–137.

¹⁵ Viceiudex: DL 93896. (kiadása: RP 168. sz.); ZALA I. 118–119. (RP 203. sz.); DL 57228. (kiadása: RP 301. sz.); DL 75155. (kiadása: RP 317. sz.); DL 75156. (kiadása: RP 321. sz.); HO VII. 360. (RP 327. sz.); ÁÚO III. 172. Vicepalatinus: ZICHY I. 79. (RP 179. sz.); HEVES 51. (RP 197. sz.); KIS-PETRIK 2008. 25–26. (RP 238. sz.); DL 58436. (pecsétfelirat, lásd RP 289. sz.), ÁÚO X. 388. (RP 313. sz.); ÁÚO VIII. 394.; ÁÚO IX. 194.; HO VI. 435.; ELENCHUS III/2. 40.; ZICHY I. 98. Az Árpád-kori alnádorok listáját ld. még ZSOLDOS: ARCHONT. 18–26.

¹⁶ Pósa fia Bodurra ld. SZOVÁK 1989. 300. Aba nb. Amadé albirái a nádor gönci székhelyének közelében, Vizsolyban székeltek, ld. DL 75155–75156. (kiadása: RP 317., 321. sz.), ZICHY I. 121. (Datum pro memoria, kiadójára ld. az RP 272. sz. reg. kommentárját). Vlsz. Amadé egyéb albirái is, akikről ezt nem lehet egyértelműen kimutatni, ld. HO VII. 360. (RP 327. sz.), DF 269488. (ANJOU-OKL I. 706. sz.), DF 266084. (ANJOU-OKL III. 790. sz.)

¹⁷ A hatvani székhelyű Gothard alnádor (DF 278431. = 280264., kiadása: RP 129. sz.) 1264-ben István ifjabb király országgrészeiben viselte hivatalát, ezért az atipikus helyszín. A pesti székhely: 1244: ELENCHUS III/2. 40.; 1272: ÁÚO VIII. 394. A budaira ld. 1279: HEVES 51. (RP 197. sz.); 1270-es évek: ZALA I. 118–119. (RP 203. sz.); 1288: KIS-PETRIK 2008. 25–26. (RP 238. sz.); 1299: ZICHY I. 98.; s. d. ÁÚO X. 388. (RP 313. sz.). A Pest-Buda székhelyváltás kapcsán itt jegyeznénk meg, hogy Pest kezdetben dunakétparti város volt (Kétpest), így a korai pesti székhelyet – elvileg – felfoghatnánk úgy is, hogy az a mai budai oldalra esett. Ám a tatárjárás után a jobb parti Pestet következetesen Kispestnek (*Minor Pest*), majd az 1260-as évektől Kelenföldnek (*Kreynfeld*) nevezték (ÁMTF IV. 571–572.). Így az 1272-es adatot a Pesten székelő alnádorról a dunabalparti „Nagy” Pestre vonatkoztathatjuk.

¹⁸ HEVES 51., ZALA I. 118–119. (RP 197., 203. sz.). A statisztikailag nem túl jelentős két Árpád-kori adatot (más esetben nincs kitéve a kelet hely) erősíti, hogy mind Debreceni Dózsa, mind Druget Fülöp budai alnádorára igaz volt ugyanez. Miklós fia Péter „vicepalatinus Bude residens” (ZICHY I. 98.) egy *damus pro memoria*-jában Pesten keltez: HO VIII. 383–384. (RP 289. sz.)

¹⁹ ZICHY I. 77., 79. (RP 176., 179. sz.)

lyezkedő Berkiből származó Csom perelt a szintén Pest megyei Negyed faluval.²⁰ Mivel az eset biztosan az augusztus 20-i éves fehérvári törvénynapon történt (az oklevél szerint a felperes Szent István ünnepétől, vagyis augusztus 20-tól várakozott az alnádor színe előtt, aki levelet Fehérvárra keltezte), ezért talán arra gondolhatunk, hogy itt a budai ítélkező fórumok ideiglenes Fehérvárra településéről volt szó. Persze az sem biztos, hogy Pósa tényleg a Budán székelő alnádorok közé tartozott, hiszen a *vicepalatinus* titulusa mellett ez nincs kitéve.

Később, a korai Anjou-korban Aba Amadé bíróságát leszámítva nincs adatunk semmilyen működő nádorhelyettesről. Aztán a zavaros 1310-es években Borsa Kopasz nádorsága idején bukkan fel legközelebb helyettes, és őrá a források hosszú idő óta először újra mindkét latin terminológiát alkalmazták: egy ízben *vicepalatinus*, máskor *viceiudex* volt.²¹ A következő ismert nádorhelyettes Debreceni Dózsa idején bukkan fel 1322-ben. Dózsa az első olyan ismert nádor az Árpád-kor óta, akinek ismét két párhuzamos helyettese van, egy Budán, egy pedig a debreceni kúriájában (tegyük hozzá: nem lehetetlen, hogy már Dózsa hivatali elődje, Rátót nembeli Domokos nádor is tartott alnádort Budán, de erre csak közvetett adatok utalnak).²² Dózsa budai alnádora, István, első ízben *viceiudex ... palatini ... Bude residens* néven bukkan fel, de aztán rendre *vicepalatinus Bude residens* formában állandósul a megnevezése.²³ Az Árpád-kori terminológia tehát ezen a téren „helyre állt”. Ezzel párhuzamosan volt Dózsának egy „általános bírāja” (*iudex generalis ... palatini*), Miklós is.²⁴ Ő nem Budán, hanem – amikor van rá adatunk – Debrecenben, Dózsa székhelyén keltezte okleveleit. Érdekes, hogy ennek a Miklósnak volt egy albirája, Péter, aki nem közvetlenül Dózsa nádor, hanem Miklós „általános bíró” albirájának nevezte önmagát (*comes Petrus viceiudex comitis Nicolai iudicis generalis Douse palatini*).²⁵ A helyettesi rendszer így tehát egy eddig nem ismert szereplővel, a *iudex generalisszal* bonyolódott, és a *viceiudexet* ő alá rendelték. Dózsát 1323 elejétől (vagy talán 1322 legvégétől) Druget Fülöp váltotta a nádori székhelyen,²⁶ és ezt a rövid epizódot leszámítva nem hallunk többet „általános bíróról”. A *iudex generalis* poszt megjelenése egyébként megmagyarázható a nádorhelyettesi jogkörök ismeretében, erre alább még visszatérünk.

Druget Fülöp nádorsága (1323–1327) idején szintén azzal a „hagyományos” rendszerrel találkozunk, hogy a két helyettes közül az egyik, Tamás, Budán keltezte okleveleit és titu-

²⁰ A falvakra: ÁMTF IV. 566., 575.

²¹ 1314: DL 69660., 69661. (ANJOU-OKL. III. 759. sz., 823. sz.)

²² Domonkos halála után ugyanis bizonyos „király által kiküldött bírák” működési területe Pest megyét is lefedte. Mivel ezek a bírák a nádor halála után, bizonyos jogköreit gyakorolva jártak el, ezért valószínű, hogy Domonkos működési területe Pest megyére is kiterjedt (ld. ZSOLDOS 2012A. 48–49.). Ha pedig kiterjedt, akkor könnyen lehet (bár természetesen nem teljesen bizonyos), hogy alnádort is állított.

²³ HO VIII. 411–412., DL 3652., DF 200110., ZICHY I. 216–217., DL 86950. (ANJOU-OKL. VI. 571., 629., 775–776., 830., 838., 848. sz.)

²⁴ DL 96082., 96083., 50718. (ANJOU-OKL. VI. 508., 517., 600. sz.)

²⁵ DL 96082. (ANJOU-OKL. VI. 508. sz.)

²⁶ Engel Pál az archontológiában a nádori tisztséget 1323. jan. 14-ére még üresedésben lévőnek mondja (ENGEL: ARCHONT. 2.). Ám a hivatkozott oklevél (DL 40417.) csak annyit mond, hogy nem tudják I. Károly parancsát kihirdetni Pest megyének, mert az *alnádori* tisztség üresedésben van éppen. Dózsa budai alnádora 1322. november 27-én még oklevelet adott ki (ANJOU-OKL. VI. 848. sz.), de ez az utolsó olyan adat, amely Dózsa működését sejteti. Fülöp azonban dec. 6-án még királynei támokmester volt (ANJOU-OKL. VI. 857. sz.). Mivel Károly ekkortájt a térségtől távol, Temesvárot tartózkodott (ANJOU-OKL. VI. 863. sz.), mindenképpen kellett némi idő, amíg Dózsa halálának a híre eljutott hozzá, illetve a kinevezés Fülöphöz. Beszédes ugyanakkor, hogy Károly 1322. dec. 27-én már levelében arra utasította a budai káptalant, hogy egy parancsát mutassák be a pesti ispánnak (azaz az alnádornak). Erre válaszolt a káptalan jan. 14-én a hivatkozott oklevélben, hogy az alnádori tisztség nincs betöltve. Bár lehet, hogy Károly és kancelláriája nem gondolt arra, hogy a pesti ispáni cím össze van kötve az alnádorival, ám valószínűbb, hogy éppen fordítva történt: azzal számoltak, hogy a tisztség a levél Budára érkezésekor már nem lesz üresedésben, vagyis a nádori kinevezést Károly már maga mögött tudta. Ez esetben Fülöpöt valamikor december 6 és 27 között tette meg nádorrá.

lusában is ott szerepelt a „Bude residens” („Budán székelő”) kitétel.²⁷ A másik helyettes, Perényi Miklós egy kivétellel mindig Vizsolyban, Fülöp kúriájában.²⁸ Az addigi terminológia azonban felbomlott. Perényi Miklós a már megszokott *viceiudex ... palatini* elnevezést használta,²⁹ viszont Tamásnál az addigi gyakorlat fényében joggal elvárható *vicepalatinus* helyett 1324-ig úgyszintén a *viceiudex* megnevezés élt. Aztán 1325-től következetesen a *iudex ... palatini Bude residens* titulussal illették,³⁰ ami rangemelkedést (de legalábbis terminológiai megkülönböztetést) jelent a Vizsolyban ítélkező Miklóssal szemben, hiszen ő mindvégig *viceiudex* maradt. Ezt a terminológiai különbségtételt leszámítva (a *viceiudex-iudex* átalakulás magyarázatára alább szintén visszatérünk) Tamás minden egyéb téren a korábbi budai alnádorok gyakorlatát követte.

Fülöp utóda, Druget János Óbudán rendezte be székhelyét,³¹ amely már önmagában is feleslegessé tette a budai és a kúriai albirói tisztség szétválasztását. Jánosnak 3 helyetteséről is tudunk. Gekemen óbudai alvárnagy régóta hűséges emberének számított, ám őt csak ideiglenes jelleggel nevezték ki az albirói posztra 1329-ben.³² Gekemen egyébként megmaradt óbudai alvárnagynak, és bő fél évvel később már csak ilyen minőségben adott ki oklevelet az új albiróval, Péterrel együtt (*comitis Petri viceiudicis et comitis Gyekmeni vicecastellani domini Johannis palatini de Veteribuda*).³³ Péter még egyszer bukkant fel az év folyamán,³⁴ többször nem hallunk róla (hacsak nem volt azonos az 1333-tól az óbudai kúriában működő Péter mesterrel, nádori protonotáriussal,³⁵ de ez nem valószínű). 1333-ban Gergely albiró bukkant fel kétszer is, szintén *viceiudex* titulussal említve.³⁶ Mindhárom albiró Óbudához kötődött. Eközben az elhunyt Fülöp vizsolyi albirója, Perényi Miklós is tovább folytatta ott működését, csak ekkor már Druget János fia Vilmos égisze alatt, aki a Druget-tartomány igazgatását kapta meg I. Károlytól. Perényi Miklós 1328-ban segített átvenni a tartományt, közreműködött abban, hogy Vilmost beiktassák az egyes várakba, és a hozzájuk tartozó birtokokba.³⁷ Később ugyanazt a bíraskodási gyakorlatot vitte tovább, amit Fülöp alatt is képviselt, még a megszokott titulussában is csak az uraként megjelölt személy változott (*comes Nicolaus viceiudex magistri Wyllermi*).³⁸ Mikor Vilmos nádorhelyettesi címet kapott, akkor is Perényi Miklós

²⁷ Az adatok nagy száma miatt csak a regesztákra hivatkozunk: ANJOU-OKL. VII. 275., 351., 395., 411. sz., stb. VIII. 349., 547. sz., IX. 538., 551. sz., X. 137., 169., 272. sz. stb., XI. 33., 261. sz. Egy alkalommal, 1325-ben nem Budán keltezett, hanem a Zala megyei Újudvaron, de akkor okt. 7-én a nádor parancsára közgyűlést tartott Zala megyének, ez a magyarázat (ANJOU-OKL. IX. 442. sz.).

²⁸ ANJOU-OKL. VII. 63., 337., 428–429., 505. sz., stb., VIII. 24., 70., 99., 106., 141. sz., stb., IX. 20., 49., 51., 83., 98., 117. sz., stb., X. 15., 21., 111., 150., 171., stb., XI. 85–86., 185., 206., 283., 289. sz. stb. Egy ismert alkalommal keltezett máshol, a Borsod megyei Boldván: ANJOU-OKL. VII. 704. sz.

²⁹ Egy-egy egyedi titulus előfordul: *vices ... palatini* a legelső ismert levelében (nyilván még nem szilárdult meg a terminológia: DL 96098., ANJOU-OKL. VII. 63.); *vicecomes ... palatini* – saját intituláció, ám ez az oklevél csak másolatban maradt fent, és vlsz. elírás (DF 266216., ANJOU-OKL. XI. 206. sz.); a leleszi konvent egy alkalommal csak *comesnek*, Valter főesperes pedig egyszer *vicepalatinusnak* említette (DL 50835., 50843.; ANJOU-OKL. X. 529. sz., XI. 202. sz.).

³⁰ Egy kivétellel, a csatári konvent említésében ugyanis még a régi sablon (*Thome viceiudicis Filippi palatini*) szerepel (ZALA I. 480., ANJOU-OKL. IX. 551. sz.).

³¹ ZSOLDOS 2012B. 531.

³² Oklevelének intitulációja: „comes Jekuminus castellanus de Veteri Buda, viceiudex ... Johannis palatini pro tempore constitutus” ZICHY XII. 7. (ANJOU-OKL. XIII. 222. sz.). Személyére: ZSOLDOS 2012B. 528., 531.

³³ 1330. jan. 21.: DL 376. (ANJOU-OKL. XIV. 52. sz.)

³⁴ A leleszi konvent 1330. júl. 24-i oklevele említette (*comitis Petri vice iudicis ... Johannis Drugeth ... palatini*): DF 265526. (ANJOU-OKL. XIV. 430. sz.)

³⁵ 1333. okt. 18.: AO III. 39. (ANJOU-OKL. XVII. 469. sz.)

³⁶ AO III. 11. (ANJOU-OKL. XVII. 121., 142. sz.) Gergely személyére ld. ZSOLDOS 2012B. 532. 47. jz.

³⁷ DL 2130. (ANJOU-OKL. XII. 45–46. sz.)

³⁸ Ez az intituláció Miklós 1330. febr. 7-i oklevelében található (DL 60199.), de máskor is ugyanez volt.

maradt a vizsolyi albirája, ám nádorrá emelkedése után nem tartotta meg, pedig biztosan nem halt meg.³⁹

János utódjának, Druget Vilmosnak (1334–1342) négy helyettesét ismerjük. Dénes fia Jakabot I. Károly egy ízben *vicepalatinus*nak nevezte,⁴⁰ egyébként Vilmos és a saját okleveleiben is az ekkor általánosnak számító *viceiudex* megnevezéssel illették. Jakab még dédesi várnagy volt Druget Fülöp idején, és akkor került Vilmos szolgálatába, amikor az a tartomány mellett annak „személyzetét” is átvette.⁴¹ Az időleges albirói titulus mellett Gömör megyei alispán volt, és sokszor a megye ügyei kapcsán bukkant fel.⁴² Esetleges óbudai tartózkodására is utalhat a budai alnádornak kijáró *vicepalatinus* név mellett az a Budán, Vilmos nádor nevében kelt oklevél, amely szerint egy békebírságot a nádornak és Jakab alnádorának is megfizettek ott.⁴³ Jakab összes albirói megjelenése az 1335-ös évhez köthető, és 1336-ban már csak gömöri alispánságát említik az oklevelek.⁴⁴ 1339-ben egy bizonyos Bertalan a *viceiudex*, aki fogott bíróként döntött az országbíró ítélkezésének helyszínén, Visegrádon.⁴⁵ Az ügy egyéb fogott bírái (az országbírói albiró és protonotárius) az országbírói kúriához kötődtek. Az oklevelek szerint a bírók a döntést április 25-re ígérték, végül május 8-án számoltak be róla Pál országbírónak. Bertalan tehát a nádor akkori székhelyén, Visegrádon tartózkodó albiró volt, ám az 1339-es év kivételével nem hallunk róla. Csak egyetlen 1342. évi említésből ismerjük Mikocsa fia Pétert, akit szintén a nádor *viceiudex*ének neveztek, és I. Károly Visegrádon kiadott oklevelének a hátulján említették, ti. hogy a királyi oklevelet az ő és egy bizonyos Tumpus feljegyzése alapján állította ki a királyi kancellária.⁴⁶ Mindebből az következik, hogy Péter Visegrádon, a nádori kúriában tevékenykedett, vagyis az ura környezetében. Az itteni helyettesek tehát óbudai és visegrádi székhelyű albirónak tűnnek. Arról nem tudunk, hogy Vilmos a nádorrá választása után a vizsolyi kúriában is betöltötte volna az albirói tisztséget. Perényi Miklóst valamiért leváltotta, és ő utána legközelebb vizsolyi albirónak csak „Ruszkai” Benedek fia Izsép mester *viceiudex*et nevezte ki, aki 1339–1341 folyamán bukkan fel, utoljára biztos módon 1341 augusztusában említi őt a váradelőhegyi konvent, miszerint az ő oklevele utasítására küldték ki tanúságukat egy Bihar megyei birtok felosztására.⁴⁷ Ezen kívül Zsámboki Miklós nádor 1342. december 2-án kelt oklevele tartalmilag átírta Izsép egy keltezetlen oklevelét, és ebből – ha nem is teljesen biztosan – arra következtethetünk, hogy október 13-án is hivatalban volt még.⁴⁸ Kinevezése valóban az első felbukkanása környékén

³⁹ Perényi Miklós további sorsára lásd DF 264163., DL 96186–96187. (ANJOU-OKL. XIX. 43., 698. sz.)

⁴⁰ 1335. márc. 2.: CD VIII/7. 271. (ANJOU-OKL. XIX. 84. sz.)

⁴¹ ZSOLDOS 2012c. 36., 39.

⁴² AO III. 169–170., 190. (ANJOU-OKL. XIX. 283., 479. sz.). Szintén Gömör megyei vonatkozásának tekinthető az az oklevele, amelyben a nádori bíróság előtt való megjelenésre szólította fel Benedek fia Lászlót (AO III. 199., ANJOU-OKL. XIX. 574. sz.), mivel Lászlót csetneki származása (ld. DL 2875., ANJOU XIX. 303. és 306. sz.) ehhez a megyéhez köti.

⁴³ DL 51008. (ANJOU-OKL. XIX. 352. sz.)

⁴⁴ DL 3019., 3023. (ANJOU-OKL. XX. 426., 429., 447. sz.)

⁴⁵ AO III. 545., DL 58504. (ANJOU-OKL. XXIII. 204., 260., 556. sz.)

⁴⁶ „*assecuracio de noticia personalis Tumpus et Petri filii Micocsa viceiudicis domini palatini*” AO IV. 191. (ANJOU-OKL. XXVI. 38. sz.)

⁴⁷ 1339. aug. 19.: ANJOU-OKL. XXIII. 503. sz. 1341. aug. 5.: ANJOU-OKL. XXV. 546. Engel Pál archontológiájában tévesen szerepel Izsép első felbukkanásának a dátuma (1337. okt. 6.), a megadott forrás egy 1340. évi oklevelet takar (AO IV. 44.). Ezen kívül az archontológia szerint „volt” albiróként említik 1341. jan. 13-án. Ez szoros értelemben véve tényleg igaz („*iuxta continenciam literarum magistri Isep quondam viceiudicis eiusdem Vilermi palatini de Visu*” – KÁROLYI I. 192.), ám az említés Zsámboki Miklós nádor 1351. évi okleveléből származik, és mindenkit, pl. Druget Fülöpöt, vagy éppen magát Druget Vilmos nádort is néhainak említik benne („*Philippi quondam palatini*”; „*Vilermi Drugeth quondam palatini bone memorie predecessoris nostri*”), így mindezt az átíró oklevél megfogalmazásának kell tartanunk.

⁴⁸ Az oklevél: MES III. 475–480. (ANJOU-OKL. XXVI. 622. sz.). Izsép oklevelének tartalmi átírása: MES III. 476–478.

történhetett. 1339 nyarán maga Vilmos nádor is Vizsolyban tartózkodott éppen,⁴⁹ és kezdetben csak néhány ügyet bízott Izsépre alkalmilag, mert az albíró több korai oklevelének az intulációja is kiemelte, hogy ő éppen az akkor tárgyalt esetnek a nádor által állított bírója.⁵⁰ A nádor augusztus végén otthagya Vizsolyt, és nekiállt közgyűléseket tartani a környező megyék számára.⁵¹ Ezek után október végére újra visszatért Vizsolyba és a Szepességbe.⁵² Mindezalatt Izsép mester is intézkedett a régió ügyeiben, továbbra is kiemelve, hogy a ráruházott nádori hatáskörénél fogva tette mindezt.⁵³ Novembertől kezdve Izsép okleveleiben elmaradt a külön nádori legitimációra való hivatkozás, amely azt mutatja, hogy megszilárdult a helyzete. Vilmos ezek után egészen 1341 nyaráig fel sem kereste a családi birtok bírói központjaként szolgáló vizsolyi kúriát, főként Visegrádon tartózkodott. Az 1339 novemberétől 1340 decemberéig bezárólag terjedő bő egy évből Izsépnek 22 oklevelét ismerjük, amely (a forráspusztulással is számolva) elég aktív bírói tevékenységre utal.⁵⁴ 1341-ben viszont – bár közvetett, elszórt adatokból úgy tűnik, hogy Izsép még hivatalában volt, az oklevéladás mértéke drasztikus csökkenésen ment keresztül. Már ennek sem tudjuk a biztos magyarázatát, mint ahogy annak sem, hogy mi volt az oka, hogy Vilmosnak pont ekkor jutott eszébe az, hogy egy ilyen helyettes hagyjon hátra Vizsolyban, korábban miért nem. A válasz véleményünk szerint a nádori kúriák átrendeződésében keresendő. Vilmos 1339-ben már tudatosan készülhetett a saját központjának Visegrádra helyezésére, és az addig viszonylag sűrűn látogatott vizsolyi kúria háttérbe szorítására. Emellett azt már mások is megfigyelték, hogy Vilmos főként a páratlan években tartott tömeges közgyűléseket,⁵⁵ így 1339-ben, Izsép kinevezésekor már eleve tervezhette azt, hogy 1341-ig, amíg a közgyűlések amúgy is ide nem szólítják, már nem fog többé Vizsolyba visszatérni. Ez viszont indokoltta tette akkor még egy helyettes hátrahagyását, hiszen nem szüntethette meg teljesen azt a vizsolyi kúriát, amely akkor már évtizedek óta a térség bírósági központja volt. Ezért hosszabb kihagyás után ismét kinevezett ide egy albíró, így „kísérletezett” a Druget-tartomány igazgatásával. A jelek szerint nem volt meglepődve ezzel a módszerrel sem, mert 1341-től kezdve már az összes tartományi ügyét ő intézte Visegrádról (vagy Nagymarosról). Izsép működését már hivatalos leváltása előtt is visszafogta, csak ez lehet az egyetlen magyarázat arra, hogy 1340 decemberéig majdnem hogy „tömeges” oklevél-kibocsátásáról beszélhetünk, ám 1341 folyamán már egyetlen oklevel sem ismert, holott 1341 őszéig még biztosan hivatalában volt – pusztán forráspusztulással nem magyarázhatunk egy ilyen hirtelen váltást. Valószínű, hogy sokaknak (talán magának Vilmos nádornak is) sértette az érdekét egy ilyen „túl aktív” nádorhelyettes.

Ezen áttekintés után térjünk rá az alnádor és az albíró közti másik fontos különbségre, amelyet a bevezető során már megemlígettünk, ti. hogy csak az alnádor rendelkezett önálló döntési jogkörrel, az albíró nem. Az, hogy az albírák oklevelet bocsátottak ki, még nem jelentette azt, hogy önálló döntési jogkörrel rendelkeztek volna. Ez talán már a tatárjárás előtti időszakban is így volt, amikor még csak egyféle helyettes dolgozott a nádor mellett. Kőbölküti Péter két 1234. évi oklevelét nádorának, Dénesnek az átírásából és ezáltal megerősítéséből

⁴⁹ Vilmos Vizsolyi tartózkodására ld. ANJOU-OKL. XXIII. 478., 510–512. sz. (1339. aug. 10., 1339. aug. 23. Ezek pont középfogják Izsép első oklevelének aug. 19-i keltét).

⁵⁰ 1339. aug. 19.: „Magister Iseyp viceiudex magnifici viri domini Villermi Druget palatini et iudicis Comanorum, in eiusdem terminis et tenutis constitutus”. 1339. szept. 29. „Nos magister Isyp viceiudex magnifici viri domini Villermi Druget palatini et iudicis Comanorum in tenutis eiusdem deputatus” Mindkét oklevél jelzete: DL 56894. 1339. okt. 20.: „Nos magister Iseyp viceiudex magnifici viri domini Wyllermi Drugetter palatini et iudicis Comanorum, in eiusdem terminis et tenutis constitutus” DL 40814.

⁵¹ KRUTÁK 2012. 430–431.

⁵² DF 232778., CD VIII/5. 273–275., DF 232810. (ANJOU-OKL. XXIII. 646., 655., 676. sz.)

⁵³ DL 40814., 96211. (ANJOU-OKL. XXIII. 643., 644. sz.)

⁵⁴ 1339 novemberétől: ANJOU-OKL. XXIII. 678., 679., 694., 708., 715., 738. sz. ANJOU-OKL. XXIV. 92., 129., 227., 230., 293., 494., 517., 545., 567., 578–580., 595., 596., 610., 724. sz. Ezen kívül még egy 1341. febr. 28-án kiadott oklevelét említette Vilmos: ANJOU-OKL. XXV. 820. sz.

⁵⁵ NYERS 1934. 56.; KRUTÁK 2012. 433.

ismerjük (a nádor konkrétan közölte is, hogy Péter elhozta neki az oklevelét megerősítés végett).⁵⁶ Tomaj nembéli Dénes albirájának, Albertnek a levelét is átírta a nádor.⁵⁷ A tatárjárás után, mint szó esett róla, már számolhatunk azzal a kettős rendszerrel is, hogy Pesten vagy Budán székel a *vicepalatinus*, míg a nádor környezetében a *viciudex*. Ha megvizsgáljuk az egyes intézkedéseket, akkor a budai (pesti) alnádornak ismerjük lezárt, saját jogán kimondott döntéseit éppúgy, ahogy a per közbülső állomásaként kiadott okleveleket is (perhalasztás, idézés).⁵⁸ Hogy az alnádor a 13. század második felében teljes jogú bíróként járhatott el, mutatja IV. László egy keltezetlen (de vlsz. 1279-ben kiadott)⁵⁹ oklevele. Az oklevélben László leírta, hogy Uza fia Péter a birtokait a margitszigeti apácáknak adta, amint ez V. István oklevelében is benne van. Ám miután az ellenfelei megölték őt a párbajtéren, a birtokai Gergely alnádor (*comes Georgius vicepalatinus*) kezére jutottak ítélezése címén (*pro suis iudiciis*). Az apácák az adománylevélre hivatkozva maguknak kérték ezeket a birtokokat, és ezt László is jóváhagyta.⁶⁰ Az itt említett Gergely alnádor egy levelében a „vicepalatinus Bude residens” névvel illette önmagát, tehát biztosan az ott székelők közé tartozott.⁶¹ Az pedig, hogy az ítékezésből kifolyólag az ő kezére háramlott a pervesztes birtokainak kétharmad része, mutatja, hogy itt ő volt a bíró a saját jogán. Ezzel szemben olyan oklevéllel, amelyben a *viciudex* zárt le egy pert saját jogon, az Árpád-kor folyamán nem találkozunk. Sándor, Roland albirája párbaj tartását rendelte el egy hatalmaskodási ügyben, Amadé egy ismeretlen albirája elhalasztott egy olyan pert, amely korábban Amadé előtt folyt, János albíró szintén elhalasztott egy pert, Pál albírónak pedig két olyan oklevelét is ismerjük, amiben a feleket a jászói konvent elé idéztette.⁶² Emellett „hiteleshelyi” funkciót is folytattak azzal, hogy az előtte megegyező felek számára oklevelet állítottak ki a saját nevük alatt, megerősítve az egyezségüket.⁶³ Igaz, itt nem került sor a színük előtt perre, így az önálló bírói jogkör ezeken az eseteken nem lehet egyértelmű módon lemérni. Ugyanezt tapasztaljuk a 14. században Kopasz nádor helyettese, László esetében. László Kopasz távollétében, 1314 nyarán⁶⁴ kezdett meg néhány pert, több alkalommal a leleszi konvent elé utalta a feleket, és új megjelenést írt elő. Máskor csak nyugtázta, hogy az egyik ügyben újra visszatértek a kijelölt időpontra, és bemutatták a leleszi konvent oklevelét. Bár a szokásjog szerint ez utóbbi esetben már meghozhatta volna ítéletét, de a konkrét döntés ebből az oklevélből is hiányzott.⁶⁵ László az itt hivatkozott egyik oklevelében *vicepalatinus*-nak, a másikon *viciudex palatinine*-nek nevezte saját magát, de az, hogy diplomáit Kopasz territóriumán keltezte (Adorjánban és Mérken), továbbá a konkrét döntésektől való „ódzkodása” egyértelműen az albírói, és nem a (budai) alnádori jogkörrel rokonítja hivatalát. Bár a fenti megfigyelést elvileg lehetne a kevés forrás által generált torzképpel is magyarázni, ám a tendencia ugyanaz marad később is.

⁵⁶ HO VIII. 32. (RP 38. sz.), DF 200920. (kiadása: RP 40. sz.)

⁵⁷ DL 96256. és DL 41010. (a vonatkozó részek kiadása: RP 52–53. sz.). Az átírás ellenére a felek megtartották Albert eredeti levelét is, mert a 14. században mindkettőt be tudták mutatni.

⁵⁸ ZICHY I. 77. (RP 176. sz.); HEVES 51. (RP 197. sz.); ZALA I. 118–119. (RP 203. sz.); DL 90791. (RP 237–238. sz.); HO VIII. 383–384. (RP 288–289. sz.). Tamás alnádor esetében ugyan megkérdőjelezi az eljárásának saját jogúságát az, hogy Ába Amadé pecsétje függ az oklevélén (KIS-PETRIK 2008. 25–26., RP 238. sz. reg.), de ez valószínűleg utólagos fejlemény, hiszen a megerősítő formulában a saját pecsétjével (*sigilli nostri*) való pecsételéssel írt. A pemyertes fél talán a biztonság kedvéért át akarta íratni Amadéval is az oklevelet, ami egyébként elég hosszú, és talán ezért csak a pecsétet cserélték ki rajta.

⁵⁹ ZSOLDOS: ARCHONT. 21. (Gergely alnádornál)

⁶⁰ MON. BP. I. 181. (RA 3568. sz.)

⁶¹ HEVES 51. (RP 197. sz.)

⁶² DL 93896. (RP 168. sz.), ZICHY I. 121. (Datum pro memoria-oklevél, kibocsátójára vonatkozó érveket lás RP 272. sz.), DL 75215. (RP 318. sz.), HO VII. 360. (RP 327. sz.); DF 269488 (ANJOU-OKL. I. 706. sz.)

⁶³ DL 75155. és DL 75156. (kiadásuk: RP 317., 321. sz.); DF 266084. (ANJOU-OKL. III. 790. sz.)

⁶⁴ Kopasz ugyanis ebben az időben a Délvidéken tartott közgyűlést Szerém, Bács és Valkó megyéknek, ld. AO I. 350–353. (ANJOU-OKL. III. 793–794. sz.)

⁶⁵ DL 69660. (ANJOU-OKL. III. 756, 759. sz.); DL 69661. (ANJOU-OKL. III. 782–783., 823. sz.)

Péter „általános bíró” Debreceni Dózsa 1322. évi hivatali ideje alatt hasonló ügyeket látott el, mint a legtöbb nádori albíró: igazolásokat adott ki arról, hogy bevallottak egy fizetési kötelezettséget, vagy éppen megfizettek egy tartozást.⁶⁶ Az alá rendelt *viceiudex*e hasonló okból bocsátott ki oklevelet: igazolta egy bírság megfizetését.⁶⁷ Nem lehetetlen ugyanakkor, hogy egyéb ügyekben is eljár, csak nem a maga nevében. Dózsa nádorsága alatt mutatható ki először biztos módon az, hogy amíg ő *generalis congregati*okat tartott az egyes, fennhatósága alá tartozó megyék számára, azzal párhuzamosan a debreceni nádori kúriában is folyt oklevél-adás az ő nevében.⁶⁸ A nádor személye itt szakadt el először bizonyítható módon a nádori „hivattól”, ami egy intézményesülési folyamat kezdetét jelzi. Hogy a nádori kiadványok mögött pontosan kik álltak, nem tudható biztosan, de leginkább Péter *iudex generalis*ra gyanakodhatunk, akinek újszerű jogköre (ti. okleveleket adhat ki a nádor távollétében az ő nevében) magyarázza azt a terminológiai rangemelkedést is, hogy kúriai helyettes létre *viceiudex*ből *iudex*é „lépett elő”, saját *viceiudex*szel. Mindezzel párhuzamosan Dózsa budai alnádora egyértelműen önálló pereket vitt, bírói döntéseket hozott.⁶⁹

Druget Fülöp idején hasonló kettős szisztémával találkozunk. A vizsolyi kúriáján működött Perényi Miklós, aki már nádorsága előtt is szolgálta Fülöpöt, udvarbírói (*iudex curie*) tisztséget betöltve. Miután Fülöp elnyerte a nádori méltóságot, Miklós is *viceiudex*é emelkedett, de feladata lényegében ugyanaz maradt, amit udvarbírói megbízatása alatt is betöltött: Vizsolyban székelve ellátta a környező megyék bírói ügyeit. Az ő feladata így nem is közvetlenül nádorhelyettesi tisztségéből fakadt, hiszen már azelőtt is ezt csinálta. Zömében ő is csak közvetlen bírói döntéseket nem igénylő rutinesetekben működött közre. Perbe idézett, a meg nem jelenteket bírsággal sújtotta, pert halasztott, igazolta az előtte tett bevallásokat és bírságmegfizetéseket, utasításokat adott a hiteleshelyeknek egy-egy vizsgálat elvégzésére, esetleg párbajt vagy esküt ítélt.⁷⁰ Ha el is rendelt birtokba iktatást, birtokfelosztást, akkor az nem egy per lezárásaként, hanem a felek kérésére történt.⁷¹ Egy olyan nagyobb szabású per folyamáról tudunk, amelyben – úgy tűnik – saját jogán hozta meg a döntést is: 1324-ben kellett ítélnie a Szabolcs megyei Mihálylaka birtok ügyében, amelyet Perbard mester „a színünk előtt bírói úton” (*coram nobis ordine iudiciario*) kapott vissza tőle.⁷² Mivel Fülöp nádorsága

⁶⁶ DL 96083., 50718. (ANJOU-OKL. VI. 517., 600. sz.)

⁶⁷ DL 96082. (ANJOU-OKL. VI. 508. sz.)

⁶⁸ Dózsa 1322. máj. 22-én nyitja meg Kállósemlőben a közgyűlést Szatmár, Szabolcs, Szolnok és Kraszna megyék számára. A közgyűlésen május 24-én és 25-én további okleveleket is kiadott (ANJOU-OKL. VI. 581., 587–588. sz.). Ezzel párhuzamosan a kb. 60 km-re lévő debreceni kúriában máj. 21–22-én is kelt nádori oklevél (ANJOU-OKL. VI. 579., 582. sz.). Jún. 6-án szintén Kállósemlőben nyitotta meg a közgyűlést (ezúttal Bihar, Szabolcs és Szatmár megyéket sorolva fel), és az egyik ügyben 7-én adott ki oklevelet ottani kelettel (ANJOU-OKL. VI. 620. sz.). Ezzel párhuzamosan jún. 6-án, majd 9-én is kelt egy-egy nádori oklevél Debrecenben is (ANJOU-OKL. VI. 617., 623. sz.). Hogy Dózsa nem Debrecenben, hanem a közgyűléseken volt személyesen jelen, abból sejthető, hogy az ottani okleveleket a nádori nagypécsettjével hitelesítette, amely inkább kötődött az ő személyéhez. Egyébként hasonló szisztémával találkozunk majd Druget Vilmos nádorsága alatt is.

⁶⁹ A margitszigeti apácák Pilis megyei Derzsülése földjének ügye: AO II. 15–17., DL 3652. (ANJOU-OKL. VI. 568., 570., 571. sz.) Az őbudai királyi udvar egyik officialisának pere az Esztergom megyei gyermelyi népekkel: DF 200110. (ANJOU-OKL. VI. 775–776. sz.) Imre barsi ispán és a szigeti apácák hospesinek pere Imre Szigetbecse (Nagysziget) birtokának feldúlása miatt: ZICHY I. 216–217. (ANJOU-OKL. VI. 830., 838. sz.) Imre barsi ispán pere Domonkos szekszárdi apáttal a Baranya megyei Oros föld kapcsán: ZICHY I. 213–214., DL 86950. (ANJOU-OKL. VI. 629., 848. sz.), lásd még Druget Fülöp budai albirájának, Tamásnak az oklevelét is erről: DL 86956. (ANJOU-OKL. VII. 563.)

⁷⁰ Pl. ANJOU-OKL. VII. 337., 418., 428., 429., 505., 566., 657. sz.; ANJOU-OKL. VIII. 24., 61., 70., 141., 159., 229., 235., 279., 308., 315., 429., 450–451., 467–468., 473., 484., 531–532., 550. sz.; ANJOU-OKL. IX. 20., 22., 45., 49., 103., 164., 216., 246., 253., 293–294., 343., 355., 370., 392., 438., 465., 516., 523., 558. sz.; ANJOU-OKL. X. 15., 200., 279., 328., 337., 402., 411., 418., 465–466., 487., 498., 514., 525., 542–544., 552. sz.; ANJOU-OKL. XI. 70., 85–86., 206., 283., 289., 364. sz.

⁷¹ ANJOU-OKL. VII. 603. sz.; ANJOU-OKL. VIII. 106. sz.; ANJOU-OKL. X. 134., 150. sz.

⁷² ANJOU-OKL. VIII. 141., 160., 548–549. sz. Az idézett rész: ZICHY I. 271. 548. sz.

alatt több, mint 80 oklevelet ismerünk Miklóstól, ez az egyetlen alkalom semmiképpen nem tekinthető releváns példának. Olyan esettel is találkozunk ellenben, amikor Miklós albiró a nádor jelenlétének hiányára hivatkozva odázott el egy döntést. 1324. június 17-én elhalasztott egy pert a királyi sereg hadoszlásának 15. napjára, és akkor „urunkat, Fülöp nádort megkérdezzük a fenti ügy kapcsán” (*dominum nostrum Phylippum palatinum interrogabimus de premissis*).⁷³ 1325-ben egy színe előtt lezajlott megegyezésről kiállított egy oklevelet, emellett megígérte a feleknek, hogy amikor visszaviszik az oklevelet, „az urunknak, a nádornak az autentikus oklevelét állíttatjuk ki a mondottakról”.⁷⁴ A szokott záróformula átalakítása mutatja, hogy igazán jogbiztosító hitelességű oklevelet a nádor adott ki csak. Perényi Miklós bármilyen aktív albiró is volt tehát, olyan szintű döntéshozói jogosítványokkal nem rendelkezett, mint a vele párhuzamosan hivatalban lévő budai alnádor, Tamás. És itt térnénk vissza a Tamás titulusában bekövetkező terminológiai változás magyarázatára, amellyel fentebb adósak maradtunk. Mint szó volt róla, kezdetben Tamás budai alnádort éppúgy *viceiudex*nek nevezték a források, mint a vizsolyi kúrián működő Perényi Miklóst. Am nem sokkal később a megnevezése *iudex ... palatini Bude residens* lett, vagyis „Budán székelő nádori bíró”, és mindvégig következetesen az is maradt. A rangemelő elkülönítés véleményünk szerint annak tudható be, hogy Tamásnak joga volt a saját nevében döntéseket hoznia, tehát joggal illette meg őt a „bíró” cím, ellentétben Perényi Miklóssal, aki mindvégig „albiró” maradt. Természetesen nem lehetetlen, hogy Perényi Miklós is zárt le pereket, csak az erről szóló oklevelet nem a saját nevében, hanem nádori intulációval látta el (a már fentebb idézett oklevél azon ígérete, hogy a nádor autentikus oklevelét állíttatja ki egy ügyről, akár erre is utalhatna, igaz, jelenthethet egyszerű közbenjárást is). Ha történt is ilyen eset, az nem változtat azon a tényen, hogy Miklós mint albiró nem rendelkezett saját döntéshozatali joggal, és Tamás címváltozása is jól mutatja, hogy a kortársak szemében a döntési jogosítványokkal ellátott hatóságot viszont nem lehet *viceiudex*nek nevezni.

Druget János óbudai nádori székhelye értelemszerűen felborította ezt a szisztémát, akkor már nem volt szükség külön budai alnádorra. A János, és később Vilmos alatt működő helyettesek, mint láttuk, inkább albiró jellegű munkatársak voltak. Erre utalhat a *viceiudex* titulus mellett az is, hogy a nádori kúriában székeltek. Döntési jogkörük kapcsán beszédes, hogy még az egy ízben *vicepalatinus*nak nevezett Jakab esetében is egy békebírságot egyszerűre fizettek a nádornak és Jakab alnádornak.⁷⁵ Vagyis az ügy valószínűsíthetően az alnádor (albiró) előtt folyt, de ő a nádor nevében járt el, ezért járt a bírói juttatásból mindkettőjüknek. A „klasszikus” távolléti budai alnádort, mint ezt Gergely példáján láttuk, teljes egészében megillette a bírói hányad, nem találunk arra példát, hogy osztoznia kellett volna az urával.⁷⁶ Druget János és Vilmos alatt, esetleg lassabb átmenetekkel, de megszűnt a hagyományos budai alnádorság intézménye, helyette az addigi kúriai albíróság költözött Budára. Minderre még egy érvet fel lehet hozni.

Fentebb láttuk, hogy a budai alnádor látta el a pesti ispáni teendőket is. A két jogkör egymáshoz kötődése az 1320-as évek elején még létezett. 1322. november 27-én István, Dózsa budai alnádora (*comes Stephanus vicepalatinus ... Dausa palatini ... Bude residens*) Pest megye 4 szolgabírájával együtt ítélte egy ottani föld ügyében, ami ispáni jogkört sejtet.⁷⁷ Néhány hónappal később, 1323 januárjában már konkrétan is az alnádori hivatalhoz kapcsolták az ispáni teendők ellátását.⁷⁸ Ez az utolsó olyan forrás, amely a két poszt összekapcsolódására

⁷³ DF 285783. (ANJOU-OKL. VIII. 316. sz.)

⁷⁴ „cum autem presentes [litteras] nobis fuerint reportate, litteras autenticas domini nostri palatini super premissis faciemus emanari [!]” DL 96120. (ANJOU-OKL. IX. 122. sz.)

⁷⁵ DL 51008. (ANJOU-OKL. XIX. 352. sz.)

⁷⁶ MON. BP. I. 181. (RA 3568. sz.)

⁷⁷ DL 86950. (ANJOU-OKL. VI. 848. sz.)

⁷⁸ DL 40417. (ANJOU-OKL. VII. 7. sz. A regesztából egyébként kimaradt az alnádorra való utalás.)

utal. A szakirodalom már régebben kimondta, hogy 1342 után Pest megyének nem volt ispánja, a 4 szolgabíró látta el a megye működését.⁷⁹ Am vannak arra közvetett források, hogy már Druget Vilmos nádorsága idején számolhatunk ezzel a helyzettel. Olivér királynéi udvarbíró 1338. július 15-i oklevele írta át tartalmilag Druget Vilmos nádor diplomáját, amelyet a Pest és Pilis megyei szolgabírákkal közösen adott ki a két megye számára tartott nádori közgyűlésen (*litteras ipsius domini Wyllermi palatini ac iudicum nobilium Pestiensis et Pelesiensis comitatum, in congregatione sua generali emanatas*). Ennek tartalma szerint a közgyűlésen a szolgabírók, az esküdtek és a két megye nemesei (*tam predicti iudices nobilium et iurati, quam universi nobiles dictorum comitatum*) megerősítették a nádor számára, hogy a Pest megyei Pécel birtokot korábban ellentmondás nélkül Péter mester, nádori protonotárius részére iktatták.⁸⁰ Ekkorra (az 1290. évi törvény, és persze a szokásjog értelmében) a megyei közgyűléseken a nádor mellett jelen kellett lenni többek között az ispánnak vagy alispánnak, és a szolgabírónak is.⁸¹ Ez az oklevél viszont feltűnően hallgatott a jelenlévő ispánról, vagy bárki más, ispáni jogú résztvevőről, csak a szolgabírák, esküdtek és a helyi lakosok részvételét említette. Ugyanezzel találkozunk Vilmos 1341. április 27-i oklevelében, amikor szintén közgyűlést tartott a megyének Újbécsen. A nádor a Pest megyei *Zahyus* birtok hovatartozásáról ítélt, és az oklevele felsorolta név szerint a jelenlévő 4 megyei szolgabírót, a 12 esküdt ülnököket (*iuratos assessores*) és jelenlévőként említette az „összes” Pest megyei nemest.⁸² A pesti ispánról ismét hallgatott a felsorolás, pedig ha lett volna ott a közgyűlésen olyasvalaki, aki ellátta volna ezt a jogkört, akkor a részletes, a megyei hatóságot név szerint is számba vevő oklevél bizonyára megemlítené volna. Legkésőbb 1338-tól tehát már nem volt senki, aki a pesti ispáni teendőket ellátta volna, amely, az egyéb felsorolt érvek mellett egyértelműen utal arra, hogy az esetlegesen Budán felbukkanó nádorhelyettesek nem a budai *vicepalatinus* intézményes utódai, hanem a nádori kúriával együtt Óbudára költöző albírók. Így tehát a „klaszszikus” kettős alnádorság létezésének a határát Druget János hivatalviselésével húzhatjuk meg, azzal a kitéttel, hogy utódja, Druget Vilmos alatt még felállt egy rövid ideig ez a rendszer. Csak akkor már a távolléti alnádor nem Budán, hanem Vízsolban működött (lzsép).

Ha áttekintjük, hogy az itt ismertetett két nádorhelyettesítési típus hogyan helyezhető bele az alnádori intézmény tágabb történetébe, akkor a következőt látjuk. Az Aranybullák utáni időszakban az 1230-as évek helyettesei leginkább a nádortól függő, önálló döntési jogkör nélküli munkatársainak tűnnek, amely – ha már választani kell – inkább a *viceiudex*-típusú alnádorsághoz áll közelebb. Az 1330-as évektől, mint láttuk, ugyancsak a *viceiudex*-jellegű alnádorság élt inkább tovább (a kivétel nem számottevő és főként nem lett tartós). Tipikusnak tehát mindenképpen az albírói jellegű helyettesítés tekinthető kezdettől fogva, és intézményileg is ez fejlődött tovább az évszázadok folyamán. A *vicepalatinus*-jellegű alnádor egy alig 100 évig fennálló intézmény volt, amit az állandósított, hogy az ország különféle pontjain székelő, és onnan hivatali értelemben nem nagyon elmozduló nádoroknak legyen egy alternatívája az ország szívében, aki a pesti ispáni teendőket is ellátja. Amikor aztán a nádori intézmény változásai miatt a *vicepalatinus*-jellegű alnádor funkciója feleslegessé vált, ráadásul a megyei szolgabírói intézmény kiépülésével és megszilárdulásával az ispáni funkciója is nélkülözhető lett, ez a helyettesítési forma meg is szűnt.

⁷⁹ TRINGLI 2001. 155–156.

⁸⁰ DF 251694. (ANJOU-OKL. XXII. 357. sz.)

⁸¹ DRMH I/1. 45.

⁸² AO IV. 84–85. (ANJOU-OKL. XXV. 237. sz.)

BIBLIOGRÁFIA

- ÁMTF I–IV. GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, 1963–1998.
- ANJOU I–XXXI. *Anjou-kori oklevéltár I–XXXI.* Szerk.: ALMÁSI Tibor–BLAZOVICH László–GÉCZI Lajos–KÓFALVI Tamás–KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc–PITI Ferenc–SEBŐK Ferenc–TÓTH Ildikó Éva. Budapest–Szeged, 1990–2013.
- AO I–VII. *Anjoukori Okmánytár I–VII.* Szerk.: NAGY Imre–TASNÁDI Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920.
- ÁÚO I–XII. WENZEL Gusztáv: *Árpád-kori új okmánytár I–XII.* Pest–Budapest, 1860–1874.
- BERTÉNYI 2000. *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526.* Szerk.: BERTÉNYI Iván, közreműk.: DRESKA Gábor–THOROCZKAY Gábor. Budapest, 2000.
- CD I–XI. *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI.* Studio et opera Georgii FEJÉR. Buda, 1829–1844.
- DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fotótár
- DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
- DRMH I/1. *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary – Decreta regni mediaevalis Hungariae I.* Transl. and ed.: BAK, János–BÓNIS, György–SWEENEY, James Ross. Schlacks, 1989.
- ELENCHUS III/2. *Elenchus fontium historiae urbanae III/2.* Ed.: KUBINYI, András. Budapest, 1997.
- ENGEL: ARCHONT. ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I.* Budapest, 1996.
- GYÖRFFY 1997 GYÖRFFY György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig.* Budapest, 1997.
- HEVES *Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban.* Szerk.: KONDRNÉ LÁTKÓCZKI Erzsébet. Eger, 1997.
- HO I–VIII. *Hazai okmánytár I–VIII.* Szerk.: IPOLYI Arnold–NAGY Imre–PÁUR Iván–RÁTH Károly–VÉGHÉLY Dezső. Győr–Budapest, 1865–1891.
- ÍFMT *Írott források az 1050–116 közötti magyar történelemről.* Szerk.: MAKK Ferenc–THOROCZKAY Gábor. Szeged, 2006.
- KÁROLYI I–V. *A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–V.* Szerk.: KÁROLYI Tibor–GÉRESI Kálmán. Budapest, 1882–1897.
- KIS-PETRIK 2008 KIS Péter, –PETRIK Iván: *Kiadatlan Árpád-kori oklevelek a főváros történetéhez (1192–1298).* In: *Szívvél és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére.* Szerk.: HORVÁTH I. András. Budapest–Salgótarján, 2008. 15–45.
- KRUTÁK 2012. KRUTÁK Anita: *A nádori congregatio intézménye Druget Vilmos nádorsága alatt.* In: *Középkortörténeti tanulmányok 7.* Szerk.: KISS P. Attila–PITI Ferenc–SZABADOS György. Szeged, 2012. 425–438.
- MES I–IV. *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–IV.* Szerk.: KNAUZ Nándor–DEDEK Crescens Lajos–DRESKA Gábor, közrem.: HEGEDŰS András–ÉRSZEGI Géza–TÓTH Krisztina–KALÁSZ Márton–MUDRÁK Attila. Strigonii, 1874–1999.
- MON. BP. I. *Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest I. (1148–1301).* CSÁNKY Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte GÁRDONYI Albert. Budapest, 1936.
- NYERS 1934 NYERS Lajos: *A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307–1386).* Kecskemét, 1934.
- PRT I–XII/B *A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII/B.* Szerk.: SÖRÖS Pongrác. Budapest, 1902–1912.
- RA *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1–4.* Szerk.: SZENTPÉTERY Imre–BORSA Iván. Budapest, 1923–1987.
- RP *Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke.* Szerk.: SZÓCS Tibor. Budapest, 2012.
- RV *Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum – Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom.* Szerk.: BOROVSKY Samu–KARÁCSONYI János. Budapest, 1903.
- SZOVÁK 1989 SZOVÁK Kornél: *Rátót nembéli Rolánd nádor kúriája. A Dunántúl település-története 7.* (1989) 299–316.

- SZŐCS 2012 Szőcs Tibor: A nádori ítélkezés és jogkör területi vonatkozásai a 13. század első felében. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7.* Szerk.: Kiss P. Attila–Piti Ferenc–Szabados György. Szeged, 2012. 411–423.
- TRINGLI 2001 TRINGLI István: Pest megye a késő középkorban. In: *Pest megye monográfiája 1/2. A honfoglalástól 1686-ig.* Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest, 2001. 75–194.
- TRINGLI 2010 TRINGLI István: Pest és Pilis megye sajátos viszonyai a török hódítás előtt. In: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a Veszprémi Püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére.* Szerk.: Hermann István–Karlinszky Balázs. Veszprém, 2010. 369–419.
- ZALA I–II. Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk.: Nagy Gyula–Nagy Imre–Véghegy Dezső. Budapest, 1886–1890.
- ZÁVODSZKY 1904 ZÁVODSZKY Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (függelék: a törvények szövege). Budapest, 1904.
- ZICHY I–XII. A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Pest–Budapest, 1871–1931.
- ZSOLDOS 1998 ZSOLDOS Attila: Visegrád vármegye és utódai. *Történelmi Szemle* 40. (1998) 1–32.
- ZSOLDOS 2012A ZSOLDOS Attila: Rátót nembéli Domokos nádor megyéi. In: *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Szerk.: Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András. Budapest, 2012. 47–52.
- ZSOLDOS 2012B ZSOLDOS Attila: Nádor és helyettese: Druget János és Vilmos. *Történelmi Szemle* 54. (2012) 527–541.
- ZSOLDOS 2012C ZSOLDOS Attila: A Druget-tartomány várnagyai. *Castrum. A Castrum Benes Egyesület Hírlevele* 15. (2012/1–2.) 33–42.
- ZSOLDOS: ARCHONT. ZSOLDOS Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* Budapest, 2011.

DEPUTY INSTITUTIONS OF THE PALATINE UNTIL THE MIDDLE OF THE 14TH CENTURY

Historiography mostly identifies the person who replaced the palatine as 'vice-palatine' (Hungarian: *alnádor*), but, in my opinion, there were in fact two sharply different 'deputy institutions' which existed from the second half of the 13th century. The 'vice-palatine' was called usually *vicepalatinus* in Latin (Hungarian: *alnádor*) and had his seat in Pest, later in Buda, far from the seat of the palatine. He also carried out the duties of the count (*comes*) of Pest, and he discussed and decided on lawsuits in his own right in his seat, so when he administered justice, he did not act for the palatine. Thus, the office of the vice-palatine can be considered relatively independent of the palatine's person, although his designation was a palatinal right. The other substitute was the 'palatinal vice-judge', usually called *viceiudex palatini* (Hungarian: *nádori albíró*). The vice-judge always stayed in the entourage of the palatine, and led his tribunal. Although he could issue charters in his own name, he always acted for the palatine, and – unlike the vice-palatine – he never decided in any case on his own right. (The very few exceptions we know do not basically influence this regularity). This dual deputy system existed until the office holding of John Druget. Since he had his seat in Óbuda, it became pointless to separate the office of the vice-palatine from Buda and that of the vice-judge. During the activity of John and William Druget, the system of the deputies intertwined, only vice-judges worked who were appointed occasionally. From the time of William, the office of the vice-palatine from Buda was vacant. Consequently, nobody carried out the duties of the count of Pest; the affairs of the county were arranged by the four magistrates, the elected judges and administrative officers of the noble county (Latin: *iudex nobilium*, Hungarian: *szolgabíró*, i.e. 'judge of servitors').

A királynéi udvarbírói tisztség és viselői Károly Róbert uralkodása idején

A királynéi udvar – a királyihoz hasonlóan – a több-kevesebb rendszerességgel a királyné környezetében tartózkodó emberek összességét jelentette, mely két jól elkülöníthető rétegből állt; a királynéi udvar báróiból és a különféle királynéi szolgálattelévőkéből.¹ A bárók tisztségei nagyjából megfeleltek a királyi udvar méltóságainak (a nádori tisztség kivételével).² Az 1298-as törvény 24. cikkelye kimondta, hogy a királynéi udvart méltóságokkal és tisztségekkel töltsék be, s azokat magyar nemesek vezessék, és hogy az udvarban a királyné köteles a király által kiválasztott bárókat tartani.³ A rendelkezés érthető, hiszen királyaink külfonból választottak feleséget maguknak, akik szülőföldjükről kísérettel érkeztek, s a királynék inkább közülük választanának tisztségviselőket, háttérbe szorítva a magyar urakat, ezért is hangsúlyozza a törvény szövege, hogy magyar urak szolgáljanak a királyné udvarában. Eszerint tehát az Árpád-kor végén a királynénak elvben nem volt beleszólása, hogy kik legyenek a királynéi udvar tagjai.

A fő kérdés, hogy az anarchia és a dinasztiaaváltás mennyiben hozott változást, és Piast Erzsébet, illetve elődei megválaszthatták-e, hogy kik szolgáljanak az udvarukban. Megfigyelhető, hogy a királynéi tisztségviselők más feladatokat is elláttak, jó lenne tudni, hogy ezek gyarapodása a királynak, vagy a királynénak köszönhető-e. Az udvarbírói méltóság egyike a korai Anjou-kori királynéi udvar legjobban dokumentált pozícióinak, – a királynéi tárnokmesteri és udvarbírói tisztségekről rendelkezünk a legtöbb adattal részben, mert az ő nevük a méltóságsorokban is szerepelt, részben mert a királynéi tárnokmester volt a királynéi udvar legmagasabb méltósága,⁴ az udvarbíró pedig rangban utána következett, így az azt betöltő bárók karriertörténeteiből az egész udvar politikai és társadalmi funkcióira is megpróbálhatunk következtetni. Több esetben a királynéi tisztségeket egy nagyobb hatalmat adó királyi méltóságra cserélték fel, de tudunk olyan esetekről is, mikor például báni tisztség betöltése után kerültek a királyné udvarába. Vajon ez életkorukból adódhatott, vagy valami miatt kikerültek a király kegyéből? Reményeim szerint az egyes életpályák tüzetesebb vizsgálata majd fényt derít a válaszokra.

Károly Róbert uralkodása idejéből öt személyt ismerünk, akik betöltötték a királynéi udvarbírói méltóságot. Forrói Csete fia Aladárt, aki 1309-ben használta a titulust; Ákos nembeli Mikcset, aki 1322 és 1323 között volt a királyné udvarbírája; Hédervári Dénes fia Dezsőt, aki 1323 és 1330 között töltötte be a tisztséget; 1331 és 1336 között Garai Pál viselte a méltóságot, őt pedig Paksi Olivér váltotta 1336-ban és egészen 1360-ig ő volt a királyné udvarbírája.⁵

A következőkben próbálom rekonstruálni az életpályájukat, ami választ adhat majd arra, hogy a király, vagy a királyné emberei voltak-e, illetve milyen méltóságokat viseltek még, mely oklevelekben milyen titulusukat használták, s ezek gyarapodása kinek köszönhető.

Forrói Csete fia Aladár

1309. június 15-én jelen volt Budán az ország egyházi méltóságaival és báróival, nemesseivel és polgáraival, mikor Károly király letette a koronázási esküt, illetve a többi jelenlevővel együtt ő is esküvel erősítette meg, hogy Károlyt Magyarország törvényes királyának

¹ ZSOLDOS 2005. 93.

² ZSOLDOS 2005. 121.

³ ZSOLDOS 2005. 93.

⁴ ENGEL I. 54.

⁵ ENGEL I. 56.

ismerik el.⁶ Ezen kívül még két 1309-es oklevélben találkozunk a nevével, amelyben fiai, Aladár és Jakab között osztotta fel birtokait, és mindkét említett oklevélben szerepel a neve mellett a királynéi udvarbírói titulus.⁷ A budai káptalan előtt ifjabb fiának Jakab mesternek adta a Bereg megyei Szentmiklós,⁸ Szolyva⁹ és Alsóverecke¹⁰ birtokokat, magának és az idősebb fiának, Aladárnak semmilyen jogot nem tartva fenn.¹¹ A másik oklevélben pedig megosztotta fiai között az Újvár megyei Abaújdevecser, Fancsal, Forró és Lock birtokait, a Pozsega megyei Atyauice birtokot és Somogy megyei szőlőit.¹² Talán azért érezte szükségesnek a birtokosztályt, mert közeledni látta halálát, bár 1310. szeptember 21-én még találkozunk a nevével egy birtokügy kapcsán, de ekkor nem szerepel neve mellett a királynéi udvarbírói méltóság.¹³ 1310-ben meglehetősen idős lehetett, ugyanis az első ismert adatunk vele kapcsolatban, hogy 1255-ben Konstantin [székes]fehérvári kanoktól megvásárolta Muhai birtokot.¹⁴ 1262 óta viselt hivatalokat. 1262-ben az ifjabb királyné tárnokmestere volt,¹⁵ és egyebek közt azért adta neki István ifjabb király az Abaújvár megyei Forró, [Abaúj]devecser, Fancsal, Euзд és Gutha falvakat szabad rendelkezési joggal, mert László herceg születését hírül vitte neki.¹⁶ 1263-ban a neki adott öt faluhoz még további birtokokat is adományozott; a Munkács felett levő Bereg megyei Szentmiklóst, valamint Szolyva falut és a [Alsó]verecke földet,¹⁷ ekkor is felesége tárnokmesterének nevezi,¹⁸ ezek alapján 1262 és 1263 között biztosan ő töltötte be a tisztséget. Ezt követően 1274-ből van újabb adatunk tisztségviseléséről, ekkor azonban már a királyné asztalnokmestereként említi Miklós országbíró oklevele, amelyben Aladár és Geanus székesfehérvári kanonok közti vitás ügyben hozott döntést.¹⁹ 1277-ben királynéi asztalnokmesterként szerepel egy oklevél méltóságsorában²⁰ és 1279-ben az egri káptalan bizonyosságlevele szerint Csete fia Aladár királynéi asztalnokmester a Kychi nemesekkel Mikó testvérük megöletése ügyében megegyezett, ekkor tehát még mindig őt találjuk a méltóságban.²¹ 1282-ben Erzsébet királyné, V. István király feleségének udvarbírája,²² 1290-ben pedig Izabella királyné udvarbírája.²³ Életpályáját látva nem kétséges, hogy miért esett rá a választás, hogy 1309-ben a királyné udvarbírája legyen.²⁴

⁶ ANJOU OKL. II./668.

⁷ Csete fia Aladár mester királynéi udvarbíró (ANJOU OKL. II./793.); Aladarius filius Chete Judex curie domine Regine (AO. I. 174.); Aladár mester királynéi udvarbíró (ANJOU OKL. II./794.); magistro Aladaryo Iudice Curie domine Regine (AO. I. 176.)

⁸ ma Cinadievo, Ukrajna

⁹ ma Saljava, Ukrajna

¹⁰ ma Niznie Vorota, Ukrajna

¹¹ ANJOU OKL. II./793. (AO. I. 174.)

¹² ANJOU OKL. II./794. (AO. I. 176.)

¹³ ANJOU OKL. II./960.

¹⁴ Aladario Comite filio Comitum Chete (AUO VII. 291.)

¹⁵ Aladarius Magistri Tauarnicorum domine Regine karissime consortis nostre (AUO VIII. 24.)

¹⁶ AUO VIII. 24. 33–34. o.; RA 1792. Az oklevelet 1263-ban IV. Béla király is megerősítette (RA. 1379., AUO VIII. 41.; 63–64.)

¹⁷ AUO VIII. 45.; 68–69. o.; RA 1908.

¹⁸ Aladarius Magistri Tauarnicorum domine Regine karissime consortis nostre (AUO VIII. 45.)

¹⁹ Aladarius Magister Dapiferorum domine Regine (AUO IX. 49.; 86–88. o.)

²⁰ Aladarius magister dapiferorum regine Hungarie, Aladario Magistro Dapiferorum Domine regine Hungarie (FEJÉR V. 2. 388–389. o.)

²¹ Aladario filio Chethe Magistro Dapiferorum domine Regine (AUO IX. 177., 257–258.)

²² 1282. szeptember 30. Mohács „Aladario iudice curie nostre”(RD 143.)

²³ RD 239.; Aladár életútját vö. ZSOLDOS 2011. 282.

²⁴ A megnevezésből nem derül ki, hogy mely királyné udvarbírája volt Aladár. Károly Róbert 1309-ben már biztosan nős volt, hiszen ismerjük Mária királyné 1306-os oklevelét (ANJOU OKL. II/42.), és a koronázási eskü is kitér a király házassági hűségére (ANJOU OKL. II/668.), de nem szeretnénk állást foglalni az ügyben, hogy a királynak egy, vagy két Mária nevű felesége volt-e. Az ezzel kapcsolatos vitát ld. KRISTÓ 2005.

Aladár viszont nem hálálta meg a kinevezést. Valószínűleg fiait, Aladárt és Jakabot találjuk a 1311-ben Aba Amádé özvegye és fiai által a kassai polgároknak adott tüzszok között.²⁵ Mihály újbátori ispán és 4 szolgabírája 1312. december 24-én kelt oklevele szerint a Forró faluban december 21-én tartott *congregatio generalis*on Miklós fia Kelemen elmondása szerint magához véve a megye emberét, Aladár mester Fancsal falujában feltartóztatta 3 ökrét, mire Aladár mester a köteleességét teljesítő megyei embert megverte, és az ökrök feltartóztatását erőszakkal megakadályozta.²⁶ Ezen kívül lehetséges, hogy őt, vagy a fiát, Aladárt találjuk Csák Máté hívei között 1316-ban. Szeptember 26-án Máté ígéretet tett Moka jókói várnagynak, hogy megvédi mindazokkal szemben, akik Aba fia Miklós megcsönkítéséért és megvakításáért — amelyeket az büneiért megérdemelt — zaklatná, megkárosítaná, illetve akik Máté emberei közül Moka ispánt Jókó várának visszaadása ügyében gyaláznák vagy gúnyolnák, kúriájából mint hűtlenekeket kizárja.²⁷ Máté azt is megígéri, hogy a jelen háború során elszenvedett káráért elégtételt ad Mokának.²⁸ A másik jókói várnagynak, Istvánnak adta hűségéért Alsódubovány²⁹ és Gerencsér³⁰ falvakat és azt a malmot, amit Aba ispán adott neki Diós faluban³¹ összes vásárolt és szerzett birtokai tulajdonlását biztosította, István és jobbágysai *congregacio*ján pecsétjeit nem voltak kötelesek elfogadni, Máté nem engedte pecsétjei ürügyén zaklatásukat sem, nem állíthatták Máté bírósága elé, nem foghatták hadra sem, viszont fia, Miklós hadakozni tartozott neki.³² Ezen felül pedig megígérte Istvánnak, hogy a háború során elszenvedett káráért elégtételt ad.³³ Aladár mester az említett oklevelekben, mint Csák Máté kúriájának hű tagja szerepel, aki az itt felsorolt dolgokra esküt tesz.

Amennyiben a felsoroltak közül bármelyik is Csete fia Aladár mester, vagy a fia, nem véletlen, hogy nem találkozunk többé a nevével Károly Róbert, vagy a királyné udvarában.

Ákos nembeli Mikcs (1321/22-1323)

Bizonytalan, hogy Mikcs meddig töltötte be a királynéi udvarbírói tisztséget. Fennmaradt ugyan egy oklevél, amiben magát királynéi udvarbíróknak nevezi, de ebben csak. október 25. szerepel, az év nem.³⁴ Kristó Gyula feltételelesen 1321-re teszi,³⁵ részben Karácsonyi János érvelése alapján,³⁶ Engel Pál szerint viszont valószínűbb dátum az 1322.³⁷

1322-ből több oklevél is ismerjük, amelyben maga Károly Róbert nevezi a királynéi udvarbírájának Mikcset; az első 1322. július 28-án kelt,³⁸ és további hármat 1322 augusztusából.³⁹ Az 1321-es⁴⁰ és 1322-es⁴¹ évekből több oklevél is említi Mikcset, de ezekben csak mes-

²⁵ ANJOU OKL. III./150, 151, 154, 155. vö. KRE 31.

²⁶ ANJOU OKL. III./410. Az oklevélből nem derül ki, hogy a hatalmaskodást Aladár mester, vagy a fia, Aladár követte el, mindenesetre a birtokokból valószínűsíthetjük, hogy az itt említett személy a két Forrói nemes valamelyike volt.

²⁷ ANJOU OKL. IV./327.

²⁸ ANJOU OKL. IV./328.

²⁹ ma Dubovany Szlovákiában

³⁰ ma Hmciarovce Szlovákiában

³¹ ma Oresany Szlovákiában

³² ANJOU OKL. IV./329.

³³ ANJOU OKL. IV./331.

³⁴ ANJOU OKL. VI./287.

³⁵ ANJOU OKL. VI./112.

³⁶ Karácsonyi János szerint azért 1321 a megfelelő dátum, mert Mikcs 1321. október 8-án már a királynéi udvarbírája volt, az oklevélben szereplő Drugeth Fülöp neve mellett csak a magister szerepel, 1322-ben viszont már nádor. (KARÁCSONYI 1908. 48–49.)

³⁷ ENGEL I. 56.

³⁸ ANJOU OKL. VI./711.

³⁹ ANJOU OKL. VI./719, 720, 722.

⁴⁰ ANJOU OKL. VI./216, 244., 315.

⁴¹ ANJOU OKL. VI./400., 538., 554., 601. 1321. január 4-én (ANJOU OKL. VI./400.) királynéi tárnokmesternek nevezik, de ez feltehetően egy hamis oklevél.

ternek, vagy zempléni ispánnak nevezik, még akkor is, amikor már bizonyíthatóan a királyné udvarbírája volt, ezek tehát nem visznek közelebb a kérdés megoldásához. 1323-ban viszont már Héder nembéli Dezső váltja a tisztségben, valószínűleg már az év legelején, mert egy 1323. január 3-án kelt oklevél méltóságsorában már királynéi tárnokmesterként szerepel Dezső pedig a királyné udvarbírájaként.⁴² Ennek ellent mond egy 1323. február 4-én kelt oklevél méltóságsora, ahol Mikcsét királynéi udvarbírónak nevezik,⁴³ Dezsőt pedig nem említik. 1323. február végéig mindenképpen megvált a tisztségtől, mert február 26-án egy adománylevélben maga a király nevezi királynéi tárnokmesternek.⁴⁴ Ezt követően a királyné tárnokmesterként szerepel 1326-ig, de már 1325-ben elnyerte a szlavón bánságot is, melyet 1343-ban bekövetkezett haláláig viselt. Tehát Mikcs egy magasabb királynéi udvari tisztséget kapott a királynéi udvarbíró helyett, melyet egy magas királyi méltóságra cserélt. Mikcs Károly Róbert legkorábbi hívei közé tartozott, gyermekkorától mellette állt.⁴⁵ Engel Pál szerint azonos azzal a Mihály óbudai ispánnal és várnaggyal, akit Károly 1309. szeptember 8-án arra utasított, hogy – miután a király a Felsőörsi előhegyen levő szőlőket szeretett híve, [Csák] Máté nádor kérésére visszaadta a garamszentbenedeki apátságnak – a visszaadást hajtsa végre, adót ne szedjen be onnan.⁴⁶

1315. január 12-én Károly király Ákos nembeli Mikcs sárosi ispánnak és várnagynak hű szolgálataiért Zemplén megyei Pazdics⁴⁷ és Dergenyő⁴⁸ birtokait adta. 1313–1314 táján részt vett a király Csák Máté ellen vezetett hadjáratban, és amikor Visk⁴⁹ vára alatt táboroztak a várból rájuk törtek. Mikcs felvette a harcot a támadókkal és nagy véráldozatok árán győzelmeskedett (egy serviense meghalt, egy lovagja pedig fogságba esett). Ugyancsak győzelmet aratott [Csák nembeli] István fia Péter mester – most királyi lovászmester – felett, aki akkor a király ellen lázadva az uralkodó ellen fordult.⁵⁰ 1317. január 2-án újabb birtokokat kapott a királytól; mivel Petenye fia Péter letért a hűség útjáról és Borsa Kopaszhoz csatlakozott és számos jogtalanságot követett el a király hívei ellen, aminek Mikcs és serviensei látták kárát. Az őt ért károk kompenzálására neki adta a Zemplén megyei Szorocsány,⁵¹ Kékmező, Nagydomása,⁵² Kisdomása⁵³ és Göröginye⁵⁴ birtokokat, a Szorocsány falubeli vámmal. Az oklevélben még számos érdemét felsorolta; Máté volt nádor elleni csatában férfiasan harcolt, elfogta – többek között – Marcus fia István fia Péte *serviensét*, akinek akkor a király iránt ellenséges seregei a királyi székhelyül szolgáló Buda városát naponta támadták, és akit a király fővesztésre ítélt. Elfogta továbbá Kőszegi Henrik bán fiainak 17 *serviensét*, akik Kőrös falu⁵⁵ lerombolására törtek, ahol Mikcs súlyosan megsebesült és két nemes *serviense* meghalt.⁵⁶ 1319-ben hű szolgálataiért a Sáros megyei Újfalú birtokot kérte a királytól,⁵⁷ de ennek iktatása csak 1322-ben történt meg.⁵⁸ Az oklevél Mikcs további hadi tetteiről tesz említést;

⁴² ANJOU OKL. VII./1.

⁴³ ANJOU OKL. VII./27.

⁴⁴ ANJOU OKL. VII./48.

⁴⁵ ANJOU OKL. IV./385.

⁴⁶ ANJOU OKL. II./739. o. vö. ENGEL I. 379. o., ENGEL II. 9. o.

⁴⁷ ma Pozdisovcs Szlovákiában

⁴⁸ ma Drahnov Szlovákiában

⁴⁹ ma Vyskovce nad Ipľom Szlovákiában

⁵⁰ ANJOU OKL. IV./10., KHO. 107.

⁵¹ ma Strocín Szlovákiában

⁵² ma Vel'ká Domasa Szlovákiában

⁵³ ma Mala Domasa Szlovákiában

⁵⁴ ma Ohradzany Szlovákiában

⁵⁵ ma Krizevci Horvátországban

⁵⁶ ANJOU OKL. IV./385.

⁵⁷ ANJOU OKL. V./377.

⁵⁸ ANJOU OKL. VI./538., 711.

1317-18 táján elfoglalta és átadta Károly Róbertnek Nyevecske⁵⁹ várát, amit Aba Amádé fia László tartott a király ellenében. Harcolt a hűtlenné vált Petenye fia Péter ellen, és hosszú harcok árán elfoglalta Borostyán, Bodrogszeg⁶⁰ és Barkó⁶¹ várait.⁶² Mikcs 1322-ben további birtokokat is kapott a királytól, a Pest megyei Gyulwa-Gelwa birtokot,⁶³ és a Zemplén megyei [Sáros] Patak falu földjén a Bodrog folyón egy malomhelyet rekesztéssel és úttal.⁶⁴

Az eddig felsorolt hadi érdemek és az ezekért adott bőséges királyi birtokadományok alapján nem kétséges, hogy Mikcs a király és nem a királyné embere volt. A későbbiekben sem ismerünk birtokot, amit a királynétól kért, vagy kapott volna.

Hédervári Dezső (1323-1330)

Mint fentebb láthattuk 1323-ban nyerte el a királynéi udvarbírói tisztséget, melyet 1330-ban bekövetkezett haláláig látott el, amikor is a Bazaráb elleni hadjáratban élete feláldozása árán megmentette Károly Róbertet. A Képes Krónika leírása szerint „*A király pedig elcserélte címeres fegyverzetét, amit azután Dezső, Dénes fia öltött magára; őt pedig kegyetlenül megölték, mert azt hitték, ő a király. Maga a király kevesedmagával csak nehezen menekült meg néhány hívének védelme alatt.*”⁶⁵ Ezek alapján nem kétséges, hogy Dénes fia Dezső a király hűséges híve volt.

Már a kezdeti időktől Károly oldalán találjuk, ami azért is érdekes, mert a Héder nemzetség Kőszegi-ága a király egyik legádázabb ellenségei közé tartozott, bár a három ág már 1250 körül szétvált, és a nemzetség tagjai gyakran harcoltak egymás ellen. Ez időben tehát a három ágból a Kőszegi- a király ellen, míg a Hédervári- és a Köcski-ág a király mellett harcolt.⁶⁶ Dezső minden birtokát és vagyonát kockára tette, sőt egy időre el is veszítette a királyért, majd Kőszegi András⁶⁷ leverése után⁶⁸ 1317-ben hű szolgálataiért, s mert összes birtokát a hűtlenség lerombolták Károly Róbert neki adta Sopron megyei Sércet,⁶⁹ és Ruszt⁷⁰ a Fertő tó környékén.⁷¹ 1318-ban újabb birtokot kapott hű szolgálataiért és a birtokait ért károkért; a Győr megyei Győrság birtokot.⁷² Az oklevél Dezsőt világosvári és kapuvári⁷³ várnagynak nevezi. Az utóbbira ez az egyetlen adatunk, az előbbi tisztséget viszont valószínűleg ő tölti be 1330-ig, bár konkrét okleveles adatunk erre vonatkozóan csak 1326-ból van.⁷⁴ Ugyanakkor Dezső halálát követően fia és özvegye 1331-ben bérbeadták Antal mesternek Világosvár várakat, továbbá a vár alatti Világos,⁷⁵ Galsa,⁷⁶ Meszt,⁷⁷ Füzes és Appadsig falvakat, valamint a

⁵⁹ ma Névicske Ukrajnában

⁶⁰ ma Klin nad Bodrogom Szlovákiában

⁶¹ ma Brekov Szlovákiában

⁶² ANJOU OKL. VI./711; KHO 120.

⁶³ ANJOU OKL. VI./719.

⁶⁴ ANJOU OKL. VI./720.

⁶⁵ KK 264. „*Rex autem mutaverat armorum suorum insignia, quibus induerat Desev filium Dyonisii, quem putantes esse regem crudeliter occiderunt. Rex vero ipse cum paucis pro tuitione suorum aliorum fidelium vix evasit.*” SRH I. 500.

⁶⁶ KARÁCSONYI 598.

⁶⁷ 1316-ban fellázadt a király ellen, de a király Kőszeg alatt ostromra kényszerítette és békére kényszerítette, a béke nem tartott sokáig, már 1317-ben megsértette, 1319-ben pedig újra fellázadt. A lázadást rokona, Köcski Sándor és Felsőlendvai Miklós verte le, előbb Kőszeg mellett, majd Szalafejnél legyőzték és Kabold várát tőle elvették. KARÁCSONYI 607.

⁶⁸ KARÁCSONYI 614.

⁶⁹ ma Schützen am Gebirge, Ausztria

⁷⁰ ma Rust, Ausztria

⁷¹ ANJOU OKL. IV./569.

⁷² ANJOU OKL. V./53.

⁷³ Vö. ENGEL I. 337.

⁷⁴ ANJOU OKL. X./75., 342.

⁷⁵ ma Siria, Románia

⁷⁶ ma Galsa, Románia

Chigere folyó feletti malmot és Zaránd megyét a szolgálkkal,⁷⁸ ami arra enged következtetni, hogy megkapták az említett várat, feltehetőleg éppen Dezső hősi haláláért,⁷⁹ bár erre nincs okleveles adatunk. A zarándi ispánság 1317-ben juthatott Károly Róbert ellenőrzése alá, legnagyobb uradalma a világosvári volt, melynek várnagyi tisztségével együtt járt az ispáni funkció,⁸⁰ Dezső esetében 1324-ből,⁸¹ 1326-ból⁸² és 1330-ból⁸³ vannak említéseink, de a várnagyság miatt feltételezhető, hogy 1318 és 1330 között ő volt a zarándi ispán.⁸⁴

1321. március 29-én mint királynéi lovászmestert említik,⁸⁵ ezt a méltóságot is valószínűleg ő töltötte be haláláig, bár csak elszórt adataink vannak erre vonatkozóan.⁸⁶ 1322. január 4-én egy oklevél méltóságsorában királynéi udvarbíróként szerepel, de ez az oklevél minden valószínűség szerint hamis, mert méltóságsor számos hibát, valamint az oklevél formulás részeiben is több szokatlan elemet tartalmaz.⁸⁷ Az első biztos adatunk 1323. április 8. arra, hogy Dezső tölti be a királynéi udvarbírói tisztséget. Ekkor ugyanis Szencen tanúsítja, hogy az I. Károly király és Frigyes, római király, Lipót, Albert, Henrik és Ottó Ausztria és Stájerország hercegei között kötött szövetséget semmikor sem fogják megsérteni.⁸⁸ 1323. december 8-án újra így nevezi a király, mikor átírja 1318. március 9-i Győrság birtok adományozásáról szóló privilégiumát.⁸⁹ 1326. július 22-én már őt találjuk a soproni ispáni székben is,⁹⁰ 1330-ban pedig elnyerte a győri ispánságot is.⁹¹

Dezső karrierje tehát szépen ívelt felfelé, és az eddig látottak alapján egyértelmű, hogy ez a királynak volt köszönhető. Bár hosszabb ideig viselt királynéi tisztségeket – 1321 és 1330 között királynéi lovászmester és 1323 és 1330 között királynéi udvarbíró – egyetlen olyan oklevelet sem ismerünk, amikor a királyné nevében ítélt volna, vagy bármilyen ügyben eljár volna a királyné parancsára. Birtokot sem kért, vagy kapott a királynétól. Ezzel szemben több oklevél is tanúskodik arról, hogy a király és az ország ügyeiben intézkedett.

1326. február 27-én a király és az ország ügyei miatt nem tudott jelen lenni, mikor rokona Héder nembéli Miklós végrendelkezett.⁹² Március 1-jén valóban Visegrádon találjuk, ahol az országbíróval, az ország egyházi és világi előjáróival együtt ítéltkezett birtokügyben,⁹³ s bár királynéi udvarbíróként említik, valószínűleg inkább a király megbízásából van jelen.

Soproni ispánként 1326. augusztus 17-én Károly királytól arra kapott utasítást, hogy a Sopron megyei tizedek huszadrészét a borsmonostori apátnak és testvéreinek egészében adassa át. Megparancsolta továbbá, hogy abban az ügyben, amelyet az apát és a testvérek Imre fia Lőrinc ellen az általa elfoglalt Hidegség és [Fertő]homok birtokok ügyében indítottak, helyette legyen bíró, amint azzal már korábban szóban is megbízta.⁹⁴ 1327-ben is az apátságot megil-

⁷⁷ ma Musca, Románia

⁷⁸ ANJOU OKL. XV./359.

⁷⁹ Vö. KARÁCSONYI 614.

⁸⁰ ENGEL I. 239. o.

⁸¹ ANJOU OKL. VIII./146., 197., 202., 287., 291., 320., 360., 361., 364., 445., 452., 482., 519., 543.

⁸² ANJOU OKL. X./238.

⁸³ ANJOU OKL. XIV./288.

⁸⁴ Vö. ENGEL II. 96.

⁸⁵ ANJOU OKL. VI./74.

⁸⁶ A későbbiekben leginkább méltóságsorokban szerepel a titulus (ANJOU OKL. VIII./362., 611.; ANJOU OKL. X./240.), illetve 1331-ben, amikor Dezső felesége, és fia bérbe adták Világosvárat, az oklevél egykori királynéi lovászmesterek és soproni ispánnak nevezte (ANJOU OKL. XV./359.), ami alapján valószínűsíthetjük, hogy haláláig ő viselte ezt a tisztséget.

⁸⁷ ANJOU OKL. VI./400.

⁸⁸ ANJOU OKL. VII./107.

⁸⁹ ANJOU OKL. VII./633.

⁹⁰ ANJOU OKL. X./302. vö. ENGEL I. 178. Nála 1326. augusztus 17. az első adat (Anjou okl. X./342.)

⁹¹ ANJOU OKL. XIV./288.

⁹² ANJOU OKL. X./73.

⁹³ ANJOU OKL. X./75.

⁹⁴ ANJOU OKL. X./342.

lető jövedelmek ügyében járt el királyi parancsra.⁹⁵ 1328-ban pedig, amikor a király meghagyta Sopron város lakóinak, hogy a város falain kívül élők összes, kőből, illetve fából emelt építményét, - még a kifogástalan állapotúakat is – le kell rombolni és az itt lakóknak be kell költözniük a város falain belülre. Ennek felügyeletével Dezsőt bízta meg, aki engedélyt kapott a városban vizsályt szítók lecsendesítésére, intézkedéseinek pedig feltétlenül engedelmességre kellett.⁹⁶ 1330. június 26-án pedig Demeter királyi tárnokmester, Pál országbíró társaságában királyi utasításra Sopron megye nemesei számára Sopronban generális congregatiót tartott.⁹⁷ 1328-ban mint soproni ispán esküt tett a békefeltételek megtartására.⁹⁸

A fentiek alapján és azzal, hogy az életét is kész volt feláldozni a királyért nem lehet kétségünk, hogy a Hédervári Dezső inkább a király, mintsem a királyné embere volt.

Garai Pál (1331-1336)

Pál, egykori macsói bán, szatmári ispán, királynéi udvarbíró nevével kétszer is találkozunk a forrásokban 1331-ben; először egy április 14. előtt keletkezett oklevélben, mely szerint Pál országbíró meghagyta Becsei Imre barsi ispánnak és lévőai várnagynak, hogy Fábíán megölése miatt 11 márkát fizessen Pál egykori macsói bánnak, szatmári ispánnak és királynéi udvarbírónak két időpontban. Április 14-én 5 és fél márkát, illetve május 26-án 5 és fél márkát a [budafel]jhévízi konvent előtt.⁹⁹ Imre április 14-én egy összegben ki is fizette a 11 márkát, de Pált bánnak nevezte.¹⁰⁰ A másik említés egy 1331. október 5-én kelt oklevél méltóságnév-sorában található.¹⁰¹ Ezzel szemben egy 1331. december 11-én kelt oklevél méltóságsorában Miklós királynéi országbíró szerepel,¹⁰² de ez valószínűleg elírás. 1334-től pedig ő a királynéi tárnokmester is.¹⁰³ Adataink alátámasztják, hogy egyszerre töltötte be a két tisztséget 1335-ben¹⁰⁴ és 1336-ban.¹⁰⁵ A váltás 1336 vége felé lehetett, mert május 3-án még mindkét tisztség szerepelt a neve mellett,¹⁰⁶ október 25. után viszont már csak a tárnokmesterként szerepel, és a méltóságsorban megjelenik Olivér királynéi udvarbíró is.¹⁰⁷ Innentől kezdve 1353-ban bekövetkezett haláláig Garai Pál a királyné tárnokmestere,¹⁰⁸ de mint a fenti címzésből is látszik, Pál korábban [macsói] bán volt, amihez képest a királynéi udvar első és második legmagasabb tisztsége is visszalépésnek tűnik. Minek köszönhető vajon, hogy a királyné udvarába került.

Károly Róbert legrégebbi hívei közé tartozott, egy 1310. március 20-án kiadott oklevele szerint III. András király halála után, amikor Károly Magyarországra érkezett Pál Károly elé sietett, elfogadta őt urának, és mint pozsegi várnagy átadta neki, Pozsega királyi várát.¹⁰⁹ Több szerencsés hadi vállalkozás is fűződött Pál nevéhez; legyőzte a Valkó megyét dúló és Eng királyi várost zsákmányoló Kőszegi Henrik bán seregét;¹¹⁰ hasonlóan győzedelmeskedett

⁹⁵ ANJOU OKL. XI./396, 400.

⁹⁶ ANJOU OKL. XII./312.

⁹⁷ ANJOU OKL. XIV./367.

⁹⁸ ANJOU OKL. XII./423.

⁹⁹ ANJOU OKL. XV./138

¹⁰⁰ ANJOU OKL. XV./140.

¹⁰¹ ANJOU OKL. XV./399

¹⁰² ANJOU OKL. XV./454

¹⁰³ AO. III. 65. 1334. június 2. „*Paulo magistro tavernicorum domine regine consortis nostre carissime.*”

¹⁰⁴ ANJOU OKL. XIX./ csak tárnokmester: 27., 263., 274., 276., 337., 344., 361., 513., 646–659.; mindkettő: 64., 95., 406–408., 528., 557., 636., 675.

¹⁰⁵ ANJOU OKL. XX./ csak tárnokmester: 30., 64., 159., 189., 396., 427., 436.; mindkettő: 85., 206., 225.

¹⁰⁶ ANJOU OKL. XX./225.

¹⁰⁷ ANJOU OKL. XX./396., 427., 437.

¹⁰⁸ ENGEL II. 81.

¹⁰⁹ ma Slavonska Pozega Horvátországban.

¹¹⁰ Héder nembeli, Henrik nádor fia, 1278 és 1309 szerepel a forrásokban. 1290-es, 1291-es. és 1293-es adatok szerint ő töltötte be a szlavón báni tisztséget, amit ő viselt 1301–1309 között is, illetve ezen kívül somogyi és tolnai ispán is volt. 1302 és 1305 között viselte a tárnokmesteri címet is, 1304 és 1309 között pedig ő a baranyai és bodrogi ispán is. (ENGEL II. 135., ZSOLDOS 2011. 308.) Id. még KMTL 375.

Bágyon fiai és Henrik bán hada felett, amely egészen a pozsegai várig pusztította a térséget; Paka faluban a királyhoz hű alattvalóival együtt diadalmaskodott a pozsegai kerület Henrik bánhoz csatlakozott népein. 1304-ben részt vett a Csehország elleni hadjáratban, amely a cseh király által okozott jogtalanságok megbosszulására indult, Leányvár¹¹¹ alatt egy Dávid nevű lovagot foglyul ejtett; ugyancsak elfogta Erhard fia Jánost, aki István szerb királlyal szövetségben Károly hívére, Csák Ugrinra,¹¹² az ország szerémi és valkói részeire támadt, a foglyot pedig Ugrinnak átadta. Érdemeiért a Pozsega királyi várhoz tartozó Darnóc¹¹³ birtokot kapta.¹¹⁴

Garai Pál részt vett a Kőszegi-Babonics szövetség által kezdeményezett szlavóniai háború leverésében. Babonics István bán fiait sértette, hogy apjuk helyett nagybátyjuk Babonics János lett a szlavón bán, ezért összefogtak Kőszegi Jánossal és Péterrel, illetve a szövetséget támogatta Monoszló nembeli Péter is.¹¹⁵ Károly király 1317. június 13-án. Tamáshidán kelt oklevelében arra utasította [Nekcsei] Demeter királyi tárnokmestert és [Garai] Pál bodrogi ispánt és kőszegi¹¹⁶ várnagyot, hogy a Gordova kerületet, amelyet már korábban Bogár (dictus) István márévári várnagynak¹¹⁷ adott és most is akar adni, mihelyt azon részeket alávetik a király hatalmának, tartozékaival együtt Istvánnak adják és azt számára iktassák.¹¹⁸ Vagyis őket bízta meg a terület megszerzésével és a bán segítségére küldött haderő vezetésével. Babonics János ellentámadásba lendült és két ütközetben is győzedelmeskedett, de harcok csak 1320 körül értek véget.¹¹⁹ Károly Róbert 1319-ben támadást intézett Szerbia ellen. Általános felkelést hirdetett és augusztus végén a Szerémség felől Macsóba nyomult. Szeptemberben bevette Kolubar várát,¹²⁰ majd helyreállította a századfordulón megszűnt macsói bánságot, és – vélhetően a harcokban szerzett érdemeiért – Pálra bízta.¹²¹

1320. június 15. körül már ő tölthette be a macsói báni méltóságot, mert a király nevében Szentlőrinc faluban tartott *generalis congregatio*ján kiállított oklevelében tanúságtételt kér a hajszentlőrinci káptalantól.¹²² Ezt a tisztséget 1328-ig töltötte be, utoljára egy 1328. március 9-én kelt oklevél méltóságsorában említik banként.¹²³ Egy 1329. március 6-án kelt oklevél már egykori macsói bánnak nevezi. Logret fia János váltja a méltóságban,¹²⁴ aki az Alsániai őse, és nem mellesleg Garai Pál veje.¹²⁵ Valószínűleg egy betegség, vagy valamilyen sebesülés állhat a háttérben, mert 1327. szeptember 10-én kelt oklevél szerint Garai István ispán fia: Pál macsói bán, szerémi, valkói és bodrogi ispán halálára készülődve örökjogon a [székes-]fehérvári Szent Szűz-egyháznak adományozta Fejér megyei Novaj birtokát, mely

¹¹¹ ma Jaroslavice Csehországban

¹¹² Csák nembeli, Pósa fia ld. KMTL 697.; ENGEL II. 48.; ZSOLDOS 2011. 356.

¹¹³ Drenovac, Szerbia

¹¹⁴ ANJOU OKL. II./855. vö. KHO 101.

¹¹⁵ ENGEL 2003. 342.

¹¹⁶ ma Batina, Horvátország. 1316-ban került a király kezére, júliusban a király három oklevelet is keltez innen július 17. és 25. között (ANJOU OKL. IV./303., 304., 306.), októberben pedig már biztosan a király kezén van, mert birtokot ad Dala ispánnak az ostromban szerzett sebesülése miatt adott birtokot. (ANJOU OKL. IV./343., 354.). A bodrogi ispánságot is ekkor kapta meg. ENGEL 2003. 342.

¹¹⁷ Az erre vonatkozó ígéret ANJOU OKL. IV./304.

¹¹⁸ ANJOU OKL. IV./429.

¹¹⁹ ENGEL 2003. 347–348. vö. ANJOU OKL. IV./664., KHO 113., KRE 38.

¹²⁰ ANJOU OKL. V./586., 592.

¹²¹ ENGEL 2003. 351.

¹²² ANJOU OKL. V./811. vö. ENGEL I. 27. 1320. július 3. a kezdődátum, de ugyanarra az oklevélre hivatkozik, ENGEL 2003. 403. 163. jegyzet említi július 13-át is.

¹²³ ANJOU OKL./114.

¹²⁴ Egy 1328. február 21-én kelt oklevél méltóságsorában már macsói banként szerepel (ANJOU OKL. XII./79), de ez az oklevél hamis, március 18-tól viszont a méltóságsor alapján ő tölti be a tisztséget. (ANJOU OKL. XII./132–134., 152., 161., 222., 241., 252–253., 276., 301., 304., 323., 319., 324., 326., 384., 396., 413., 450., 473., 478., 487.)

¹²⁵ ENGEL 2003. 350.

adományát a király is megerősítette.¹²⁶ Szeptember 12-én Pál macsói bán hasonló tartalmú oklevelet adott ki Visegrádon.¹²⁷ Bármilyen miatt érezte is Pál a halál közeledtét a baj nem volt tartós,¹²⁸ mert még 1353-ig találkozunk nevével az oklevelekben, és méltóságot is visel, mindezenre ez talán megmagyarázza, miért kellett megválnia a macsói báni tisztségtől, bár az nem derül ki, hogy önként mondott-e le róla, vagy a király váltotta le. Mindenesetre ezt követően is a királyi udvarban találjuk, leginkább a bíró feladatokat látott el. 1330-ban Pál királyi országbíró mellett szerepel bírótársként,¹²⁹ és a királynéi udvarbíró és tárnokmesteri kinevezés után is leginkább bírótársként találkozunk a nevével.¹³⁰ Általában szerepel a neve mellett a királynéi udvarbíró titulus, de nem egyértelmű, hogy királyi, vagy királynéi felhatalmazással ítélkezik, vagy csak mert az ország előkelői közé tartozott. Erzsébet királynénak mindösszesen egy oklevelét ismerjük, amikor Pált utasítja; 1333. október 6-án a királyné Demeter budai kanonoknak, a [nagy]váradi egyház iskolamesterének és királynéi káplánnak, valamint általa képviselt testvéreinek; Gergelynek, Simonnak és Domokosnak hű szolgálataikért, amit apjának, Lengyelország királyának megsegítésére küldött hadjáratban teljesítettek a Bars megyei Mezes királynéi birtokban levő telket 1 ekényi földdel és kaszálórésszel minden *collectatól* és kötelezettségtől mentesen nekik adta. Ennek kapcsán pedig utasítja Pál bán királynéi udvarbíró, valamint összes várnagyát és officialisát, hogy az eladományozott javak ügyében ne zaklassák őket.¹³¹ Ezen kívül 1333-ban, amikor a király Nápolyba utazott az országban meglazult a fegyelem, ezért Erzsébet királyné parancsára *generalis congregatiók*at tartottak. Az itt lajstromba vett elkövetőket a királyné elé kellett megidézni, és ezekben az ügyekben november 15-én királynéi parancsra Pál királyi országbíró, Demeter királyi tárnokmester, Tamás erdélyi vajda, Pál volt macsói bán, királynéi udvarbíró és más nemesek a regisztráltak ítélték.¹³² Ugyanakkor 1335. március 6-án például királyi parancsra szerepel bírótársként.¹³³ Pál esetében sem ismerünk olyan oklevelet, amelyben a királynétól kért, vagy kapott volna birtokot, és karrierje a pozsegai várnagyságtól a királynéi tárnokmesteri székig inkább a királynak tett szolgálatainak köszönhető.

Paksi Olivér (1336-1360)

Nem tudjuk pontosan mikor történt a váltás, 1336. május 3-án kelt oklevél méltóságsorában még Pál a királynéi udvarbíró, de október 5-én, november 11-én és november 16-án kelt oklevelek méltóságsorosaiban együtt szerepelnek, Olivér mint országbíró, Pál pedig, mint tárnokmester.¹³⁴ Olivér mester egészen 1360-ban bekövetkezett haláláig látta el a királynéi udvarbírói tisztséget, jelen dolgozatban viszont csak 1342-ig, Károly Róbert haláláig vizsgáljuk a karrierjét.

1337-ben csak egy oklevél méltóságsorában szerepel,¹³⁵ 1338. július 15-én viszont mint királynéi udvarbíró és a királyi kúria általános képviselője ítélkezett.¹³⁶ 1339-ben a királyné nevében bíraskodik. Erzsébet királyné 1339. december 7-re megidézte a pápai

¹²⁶ ANJOU OKL. XI./439.

¹²⁷ ANJOU OKL. XI./442.

¹²⁸ Bár 1327 szeptemberétől csak a méltóságsorokban találkozunk a nevével. (ANJOU OKL. XI./507., 508., 509., 511., 512., 514., 529., 530., 533., 538., 540., 541., 546., 547., 564., 573., 575–577.; ANJOU OKL. XII./ 23., 25., 43–44., 47., 59., 70., 78., 85., 93., 94., 98., 107., 114.)

¹²⁹ ANJOU OKL. XIV./100., 102., 280., 400.

¹³⁰ ANJOU OKL. XV./370.; ANJOU OKL. XIX./64., ANJOU OKL. XX./30., 64., 189.; ANJOU OKL. XXI./117., 141., 193.; ANJOU OKL. XXII./554., ANJOU OKL. XXIII./703., ANJOU OKL. XXIV./50., 327.; ANJOU OKL. XXVI./198., 327.

¹³¹ ANJOU OKL. XVII./459.

¹³² ANJOU OKL. XVII./508.

¹³³ ANJOU OKL. XIX./95.

¹³⁴ ANJOU OKL. XX./396., 427., 436.

¹³⁵ ANJOU OKL. XXI./130.

¹³⁶ ANJOU OKL. XXII./357.

hospesek képviselőit Olivér királynéi udvarbíró Lőrinc fia: Miklós ellenében.¹³⁷ Azonban a hospesek képviselői a királynéi parancs ellenére nem jelentek meg, Olivér és a felperes a törvényes napokon vártak rájuk, ezért 1339. december 11-én bírsággal sújtja őket, amennyiben nem tudják magukat kimenteni.¹³⁸ 1340-ben egy peregyezés kapcsán találkozunk a nevével, május 15-én, a párbajszerűn Geus fiai: Mihály és János, illetve János fiai: Belyud és Simon Tamás erdélyi vajda, Pál királynéi tárnokmester, István királyi lovászmester, Miklós királynéi lovászmester, valamint Olivér királynéi udvarbíró és más nemesek közbenjárásával és elrendezésével minden, az addig közöttük keletkezett viszályukban, kárukban és perükben meg-egyeztek.¹³⁹ Szintén bírótársként szerepel 1342-ben.¹⁴⁰

Tehát egyaránt látjuk, a király és a királyné nevében intézkedni, illetve bírótársként. Sajnos nem ismerünk olyan oklevelet, amiből kiderülne, hogy milyen érdemeiért kapta hivatalait. Először szabolcsi ispánként találkozunk a nevével, de ennek időpontja is bizonytalan. Van egy talán 1330. május 5-re keltezhető oklevél,¹⁴¹ amiben említik, de ennek évszáma nehezen olvasható, így keltezése bizonytalan.¹⁴² Az első biztos adataink 1332. május 2-ről¹⁴³ és 1332. július 18-ról¹⁴⁴ származnak. 1336-ban nyeri el a somogyi¹⁴⁵ és a fejér megyei ispánságot, amit 1339-ig viselt.¹⁴⁶ 1339-től¹⁴⁷ 1346-ig zólyomi ispán. 1347-től 1353-ig a király tárnokmestere, valamint 1353 és 1355 között viselte vasi és soproni ispáni címet is, 1355-től 1360-ig volt a szatmári, máramarosi és ugocsa-i ispán, 1359-ben és a 1360-ban pedig a királyné tárnokmestere.¹⁴⁸ Tisztségeinek gyarapodása nem lehet független Erzsébet királyné hatalmának növekedésétől, de ezt csak az okleveles anyag vizsgálata révén nemém egyértelműen kijelenteni, amit a későbbiekben fogok áttekinteni.

Összegzés

A fenti életpályák vizsgálata alapján megállapítható, hogy a királynéi udvarbírói tisztségben Károly Róbert uralkodása idején a király hű embereit találjuk, bár Paksi Olivér esetében nem rendelkezünk kellő mennyiségű adattal, reméljük, hogy a további vizsgálatok majd erre is fényt derítenek. A vizsgált időszakban a tisztséget betöltők egyike sem kért, vagy kapott birtokot a királynétól, birtokaik és tisztségeik gyarapodása a király iránti hűségüktől függött. Mind magyarországi nemesek voltak, és nem a királyné külföldi kíséretéből származtak, vagyis az Anjou-ház trónra kerülésével nem történt lényegi változás az Árpád-kori királynéi udvar szervezetében és szabályozásában.

¹³⁷ ANJOU OKL. XXIII./727.

¹³⁸ ANJOU OKL. XXIII./735.

¹³⁹ ANJOU OKL. XXIV./324.

¹⁴⁰ ANJOU OKL. XXVI./196.

¹⁴¹ ANJOU OKL. XIV./256.

¹⁴² Almási Tibor megjegyzi a kiadással kapcsolatban, hogy csak a 30-as évre utaló XXXmo szerepel tisztán, így bizonytalan a kiadási év. Fokozza a bizonytalanságot, hogy az archontológiai adatok sem feltétlenül erősítik az 1330. évi kiadást. Bár Engel Pál Debreceni Dózsa fiainak közös szabolcsi ispánságára 1330. febr. 7-éről hozza az utolsó adatot, alispánjaikról viszont 1330. aug. 25-ről való az utolsó híradás. Paksi Olivér 1331–1332. évre tett szabolcsi ispánságára az első adat Engelnél csak 1332. máj. 2-ről szerepel. (Vö. ENGEL I. 183.) Ráadásul, ha a fentebbi irat ugyancsak 1332. évi lenne, akkor a dátumfeloldás éppen 1332. máj. 2-re vezetne, tehát pontosan arra a napra, amelyre Engel Pál Paksi Olivér szabolcsi ispánságának első adatát tette.

¹⁴³ KÁLLAY 378.

¹⁴⁴ AO. II. 526. 617.

¹⁴⁵ Erre vonatkozóan csak ezt az egy adatot találtam, azt is csak említés; 1336. július 25. Pál somogyi alispán nevezi magát Olivér helyettesének. (ANJOU OKL. XIX/307.) Vö. ENGEL I. 175.

¹⁴⁶ Erről is csak két okleveles adatunk van 1336. november 11. (ANJOU OKL. XX/427.), 1339. július 15. (ANJOU OKL. XXIII./357).

¹⁴⁷ 1339. december 11. XXIII./735.

¹⁴⁸ ENGEL II. 182.

BIBLIOGRÁFIA

- ALMÁSI 2000.
ANJOU OKL. II. ALMÁSI Tibor: Záh Felicián ítéletlevele. *Aetas* 15/1–2. (2000) 191–197.
- ANJOU OKL. III. KISTÓ Gyula (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia II. 1306–1310.* Budapest–Szeged, 1992.
- ANJOU OKL. IV. KISTÓ Gyula (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia II. 1311–1317.* Budapest–Szeged, 1994.
- ANJOU OKL. V. KISTÓ Gyula (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia IV. 1315–1317.* Budapest–Szeged, 1996.
- ANJOU OKL. VI. KISTÓ Gyula (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. V. 1318–1320.* Budapest–Szeged, 1998.
- ANJOU OKL. VII. KISTÓ Gyula (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. VI. 1321–1322.* Budapest–Szeged, 2000.
- ANJOU OKL. VII. BLAZOVICH László–GÉCZI Lajos (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. VII. 1323.* Budapest–Szeged, 1991.
- ANJOU OKL. VIII. BLAZOVICH László (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. VIII. 1324.* Budapest–Szeged 1993.
- ANJOU OKL. X. BLAZOVICH László–GÉCZI Lajos (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. X. 1326.* Budapest–Szeged, 2000.
- ANJOU OKL. XI. ALMÁSI Tibor (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XIII. 1327.* Budapest–Szeged, 1996.
- ANJOU OKL. XII. ALMÁSI Tibor (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XII. 1328.* Budapest–Szeged, 2001.
- ANJOU OKL. XIII. ALMÁSI Tibor (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XIII. 1329.* Budapest–Szeged, 2003.
- ANJOU OKL. XIV. ALMÁSI Tibor – KÓFALVI Tamás (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XIV. 1330.* Budapest–Szeged, 2004.
- ANJOU OKL. XV. TÓTH Ildikó (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XV. 1331.* Budapest–Szeged, 2004.
- ANJOU OKL. XIX. KISTÓ Gyula–MAKK Ferenc (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XX. 1335.* Budapest–Szeged, 2004.
- ANJOU OKL. XX. PITI Ferenc (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XX. 1336.* Budapest–Szeged, 2004.
- ANJOU OKL. XXI. BLAZOVICH László–GÉCZI Lajos (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XX. 1337.* Budapest–Szeged, 2005.
- ANJOU OKL. XXVI. PITI Ferenc (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXVI. 1342.* Budapest–Szeged, 2007.
- ANJOU OKL. XXII. PITI Ferenc (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXII. 1338.* Budapest–Szeged, 2012.
- ANJOU OKL. XXIII. PITI Ferenc (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXIII. 1339.* Budapest–Szeged, 1999.

- ANJOU OKL. XXIV. PITI Ferenc (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXIV. 1340.* Budapest–Szeged, 2001.
- ANJOU OKL. XXVI. PITI Ferenc (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXVI. 1342.* Budapest–Szeged, 2007.
- AO. I. *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I. (1301–1321).* Szerk.: NAGY Imre. Budapest, 1878.
- AO. II. *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I. (1322–1332).* Szerk.: NAGY Imre. Budapest, 1881.
- AO. III. *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis III. (1333–1339).* Szerk.: NAGY Imre. Budapest, 1883.
- AUO. VII. *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. VII. 1235–1260.* Szerk.: WENZEL Gusztáv: Pest, 1869.
- AUO. VIII. *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. VIII. 1261–1272.* Szerk.: WENZEL Gusztáv: Pest, 1870.
- AUO. IX. *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. IX. 1273–1290.* Szerk.: WENZEL Gusztáv: Pest, 1871.
- ENGEL I. ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I.* Budapest, 1996.
- ENGEL II. ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. II.* Budapest, 1996.
- ENGEL 2003. ENGEL Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 2003.
- FEJÉR FEJÉR Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Tom. V. Vol. 2. Buda, 1829.
- KÁLLAY *A nagykállyói Kállay-család levéltára I. kötet* Budapest, 1943.
- KARÁCSONYI 1908. KARÁCSONYI János: *Pótlások a hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzékéhez. Történelmi Tár 9.* (1908: 1) 24–49.
- KARÁCSONYI 2004. KARÁCSONYI János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* [Mutatók: Rasztik Tibor; Utószó: Kubinyi András]. [Magyar nemzetségi czimerek / Csoma József]. 2. utánnyomás. Budapest, 2004.
- KK *Képes Krónika.* Ford. BELLUS Ibolya. Tanulm. Dercsényi Dezső–Kristó Gyula–Csapodiné Gárdonyi Klára. Jegyz. Kristó Gyula. Budapest, 1986.
- KHO KRISTÓ Gyula (szerk.): *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410).* Szeged, 2000.
- KMTL Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: KRISTÓ Gyula
- KRE *Károly Róbert emlékezete.* Szerk.: KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc. Szeged, 1988.
- KRISTÓ 2005. KRISTÓ Gyula: *Károly Róbert családja. Aetas 20.* (2005: 4) 14–28.
- SRH I. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. (Hasonmás kiadás) Budapest, 1999.
- RA *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II.* Szerk.: SZENTPÉTERY Imre–BORSA Iván. Budapest, 1923–1987.
- RD *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke.* Szentpétery Imre jegyzetének felhasználásával szerk. ZSOLDOS Attila. Budapest, 2008.
- ZSOLDOS 2005. ZSOLDOS Attila: *Az Árpádok és asszonyaik.* Budapest, 2005.
- ZSOLDOS 2011. ZSOLDOS Attila: *Magyarország világi archontológiája 1001–1301.* Budapest, 2011.

The Judges of the Queen's Court and During the Reign of Charles I (1301-1342)

The Hungarian queen's court followed the model of the royal court, so it consisted of the same offices as the royal court, except for the office of the palatine. The 24th article of the act in 1298 specified that the queen's court officers had to be Hungarian nobles, and the queen was obliged to appoint officers chosen by the king. In other words, the king chose the members of the queen's court. I examined whether the same practice prevailed during the reign of Angevin-dynasty. The judge of the queen's court (*iudex curiae reginae*) was the second highest office in the queen's court. During the reign of Charles I, we know five people who held this office; I examined the careers of these five men.

Contemporary documents mention Aladár, son of Csete only twice as the judge of the queen's court in 1309. He held offices of the queen's court in the Árpád era. After 1309 he might have been unfaithful to the king, since the names of his sons, Aladár and Jakab are mentioned as hostages of the burghers of Kassa (now Košice in Slovakia). In 1310, he or his son Aladár committed an injustice in county (*comitatus*) Abaujvár. Probably he or his son had been one of Máté Csák's—the major opponent of Charles I—leading followers in 1316.

Mikcs was one of the earliest supporters of Charles I who had been supporting the king since his childhood. Mikcs was a talented military leader and won several battles against the oligarchs. He had received numerous estates and offices. He was the leader of more counties (count /ispán, in Latin *comes*): Sáros (1315-1328), Zemplén (1321-1325), Sopron (1325-1326) and Somogy (1325-1328). We do not know for sure whether he won the office of the judge of the queen's court in 1321, or only in 1322, but he was still the master of the treasury of the queen in 1323. In 1325 he was appointed ban of Slavonia which he governed until his death in 1343.

Dezső Hédervári was one of the earliest supporters of Charles I. He participated in the wars against the oligarchs. The king awarded him with a number of estates and offices for his loyalty. Contemporary documents prove that he was the royal castellan of Világosvár (today Siria, Romania) between 1318 and 1330 and Kapuvár (1318). Between 1318 and 1330 he was the ispán of county Zaránd, and he was appointed ispán of Sopron between 1326 and 1330 as well, and in 1330 he also held the office of ispán of Győr. In 1321, he won the office of the queen's master of the horses, which he probably held until his death, and he was the judge of the queen's court from 1323 to 1330. In 1330, he took part in the unsuccessful military expedition against Basarab of Wallachia, where Charles I could barely escape from the battlefield after changing his armour with Dezső Hédervári, who sacrificed his life for the king's escape.

When Caroberto of Anjou arrived to the Hungarian Kingdom, Pál Garai, the castellan of Pozsega, gave him Pozsega castle (now Pozsega in Croatia). In 1304, he took part in the campaign against Bohemia and the war against the oligarchs. He was the ispán of Bodrog and castellan of Kőszeg (now Batina in Croatia) between 1316 and 1328. In 1320, he won the office of the ban of Macsó, which he governed until 1328. Probably he was seriously ill, because he prepared for death in 1327, thus he donated estate for the Holy Mary church of [Székes]fehérvár for his own spiritual salvation. Then we found his son-in-law, János Alsáni in the chair of ban of Macsó. Later he won the office of judge of the queen's court in 1331 and in 1334 he was the master of the treasury of queen as well. From 1336, he held only the office of the master of the treasury of the queen until his death in 1353.

We have only a few data about Olivér Paksi's career. We do not know whether he held the office of ispán of Szabolcs from 1330, or from 1332. In 1336, he won the office of the judge of the queen's court and he held it until his death in 1360. After king Charles's death he obtained too many important offices, but it will be the subject of future research.

Based on these, we can conclude that in the Angevin era the king did indeed choose the queen's officers. None of the five officers requested or obtained their possession from the queen.

Egyháztörténet

A menedékszírti karthauzi krónika

A karthauzi rend szepességi működésének egyik legfontosabb emléke az a krónika, amelyet a menedékszírti monostor (*monasterium Lapis refugii*) egyik szerzetese készített a 16. század elején.¹ A rend tradíciójának megfelelően szerzője ismeretlen, aki munkáját valószínűleg legkorábban 1517-ben készíthette el, mivel ehhez a dátumhoz köthetők az utoljára leírt események. A krónika szövege két 18. századi másolatban maradt fenn, ám ezek közül ma már csak az egyik van meg. 1774-ben Wagner Károly a Szepesség történetét bemutató források között publikálta „*Fundatio Lapidis Refugii seu monasterii beati Joannis Baptistae*” címen az általa ismert kéziratot.² Jegyzetei alapján tudjuk, hogy rendelkezésére állt egy pergamen lapos kódex, amelyet Wagner saját ismeretei és a betűk alapján 16. század elejinek vélt. A kötetet egy szepesi nemes, Dobai Székely Sámuel értékes könyvtárából kapta meg lemásolásra.³ Sajnos ez ma már nem ismert, így a kódex eredetéről nem tudunk semmilyen további információt. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy Wagner munkájában nem az eredeti szöveget publikálta, hanem a Székely Sámuel által készített másolatot dolgozta fel.⁴

Ami a krónika másik, fennmaradt példányát illeti, az valamivel fiatalabb, de egy régebbi másolat alapján készíthetett – valószínűleg az eredeti kézirat átírása. Keletkezési helyül a Lechnic mellett található vöröskolostori kamalduli kolostort jelölhetjük meg,⁵ amiből arra következtethetünk, hogy a remete szerzetesek idején az eredeti krónika másolata még részét képezte a második karthauzi konvent könyvtárának. A kézirat szerzője szintén ismeretlen, de a bevezetésben leírja az elhagyott lechnici karthauzi kolostor adományozásának körülményeit, mivel tulajdonosa, aki azt 1699-ben megvásárolta, később a kamalduli szerzetesek birtokába juttatta. A krónika átírása valószínűleg azt a célt is szolgálhatta, hogy részletesebben megindokolják egy újabb kontemplatív rend meghonosítását a Szepességben, valamint a létező kolostor átvételét is, azaz a már erős gyökerekkel rendelkező karthauzi tradíció tudatos folytatását és felhasználását figyelhetjük meg.⁶

A két kézirat, azaz Wagner kiadása és a fennmaradt másolat összehasonlítása során bizonyos nyelvtani különbségeket figyelhetünk meg, amelyek főleg a múlt idő használatánál szembetűnőek. A kamalduli kézirat esetében a cím sem egyezik meg: „*Chronicon*

¹ A menedékszírti apátság gazdag irodalommal rendelkezik. Röviden: Koszta László: Menedékszírt. KMTL. 451.

² WAGNER II. 69–79.

³ WAGNER II. 69.

⁴ Székely Sámuel birtokában több értékes középkori krónika és kódex állt. Nagy figyelmet szentelt a hasonló munkák gyűjtésére, ezek másolatait pedig a kutatók rendelkezésére bocsátotta. SOPKO 1995. 226. Székely Sámuel szerepéről: KERESTÉS 2008. 193.; M. HORVÁTH 2008. 117.

⁵ Ma Červený Kláštor Szlovákiában. A kézirat címe: *Chronicon Carthusianorum Lapidis Refugii*. MOL Budapest, E szekció 151 – Acta ecclesiastica ordinum et monialium: Camaldulenses de Lechnicz, Fasc. C, Nr. 25, fol. 1-5r-v. Lechnic eredeti lakóiról röviden: KOSZTA László: Lechnic. KMTL 402–403.

⁶ A rend alapítója Romuald herceg (később Szent Romuald), a lombardiai hercegi család egyik tagja volt. Egy Malduli nevű gazda adományaként a birtokán *Campo Malduli* néven jött létre a remetesség. A rend tagjai a lelki tökéletességre törekedtek, magányosan, magukba fordulva éltek. A csuhájuk színe miatt fehér barátoknak is nevezték őket. A fejük tetejét borotválták, tarkójuknál félkörívben rövidre nyírt hajat és hosszú szakállt viseltek. Sem egymással, sem a külvilággal nem érintkeztek. A némasági fogadalom alól csak a december 28. és január 2. közötti napok voltak kivételek, máskor azonban a kolostort is csak engedéllyel hagyhatták el. Magyarországon a 17. században telepedtek le. Az első kamalduli remeteséget a Nyitra melletti Zobor-hegyen alapították 1691-ben. Esterházy Pál nádor a Sopron vármegyei Lánzsér váránál 1700-ban alapított remeteséget, később a Szepes megyei Lechnicen alakult remetesség. Majkon tizenkét évig működött remetesség, majd II. József 1782-es rendeletével mindet feloszlatták.

Carthusianorum Lapidis Refugii.” Az események leírása viszont nem mutat jelentős eltéréseket, ami szintén bizonyítja a közös archetyp egykori létezését. A fiatalabb kamalduli kézirat viszont nem teljes, mivel a leírás az 1463. évvel véget ér, még pedig azzal az eseménnyel, amikor a menedékszírti konvent az Újfaluból való Gábort választotta meg perjelévé.⁷

A krónika szövege jellegét és struktúráját illetően kimagaslik a korabeli, hasonló jellegű munkák közül. Szerzője nagy figyelmet szentel a források hű interpretációjának. Ezt magyarázhatjuk azzal, hogy a kézirat keletkezésének idejében a skriptóriumokban fellelhetőek voltak nemcsak a kolostor jogi-gazdasági ügyeivel kapcsolatos oklevelei, hanem más szepességi intézményekkel, a környező karthauzi konventekkel és a generális káptallal bonyolított levelezése is.

Már a kézirat első sorai felhívják a figyelmet a munka jelentőségére. A kamalduli szerzetes egy rövid bevezetőt írt a menedékszírti krónika másolatának elé, amivel aktualizálni szeretne volna a művet. Leírta, hogy az egykori lehnici karthauzi monostort Matyasovszky László nyitrai püspök 1699-ben megvásárolta, majd végül a kamalduli rend tagjainak ajándékozta. Nemcsak az épületek, hanem a bennük található oklevelek is a remeték birtokába jutottak. A szerző fontosnak vélte megemlíteni ezt a tényt, ezért a krónika lemásolását is tekinthetjük egyfajta tisztelgésnek az elődök emléke előtt, bár a birtokokkal kapcsolatos oklevelek meglete megfelel a magyar szokásjog követelményeinek.

Tudomást szerzünk arról, hogy a szerzeteseknek adományozott terület egykor menedékkül szolgált a Szepesség lakosainak, itt találtak biztos helyet a tatár támadások idején. A szerző valószínűleg a ma már nem ismert Szepességi krónikából értesült a 13. századi történetekről⁸ – ez a krónika szolgálhatott alapul az 1454-ből származó, úgynevezett *Szepesszombati krónikának*, ami a terület eddig ismert legrégebbi krónikája.⁹ Igaz a krónikában leírt kannibalizmus és a későbbi monostor helyéül szolgáló hegy, amelynek földjét liszt helyett használták a kenyér sütéséhez, kimaradt a menedékszírti kéziratból, mégis több helyen hasonlóságokat fedezhetünk fel a leírásokban.¹⁰

A kézirat szerzője – szintén az ismeretlen szepességi krónika alapján – azokkal az eseményekkel foglalkozott, melyek a tatárok elmenetele után történtek: Lőcse kiépítésével új központja lett a területnek: „*Tandem recedentibus Tartaris, videlicet anno Domini MCCXLV. praefati terrigenae montem relinquere volentes, nescierunt divertii; villas enim, & Oppida omnia edax flamma consumpserat, inceperuntque alium montem uberiozem, ac fertiliozem, aedificabantque ibi Civitatem, quam Leutschau vocabant.*”¹¹ A félelem oka pedig nem más volt, mint a tatárok újabb támadása: „*Tartari secundario Regnum Hungariae intrans, videlicet Anno MCCLXXXV tempore Ladislai Regis.*”¹²

A menedékszírti krónika szerzője hosszasan tárgyalta Magyarországnak és a Szepességnek a szerzetesek megérkezése előtti történetét. Csak ezután ismerkedhetünk meg magával a kolostorral, illetve történetével. Az ismeretlen szerző elbeszélését az egyes perjelek működésének időrendje szerint írta, hasonlóképpen mint a pálos Gyöngyösi Gergely tette azt. De hasonlóságok nem állnak meg itt, mivel szerzőnk mondandóját alapvetően a levéltárban

⁷ RÁBIK 2012. 71. A kézirat több helyen pontosítja az eredeti krónika szövegét. Ezekre az egyes helyeken külön felhívjuk a figyelmet.

⁸ SZABÓ 2013. Köszönettel tartozom Szabó András Péternek, aki a konferencián elhangzott előadásának vázlatát a rendelkezésemre bocsátotta. Továbbá a szerző felhívta a figyelmemet a menedékszírti krónika további újkori másolatára, amely a Leibitzer-krónikában található meg (MOL P 1890). A kézirat vizsgálatára a közeljövőben sor kerül.

⁹ A krónika kritikai kiadása: SRH II. 273–288. A Szepesszombati krónika is menedékhelyként írja le a karthauzi kolostor területét. SÓPKO 1995. 106. A Szepesszombati krónika leírása a tatárjárásról: GRZESIK 2003. 53–64.

¹⁰ GRZESIK 2003. 54.

¹¹ WAGNER II. 72.

¹² A tatárjárás több más szerző tollából is ismert, érdemes ezért összehasonlítani a különböző műveket. Legújabbban: GRZESIK 2003. 54–58.

fellelhető oklevelekre alapozta, és csak ritkán szakította meg a szöveget saját gondolataival. Ha összehasonlítjuk a krónika szerkezetét a mai napig ismert oklevelekkel, akkor megállapíthatjuk, hogy a menedékszírti kolostor levéltári anyagának bizonyos értelemben vett regeszta gyűjteményét vizsgáljuk. A kéziratban is találunk utalást arra, hogy szerkesztője felhasználta az általa talált okleveleket.¹³ A krónikának így jelentős forrásértéke mellett fontos levéltártörténeti értéke is van, mivel az 1543-ban megszűnt menedékszírti apátság levéltára szétszóródott és elkallódott. Így a krónika, mivel bizonyos értelemben pótolja az okleveleket, tartalma nélkülözhetetlen a kolostor történetének bemutatásában.

A perjelek felsorolása is fontos része a kéziratnak, illetve meghatározó a modern történetírás számára is. A karthauzi rend iránt való érdeklődést az is jelzi, hogy az utóbbi években többször is megpróbálkoztak a rend előjáróinak névsorát rekonstruálni.¹⁴ E téren a menedékszírti monostor névtelen krónikása volt az első szerző, aki kísérletet tett a perjelek névsorának összeállítására. Wagner Károly többkötetes forráskiadványa számára szintén készített hasonló jegyzéket.¹⁵ A szerző munkáját a jól ismert kamalduli szerzetes, Romuald Hadbavny segítette, aki biblia-fordításának köszönhetően méltán tölt be fontos szerepet a szlovák irodalomban.¹⁶ Romuald barát Wagner számára elkészítette a vöröskolostori karthauzi perjelek névsorát,¹⁷ de menedékszírt esetében ő is csak a karthauzi krónikás munkáját vette alapul.¹⁸ A Szepességre vonatkozóan Wagner Károly adatai alapján dolgozott Rupp Jakab, aki saját névsorainak felállításához a jezsuiták löcsei levéltárában is kutatott.¹⁹ Nad'a Rácová 2009-ben publikálta a szepességi karthauzi perjelek névsorát.²⁰ Kutatása sok helyen módosította az addig ismert listákat, mivel levéltári kutatásai révén több helyen kiegészítette azokat. A *Historia Scepusii* nevet viselő kiadvány egyik nagy hátránya viszont az, hogy jegyzetben és bibliográfiai adatokban szegényes, így mai értelemben nem tekinthető archontológiai munkának. Rácová ugyan felhasználta a karthauzi generális káptalan bizonyos adatait, ennek ellenére, valószínűleg nem önhibájából, névsorát sajnos nem lehet visszakövetni és értelmezni. Az említett szerző néhány évvel később férjével együtt publikált tanulmánya viszont sok érdekes észrevételt tartalmaz.²¹ Az eddigi ismereteket bővítették a karthauzi generális káptalan néhány feljegyzésével, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található oklevelek közül viszont sokat kihagytak listájukról. Fő forrásukként az eperjesi levéltárakban található középkori okleveleket jelölték meg. Több helyen csak a publikált szövegeket használták, így sajnos néhány perjel neve és további adatok is hiányoznak tanulmányukból.

A monostor története *Velencei* András király idejében, 1299-ben kezdődött. Egyik korai „főszereplője” pedig nem más, mint Márton zsákóci plébános,²² akinek tevékenysége alapján a kézirat olvasója megismerkedhet a Szepesség bonyolult politikai és gazdasági felépítésével. Márton ugyanis a „*XXIV. plebanos de fraternitate regalium*”, azaz a 24 királyi város plébánosainak testületének segítségével győzte meg a környék urait a karthauzi szerzetesek meghívására. A testvérület négy tagja, köztük Márton is, két karthauzi szerzetessel felkeresték a szepesi szászok grófját, aki a krónika szerint az egész megye ispánja volt. Jordán gróf meg-

¹³ RÁBIK 2007. 11.

¹⁴ A Szepességre vonatkozó adatokat lásd: LABANCOVÁ-LABANC 2012. 87–88.

¹⁵ WAGNER II. 69–79.

¹⁶ Romualdrol és munkásságáról a legújabb kutatások alapján az általa elkészített kéziratokat feldolgozó honlapon szerezhetünk információkat: <http://kb.kapitula.sk/>

¹⁷ Romuald munkája: MOL., E 151 – *Acta ecclesiastica ordinum et monialium. Camaldules de Lechnicz. Fasc. 7.* Wagner Károly átdolgozott változata: WAGNER III. 173–195.

¹⁸ WAGNER II. 69–79.

¹⁹ RUPP II. 214.

²⁰ RÁCOVÁ 2009. 569–571.

²¹ LABANCOVÁ-LABANC 2012. 87–95. Vladimír Rábik is több helyen utalt rá, hogy a karthauzi monostorok történelmének feldolgozásához szükség lenne a teljes levéltári anyag feltárására. Legújabban: RÁBIK 2012. 70.

²² A Wagner Károly által publikált szövegben „*venerabilis pater dominus Martinus plebanus de villa Isaac*” szerepel, a kamalduli kézirat ezt pontosítja: „*de villa Isaac alias Zakocz*.” WAGNER II. 71.

hallgatva a plébánosok és a szerzetesek kérését, Menedékszirtet a karthauziaknak ajándékozta, tartozékaival együtt: erdőkkel, legelőkkel, valamint halászati joggal. A krónika szerzője az ajándékozott terület határait pontosabban is leírta: a Hernád és Béla folyók három oldalról határolják a hegyet, de negyedik oldalról, nyugat felől a határt az a fal képezi, amelyet a tatárok idején építettek.²³ A plébánosok csak ezután látogatták meg Jakab szepesi püspököt, aki a király nevében jóváhagyta Jordán gróf adományát. Ezután magára hagyták Márton zsákóci plébánost, aki saját vagyonát is feláldozva, három évig alamizsnát és adományokat gyűjtött, hogy elkezdhesék a karthauzi monostor építését.²⁴

A kéziratból kiderül, hogy csak 1305-ben kezdődött meg a szerzetesi élet a menedékszírti monostorban. Az első megnevezett „vezetője” András volt, akit a generális káptalan a szlovéniai Seitz monostorából küldött. A hagyomány szerint még 1299-ben érkezett a Szepességbe. A történetírásban őt nevezik meg az első perjelként. A krónikából viszont kiderül, hogy ő rektorként felügyelte az építkezést és várta az első tagok érkezését. Ennek oka pedig az volt, hogy a generális káptalan nem nevezhetett ki perjelt egy, még nem elkészült és felszentelt monostor élére: „*Huic ergo domui tempore aedificationis praefectus praefui pater Andreas praefatus, monachus professus in Zeitz in Slavonia, per Capitolium Generale missus, qui fuit rector tantum domus et non prior, donec domus haec fuit incorporata.*”²⁵

Menedékszírt alapítását nemcsak az említett krónikából ismerjük, hiszen a körülmények jól rekonstruálhatóak a fennmaradt alapító oklevelekből is. Egy viszonylag zárt közigazgatási egységen belül néhány évtized alatt két karthauzi monostor jött létre. Ebből is látszik, hogy a rendnek különleges szerepe volt a Szepességben. Sokat elárulnak erről az első telep alapításának formai követelményei, vagyis az oklevelekkel megerősített fundáció. A menedékszírti monostor esetében két alapítólevél is ismert, amelyek tartalmi szempontból pontosítják az események rekonstrukcióját.²⁶ Az első Jordán szepesi gróf nevéhez fűződik, aki 1299. szeptember 29-én adta ki oklevelét.²⁷ A gróf közbenjárása az ügyben fontos volt, mivel az adományozott terület a káposztafalvi szászok birtokában volt. Magában az oklevélben találunk utalást arra, hogy a szepesi szászok Lőcsén tartott kongregációja döntött arról, hogy Menedékszírtet a karthauziaknak adományozzák.

Jakab szepesi prépostnak is fontos szerepe volt nemcsak a karthauzi rend életében, hanem az egész vármegye történelmében is, először címzetes püspök, majd 1293-ban az esztergomi érsek vikáriusa lett. A prépost kinevezése egyfajta segítség volt a terület egyházi rendezéséhez.²⁸ 1299. december 19-én címzetes szepesi püspökként adta ki a menedékszírti monostor második alapítólevelét.²⁹ Jakab két helyen is megemlíti, hogy III. András engedélyével tett így: „*ut autem nostra hec donacio, facta gracia regis mediante.*”³⁰ Ez jelentheti azt is, hogy maga az alapítás nemcsak regionálisan volt fontos, hanem a szerzetesek bejövetele érintette a királyságban dúló hatalmi harcokat is, mivel Jakab III. András pártján állt, az esztergomi érsekről pedig ismeretes, hogy a feltörekvő Anjou-házat támogatta.³¹ A püspök bizo-

²³ WAGNER II. 71. Kamalduli krónikában: „*sicut illae duae aquae, ut Hornada et Bella dictum montem per tria latera cingunt et circumdant, ad quartum vero latus versus occidentem, prout murus illius munitiois tempore Tartarorum factus.*”

²⁴ Márton szerepéről lásd még a perjelek névsoránál.

²⁵ WAGNER II. 72.

²⁶ RÁBIK 2012. 70.

²⁷ DL 25774, a tûróci konvent 1654. évi átírása. Újkori másolatok: DL 382, DL 1542. Kiadások: WAGNER I. 393–394.; SUPPLEMENTUM I. 433–436.; CD VI/2. 210–213.; RÁBIK 2007. 16–18.

²⁸ LABANC 2011. 85–105.; RÁBIK 2012. 69.; RÁBIK 2006. 31.

²⁹ DL 36444 (1769. évi másolat), DL 1547 (1689.), DF 280896 (1412.). Kiadások: CD VI/2. 212–213.; WAGNER I. 308.; SUPPLEMENTUM I. 437.; RÁBIK 2007. 19–21.; ILLÉSSY 1899. 14–15.

³⁰ RÁBIK 2012. 70.

³¹ Ma már nem ismerjük a III. András által kiadott oklevelet, amelyben felhatalmazta Jakabot a monostor alapítására. Kutatások szerint ezt valószínűleg 1299. december 2-án adta ki, amikor személyesen a király intézkedett a szepesi prépostság néhány ügyében Esztergomban. RÁBIK 2012. 73.

nyára ismerte a Jordán gróf által kiállított oklevelet, mivel szinte szó szerint átemelte a karthauziaknak adományozott terület határaitra vonatkozó passzust.³²

A névtelen szerzőtől arról is értesülünk, hogy az első szerzetesek sok egyházi könyvet hoztak magukkal. A Keresztelő Szent János tiszteletére épült templom és néhány szerzetesi cella befejezése után András rektor jelentette a generális káptalannak, hogy a rend új családtagja a Szepeességben elkészült. Ekkor érkezett a monostor élére Konrád perjel. A krónikás méltatja az első perjelt, dicséri könyvmásoló munkáját, hiszen műveit még az ő korában is használják a szerzetesek. A szakirodalom sem felejtette el ezt a szerzetest, neve gyakran felmerül a jelentős másoló munkát végző szerzetesek között. Valószínűleg 1307 és 1310 között töltötte be a menedékszirti monostor vezető pozícióját. Saját kérésére felmentették funkciójából, szeretett volna ugyanis több időt foglalkozni a könyvmásolással.³³

1338-ból ismerünk egy oklevelet, amelyben a menedékszirti karthauzi szerzetesek könyveket ajándékoznak a lechnici barátoknak.³⁴ Liturgikus könyvekről van szó, de megemlítenek más jellegű olvasmányokat is Szent Ágostontól és Szent Gergely pápától.³⁵ Mivel ezeket a könyveket egy működő monostor kapta, arra következtethetünk, hogy a műveknek nagy jelentőséget szenteltek az anyamonostorban: nem az alapításnál nélkülözhetetlen kéziratokat adományoztak a testvéreknek, hanem bővítették a könyvtárukat.³⁶

A szepeességi karthauziak egykori könyvtárából eddig összesen 33 kódexet, 70 ősnymatot és 26 könyvet ismerünk a 16. századból.³⁷ Ezek vizsgálata bonyolult, mivel Lechnic könyvtára 1543 után kibővült azokkal a példányokkal, amelyeket a menedékszirti testvérek magukkal vittek Lechnicre, amikor az elpusztult monostorukból elmenekültek. A könyvtár később sokszor gazdát cserélt, mire a 20. században a művek Budapestre kerültek.³⁸

A karthauzi krónika a menedékszirti monostor anyagi nehézségeinek leírásával folytatja a történetet. A szerző állítása szerint a falakon túl egy lépést sem tudtak megtenni a szerzetesek, mivel a terület nem volt a sajátjuk. Az első nagyobb adományt Károly Róbert tette, mégpedig a monostor körül akkora területet biztosított nekik, ameddig három nyíllal el tudtak lőni: „*dando eis spatium terrae ex omni parte claustris, quantum tribus ictibus sagittare possunt.*”³⁹ Ennek az adománynak ma már nem ismerjük az okleveles formáját. Károly Róbert 1304-ben járt a Szepeességben, amikor több kérdéses ügyben is intézkedett. Ekkor került sor a szépesi vár bevételére is, ezekben az eseményekben Kakas mester is tevékeny részt vett. Az ő személye fontos lesz a második szepeességi karthauzi monostor alapítása során. Feltételezhető, hogy mindkét remeteség kegyura közvetve, vagy közvetlenül a király volt.⁴⁰ III. And-

³² Az adományozott birtokok körül bizonyos félreértések keletkeztek a modern szakirodalomban, ugyanis gyanúsnak bizonyult a Marcel várához tartozó területek határa. Vladimír Rábíknak sikerült bizonyítania, hogy a kérdéses oklevél hamisítvány. Bővebben: RÁBIK 2001.

³³ BERKOVITS 1943. 347. Konrádot ismert skriptorként emlegeti a szlovák irodalomtörténet is: MINÁRIK 1980. 146.

³⁴ Az irodalomban az oklevél sokáig 1352-es keltezéssel volt ismert: MEZEY 1963. 73–74. Pontosabb információk: ŠEDIVÝ 2009. 496.; RÁBIK 2007. 10. Az oklevélről: WAGNER 1778. 179–180; ANJOU-OKL. XXII. 113–114. 171. sz.

³⁵ „*Nomina autem librorum, qui dati sunt ad supradictam domum vallis S. Antonii haec sunt: Biblia manualia, Martyrologium, Graduale, et Antiphonale, Passionale, Homiliae B. Gregorii Super Ezechielem Prophetam, Augustinus super epistolas Ioannis, compendium Theologiae veritatis. Promittimus et privilegium super villam Lechnicz, quam nobilis vir diuiae recordationis Magister Kokos, filius antiqui Ricolphi, pro fundatione praefati Monasterii vallis Sancti Antonii tribuit et donauit, Domus nostrae continens libertates, praedictis fratribus nostris concedere necessitate qualibet ingruente.*” CD IX/2. 197–198. (90. sz., hibás keltezés)

³⁶ MADAS–MONOK 2003. 59.

³⁷ MEZEY 1963. 54.; CSAPODY–TÓTH–VÉRTESY 1987. 80.; ŠEDIVÝ 2009. 483.

³⁸ MADAS–MONOK 2003. 58.

³⁹ WAGNER II. 72.

⁴⁰ LABANC 2011. 107.; RÁBIK 2012. 77.

rás halála után Károly király gondoskodott a szerzetesekről, de a történelem során a többi magyar, valamint lengyel uralkodó is támogatta a monastorokat.

A krónika szerzője elmagyarázza az adományozás körülményeit is. Valószínűleg olvasóit segítette az a megjegyzés is, miszerint az alapítás idején Menedékszirt egy sziklával borított, terméketlen hegycsúcson épült. Így könnyebben meg tudták állapítani a nyílhegy által határolt adományt. Mivel a kopár vidéken nem termett meg semmi sem, a perjel azon törte a fejét, hogyan tehetné a földet művelésre alkalmassá. Ekkor tűnt fel Tyba nemes, akitől megvett egy közelebről meg nem nevezett birtokot a hozzá tartozó 40 holdnyi földdel együtt.⁴¹ Az oklevelek között valóban találkozhatunk Tyba örököseivel, akik 11 márka tiszta ezüstért eladták Konrád perjelnek és az általa képviselt konventnek örökölt szántóföldjüket.⁴² Feltételezhetjük, hogy a szász lakosság is részt vett a monostor életében,⁴³ mivel a forrásokból kitűnik, hogy a néma szerzeteseknek anyagi gondjaik voltak.

A krónikában szerepel Pál szerzetes is, aki Éliás testvérrel és a már említett Márton plébánossal együtt meglátogatták Pál szepesi prépostot, akinek elmagyarázták, hogy milyen nagy szegénységben élnek. Ő pedig ezt megvitatta kanonok társaival és Tamás esztergomi érsekkel, majd a Szepescsütörtök melletti, ma már nem létező Zachmarfalva⁴⁴ tizedét a szerzeteseknek adományozta.⁴⁵ Ezért a néma barátok minden vasárnap megemlékeznek a préposztokról és a kanonokokról, amit örök időig így is fognak tenni: „*ita tamen, quod praefati Fratres Carthusienses, tam pro D. Praesito, quam pro DD. Canonicis specialem memoriam singulis Dominicis diebus in Capitolo facere teneantur, & hoc hactenus semper observatum est, & in futurum nulla unquam delebit oblivio.*”⁴⁶ Az oklevelekben ennél összetettebb tények szerepelnek. Megtudjuk, hogy 1311-ben Tamás esztergomi érsek előtt Pál mester szepesi prépost Pattantyús nevű falujának (*villa Balistaria*)⁴⁷ öt illető tizedeit a menedékszírti karthauzi szerzeteseknek adja, míg azok ennek fejében 40 holdnyi földrészt adnak neki, amelyet Tiba fia: Miklós fiaitól: Iwanustól és Lászlótól vásároltak.⁴⁸ A szakirodalom Pál prépostnak ezt a cselekedetét azzal is magyarázza, hogy a tisztázatlan kegyúri viszonyok miatt ideiglenesen a szárnyai alá vette a szerzeteseket.⁴⁹ De arról sem feledkezhetünk meg, hogy 1328-ban János pápa utasította többek között Tamás esztergomi érseket, hogy hatékony védelmet nyújtsanak a grenoble-i karthauzi rendház perjele, testvérei, conversusai, valamint más karthauziak számára, akiket javaikban egyháziak és világiak megkárosítanak.⁵⁰ A király, mint alapító (nem számítva az alapítólevelet és a monostor közvetlen közelében található birtok adományozását), csak uralmának megszilárdítása után lépett fel igazi patrónusként a karthauziak életében. III. András halálával ugyanis magukra maradtak a szerzetesek. Végre aztán Károly 1320-ban mentesítette őket a collecta és egyéb census fizetése alól.⁵¹ A karthauziak korábban, IV. Ke-

⁴¹ WAGNER II. 73.

⁴² DL 1711. Kiadások: CD VIII/1. 243–246. 122. sz.; RDSL I. 233. 506. sz.; ANJOU-OKL. II. 105–106. 233. sz.

⁴³ RÁBIK 2012. 75.

⁴⁴ HISTORIA SCEPUSII 2009. 591.

⁴⁵ Wagner közlésében: „*decimas de Villa Balistarii, alias Schüttenfeldt circa Quintum Forum, perpetuis temporibus percipiendas*”, míg a kamalduli kéziratban: „*decimas de villa Balistarii alias Ursotz perpetuis temporibus percipiendis.*”

⁴⁶ WAGNER II. 73.

⁴⁷ WEBER 1897. 417.

⁴⁸ Másolatok: DL 382, DL 1786, DL 71622 (eltérő névalakok, 18. sz.), DF 258635 (eltérő névalakok, 19. sz.). Kiadások: CD VIII/1. 404–405. 191. sz.; MES II. 653–654. 730. sz.; WAGNER I. 397. 8. sz.; ANJOU-OKL. III. 90. 184. sz.; RDSL I. 403.; CSÁKY I. 36.

⁴⁹ LABANC 2011. 108.

⁵⁰ Csak átírásban ismert: DL 30353 (szepesi káptalan, 1395. 8. 20.). Másolata: DL 1924 (19. sz.). Regeszták: RDSL II. 174–175. 357. sz.; ANJOU-OKL. V. 83. 188. sz.

⁵¹ Átírások: DL 1961 (Károly király, 1323. 1. 23.), DL 1962 (szepesi káptalan, 1339. 1. 4.), DL 1963 (Károly király, 1339. 11. 24.), DL 39446 (szepesi káptalan, 1344. 7. 10.). Másolatok: DL 1542, DL 382, DL 36763. Kiadások: RÁBIK 2011. 101.; RDSL II. 253. 546. sz.; ANJOU-OKL. V. 303. 787. sz.

lemen pápa idejében már mentesültek a pápai tized fizetése alól, ezt a kiváltságukat XII. János pápa is megerősítette.⁵² Vladimír Rábik szerint Károly király 1324. december 28.-án adta ki a karthauziak szempontjából ezidáig legfontosabb oklevet, amelyben megparancsolja a szepesi uraknak, hogy a menedékszírti barátokat és népeiket ne zaklassák. Itt *primus et fundador*-ként nevezi meg magát.⁵³ Csakhogy a szepesi káptalan által később átírt oklevél hamis, mivel a király az idő tájt nem járt a Szepességben, valamint a várnagyi posztot is más személy töltötte be, ahogy erre Blazovich László is rámutatott.⁵⁴

A krónika szerint a következő perjel Márton volt. 1320-ban érdekes dolog történt. Egy bizonyos Liptói Dénes – „*nobilis Dionysius de Lyptovia, non infima ortus prosapia*” – szeretett volna belépni a monostorba.⁵⁵ A krónikás párbeszéd formájában írja le, hogy miután a barátok megtudták, hogy nemes ember szeretne közéjük menni, megpróbálták őt lebeszélteni arról az elhatározásáról, mivel minden hívőt megvisel a kemény bűjt és a hozzá méltatlan munka. Ennek ellenére Dénes nem tárgyalt, így a béke csókjával maguk közé fogadták őt. A perjel viszont szeretne volna próbára tenni az új testvér hitét, ezért rábízta a nyáj legeltetését. Egyszer egy medve rontott az állatok közé, hogy zsákmányt szerezzen. Dénes elpanaszolta ezt Márton perjelnek, aki azt tanácsolta neki, hogy ha legközelebb ismét megjelenik az a medve, a Szentlélek hatalmával parancsolja meg az állatnak, hogy ne bántsa a nyáját. A szerzetes így is tett, mikor legközelebb rárontott a medve. Az ima hatására az állat mozdulni sem tudott, Dénes megköötözte a fenevadat, amelyből szelíd bárány lett: „*hoc audiens stat attonitus, abire non valens: quo viso Frater Dionysius, abjecto procul timore, propius accedit ursum, quem cingulo ligat, ad Monasterium ducit; & fit ex fera indomita agnus mansuetus.*”⁵⁶ Ezt Márton perjel csodájának tekintették. A medve később szabadon elmehetett, de megtiltották neki, hogy a monostor körül ólálkodjon.

A krónika megemlíti azt is, hogy Dénes még novícius volt, amikor testvéreivel meg kellett osztoznia örökségén. Valóban történt ilyen eset, amit 1321. szeptemberében a szepesi káptalan színe előtt tisztáztak a szerzetesek. A menedékszírti karthauziak perjele: Márton és János testvér felmentik liptói néhai Bogomér comes megjelent fiait: Bodó comest, Miklós mestert, Lőrinc mester szepesi olvasókanonokot és Bogót az apai örökségükből testvérüknek, a menedékszírti karthauzi kolostorban lévő Dénes testvérnek járó rész alól, továbbá a boldog emlékezetű testvérük, János végrendeletében foglalt Sunava⁵⁷ birtok ügyében, amelyet a káptalan privilégiumával a karthauziaknak hagyott.⁵⁸

Márton perjel idejében több adományban is részesültek a menedékszírti karthauziak: Rikolf fia és Mihály testvére, Kakas mester 1320 áprilisában Hámbor⁵⁹ falut adományozta a szerzeteseknek,⁶⁰ amelyet azok később elcseréltek Kolcsó⁶¹ falura. Ugyanaz a Kakas mester testvérének, Frank Mihálynak adott egy erdőt, amelyben falut alapítottak, majd a monostornak ajándékozták azt.

⁵² DF 286489. ANJOU-OKL. V. 82. 185. sz.

⁵³ DL 1962.

⁵⁴ ANJOU-OKL. VIII. 286. 567. sz.

⁵⁵ WAGNER II. 73–74.

⁵⁶ WAGNER II. 74.

⁵⁷ Ma Šuňava Szlovákiában.

⁵⁸ DL 65265. Átírás: DF 257964 (szepesi káptalan, 1792. 4. 15.). Kiadások: MES III. 4. 7. sz.; RDSL II. 315.; SZENT-IVÁNY 24. 28. sz.; ANJOU-OKL. VI. 97. 249. sz.; PÉCHY 4.

⁵⁹ Ma Brezovička Szlovákiában.

⁶⁰ Ez az adomány szintén fennmaradt az oklevelekben is. Átírások: DL 1961 (Károly király, 1323. 1. 23.), DL 1962 (szepesi káptalan 1339. 1. 4.), DL 1963 (Károly király 1339. 11. 24.), DL 39446 (szepesi káptalan, 1344. 7. 10.), DF 266974 (csonka, I. Lajos király, 1358. 4. 3.). Másolatok: DL 1542, DL 382, DL 1612, DL 36763, DL 36764, DL 36767, DL 68912 (a perjel neve helytelenül Móric). Kiadások: CD VIII/2. 255–256. 49. sz.; WAGNER I. 404.; WAGNER II. 73–74.; RÁBIK 2011. 99. (1320. 4. 9.-i dátummal); RDSL II. 248–249. 535. sz.; ANJOU-OKL. V. 286–287. 745. sz.

⁶¹ Ma Klčov Szlovákiában.

Kakas mester legmeghatározóbb adománya mégis Lechnic falu ajándékozása volt. A krónikás úgy írja ezt le, hogy a terület a Dunajec folyó mellett volt, erről nevezték el azt a monostort, amelyet a nevezett mester alapított: „*Magister Kokuss dedit villam Lechnicz pro fundatione Monasterii circa fluvium Donajecz, a quo Monasterium nomen accepit, & ipse debet esse Fundator Claustri illius.*”⁶² Csakhogy a krónikának ebben a változatában kimaradt egy nagyon fontos indoklás. Méghozzá az, hogy Kakas mester ezt az adományt egy familiárisa által elkövetett gyilkosság utáni bűnbocsánatból teszi: „*Magister Kokos filius Rikolffi, frater Michaelis Frank ex familia, qua nunc Berzevicziana nuncupatur, propter certum grave homicidium donare debuit villam Lechnicz ... Villam autem Lechnicz dedit pro fundatione monasterii circa fluvium Dunavetz ... et ipse debet esse fundator monasterii illius, ubi praeter hoc monasterium alius quinque fundasse debuisse liquet ex certo instrumento.*”⁶³ Erről persze nem olvashatunk a lechnici monostor alapítóleveleiben, ahol csak annyi szerepel, hogy a nemes felesége és elhunyt fia lelki üdvéért cselekedett ily keresztény módon.⁶⁴ István szepeesi gróf ítéletleveléből viszont tudjuk, hogy a Tarkői és Görgei családok közötti, halált okozó viszály állt Kokos mester cselekedetének háttérében, akit többek között 4000 mise elmondatására és 6 monostor támogatására/alapítására köteleztek.⁶⁵

Előfordulhat, hogy az említett Márton perjel személye megegyezik azzal a Márton zsákóci plébánossal, aki a monostor alapításánál tevékenyen részt vett, majd elősegítette a lechnici alapítás létrejöttét is.⁶⁶

A krónika következő feljegyzései nagyon rövidek. Több mint ötven évet átugorva csak azt jegyezte fel, hogy a következő perjelek János, egy másik János, valamint Herbordus voltak.⁶⁷ 1396-ban Péter lett a menedékszírti perjel.⁶⁸ Ebben az időben János knini püspök volt a szepessávniki Szűz Mária ciszterci apátság gubernátora, aki a karthauzi testvérek jótevője is volt: „*fautor magnus ordinis nostri, & Benefactor hujus domus: ipse aedificavit Galilaeam, sive ambitum superiorem circa Ecclesiam, sicut patet in signeto suo sculpto in testudine.*”⁶⁹ Ennél nagyobb adományt is tett a monostornak, ugyanis egész apai örökségét a menedékszírti barátoknak adta, bár nem csodálkozhatunk tettén, hiszen anyai ágról a farkasfalvi születésű László Kakas comes rokona volt.⁷⁰ A jogi aktus leírásából is kitűnik, hogy a névtelen szerző valóban az általa ismert oklevelek alapján állította össze krónikáját – nem mulasztotta el meg-

⁶² WAGNER II. 75.

⁶³ MOL, E szekció 151 (Acta ecclesiastica ordinum et monialium), Camaldulenses de Lechnicz, Fasc. C, Nr. 25. fol. 2v.

⁶⁴ A lechnici monostor alapításának körülményeiről: RÁBIK 2010. 91–104. A gyilkosság körülményeiről és a ma már nem létező oklevelekről Kokos mesterrel és a Tarkői család viszályairól, azok rekonstrukciójáról a lőcsei jegyzékek alapján, pontos forrásmegjelöléssel: RÁBIK 2011. 97.; RÁBIK 2012. 79–80.

⁶⁵ DL 1703. Másolat: DL 71261. Kiadások: RDSL I. 213–214. 465. sz.; WAGNER III. 251–253.; CD VIII/1. 239. 120. sz.; SUPPLEMENTUM II. 26. 20. sz.; ANJOU-OKL. II. 66–67. 138. sz. A 14. század elején kiadott oklevelek a dunajeci monostor számára arra a következtetésre utalnak, miszerint az említett gyilkosság után nem sokkal elkezdtek a monostor alapítását. Mégpedig úgy, hogy a menedékszírti karthauziaknak adott, területileg távol eső vidéken egy újabb gazdasági központot építettek ki, amely előbb annak filiája lett, ami a karthauzi rendben merőben szokatlan, majd néhány évtizeddel később felmentették azt az alárendelt pozícióból. Bővebben a Görgei családról: LABANC 2009a 27–33. A Tarkői családról legújabban: LABANC 2009b 14–30.

⁶⁶ LABANCOVÁ – LABANC 2012. 89.

⁶⁷ WAGNER II. 75.

⁶⁸ Péter a generális káptalan utasításának köszönhetően lett perjel, nem pedig választással. Előtte a brünni Szenthármáság tiszteletére épített monostor procurátora volt. A generális káptalan valamilyen okból a perjelválasztás megvonásával büntette a monostort. RÁCOVÁ 2009. 569.; RUPP II. 214.

⁶⁹ WAGNER II. 75.

⁷⁰ VENCKO 1927. 60. A szerző bővebben is foglalkozott László püspökkel, mint a sávniki ciszterci apátság gubernátorával.

jegyezni, hogy a királyság szokásai szerint ezekbe a birtokokba be is vezették őket: „*ad quas possessiones introducti sumus more patriæ, & installati.*”⁷¹

A következő esemény már 1412-ben játszódik, amikor Mihály perjel megvásárolta az írnokok faluját.⁷² Egy másik Mihály perjel idejében, 1436-ban a menedékszírti monostort kifosztották és felgyújtották a husziták, a szerzetesek más kolostorokba kerültek.⁷³ Sokáig nem tértek vissza a lakók az épületekbe, a falakon fák kezdtek el nőni: „*quod propter longiturnitatem temporis desolationis, supra murum, & supra testudines arbusculi, sive plantulae arborum excrevissent.*”⁷⁴ A kamalduli kéziratban költői leírását találhatjuk az elhagyott monostornak, miszerint pókhálók fedték az épületeket: „*quod propter longiturnitatem desolationis supra murum et supra testudines tarantulae excrevissent.*”⁷⁵

Ezután 1454-ben a késmárki Monesser János vállalkozott az épületek felújítására. Új utat is szeretett volna építeni a grangiától a monostorhoz, mivel Káposztafalváról addig csak az erdőn keresztül lehetett megközelíteni a barátokat. De ekkor újra betörték a területre a husziták és ismét pusztítani kezdtek.⁷⁶ A szerzetesek szeretnék volna örökre elhagyni a monostort, mivel a husziták még a szerzetesi öltözetüket is letépték róluk és teljesen kifosztották őket. Ekkor Monesser János a generális káptalan engedélyével új monostor építésébe kezdett Lőcsén. Ebben az időben Ménhárd falu plébánosa földeket vett a város mellett és szőlőket Szikszón, hogy segítse a néma barátok megélhetését.⁷⁷

Monesser János a generális káptalan feljegyzései szerint 1462-ben lemondott tisztségéről, ezután a konvent saját maga választhatott perjelt.⁷⁸

A megpróbáltatások ellenére a forrásaink azt is bizonyítják, hogy még a lengyel uralkodó is támogatta a szerzeteseket: 1452-ben Kázmér lengyel király segíteni akarván a karthauzi monostor szerzetesein, akiket az utóbbi időben sok baj ért, elrendelte, hogy évenként adjanak a monostornak két tömény hering-halat, 2 vég fehér szövetet, továbbá 12 mázsa nagyalakú és nyolc mázsa kisalakú sót.⁷⁹ A karthauziakat fenyegető veszély elől szerzeteseink V. László király oklevelének tanúsága szerint rendszeresen Lőcse városában vészelték át a nehéz

⁷¹ WAGNER II. 76. Bővebben: VENCKO 1927. 61. Arról, hogy a püspök támogatta a menedékszírti karthauziakat, okleveles forrással rendelkezünk, de az 1407. március 6-án kiadott dokumentumot csak tartalmi átírásból ismerjük. A szepesi káptalan előtt Farkasfalvai Frank fia: Mihály fiai: László választott knini püspök, Pál választott és megerősített váradai püspök, István esztergomi olvasókanonok és Péter, kiskorú fia: János nevében is, lelki üdvükért Frankvágása nevű birtokukat a Szent Miklós-kápolna kegyúri jogával együtt végrendeletükben a menedékszírti karthauziaknak adják, minden jogot átruházva a monostorra és a benne élő testvérekre. DL 31062. (Garai Miklós nádor, 1424. 12. 4.)

⁷² Wagner közlésében: „*emit villam scriptoris, alio nomine Schreibersdorff. quam modo colunt, & tenent Coloni de Kollcz* a kamalduli kéziratban: „*emit villam Scriptoris, quam modo tenent et colunt coloni de Sales*”. WAGNER II. 76.

⁷³ Ezt a Mihály perjelt az eddigi kutatások alapján nem tudjuk azonosítani. A krónikán kívül csak Rupp Jakab névsorában szerepel. RÁCOVÁ 2009. 569.; RUPP II. 214.

⁷⁴ WAGNER II. 76.

⁷⁵ Szeretnék köszönetet mondani Neumann Tibornak a szövegrész értelmezésénél nyújtott segítségért.

⁷⁶ Wagner: „*altera vice homines pestiferi, videlicet Hussitæ, cum complicitibus suis Bohemis, ad Provinciam intraverunt, qui denuo incepterunt inimicas facere, homines deperdere, & molestare, a quibus Fratres Carthusienses multa incommoda perpassi sunt in tantum, ut sacrum hunc locum Refugii perpetuo relinquere, & desolare decreverint, aliquoties enim habitu ordinis detracto, usque ad cilicium spoliati sunt,*” kamalduli szöveg: „*videlicet Hisgro cum complicitibus suis Bohemis ad provinciam intraverunt, qui denuo incepterunt inimicos facere, homines deprædare et molestare, a quibus fratres Cartusienses in comoda perpassi sunt in tantum, ut sacrum hunc locum Lapidis Refugii perpetuo extiquere ac desolare decreverint, aliquoties enim habitu detracto ordinis spoliati sunt.*” WAGNER II. 76.

⁷⁷ WAGNER II. 76.

⁷⁸ RÁCOVÁ 2009. 569.

⁷⁹ DL 14564.

időket.⁸⁰ Alig egy évvel később a király a helyzet végleges rendezésére, mivel a huszita betöréseket egyelőre nem tudták megszüntetni, a városban földet adott nekik. Az 1455. május 14-én kiadott oklevél szerint a király Lőcse városában a *Kynazloh fovea* melletti helyet a menedékszírti karthauziaknak adományozta, ahol a szerzetesek egy kápolnát és néhány házat illetőleg lakóhelyet építettek, mégpedig a király és a város engedélyével, hogy szükség esetén ott vonhassák meg magukat és javaikat is biztonságba helyezhessék. A király az ott élő embereiket felmenti az összes királyi és városi szolgáltatás és munka alól, ottani javaikat pedig a királynak fizetendő census alól.⁸¹

A következő perjel a Gamingból érkezett Tamás volt, aki egy évet sem töltött el a Szepességben és meghalt.⁸² Ugyan ebben az évben, azaz 1463-ban az újfalusi Gábort választották perjellé, aki előtte lövöldi vikárius volt. A kamalduli krónika szövege itt megszakad, a folytatásról csak a Wagner Károly által publikált változatból értesülünk. A Gábor perjel idejében történtek leírásában ismét felbukkannak azok a jelek, amelyek arra utalnak, hogy az események rendjének előadása okleveles forrásokon nyugszik: Az egyikben, amely 1470-ben történt, említésre kerül Henckel Miklós kanonok, a savnyi Szűz Mária apátság gubernátora.⁸³ A lőcsei Schebald Melchiorral egyeztek meg, akinek a menedékszírtiek átadták többek között lőcsei fürdőjüket annak Szepesvéghely falubeli soltszésgéért cserébe. Az események leírása az oklevelek megszokott formáit követi: „*quod nos dedimus ei balneum nostrum Leutschovia, retro Curiam D. Plebani, & quædam Clenodia argentea pro sculetia Greniczia.*”⁸⁴ Nem sokkal később Gábor perjel apai örökségét, amely főleg szőlőket takart, a monostor birtokainak gyarapítása céljából egy újfalusi nemesnek ajándékozta cserébe annak Farkasfalván⁸⁵ található birtokaiért.

Menedékszírt következő perjele egy bizonyos Erdélyi János volt, aki a tudományok iránti szenvedélye miatt nagy anyagi veszteséget okozott a monostornak. A szerzetes ugyanis alkímista volt és az ötödik elem keresése érdekében feláldozta a közösség minden vagyonát. Az egykori maurbachi szerzetest ezért le is váltották posztjáról: „*qui per alchymiam, & quintam essentiam consumpsit omnem substantiam, conflavit aurum, & dissipavit argentum, depauperavit domum valde.*”⁸⁶ Ekkor a generális káptalan a kialakult helyzet megjavítására 1484-ben az egész egyháztartomány vizitátorát, a már említett maurbachi monostor perjelét, Miklóst küldte Menedékszírtre.⁸⁷ A krónika szerint a perjelnek bensőséges kapcsolata volt Mátyás királlyal, ezért ezt igyekezett a rend javára felhasználni. Miklós idejében az újfalusi család egyik tagja, Hufnagel Kristóf gyengeelméjűsége miatt 18 évig elzárva a monostorban élt. (*hic ob insaniam suam, octodecim fere annis in carcere detentus fuit*).⁸⁸

1492-ben a Nagyszombati András lett a perjel, aki előtte az Eger melletti Tárkány szerzetese volt. András folytatta a monostor kiépítését, kápolnát építtetett a falakon kívül, hidat a Hernád folyón, felújíttatta a refektóriumot. Sőt még hospic-ot is építtetett a zarándokok számára, még pedig a konyha fölé (*quod est supra coquinam*). Az ő idejében építtették ki a monostor falai közelében a halastavat, valamit Jodok testvér pénzéből még egy

⁸⁰ V. László király Lőcse városának, mivel a rablók által kolostoraikból kiűzött menedékszírti és lechnici karthauzi barátokat befogadta és nekik menedékhelyet adott, évi 3 marka ezüsts census megfizetését elengedi. Csak átirásból ismert: DL 25208. (Lőcse városa, 1454. 2. 4.)

⁸¹ Szintén csak átiratból ismert forrás: DL 15686. (Mátyás király, 1464. 5. 27.).

⁸² Wagner: „*Huic Priori successit Dnus. Thomas Monachus Professor in Geringa, qui antea fuit Prior in Aggsbach, & non supervixit unum annum*”, kamalduli szöveg: „*Huic priori successit dominus Thomas monachus professus in Demonico, qui antea fuit prior in Pázpach, et non sepevixit annum et mortuus est.*”

⁸³ VENCKO 1927. 79.

⁸⁴ WAGNER II. 77.

⁸⁵ *Fladensdorf*. WAGNER II. 77. Ma Vlková.

⁸⁶ WAGNER II. 77.

⁸⁷ RÁCOVÁ 2009. 570.; RUPP II. 214.

⁸⁸ WAGNER II. 78.

cella is felépült. Ebben az időben, vagyis 1494-ben teljes királyi pompájában ugyanis Lőcsére látogatott Ulászló magyar király, valamint János Albert lengyel király testvéreivel, Frigyes kardinálissal és Zsigmond herceggel együtt, aki a krónika szerzője szerint a jelenlegi lengyel király: „*Duce Sigismundo moderno Rege Poloniae*”,⁸⁹ a szerző így akarva-akaratlanul meghatározta a kézirat keletkezésének idejét is (1506-1548). Az olvasó azt várná, hogy a krónikás elmeséli, mi is történt Lőcsén,⁹⁰ ennek ellenére csak azt tudjuk meg, hogy Késmárk lakosai nem jelentek meg az eseményen.⁹¹ András perjel idejéről még annyit tudunk meg, hogy a lőcsei Leüdeschitt György kanonok, a kánonjog doktora, házat és szőlőket hagyott a menedékszírti monostorra Liszkán.⁹² Az adomány feltételei közé tartozott, hogy minden évben, amíg az anyja él, kap egy hordó bort, valamint Henckel György fiának tanulmányaira félretesznek száz aranyat, ami meg is történt a krónikás tudomása szerint.

Az 1500. jubileumi évben Jodokot választották meg perjelnek, aki Merényből származott.⁹³ Erről a perjelről a krónikás feljegyezte, hogy jeles volt könyvek másolásában: „*Ipse in scribendis libris fuit sedulus: scripsit enim duo Antiphonaria, & duo Gradualia in papyro, & quamplures alios libros Ecclesiasticos.*”⁹⁴ Szintén sokat tett a monostor fejlesztéséért, kidíszította a templomot, valamint a cellákat is felújította. 1503-ban a lőcsei Beer Simon szép új padokat készített a templomba, hogy ezzel is szépítse azt. Ebben az időben történt az is, hogy Máriássy István ispán Szepessümege⁹⁵ falu határában malmot és halastavat ajándékozott a szerzeteseknek.⁹⁶ Jodok perjelsége időben közel állt a krónika szerzőjéhez, így nem csodálkozhatunk azon, milyen részletesen ír a 16. század elején történt világi eseményekről. 1506-ban Hedvig, Szapolyai István özvegye, engedélyt kapott a generális káptalantól arra, hogy udvarhölgyei és szűzek kíséretében belépjen a menedékszírti monostorba. Két új cella és két oltár alapjait fektette le, képeket adományozott a szerzeteseknek. Megfelelő méretű halastavat ásatott nekik, szőlőkkel, adományokkal látta el őket, felmentette a karthauziakat bizonyos tizedek fizetése alól. Oly sokban segítette a monostort, hogy a krónikás Anyának és Alapítónak nevezte Hedviget.⁹⁷

A generális káptalan 1508-ban a lechnici Jánost nevezte ki Menedékszírt új perjelének, majd néhány évvel később Thyr Mihályt már saját maguk választhatták. Mihály egykor kassai plébános volt és a lechnici monostor tudós szerzetese. Az ő idejében a kassai Grotser György mester végrendeletében a szerzetesekre hagyta szőlőjét és kőházát Tarcalon.⁹⁸

⁸⁹ WAGNER II. 78.

⁹⁰ A lőcsei találkozóról a szakirodalommal együtt bővebben: DIVÉKY 1920. 371–379.

⁹¹ II. Ulászló király 1494-ben valóban az ország keleti részén tartózkodott, több oklevelét Kassáról címezte, amelyekben a menedékszírti karthauziakról is megemlékezett. A lőcsei találkozón rendezték a Jagelló országok trónöröklési kérdését, illetve Zsigmond herceg helyzetét. Neumann Tibor legújabb kutatásai alapján, akinek ezúton is köszönöm a segítséget: „ha volt ekkoriban országgyűlés, az csak részleges lehetett, azaz csak a Felső Részek megyei részére tartották. Az uralkodó a lőcsei Jagelló-csúcs után csak késve, május 6. és 10. között érkezett Kassára, ahol több mint másfél hónapot töltött.” Ezt az oklevelek keltezésével is alá tudjuk támasztani: 1494. május 6-án Lőcséről (DL 64 486.), május 10-ről pedig már Kassáról (DF 251317.) címzett okleveleket.

⁹² WAGNER II. 78. Ma Liska.

⁹³ *Wagendrisl*. WAGNER II. 78. Wagendrüssel, Vondrišla, Merény, ma Nálepko.

⁹⁴ WAGNER II. 78.

⁹⁵ WAGNER II. 78. *Schmegen*, ma Smižany.

⁹⁶ 1507. 10. 4. e. Az oklevél eredetije ma már nem ismert: IVÁNYI: MÁRIÁSSY. 82–83. 293. sz.

⁹⁷ Csak néhány évvel későbből ismerünk forrást arra, hogy Hedvig támogatta a menedékszírti monostort, bár Lechnic esetében már korábban is tett adományokat: 1509. 4. 29. Hedvig tescheni hercegnő és fiai: Szapolyai János és György szepesi örökös ispánok felmentik a menedékszírti karthauziakat a Szepes megyei Somogy birtok határában lévő sümegi malmuk és rétjük után járó földesúri adó fizetése alól, ami évente 239 dénár. Másolatokból ismert: DL 21913., DL 25083. NEUMANN 2012. 298–300. 342. sz. A mecénás Hedvigről: SROKA 2005. 63–69. Hedvig adományairól a karthauzi rendnek, valamint lánya, Borbála, Zsigmond lengyel király feleségének jótéteményeiről legújabbban: KUCIARSKÁ 2011. 108–116.

⁹⁸ WAGNER II. 79.

1517-ben a francia származású Eucherius lett a perjel. Ő ismét bővítette a monostor vagyonát, a kapunál egy hospicet építtetett, majd egy halastóval „*in campo Urbani*”⁹⁹ is gazdagabbak lettek a néma barátok. A krónika utolsó bejegyzése egy birtokcseréhez fűződik. A perjel ugyanis eladta egy malmát Káposztafalu lakosainak, majd az érte kapott pénzből vásárolt egy másikat Szepescsütörtök nemeseitől, mégpedig Sümeg falu határában.

Eucherius perjelt a krónikán kívül csak a generális káptalan feljegyzéseiből ismerjük.¹⁰⁰ A források alapján még öt következő elöljárója ismert a menedékszíri monostornak. Ursinus Márton idejében a konvent a dunajeci testvérekhez menekült, lakhelyüket felgyújtották és a generális káptalan engedélyével megszűnt a menedékszíri karthauzi monostor.¹⁰¹ Ennek ellenére még az elkövetkező perjelek szeretettel használták a közös elöljárói címet. Így cselekedett Mátyás perjel 1552-ben,¹⁰² Márton 1561-ben,¹⁰³ Ferenc 1563-ban,¹⁰⁴ Mihály 1565-ben,¹⁰⁵ György 1568-ban.¹⁰⁶

A karthauzi szerzetesek távozása után Vöröskolostor elvesztette egyházi jellegét, világi urak lakóhelyévé és erődítménnyé vált. 1563-ban Bornemissza György szepesi prépost lett az épületek tulajdonosa, aki nem sokkal később elzálogosította azt.¹⁰⁷ Később a császári család támogatásának fejében Miksától Mágócsi Gáspár kapta zálogba a monostort.¹⁰⁸ Az általa készített összeírásból tudjuk, hogy nem jelentéktelen adományról volt szó. A főúr örököseinek köszönhetően Thököly István lett az új birtokos 1609-ben, aki három évvel később a birtokot eladta Palocsay Horváth Györgynek. 1625-ben a Rákóczy-család vásárolta meg a monostort, akik tovább gyarapították annak vagyonát és magát az épületeket is felújították. Rákóczi Pál számára elsősorban azért volt fontos a létesítmény, mivel határvárként szolgálta a családját. A monostor az ekkori várrá alakítás miatt, a tetőszerkezetének felújítása során ragadt az egykori dunajeci karthauzi monostorra a Vörös Kolostor elnevezés. 1699-ben Rákóczi Erzsébet viszont eladta a nyitrai püspöknek, aki végrendeletében a kamalduli szerzetesekre hagyta az egykori szent helyet.¹⁰⁹ S ezzel megteremtette az alapját a jelen dolgozat megírásának.

⁹⁹ WAGNER II. 79.

¹⁰⁰ RÁCOVÁ 2009. 570.

¹⁰¹ RÁCOVÁ 2009. 570–571.; WAGNER III. 191–192.; RUPP II. 205.

¹⁰² DL 24342.

¹⁰³ DL 36577.

¹⁰⁴ DL 23100.

¹⁰⁵ DL 24342.

¹⁰⁶ DL 24342.

¹⁰⁷ LR III. fol. 783–784.

¹⁰⁸ DF 266995.

¹⁰⁹ ŠTEVIK 2007. 23–24.

Chronicon Carthusianorum Lapidis Refugii

Excellentissimus Ladislaus Matyasowski ex praeposito Scepusiese episcopus Nitriensis, Blasii Jacklin successor et regni Hungarici cancellarius, qui jam ab anno 1699 conceptam in animo retinens intentionem suam, hanc manifestavit, dum morbis vexatus voluntatem suam postremam aperuit his verbis: In comitatu Scepusiensi, inquit, habeo claustrum Lechnicz, olim Cartusianorum, quod emanibus secularium in florenis triginta millibus possidentium redemi, hoc igitur claustrum cum omnibus bonis suis ac literalibus documentis lego reverendis patribus Camaldulensibus, ut ibidem juxta suam institutum jugiter Deo famulentur, ex pro peccatrice anima mea adimus unum sacrum dietim celebrent. Ut autem stabiliores ibi fiant, patriae filios in gremium suum suscipiant, qui tam majorem favorem populi, quam etiam secularium curam bonorum claustrum sunt habituri.

Chronicon

Anno Dominicae incarnationis M.CC.XLI. sub papa Inocentio IV., regnante rege Bela IV., Bathus rex Mangalorum sive Tartarorum cum quinquies centenis millibus armatorum regnum Hungaricum invasit, intrando per Russiam ad villam Pescht usque pervenit, contra quos Bela rex praelians vincitur, in quo praelio fere extinguitur, militia regni Hungariae universa. Manserunt autem Tartari in regno Hungariae fere annis tribus, in quo spatio temporis homines nec seminare, nec metere, nec vindemiare poterant, sed deserta loca quaerentes plures fame, et inedia perierunt. Tunc comes Saxonum, id est XXIV. civitatum, terrae Scepusiensis matura deliberatione praehabita, cum universis judicibus, communitatibus, omnique plebe hujus districtus munierunt quemdam montem Letankő alias montem speculationis sive Lapidem Refugii vocatum, vallantes cum muro et sese ibidem cum omni fere populo, familia, pecoribus ac suppellectili per trienum fere sustentantes et defendentes illaesi permanserunt. Erat autem ille mons speculationis nondum ita nemorosus et arboribus consitus, sicut modo aedificaveruntque cis ecclesiam intra muros praefati montis aut munitionis et illa ecclesia est modo capitulum fratrum sive monasterii Lapidis Refugii, eratque ibi penuria maxima terra sterilis, petrosa et arida, erantque illis angustiae undique.

Tandem recedentibus Tartaris anno Domini M.CC.XLV. praefati terrigenae montem relinquere volentes, nescierunt, ubi diverterent, villas enim et oppida omnia edax flama consumpserat, inceperuntque alium montem munire uberiorem ac fertiliorum, aedificabantque ibi civitatem, quam Leuthscha seu Leuthscoviam vocabant. Cum timore tamen inimati enim fuerunt Tartari iterum reverti, prout facerunt in loco sive monte, in quo civitas Leuthscha fundata est, eratque quondam silva quercima, prout hodie stipites, et radices arborum in cellariis aliquantum domorum reperiuntur. Reliqui vero terrigenae ad agros proprios redierunt reaedicantes domos, inter quos non modica contentio erat pro possessionibus, sed quid refero, vix pauperes sibi domunculas extruxerant, et ecce tartari secundo regnum Hungariae intrant anno Domini M.CC.LXXXV. tempore Ladislai regis, qui Budamisque pervenerunt, et quae reaedicata fuerant, igne combusserunt. Sed non diu morati sunt.

Tandem anno Dominicae Incarnationis M.CC.XCVIII. tempore Andreae regis veneti, instigante ac favente Divina clementia, quidam devotus ac venerabilis pater dominus Martinus plebanus de villa Isaac alias Zakocz cepit inducere ceteros XXIV plebanos de fraternitate regalium, quod fundarent monasterium fratribus Cartusiensibus in monte speculationis sive Lapide Refugii ad laudem Dei et in memoriam victoriae a Tartaris, qui mox consentientes, miserunt et adduxerunt duos fratres ordinis Cartusiensis, quibus cum locus placuisset, praefati XXIV. regales plebani eligentes de medio eorum quatuor venerabiles viros, dominum Henricum plebanum de Leuthscha, dominum Vernerum plebanum de Odorino, dominum Martinum plebanum de Isaac villa, dominum Hermanum plebanum de Leubica, quos miserunt in personis omnium ipsorum una cum duobus fratribus Cartusiensibus, videlicet fratre Andrea et collega suo, in primis ad egregium dominum Jordanum comitem Saxonum, qui fuit

capitaneus totius districtus Scepusiensis, qui maturo consilio praehabito cum universis iudicibus et communitatibus suis, tam piis precibus inclinatus benignum praebeuit assensum, donans eis praefatum montem speculationis cum omnibus pertinentiis, videlicet silvis, pascuis, piscationibus, assignando etiam eis metas praefati montis in hunc modum: sicut illae duae aquae, ut Hornada et Bella dictum montem per tria latera cingunt et circumdant, ad quartum vero latus versus occidentem, prout murus illius munitionis tempore Tartarorum factus, ab una valle scilicet Bellae usque ad vallem oppositam Hornadae continet extra vero muros praefati montis circa ecclesiam: quae nunc est capitolum fratrum: tantum spatium, quantum tum pro aedificiis monasterii et pro hortulis ac cellis fratrum sufficit.

Tandem praefati quatuor legati cum duobus fratribus ad reverendum in Christo patrem dominum Jacobum episcopum Scepusiensem accedunt, eidemque supplicarunt, qui mox eis praefatam donationem domini Jordani comitis Scepusiensis auctoritate, qua fultus fuerat, regia confirmavit et approbavit, promittens sese tam pis operi consilio pariter et auxilio affuturum, praefati vero viri cum gratiarum actione abeuntes ad propria redierunt et domino plebano de villa Isaac negotium commiserunt. Ipse vero quemadmodum fidelis et prudens pater familias ad colendam vineam Domini operario conducere volens, per triennium fere tam de facultatibus propriis, quam aliorum bonorum hominum eleemosynis, sumptus pro tanto aedificio cumulos, tandem anno D.I.M.CCC.V. Deo favente, fundamentum oratorii beati Johannis Baptistae posuit et ab illo tempore successive in paupertate et penuria hoc monasterium est aedificatum et nullum habuit legitimum patronum aut fundatorem, semperque in paupertate permanens et in paucitate personarum sive dote, quod est contra modum ordinis et pro majori parte de sancta eleemosyna hac domus hactenus sustentata est, gratia Dei favente. Huic ergo domui tempore aedificationis praefuit P. Andreas praefatus monachus professus in Czeitz in Sclavonia per capitulum generale missus, qui fuit rector tantum domus et non prior, donec domus haec fuit incorporata, qui etiam quam plures ecclesiasticos libros de domo professionis suae secum attulit. Completa igitur ecclesia, et de aliquibus cellulis non curiose factis praefatus dominus Andreas capitulo generali intimavit novellam plantationem in ordine factam. In districtum Scepusiensem missi ergo sunt anno Domini M.CCC.VII. ad colendam vineam Domini patres utique timorati atque devoti, lapides angulares et vivi et pro tanta fundatione digni, quibus praefuit venerabilis pater dominus Conradus. Commendatione dignus, et in utroque statu utilis, fuit enim egregius scriptor et quam plures ecclesiasticos libros scripsit ornatos caractere, missalia conventualia duo, graduale unum, breviarium, collectarium et librum defunctorum, quos usque hodie conventus habet in usu. Primum inter priores hujus domus merito igitur habuit, gaudebant denique et gratulabantur terrigenae hujus districtus habere tales incolas et exoratores et porrigebant hilariter adjutrices manus pro sustentatione ipsorum, alios enim proventus non habebant, immo nec unum passum pedis extra septa monasterii, praeter quam montem speculationis muro vallatum, quadusque rex Carolus dilatasset eis terminos, dando eis spatium terrae ex omni parte claustris, quantum tribus ictibus sagittare possunt. Praefatus vero mons nondum erat nemorosus, sed nimium saxosum et sterilis et nulli usui aptus, nisi ad pascendos greges. Cogitavit itaque praedictus prior, ubi possent habere terram uberiores et fertiliores pro agricultura, obtulitque se quidam nobilis, nomine Tiba, habens molam circa villam Edufalvam, ubi nunc est allodium fratrum, a quo emit prior possessionem sive curiam nobilem cum quadraginta iugeribus.

Tandem praefatus prior Conradus, ut liberius spiritualibus operam dare posset et pro scribendis libris, vacare petiit et impetravit absolutionem ab officio prioratus. Cui successit venerabilis pater Petrus anno Domini M.CCC.X., qui assumpto socio fratre Elia una cum praefato domino plebano de villa Isaac Martino videlicet accesserunt ad reverendum virum dominum Paulum praepositum Scepusiensem, explicando necessitatem et penuriam fratrum et supplicando, ut eis aliquos proventus aut decimam dare dignaretur. Acquievit igitur piis precibus et cum consensu fratrum suorum dominorum canonicorum, nec non cum

confirmatione reverendissimi patris domini Thome archiepiscopi Strigoniensis, contulit eis decimas de Villa Balistarii alias Ursotz perpetuis temporibus percipiendis, ita tamen, quod praefati fratres Cartusienses tam pro domino praeposito, quam pro dominis canonicis specialem memoriam singulis diebus dominicis in capitolio facere teneantur. Et hoc hactenus observatum est, et in futurum nulla unquam delebit oblivio.

Eodem tempore spectabilis dominus magister Elias Farkasy castellanus castri Scepusiensis huic novelle plantationi subvenire volens contulit eisdem fratribus quandam silvam, qua itur versus Bresnam.

Huic priori successit pater D. Martinus magnae sanctitatis vir atque perfectionis, sub cuius regimine fratres in spiritualibus multum proficiebant et in temporalibus non deficiebant. Tempore ipsius videlicet anno Domini M.CCC.XX. hoc, quod narro, accidit miraculum. Quidam nobilis Dionysius de Liptovia non infima ortus prosapia, Christo militaturus monasterium intravit, seque ad sanctam religionem recipi postulavit. Ac fratres, quorum fuere vota requirenda, postquam personae nobilitatem genus, patriamque rescivissent, mito consilio talia postulanti, responsa dedere: vestrum fervidum pectus et sanctam voluntatem non sufficimus, admirari post tantam vitae libertatem. Verum abundantiam sese nostra paupertati committere, vestrae consuetudinis veteri contraire, longas vigiliis, proluxa jejuniis, quod etiam robustos viros lacessunt, et alia quoque abjecta officia nobilitari vestrae, contraria velle assumere, hoc formidamus. Sed vir Dei, ut miles strenuus, et imperterritus ait: Ego ad serviendum ac militandum caelesti Domino veni, ad promevenda regna aeterna, idcirco nec labor mihi acerbus erit, nec indigna statuti meo consebo officia, neque taediosa imperia suspicabor. Hac constanti responsione fratres aedificati susceptus est in medium fratrum ad osculum pacis pro converso. Volens autem experiri praefatus prior Martinus obedientiam pariter et humilitatem ipsius, injunxit ei officium pastoris, ut pasceret gregem; nondum enim fratres habuerant grangiam, sed circa monasterium pecora eorum pascebantur. Quod quidem officium athleta Christi Dionysius momentanei honoris inmemor, libens hanc obedientiam suscepit et summa cum diligentia ac indefesse complevit. Contigit demum, quod ursus quidam de sacebra exiens, quarens quem devoret, cepit terrere gregem et inquietare; quod praedictus frater Dionysius graviter ferens domino priori Martino intimavit. Qui ei, Spiritu Sancto instigante tale dedit consilium: cum idem ursus reversus fuerit, in virtute sanctae obedientiae ei praecipito, ut gregem pecoris sinat in pace. Magae vis virtutis obedientiae et stupenda. Ursus revertitur, gregem adit, frater Dionysius consilii prioris momor audacter accedit, urso in virtute sanctae obedientiae madat, ut gregem suum permittat illaesum. Quid plura? Ursus haec audiens stat attonitus, abire non valens. Quo viso frater abjecto timore propius accedit ad ursum, quem cingulo ligat, ad monasterium ducit et fit ex fera indomita agnus mansuetus. Citantur fratres, mirantur laudant Deum in sanctis suis. Quod quidem miraculum frater Dionysius sanctitatis prioris, prior vero humilitate et obedientiae Dionysii adscribit.

Tandem ursus libere permittitur et ne ad terminos fratrum, ultro veniat prohibetur. Hoc miraculo frater Dionysius animatus, cum esset adhuc novitius, haereditatem cum fratribus suis uterinis dividens, villam Vesonam in portionem suae haereditatis accepit, quam monasteris Lapidis Refugii dedit perpetuo possidendam. Eodem Martino priore praesidente spectabilis dominus Magister Kokos filius Rikolffi, frater Michaelis Frank ex familia, qua nunc Berzevicziana nuncupatur, propter certum grave homicidium donare debuit villam Lechnicz, aliam pariter villam Haymburg in districtu Tarcza sitam, quam postea dedimus pro villa Coliz. Idem magister Kokos dederat fratri suo Michaeli Frank, quandam silvam ratione consanguinitatis in districtu Donavetz. Villam autem Lechnicz dedit pro fundatione monasterii circa fluvium Dunavetz, a qua monasterium nomen accepit, et ipse debet esse fundator monasterii illius, ubi praeter hoc monasterium alius quinque fundasse debuisse liquet ex certo instrumento.

Anno M.CCC.XXVIII. praefuit Johannes prior, ipse fecit concambium dando villam Haymburg pro villa Koltsra. Huic successit alter Johannes anno M.CCC.XL. cui successit pater Hervonus M.CCC.LXVI.

Anno M.CCC.XCVI. praefuit pater Petrus; tempore illiusreverendissimus in Christo pater Ladislaus filius Michaelis Frank episcopus Vernensis, fautor magnus ordinis nostri, benefactor huius domus ipse aedificavit Gallilaeam sive ambitum superiorem circa ecclesiam, sicut patet in sigillo suo sculpto in testitudine. Aedificavit etiam cellam super sacristiae, et ibi frequenter mansit ex devotione; dedit etiam casulas et plura alia et tandem cum consensu fratrum suorum uterinorum, qui omnes fere erant beneficiati dedit monasterio Lapidis refugii omnem haereditatem suam paternam, videlicet villam Amozd falvam, aliam Zofzin vocatam villam Frankenan, mediam partem vollae Rokusae, et etiam nobilem partem in villa Farkasii cum omnibus attinentiis suis, ad quas possessiones introducti sumus more patriae, et installati. Anno M.CCCC.X praefuit pater Michael, qui emit villam Scriptoris, quam modo tenent et colunt coloni de Sales.

Anno M.CCCC.XII praefuit pater venerabilis Salomon, cui successit pater Nicolaus anno M.CCCC.XVI. praesidente Michaele monasterium Lapidis refugii spoliatum ac combustum est per Hussitas, fratres vero dispersi ad alia monasteria. Post combustionem et desolationem tam miserabilem canticum Domini et officium Divinum longo tempore conticuere in tantum, quod propter longiturnitatem desolationis supra murum et supra testudines tarantulae excrevisent. Sed nondum statim finis. Nam quemadmodum Dominus Deus hanc vineam suam alteri agricolae comendasset, videlicet domino Johanni Monczer, qui oriundus erat de Errite Freismark, videlicet anno M.CCCC.LIV. et summo studio restaurare vellet domum Domini et fecisset jam novam viam ad montem, qua itur de grangia ad Lapidem Refugii; ante enim cogeantur ascendere per viam aliam et post quam quasdam structuras perficisset, en altera vice homines pestiferi, videlicet Hisgro cum complicitibus suis Bohemis ad provinciam intraverunt, qui denuo inceperunt inimicos facere, homines depraedari et molestare, a quibus fratres Cartusienses incommoda perpassi sunt in tantum, ut sacrum hunc locum Lapidis Refugii perpetuo extiquere ac desolare decreverint, aliquoties enim habitu detracto ordinis spoliati sunt. Praefatus igitur pater Johannes Monczer, obtenta licentia a capitolio generali et a regia maiestate cum adiutorio Dei ac bonorum hominum manus adiutrices porrigentium, novam plantationem fratribus Cartusiensibus in civitate Leutsa cepit erigere, et obtinuit, ut eisdem civibus in illo loco, in quo illud novum claustrum construeretur, aliqua summa in censu annuali defalcaretur. Eo tempore dominus Christianus plebanus in villa Menhardi emit pro sustentatione fratrum circa Leutsoviam quosdam qgros et tres vineas. Sed postquam omnipotens Deus tenet pacem praefati fratres Cartusienses reversi sunt in locum pristinum, eligentes ac spectantes quietius in solitudine, quam in urbibus Deo servire. Huic priori successit dominus Thomas monachus professus in Demonico, qui antea fuit prior in Pázpach, et non sepervixit annum et mortuus est. Eodem anno videlicet M.CCCC.LXIII. electus fuit in priorem dominus Gabriel de Rivulo Dominarum alias de Nova Civitate oriundus monachus professus, et vicarius in Eveld.

BIBLIOGRÁFIA

- ANJOU-OKL. *Anjou-kori oklevéltár (1301–1387). Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia.* Preside Julio Kristó. Audiuvantibus Ladislao Blazovich, Geisa Érszegi, Francisco Makk. Szerk.: KRISTÓ Gyula–BLAZOVICH László–GÉCZI Lajos–ALMÁSI Tibor–PITI Ferenc–SEBŐK Ferenc–TÓTH Ildikó. Budapest – Szeged, 1990.
- CD VI-X/6. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Szerk.: Gregorius FEJÉR. Budapest, 2004. CD-ROM.
- CSÁKY I-II. BARTFAI SZABÓ László: *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez.* Tom I. (Oklevelek 1299-1499) Tom II. (Oklevelek 1500-1818) Budapest, 1919.
- ILLÉSSY 1899. ILLÉSSY János: *Igló királyi korona- és bányaváros levéltára.* Budapest, 1899.
- IVÁNYI MÁRIÁSSY IVÁNYI Béla: *A márkusfalvi Máriássy család levéltára 1243 – 1803.* Lőcse, 1917.
- MES I-IV. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis.* Eds. KNAUZ Ferdinánd–DEDEK Crescens Lajos. Esztergom, 1874–.
- NEUMANN 2012. NEUMANN Tibor: *A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458-1526).* Budapest, 2012.
- PÉCHY GÁRDONYI Albert: *A péchújfalusi Péchy-család levéltári lajstroma.* Budapest, 1909.
- RDSL I-II. SEDLÁK, Vincent: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I-II.* Bratislava, 1987.
- SRH II. *Scriptores rerum Hungaricarum.* II. Szerk.: SZENTPÉTERY Imre. Budapest, 1938.
- SUPPLEMENTUM I-III. *Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis.* I–III. I. Collegit: Johannes BÁRDOSSY–Michael SCHMAUK–Samuel WEBER. Szepesváralja–Lőcse, 1802-1908.
- WAGNER 1774–78. WAGNER, Carolus: *Analecta Scepusii sacri et profani I–III.* Viennae, 1774–1778.
- ZSO *Zsigmondkori oklevéltár.* I–XII. (1387–1424). Szerk.: MÁLYUSZ Elemér–BORSA Iván–C. TÓTH Norbert–NEUMANN Tibor–LAKATOS Bálint. Budapest, 1951–2013.
- BERKOVITS 1943. BERKOVITS Ilona: Kolostori kódexfestészetünk a XIV. században. *Magyar Könyvszemle* 67. (1943) 3. 347-367.
- BUCHTA 2005. BUCHTA, Michal: *Kartuziánský kláštor v Lechnici. Červený kláštor.* Szakdolgozat vezetője Vladimír Rábik. Nagyszombat, 2005.
- CSAPODY–TÓTH–VÉRTESY 1987. CSAPODY Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet.* Budapest, 1987.
- DEDEK 1889. DEDEK Crescens Lajos: *A karthausiak Magyarországon.* Budapest, 1889.
- DIVÉKY 1920. DIVÉKY, Adorján: Ujabb elmélet az 1494. évi lőcsei fejedelmi kongresszusról. *Századok* (1920: 4-6.), 371-379.
- GAJDOŠ 2009. GAJDOŠ, Věslav Jozef: Doklady o knižnej kultúre kartuziánov na Slovensku. Ed.: GAJDOŠ, Věslav Jozef. *V tichu kláštorov a knižnic.* Bratislava, 2004. 87–101.
- GRZESIK 2003. GRZESIK, Ryszard: Spišskosobotská kronika o tatárskom vpáde v roku 1241. In: *K stredovekým dejinám Spiša.* Ed.: Števík, MIROSLAV. Stará Ľubovňa, 2003. 53-64.
- HOMZA 2009. HOMZA, Martin: Včasnostredoveké dejiny Spiša. *Historia Scepusii I. Dejiny Spiša I.* Ed.: HOMZA, Martin–Stanisław SROKA. Bratislava–Krakow, 2009. 125–327.
- KERESTES 2008. KERESTES, Peter: Mandát Františka II. Rákociho o náboženskej slobode a jeho ohlas v Nitrianskej stolici (O neznámom rukopise Mikuláša Gostoniho). In: *Memorialis. Historický spis slovenských stolíc.* Eds.: KOVAČKA, Miloš – Eva AUGUSTÍNOVÁ. Martin, 2008. 189-197.
- Online: http://www.snk.sk/swift_data/source/NBU/Zborniky/Onod/18_Kerestes.pdf
- KUCHARSKÁ 2011. KUCHARSKÁ, Veronika: *Hedviga Tešínska. Šľachtická a prelome stredoveku a novoveku.* Doktorai értekezés. Témavezető: prof. Ján Lukačka. Pozsony, 2011.

- KMTL *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*. Szerk.: KRISTÓ Gyula–ENGEL Pál–MAKK Ferenc. Budapest, 1994.
- LABANC 2009a. LABANC, Peter: Páni zo Spišského Hrhova a zo Šváboviec – počiatky rodov. In: *Historický zborník* 19. (2009:2) 27-38.
- LABANC 2009b. LABANC, Peter: Páni z Veľkej Lomnice – Počiatky rodu. In: *Studia Historica Tyrnaviensia VIII*. Trnava, 2009. 14-30.
- LABANC 2011. LABANC, Peter: *Spišské prepošti do roku 1405*. Trnava – Kraków, 2011.
- LABANCOVÁ–LABANC 2012. LABANCOVÁ, Nad'a–LABANC, Peter: Chronológia priorov kartuziánskych kláštorov na Skale útočiska a v Lechnici. In: *Studia Historica Tyrnaviensia XIV-XV*. Trnava, 2012. 87-95.
- MADAS–MONOK 2003. MADAS Edit–MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon*. Budapest, 2003.
- MEZEY 1963. MEZEY László: A kéziratosság századai. In: *Könyv és könyvtár a feudális társadalomban*. Szerk.: KOVÁCS Máté. Budapest, 1963. 43–100.
- M. HORVÁTH 2008. M. HORVÁTH Mária: *Dobai Székely Sámuel és Kaprinai István levelezése*. Budapest, 2008.
- MINÁRIK 1980. MINÁRIK, Jozef: *Stredoveká literatúra*. Bratislava, 1980.
- RÁBIK 2001. RÁBIK, Vladimír: Spišské falzum k roku 1250. Ku kritike interpretácii najstarších prameňov o Marcelovom hrade pri Hrabušiciach. *Slovenská archivistika XXXVI*. (2001:2), 27-47.
- RÁBIK 2006. RÁBIK, Vladimír: Spišský župan Bald(uin) (1290-1301) a spoločenské pomery na Spiši za vlády posledného Arpádovca. *Studia Archaeologia Slovaca Mediaevalia V* (2006). 19–48.
- RÁBIK 2007. RÁBIK, Vladimír: Monumenta diplomatica historiam Cartusianorum in Scepus illustrantia. Projekt diplomátára spišských kartuziánov. *Studia Archeologica Slovaca Mediaevalia 6* (2007). 7–22.
- RÁBIK 2011. RÁBIK, Vladimír: Foundation Deeds of the Charterhouse at Lechnica (The Red Monastery). On the Circumstances of Monastery Foundation. *Church and Ethnicity in History*. Ed.: VIDA, Beáta. Ostrava, 2011. 91–104.
- RÁBIK 2012. RÁBIK, Vladimír: Začiatky kartuziánskej rehole na Spiši. In: *Studia Historica Tyrnaviensia XIV-XV*. Trnava. 2012. 68-86.
- RÁCOVÁ 2009. RÁCOVÁ, Nad'a: Zoznam priorov a iných hodnostárov kláštorov kartuziánov na Spiši. In: *Historia Scepusii I. Dejiny Spiša I*. Bratislava-Krakow, 2009. 569-571.
- RUPP I–III. RUPP, Jakab: *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre*. I–III. Pest, 1870–1876.
- SLIVKA 1970. SLIVKA, Michal: Kláštorisko v Slovenskom Raji, alebo Skala útočiska (Lapis Refugii). *Nové obzory* 12 (1970). 261–280.
- SOPKO 1995. SOPKO, Július: *Kroniky stredovekého Slovenska. Stredoveké Slovensko očami kráľovských a mestských kronikárov*. Budmerice, 1995.
- SROKA 2005. SROKA, Stanisław: *Jadwiga Zapolya*. Kraków, 2005.
- SZABÓ 2013. SZABÓ András Péter: Hain Gáspár löcsei krónikájának ismert és ismeretlen forrásai. Egy kompiláció módszertana. Az előadás a Történetírás Magyarországon a kora újkorban Kosáry Domokos Emlékkonferencián hangzott el 2013. június 1.-jén.
- ŠEDIVÝ 2009. ŠEDIVÝ, Juraj: Stredoveké spišská písomná kultúra. In: *Historia Scepusii I. Dejiny Spiša I*. Eds.: HOMZA, Martin– Stanisław SROKA. Bratislava-Krakow, 2009. 483–520.
- ŠTEVÍK 2007. ŠTEVÍK, Miroslav: *Rubrum Claustrum*. Stará Ľubovňa, 2007.
- VENCKO 1927. VENCKO, Ján: *Dejiny štiavnického opátstva na Spiši*. Ružomberok, 1927.
- WEBER 1897. WEBER Samu: Elpusztult helységek a Szepességben. *Századok* 5 (1897) 414-422.
- WITKOWSKI 2011. WITKOWSKI, Rafał: *Praedicare manibus. Zakon kartuzów w Europie Środkowej od początku XIV do połowy XVI wieku*. *Analecta cartusiana* vol. 285. T. I., II. Salzburg, 2011.

Die Kartäuser Chronik von Lapis refugii Kloster

Das wichtigste Gedenken der Geschichte von Kartäuserorden in Szepesség ist eine Chronik, die von einem Mönch aus Lapis refugii Kloster verfertigt wurde. Es waren zwei fortbestehende Kopien vom Text der Chronik aus dem 18. Jahrhundert, aber heutzutage liegt nur eine Kopie von zwei vor. Karoly Wagner publizierte im Jahre 1774 die von ihm bekannte Handschrift unter den die Geschichte von Szepesség präsentierenden Quellen. Das andere fortbestehende Exemplar ist jünger. Als Erstellungsort kann man den Kamaulder Kloster in der Nähe von Lechnic benennen. Der Autor der Handschrift beschreibt in der Einleitung die Bedingungen der Übertragung von lechnicer Kartäuser-Kloster, weil der Eigentümer, der das in 1699 gekauft hatte, hat es in den Besitz der Kamalduer Mönche gegeben. Während des Vergleichs der zwei Handschriften – die Ausgabe von Wagner und das fortbestehende Exemplar – kann man gewisse Unterschiede in Grammatik festlegen. Die Beschreibungen der Geschehen zeigen keine wesentliche Abweichungen auf, wodurch die Existenz von der gemeinsamen Archetyp bewiesen ist. Der Mönch hat seine Historie in chronologischer Reihenfolge der Prioren geschrieben. Wenn man das Struktur der Chronik mit den bekannten Urkunden vergleicht, kann man festlegen, dass in einem gewissen Sinne die Sammlung der Regestra des Archivs von Menedkszirter Mönchskloster untersucht wird. Die Chronik hat neben seinem wichtigen Quellenswert auch ein wichtiger Archivgeschichtenwert, weil das Archiv des im Jahr 1543 aufgelösten Menedkszirter Kolster sich zerstreut wurde und abhanden kam.

A Sainte-Chapelle intézménye és lehetséges magyar kapcsolatai*

Bevezetés

A királyi egyházak középkori magyarországi történetének vizsgálata során merült fel bennem a gondolat, hogy érdemes lenne megvizsgálni, a 13. század közepén IX. Szt. Lajos francia király által kialakított sajátos uralkodói kápolnatípus lehetséges magyarországi megjelenését. Ez az önmagában nem sok reménnyel kecsegtető vállalkozás azután kapott nagyobb hangsúlyt, hogy a „sainte-chapelle-típus” – mibenlétéről alább lesz szó – elterjedését tárgyaló irodalom felhívta a figyelmet igen komoly 14. századi közép-európai párhuzamokra. Végül, de nem utolsó sorban az is érdekessé tette ezt a vizsgálatot – amely szándéka szerint inkább további kutatásokat kíván inspirálni – hogy a 14. század közepén a kiváltságos királyi egyházak, amelyek közül több kétségtelenül királyi kápolna volt, éppen ebben az időben bukkannak fel ismét nagyobb számban a forrásokban, különösképpen Łokietek Erzsébet adományaiban.

A Sainte-Chapelle mint modell-intézmény ismertetése előtt röviden kitérek az udvari (királyi és császári) kápolna jellegzetességeire. Az udvari kápolna az uralkodói udvar központi egyházi intézménye volt, amely szerte Európában elterjedt. Lényegében három fontos jellemzője volt. Egyrészt – nevében Szt. Márton köpenyére utalva – ereklýeörző hely volt. Másrészt horizontálisan kiterjedt volt, hiszen ennek mintájára létesültek további uralkodói (és fejedelmi) magánkápolnák is. Harmadrészt személyi jellege is volt, hiszen a kápolna alatt az ott szolgálatot teljesítő papságot összefogó intézményt is értették.¹

Ehhez társult utóbb – már a Karolingidőszakban – az írásbeliséggel kialakuló egyre szorosabb kapcsolat, amelynek intenzitását természetesen sok tényező befolyásolhatta. Mégis ez a „társulás”, amelyhez egyenes út vezetett a királyi udvar házi jellegének monarchikussá válásán keresztül, gyakorlatilag mindenütt bekövetkezett. Az eredetileg liturgikus feladatokat ellátó kápolna klerikusai egy egyre összetettebb királyi udvar (*curia regis*) mint kormányzati intézmény tagjai lettek.²

Utóbb, és ez megint általános vonás, a kápolna a késő középkorban már ismét inkább liturgikus feladatokat látott el, a hivatali írásbeliség legfontosabb intézménye immár a kancellária (esetenként kancelláriák) lett(ek). Erre mutat az is, hogy a 12. századig általában a kancellár és az udvari kápolna vezetője egy személy volt, majd utóbb e kettő fokozatosan különvált, és ez utóbbi más, esetleg archaikusabb nevet megtartva működött tovább.³

Mivel ezek királyi magánegyházaként, saját kápolnaként jöttek létre számos kiváltsággal rendelkező császári/királyi birtokokon – értve ez alatt elsősorban a palotát, mint birtok- és intézmény együttest (*Hof, Pfalz*) – különleges egyházi jogi helyzetűek voltak, nem terjedt ki rájuk a megyéspüspök kormányzati joghatósága. Ez a sajátos helyzetű, és alapvetően litur-

* A szerző az MTA–DE Lendület Magyarország a középkori Európában Kutatócsoport tagja, a kutatás támogatta az OTKA NN 109690. kutatási projekt.

¹ FLECKENSTEIN 1959–1966, LMA V. 70–72. (J. Fleckenstein).

² FLECKENSTEIN 1959–1966, LMA V. 72–73. (Th. KÖLZER), uo. 73. (X. DE LA SELLE), uo. 73–74. (K. SCHNITH). Vö.: SZENTPÉTERY 1930.; KUMOROVITZ 1942–1943.; KUBINYI 1999.

³ Így a kancellár mellett megmaradó francia *maître chapellain*, vagy a szicíliai területen honos *capellanus maior*, angol vidéken elterjedt *dean* (decanus), osztrák területen gyakori *Hofpfarrer* mind erre mutatnak. Vö.: FLECKENSTEIN 1959–1966, LMA V. 70–72. (J. FLECKENSTEIN). Magyar vonatkozásban a *cancellarius* – *comes capelle* kettősség említhető meg. A király kápolna oklevéladó tevékenysége meglehetősen változatosan alakult, a 13. században gyakorlatilag a kancellária töltötte be ezt a szerepet. A király kápolna illetlen jellege csak a 14. század közepén mutatható ki ismét az 1370-es évekbeli reformokig. Innen kezdve a kápolna – a panaszfelvételt leszámítva – inkább már liturgikus testület volt. SZENTPÉTERY 1930.; KUMOROVITZ 1942–1943.; KUBINYI 1999.; KMTL 321. (ÉRSZEGI G.), 355. (ZSOLDOS A.), FONT 2007.; FEDELES 2007.

gikus feladatokat ellátó, később a hivatali írásbeliségbe is bekapcsolódó intézmény az udvar- vagy palotaszervezet egyes központjaiban szerveződött meg, ilyen értelemben országos jellegű volt. Ez a jogállapot azonban csak fokozatosan terjedt ki általában a császári, királyi udvari kápolnákra, és vált közös jellemzőjükké.⁴ Ugyanakkor ebbe a csoportba más típusú intézmények mint királyi egyházak nem kerültek bele. E Meroving korban fejlődésnek induló, majd a Karoling korban kialakuló intézmény – amelynek archetípusa Aachen volt – Nagy Károly birodalmának szétesése után az egyes utódállamokban is továbbélt.⁵

A 13. század közepén azután kialakult egy sajátos fajtájuk. A kiváltságolt helyzetű királyi kápolnák sorában ténylegesen külön csoportot alkottak a „szent kápolnák”, amelyek jellemzően a 13. század közepétől terjedtek el a Francia Királyságban, majd később máshol is.

A párizsi Sainte Chapelle előzményének tekinthető az I. Klodvig által Szűz Mária tiszteletére alapított palotakápolna. Hasonló előzménynek tekinthető VII. Lajos alapítása, a Notre Dame du Palais 1154-ben.⁶ Később IX. Lajos király az egykori Szt. Miklós-oratórium helyén építtette fel a ma ismert Sainte Chapelle-t 1239 és 1245/1246 között. 1248-ban a *kétszintű kápolna* felső emeletén helyezték el azt a *töviskoszorú-ereklyét*, amelyet Odó tusculumi püspök, pápai legátus hozott el II. Balduin latin császártól. A kápolna a királyi család tagjaiért bemutatott áldozatok, ill. a töviskoszorú révén egyben ereklyekápolna is lett.⁷ A dinasztikus kultikus szolgálatot erősítette az is, hogy 1306-tól itt volt Szt. Lajos ereklyéje is.⁸

IX. Lajos alapításában régi – még Aachenre, tehát Karoling időkre visszamenő – példát követett.⁹ A Kapetingek erősen kötődtek a Passió-kultuszhoz. II. Fülöp már 1205-ben szerzett Szent-Kereszt, Jézus-, Fülöp apostol-ereklyéket, amelyeket akkor még Saint-Denisben helyeztek el. 1239-től azonban a Sainte-Chapelle lett a Passio-kultusz fő központja.¹⁰

A Nagy Károly-kori kultusz Saint-Denis apátságán keresztül jutott el a Kapetingekhez, közvetítője minden bizonnyal egy 11. század végi–12. század eleji legenda (*Descriptio qualiter Karolus magnus clavum et coronam Domini a Constnatinopoli Aquisgrani detulerit qualiterque Karolus Calvus haec ad S. Dionysum retulerit*) volt. Feladata éppen az volt, hogy bizonyítsa: maga Nagy Károly szerezte, és Kopasz Károly adta az ott megnevezett ereklyéket (töviskorona, szeg, kereszt-darab, Krisztus- és Simeon-ereklye) az apátságnak.¹¹ Ugyanezen hagyomány (*Descriptio*) szerint került szent szemfedő-ereklye Kopasz Károly compiègne-i palotakápolnájába. Egy másik, 1170 körül (vagy a 13. század első negyedében) keletkezett epikus alkotás (*Fierabras, chanson de geste*) szerint maga Nagy Károly vitte a töviskoronát és a Szent Szegyet Saint-Denisbe, a korona egy darabja viszont Compiègne-be került.¹² Más felfogás szerint a töviskoszorú-ereklye egy másik királyi kápolna, Vincennes közvetítésével jutott el a Párizsba, IX. Lajos ugyanis egy részét a vincennes-i Szt. Márton-kápolnának adományozta.¹³ Akárhogy is történt,¹⁴ a lényegen nem változtat: a Karoling-korban gyökerező

⁴ SCHEUERMANN 1938. 54.; GRASS 1965. 178.

⁵ SCHEUERMANN 1938. 54.; FLECKENSTEIN 1959–1966. I. 113, 121, 142.; GRASS 1965. 159., 174–175., 178., GRASS 1972. 264. LMA V. 70–73. (J. FLECKENSTEIN, Th. KÖLZER)

⁶ GALLAND 2001–2002. 25.

⁷ GRASS 1965. 175.; BILLOT 1996. 172.; WESSEL 2003. 27.

⁸ BILLOT 1996. 174–175.; GALLAND 2001–2002. 25–46.

⁹ Ez a megállapítás csak az intézmény funkciójára igaz, szerkezetére – mint alább látható – nem. HACKER-SÜCK 1962. 222–223.

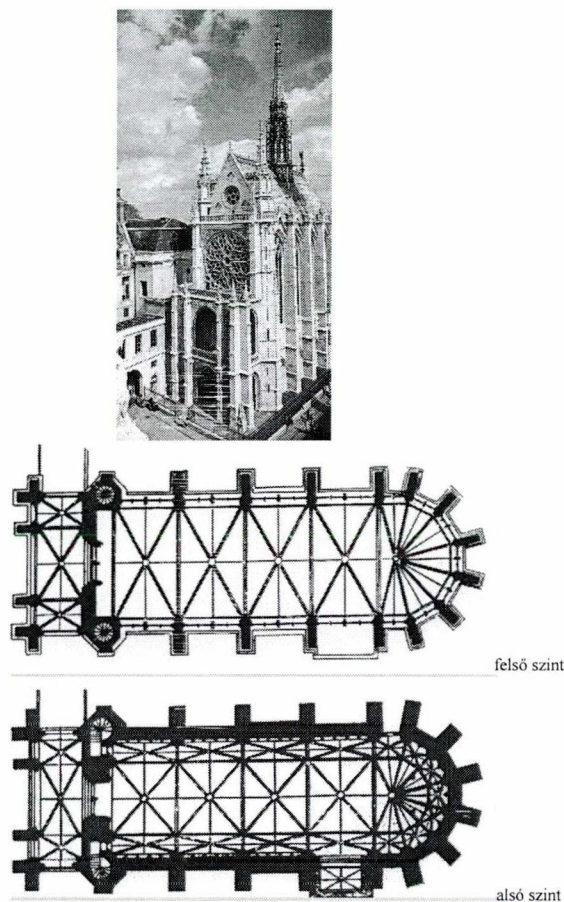
¹⁰ BOZOKY 2007. 19–23.

¹¹ BOZOKY 2007. 24–25.

¹² BOZOKY 2007. 26–27. A Saint Corneille de Compiègne eredetileg társaskáptalan volt, amelyet Kopasz Károly alapított 877-ben 100 taggal. 1119. december 4-én II. Callixtus pápa megerősítette valamennyi kiváltságát, és a káptalan Róma közvetlen joghatósága alá vette. Ezt később III. Jenő pápa is megerősítette (1147. november 3.). 1149–1150-ben VII. Lajos király és III. Jenő közös döntése alapján a társaskáptalant szerzetesi közösséggé alakították át, tekintettel a megbomlott fegyelemre. Ennek kivitelezését Suger saint-denis-i apátra bízták. DUBOIS 1992. 210–211.; GASPARRI 2004. 79.; LÉON 2008. 19–20.

¹³ BILLOT 1996. 175.

Passio-kultusz volt a Sainte-Chapelle lényegi eleme. Mindez ráadásul egy sajátos építészeti megoldással, a kétszintű kápolna-szerkezettel még hangsúlyosabbá vált.¹⁵

1. kép: A párizsi Sainte-Chapelle – DNY felől, a kápolna alsó és felső szintjének alaprajza
(Forrás: WESSEL 2003. Abb. 8-9-10.)

A párizsi Sainte-Chapelle ugyanakkor nem egyszerűen intézményi, építészeti megoldás volt,¹⁶ hanem egy sajátos, modellszerű liturgikus programot is kifejezett,¹⁷ amelynek szintén nagy hatása volt a többi saintes-chapelles esetében. Természetesen a párizsi és más királyi és hercegi „szent kápolnák”, ill. az ún. *capella regis* között különbséget kell tenni. Nemcsak arról van szó, hogy a Sainte-Chapelle pusztán rangosabb intézmény volt – ahogyan Robert

¹⁴ A királyi kápolnák Kapeting kori jelentőségére ld.: GUYOTJEANNIN 1996. 134. táblázat., Fig. 8.

¹⁵ Francia területen a hosszházas, emeletes palotakápolna-típus volt a meghatározó, első példája talán az 1025 k. Jámor Róbert felesége, Konstancia alapította Étampes lehetett (palotakápolna). A Sainte-Chapelle előfutára lehetett néhány apátsági és püspöki kápolna (Berzé-la-Ville, Párizs (Notre-Dame), Meaux, Noyon, Reims, Saint-Germain-en-Laye). HACKER-SUCK 1962. 223–224., 230–242.

¹⁶ Vö.: WESSEL 2003. 30–45.

¹⁷ Vö.: WESSEL 2003. 48–49.

Branner gondolta¹⁸ – hanem hármasság (ereklye, építészet, liturgia) ötvözte tette egyedi, különleges intézménytípusát.¹⁹

Jelentőségét jogi helyzete is mutatja. Párizs *exemptiója* lényegében egykorú volt az alapítással. Egy 1244-es pápai privilégium megtiltotta, hogy az *ordinarius* kiközösítse a Sainte-Chapelle klerikusait.²⁰ 1275-ben III. Fülöp második feleségének koronázását a reims-i érsek végezte el, emiatt a sens-i érsek – akinek provinciájába tartozott Párizs – panaszt emelt a pápai legátus előtt. A király azonban arra hivatkozott, hogy azért nem a tiltakozást tevő érsek végezhetette el a szertartást, mert a „*capella regis Parisiis exempta erat*”.²¹ A Sainte-Chapelle három évvel később, 1278-ban kikerült a párizsi püspök joghatósága alól, közvetlenül a pápa alá rendelték.²² Ezt később – igaz a sens-i érsekkel szemben – XI. Benedek és XXII. János pápák is megerősítették.²³

Maga a Sainte-Chapelle mint ereklye- és kultuszközpont modell volt más királyi és hercegi „szent kápolnák” kialakításához, így hatása óriási volt mind Franciaországban, mind azon kívül.²⁴ Őt igen lényeges jellemzője volt. Ezek szerint sainte chapelle-nek tekinthető 1) minden olyan királyi vagy hercegi palota-, udvarkápolna, 2) amelyet Szt. Lajos vagy egyik leszármazottja alapított, 3) szerkezete megegyezik a hosszabb folyamat eredményeként kialakult párizsi Sainte-Chapelle-ével, 4) rendelkezik töviskoszorú-, vagy Krisztus kereszttje-ereklyével, 5) a hórak rendje a „párizsi gyakorlatot” követi.²⁵

Az ide tartozó intézményeknek két fő csoportja ismert. A) királyi – Szt. Lajos párizsi alapítása mellett Saint-Germain-en-Laye, ill. VI. Fülöp (*Le Gué-de-Maulny*, Le Mans mellett, 1329²⁶) és V. Károly (*Vivier-en-Brie*, Vincennes) kápolnái. B) a hercegi alapításúak: *Bourbon-l'Archambault I.*, *Riom*, *Bourges*, *Chambéry*, *Châteaudun*, *Aigueperse*, *Bourbon-l'Archambault II.*, *Champigny-sur-Veude*, *Vic-le-Comte*.

Aigueperse: 1475-ben I. Bourbon-Montpensier (Vendôme) Lajos alapításaként jött létre egyenesen Párizsból kért és kapott ereklyék elhelyezését követően.²⁷ Célja a Bourbon-Montpensier család halotti kultuszának ápolása egy 8 javadalmas kanonokból, 8 káplánból álló, *trésorier* vezette társaskáptalan formájában. 1486-ban maga, majd később fia és unokája is ide temetkezett. A 16. század elején, 1517-ben X. Leó kivette a clermont-i püspök joghatóság alól és közvetlenül a Szentszék alá rendelte.²⁸

¹⁸ BRANNER 1971.

¹⁹ PALAZZO 2007., különösen 101–102., 110–111.

²⁰ Idézi: WESSEL 2003. 50.; MORAND 1790. 'Pièces justificatives' 2. alapján.

²¹ GRASS 1965. 174–175.

²² HACKER-SÜCK 1962. 218.

²³ GRASS 1965. 175. Ezen kívül, bár ezek nem feltételei a passzív *exemption*nak a társaskáptalan további pápai kiváltságokban is részesült. Vezetője IV. Honorius pápától felhatalmazást nyer arra, hogy maga szenteljen fel papokat. 1365-ben a pápa V. Károly király kérésére megadta a kápolna vezetőjének a főpapi jelvények viselésének jogát. GRASS 1965. 161–164.; HACKER-SÜCK 1962. 218.

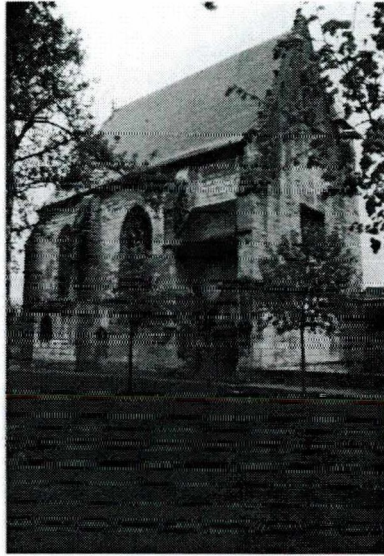
²⁴ HACKER-SÜCK 1962. 243–257.; BOZOKY 2007. 23–24. BILLOT 1987 alapján.

²⁵ CHAPELOT 1994. 125.; BILLOT 1996. 174. (és uo. 179. vitaszöveg), BILLOT 1997, BILLOT 1998. 9–10.; RAYNAUD 2004. 29.

²⁶ A királyi alapítás miatt szokás ide sorolni, ám az épület pusztultsága, továbbá az írott források – amely „csak” királyi kápolnának és nem sainte-chapelle-nek nevezik – alapján az újabb szakirodalom nem tekinti a modellhez tartozónak. Hasonló a helyzet az itt nem említett dijoni palotakápolnával, amelyet egy 1244-es pápai oklevél sainte-chapelle-nek nevez ugyan, de sem a Passió-ereklyére, sem a párizsival egyező épületszerkezetre nincs adat. WESSEL 2003. 225–227.

²⁷ HACKER-SÜCK 1962. 253.

²⁸ GOMIS 2010. 115. és 11. jz.; CHARBONIER 1979. 98.; WESSEL 2003. 190–197. Építészeti kialakítása kissé eltér a párizsi modelltől.

2. kép: *Aigueperse* (Forrás: WESSEL 2003. Abb. 76.)

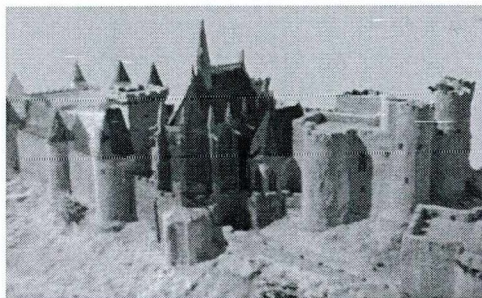
Bourbon-l'Archambault I.: 1315-ben alapította Bourbon Lajos, IX. Lajos unokája a párizsi Sainte-Chapelle-ből szerzett Szentkereszt-ereklyével. 1332-ben XXII. János vette ki Bourges érsekének joghatósága alól.²⁹

3. kép: *Bourbon-l'Archambault I – Jean Best és Eloy Laurent Hotelin metszete*
(Forrás: *Magasin Pittoresque*, ed. J.-F. Arnaud de Troyes, Dieudonné-Auguste Lancelot 1853, p.353.)

²⁹ HACKER-SÜCK 1962. 243.; WESSEL 2003. 199–201. Utóbbi 1336-ra teszi exemptióját.

Bourbon-l'Archambault II.: 1483-ban I. Bourbon-Montpensier Lajos alapította, de felszentelésére csak II. Péter herceg és felesége, Anna, XI. Lajos francia király lánya idején (1508) került sor.³⁰

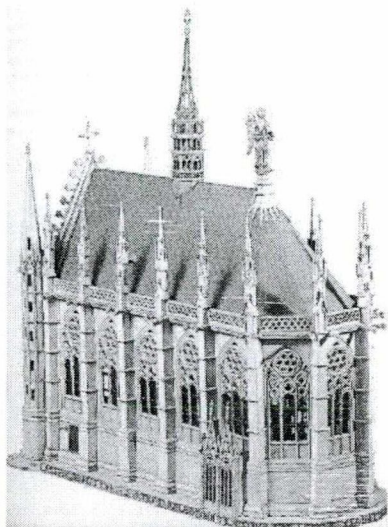

4. kép: Bourbon-l'Archambault II (Forrás: www.ot-bourbon.com, letöltve: 2013. 03. 24.)

Bourges: II. János francia király ifjabb fia, János, Berry hercege 1378-ban kiváltságot eszközölt ki VII. Kelemenről, amelynek értelmében a székeskáptalan *exemptté* vált az érsektől, közvetlenül a Szentszék alá lett rendelve. Nem sokkal később, 1392. augusztus 17-én engedélyezte VII. Kelemen pápa János herceg kérését, hogy bourges-i palotájában kápolnát alapítson a párizsi Sainte-Chapelle mintájára (*ad instar capelle regie Parisiensis*), 45 fővel (13 kanonok, 13 káplán, 13 *vicarius* és 6 karpap). A tényleges működés eleinte anyagi okokból problémás volt. 1403-ben azonban János, valószínűleg súlyos betegsége hatására is, több jelentős adományt tett. Ugyanekkor határozta el azt is, hogy itt alakítja ki temetkezőhelyét. Kérésére 1404. június 5-én XIII. Benedek társasegyházzá alakította a kápolnát, azzal a feltétellel, hogy a herceg a kellő anyagi fedezetet biztosítja. A társasegyház hivatalosan 1404. december 7-én állt fel, *consecratiójára* 1405. április 19-én, került sor. Minden szempontból követte a párizsi példát: vezetője *trésorier* volt, joghatósága alá tartozott teljes személyzete, a tagok felvétele, esküje, a kincstár felügyelete, liturgiájában – *prout capella regia Parisiis est fieri consuetum* – is a párizsi minta érvényesült. Egyházzogi helyzete is megegyezett a párizsi Sainte-Chapelle-lel: János herceg már 1392-ben teljes *exemptiót* megadását kérte a pápától, amelyet XIII. Benedek 1404. június 5-i bullájával teljesített, majd 1407-ben megerősített. E szerint a kápolna és személyzete mentesült a bourges-i érsek joghatósága alól. 1407-ben ez még annyiban bővült is, hogy a *trésorier* kinevezhetett egy személyt a profanizált intézmények újraszentelésére. 1404-ben szerepelt még a főpapi jelvények viselésének a joga (mitra, gyűrű, pásztorbot), ez 1407-ben még kibővült azzal, hogy ekkortól kezdve a *trésorier* keresztet vitethetett maga előtt istentisztelet alkalmával. Bár a kápolna eredetileg a párizsi mintára udvarkápolnaként létesült, 1397-től, János herceg utolsó fiának halálától egyre inkább temetkezőkápolna jelleget öltött. 1404-ben maga János e kápolnát jelölte meg temetkezőhelyül.³¹

³⁰ HACKER-SÜCK 1962. 253.; WESSEL 2003. 201–204.

³¹ HACKER-SÜCK 1962. 249–252.; MESLE 1988. 109–111., 115–118.; RAYNAUD 2004. 24., 28–30., 32–36.; WESSEL 2003. 135–144.

5. kép: Bourges (Forrás: WESSEL 2003. Abb. 59.)

Chambéry: 1408-ban VIII. Amadé savoyai herceg és felesége, Johanna, VI. Károly francia király testvére alapította, 1421-től 6 áldozópap és 2 klerikus látta el a liturgikus feladatokat. 1467-ben II. Pál megerősítette kollégialis egyházzá szervezését, 1472-ben IV. Sixtustól nyert *exemptiót*, aki egyúttal vezetését az addig *chanfre* helyett egy *trésorier* gondjaira bízta.³² Passió-ereklyével azonban bizonyíthatóan csak 16. század elejétől rendelkezett.³³

6. kép: Chambéry (Forrás: WESSEL 2003. Abb. 49.)

³² HACKER-SÜCK 1962. 252.; WESSEL 2003. 96–104.

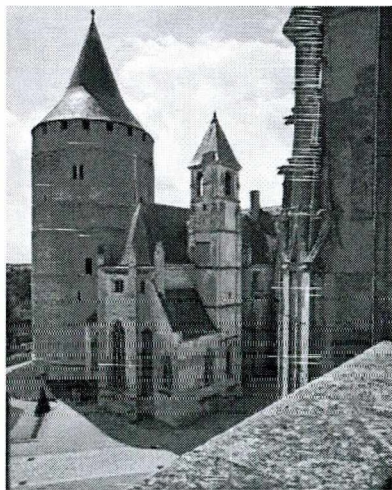
³³ WESSEL 2003. 98–99.

Champigny-sur-Veude: 1498–1543 között jött létre. II. Bourbon-Montpensier Lajos alapította, ill. fejezte be apja tervét, ereklyéket szerzett Krisztus keresztfájából és töviskoszorújából, ill. már ekkor kieszközölte a dékán (!) számára: a püspöki pásztorbot és mitra viselésének jogát. 1505-ben kezdődött meg az építkezés, de csak 1543-ban szentelték fel.³⁴

7. kép: Champigny-sur-Veude (Forrás: WESSEL 2003. Abb. 81.)

Châteaudun: VI. Károly féltestvére, a törvénytelen Dunois alapította 1451-ben és építtette fel két fázisban (1451–1454, 1463–1465). 1491-ben XIII. Ince Párizs, Bourges és Dijon mintájára (!) *exemptió*ban részesítette, kiegészítve a püspöki jelvények viselésének jogával.³⁵

8. kép: Châteaudun (Forrás: WESSEL 2003. Abb. 70.)

Riom: 1382-ben János, Berry hercege, V. Károly testvére alapította (*Sancta capella Riomiensis*).³⁶ Az ekkor létrehozott várkápolnában az egyházi szolgálatot eleinte a közeli Saint-Amable kolostor látta el, esetenként egy hercegi káplán.³⁷ A 15. század végén a kápolna intézményileg is teljesen különvált Anne, XI. Lajos francia király lánya és Pierre de

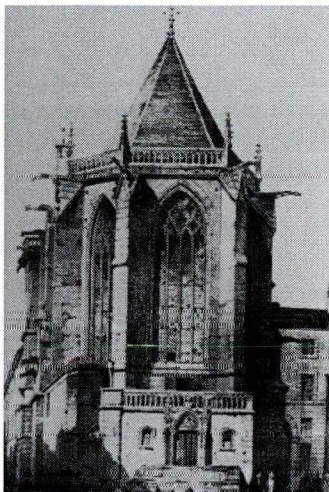
³⁴ HACKER-SÜCK 1962. 256.; WESSEL 2003. 205–215.

³⁵ HACKER-SÜCK 1962. 252–253.; WESSEL 2003. 175–189.

³⁶ HACKER-SÜCK 1962. 248.

³⁷ TEYSSOT 1999. 288.

Beaujeu jóvoltából (1488).³⁸ Az „új” alapítvány feladata a család (dinasztia) lelki üdvének előmozdítása volt.³⁹ A társaskáptalan védőszentje Szt. Lajos lett.⁴⁰ Vezetője (itt is) *trésorier*, a testületet 12 kanonok, 4 fél-javadalmas, 2 sekrestyés, 1491-től 4, majd 1502-től 6 gyermekből álló kórus alkotta.⁴¹ Az alapítástól egészen 1502-ig tartott az a vita, amely a kápolna jogairól szól, szemben a Saint-Amable kolostorral⁴² és a püspökkel, lezárásakor megerősítést nyertek a már korábban, VIII. Ince által biztosított kiváltságok: temetkezési jog (kanonokok, és a nem a Saint-Amable körzetébe tartozóknak, külön a Sainte-Chapelle-temetőben!), felajánlások elfogadása, három körmenet (Szt. Tamás, Szentkereszt és Szt. Lajos ünnepén) tartásának joga.⁴³

9. kép: *Riom* (Forrás: WESSEL 2003. Abb. 70.)

Saint-Germain-en-Laye: nem teljesen 13. századi alapítás volt, ugyanis még a 11. század elején perjelséget hozott itt létre Jámbor Róbert, majd azt I. Henrik a párizsi püspöknek adta, 1060-ban azonban a püspök, Imbert de Vergy a Notre-Dame de Coulomb bencés apátságnak adományozta, később I. Fülöp (1073) és VI. Lajos (1124) is adományokkal látta el. 1124-ben szerepel először királyi rezidenciaként (*palatium*), különösen II. Fülöp és IX. Lajos tartózkodtak előszeretettel Saint-Germain-en-Laye-ben. Az itteni kápolna első említése 1223-ból való (Notre-Dame) II. Fülöp rendelkezésére a szolgálatot a Notre-Dame de Coulomb apátsága látta el. 1238-ban IX. Lajos azt a plébániaegyház Saint-Gilles-kápolnájába helyezte át, ide, a várbéli palotakápolnába pedig állandó káplánt nevezett ki, ezzel új kápolna-javadalom, *chapellenie* jött létre. Ez volt az a kápolna, amelyik az alakulófélben levő Sainte-Chapelle előfutára volt.⁴⁴

³⁸ Teyssot szerint az alapításra 1488 decemberében került sor, amelyet 1489. április 4-én, ill. 1491. január 15-én is megerősített VIII. Ince pápa. TEYSSOT 1999. 288., 333.

³⁹ GOMIS 2010. 115. 11. jz.

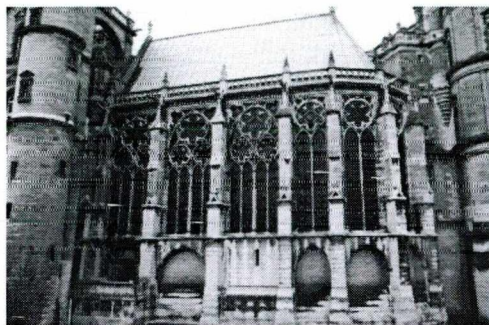
⁴⁰ TEYSSOT 1999. 333.; MORAND 1930. 198–199. alapján

⁴¹ TEYSSOT 1999. 334.

⁴² Ágostonos kanonokok közösségeként bukkant fel a forrásokban 1077-ben mint Pébrac alárendeltje, önállóan 1145-től tekinthető. TEYSSOT 1999. 31–32.

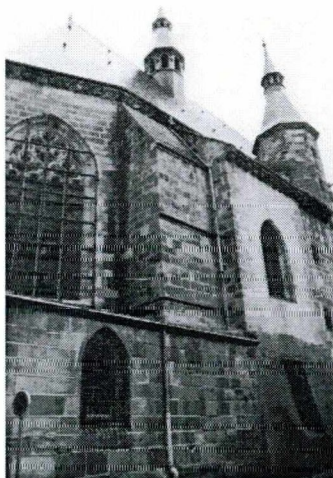
⁴³ TEYSSOT 1999. 334–335. Ld. még összefoglalóan: WESSEL 2003. 147–174.

⁴⁴ BILLOT 1996. 171., 173.; LÉON 2008. 10–12., 14–15. és Figure 7., 18–19.; WESSEL 2003. 55–59

10. kép: Saint-Germain-en-Laye (Forrás: WESSEL 2003. Abb. 21.)

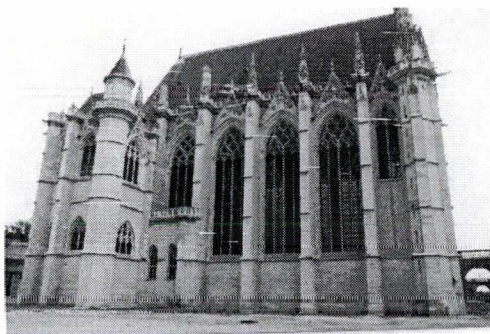
Vic-le-Comte: A Keresztelő Szt. János-kápolna nem királyi, hanem hercegi alapítás volt. Egyes vélemények szerint I. János, auvergne-i és boulogne-i gróf (1361–1386) alapította. E feltételezés J. B. Fouilhoux atyának, Vic-le-comte 19. századi monográfiájának köszönhető. A nála – Baluze alapján – közölt szöveg (ami lényegében egy *obituarium* kivonata) azonban tartalmaz egy 1394-es évszámot. Ebből következőleg téves a feltételezése, hogy János gróf volt az alapító.⁴⁵ A rendelkezésre álló adatok alapján nem János, hanem utóda, a vele nevében azonos berry-i herceg, VI. Károly francia király testvére lehetett az alapító. Eredetileg 8 káplán (*vicaires*) szolgált itt. 1511. július 1-én az akkori auvergne-i gróf, Stuart János társaskáptalanná szervezte át X. Leó engedélyével, egy dékáni, 8 kanonoki, ill. 8 félprebenda kialakításával. A pápa meghatározta liturgikus kötelezettségüket, ill. kivette az intézményt és valamennyi alárendelt népét a clermont-i püspök, és valamennyi más *ordinarius* joghatósága alól, és a Szentszék iurisdictionja alá helyezte, egyúttal megerősítette belső szabályzatát. Sainte-Chapelle-jellege abból fakadhat, hogy a pápai oklevél szerint rendelkezett töviskorona-ereklyével, továbbá abból is, hogy ugyanitt egyúttal Jézus-Krisztus Szent Koronája és Keresztelő Szt. János védőszentű *confraternitas* is létrejött. Az átalakítás-alapítás kezdeményezője, Stuart János felesége, Anna boulogne-i hercegnő révén kapcsolatban állt a francia királyi dinasztiával.⁴⁶

11. kép: Vic-le-Comte (Forrás: WESSEL 2003. Abb. 21.)

⁴⁵ FOUILHOX 2003. 242.⁴⁶ FOUILHOX 2003. 246–250., HACKER-SÜCK 1962. 256., GOMIS 2010. 115. 11. jz., WESSEL 2003. 216–224.

Vincennes: alapítása még a 13. századra nyúlik vissza. 1248-ban IX. Lajos egy palotakápolnát létesített, a liturgikus szolgálat az itteni Szt. Márton kápolna-egyház feladata volt, tehát ekkor még nem jött létre külön kápolnai intézmény (*chapellenie*). V. Károly 1379-ben a Sainte-Chapelle mintájára hozta létre, még a liturgikus kötelezettségekben is azonosság mutatkozott Párizssal (*usu dictae sacrae capellae*). A kápolna kiépítése szorosan illeszkedett a király Vincennes rezidenciális kiépítésére vonatkozó terveibe. Ő és testvérei nevéhez több hasonló *rezidencia-egyház* kiépítése kapcsolódik, így pl. Dijonban, Bourges-ban, Riomban. V. Károly 15 klerikust rendelt a kápolna szolgálatára, amelyet 1380-ban VI. Orbán közvetlenül a Szentszék alá rendelt. Ezzel mentesítette a párizsi püspök és sens-i érsek kormányzati joghatósága alól (*interdictum, excommunicatio*). Az itteni Szt. Márton-várkápolna már korábban is rendelkezett ilyen kiváltsággal (XI. Benedek: 1304. április 18., XXII. János: 1317. augusztus 13.). A közösség tényleges vezetője, feje a *trésorier* lett, aki büntető (*curialis*) és lelki hatalmat nyert a közösség felett. Párizshoz hasonlóan a kápolna (Szűz Mária) társaskáptalanként működött, tagjai azonban nem voltak helyhez kötöttek, máshol is bírhattak javadalommal. A kettős szervezetet – Szt. Márton-várkápolna, Szűz Mária-kápolna – néhány évvel később (1389. május 19.) VI. Károly szüntette meg, egyesítve a két intézményt. Ezt VII. Kelemen 1390. május 19-én megerősítette, ill. ugyanekkor kiadott egy másik bullát is, amelyben mentesítette az *ordinariusi* zsinatok látogatási kötelezettsége alól a káptalan tagjait, továbbá jogaik tiszteletben tartására szólította fel a sens-i érseket, a beauvais-i püspököt és a párizsi Sainte-Geneviève apátját. Korábban a Szt. Márton-kápolna feje (*trésorier*) nem mentesült a zsinati kötelezettség alól. A 14. század végétől azonban a palotakápolna (Szűz Mária) feje egyben a várnép plébánosa volt, amelyet a Szt. Márton vezetőjétől „örökölt meg” az egyesítés során. Egy későbbi, 1561. évi adat szerint a párizsihoz hasonlóan ez is kétszintes kápolna volt.⁴⁷

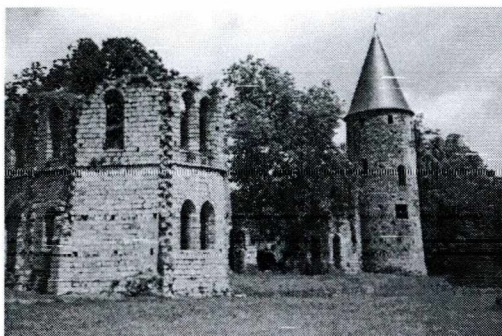

12. kép: Vincennes (Forrás: WESSEL 2003. Abb. 55.)

Vivier-en-Brie: 1316. szeptember 11-én XXII. János pápa, majd 1318. február 8-án V. Fülöp király is megerősítette a Valois Károly és felesége, Mahaut de Châtillon által létrehozott Becket Szt. Tamás-kápolna felállítását. A kápolna kegyurasága előbb Valois Károly legkisebb fiára, Lajosra, majd 1328 után legidősebb fiára, VI. (Valois) Fülöp francia királyra szállt (1333). Ugyanitt létezett egy másik kápolna is, amelyet 1337-ben (?) alapított VI. Fülöp Szt. Lajos tiszteletére, és amelyet később, 1352. január 17-én II. János király fia, a későbbi V. Károly francia király kérésére VI. Ince pápa társaskáptalanná (Notre-Dame, Szent-

⁴⁷ HACKER-SÜCK 1962. 246–248.; BARBICHE 1984. 24. 5. jz., 26. 7. jz., 26. 8. jz., 27. 1. jz.; BILLOT 1996. 173.; CHAPELOT 1996. 102–103., 107.; GALLAND 2001–2002. 60–85.; WESSEL 2003. 121–134. Ez utóbbi alapján világos, hogy Vincennes esetében volt egy emeleti helység, amely ereklyekincstár lehetett. Buzás Gergely – valószínűleg Magyar Károly nyomán – egyszintes épületnek nevezte. Vö.: MAGYAR 2008. 175.

háromság) alakított át. Valószínűleg ez utóbbi lehetett kiváltságos helyzetű, mivel Károly kifejezetten a párizsi Sainte-Chapelle mintájára alakíttatta át: 1368-ban szerzett ereklyéket Párizsból, templomát is ekkor szentelték fel. Személyzete egy *trésorier*ből, egy éneklőkanonokból, 14 papból (6 kanonok, 4 *vicaires* és 4 szolgáló) állt.⁴⁸

13. kép: Vivier-en-Brie (Forrás: WESSEL 2003. Abb. 53.)

A fenti öt pontban ismertetett közös ismérveken túl van más összekötő kapocs is. Abban az esetben, ha nem eleve a párizsi Sainte-Chapelle-t mintázó alapításról van szó, legtöbbször jól kimutatható, hogy az intézmény előzménye valamilyen korábbi várkápolna, rezidenciális egyház volt, amelyben a szolgálatot más intézmény látta el. Az átszervezés ebben az esetben azt jelentette, hogy ott a párizsi modellt mintázó, ám immár önálló kápolna (*chapellenie*) jött létre. Emellett az is fontos közös jellemző, hogy ezek az intézmények legtöbbször társaskáptalanként működtek, és vezetőjük a *trésorier* volt, akárcsak Párizsban. Lényegében mindegyik a Kapeting/Valois-dinasztia tiszteletének kiterjesztésére jött létre, egyúttal családi-dinasztikus halotti kultusz ápolását is szolgálták (temetkezőhely).⁴⁹ Továbbá mindegyikük esetében jól kimutatható a Kapeting – Valois – Bourbon dinasztikus kötődés.

A Sainte-Chapelle nemcsak francia területen volt „divatos”, komoly kisugárzása volt Európa más vidékein is. Így pl. II. Majorcai Jakab, miután 1279-ban Párizsban járt, Perpignanban alapított ilyen kápolnát (Puig del Rey).⁵⁰ A hatás érdekes módon – feltehetőleg a személyes kapcsolatok miatt – Közép-Európában volt erősebb, különösen cseh és osztrák területen.

Csehországban II. Frigyes halála után, II. Přemysl Ottokár idején bontakoztak ki erősebb francia hatások. Erre mutat a prágai Szt. Ágnes monostor Szt. Megváltó-egyháza, amely Ottokár temetkezőhelyeként szolgált,⁵¹ vagy a plasy-i ciszterci kolostor, amelynek emeletes kápolnája eredetileg királyi rezidencia volt.⁵² II. Ottokár által 1259–1263 között alapított Zlatá Koruná ciszterci kolostorba a töviskoszorú-ereklyét a fundator magától IX. Lajostól szerezte, eredetileg itt is emeletes kápolna épült.⁵³

A Sainte-Chapelle-típus elterjedésének második jellegzetesen erős hulláma IV. (Luxemburgi) Károly személyéhez köthető. Párizs mintájára létesültek kápolnák az egyetem mellett, az új, immár érseki székesegyházban (1344), Prága-újvárosban (1348) és Karlsteinben

⁴⁸ HACKER-SÜCK 1962. 243–246.; GRANDEAU 1986. 21–24., 27–29.; GALLAND 2001–2002. 86–93., WESSEL 2003. 114–120., 132–133. Építészeti megoldása nem kizárólagosan a párizsit követi, regionális előképekhez (pl. Meaux) is köthető.

⁴⁹ BOZOKY 2007. 23–24., BILLOT 1987 alapján.

⁵⁰ HACKER-SÜCK 1962. 256–257.

⁵¹ KUTHAN 2007. 137.

⁵² KUTHAN 2007. 138.

⁵³ KUTHAN 2007. 138–139.

(1348).⁵⁴ Ez utóbbi leginkább a vincennes-i, IX. Lajos-féle rezidenciával hozható összefüggésbe. Mindkét helyen egy-egy Szent Korona-ereklye került a kápolnába.⁵⁵

Különösen érdekes, ahogy a Sainte-Chapelle-típusra jellemző töviskoszorú-ereklye Karlsteinbe került. Bár maga az alapítás 1348-ra megy vissza, tényleges kiépítése több időt vett igénybe. Az itt kialakuló Passió-kultusz középpontjában álló ereklyét IV. Károly valószínűleg az 1356-os metz-i birodalmi gyűlésen kapta V. Károly francia trónörökösétől.⁵⁶ Karlstein kiépítése nem zárult le az ereklyeszerzéssel, tényleges felszentelésére csak 1365. február 9-én került sor.⁵⁷ Építése hosszan elhúzódott, teljes befejezése – a párizsival rokon kétszintes szerkezetben – csak 1368–1369-re készült el.⁵⁸

Az itt elhelyezett ereklye jelentőségét mutatja, hogy egy darabja bekerült a cseh királyi koronába, hasonlóképpen ahhoz a „Szt. Lajos-koronához”, amely Saint-Denis-ben található, és amelyet maga IV. Károly is megtekintett ugyanott 1378. január 4-én. Néhány nappal később egyébként V. Károly újabb korona ereklyét adományozott Károlynak.⁵⁹

Az eddigiek fényében egyértelmű, hogy uralkodói székhelyeken létesült vár- és palotakápolnák igen jelentős szerepet tölthettek be. A Prága melletti *Wyschehrad* pl. Přemysldiansztia temetkezőhelye volt.⁶⁰ Nem kevésbé volt fontos a prágai *Mindenszentek várkápolna*. Ez utóbbit 1185-ben szentelték fel, majd II. Vencel 1295 körül ide telepítette a melniki társaskáptalant, amely 1300 körül visszatelepült eredeti helyére. Később, 1338-ban IV. Luxemburg Károly megújította az itteni várkápolnát, amelyet a pápa is megerősített 1344. május 3-án. Ez utóbbi oklevél szerint – és a mi szempontunkból ez a lényeges információ – a pápa búcsút engedélyezett az ott Károly által elhelyezett töviskorona- és más ereklyék kultuszára való tekintettel.⁶¹ Az így kialakított – és ez a megállapítás alapvetően IV. Luxemburg Károly korára érvényes – királyi kápolnák általában fontos, ha nem is minden esetben *exemptióra* utaló kiváltságokkal rendelkeztek.⁶²

A francia Sainte-Chapelle hatása itt nem ért véget, hasonlóan jelentős volt a mai Ausztria területén is. Bécsben még II. Albert alapított palotakápolnát 1296-ban,⁶³ majd IV. Rudolf a várban alapította meg a Mindenszentek palotakápolnát 1356-ban. Előzménye egy társaskáptalan volt, amelyet Rudolf kérésre a pápa, VI. Ince 1358. december 31-én kivett a passzau püspök és a salzburgi érsek joghatósága alól, és élére egy prépostot állított, továbbá 24 kanonoki állást engedélyezett. 1365. március 16-án V. Orbán pápa megerősítette VI. Ince bulláját, ill. a korábbi privilégiumokat, és az immár Szt. István-társaskáptalant közvetlenül az Apostoli Szék joghatósága alá rendelte, amiért évi 4 font aranyat kellett fizetni. 1469-ben a bécsi püspökség felállításával a társaskáptalanból székeskáptalan lett, ennek ellenére VI. Sándor pápa 1499. április 18-án megerősítette a káptalan korábbi jogait, *exemptióját* a püspökökkel szemben.⁶⁴

⁵⁴ GRASS 1965. 164–165.; KUTHAN 2007. 141–142.

⁵⁵ KUTHAN 2007. 142–143., 144.

⁵⁶ KUTHAN 2007. 145–146.; BOZOKY 2007. 33.

⁵⁷ GRASS 1965. 168–169.

⁵⁸ BOZOKY 2007. 33–34. Vele szemben Hacker-Sück szerint Karlstein nem ugyanazt a szerkezetet mutatta, mint a párizsi. HACKER-SÜCK 1962. 257.

⁵⁹ KUTHAN 2007. 146.

⁶⁰ GRASS 1965. 166–168.

⁶¹ GRASS 1965. 161–164. Vö.: KUMOROVITZ 1963. 120.

⁶² 1346. május 6-án Luxemburg János király kérésére VI. Kelemen engedélyezte a királyi kápolnák papjainak, hogy a király kérésére bárhol, bármikor főpapi jelvényekben ünnepi misét végezzenek és benedikálhassanak. GRASS 1965. 177–178. 90. jz.

⁶³ GRASS 1965. 171.

⁶⁴ GRASS 1965. 169–172, 178. Az 1358-as és 1365-ös bullákra ld.: ZSCHOKKE 1895. 11–14. (Uo. 164–165.) Vö.: ZSCHOKKE 1895. 165–184.; GRASS 1972. 265.; GRASS 1960–1961. 1. 383. skk.; KUMOROVITZ 1963. 120.; HACKER-SÜCK 1962. 257.

A sainte-chapelle-típus itt vázolt nem jelentéktelen elterjedése Közép-Európában veti fel a magyarországi megjelenés lehetőségét. Érdemes tehát röviden e kérdésre is kitérni, annál is inkább, mivel tudomásom szerint ezzel a lehetőséggel a magyar szakirodalom nem foglalkozott eddig behatóbban.

A lehetőségek köre viszonylag behatárolt, hiszen a 13. század közepe előtt alapított kápolnák és társaskáptalanok esetében nincs nyoma olyan jellegű átszervezésnek, amely egy a sainte-chapelle-típus kialakítására utalna. Erre csak néhány esetben gyanakodhatunk. A szóba jöhető – és erre éppen azon franciaországi példák világítanak rá, ahol egy-egy palota- vagy várkápolna átszervezésével jött létre a párizsi Sainte-Chapelle-t idéző társasegyház jellegű intézmény – királyi és királynéi kápolnák közül két területre szűkíthető e típus magyarországi esetleges megjelenése, ráadásul alapításuk időben is viszonylag jól behatárolható. A két terület Buda, ill. Visegrád, a kronológiai határok pedig a 14. század közepe és a 15. század eleje közé esnek.

Budán több intézmény is kapcsolatba hozható a sainte-chapelle-típus esetleges hazai elterjedésével összefüggésben. Az egyik ezek közül a Szt. Márton-kápolna, amelynek létezésére már a 14. század elejéről van adat,⁶⁵ 1349-ben pedig Erzsébet anyakirályné folyamodott a pápához búcsúengedélyért. Ekkor kerülhetett sor a korábbi épület kibővítésére.⁶⁶ Elhelyezkedését tekintve palotakápolna lehetett, egy 1423-as adat szerint a *Chammerhoff*-ban volt.⁶⁷ A palotakápolna jelleg mellett az egyetlen halvány nyom, ami a sainte-chapelle-típus irányába mutatna, az lehet, hogy ez az épület is emeletes volt. Ugyanakkor a Passió-ereklyére és -kultuszra semmilyen adat nem áll rendelkezésre.⁶⁸

A másik lehetséges budai kápolna a Szűz Mária Mennybevitele volt. Létrehozásáról röviden annyi tudható, hogy 1366. június 23-án Łokietek Erzsébet anyakirályné kérvényt intézett V. Orbán pápához, hogy búcsút engedélyezzen azok számára, akik az I. Lajos király és neje, Erzsébet által saját palotájukban Szűz Mária tiszteletére épített kápolnát felkeresik vagy ott istentiszteleten vesznek részt,⁶⁹ az építkezés befejezése 1366 nyarára tehető.⁷⁰ Működését 15. századi adatok sora bizonyítja,⁷¹ ugyanakkor felmerül az a lehetőség is, hogy a Zsigmond által alapított Szt. Zsigmond társaskáptalan idővel összeolvadt a Szűz Mária Mennybevitele-kápolnával.

⁶⁵ 1332. április 10-én XXII. János meghagyta a székesfehérvári prépostnak, hogy hozzon ítéletet a nyúl-szigeti domonkos apácákat illető, a budavári királyi kápolnában összegyűjtött adományok ügyében. Ebben az oklevélben ugyan csak annyi szerepel, hogy „*capelle regie site in Castrobude*”, azonban ebből az időszakból más itteni királyi kápolna nem ismert. DL 2713, AO II. 587.

⁶⁶ MREV II. 130–131. (1349) Vö.: VÉGH 2006. 66–67.

⁶⁷ DL 11384 (1423. július 3.), RUPP 1868. 118–119.; GYÖRFFY 1997. 142–143.; MAGYAR 2008. 58–60.

⁶⁸ H. GYÖRKY 1984. 34–35.

⁶⁹ BOSSÁNYI II. 412. sz. (hiányos) KUMOROVITZ 1963. 114–115. és 49. jz.

⁷⁰ KUMOROVITZ 1963. 117. Kumorovitz azonosítását továbbgondolásra készíti Érszegi Géza azon felvetése, miszerint Erzsébet anyakirályné 1366. jún. 23-i folyamodványa nem Budára, hanem Visegrádra vonatkozott. ÉRSZEGI 1992. különösen 95–97.

⁷¹ 1418. július 4-én a Rota pálosok kiváltságairól szóló 1418. évi privilégiumát Csehi János közjegyző a budai várbéli királyi kúria Szűz Mária-kápolnájában hirdette ki, János, a királyi kápolna alispánja, Barnabás *lector*, a királyi jelenlét pecsétjének őre, Szirmai Péter pecsétőr, örkanonok, János beregszászi plébános, a királyi kápolna javadalmas kanonokja, és mások jelenlétében. A kiváltság kihirdetésére egy évvel később – 1419. június 3-án és 4-én is – ismét sor került ugyanott, igaz a tanúk sora ezúttal kissé eltért az előzőtől. DL 10817, 34367, KUMOROVITZ 1963. 112–113., 33. és 29. jz. A 15. század közepéről ismerjük több káplánját is. LUKCSICS 1938. II. 726., 1132., 1353. sz., KUMOROVITZ 1963. 129–130. és 184. jz. Jelentőségét növelte, hogy 1480-ban a Buda környéki aszályt követően a pálosok szervezte körmenet helyszíne volt. KUMOROVITZ 1963. 130. és 186. jz. Egy 1483-as pápai követjelentés szerint Mátyás kápolnája volt. UO. 130. VIII. Ince pápa 1485. február 12-i oklevele mint királyi és királynéi kápolnát említi, amelynek papi testülete 40 főt tett ki. KUMOROVITZ 1963. 130. és 188. jz. A 15. század végén a Szűz Mária királyi kápolna rektora, Pesti Ambrus egy perben szerepelt az aradi káptalan ellenében. DL 29856. KUMOROVITZ 1963. 115.

A 15. század elején ugyanis létesült Budán egy újabb palotakápolna. XXIII. János pápa 1410. augusztus 3-i oklevelében feloldozta Zsigmond királyt ama kiközösítés alól, amelyre a korábbi országos zavargások miatt került sor, mivel az egyházakat és az egyháziakat megkárosították, tekintettel arra, hogy Budán Szűz Mária tiszteletére társaskáptalan alapításába fogott, és arra már sok ezer forintot költött.⁷²

A király eredetileg egy kápolnát építtetett,⁷³ majd annak befejezésekor, ez csak 1424-ben következett be,⁷⁴ szervezte át a kápolnát prépostsággá, amelynek mintája IV. Rudolf (Bécs, Mindenszentek palotakápolna – Szt. István társaskáptalan, 1358–1365), és IV. Károly (Prága, 1344) lehetett.⁷⁵ A 15. század közepe és a 16. század eleje közötti időszakban a forrásokban hol Szűz Mária-kápolna, hol Szt. Zsigmond-társasegyház, hol pedig egyszerre a két elnevezés jelenik. Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy Zsigmond egy létező – esetleg a korábban megismert Szűz Mária Mennybeveitele várkápolnával azonos – kápolnát szervezett át (vagy újjá), és ez okozza a két patrocínium, ill. az egyház/prépostság elnevezések vegyes használatát.⁷⁶ A helyzetet tovább bonyolítja, hogy egy magánkápolna is csatlakozott hozzá. 1486. május 10-én Lendvai Bánffy Miklós VIII. Ince pápához intézett folyamodványában az általa alapított Mária Mennybeveitele-kápolna függetlenítését kérte a Szt. Zsigmondtól-, és kegyuraságának átruházását a budai városi tanácsra.⁷⁷

Kérdés, hogy – ha a feltételezés helyes, ti. a Szűz Mária Mennybeveitele királyi palotakápolna és a későbbi Szt. Zsigmond-prépostság azonossága – mennyiben kapcsolható a sainte-chapelle-típushoz. Zsigmond lépése hasonlít IV. Rudolf ill. IV. Károly bécsi és prágai akcióihoz, ugyanakkor feltűnően hiányzik a Passió-kultuszhoz kötődő ereklje. A két (egy?) intézmény patrocíniuma ebből a szempontból nem visz közelebb az esetleges kapcsolat mi-benlétéhez, sőt, amennyit a társaskáptalan belső szervezetéről tudunk, ott adatolható Alamizs-nás Szt. János-oltár,⁷⁸ sem támogatja azt, hogy egy sainte-chapelle-típusú intézményről lett volna szó.

Buda mellett Visegrád is szóba jöhet. Itt összesen négy királyi, vagy királynéi alapítást érdemes megvizsgálni. A Keresztelő Szt. János-kápolnát 1325 előtt alapította I. Károly, ebből

⁷² THEINER II. 188.; KUMOROVITZ 1963. 109–110. Vö.: GÁRDONYI 1938.; KOSZTA 2001. 204.; RUPP 1868. 122–126.; GÁRDONYI 1936. 82–83.

⁷³ XXIII. János Szűz Mária-kápolnának nevezi, szemben a Windecke-féle krónikával: „Zsigmond király Budán a Zsidó utcában prépostságot alapít. Ugyanebben az évben [1424 – K. G.] Zsigmond király a budai Zsidó utcában lévő új kápolnának az Ürsten és Szent Zsigmond tiszteletére prépostságot alapított. Hogy a prépostság javakban gyarapodjon, Salgó Miklós elkobzott vagyonának nagy része is ide került.” (Skorka Renáta ford.) WINDECKE 201. fejezet. Vö.: GÁRDONYI 1938. 182., Az országtanács 1451. március. 27-i, V. Miklóshoz intézett kérvénye szintén kápolnának nevezte. Ez utóbbi azért is fontos, mert kérték a társaskáptalanná alakítást, valamint ellátása biztosítására a dömösi prépostsággal való egyesítését. Mindezek alapján világos, hogy eredetileg kápolna alakult, amelynek Szűz Mária volt a titulusa – ez éppen 1451-ben nem szerepel (!) –, és csak később jött létre társaskáptalan, immár a Szt. Zsigmond patrocíniummal kibővíve. MREV III. 140., GÁRDONYI 1936. 82–83., GÁRDONYI 1938. 182.

⁷⁴ KUMOROVITZ 1963. 123–124.

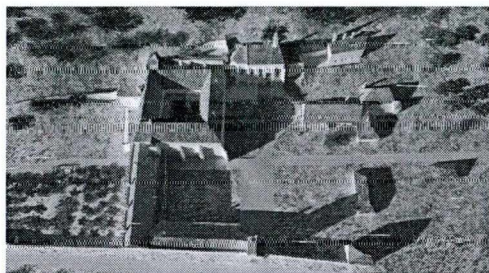
⁷⁵ KUMOROVITZ 1963. 120.; MAGYAR 2008. 127–128.

⁷⁶ DL 35523, KUMOROVITZ 1963. 113. és 39. jz. (1429), 128. 159. jz. (1434), KUMOROVITZ 1963. 128. 160. jz. (1437), GÁRDONYI 1938. 183., GÁRDONYI 1936. 82., KUMOROVITZ 1963. 129., BARTFAI SZABÓ 1938. 765. sz., KUMOROVITZ 1963. 128. (1450), (1471), GÁRDONYI 1936. 82., GÁRDONYI 1938. 183. (forrás nélkül), KUMOROVITZ 1963. 129. (1474), KUMOROVITZ 1963. 129. (1484), DL 37748, KUMOROVITZ 1963. 116. (1503), GÁRDONYI 1936. 82., MREV IV. 158., KUMOROVITZ 1963. 129., GÁRDONYI 1938. 183. (1505), GÁRDONYI 1936. 82., MREV IV. 164., KUMOROVITZ 1963. 129., DL 22563, KUMOROVITZ 1963. 129. (1506). Ezekre ld. még: KUMOROVITZ 1963. 129. 166. jz., DL 22563, DL 22563, DL 22563, KUMOROVITZ 1963. 129. GÁRDONYI 1936. 82., GÁRDONYI 1938. 183. Vö.: RUPP 1868. 123., 131., 133. szerint az eredeti Szt. Zsigmond prépostsággal (amely a királyi palota részét képezte, védőszentje Keresztelő Szt. János volt) szemben épült fel Szűz Mária új vagy kisebb egyháza, amelyet mintegy 50 évvel a prépostság alapítása után építettek és egyesítettek a prépostsággal. Vö. újabban: SZÉKELY 1999.

⁷⁷ GÁRDONYI 1936. 82., MREV III. 303.

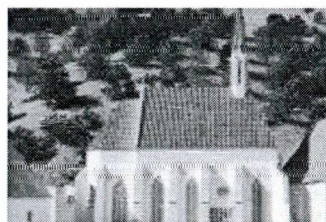
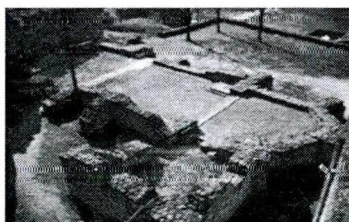
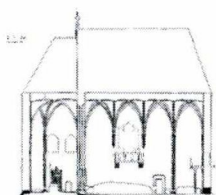
⁷⁸ KUMOROVITZ 1963. 116, 130–131.; RUPP 1868. 134–135. szerint külön kápolna volt.

az évből ismert búcsúengedélye.⁷⁹ Helye leginkább az alsóvár lakótornyának negyedik emeletén kereshető, bár egyes vélemények szerint⁸⁰ a városban működött, ezzel kapcsolatban azonban komoly ellenérvek akadnak.⁸¹ A kápolna erősen kötődött a királyi udvarhoz, tagjai több esetben királyi kápolnaispáni címmel rendelkeztek.⁸²

14. kép: Visegrád, királyi palota (1366) – Buzás Gergely rekonstrukciója
(Forrás: <http://visegradmuzeum.hu/i-lajos-kora#galeria>, letöltve: 2013. 04. 02.)

A következő intézmény a Szűz Mária-kápolna. 1360-ban kelt VI. Ince Erzsébet anyakirályné kérésére búcsúengedélyt adott a visegrádi Szűz Mária-egyház Oltáriszentség oltárát felkeresők számára tekintettel az országos pestisjárványra.⁸³ Ebből sajnos még nem állapítható meg, hogy egy várbéli kápolnára vonatkozott-e. Viszont az a búcsúengedély, amelyet 1366-ban V. Orbán adott ki szintén az anyakirályné kérésére az általa a visegrádi palotában épített kápolnát felkeresők számára, már egyértelműen elhelyezi Szűz Mária-kápolnát, amely a királyi palota északkeleti szárnyában feltárt palotakápolnával lehet azonos.⁸⁴

15. kép: A visegrádi Szűz Mária palotakápolna
(Forrás: <http://visegradmuzeum.hu/palotakapolna>, letöltve: 2013. 04. 02.)

A harmadik lehetséges kápolna a feltehetően a 14. század elején létesült Szt. György titulusú királyi kápolna.⁸⁵ Egyes vélemények szerint ez volt a régebbi (korábbi) palotakápol-

⁷⁹ DF 291374, THEINER I. 500., MES III. 69. (regesztá), MÉSZÁROS 2009. 25., 50.

⁸⁰ Iván szerint plébánia jogú volt. MV I/1. 197. alapján IVÁN 2004. 26. 36. jz.

⁸¹ Így pl. az, amelyik szerint (pápai tizedjegyzék, 1332–1337) itt tette le esküjét bevételéről a visegrádi plébános, István MV I/1. 197., MÉSZÁROS 2009. 50. István egyes szerzők szerint a Keresztelő Szt. János-egyház plébánosa volt, de így saját intézményben kellett volna esküt tennie. ÁMTF IV. 712., IVÁN 2004. 26. THEINER I. 500. MÉSZÁROS 2009. 25. Vö. BUZÁS – SZÓKE 1992. 132. 7. jz., BOZÓKI 1995. 94. 22. jz., IVÁN 2004. 26., MÉSZÁROS 2009. 50., JANKOVICH 1959. 57–99.

⁸² 1325: DL 101894, MÉSZÁROS 2009. 50., 1329: ZICHY I. 335–337., MÉSZÁROS 2009. 50.

⁸³ MÉSZÁROS 2009. 51. és Oklevéltár 59. sz. Tévesen azonosítja a Szűz Mária-plébániával BOSSÁNYI II. 251. és I. jz., MREV II. 90. A tévedés alapja az 1338–1342. évi pápai tizedjegyzék, ahol a plébános a veszprémi egyházmegyébe tartozó bakonybéli apát helyett fizetett.

⁸⁴ MÉSZÁROS 2009. 51. és Oklevéltár 60. sz. Vö.: ÉRSZEGI 1992. Korábban Budára helyezte KUMOROVITZ L. Bernát. KUMOROVITZ 1963. 150–151. Vö.: BUZÁS – SZÓKE 1992. 133., MÉSZÁROS 2009. 52.

⁸⁵ MÉSZÁROS 2009. 52.

na, amely Zsigmond építkezései nyomán az új palota együttes falain kívülre került.⁸⁶ Az 1424-ben kelt pápai engedély szerint viszont már igencsak pusztult állapotú lehetett, hiszen a búcsúengedély helyreállítása érdekében kelt.⁸⁷ Egy évvel később pedig Zsigmond pápai engedélyért folyamodott, hogy a Szt. György-kápolna mellett obszerváns ferences kolostor építtethessen.⁸⁸ Később, 1473-ban Mátyás kérvényezte a ferences kolostor felújításának engedélyezését.⁸⁹ Az épület sorsa a 16. század elején sem volt megoldott. II. Ulászló Imre papra bízta a romos kápolna felújítását,⁹⁰ Nyási Demeter vikárius királyi hozzájárulással engedélyezte a ferenceseknek a kápolna elbontását, köveinek felhasználást bizonyos feltételek mellett.⁹¹ Vagyis az eredeti kápolna legkésőbb a 14. század végén már pusztulásnak indult.

Az utolsó a kápolnák sorában a Szt. Erzsébet titulusú, amelyre írott forrás csak a 15. század közepéről, Kottaner Ilona elbeszélésének egy részlete formájában áll rendelkezésre. Ebből azonban megtudjuk, hogy a titulus az ottani Szt. Erzsébet-ereklyéhez kapcsolódott, ami a 13. századra utal vissza. Régészeti adatok alapján komoly lehetősége van annak, hogy létezett egy Szt. Erzsébet-várkápolna a visegrádi fellelővárban.⁹²

Visegrád esetében a négy lehetőség közül a legutóbbi, a Szt. Erzsébet-várkápolna – amennyiben valóban 13. századi eredetű – patrocíniuma miatt aligha illik a feltételezett magyarországi sainte-chapelle-típusú intézmények sorába. Ez lehetett ugyanakkor a legkorábbi ilyen intézmény, amely a fellelővárban helyezkedett el, éppen ezért sem valószínű, hogy a 14. századi Anjou királyi udvari kápolnával lenne azonos. Sokkal valószínűbb ez a három másik kápolna esetében. A Keresztelő Szt. János-kápolna építése a királyi udvar 1323-as Visegrádra költözésével hozható összefüggésbe, szemben a Szt. Györggyel, amelyet az I. Károly által alapított azonos nevű lovagrenddel lehet összefüggésbe hozni. Ebből természetesen adódik a kérdés, hogy egy rezidencián miért működött egyszerre két kápolna is. Buzás Gergely véleménye szerint a Szt. György-kápolnát a palotán belül külön kúriával bíró Erzsébet anyakirályné használhatta, amely, mint láttuk, azonos a Zsigmond által a ferenceseknek adott épülettel, amelynek jelentősége a 15. század elejére megszűnt. A Keresztelő Szt. János kápolna viszont utoljára az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékekben szerepel, ami ellentmond annak, hogy komolyan számolhassunk vele, mint a párizsi Sainte-Chapelle mintájára megszerveződő intézménnyel. Az anyakirályné 1334 után elhagyta Visegrádot,⁹³ a királyi udvar pedig Budára költözött, ám amikor néhány évvel később (1355) visszatért Visegrádra, új kápolna jön létre, a Szűz Mária-kápolna, amely 1360/1366-tól adatolható. Ekkorra a kettősség (a Keresztelő Szt. János és a Szt. György-kápolna párhuzamos használata) már okafogyottá vált, hiszen Óbuda 1355. évi felosztásával elhatárolásra került a királynéi rezidencia és az óbudai prépostság, ill. a hozzájuk tartozó területek.⁹⁴

Jóllehet e relatív kronológia keretében az egyes intézmények több-kevesebb biztonsággal elhelyezhetőek, az eredeti kérdésre, hogy volt-e valamennyire közülük a sainte-chapelle-típushoz, még nem adtam választ. Sajnos az ereklyék kérdését tekintve semmilyen támpontunk sincs arra, hogy a Passió-kultusz támogatása hívta volna őket életre. Elrendezésük, szer-

⁸⁶ BUZÁS – SZÓKE 1992. 134. Itt azonban ellentmondás van, hiszen a korábbi palotakápolna alatt a szerzőpáros a Szűz Mária-kápolnát érte. Uo. 133.

⁸⁷ 1474. június 27-i adat szerint. LUKCSICS 1938. I. 744.; BUZÁS – MÉSÁROS 2008. 91–102.; MÉSÁROS 2009. 49.

⁸⁸ 1425. június 27-i adat szerint. DF 275471, DL 66015, LUKCSICS 1938. I. 818., BAKÁCS 1982. 1448. sz., SZÓKE 1985. 294., MÉSÁROS 2009. 49.

⁸⁹ MREV III. 221., MÉSÁROS 2009. 49.

⁹⁰ MÉSÁROS 2009. 49., 52. és Oklevéltár 61. sz. SZÓKE 1985. 294. szerint helye ismeretlen volt, magát az oklevelet BARTFAI SZABÓ 1938. 1177. sz. alapján 1493 körülre tette.

⁹¹ MÉSÁROS 2009. 52. és 243. jz.

⁹² BUZÁS – SZÓKE 1992. 132. 7. jz. Vö.: KOTTANER 26.

⁹³ 1343. január 7-én I. Lajos Erzsébetnek adományozta óbudai várát minden jövedelmével, hogy ott éljen, ameddig úgy tartja jónak. DL 3551, AO IV. 297., KUMOROVITZ 1966. 9. és 4. jz.

⁹⁴ KUMOROVITZ 1966. 10.; KUMOROVITZ 1976.; BERTALAN – ALTMANN 1995. 145.; GÁRDONYI 1944. 224.

kezetük – már amennyire ez megállapítható – szintén nehézségeket vet fel. Ha a sainte-chapelle-típust úgy tekintjük, mint egy különálló (azaz nem a palota szerves részét képező) kétszintes kápolnaegyüttest, akkor inkább jellemző eltérések figyelhetők meg. Visegrádon a Szűz Mária-kápolna eleve egy emeletes, pusztán a sekrestyének volt emelete, ráadásul itt a főhajó és a szentély nem egybefüggő, azt egy diadalív választotta el. Az emeleti rész valószínűleg egy magánoratorium volt, ill. lehetett ereklyeőrző szerepe is. Ebben a kialakításban inkább eltér a párizsi prototípustól, hasonlóságot mutat viszont a karlsteini és a vincennes-i kápolnákkal. Ez utóbbinak a párizsi mintára történő átszervezése viszont 1379–1380-ban történt meg.⁹⁵ A Cité területén álló Sainte-Chapelle-lel még leginkább a diósgyőri⁹⁶ és zólyomi⁹⁷ várkápolnák hozhatók kapcsolatba (két emelet, egységes jellegű tér), ám ezek az ottani paloták részét képezték, nem különültek el úgy, mint Párizsban. Ezzel szemben a budai Szűz Mária-kápolna (Szt. Zsigmond-társasegyház?) megoldása hasonló: a kápolna különálló épület, kétszintes, bár belső elrendezése (különálló szentély) nem pontosan követi a párizsi modellt.⁹⁸

Összességében tehát meglehetősen kérdéses az eredeti párizsi Sainte-Chapelle jellegű intézmény nyomait felfedezni Magyarországon. A legfontosabb probléma Passió-kultusz ápolását középpontba állító programhoz szükséges ereklyékre utaló források teljes hiánya. Hasonló a helyzet a liturgikus programmal. Magyarországon nyilván nem beszélhetünk Karoling és Valois családhoz kötődő alapításokról, végezetül a szóba jöhető intézmények építészeti megoldásai is csak rokonságot mutatnak a Sainte-Chapelle-lel, még akkor is, ha biztosan a párizsi modellhez köthető franciaországi példák – így leginkább Vincennes – sem követik szolgai módon azt. A lehetséges magyarországi párhuzamok kapcsán ugyanakkor felfigyelhetünk arra, hogy ezek közül kettő, a budai Szűz Mária Mennybevitele és a visegrádi Szűz Mária-kápolna Erzsébet anyakirálynéhez köthetők. Ha az ő személyén keresztül közelítjük meg a kérdést, felvethető, hogy ezek az alapítások inkább az 1357-es aacheni zarándoklattel függhetnek össze, amelyet ráadásul Erzsébet Luxemburg IV. Károly társaságában teljesített. Köln és Marburg mellett a magyar zarándokok körében igen népszerű Aachent is felkereste az anyakirályné,⁹⁹ amelyhez mint láthattuk a franciaországi Sainte-Chapelle intézménye sok szállal kapcsolódott. Lehetséges, de egyértelmű bizonyítékokkal nem támasztható alá, hogy e típushoz áttételesen kapcsolódó Erzsébet alapította palotakápolnához a Luxemburg uralkodó intézményei is mintául szolgáltak. Léteztek tehát másodlagos megoldások, variációk, ám jelen pillanatban még ennek ellenére sem rendelkezünk elég adattal ahhoz, hogy a 13. század közepén kétségtelenül megszaporodó királyi/királynői palota- és udvari kápolnákat a franciaországi archetipus közvetlen magyarországi megjelenéseiként értelmezzük. Annál is kevésbé, mert számos olyan példa ismert, amikor bizonyos motívumok, építészeti megoldások megjelennek olyan kápolnáknak és szerzetesi és káptalani egyházak esetében, amelyeknél hiányoznak a Sainte-Chapelle-re jellemző jegyek, a királyi Kapeting (Valois) dinasztiaéhoz tartozás és a Passió-kultusz.¹⁰⁰

⁹⁵ HACKER-SÜCK 1962. 246–248.; BARBICHE 1984. 24. 5. jz., 26. 7. jz., 26. 8. jz., 27. 1. jz., BILLOT 1996. 173., CHAPELOT 1996. 102–103., 107.; GALLAND 2001–2002. 60–85.

⁹⁶ CZEGLÉDI 1999.; MAGYAR 2008. 79–80.

⁹⁷ MAGYAR 2008. 80–82.

⁹⁸ A vázolt építészeti jellemzők leírásáért Buzás Gergelynek tartozom köszönettel. A budai Szűz Mária-kápolna leírását ld. MAGYAR 2008. 63–66. (a korábbi eredmények ismertetésével)

⁹⁹ SZENDE 2007. 139–142.

¹⁰⁰ Így pl. a Saint-Germaines-des-Prés, a Fontaine-Châalis, a Saint-Germer-de-Fly apátsági templom Szűz Mária-kápolnája Franciaországban, a westminsteri Szt. István-kápolna Angliában, az aacheni palotakápolna kóruscsarnokának átalakítása WESSEL 2003. 82–96., 105–111.

BIBLIOGRÁFIA

- ÁMTF Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Szerk.: GYÖRFFY György. Budapest, 1987–1998.
- AO Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjoukori okmánytár. I–VI. Szerk.: NAGY Imre. Budapest, 1878–1891. VII. Szerk.: TASNÁDI NAGY Gyula. Budapest, 1920.
- BAKÁCS 1982. BAKÁCS István: *Iratok Pest megye történetéhez, 1002–1437*. Budapest, 1982. (Pest megye múltjából 5.)
- BÁRTFAI SZABÓ 1938. BÁRTFAI SZABÓ László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*. Budapest, 1938.
- BERTALAN – ALTMANN 1995. BERTALAN Vilmosné–ALTMANN Júlia: A középkori Óbuda. In: *Óbuda évszázadai*. Főszerk.: KISS Csongor–MOCSEY Ferenc. Budapest, 1995. 139–200.
- BILLOT 1987. BILLOT, Claudine: Les Saintes-Chapelles (XIIIe–XVIe siècles). Approche comparée des fondations dynastiques. *Revue d'histoire de l'église de France* LXXIII. (1987) 229–248.
- BILLOT 1996. BILLOT, Claudine: Les Saint-Chapelles de Saint Louis: conditions et significations de ces fondations. In: *CHAPELOT – LALOU 1996*. 171–175. (177–181.)
- BILLOT 1997. BILLOT, Claudine: 'Saintes chapelles'. In: *Dictionnaire encyclopédique du Moyen Âge*. Sous la direction de André VAUCHEZ. I–II. Cambridge – Paris – Rome, 1997. II. 1380–1381.
- BILLOT 1998. BILLOT, Claudine: *Les Saintes-Chapelles royales et princières*. Paris, 1998.
- BOSSÁNYI Árpád: *Regesta supplicationum*. I–II. Budapest, 1918.
- BOZOKY 2007. BOZOKY, Edina: Saint Louis, ordonnateur et acteur des rituels autour des reliques de la Passion. In: HEDIGER 2007. 19–34.
- BRANNER 1971. BRANNER, Robert: The Sainte-Chapelle and the Capella Regis in the Thirteenth Century. *Gesta* 10/1. (1971) 19–22.
- BUZÁS 1990. BUZÁS Gergely: *Visegrád, királyi palota 1. A kápolna és az északeleti palota*. Budapest 1990. (Lapidarium Hungaricum 2. Pest megye I.)
- BUZÁS 2004. BUZÁS Gergely: Visegrád. In: *MEDIUM REGNI* 115–150.
- BUZÁS 2010. BUZÁS Gergely: *Visegrád – királyi palota. The royal place [!] of Visegrád*. Szombathely, 2010.
- BUZÁS – MÉSZÁROS 2008. BUZÁS Gergely–MÉSZÁROS Orsolya: A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatása. *Magyar Sion* 44. (ÚF 2., 2008:1.) 71–104.
- BUZÁS – SZÓKE 1992. BUZÁS Gergely–SZÓKE Melinda: A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században. In: *Castrum Bene* 2/1992. 132–145.
- CHAPELOT 1994. CHAPELOT, Jean: *Le château de Vincennes. Une résidence royale au Moyen Âge*. Paris, 1994.
- CHAPELOT 1996. CHAPELOT, Jean: Le Vincennes des quatre premiers Valois: continuités et ruptures dans un grand programme architectural. In: *CHAPELOT – LALOU 1996*. 53–114. (115–122.)
- CHAPELOT – LALOU 1996. Vincennes aux origines de l'État moderne. Actes du colloque scientifique sur Les Capétiens et Vincennes au Moyen Âge organisé par Jean CHAPELOT et Élisabeth LALOU à Vincennes les 8, 9 et 10 juin 1994. Paris, 1996.
- CHARBONIER 1979. CHARBONIER, Pierre: Le temps des conquêtes, IIIe–XVe siècles. In: *Le diocèse de Clermont*. Éd. POITRENAU, Abel. Paris 1979. (Histoire des diocèses de France 9.) 9–90.
- CZEGLÉDY 1999. CZEGLÉDY Katalin: A diósgyőri vár feltárása. In: *A Herman Ottó Múzeum évkönyve* 37. (1999) 367–374.
- DL Magyar Nemzeti Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai levéltár
- DUBOIS 1992. DUBOIS, Jacques: Au temps des premiers Capétiens les moines en pleine expansion affirment leurs libertés. In: *Pouvoirs et libertés au temps des premiers Capétiens*. Éd. MAGNOU-NORTIER, Élisabeth. Cholet, 1992. 197–214.
- ÉRSZEGI 1992. ÉRSZEGI Géza: A Nagy Lajos-kori királyi kápolna kérdéséhez. In: *Várak a későközépkorban. Die Burgen im Spätmittelalter = Castrum Bene* 1990/2. Szerk. CABELLO, Juan. Budapest, 1992. 94–100.

- FEDELES 2007. FEDELES Tamás: A világi kormányzat működése a késő középkorban (1301–1526). In: FONT Márta–FEDELES Tamás–KISS Gergely–RAFFAYNÉ KÁLSECCZ Kata: *Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526). Egyetemi tankönyv.* Pécs, 2007. 45–100.
- FEJÉR Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Ed.: FEJÉR, G. Budae, 1828–1844.
- FLECKENSTEIN 1959–1966. FLECKENSTEIN, Josef: Die Hofkapelle der deutschen Könige. I. Grundlegung. Die karolingische Hofkapelle. Schriften der Monumenta Germaniae Historica 16/1. Stuttgart, 1959. II. Die Hofkapelle im Rahmen der ottonisch-salischen Reichskirche. Schriften der Monumenta Germaniae Historica 16/2. Stuttgart, 1966.
- FONT 2007. FONT Márta: A világi igazgatás intézményrendszerének kialakulása az Árpád-korban (1000 – 1301). In: FONT Márta–FEDELES Tamás–KISS Gergely–RAFFAYNÉ KÁLSECCZ Kata: *Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526). Egyetemi tankönyv.* Pécs, 2007. 9–43.
- FOUILLOUX 2003. FOUILLOUX, J-B.: *Monographie d'une paroisse Vic-le-Comte. Première partie Histoire religieuse.* Clermont-Ferrand, 1898. (reprint: Paris 2003)
- GALLAND 2001–2002. GALLAND, Bruno: *Centre Historique des Archives Nationales. Série L monuments ecclésiastiques titre v collégiales et paroisses du diocèse de Paris Saintes Chapelles: Sainte-Chapelle du Palais - Sainte-Chapelle de Vincennes - Sainte-Chapelle du Vivier: privilèges, délibérations, spirituel inventaire sommaire des cartons l 618 à l 629.* Paris, 2001–2002.
- GÁRDONYI 1933. GÁRDONYI Albert: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére 1933. október 7.* Budapest, 1933. 162–182.
- GÁRDONYI 1936. GÁRDONYI Albert: Buda középkori helyrajza. *Tanulmányok Budapest múltjából* 4. (1936) 59–86.
- GÁRDONYI 1944. GÁRDONYI Albert: Magyarország középkori fővárosa. *Századok* 78. (1944) 219–231.
- GASPARRI 2004. GASPARRI, Françoise: L'abbé Suger de Saint-Denis et la Papauté. In: *Suger en question. Regards croisés sur Saint-Denis.* Études réunies par Rolf GROBE. München, 2004. (Pariser Historische Studien herausgegeben vom Deutschen Historischen Institut Paris, Band 68.) 69–80.
- GOMIS 2010. GOMIS, Stéphane: Les collégiales et les chanoines du diocèse de Clermont à l'époque moderne. In: *Collégiales et chanoines dans le centre de la France du Moyen Âge à la Révolution (ancienne province ecclésiastique de Bourges).* Éd. MASSON, Anne. Limoges, 2010. 111–143.
- GRANDEAU 1986. GRANDEAU, Yann: *Le château du Vivier-en-Brie (Seine-et-Marne).* Montéraul, 1986.
- GRASS 1960–1961. GRASS, Nikolaus: Pfalzkapellen und Hofkirchen in Österreich. Ein Beitrag zur Rechtsgeschichte der Capella regia. 1–2. Zeitschrift für Rechtsgeschichte 77. (1960), Kanonistische Abteilung 46. Bd. 345–394., 78. (1961), Kanonistische Abteilung 47. Bd. 129–195.
- GRASS 1965. GRASS, Nikolaus: Zur Rechtsgeschichte der abendländischen Königskirche. Einwirkungen französisch-böhmischer Sakralkultur auf die Capella regia Austriaca. In: *Festschrift Karl Siegfried Bader.* Hrsg. FELSENER, Ferdinand – RUOFF, Wilhelm Heinrich. Köln – Graz, 1965. 159–184.
- GRASS 1972. GRASS, Nikolaus: Pfalzkapellen und Hofkirchen in Österreich in Geschichte, Recht und Sakralkultur. In: *Veröffentliche des Verbandes Österreichisches Geschichtsvereine* 19. (1972) 259–271.
- GYÖRFFY 1997. GYÖRFFY György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig.* Budapest, 1997.
- H. GYÜRKY 1984. H. GYÜRKY Katalin: A Szt. Márton kápolna régészeti maradványai Budán. *Archaeológiai Értesítő* (1984) 29–40.
- HACKER-SÜCK 1962. HACKER-SÜCK, Inge: La Sainte-Chapelle de Paris et les chapelles palatines du Moyen Age en France. *Cahiers archéologiques* 13. (1962) 217–257.
- HEDIGER 2007. *La Sainte-Chapelle de Paris. Royaume de France ou Jérusalem céleste? Actes du Colloque (Paris, Collège de France, 2001).* Éd. HEDIGER, Christine. Turnhout 2007. (Culture et sociétés médiévales 10.)
- IVÁN 2004. IVÁN László: *A visegrádi vár a kezdetektől 1685-ig.* Visegrád, 2004.

- JANKOVICH 1959. JANKOVICH Miklós: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. *Budapest régiségei* 19. (1959) 57–98.
- KMTL KORI magyar történeti lexikon (9-14. század). Főszerk.: KRISTÓ Gyula, szerk.: ENGEL Pál és MAKK Ferenc. Budapest, 1994.
- KOTTANER A korona elrablása. Kottanner Jánosné emlékirata 1439/1440. Ford. és közléteszi: MOLLAY K. [Budapest,] 1978.
- KUBINYI 1999. KUBINYI András: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. században. In: KUBINYI András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallássosság a középkori Magyarországon*. (METEM Könyvek 22.) METEM, Budapest, 1999. 7-67.
- KUMOROVITZ 1942-1943. KUMOROVITZ Lajos Bernát: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján) *Regnum* 5 (1942-1943) 455-497.
- KUMOROVITZ 1963. KUMOROVITZ Lajos Bernát: A budai várkápolna és a Szt. Zsigmond prépostság történetéhez. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 15. (1963) 109–151.
- KUMOROVITZ 1966. KUMOROVITZ Lajos Bernát: Idősb Erzsébet királyné építkezéseinek történetéhez. *Tanulmányok Budapest múltjából* 17. (1966) 9–26.
- KUMOROVITZ 1976. KUMOROVITZ Lajos Bernát: Óbuda 1355. évi felosztása (I. Lajos király és Erzsébet anyakirályné 1355. augusztus 17-i és 1356. október 17-i oklevele). In: *Budapest régiségei* 24. (1976) 279–302.
- KUTHAN 2007. KUTHAN, Jiří: Les épines de la Couronne du Christ, la Sainte-Chapelle de Paris et son rayonnement en Bohême. In: *HEDIGER 2007*. 137–155.
- LÉON 2008. LÉON, Cécile: *Le Château de Saint-Germain-en-Laye au Moyen Âge XIIe–XIVe siècle. Histoire et évolution architecturale d'une résidence royale*. Valencia, 2008.
- LMA *Lexikon des Mittelalters*. München.
- LUKCSICS 1938. LUKCSICS Pál: *15. századi pápák oklevelei*. I–II. Budapest, 1938. (Olaszországi Magyar Oklevéltár 2.)
- MAGYAR 2008. MAGYAR Károly: *A budai középkori királyi palota építészeti együttesnek változásai (1340-1440) európai kitekintésben*. Budapest, [2008]. (Doktori értekezés, kézirat)
- MESLE 1988. MESLE, Émile: *Histoire de Bourges*. Le Coteau, 1988².
- MÉSZÁROS 2009. MÉSZÁROS Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. Visegrád, 2009.
- MREV *Monumenta romana episcopatus Vespriensis – A veszprémi püspökség római oklevéltára – A veszprémi püspökség római oklevéltára*. I–II. Budapestini, 1896–1898.
- MORAND 1790. MORAND, Sauveur J.: *Histoire de la Sainte-Chapelle royale du Palais*. Paris, 1790.
- MV *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár*. Series I. Tom. I–VI. Budapestini, 1887–1891.
- PALAZZO 2007. PALAZZO, Éric: La liturgie de la Sainte-Chapelle: un modèle pour les chapelles royales françaises? In: *HEDIGER 2007*. 101–111.
- RAYNAUD 2004. RAYNAUD, Clémence: Une fondation pieuse, un acte politique. In: *Une fondation disparue de Jean de France, duc de Berry. La Sainte-Chapelle de Bourges*. Sous la direction de Béatrice de CHANCEL-BARDELOT. Bourges, 2004. 24–38.
- RICHARD 1987. RICHARD, Jean: Le Dijon des Ducs et de la Commune (XIe–XIVe siècles). In: *Histoire de Dijon univers de la France*. Éd. GRAS, Pierre. Toulouse, 1987. 41–74.
- RUPP 1868. RUPP Jakab: *Buda-Pest és környékének helyrajzi története*. Pest, 1868. (reprint: Budapest, 1987.)
- SCHEUERMANN 1938. SCHEUERMANN, Audomar: *Die Exemption nach geltendem kirchlichen Recht mit einem Überblick über die geschichtliche Entwicklung*. Paderborn 1938. (Görres-Gesellschaft Veröffentlichungen der Sektion für Rechts- und Staatswissenschaft 77. Heft)
- SZÉKELY 1999. SZÉKELY György: A budai Szent Zsigmond templom kutatástörténetéhez. *Budapest régiségei* 33. (1999) 15–17.
- SZENDE 2007. SZENDE László: *Piast Erzsébet és udvara (1320–1380)*. Budapest, 2007. (Doktori disszertáció, kézirat).

- SZENTPÉTERY 1930. SZENTPÉTERY Imre: *Magyar oklevéltan. A magyarországi középkori okleveles gyakorlat ismertetése. (A magyar történettudomány kézikönyve II/3.)* Budapest, 1930.
- SZÓKE 1985. SZÓKE Melinda: Adatok a középkori Visegrád történetéhez és helyrajzához. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. Szerk. FODOR István–SELMECZI László. Budapest, 1985. 285–312.
- TEYSSOT 1999. TEYSSOT, Josiane: *Riom, capitale et bonne ville d'Auvergne 1212–1557*. Nonette, 1999.
- THEINER *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Ed. THEINER, Augustinus. Romae, 1859–1860.
- VÉGH 2006. VÉGH András: *Buda város középkori helyrajza*. I. Budapest, 2006. (Monumenta historica Budapestinensia XV)
- WESSEL 2003. WESSEL, Ruth: *Die Sainte-Chapelle in Frankreich. Genese, Funktion und Wandel eines sakralen Raumtyps*. (PhD-disszertáció) Düsseldorf, 2003. (kézirat)
- WINDECKE *Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról*. Kommentált CD-kiadás. Ford., bev. SKORKA Renáta. Budapest, 2006.
- ZICHY *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára*. Szerk. NAGY Imre, NAGY Iván, KAMMERER Ernő, LUKSICS Pál, VÉGHÉLY Dezső. I–XII. Pest–Budapest, 1871–1931.
- ZSCHOKKE ZSCHOKKE, Hermann: *Geschichte des Metropolitan-Capitels zum heiligen Stephan in Wien*. Wien, 1895.

La Sainte-Chapelle. Un modèle institutionnel et sa représentation possible en Hongrie

La première partie de l'étude résume les caractéristiques du « type sainte-chapelle » issu de la chapelle impériale d'Aix-la-Chapelle de Charlemagne. La Sainte-Chapelle fondée par Saint Louis entre 1239 et 1248 devint un modèle suivi par les Capétiens puis par les Valois, ainsi que par les princes du sang. L'historiographie française établit cinq critères de la sainte-chapelle : 1) elle est fondée en tant que chapelle royale (ou princière) du palais ou de la cour, 2) par Saint Louis ou par ses descendants dynastiques, 3) sa structure correspond au modèle parisien, 4) possède d'un relique de la Passion, 5) l'ordre des heures sacrés suit les « coutumes parisiennes ». Deux groupes du « type sainte-chapelle » sont distingués en France : A) les saintes-chapelles royales (Sainte-Chapelle de Paris, Saint-Germain-en-Laye, Le Gué-de-Maulny, Vivier-en-Brie, Vincennes), et B) princières (Bourbon-l'Archambault I., Riom, Bourges, Chambéry, Châteaudun, Aigueperse, Bourbon-l'Archambault II., Champigny-sur-Veude, Vic-le-Comte). La deuxième partie de l'étude présente la prolifération du « type sainte-chapelle » en Europe. Des Luxembourgs, installés en Bohême depuis le début du XIVe siècle, Charles IV fut particulièrement sensible à ce type qui y trouva par conséquent un large succès représenté par plusieurs fondations. De même le « type sainte-chapelle » connut un succès dans la cour des ducs d'Autriche d'Albert II et Rodolphe IV. Dans la troisième partie on étudie la présence éventuelle du « type sainte-chapelle » en Hongrie au Moyen Age. Deux sites (Buda, Visegrád) et six chapelles (St. Martin, Ste. Marie/St. Sigismond, St. Jean Baptiste, Ste. Marie, St. Georges, St. Élisabeth) sont analysées de près. Les critères établis par l'historiographie française ne sont pas justifiés pour les chapelles royales en question : aucune indice des reliques de la Passion, du programme liturgique parisien n'est justifiable en Hongrie sans parler le manque de la relation dynastiques directe. Quant à la structure, quelques ressemblances sont à saisir surtout au « sous-type » de Vincennes. Il est remarquable pourtant l'attachement d'Élisabeth Lokietek aux chapelles en question. L'affection de la reine-mère aux fondations des chapelles montre néanmoins une orientation du palais impérial d'Aix-la-Chapelle.

A ferencesek és Jajlak katun*

Az alábbi tanulmányban két kérdést járok körbe. Az első téma a ferences rend megjelenése, majd a domonkosokkal szembeni térnyerése a délorosz steppén a 13. század második felében. A második pedig a ferencesek egyik sikerével kapcsolatos: az Arany Horda nyugati részeinek nagyhatalmú ura, a káncsináló Nogáj egyik feleségének keresztény hitre térése. Latin, muszlim és bizánci források alapján rekonstruálom, hogy mit lehet tudni erről a katunról.

A tatárjárás előtti évtizedben a délorosz steppe legnyugatibb végén a kunok között a Magyar Királyság területén megtelepedett domonkosok értek el sikereket. A rend tagjai részben épp a kunok közötti térítés céljából telepedtek meg 1221-ben Székesfehérváron. 1227/1228-ban a kunok közötti térítéssel megbízott missziós püspökség, a milkói alapításakor, a domonkosok korábbi sikereinek elismeréseképpen egy közülük való szerzetest, Theodorichot állították annak élére.¹ A püspökség azonban 1241-ben a mongolok támadása következtében eltűnt. Igaz ugyan, hogy névlegesen még hosszú ideig, egészen a 16. század elejéig fennállt, de maga az egyházmegye valójában nem létezett, és nem töltötte be azt a missziós szerepet, ami eredetileg rendeltetése volt. A püspökség mellett eltűntek azok a kunok is, akik a domonkos rend 1227 és 1241 közötti tevékenységének köszönhetően felvették a kereszténységet. Van néhány elszórt adat a tatárjárás után is olyan keresztény kunokról, akiket lehetséges, hogy 1241 előtt térítettek meg: ilyen lehet például Szongor, akit Plano Carpini említ 1247-ben, mint Alekszandr Nyevszkij, ekkor épp novgorodi fejedelem (1241–1252) kíséretének keresztény kun tagját.² Szongor azonban nagy valószínűséggel a Ruszban vette fel a kereszténységet. Ehhez hasonló adat Rubruknál is olvasható, aki 1253 és 1255 között utazott a Mongol Birodalomban. Épp Batu (megh. 1255/56) kíséretében tartott Möngke nagykán (1251–1259) udvara felé, mikor találkozott egy kunnal, aki *Salvete domini!*-vel köszöntötte a szerzeteseket, és azt állította Rubruk szerint, „*hogy Magyarországon a mi frátereink*”, azaz ferencesek keresztelték meg.³ Ebben az esetben nem kizárt, hogy a kun nem tudott különbséget tenni a két kolduló rend között.

Ezzel elértünk a tanulmányban vizsgált egyik kérdéshez: mikor váltja fel és milyen körülmények között a ferences térítés a domonkosokét? Mikortól vannak adataink a ferencesek délorosz steppei tevékenységéről? És végül milyen sikereket értek el a 13. században?

Itt tennem kell egy kis kitérőt a magyarországi ferences tartománnyal kapcsolatban. Ismert, hogy a rend röviddel létrejötté után már megpróbált megtelepedni a Magyar Királyság területén, de ez végül csak az 1230-as évek elején sikerült.⁴ Ez azért lényeges, mert az 1232-ben már nagy valószínűséggel önálló provinciával rendelkező rend magyarországi tagjai érdekelték voltak a steppei térítésben, noha csak egyetlen utalást találtam arra, hogy tatárjárás előtt is járhattak a steppén. Ez pedig egy ismeretlen nevű magyar püspöknek a párizsi társához írt levele 1240-ből (?). Ebben a levélíró azt írja, egy elfogott tatár kémről arról értesült, hogy a tatárok elővédjei a mordanusok (mordvinok). A magyar püspök ennek kapcsán feltételezi,

* A szerző az MTA-SZTE Turkológiai Kutatócsoport tudományos munkatársa.

¹ ERTE I. PFEIFFER 1913.; ALTANER 1924.; MAKKAJ 1936.; KOBAC 2005.; SPINAI 2008.

² PLANO CARPINI IX. 49.; SIN.FRAN. 128.; GYÖRFFY 1986. 181.

³ RUBRUK XX. 4.; SIN.FRAN. 217.; GYÖRFFY 1986. 258.

⁴ BALANYI (1927. 595.) szerint már 1232-ben önálló provinciával számolhatunk; KARÁCSONY (1923. 14.) szerint pedig az 1233-as beregi egyezmény idején még mindig csak custodia; MOORMAN (1968. 166.) miután említést tesz a korábbi sikertelen megtelepedési kísérletekről, többek között a Plano Carpini által elrendelt 1228-asról, úgy véli, hogy 1234 előtt már biztos önálló provincia létezett Magyarországon.

hogy „ezek gyilkolták meg azokat a domonkosokat és ferenceseket meg a többi követeket is, akiket a magyarok királya küldött felderítésre”.⁵

A tatárjárás után már biztosan szerepelt a ferencesek programjában nemcsak a magyarországi kunok, de a steppei nomádok közötti térítés is. Van, aki úgy véli, hogy az előbb említett keresztény kun, aki Rubrukkal találkozott, valóban a ferencesek térítették meg.⁶

A Magyar Királyság területén tevékenykedő szerzeteseknek két okból is könnyebb volt a steppén megjelenni. Ezek közül az egyik a földrajzi helyzet, lévén hogy a magyar provincia volt a legközelebb az Arany Horda uralta délorosz steppei területhez. Emellett a magyar területeken tevékenykedő szerzeteseknek volt egy másik nagy előnye, ami több alkalommal is visszaköszön a steppén térítő ferencesek leveleiben: könnyebben és tökéletesebben megtanulták a korabeli délorosz steppe *lingua francáját*,⁷ azaz a kunok nyelvét (*linguam cumanicam*).⁸ Ennek az is lehet a magyarázata, hogy a Magyarországon megtelepedett kunok között meglehetősen alapozni a szükséges nyelvtudást, de a magyar és török nyelvek hasonlósága is segíthetett.

Az első olyan ferencesek, akiknek útjairól maradtak fenn adatok, mégsem magyar területről utaztak a steppére. IV. Ince pápa (1243–1254) 1245-ben előbb egy Laurentius de Portugal nevű ferencset szándékozott küldeni a mongolokhoz Szírián keresztül, de úgy tűnik, hogy ő végül el sem hagyta Lyont.⁹ Az a levél, melyet tőle akart küldeni a pápa, fennmaradt, így tudni, hogy a keresztény hit megvilágítását tartalmazza, valamint ösztönzi a mongolokat az áttérésre.¹⁰ A sokkal ismertebb társa, Plano Carpini sikerrel járt, és eljutott a mongolokhoz.¹¹ Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy nemcsak ferenceseket, hanem két domonkos küldöttet (Longjumeau-i Andreast és Ascelinust) is útnak indított a pápa 1245-ben.¹² Ezek a küldetések azonban alapvetően diplomáciai jellegűek voltak, annak ellenére, hogy a szerzetesek vittek olyan levelet a mongolokhoz, melyben felszólították őket, hogy térjenek át a keresztény hitre. A kor első olyan híres ferences rendi utazója, akinek leplezetlenül térítési szándékai voltak, a már korábban említett, az 1253 és 1255 közötti útjáról beszámoló Rubruk volt. Kudarcát, amit leplezetlenül elismer, beszámolójának végén egyértelműen leírja: „*Annak,*

⁵ „per illos credo esse interfectos Praedicatores et Fratres minores, et alios nuncios, quos miserat Rex Ungariae ad explorandum.” CDH IV/1. 232–234; A tatárjárás 289–290.

⁶ BALANYI 1925. 73. Talán ezt erősíti, hogy a keresztény kun Rubruknak „Elmesélte azt is, hogy Batu sokat érdeklődött nála felőlünk, s ő elbeszélte neki rendünk feltételeit.” (RUBRUK XX. 4.; SIN.FRAN. 217.; GYÖRFFY 1986. 258.)

⁷ L. erre a ferencesek 1323. május 15-én Kaffában kelt levelének vonatkozó részét, mely szerint a magyar, valamint egyes német és angol testvérek rövid időn belül elég jól és megfelelően megtanulták a nyelvet (BIHL–MOULE 1923. 109.). Vagy Iohanca páter 1320-ból származó híres levelének azon részét, melyben azt kéri a rend egyetemes főnökétől, hogy küldjön minél több szerzetest, elsősorban magyarokat, németeket és angolokat, mert azok gyorsabban megtanulják a tatárok nyelvét. BIHL–MOULE 1924. 67.

⁸ Erre I. Paschalis de Vitoria 1338-as levelének vonatkozó részét (WADDING VII. 256.): „...Isten kegyelméből megtanultam a kun nyelvet és az uigur írást, amely nyelvet és írást használják általában mindazon királyságokban, avagy a tartárok, perzsák kaldeusok, médek birodalmában és Kinában.” Ez a hosszú felsorolás valójában a mongolok uralta területekre utal.

⁹ Ezzel kapcsolatban I. GUZMAN 1971. 234.

¹⁰ Dei Patris immensa 1245. március 5-i keltezésű (WADDING III. 116–117.; MGH Epp. saec. XIII. 72–73.; DAWSON 1955. 73–75.).

¹¹ Az általa vitt levélben, a Cum non solum kezdetűben (1245. március 13.), IV. Ince felszólítja a mongolok uralkodóját, hogy hagyjon fel a keresztény területek támadásával, és béke iránti kérésének ad hangot (WADDING III. 118.; MGH Epp. saec. XIII 75.; GYÖRFFY 1986. 89–90.), nem tudván, hogy a mongolok számára a béke a behódolást jelenti (JACKSON 2005. 90.). WADDING (III. 118.) március 5-re datálta tévesen ezt a levelet is. GYÖRFFY (1986. 90.) fordításában elütés a március 14.

¹² Ezeket az utakat részletesen tárgyalja többek között ALTANER 1924. 53–63., 120–138.; valamint DE RACHEWILTZ 1971. 89–125.

*hogy valamely fráter a jövőben ismét felkeresse a tatárokat, amint én tettem volt, vagy amint a domonkos testvérek teszik, nem látom értelmét.*¹³

Visszatérve a Mongol Birodalom arany hordai területére, itt az 1240-50-es években még domonkosok is tevékenykedhettek, ugyanis 1253-ban IV. Ince pápa a több keleti országba, így név szerint Cumania-ba és a nagy magyarországi, azaz a baskíriai magyarokhoz (*Ungarorum maioris Ungarie*) is hittérítőként küldött domonkos rendieknek különös egyházi meghatalmazást ad.¹⁴ Ez Makkai szerint az utolsó adat arra, hogy domonkosok a valamikori Cumania területén a tatárjárás után is működtek.¹⁵ Helyüket a ferencesek vették át. Noha nincsenek adataink erről, a magyarországi ferences rend kutatói szerint a beszercei és vásárhelyi szerzetesek gyakran mentek Tatár földre, hogy foglyokat váltsanak ki, eközben megtanulták a nyelvet, és téríteni is kezdtek.¹⁶ Egyes feltételezések szerint 1267-ben, mikor a rusz egyház feje,¹⁷ Kirill metropolita jarlikot kapott Mengü-Temürtől, az Arany Horda kánjától (1266–1280),¹⁸ akkor a ferencesek is kaptak kiváltságlevelet, és ezt újította meg 1314-ben Özbek, aki hivatkozik is elődei rendelkezéseire.¹⁹ A kiváltságlevél két részlete is a korszakból ismert káni jarlikok vonatkozó részeivel mutat hasonlóságot. Így a levél kezdő szavai, valamint keltezése: „*In virtute eterni dei & magne maiestatis suffragio, Nos Vsbeq mandamus hec verba nostra: Istud priuilegium tenentes sacerdotis latini qui suo more se fratres minores appellant...*” Vagyis: „Az örök Isten erejéből és nagy felségének jóváhagyásával mi, Usbek, elrendeljük ezen szavaimat (parancsomat):²⁰ ezen privilegium birtoklói a latin papok, akik magukat az ő szokásuk szerint kisebb testvéreknek nevezik.” A datálásként pedig a mongoloknál használt állatciklusnak megfelelően a párdúc/tigris év harmadik hónapjának 4. napja szerepel (anno pardy mense 3, 4 die mensis), ami az oklevél kiadója szerint 1314. március 20-ának felel meg.²¹

Visszatérve a 13. századba, 1278-ból egyértelmű adat van arra, hogy a ferencesek átvették a délorosz steppén a domonkosok helyét. Ebben az évben III. Miklós pápa (1277–1280) levelet kapott a ferences rend magyarországi provinciálisától, aki azt kérte tőle, hogy állítsa vissza az elpusztult milkói püspökséget, mert sok rendtársa van a tatárok között, vi-

¹³ RUBRUK, Epilogus 5; SIN.FRAN. 331.; GYÓRFFY 1986. 380.

¹⁴ „*Dilectis filiis fratribus de ordine predicatorum in terris Sarracenorum, paganorum, Grecorum, Bulgarorum, Cumanorum, Ethyopum, Syrorum, Iberorum, Alanorum, Gazarorum, Catharum, Tartarorum, Zichorum, Ruthenorum, Iacobitarum, Nubianorum, Nestorianorum, Georgianorum, Armenorum, Indorum, Moscelitorum, Ungarorum maioris Ungarie, Christianorum captivatorum apud Tartaros, aliorum infidelium nationum orientis.*” (THEINER I. 223–224.).

¹⁵ MAKKAJ 1936. 45. A domonkosok általában kissé háttérbe szorultak, ennek magyarázata az lehet, hogy a ferencesek ügyesebben oldották meg az információszerzés és az egyházi hivataloknak való jelentős kényes feladatát. Így a 13. század közepére a pápaság az európai udvarok nagy részébe ferenceseket küldött nunciusként (DE RACHEWILTZ 1971. 86.).

¹⁶ BALANYI 1925. 73.; BALANYI 1940. 35.; KARÁCSONY 1923. 26.

¹⁷ DEWEESE 1994. 97.; PELLIOU 1949. 59.; RICHARD 1977. 93.; RYAN 2001. 154. 97.

¹⁸ A jarlik rekonstrukcióját I. ГРИГОРЬЕВ 1990. 53–102.

¹⁹ „...*priuilegium quod dederat Culuk progenitor noster & succesor eius, frater nostersenior, inperator*” (BIHL–MOULE 1924. 65.). A privilegiumlevélben szereplő Culuk a mongol *külük* alakra vezethető vissza, ami eredetileg török szó volt, jelentése *‘híres, dicső’*. A mongolban a *külük* elterjedt személynév volt, így hívták például a Jüan-dinasztia 1307 és 1311 között uralkodó császárat, kínai nevén *Hai shān-t* is. PELLIOU (1949. 59.) úgy véli, hogy a „*Culuk progenitor noster*” Mengü-Temüre utal, a „*succesor eius*” pedig Özbek nagybátyját, Toktát jelölheti (SINOR 1993. 112.).

²⁰ A *versba nostra* a mongol *üge manu’* a mi szavunk (parancsunk) megfelelője, ez olvasható az ihanida Argún (1284–1291) IV. Szép Fülöpöz írott 1289-es levelében, de Öldzszejtü (1304–1316) 1306-ban ugyancsak az előbb említett uralkodónak írt levelében.

²¹ BIHL–MOULE 1924. 65. A mongol kancelláriai iratok kezdő és befejező része nagyon hasonló. A bevezető részben olvasható a kezdőformula, a kán neve, végül a címzett neve. A záróformula megadja, hogy hol és mikor kelt az irat (LIGETI 1981. 121–123.). Sajnos az Özbek jarlikjának végén szereplő hely (*apud croceam arundinem*) nem azonosítható.

szont nincs püspök, aki őket papokká szentelné ott.²² Ezért a pápa utasította a Magyar Királyságba kinevezett legátusát,²³ hogy vizsgálja meg a helyzetet, és tegyen neki jelentést.²⁴ Az oklevélben *civitas de multo* olvasható,²⁵ de ezt Iorga 1901-ben javította: *civitas de Mylcora*.²⁶ Annak ellenére, hogy a püspökség helyreállítására végül nem került sor, a provinciális kérése tűnik határozott választóvonalnak a délorosz steppei domonkos és ferences térítés között. Hiszen a korábban domonkos irányítás alatt álló püspökség helyreállítását kéri a ferencesek.

Az elszórt adatokból tehát a ferencesek már néhány éve tartó és sikereket is elért térítő munkájára következtethetünk az Arany Horda területén. Egyes feltételezések szerint ugyancsak az 1270-es években – részben talán az eredmények következtében – létrehozták a *Vicaria Tartaria Aquilonaris*-t, vagyis az Északi Tartár Vikariátust.²⁷ 1287-ben már biztosan számolhatunk a vikariátussal, melynek területén két custodia²⁸ működött: az egyiknek, a *Custodia Gazzariae*-nek a Krim félszigetre és környékére, míg a másikkal, a *Custodia Sarayae*-nek a fennhatósága az északkeletibb területekre terjedt ki. Erről Ladislaus custos 1287. április 11-én Kaffában kelt leveléből értesülünk. Ebben a levél írója Laurencius nevű testvérének – akit a rend vezetőjéhez küldtek valamikor 1286 folyamán²⁹ – arról számol be, hogy Telebuga (1287–1291) és Nogáj (megh. 1299) kánok (*imperatores enim Thelebuga et Nohay*) három követet küldtek, melyek közül a harmadik augusztusban érkezett Szolokat városába (*intravit civitatem Solhatensem*) (a mai Krim félszigeti Старий Крым, Eski Qırım) kereszttel, káni hatalmi jelképekkel és zászlókkal. Fogadására összegyűltek a latin és más keresztények, a városban élő muszlimok azonban a környékbeli erdőbe menekültek.³⁰ Korábban a muszlim lakosság miatt eltávolított harang helyére most ez a követ, aki egyébként maga

²² BALANYI 1925. 73.; KARÁCSONY 1923. 26.

²³ A legátus a fermói püspök, Fülöp volt, akit a pápa 1278. szeptember 22-én bízott meg a magyarországi egyházi helyzet rendezésével. A legátus csak 1279 elején jelent meg az országban (SZÜCS 2002². 418–419.), tehát még Viterbóban átvette az erről szóló megbízását is.

²⁴ WADDING V. 42.; THEINER I. 337. Ugyanazon az október 7-i napon a pápa a magyarországi provinciálisnak is levelet ír, melyben utasítja, hogy küldjön a szerzetesei közül a kumánok tartományába (*provincia ad Cumanos*) (WADDING V. 42.; THEINER I. 337.).

²⁵ „...et ciuitas de multo posita in confinibus Tartarorum...” (WADDING V. 42.).

²⁶ IORGA 1901. xix.

²⁷ A vikariátus missziós területen létesített rendtartomány. Ennek a vikariátusnak a neve a következőkben részletesen tárgyalta 1287-es levelében jelenik meg először, nem tudni pontosan, hogy mikortól számolhatunk létezésével. Nem valószínű GOLUBOVICH (II. 262) feltételezése, mely szerint 1263-ban a pisai általános káptalanon döntöttek volna alapításáról, ugyanis nincs nyoma ilyen határozatnak. Van, aki már 1272-ben számol léteivel (BALANYI 1925. 72.). Mások szerint a II. lyoni (1274) zsinat döntése értelmében került sor megalapítására (LIŠČAK 2012. 31.). Még Elemosina Gualdensis (Ioannes Elemosina) 1335 k. írt krónikájában, a Liber Historiarum sancte Romane Ecclesieben olvashatók támogatják a vikariátus 1274 k. alapítását. A 14. századi ferences rendi szerzetes elmeséli, hogy a „tartárok” (Tartares), vagyis az ilhanida Abáká (1265–1282) követeket küldött Lyonba, ahol azokat megkeresztelték. A megkeresztelt követek visszatértek Tartáriába, királyuknak és népeiknek Krisztus hitének nagyságát és a szent római egyházat kinyilatkoztatták, és attól kezdve a hívők egyháza megalapított Tartaria Aquilonarisban. Itt a kisebb testvérek tíz helyet (kolostort) hoztak létre: ötöt városokban, öt mozgó kolostort pedig azzal a céllal, hogy a nomádokat kövessék (GOLUBOVICH II. 125.). Azonban a szerző valamit összetévesztett, ugyanis nem világos, hogy Abáká követeknek keresztény hitre térése hogyan köthető az Arany Horda területén alapított kolostorokhoz. Elemosina feltehetően nem tudott különbséget tenni a két birodalom, az Arany Horda és az Ihanida Birodalom között, hanem egy egységként kezelte azokat. Az azonban kétségtelen, hogyha 1287-ben már egy olyan vikariátussal számolhatunk, amely két custodiára oszlott, akkor a ferencesek már évtizedekkel korábban elkezdhettek tevékenységüket, és a szervezeti keretek korábban már léteztek, talán valamivel 1274 után hozták létre.

²⁸ A középkori ferenceseknél néhány kolostort magában foglaló kisebb rendi körzet, melynek élén custos állt.

²⁹ Laurencius testvér Nyugatra érkeztek azonban nem volt miniszter generálisa a rendnek. A megosztott ferencesek csak 1287 májusában választották meg Matteo d’Acquaspartát a rend élére, tehát röviddel a kaffai custos Laurenciusnak írt válasza után.

³⁰ Az első két követ feladata az volt, hogy azokat megbüntessék, akik a templom lerombolásáért és a harang eltávolításáért felelősek voltak. A levél szövegét l. GOLUBOVICH II. 444–445.; VAT.ARCH. II. 248–250.

is muszlim volt, a keresztények nagy öröme hármat helyeztetett el.³¹ A levélben arról is beszámol a szerzetes, hogy Jajlak „császárné”, Nogáj „nagyobb és hatalmasabb” (*Iaylak imperatrix, maior et potencior uxor Nohay*), azaz főfelesége is megjelent a városban, és megajándékozta az egyházat. Majd arra kérte a testvéreket, hogy kereszteljék meg. Kerqueti városában (Qırq Yer,³² a mai Krím félszigeti Bahcsiszeráj mellett) Ladislaus custos, a ferencesek vezetője Stephanus kaffai gvardián (*cum fratre Stephane gardiano de Capha*) segédkezésével meg is keresztelte az örmények és érsekük, valamint a görögök és papjaik jelenlétében.³³ Jajlak kérte a rendtagokat, hogy maradjanak Kerquetiben, de mivel nem volt ott konventjük, szerzett nekik egy lakóhelyet, amelyet azután Ladislaus custos fel is szentelt a korábbi szarjáji gvardiánnal, Paul testvérral. Jajlak ugyanakkor a terület urának, Moldaynak Imor (Ymor) nevű fiát azzal bízta meg, hogy a muszlimok erőszakosságától óvja meg a szerzeteseket. A levél egy másik érdekessége, hogy említést tesz arról, hogy Vicum környékén (ami talán azonos egy, az 1320-as oklevelekben is megjelenő Vicina nevű településsel, és amit az Al-Duna vidékére lokalizálnak) egy Argum nevű vezető, aki pogány, azt kéri fián keresztül, hogy küldjenek közéjük két barátot (*duos fratres mittere dignaretur*), akik őt és családját megkeresztelnék. Ez egyértelműen arra utal, hogy a krími custodia látta el térítőkkal az Al-Duna vidékét is. A levélnek magyar vonatkozása is van, ugyanis az abban szereplő ferencesek közül kettő (Ladislaus és Stephanus) nagy valószínűséggel magyar lehetett, mivel ebben az időben ezek a nevek a magyar szerzetesek között gyakoriak voltak,³⁴ míg egy harmadik pedig, Karichinus (Karácsony?), aki a közösségük tolmácsa volt (*Karichinus Ungarus interpret noster*), és akiről a levél végén esik említés, biztosan magyar volt.

A vizsgált időszakban, azaz a 13. század második felében a térség legnagyobb térítési sikerének tekinthető Jajlak megkeresztelése, férjének, Nogájnak jelentősége miatt. Nogáj az Arany Horda nyugati területeinek tényleges uraként valószínűsítendő „káncsinálónak” tekinthető, hiszen három egymást követő uralkodó is: Tudá-Mengü (1280–1287), Telebuga (1287–1291) és Tokta (1291–1312) az ő támogatásának köszönhetően került az Arany Horda élére. Sőt az újabb kutatások eredményeinek tanúsága szerint rövid ideig, a 13. század utolsó évtizedében kán is volt.³⁵ Jajlak a krími szerzetes jelzői (*maior et potencior uxor*) alapján Nogáj főfelesége volt. Neve, ami törökül „nyári szállás” jelentésű, a levélén kívül több más forrásban is megjelenik.³⁶ Így egy alkalommal szerepel Rasíd al-Dín 14. század elején írt munkájában (رباط).³⁷

³¹ A harang használata a Krím félszigeten több alkalommal is vitához vezetett a források tanúsága szerint. Özbek a már említett 1314-es ferenceseknek szóló kiváltságlevelében megtiltja, hogy bárki is akadályozza a ferenceseket a harangozásban (BIHL–MOULE 1924. 65.). Ez azonban nem sokáig tartott, ugyanis XXII. János pápa egy 1318. február 5-i levelében, miután örömet fejezi ki, hogy a kán mennyi jót tett a keresztények érdekében, emlékezteti a kánt a haranghasználat mintegy három éve tartó tilalmára (GOLUBOVICH III. 178.). A figyelmeztetés eredménytelen volt a pápa 1323. szeptember 23-i levele alapján, amely szinte szó szerint azonos az előbbivel. Ebben a pápa arra kéri a kánt, hogy szolgáltasson igazságot a szudaki (a mai Krím félszigeti Судак, Sudaq) keresztényeknek, akiket a muszlimok zaklatnak, és templomaikat mecsetté alakították, és megismételte a harang használatára vonatkozó kérését (GOLUBOVICH III. 179.).

³² Talán erre utalhat Rubruk, mikor azt írja: „et sunt quadraginta castella inter Kersonam et Soldaiam”, azaz „Kherzón és Szudak között negyven kis város van” (I. 11.; SIN.FRAN. 170.; GYÖRFFY 1986. 206.).

³³ Ez a levélben említett tény fontos abból a szempontból, hogy a ferencesek a többi keresztény (az örmény és bizánci) egyház tudtával kapták kiváltságait.

³⁴ TAKÁCS 1942. 7.

³⁵ VÁSÁRY 2005. 71–91.

³⁶ Az 1288. év alatt Wadding beszámol „de paptizatis Tuctane & Elegage reginis” (WADDING V. 169.). Ezt a megkeresztelt Elegagét azonosították Jajlakkal is (VAT.ARCH. II. 250.). Azonban a szövegkörnyezet az ilhanidákra utal, ez alapján Tuctan, akinek 1288. április 2-án IV. Miklós pápa (1288–1292) levelet írt – akárcsak Elegagénak (WADDING V. 172.) – Abáká (1262–1282) özvegye, és Gajhátú kán (1291–1295) anyja volt (RYAN 1988. 417.). Elegagéről van, aki úgy gondolja, hogy Argún (1284–1291) egyik felesége vagy ágyasa lehetett (SORANZO 1930. 268.), mások szerint Argún egyik lánya, akinek anyja a keresztény Uruk katun volt (CHABOT 1894. 584–585.).

Majd megjelenik az 1325-ben meghalt egyiptomi történetíró, Bajbarsz al-Manszúri³⁸ és a szintén egyiptomi szerző, al-Nuvajri³⁹ műveiben is Bajlakként, Bajlak katunként (بليق خاتون).⁴⁰ Egy bizánci szerző, Georgiosz Pakhümerész szerint Nogáj fiának, Csekének (Τζακῆς)⁴¹ az anyja Alakké (Ἀλάκη).⁴² Alakkét pedig Jajlakkal szokták azonosítani.⁴³ A források alapján biztosan tudni Jajláról, hogy az Arany Horda nagyhatalmú urának egyik felesége volt. Rajta kívül Nogájnak még két feleségét ismerjük név szerint: ezek egyike *Csübej (*Čübäi),⁴⁴ a másik pedig a bizánci császár, VIII. Palaiologosz Mihály (1259–1282) természetes lánya, Eufrozina. Azzal kapcsolatban, hogy Jajlaknak volt-e fia, ellentmondások a forrásaink, de nagy valószínűséggel volt.⁴⁵ Ha elfogadjuk az Alakké~Jajlak azonosítást, akkor a görög forrás szerint Cseke Jajlak fia volt. Rasid al-Dín egyik alkalommal azt írja, hogy Nogáj mindhárom

³⁷ Rasid al-Dín (1247–1318) az iszlámra áttért zsidó orvos 1298-tól Gázán kán (1295–1304) vezíre volt. Az uralkodó parancsára kezdte el írni A krónikák kompendiuma c. világtörténeti munkáját, amely a korszakra vonatkozó legfontosabb forrás. Művének második és harmadik kötete foglalkozik a mongolok történetével. Nála olvasható, hogy Nogáj lánya, Kiján egy Jajlak (بليق) nevű férfihoz ment feleségül, a házasság azonban nem volt problémamentes, mert Jajlak ujjur volt, és talán buddhista, míg Kiján muszlim. Később azonban ugyancsak Jajlaknak nevezi Nogáj egyik feleségét is (BLOCHET 1911. 145–150.; THACKSTON 1999. 364–365.; ТИЗЕНГАУЗЕН 1941. 70–72.).

³⁸ Bajbarsz a kipszak török származású mameluk al-Malik al-Manszúr Kalávún (1279–1290) rabszolgájaként kezdte pályafutását. Több hadjáratra is elkísérte urát, aki miután szultán lett, Bajbarszot kinevezte al-Karak kormányzójának. Később Kalávún fiának, al-Malik al-Nászir Muhammad ibn Kalávúnnak uralkodása (1293–1294, 1299–1309 és 1310–1341) alatt is magas tisztségeket töltött be, így volt többek között a kancellária vezetője is. Az 1325. szeptember 4-én (725. ramadán 4-én) meghalt Bajbarsz kegyes muszlim volt, elmerült a teológiai tanulmányokban, katonai és politikai tevékenysége mellett időt szakított történelmi munkák megírására is, amiben keresztény titkára is segítette. Legfontosabb munkája (Zubdat al-fikra fi tar'ih al-hidsza 'A gondolkodás színe-java a hidsza történetében') az iszlám történetéről szól a kezdetektől 1324-ig (A.H. 724), ennek első felében Ibn al-Athír munkájára támaszkodik, de a második része értékes forrása Egyiptom 13. század végi–14. század eleji történetének (E. ASHTOR: Baybars al-Manšūrī. In: EI. I. 1127–1128).

³⁹ Siháb al-Dín Ahmad ibn Abd al-Vahháb al-Nuvajri (megh. 733/1333), az előbb említett al-Malik al-Nászir Muhammad ibn Kalávún idején látott el adminisztrációs feladatokat és írta meg 1314 és 1320 között nagy enciklopédikus munkáját, a Niháját al-arab fi funún al-adab 'A végcélok – az adab ágai'. E munka ötödik része – ami világtörténeti összefoglaló – jelentős részleteket tartalmaz a mongolokról. Maga a szerző meg is nevezi a vonatkozó rész forrásait (többek között Ibn al-Athírt), valamint hozzátetszi, hogy más adatokat is felhasznál, így olyanokat, melyeket az Egyiptomba utazó követektől és másoktól hallott (AMITAI 2001. 27.). Ugyanakkor, ha összehasonlítjuk az Arany Hordával kapcsolatos mintegy 20 oldalt az előbb említett Bajbarsz al-Manszúri munkájával, kiderül, hogy az utolsó részeket Bajbarsz könyvéből merítette (AMITAI 2001. 33.). Különösen igaz ez a témánk szempontjából érdekes részletekre, ezek esetében a két szerző munkáiban nagyon csekély eltérést tapasztalhatunk (ТИЗЕНГАУЗЕН 1884. 86*, 137*, 108–109, 157–158).

⁴⁰ ТИЗЕНГАУЗЕН 1884. 86–87*, 136–137. A Rasid al-Dinnél szereplő Jajlak és a fent említett két szerző Bajlak alakja közötti különbség a török *yaylaq* 'nyári szállás' arabírási változataiból származik. A perzsa szerzőnél ki vannak írva a magánhangzók (Jajlák=بليق), míg a későbbi arab szerzőkében hiányoznak (b.j.l.k=بليق). A szó elején levő mássalhangzó esetében, mindössze egy pont a különbség (b=ب, illetve j=ج), ami minden bizonnyal másolói hiba.

⁴¹ A számos olvasati lehetőség közül itt a Vásáryé mellett döntöttem, mert meggyőzőnek találtam érvelését miszerint a Cseke elterjedt volt a kipszak nyelvterületen és a magyarországi kun/török eredetű nevek között (VÁSÁRY 2005. 92.).

⁴² PLP no. 536; Pachymeres *Historia* IX. 26./FAILLER 1999. 290–291. A 80. lábjegyzet szerint Alakkénak két gyereke volt, az egyik Τζακῆς (vö. PLP no. 27696).

⁴³ BRĂȚIANU 1929. 232.; PELLIOU 1949. 79.; VÁSÁRY 2005. 92.

⁴⁴ PELLIOU 1949. 76. BLOCHET (1911. 146) más olvasatot ad (Csáni جاني) azzal a megjegyzéssel, hogy az nagyon bizonytalan, ezért a jegyzetben továbbiakat is felsorol. THACKSTON (1999. 364–365.) Pelliot-hoz hasonlóan Čübäi alakot ír. Blochet-hoz hasonlóan ТИЗЕНГАУЗЕН (1941. 57., 70., 72.) is több olvasatot ad meg: Чаби/Джану/Хани/Ханин/Чуби.

⁴⁵ Az egyiptomi szerzők szerint Nogájnak három fia volt, Bajbarsz szerint kettő egyik feleségétől, míg a harmadik, Turáj (طراي) egy másiktól született. Al-Nuvajri is felsorolja a három fiú nevét, de ahogy Bajbarsz, úgy ő sem nevezi meg az anyákat (ТИЗЕНГАУЗЕН 1884. 86*, 137*, 109, 158). Ha ezt az adatot összehasonlítjuk a Rasid al-Dinnél olvashatókkal, akkor ennek a harmadik fiúnak az anyja csak Jajlak lehet.

fia a már említett *Csübej gyereke volt.⁴⁶ Majd alig néhány sorral később önmagának ellentmondva az egyik fiút, Bűrít (بورى) már Jajlak fiaként említi.⁴⁷

A két egyiptomi történetírónál olvasottak alapján Nogáj sokra tartotta Jajlakot, akit egy alkalommal, valamikor 1293 folyamán követként küldött Toktához (1291–1312), az Arany Horda kánjához. Jajlak – miután Tokta megvendégelte és megajándékozta – átadta férje üzenetét, melynek értelmében Toktának le kellett számolnia 23 nojonnal – a források a név szerint fel is sorolják őket –, akik Nogájjal szemben Telebugát támogatták. Tokta engedelmeskedett, egyenként magához rendelte a 23 előkelőt, és végzett velük.⁴⁸ Bajbarsz al-Manszúri és nyomában al-Nuvajrí még egy alkalommal említést tesznek a katunról. Szerintük 1297–1298-ban részben a katun robbantotta ki a vizsályt Tokta kán és Nogáj között. A történet szerint Bajlak tartott Nogáj két fiától, Csekétől (Dzseke=جكه) és Tekétől (تكه),⁴⁹ akik tisztelenséget és megvetést tanúsítottak vele szemben, ezért ő (Bajlak) ellenük hangolta Toktát.⁵⁰ Nogáj két fia talán azért volt ellenséges apjuk feleségével, mert az keresztény volt.⁵¹

A muszlim források tehát elég zavarosak. De van két további adat, ami talán azt támogatja, hogy mégis Jajlak járhatott követségben Toktánál. 1323. május 15-én a Kaffában összegyűlt ferencesek a bíborosokhoz és a Lyonba tanácskozó egyetemes káptalan résztvevőihez címzett levelükben említést tesznek arról, hogy a nemrég elhunyt uralkodó keresztényként halt meg (*imperator nuper defunctus obiit cristianus*), és három keresztény fiút hagyott maga után, ezek közül kettő később feladta a vallást a hatalom könnyebb megszerzése érdekében, de végül kivégezték őket.⁵² A levélben említett „nemrég” elhunyt uralkodó az időrend miatt nem lehet más, csak Tokta. Az, hogy Tokta keresztény volt-e, vitatott, de tény, hogy egyes muszlim források szerint három fia volt,⁵³ akik közül az egyiket megölte Özbek,⁵⁴ ami a levélben olvasottak hitelességét támogathatja. A másik adat, amit meg kell említenem, Tokta keresztény hitben megmaradó fiára, vagy esetleg magára Toktára utalhat. Az 1320-as évekből származik egy ferences jelentés, mely arról számol be, hogy a Szaraj közeli Szent János kolostorban van az uralkodó fiának, Coktogannak a sírja (*In Sancto Johanne, ubi est sepulcrum Coktogani filii Imperatoris*).⁵⁵ Hogy ki is ez a Coktoganus, vitatott. Pelliot szerint Coktoganus azonosítása Toktával bizonytalan.⁵⁶ Mások, így Richard és Sinor úgy vélik, hogy Coktoganus Tokta egyik megkeresztelt fia.⁵⁷ DeWeese szerint az tűnik a legvalószínűbb magyarázatnak,

⁴⁶ BLOCHET 1911. 146.; THACKSTON 1999. 364.; ТИЗЕНГАУЗЕН 1941. 70.

⁴⁷ BLOCHET 1911. 150.; THACKSTON 1999. 365.; ТИЗЕНГАУЗЕН 1941. 72.; VÁSÁRY (2005. 92) szerint Alakkénak két fia volt, ezek egyike a fent említett Cseke. PELLIO (1949. 77.) a források ellentmondásosságát úgy oldja fel, hogy feltételezi, a három fiú három különböző anyától származott.

⁴⁸ ТИЗЕНГАУЗЕН 1884. 86*, 136–137*, 108–109, 157–158. Azonban Rasid al-Dín szerint Nogáj a másik feleségét, *Csübejt küldte követségbe Toktához (BLOCHET 1911. 146.; THACKSTON 1999. 364.) ТИЗЕНГАУЗЕН (1941. 70.) olvasata szerint. Ugyanakkor a perzsa szerző azt is megemlíti, hogy Nogáj ezt a feleségét küldte Bűrivel az ilhandia Abákához (1265–1282) is, hogy annak lányát feleségül kérjék Bűr számára (BLOCHET 1911. 151.; THACKSTON 1999. 365–366.; ТИЗЕНГАУЗЕН 1941. 72.). Itt megint zavaros a szerző, ugyanis alig néhány sorral fentebb Bűrít Jajlak fiának nevezi.

⁴⁹ Az egyiptomi szerzők szerint ez a két fiú született egy anyától, de azt nem mondják meg, hogy Nogáj melyik felesége volt az anyjuk (ТИЗЕНГАУЗЕН 1884. 86*, 137*, 109, 158).

⁵⁰ ТИЗЕНГАУЗЕН 1884. 87*, 137*, 109, 158.

⁵¹ PELLIO 1949. 79.

⁵² BIHL–MOULE 1923. 111.

⁵³ DEWEESE 1994. 108.

⁵⁴ E téren is ellentmondások a források. Van egy 1360-as évekből származó perzsa forrás, Táríkh-i Sajkh Uvajsz 'Uvajsz sejk története', melynek szerzője, al-Ahari szerint Özbek maga ölte meg az egyik fiút, Ilbaszmist (<http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Uveys/frames.htm>). Ilbaszmis neve máshol Il-basar alakban fordul elő (DEWEESE 1983. 115). Róla azonban Bajbarsz azt állítja, hogy még apja, Tokta előtt meghalt valamikor 1309–1310-ben (ТИЗЕНГАУЗЕН 1884. 98*, 123).

⁵⁵ GOLUBOVICH II. 79.

⁵⁶ PELLIO 1949. 71.

⁵⁷ RICHARD 1977. 157.; SINOR 1993. 113.

hogy Coktoganus – ami a Toktoganus hibás alakja – valóban Tokta, aki a kereszténységben a Iohannes nevet kapta.⁵⁸ Van ugyanis egy 14. századi ferences krónika, mely szerint Iohannest, a tatárok uralkodóját – akit egykor anyjával együtt a kisebb testvérek a katolikus hitre megtérítettek – halála után Szaraj közelében, a hárommérföldnyire levő Szent János kolostorba temettek el.⁵⁹ Ugyanakkor Toktáról biztosan tudni, hogy egyik felesége II. Andronikosz Palaiologosz bizánci császár (1272–1328) Mária nevű természetes lánya volt. Tehát ha magáról Toktáról nem is lehet eldönteni, keresztény volt-e vagy sem,⁶⁰ az biztos, hogy keresztények vették körül. Özбек a már említett kiváltságlevelében hivatkozik arra, hogy az elődei által adott privilégiumokat újítja meg. Mint már említettem, az adományozók egyikét Toktával szoktak azonosítani. Mindez arra utalhat, hogy Tokta jó kapcsolatban állt a keresztényekkel. Így nem kizárt, hogy Nogáj azért küldte hozzá a keresztény feleségét, aki a ferencesekkel is jó kapcsolatban állt, mert úgy vélte, hogy könnyebben megértik egymást.

A befolyásos Jajlak élete Rasid al-Dín szerint szomorú véget ért. Nogáj halála után többen – köztük Jajlak is – azt javasolták Nogáj fiának, Csekének, hogy hagyja abba az ellenségeskedést, és menjen el Toktához. (Talán ez is bizonyítja, hogy korábban jó kapcsolat volt a katun és Tokta között.) A fiúnak azonban nem tetszett az ötlet, így megölte mostohaanyját.⁶¹

Végezetül megállapításaimat a következőkben szeretném összefoglalni: a források alapján a tatárjárásig a délorosz steppén sikeresen térítő domonkosok kiszorulnak, ez azonban nem jelenti teljes eltűnésüket. Kis létszámban nyilvánvalóan a térségben maradtak,⁶² de a 13. század utolsó évtizedeiből, valamint a 14. század folyamán a másik kolduló rend tagjainak, a ferenceseknek tevékenykedéséről számolnak be a forrásaink, így részben nekik köszönhető az egyik legfontosabb kun nyelvemlék, a Codex Cumanicus is. A ferencesek már az 1270-es években sikereses térítésekről számolnak be, azonban nem tudják elérni (részben a magyar királyságbeli helyzet miatt)⁶³ az 1228 és 1241 között létező milkói püspökség helyreállítását. Igaz ugyan, hogy mikor a 14. század elején elért nyugatra a ferences Ioannes de Monte Corvino kínai sikereinek híre, akkor V. Kelemen pápa (1305–1314) pekingi (Hanbalik) székhellyel érsekséget hozott létre 1307-ben.⁶⁴ Ennek fennhatósága pedig 1318-ig kiterjedt az egész mongol világra.⁶⁵

⁵⁸ DEWEESE 1994. 99.

⁵⁹ GOLUBOVICH II. 170–171.; vö. *Analecta Franciscana* III. 456. Tokta feltételezhető családtagjainak kereszténységére l. összefoglalóan DEWEESE 1994. 98.

⁶⁰ BALANYI (1925. 83.) is úgy gondolja, hogy a gyerekkorában muszlim, majd később a mongolok ősi hitére visszatérő Tokta élete alkonyán megkeresztelkedett.

⁶¹ BLOCHET 1911. 150.; THACKSTON 1999. 365.; ТЫЗЕГВАЯЗЕВ 1941. 72. Bármennyire is ellentmondások a források, ebben az esetben nem valószínű, hogy saját fia ölte volna meg a katunt. Erre egyik forrásunkban sincs utalás, sőt Rasid al-Dín kifejezetten mostohaanyját (بردزن) ír.

⁶² A domonkos jelenlét egyértelmű bizonyítéka egy olyan, az 1320–1330-as évekből származó forrás (De locis Fratrum Minorum et Predicatorum in Tartaria), ami feltehetően a rend vezetésének és talán a pápának készített jelentés a ferencesek keleti tevékenységéről. Ez az észak-tartáriai 18 ferences kolostor mellett említést tesz két domonkos rendi kolostorról is, az egyik Kaffában volt, a másik pedig a Don torkolatánál levő Tanában (Azov mellett, ma Oroszország) (GOLUBOVICH II. 266–269.). A 14. század elején a kaffai domonkos kolostorban nyelviskola működött a Tatárországra újonnan érkező és téríteni szándékozó szerzetesek számára (SCHMIEDER 2005. xxvii). Ugyancsak a domonkosok jelenlétére utal, hogy az 1310-es években létrehozott kaffai püspökség élén előbb egy ferences állt, majd őt egy domonkos követte (RICHARD 1977. 157–159.).

⁶³ A püspökség helyzetének kivizsgálásával, mint már volt szó róla, a fermói püspököt, Fülöpöt bízta meg a pápa. A pápai legátus IV. (Kun) László magyar király (1272–1290) politikájának lényegét félreértve egészen mással volt elfoglalva, erre l. SZÜCS 2002². 418–429.

⁶⁴ A Ioannes de Monte Corvinónak adott pápai felhatalmazásokra l. WADDING VI. 93–96.

⁶⁵ Ekkor XXII. János pápa (1316–1334) az 1318. április 1-jei *Redemptor noster* kezdetű bullájával a keleti missziós területeket kettéosztotta a domonkosok és ferencesek között. A ferenceseknek három, a hanbaliki érsekségnek alárendelt területet adott a közel-keleti, az arany hordai, valamint mongóliai és kínai részekben. A domonkosok pedig egy érsekséggel Soltánijében (Soltaniyeh, Irán) – a város ekkor az Ilhanida Birodalom központja volt – megkapták az ilhanida, a Csagataida, az indiai és etiópiai területeket. A pápai bulla szövegét l. EUBEL 1897. 191–195.

A vizsgált időszakban és térségben, azaz a 13. század második felében a délorosz steppén a ferencesek legnagyobb sikerének tulajdonképpen Nogáj feleségének 1286-ra datálható megtérítését tekinthetjük. Ebben nem kis része volt a magyarországi ferenceseknek, akiknek egy kis csoportja úgy tűnik, hogy a Krímben együtt dolgozott. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy Jajlak megkeresztelkedése nem történhetett férjének tudta és beleegyezése nélkül. Nagy a valószínűsége, hogy a katun keresztény hitre térése és a ferencesek támogatása mögött Nogáj politikai törekvései állnak. Ezt a kérdést egy másik tanulmányban részletesebben is szeretném vizsgálni.

BIBLIOGRÁFIA

- A tatárjárás*
 ALTANER 1924. ALTANER, Berthold: *Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts. Forschungen zur Geschichte der kirchlichen Unionen und der Mohammedaner- und Heidenmission des Mittelalters*. Habelschwerdt, 1924.
 AMITAI 2001. AMITAI, Reuven: Al-Nuwayrī as a historian of the Mongols. In: *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950–1800)*. Ed. by H. KENNEDY. Leiden–Boston–Köln, 2001. 23–36.
 BALANYI 1925. BALANYI György: Adatok a ferencrendiek tatárországi missziós működésének történetéhez. *Katholikus Szemle* 39 (1925: 2) 70–84.
 BALANYI 1927. BALANYI György: A magyar ferences provincia kialakulása. *Katholikus Szemle* 41 (1927: 10) 582–595.
 BALANYI 1940. BALANYI György: *A ferences mozgalom begyökerezése magyar földön*. Budapest, 1940.
 BIHL–MOULE 1923. BIHL, Michael–MOULE, A. C.: De duabus epistolis Fratrum Minorum Tartariae Aquilonaris an. 1323. Textus duarum epistolarum Fr. Minorum Tartariae Aquilonaris an. 1323. *Archivum Franciscanum Historicum* 16. (1923) 89–112.
 BIHL–MOULE 1924. BIHL, Michael–MOULE, A. C.: Tria nova documenta de missionibus Fr. Min. Tartariae Aquilonaris annorum 1314–1322. Textus trium novorum documentorum e Tartaria Aquilonari an. 1314–1322. *Archivum Franciscanum Historicum* 17. (1924) 55–71.
 BLOCHET 1911. BLOCHET, E.: *Djami el-tévarikh. Histoire générale du monde par Fadl Allah Rashid ed-Din*. Tom. II. Éd. Par E. Blochet. Leyden–London, 1911.
 BRÁTIANU 1929. BRÁTIANU, G. I.: *Recherches sur le commerce génois dans le Mer Noire au XIIIe siècle*. Paris, 1929.
 CDH *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. IV/1. Studio et opera G. FEJÉR. Buda, 1829.
 CHABOT 1894. CHABOT, Jean Baptiste: Notes sur les relations du roi Argun avec l'Occident. *Revue de l'Orient latin* ser. II. 10. (1894) 566–638.
 DAWSON 1955. DAWSON, Christopher: *The Mongol mission: narratives and letters of the Franciscan missionaries in Mongolia and China in the thirteenth and fourteenth centuries*. New York, 1955.
 DEWEESE 1994. DEWEESE, A. Devin: *Islamization and native religion in the Golden Horde: Baba Tükles and conversion to Islam in historical and epic tradition*. University Park, 1994.
 EI I. *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. I. A–B. Ed. committee: H. A. R. GIBB–J. H. KRAMERS–E. LÉVI-PROVENÇAL–J. SCHACHT. Leiden, 1986 [reprint].
 EUBEL 1897. EUBEL, P.C.: Die während des 14. Jahrhunderts im Missionsgebiet der Dominikaner und Franziskaner errichteten Bisthümer. In: *Festschrift zum elfthunderjährigen Jubiläum des Deutschen Campo Santo in Rom*. Herausgegeben von Stephan Ehses. Freiburg im Breisgau, 1897. 171–195.
 GOLUBOVICH II–III. GOLUBOVICH, Girolamo: *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell' Oriente francescano*. Addenda al sec. XIII, e fonti pel sec. XIV. Vol. II–III. Quaracchi-Firenze, 1913–1919.

- GUZMAN 1971. GUZMAN, G. G: Simon of Saint-Quentin and the Dominican Mission to the Mongol Baiju: A Reappraisal. *Speculum* Vol. 46. (1971: 2) 232–249.
- GYÖRFFY 1986. GYÖRFFY György: *Julianus barát és Napkelet felfedezése*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Györffy György. Fordította Györffy György és Gy. Ruitz Izabella. Budapest, 1986.
- IORGA 1901. IORGA, Nicolae: *Studii și documente cu privire la istoria românilor*. I–II. București, 1901.
- JACKSON 2005. JACKSON, Peter: *The Mongols and the West, 1221–1410*. London–New York, 2005.
- KARÁCSONYI 1923. KARÁCSONYI János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. Budapest, 1923.
- LIGETI 1981. LIGETI Lajos: Joannes Ungarus és az 1262. évi mongol követjárás. *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 32. (1981) 117–137.
- LIŠČÁK 2012. LIŠČÁK, Vladimír: Italian City-states and Catholic Missions in Mongolian World of the 13th and 14th Centuries. *Anthropologia Integra* vol. 3 no. 2 (2012) 27–36.
- MAKKAI 1936. MAKKAI László: *A milkói (kún) püspökség és népei*. Debrecen, 1936.
- MGH Epp. saec. XIII. *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum selectae*. Tom. II. Berolini, 1887.
- MOORMAN 1968. MOORMAN, John: *A History of the Franciscan Order from its Origins to the year 1517*. Oxford, 1968.
- PELLIOT 1949. PELLIOT, Paul: *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Suivies de quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en „ar”*. Paris, 1949.
- PFEIFFER 1913. PFEIFFER, Nicolas: Die Ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242. Zürich, 1913.
- PLP TRAPP, E.: *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*. I. Vienna, 2001.
- PACHYMERES/FAILLER 1999. Georges PACHYMÉRÈS: *Relations Historiques*. III. Livres VII–IX. Édition, traduction française et notes par. A. Failler. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 24/3. Paris, 1999.
- DE RACHEWILTZ 1971. DE RACHEWILTZ, Igor: *Papal Envoys to the Great Khans*. Stanford, 1971.
- RICHARD 1977. RICHARD, Jean: *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe–XVe siècles)*. Rome, 1977.
- RYAN 1988. RYAN, James D: Christian Wives of Mongol Khans: Tartar Queens and Missionary Expectations in Asia. *Journal of the Royal Asiatic Society* Vol. 8/3. (1998) 411–421.
- RYAN 2001. RYAN, James D.: Toleration denied. Armenia between east and west in the era of the Crusades. In: *Tolerance and Intolerance. Social Conflict in the Age of the Crusades*. Ed. by GERVERS, Michael – James M. POWELL, Syracuse, 2001. 55–64, 149–156.
- SCHMIEDER 2005. SCHMIEDER, Felicitas: The World of the *Codex Cumanicus*, the *Codex Cumanicus* in Its World. In: *Il Codice Cumanico e il suo mondo. Atti del Colloquio Internazionale, Venezia, 6–7 dicembre 2002*. Ed. by SCHMIEDER, F.–SCHREINER, P. Roma, 2005. xiii–xxxi.
- SIN.FRAN *Sinica franciscana. Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*. Vol. I. Collegit, ad fidem codicum redigit et adnotavit ANASTASIVS VAN DEN WYNGAERT. Quaracchi-Firenze, 1929.
- SINOR 1993. SINOR, Denis: Some Latin Sources on the Khanate of Uzbek. In: *Essays on Uzbek History, Culture and Language*. Eds. B. A. NAZAROV–D. SINOR. Bloomington, 1993. 110–119.
- SORANZO 1930. SORANZO, Giovanni: *Il papato, l'Europa cristiana e i tartari. Un secolo di penetrazione occidentale in Asia*. Milano, 1930.
- SPINEI 2008. SPINEI, Victor: The Cuman Bishopric – Genesis and Evolution. In: *The other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. Ed. By. CURTA, F. with the assistance of KOVALEV, R. Leiden–Boston, 2008. 413–456
- SZÜCS 2002². SZÜCS Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Szerk. és az utószót írta ENGEL P. Budapest, 2002².

- TAKÁCS 1942. TAKÁCS Ince: Krim félszigetének és vidékének középkori kereszténysége. *Theológia* 1942/1. (különlenyomat) 1–16.
- THACKSTON 1999. Rashiduddin Fazlullah: *Jamī' u't-tawarikh. Compendium of Chronicles. A History of the Mongols*. Translated and Annotated by THACKSTON, W. M. Sources of Oriental languages and literatures 45./ Central Asian Sources 4. Cambridge, 1999.
- THEINER I. THEINER, Augustino: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis*. I. (1216–1352) Deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab A. THEINER. Romae, 1859.
- VÁSÁRY 2005. VÁSÁRY, István: *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1363*. Cambridge, 2005.
- VAT.ARCH. *Mittheilungen aus dem Vaticanische Archive. Eine wiener Briefsammlung zur Geschichte des Deutschen Reiches und der Österreichischen Länder in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts*. Hrsg. Oswald REDLICH. Band II. Wien, 1894.
- WADDING WADDING, Luca: *Annales minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*. Editio secunda, locupletior, et accuratior opera, et studio Josephi Mariae Fonseca. III. Romae, 1732²; V–VII. Romae, 1733².
- Григорьев 1990. Григорьев А.П.: Ярлык Менгу-Тимура: Реконструкция содержания. *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*. Вып. XII. 1990. 53–102.
- Ковач 2005. Ковач, С.: Экспансия западного христианства: миссия доминиканцев среди половцев (куманов). Бюллетень (Newsletter). 12 Hungaro – Russica II. История и культура Евразийской степи. 2-й Сборник статей. Российских и венгерских востоковедов. Москва: ИВ РАН, 2005. 52–73.
- ТИЗЕНГАУЗЕН 1884. ТИЗЕНГАУЗЕН, В.Г.: Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. I. Извлечения из сочинений арабских. В. Тизенгаузена. Санктпетербург, 1884.
- ТИЗЕНГАУЗЕН 1941. ТИЗЕНГАУЗЕН, В.Г.: Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. II. Извлечения из персидских сочинений собранные В.Г. Тизенгаузеном обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. Москва–Ленинград, 1941.

The Franciscans and Yaylak khatun

A Franciscan friar from the Crimea (father Ladizlaus custos de Gazma) wrote a letter to his brethren in 1287 in which he described the events that had happened not long ago. He reports the baptism of a certain Yaylaq (identified as a wife of Noghay) in the Crimea who had been converted to Christianity after visiting a Franciscan convent at Solkhat (Saryi Krym, Ukraine). The arrival of the ambassadors of the Khan of the Golden Horde, Telebuga and Nogay, the omnipotent lord of the western territories of the Golden Horde is another important date. They arrived in Solkhat to replace the bell in the church belfry, as it had been removed by the Muslims. One of the deputies was responsible for punishing the persons responsible for the removal. There were several religious communities in Solkhat according to the letter. The guardian informs us furthermore of the Franciscan convents in the territory of the Golden Horde.

In my paper, I analyse the historical background of the letter, I focus on the relationship between the Franciscan order and the Golden Horde, and the role of Yaylak Khatun's conversion in it.

Az avignoni pápaság a 14. századi francia nyelvű krónikákban*

I. Károly és a pápaság kapcsolatának vizsgálatába – amely készülő disszertációm témája – a releváns okleveles anyag mellett fontosnak tartom bevonnai a korszak elbeszélő történeti munkáit, hiszen megfelelő forráskritika gyakorlása mellett ezek is jelentős kiegészítő információkkal szolgálhatnak. Jelen tanulmányban egy konkrét forráscsoporttal, a 14. századi francia nyelvű krónikákkal kapcsolatban végzett kutatásaim eredményeit kívánom bemutatni.

A középkori francia történetírás Magyarországra vonatkozó adatait Csernus Sándor dolgozta fel,¹ az Anjou-kori Magyarországot érintő krónikás utalások többségét is beleértve.² Az előző évszázadhoz képest a 14. század jelentős változást hozott: bár az információk pontosabbak lettek és a mitikus elemek is egyre inkább háttérbe szorultak, a magyar királlyal, illetve a Magyarországgal kapcsolatos említések, leírások mennyisége jelentősen csökkent a francia krónikákban. Erre a jelenségre Csernus Sándor több magyarázatot is talált – elsősorban a százéves háború kitörését, a Magyarországon is átvezető keresztes hadjáratok befejeződését, a francia nyelvű történetírás földrajzi csomópontjainak változását – amelyeket jelen tanulmányban nem kívánok részletesen kifejteni. A kutatási kérdéseket más megközelítésből fogalmaztam meg: arra kerestem a választ, hogy a Magyar Királyságot közvetve vagy közvetetten érintő nyugat-európai eseményekről kinyerhető-e megbízható információ a 14. századi francia nyelvű krónikákból, illetve mennyiben térnek el egymástól a különböző krónikások leírásai, melyikük bizonyul a legmegbízhatóbb forrásnak. Több szempontból is célszerűnek tűnt fokozott figyelmet szentelni az avignoni pápaság szerepének. Egyrészt megalapozottnak látszik az a felvetés, hogy az Anjou-kori nyugat-európai–magyar dinasztikus kapcsolatok sok esetben a pápák közvetítésével zajlottak.³ Másrészt arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a pápaság nemzetek felett álló jellege és társított, sokszor szimbolikus szerepkörei miatt mindig is az európai diplomácia, s ezáltal az európai történeti érdeklődés középpontjában is állt. A 14. századi francia nyelvű krónikák esetében sincs ez másként: az avignoni pápai kúriával, a pápák diplomáciai szerepvállalásával kapcsolatos leírások mindegyik, általam vizsgált krónikában nagy hangsúlyt kapnak, s tanúságos forrásaivá válhatnak – ha esetenként csak közvetetten is – az Anjou-kori Magyarország történetének. Az információk rendszerezése során három olyan esemény tűnt ki, amelyről a krónikák is kellő részletességgel tudósítanak, és amelyek a Magyar Királyság történetére is jelentősebb hatással lehetettek: IV. (Bajor) Lajos (1314–1347) és XXII. János (1316–1334) pápa konfliktusa, az újra és újra felmerülő keresztes hadjárat gondolata és az egyházszakadás.⁴ Annak ellenére, hogy a legutóbbi szempont kívül esik tervezett disszertációm meghatározott időkeretein, egyháztörténeti jelentősége miatt, illetve a későbbi lehetséges kutatások szempontjából mégis érdemesnek tartottam jelen tanulmányban ismertetni.

* Ezúton szeretném megköszönni a munkám során nyújtott segítséget témavezetőimnek, Csernus Sándornak és Jean-Michel Matz-nak.

¹ CSERNUS 1999.

² Arról, hogy a középkori nyugat-európai források hogyan ítélték meg a magyarokat és Magyarországot, átfogó képet ad CSUKOVITS 2013.

³ CSERNUS 1999. 163.

⁴ Jelen tanulmányban a magyar történeti szakirodalom által kevésbé ismert krónikás adatok elemzését tekintettem egyik fő célomnak. Ezért a Magyarországhoz kapcsolódó, de már feldolgozott leírásokat – így Giannino di Guicco francia trónkövetelő fellépését és Nagy Lajos lányának, Katalinnak Lajos orléansi herceggel kötendő házasságát – mellőztem. Ezekről bővebben ld. PÓR 1892. és CSERNUS 1999. 159–162.

A felhasznált források

A vizsgálódás alapját elsősorban olyan elbeszélő történeti munkák képezték, amelyek francia nyelven adnak kortárs leírást a 14. századi Nyugat-Európa politikai viszonyairól. Mivel a tárgyalt időszak a történetírás szempontjából „menyiségi robbanást” hozott,⁵ a vizsgálatot a legjelentősebb, legátfogóbb krónikákra korlátoztam.⁶ Ezek között van a *Grandes chroniques de France*⁷ két könyve: a korábbi, amelyre a tanulmány hátralévő részében praktikus okokból első könyvként fogok utalni, 1322-től 1350-ig – tehát IV. (Szép) Károly (1322–1328) trónra kerülésétől VI. Fülöp (1328–1350) haláláig – írja le a Francia Királyság történetét. Az általam másodiknak tekintett könyv pedig II. (Jó) János (1350–1364) és V. (Bölcs) Károly (1364–1380) uralkodásának időszakát mutatja be. Igaz ugyan, hogy mindkét krónika ugyanannak a „sorozatnak” része, hiszen mindkettőt a francia királyi udvar megbízásából készítették, mintegy a monarchia hivatalos történeteként, stilisztikailag annyira eltérnek egymástól, hogy véleményem szerint érdemes a két könyvet külön, önálló művekként kezelnünk. A különbözőségnek szerencsére jól ismerjük az okát: míg az első Saint Denis-ben, a IX. Lajos kora óta vezetett latin krónikák szimultán fordításaként született, addig a másodikat már valóban a királyi udvarban írták, miután a *Grandes chroniques* folytatását V. Károly egy világi tisztségviselőre, Pierre d’Orgemont-ra bízta. A keletkezési körülményekből adódó részrehajlás – amely az első könyv esetében mind az egyházi hierarchiával és annak tagjaival, mind pedig a francia monarchiával szemben tapasztalható, míg a második esetében már csak az utóbbi mondható el – nem csökkenti a *Grandes chroniques* forrásértékét, hiszen a szerzők éppen helyzetük miatt voltak jól informáltak, és kellő kritikával kezelve a krónikák a francia központi hatalom politikai törekvéseinek fókuszpontjaira is rávilágíthatnak.

A *Grandes chroniques de France* első könyvéhez hasonlóan egyházi szerzőt sejtethünk a *Chronique des quatre premiers Valois*,⁸ azaz Franciaország első négy Valois-házi királyának története mögött. Bár a krónikáiról pontos kiléte ismeretlen, valószínűsíthető, hogy egy Rouen-ből vagy Rouen környékéről származó klerikus volt, aki a 14. század utolsó két évtizedében jegyezte le művét.⁹ Ezeket a feltételezéseket a krónikás írói érdeklődése is igazolhatja: nem csak a roueni érsek előmeneteléről, hanem a pápák viselt dolgairól és pápai legátusok küldetéseiről is részletesen beszámol.¹⁰

Az utolsó két, általam vizsgált mű olyan szerzők munkája, akiket talán joggal nevezhetünk a százéves háború két legismertebb krónikásának. Jean le Bel¹¹ és Jean Froissart¹² nevét gyakran említik szoros összefüggésben, s ennek oka nem csupán témájukban, nézőpontjukban és társadalmi helyzetükben fellelhető hasonlóság, hanem az a tény is, hogy Froissart forrásai között volt a néhány évvel korábban alkotó le Bel *Igaz története* is. Az átvételek – amelyek néhol szó szerinti átemelések – csak a Froissart-krónika első könyvében vannak jelen, ez ugyanis az 1325–1377 közötti időszakot mutatja be, míg le Bel munkája ugyanattól a kezdődátumtól csak 1361-ig jut.¹³ Azt azonban érdemes megjegyeznünk, hogy a Froissart-

⁵ CSERNUS 1999. 66.

⁶ ANSWORTH 2006. 396–405.

⁷ GCF I. 1937. és GCF II/1-3. 1910–1920.

⁸ A krónika valójában az 1327–1393 közötti időszakot öleli fel, tehát nem jut el a negyedik Valois király, VI. Károly uralkodásának végéig. CQPV 1862.

⁹ A kiadók a szövegben megtalálható utalásokból, illetve a krónika végén használt jelen idejű igékből következtettek erre. A szerző kilétének kérdéséről bővebben a szerkesztő előszavában CQPV 1862. ix–xiv.

¹⁰ A krónika részletesen beszámol például arról, hogyan próbált a pápai képviselőiként két bíboros közvetíteni a poitiers-i csata előtt a wales-i herceg és II. János között; V. Orbán két római útjáról és XI. Gergely követküldéseiről is. CQPV 1862. 50–52, 182–183, 211–212, 214 és 224–225.

¹¹ CJB 1-2. 1904–1905.

¹² FROISSART I. 1–8. 1869–1889 és FROISSART II. 1–3. 1894–1899. Froissart krónikájának irodalmi elemzéséért ld. ZINK 1998.

¹³ Jean le Bel részletes életrajzát és a krónika témák szerinti részletes vizsgálatát ld. CHAREYRON 1996.

krónika első könyvének több mint száz fennmaradt kézírata van. A jobb áttekinthetőség érdekében három *olvasatot* különböztettek meg a Société de l'histoire de France kiadásában megjelent kötetek szerkesztői, és ezeket a visszakövetett másolási folyamatok eredetijeként szolgáló változatokról, illetve azok lelőhelyeiről nevezték el. A besorolás alapján a *római olvasatnak* nevezett kéziratcsoport helyenként jelentősen eltér a másik két olvasattól, s így le Bel krónikájától is. Froissart munkájának jelentőségét mutatja egyébként, hogy 2010-től a sheffieldi és a liverpooli egyetemek együttműködésének köszönhetően az első három könyv különböző kézíratairól készült fényképek, részleges szövegátiratok, valamint angol fordítások is elérhetővé váltak az interneten.¹⁴

A német királyválasztás; IV. Lajos és XXII. János konfliktusa

Az 1314-es kettős királyválasztást követő német trónharok, majd IV. (Bajor) Lajos és XXII. János pápa ellentéte – amelyet gyakran neveznek a német-római császárok és az egyházfők között zajló investitúraharc utolsó felvonásának¹⁵ – a közép-európai királyságok, így Magyarország külpolitikai irányvonalait is befolyásolták.

A vizsgált krónikák mindegyike tartalmaz Bajor Lajoshoz kapcsolódó információkat; közülük három, a *Grandes chroniques* első könyve, a *Chronique des quatre premiers Valois* és Froissart krónikája a császár és a pápa konfliktusának okát is ismerteti, bár nagyon eltérő interpretációkban. Az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy a krónikások mindegyik esetben különböző eseményekre, adatokra helyezték a hangsúlyt, így nem beszélhetünk ismétlődő motívumokról vagy visszatérő elemekről.

Grandes Chroniques de France első könyve adja a legrészletesebb leírást Bajor Lajos és XXII. János viszonyáról. A krónika szerzője azonban érezhetően elfogult, és egyértelműen a pápa mellett foglal állást, amely néhol a bemutatást is torzítja.¹⁶ A részrehajlásnak két nyilvánvaló oka volt: egyrészt az eredeti latin változat és a francia fordítás keletkezésének egyházi környezete, másrészt pedig Bajor Lajos és III. Edward 1338-as szövetsége, amely a francia királlyal – tehát a krónikaíró „megbízójával” – szemben álló szövetségi blokkba sorolta be a Wittelsbach uralkodót. Az első könyv az 1324-es évnél említ először a Német-római Császársággal kapcsolatos információkat, és nem csak visszatekint a tíz évvel korábbi kettős királyválasztásra, hanem aprólékosan bemutatja az 1322-es mülhldorfi csatát is.¹⁷ A *Grandes chroniques* értelmezésében Mülhldorfnál két egymást követő napon zajlottak a német trónharokokat lezáró ütközetek.¹⁸ Először, szeptember utolsó napján Bajor Lajos támogatójaként János cseh király vezette hadba az egyik sereget, az ellene felvonuló „szaracénok és barbárok” parancsnoka pedig Habsburg (Szép) Frigyes öccse, Henrik volt.¹⁹ A magyar történettudományban jól ismert,²⁰ hogy I. Károly segítséget küldött a Habsburgoknak a mülhldorfi csatába. A 4000–6000 fős magyar csapat több mint felét kun íjászok tették ki, akik több egykorú latin és

¹⁴ <http://www.hronline.ac.uk/onlinefroissart/index.jsp> (belépés ideje: 2014–09–01). A honlap készítői jól navigálható menüvel és válogatott bibliográfiával is segítették a kutatók munkáját.

¹⁵ MÜETHKE 1998. 174.

¹⁶ A szerző szerint például Lajos az egész egyházra szegycént hozott trónbitorlásával. Szintén remek példa Paduai Masilius és Jean Jadun Nürnbergbe érkezése, ekkor ugyanis IV. Lajos saját országát a következőképpen jellemzi: „*terre plaine de batailles, d'angoisses et de tribulations*” GCF I. 38 és 59.

¹⁷ A mülhldorfi csatáról megemlékező különböző forrástípusok gyűjteményét adja ERBEN 1917.

¹⁸ A mülhldorfi csata valójában egy napon, 1322. szeptember 28-án zajlott. Az eseményeket részletesen bemutatja THOMAS 1993. 102–106.

¹⁹ A francia nyelvű változat szó szerinti fordítása az eredeti latin verziónak: „...*dux vero Austriæ conduxerat secum maximam multitudinem Sarracenorum et Barbarorum, quos in prima froite helli posuit, duce eorum fratre suo Henrico.*” *Chronique latine* 53–54. „...*le duc d'Osterriche Federic avoit d'autre part grant multitude de Sarrazins et de Barbarins, lesquelz il mist ou front de la bataille; et estoit duc de celle compaignie Henri frere dudit duc d'Osterriche.*” GCF I. 29–30.

²⁰ PÖR 1888. és KRISTÓ 1988. 69–70.

német nyelvű forrásban is a magyarok mellett „pogány” megnevezéssel szerepelnek.²¹ Frigyes négy részre osztott seregében a leírások alapján a kunokon kívül nincs tudomásunk más olyan könnyűlovas segédsapatról, amelyet harcmódor alapján a nyugati szerzők hasonlatosnak ítéltettek a „barbárokhoz”. Abban az esetben, ha a leírások részletezik a két tábor összetételét, akkor Frigyes támogatóiként testvéreit és a salzburgi érseket említik.²² Ezen kívül arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a francia történetírás néhány esetben a kereszténység felvétele után is pogány harcosként tekintett a magyarokra, így elképzelhető, hogy az eredeti latin krónika, s általa Grandes chroniques szóhasználatát ennek a korábbi hagyománynak a kései maradványa.²³ A Frigyes oldalán harcoló szaracén-barbár katonák – akik a leírás alapján a sereg elején vonultak harcba, és akiket János király katonái lemészároltak – így a kun-magyar egységnek feleltethetők meg. Mivel azonban a Grandes chroniques mülhldorfi csatával kapcsolatos leírásának forrását nem ismerjük, azt a lehetőséget is számításban kell vennünk, hogy csupán írói toposzról van szó.

A Grandes chroniques leírása alapján már az első alkalommal Bajor Lajosnak kedvezett a hadi szerencse, ugyanis János „dicsőséges győzelmet aratott”,²⁴ és Henrik herceget is sikerült elfogni. Másnap, október első napján már a konfliktus két főszereplője, Bajor Lajos és Frigyes vezették csatába a seregeiket, s ez a nap is ausztriai vereséggel végződött, Frigyes pedig szintén fogságba került.²⁵

A csataleírás mellett a Grandes chroniques első könyvének sajátossága az is, hogy egy egész fejezetet szentel Bajor Lajos kiközösítésének bemutatására, valamint a döntés háttérének feltárására. A szerző röviden felvázolja, miért is szükséges pápai hozzájárulás a német király és német-római császár tisztségének betöltéséhez: Konstantin császár ugyanis Szilveszter pápának és az egyháznak adta a birodalom nyugati részét, amelynek igazgatását a német világi fejedelmek által megválasztott uralkodóra bízták. Ha választás szabályszerűen zajlott, a választófejedelmeknek fel kell kérniük a római kúriát a döntés kivizsgálására, mivel a pápának jogában áll meggyőződni arról, hogy a jelölt valóban hajlandó-e minden hatalmával az egyház jogait védelmezni. Ez az „ellenőrzés” azonban sem Frigyes, sem Lajos esetében nem történt meg, így mindketten trónbitorlók.²⁶ Mivel a Habsburg trónkövetelő a mülhldorfi csatá-

²¹ A német nyelvterületen keletkezett elbeszélő források közül több – ha szaracénokat nem is – pogányokat említ Frigyes seregében. Az Annales Matseeneses a magyarokat titulálja pogánynak („...habens episcopos in auxilium Fridricum....et pretere multitudine Ungarorum paganorum...” – Annales Matseeneses 828.). A Chronicon Claustro-neoburgense már különválasztja a magyarokat és pogányokat (Chronicon Claustro-neoburgense 484–485.); akárcsak az Anonymi narration de praelio Fridericum Pulchrum inter et Ludovicum Bavarum habito, amely a „Haiden und Ungern” kifejezést használja (Anonymi narratio 1002–1003.). A kunokat megnevezi Johann von Viktring („comanos”), VIKTRING 116; az Anonymi Leobienensis Chronicon pedig a legpontosabb („Ungaros et Comanos” – Anonymi Leobienensis 921–923.).

²² A Continuatio canonicorum Sancti Rudberti a Frigyes oldalán harcolók közé sorolja a salzburgi érseket, a passauai és a lavanti püspököket, bár a magyarokat egyáltalán nem említi (Continuatio canonicorum 822.). Az Annales Matseeneses a magyarok mellett a salzburgi és a passauai püspököket említi, AM 828; Johann von Viktring pedig csak a salzburgi püspököt és Frigyes öccseit, VIKTRING 116–120.

²³ A kalandozások nyomán kialakult kép miatt sokáig pogány harcosokként, esetenként a szaracénok szövetségeseiként említik a magyarokat. Erről ld. CSERNUS 1999. 133–156. A 14. század előtti magyarokról és Magyarországról Nyugat-Európában kialakult képről részletesen ír CSÁKÓ 2013. 73–94. és CSUKOVITS 2013. 71–80.

²⁴ „Le roy de Boesme en rapporta glorieuse victoire et une honorable journée.” GCF 1. 30.

²⁵ GCF 1. 29–30.

²⁶ „Comme l'empereur Constanti eust donné à l'église de Rome et à Saint Silvestre la dignité de l'Empire perpetuellement à tenir et posséder es parties d'Occident, lequel est establi à estre ordené par l prince seculier esleu par les electeurs d'Allemagne qui à ce faies ont ordenez et deputez, desquies l'eslection, combien que elle soit justement faite et celebrée, doit estre offerte à l'examination de la court de Rome, et la persone d'esleu doit estre examinée en la foy crestienne, et savoir de lui se elle a entencion de garder et defendre de tout son pooir les drois de l'Eglise. Et après ses choses, receu du Saint Pere le serement de l'empereur, le pape le doit confermer et li enjoindre l'office et l'administracion de l'Empire. Lesquelles choses, en l'eslection dudit Loys de Baviere

ban fogságba esett, a pápa csak Bajor Lajos ellen indította meg az eljárást, akit – vagy a maga helyett kinevezett követeit – három hónapos határidővel Avignonba idézett. Bár Lajos részéről semmilyen válasz nem érkezett, a pápa kivárta a megadott időt – ahogyan a krónikáiról szerint a jóindulatú apa tesz gyermekével szemben – s csak ezután hozta meg a kiközösítő ítéletet.²⁷

Bajor Lajos római útja ugyanakkor alkalmat adott a *Grandes chroniques* alkotójának arra is, hogy a pápaság számára sok gondot okozó itáliai városokkal, s főleg a római néppel kapcsolatban kifejezze negatív véleményét. A VII. Henrik idején feléledt ghibellin-guelf ellentét Bajor Lajos politikájának következményeként újabb tetőpontjához érkezett, ami kétségkívül az avignoni kúria vonzáskörzetébe tartozókat sem hagyhatta hidegen.²⁸ A *Grandes chroniques* az 1328-as évnél felidézi Lajos megkoronázását Milánóban, amely a hagyományokhoz híven a lombard vaskoronával történt, majd ünnepélyes bevonulását Rómába. Érdemes kiemelni, hogy az ellenpápa megválasztását, akit a krónikás mind születési, mind felvett nevén meg is nevez, nem Lajosnak, hanem a római nép néhány „ördögi” tagjának tulajdonítja.²⁹ Szintén figyelemre méltó momentum, hogy Lajos 1329-ben azért tér vissza német területre, mert Habsburg Frigyes – vagyis a „vetélytárs” – halálhíre eljut hozzá, habár ezt megelőzően már arról is értesülünk, hogy az újdonsült császár római udvarát jóval korábban sokan hátrahagyták az itáliai tartózkodás nagy költségei miatt.³⁰ Bajor Lajosnál talán csak egy negatívabb alakja van a *Grandes chroniques* első könyvének: V. Miklós ellenpápa, aki az általa kinevezett bíborosokkal Lajos távozása után nem mer Rómában mutatkozni, és titokban Avignonba utazik, hogy a pápa kegyelméért könyörögjön. A vizsgált krónikák közül egyedül a *Grandes chroniques* szerzője szólaltatja meg – stilisztikai célból, saját közlendőjével összhangban – az ellenpápát, míg XXII. János vele szemben újra a megfontolt, nagytekintélyű egyházfő szerepében tűnik fel. Luxemburgi János cseh király Itáliába érkezése szintén egyedülálló motívuma a *Grandes chroniques* első könyvének, és könnyedén ellentétbe állítható Bajor Lajos római útjával. Luxemburg Jánost ugyanis szinte felszabadítóként fogadják Itáliában, és bizonyos városok önként ajánlkoznak a cseh király szolgálatába.³¹ Bajor Lajos és III. Edward 1338-as szövetségkötését pedig lényegeltőan, de leegyszerűsítve indokolja a krónikás: Edward látta, hogy V. Fülöp király, akár csak apja, a skótok pártját fogja ellene, ezért a francia király ellenfelével kötött egyezséget.³²

A *Grandes chroniques* első könyvéhez hasonlóan a *Chronique des quatre premiers Valois* sem fest túl pozitív képet Bajor Lajosról, jóllehet a hozzá kapcsolódó részletek itt ritkábbak és jóval kevésbé informatívak. A mülhldorfi csatáról például egyáltalán nem esik szó; a krónikáiról csak az 1328-as évnél veszi fel a Német-Római Császársággal kapcsolatos események fonalát. A négy első Valois történetében Bajor Lajos ábrázolása kevésbé egyoldalú, itt ugyanis ő a diplomáciai kapcsolat kezdeményezője és a későbbiek folyamán a pápai udvar-

furent defaillans et delaissées, car les uns esliseurs eslurent Loys duc de Baviere et les autres Fedric duc d'Ostheriche.” GCF I. 37–38. Ez az érvelés meglehetősen jól tükrözi a valóságot: XXII. János „választott német királynak” titulálta Frigyes és Lajost is, jó példa erre az 1316. szeptember 5-ei pápai levél, amely mindkettőjükhez szól („in Romanorum reges electis”) és békülésre szólítja fel őket. VU 237. Tehát XXII. János különböző okokból kifolyólag sem Frigyes, sem Lajost nem ismerte el. Erre a sajátos „semlegességre” Mollat is felhívja a figyelmet. MOLLAT 1912. 198.

²⁷ GCF I. 38. Bajor Lajos kiközösítéséről XXII. János a francia királyt 1324. július 14-én értesítette. LSC II. 551 (2140. sz.). Magyarországra csak 1325. február elején jutott el a hír. VMH 498–499.

²⁸ FAVIER 2006. 438–445, MOLLAT 1912. 198–228 és BECKER 2002. 119–138.

²⁹ „...aucuns s'apparurent, lesquelz estoient filz du deable et d'inquité, et distrent ces paroles. «Puisque Dieu nous a donné empereur, ce seroit bon que nous eussions I pere espirituel, lequel nous administrast les choses espirituellen, ainsi comme ont fait les peres precedens», laquelle chose plut moult au peuple...” GCF I. 75.

³⁰ GCF I. 75–76, 112–113. A valóságban Lajos már a visszaúton (Trento-ban) értesült Frigyes 1330. január 13-ai haláláról. MOLLAT 1912. 217.

³¹ GCF I. 116–118, 122.

³² GCF I. 158.

ral folytatott politikai interakcióban is jóval aktívabb résztvevőként jelenik meg, mint a *Grandes chroniques* első könyvében. A krónikás Lajos üzenetével indítja az események leírását: a császár kéri a pápát, hogy utazzon Rómába és koronázza meg. A pápa azonban csak követeket kinevezését és kiküldését lenne hajlandó vállalni, amit az „önhitt és rossz tanácsra hallgató”³³ Lajos nem vár meg, hanem választat egy új pápát, akivel meg is koronáztatja magát. XXII. János emiatt kiközösíti a német uralkodót, aki először tőle, majd utódjától, XII. Benedektől is kéri felmentését, de mindkét pápa elutasítja. A négy első Valois történetírója III. Edward és Bajor Lajos 1338-as szövetségéről is értesült. Ez az utolsó információ a Wittelsbach császárról, Lajos haláláról nem történik említés, de a crécyi csata leírásánál János cseh királyt már a „császár apja” jelzővel illeti.³⁴

Az előzőektől merőben eltérő magyarázattal szolgál a császár és a pápa ellentétéről a Froissart-krónika változatok közül egyedülként a római olvasat, amely gyakorlatilag a francia király felelősségét sugallja.³⁵ Ez a szövegváltozat az 1336-os keresztes hadjárat meghirdetésekor idézi fel Bajor Lajos római koronázását, és több ponton is anakronisztikus hibát vét: Fülöp francia király Luxemburg hercegét, Károlyt akarja a császári trónhoz segíteni, s ebben Benedek pápa és a bíborosok is támogatják. Így amikor Bajor Lajos a római koronázás előkészületei miatt az avignoni pápai udvarhoz fordul, semmilyen választ nem kap, s emiatt kényszerül Rómába vonulni és új pápát választatni a nép hozzájárulásával. A koronázás után Lajos elhagyja az örök várost, de mivel a szolgálatában álló katonáknak nem tud fizetni, távozása előtt hallgatólagosan beleegyeznek, hogy „kifizessék saját magukat”, vagyis felpredálják Rómát. Ezzel az eseménnyel magyarázza a krónikaíró, hogy a közvélemény a császár ellen fordult.³⁶

Viszonylag objektív, bár sokkal kevésbé részletes képet fest Bajor Lajosról Jean le Bel, igaz a *Vray chroniques*-ban mindössze kétszer jelenik meg a császár. Először 1338-ban, amikor a „német urak” tanácsára III. Edward hozzá fordul támogatásért a francia király elleni harc megkezdése előtt. Bajor Lajos, akit Nürnbergben találnak az angol király követei, segítséget ígér és helytartójává nevezi ki Edwardot. Azonban a császár és XXII. János konfliktusának nyoma sincs le Bel munkájában: sem az 1324-es kiközösítésről, sem a római koronázásról nem számol be. Ezt követően már csak 1345-nél esik szó Bajor Lajosról, ugyanis a krónikás tévesen erre az évre teszi halálának dátumát.³⁷

Az avignoni pápák és a keresztes eszme

Ha az avignoni pápasággal összefüggésben vizsgáljuk a francia nyelvű krónikákban fellelhető keresztes eszme kérdését, néhány tényezőt mindenképpen szem előtt kell tartanunk. Egyrészt a keresztes hadjáratok aktualitása a nemzetközi politikai helyzettel párhuzamosan változott, vagyis az avignoni pápák diplomáciai törekvéseiben Jeruzsálem visszaszerzése, illetve a török előrenyomulás megállítása azokban az időszakokban kerülhetett előtérbe, amikor az angol-francia konfliktus még nem volt annyira kiélezett, vagy rövid fegyvernyugvás váltotta a háborús éveket. Másrészt a keresztes hadjárat megnevezés nem kizárólagosan jelölte a Keletre indítandó hadi vállalkozásokat. A 14. században is használtak ezt a terminust az eretnekek, illetve az egyház ellenségeinek ítélt személyek ellen folytatott harc szinonimájaként, valamint ezzel szoros összefüggésben és a korszak specifikumaként a Franciaország

³³ „Louis de Baviere fut si outrecuidié et si mal conseillié qu'il fit ung autre pape et se fit couronner par icelluy à empereur...” CQPV 1–2.

³⁴ CQPV 6–9, 16.

³⁵ Bajor Lajos a Froissart-krónika más variánsaiban is megjelenik, de ezekben csak az 1338-as szövetség és III. Edward vikáriusi beiktatása során. A történet menete itt nagyrészt megegyezik le Bel leírásával, bár sok helyen részletesebb. FROISSART I. 1/2. 145–146, 149–151 és 423–427 és CJB 1. 142–144.

³⁶ FROISSART I. 1/2. 355–356.

³⁷ CJB 1. 221–222.

területén a brétigny-i békét követő békeperiódusban fosztogató zsoldos csapatok felszámolására buzdító pápai bullákban is. Mindezek alapján az elemzés korpuszát képező krónikákban fellelhető, keresztes hadjáratokhoz kapcsolódó információkat három gyűjtőcsoportba sorolhatjuk:

1. A pápai területek megtartásáért Itáliában folytatott küzdelem
2. A kompániák ellen meghirdetett keresztes hadjáratok
3. VI. Fülöp és II. János tárgyalásai a pápákkal a Szentföld visszaszerzésére indítandó hadjáratokról és Péter ciprusi király alexandriai vállalkozása

Mivel a bemutatott művek közül csupán egy (a *Grandes chroniques* első könyve) beszéli el részletekbe menően a pápaság Itáliába indított „keresztes hadjárait”, a többi pedig csak néhány mondat erejéig, vagy áttételesen foglalkozik velük, az itáliai hadszínterről gyűjtött adatok elemzését jelen tanulmányban nem tartom szükségesnek. Hasonlóképpen mellőztem a kompániákhoz kapcsolódó események bemutatását, nem csupán azért, mert ebben az esetben a pápai bulláknak a Francia Királyságon kívül kevés hatásuk volt, hanem azért is, mert V. Orbán megoldási kísérletei és a rablóbandák későbbi sorsa már ismert a magyar szakirodalomban.³⁸

A fent leírtak alapján két olyan időszakra kell fokozott figyelmet fordítunk, amikor a pápák és a francia királyok megállapodásai miatt reálisabbnak tűnhetett az esély egy hadjárat kivitelezésére: az első a VI. Fülöp trónra kerülését követő 8 év, amelyre XXII. János, majd XII. Benedek eltökéltsége is hatással volt; a második pedig az a rövid időintervallum, amikor II. János az angliai fogságból átmenetileg visszatért Franciaországba.³⁹ VI. Fülöp király nevével a *Chronique des quatre premiers Valois* és a *Grandes chroniques* első könyve 1333-ban, Froissart pedig 1336-ban hoz összefüggésbe hadjárat-tervezetet, II. János 1362-es avignoni látogatását szintén e három krónika örökölte meg, annyi kitételrel, hogy a *Grandes chroniques* esetében a második könyvet kell figyelembe vennünk.

A krónikák leírásait más forrásokkal összevetve hamar nyilvánvalóvá válik, hogy a három különböző szerző információi kiegészítik egymást: az 1333-as és az 1336-os tudósítások valójában ugyanannak az eseménysorozatnak az állomásai. Egy olyan hadjáratról volt szó, amelyről már V. Fülöp és IV. Károly idején is születtek elképzelések, s amit végül VI. Fülöp karolt fel.⁴⁰ A vállalkozás megindítása a megtett előkészületek ellenére évekig késlekedett, majd a százéves háború megkezdődése miatt végleg zátonyra futott.⁴¹ Nehéz lenne konkrét dátumhoz kötve meghatározni a kiindulópontot, érdemes azonban felidézni néhány olyan eseményt, amelyek a vizsgált krónikákban rögzített történetek közvetlen előzményei közé tartoznak és elősegítik a kiemelt adatok megértését. Valószínűleg nagy hatással volt VI. Fülöpre Pierre de la Palu, a jeruzsálemi pátriárka. A főpap 1331 elején tért vissza Egyiptomból, ahol XXII. János követeként tárgyalt a szultánnal, de küldetése kudarcot vallott. A *Grandes chroniques* első könyve szerint a pátriárka Párizsban beszámolt a szultán kompromisszumképtelenségéről. Ez arra sarkallta a királyt és a jelen lévő főurakat, hogy kinyilvánítsák szándékukat a hitetlenek elleni harc újrakezdésére, amit természetesen a pápa is lelkesen támogatott.⁴² Az év végén VI. Fülöp és XXII. János is nagy lendülettel kezdte meg a hadjárat előkészítését,

³⁸ CSERNUS 1999. 157–159 és BÁRÁNY 2006. 144–145.

³⁹ A 14. századi hadjárattervezetekről ld. VIARD 1936, HOUSLEY 1982a, ATIYA 1975 és FAVIER 2006. 489–509.

⁴⁰ VI. Fülöp trónra kerülése előtt már kétszer is felvette a keresztest: 1313-ban és 1326-ban. A Capetek híres keresztes-tradíciójának folytatása VI. Fülöp számára legitimáló tényezőként is szolgálhatott. LEOPOLD 2000. 37–45.

⁴¹ A százéves háború 1337-ben kezdődött, bár az első jelentős hadi eseményre csak 1340-ben került sor, III. Edward átkelt a kontinensre, ami fenyegetést közvetlen jelentett a Francia Királyságra nézve. A százéves háború történetéről ld. ALLMAND 1988. és FAVIER 1980.

⁴² GCF I. 130–134.

sőt, 1332 nyarán Fülöp jelentős összeggel támogatta az örmény királyt is.⁴³ Közben a franciaországi eseményekkel párhuzamosan és szintén a pápa közbenjárására formálódott egy törökellenes liga, Velence és a johanniták törökellenes egyezsége írtak alá Rodoszon 1332 szeptemberében.⁴⁴ A hadjárat meghirdetésére azonban csak a következő évben került sor, amelynek a magyar okleveles anyagban is nyoma maradt: XXII. János ugyanis 1333. július 26-ai dátummal a magyarországi főpapokat, augusztus 20-án pedig I. Károly magyar királyt értesítette.⁴⁵ A *Grandes chroniques* helytállóan tudósít róla, hogy VI. Fülöp októberben felvette a keresztet, a navarrai király, Pierre de la Palu, valamint Bourbon, Brabant és Burgundia hercegeinek kíséretében.⁴⁶ A *Chronique des quatre premiers Valois* ennél szűkszavúbban, de szintén hitelesen annyit jegyez fel az 1333-as évnél, hogy a pápa kihirdette a hadjáratot és Valois Fülöp francia királyt bízta meg a vállalkozás vezetésével.⁴⁷ Bár a pápai bulla hatása jóval elmaradt a korábbi évszázadokban tapasztaltakhoz képest, 1334-ben nem sokkal XXII. János halála előtt mégis sikerült egy 12 hajóból álló hajóhadat Euboia szigetére küldeni, amelyet a johannita lovagrend, a francia király és a pápai udvar egyenlő részben finanszíroztak.⁴⁸ XXII. János december 4-ei halálát követően a hadjárat kivitelezése újra holtpontra jutott. Igaz, a *Grandes chroniques* szerint VI. Fülöp már 1334-ben, tehát XII. Benedek megválasztása után közvetlenül fel akarta őt keresni – minden bizonnyal azért is, hogy a hadjáratához szükséges további lépésekről tárgyaljanak – egy betegség megghiúsította szándékait, így csak 1336-ban jutott el Avignonba.⁴⁹

A *Grandes chroniques* és a *Chronique de quatre premiers Valois* valóságghű adataival szemben Froissart voltaképpen VI. Fülöp 1336-os avignoni látogatásába sűríti az 1331 és 1336 közötti időszak eseményeit, s közben több tévedést is elkövet. Az első könyv első kötetéből megtudhatjuk, hogy a francia király avignoni tartózkodásával egy időben XII. Benedek pápa értesült Örményország elestéről, ami keresztes hadjárat kihirdetéséhez vezetett. Froissart szerint VI. Fülöp, a keresztes sereg parancsnoka mellett a navarrai, az aragón és a cseh király (akit tévesen Károlynak nevez), több bíboros, számos herceg és gróf is felesküdt a hitetlenek elleni harcra.⁵⁰ VI. Fülöp azonnal hozzálátott a hadjárat megszervezéséhez, és a megtett intézkedések tekintetében még Godfroy de Bouillon-t is felülmúlta. Értesítette a magyar és a ciprusi királyokat, Genovát és Velencét; Marseille, Montpellier, Aigues-Mortes és Lattes kikötőkben pedig egy 60 ezer fős hadsereg szállítására alkalmas hajóhadat szereltetett fel.⁵¹ Minthogy az egész világon közzé tették a pápa felhívását, hozzávetőleg 300 ezer ember vette fel a keresztet.⁵²

⁴³ VI. Fülöp novemberben vette fel a kapcsolatot a velencei dózsával, hogy tanácsadókat kérjen tőle a vízi utazás kivitelezéséhez, XXII. János pedig decemberi leveleiben a hadjáratban való részvételre buzdít. VIARD 1936. 307–308.

⁴⁴ LUTRELL 1975. 293.

⁴⁵ FRAKNÓI 1901. 153–158.; az I. Károlyhoz írott levél: Registra Vaticana 117. fol. 149v. 756.

⁴⁶ GCF I. 134.

⁴⁷ CQPV 4–6.

⁴⁸ FAVIER 2006. 491–492.

⁴⁹ GCF I. 146–147.; 152.

⁵⁰ Az amiens-i kézirat Bajor Lajost is megemlíti, aki jó keresztény uralkodóhoz méltóan ígéretet tesz a keresztesek átengedésére. A római kézirat a német-római császárrol nem szól a hadjáratral kapcsolatban, de Róbert szicíliai királyt is Avignonban tudja a hadjárat meghirdetések, akit Fülöp hívott Avignonba és nagyon megörült a hadjáratnak, mert vissza akarta szerezni örökségét, vagyis Jeruzsálemet. FROISSART I. 1/2. 354.

⁵¹ Froissart leírása igazából a valóság kontrasztját adja: XII. Benedek éppen 1336-ban kérte VI. Fülöpöt, hogy hadjárat megindítását halassza egy nyugalmasabb időszakra. A hajók ténylegesen elkészültek a keleti útra, de VI. Fülöp és III. Edward konfliktusa miatt a La Manche felé irányították őket, az Anglia felől érkező esetleges vízi támadások kivédése céljából. VIARD 1936. 314–316.

⁵² Froissart éleslátóan hozzáteszi, hogy a keresztes hadjárat különösen azoknak az uraknak volt kedvére, akik csak fegyverben tudták értelmesen eltölteni az idejüket: „*Si fu tantost celle crois publiie et preciee par le monde,*

Az említett három krónikás nagy hangsúlyt fektetett II. János és V. Orbán⁵³ 1362-es találkozására is. Bár a történelmi tények ismeretében ma már kevésbé meghatározónak ítélnék, kortárs szemmel nézve jelentőségteljes alkalom volt – szimbolikus jelentéstartalmát és ceremonialitását tekintve egyaránt. A két évvel korábban megkötött brétigny-i béke emellett nagy várakozással töltötte el az avignoni pápai udvart. Az egyházfők és küldötteik régóta hiábavalóan törekedtek az angol és a francia királyok kibékítésére, rövidtávú fegyverszüneteken túl nem sikerült eredményt elérniük. 1360-ban megváltozott ez a helyzet, egy kis ideig úgy tűnhetett, hogy a francia-angol háborúskodás lezárul.⁵⁴ VI. Ince (majd V. Orbán is) valószínűleg lehetőséget látott arra, hogy újra a keresztes hadjárat ügyére irányítsa a figyelmet. Mivel Keleten a helyzet egyre sürgetőbbé vált – 1354-ben a törökök Gallipoli elfoglalásával megvetették lábukat az európai kontinensen, 1362-ben pedig Drinápoly is elesett – a témát még akkor is szóba kellett hozni, ha II. János, fogsága és váltságdíja, a kompániák és az ország gazdasági állapota miatt egyértelműen nem volt olyan helyzetben, hogy egy keresztes sereg élére állhasson. A francia és az angol uralkodók elkötelezése a törökök elleni küzdelem ügyének a pápa számára azonban nagyobb európai figyelem elnyerésével biztatott. Növelte még a látogatás irányában tanúsított érdeklődést I. Péter (1358–1369) ciprusi király jelenléte is. A török támadástól fenyegetett, segítséget kérő király avignoni tartózkodása és az ezt követő európai körútja mindhárom történeti munkában megjelenik.⁵⁵ A ciprusi uralkodó kilátástalan helyzetét a *Grandes chroniques* és *Chroniques des quatre premiers Valois* szerzője is II. János tekintélyének növelésére tudta felhasználni (a legkeresztényibb király támogatást ígér bajban lévő felebarátjának),⁵⁶ bár kétségtelen, hogy ezúttal az utóbbi képviseli az elfogultabb álláspontot: Péter király itt nem mer II. János mellé ülni a vacsoránál, mivel a „legnemesebb keresztény királynak” tartja, saját magát pedig egyszerű lovaghoz hasonlítja.⁵⁷ Froissart és a *Grandes chroniques* is említ a későbbiekben Alexandria elfoglalásáról szóló híreket,⁵⁸ de leírás végig Nyugat-Európa központú marad, míg a négy első Valois krónikájának sajátossága, hogy „el is viszi” az olvasót az alexandriai hadjáratra, néhány epizód erejéig. Ilyen például Jaffa bevételé a keresztény sereg által, amelyben a krónikáiról értesüléseik szerint magyarok is részt vettek:

„.... *Philippot, le capitaine des Crestiens n'y estoit point, mais il estoit venu au navire pour aucuns besoignes parlermenter.*

En ceste besoigne furent bien mors trois cens Crestiens. Alors qu'ilz le sceurent, ilz partirent du port et singlerent contreval la marine et choisirent en mer navire et envoierent espier se c'estoient Sarrasins. Maiz ilz trouverent que c'estoient Crestiens et estoient Hongres. Et là estoit ung bon chevalier de l'ostel du roy de Hongrie. Et estoient en sa compaignie bien seize cens pelerins. Toutes les deux armées, apres ce qu'ilz

et venoit à tous signeurs à grant plaisance, et especialment à chiaux qui voloient le tamps dispenser en armes, et qui adonc ne le savoient bien raisonnablement où employer.” FROISSART I. 1/2. 116.

⁵³ VI. Ince nem sokkal azelőtt halt meg, hogy II. János megérkezett Villeneuve-lès-Avingonba.

⁵⁴ Allmand felhívja a figyelmet arra, hogy a brétigny-i béke első, 1360. májusi szövegváltozatában II. János és III. Edward beleegyeztek azokba a kitételekbe, amelyek a békét hosszú távon biztosították volna (t.i. Edward lemondott a francia trónigényről, János pedig elismerte Edward szuverenitását a kontinensen fekvő területeken). Ezeket a záradékokat azonban októberben, Calais-ban eltávolították a szerződésből. ALLMAND 1988. 12–20.

⁵⁵ A valóságban Flandria, Anglia, Francia Királyság megint, ahol részt vett II. János temetésén. Utána Közép-Kelet-Európa felé vette az irányt: Krakkóban találkozott IV. Károllyal és Nagy Lajossal. Bár Froissart ír róla, hogy Péter király Prágába ment és IV. Károllyal találkozott, Lajos magyar királyt nem említi. FROISSART I/8. 77–79, 82–85 és az amiens-i kézirat változata 272–273 és 277–279. A *Grandes chroniques*-ban a ciprusi királyhoz kapcsolódó részeket: GCF II/1. 337–339.

⁵⁶ Froissart II. János szándékait illetően megjegyzi: a francia király két okból akarta a hadjáratot, egyrészt, hogy eleget tegyen apja, VI. Fülöp esküjének, másrészt azért, mert a zsoldosok eltávolítására látott lehetőséget a hadjáratban. FROISSART I. 6. 503–504.

⁵⁷ CQPV 128.

⁵⁸ GCF II/2. 27 és az 1367-es évnél FROISSART II/3. 208.

*s'entrefurent diz leurs pensées et leurs aventures, se mistrent ensemble. Et par le conseil de Philippot ilz retournerent à Japhé. Soudainement et sans noise, par ung point du jour, ilz se mistrent en habile et entrèrent en la ville qui de celle partie estoit mal fermée. Les Crestiens entrèrent en la ville et y bouterent le feu et occistrent grant nombre de Sarrasins, car ilz furent soupprins des Crestiens.*⁵⁹

Közismert, hogy I. Lajos eleinte lelkesen támogatta a keresztes hadjárat gondolatát, 1364-ben IV. Károly császárhoz csatlakozva Krakkóban Péter ciprusi királlyal is találkozott.⁶⁰ Ezután a magyar uralkodó élénk levelezést folytatott V. Orbán pápával, fogadta a bizánci császárt, és csak akkor állt el a hadjárat kivitelezésétől, amikor úgy tűnt, terveivel magára maradt.⁶¹ Mivel azonban a Chronique des quatre premiers Valois szerzőjéről alig áll rendelkezésünkre biztos információ, az sem ismert, hogy milyen forrásokból dolgozott és honnan szerezhette értesüléseit. Amíg más jellegű dokumentumok nem igazolják valóságtartalmát, – ha egyáltalán van ilyen – addig a Jaffánál harcoló magyarok történetére írói toposzként kell tekintenünk. A Chronique des quatre premiers Valois tartalmaz ezenkívül egy másik olyan részt is, amely sem Froissart-nál, sem a Grandes chroniques-ban nem jelenik meg, és amely szintén magyar vonatkozású, viszont talán kissé könnyebben értelmezhető. Eszerint V. Orbán 1367-es Rómába való átmeneti visszatérésekor fogadta a magyar királyt és a nápolyi királynőt, akik mindketten nagy hadsereggel érkeztek és a köztük lévő háború eldöntését kérték a pápától:

*„Quant le pape fut venu à Romme, tantost vint apres par devers le Saint Pere l'empeureur de Romme à moult grant nombre de gens d'armes et de nobles hommes. Et aussi vint par devers le Saint Pere le bon roy de Hongrie à grant foison de gens d'armes et d'autre partie la royne de Napples. Pour la cause de leur guerre d'entre le roy de Hongrie et d'elle estoient ilz venus devers le Saint Pere en esperance d'avoir acort.*⁶²

A krónikás azonban sem a háborúskodás okáról, sem a pápa döntéséről nem ír. A történetíró részleges információkkal rendelkezhetett a magyar és a nápolyi udvar között feszülő ellentétéről, amelynek feltehetően nem ismerte sem az eredetét, sem a végkimenetelét. A fenti bekezdés több kérdést is felvet, amelyek megválaszolása akár a Chroniques des quatre premiers Valois pontosabb datálását is elősegíthetné, de a szerzőre vonatkozó tények hiányában sajnos csak találgathatunk. Azonban bármelyik értelmezési lehetőséget is választjuk, a szerző valahol biztosan téved. Ha feltételezzük, hogy a krónikás valóban valamelyik magyar király itáliai útját örökölte meg, akkor elképzelhető, hogy Nagy Lajos korábbi, itáliai hadjáratainak emlékééről van szó, amely hibás dátummal került a Chronique des quatres premiers Valois-ba. Ugyanakkor idézheti a leírás Kis Károly 1380–1381-es itáliai hadjáratát szintén téves időponttal, hiszen ekkor valóban egy Orbán nevű pápa (VI. Orbán) döntött a nápolyi trón sorsáról. Ebben az esetben természetesen a szerző helytelenül címzi magyar királynak a nápolyi uralkodónő ellenfelét. Az ugyanis erősen kétséges, hogy Kis Károly 1385-ös magyarországi megkoronázásáról és rövid uralkodásáról tudhatott volna a szerző. Hozzá kell tennünk azonban, hogy Kis Károly kapcsolata a magyar Anjoukkal ismert volt a korabeli történetírók előtt is: Froissart 1379-nél jegyzi fel, hogy Johanna VII. Kelemtől kér segítséget a „Ma-

⁵⁹ CQPV 189–190. Az alexandriai hadjáratról ld. ATIYA 1975. 11–21. Péter ciprusi királyról EDBURY 1994. 23–39. és 141–168.

⁶⁰ A krakkói találkozó részletes elemzését ld. SROKA 2010. 319–324.

⁶¹ BÁRÁNY 2006. 144–145. és FRAKNÓI 1901. 238–255.

⁶² CQPV 183. A vizsgált krónikák mindegyikének visszatérő motívuma a pápák békebírókként/döntőbírókként való feltüntetése, amelynek legszembetűnőbb példáját a százéves háborúval kapcsolatos békeközvetítési kísérletek adják. Ezek a leírások jól tükrözik a korszak mentalitását, az egyházfői hatalomhoz társított szimbolikus szerepköröket. A pápák „princeps pacis”-ként való fellépéséről ld. OFFENSTADT 2007. 77–82.

gyarországról érkező” Károly ellen.⁶³ Noha a *Chronique des quatre premiers Valois*, mint láttuk, 1367-ben kétségtelenül téved, 1380-tól újra helytállóan tudósít a Nápolyi Királyság ügyeiről, Károly és Anjou Lajos harcairól.⁶⁴

Az egyházszakadás

Az 1378-as év eseményei, a két pápa megválasztása, a fegyveres összecsapások, és az egyházszakadás távolabbi következményei kívül esnek Jean le Bel krónikájának időkeretein, így az utolsó témakör esetében csak Froissart krónikáját, a *Chronique des quatre premiers Valois*-t és a *Grandes chroniques* második könyvét kell figyelembe vennünk.⁶⁵ Bár az egyházszakadás esetében fellelhető néhány visszatérő elem a három műben, a leírások itt is nagyon különböznek egymástól. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a *Grandes chroniques* és a Valois krónika egymás ellenpólusai: az előbbi természetesen a francia monarchia „hivatalos” állásfoglalását tükrözi, míg az utóbbi érezhetően VI. Orbánt támogatta. Ennek megfelelően alkalmazták a szerzők a két tábor által leggyakrabban használt érveket is leírásaikban. A *Grandes chroniques* két állításra koncentrálva igyekszik VII. Kelemen pápaságának érvényességét igazolni. Egyrészt kiemeli, hogy az első konklávé döntése „par force et impression violente” történt.⁶⁶ Másrészt azt a látszatot kelti, hogy a bíborosi kollégium tagjai teljes egyetértésben cselekedtek, együtt fordultak VI. Orbán ellen és vonultak ki Rómából.⁶⁷ VII. Kelemen választása „canoniquement” és szintén egyöntetűen zajlott 1378. szeptember 20-án, Fondi-ban, a döntéssel pedig az Avignonban maradt hat bíboros is egyet értett.⁶⁸ Ezzel szemben a *Chronique des quatre premiers Valois* értelmezésében VI. Orbán választása volt jogszerű, a bíborosok csak azért fordultak szembe az új pápával, mert rendelkezései által veszélyeztetve érezték vagyonukat.⁶⁹ A második konklávéban Amiens bíborosának tulajdonítja a legnagyobb szerepet, aki saját egyházfői ambícióit feladva kiegyezik a „limousin” bíborosokkal és végül Róbert genfi gróf megválasztásával jutnak kompromisszumra. Hasonlóan szembevetendő, hogy a két krónika saját meggyőződése szerint manipulálja a francia obediencia-választásáról és a párizsi gyűlésekről szóló részeket is. A *Grandes chroniques*-ban V. Károly a franciaországi egyháznagyok, teológusok, jogi doktorok és a királyi tanács tagjainak hatására két hónappal a fondii választás után (november 16-án) VII. Kelemen támogatása mellett döntött.⁷⁰ Ugyanakkor a *Chronique des quatre premiers Valois* szerzője azt állítja, hogy a párizsi egyetem képviselői és a klerikusok VI. Orbánt tartották legitim pápának, de a király és főpapok az elpártolt bíborosokkal értettek egyet. V. Károlyt VII. Kelemennel való rokonsága, a főpapokat pedig az anyagi javaik

⁶³ „...Entrues que pappes Clemens se tenoit à Fondes, la roïne de Napples le vint veoir de bon corage, et se mist li et le sien en son obéissance, et le volt bien tenir à pappe. Geste roïne avoit eu en pourpos un grant temps que li roiaulme de Sesille, dont elle estoit dame et roïne, et la [conté] de Prouvence, qui dou roiaulme dependoit, elle [remettrait] en le main dou pappe pour faire ent sa pure volenté et donner et ahireter un haut prince, quelqu'il fust, dou roiaulme de France qui poissance eust de obstenir encontre ceuls que elle haioit à mort, qui descendoient dou roiaulme de Honguerie, messire Charles de la Pais...” Johanna arról is beszámol a pápának, hogy első férje András fiatalon elhunyt, s ez megharagította András bátyját, Lajos magyar királyt, aki hadjáratot indított Nápoly ellen. FROISSART II/1. 150–152.

⁶⁴ A roueni krónika magyarázata szerint Johanna közvetlenül Anjou Lajoshoz fordult segítségért. Lajos 1382-es VII. Kelemen által történt megkoronázásáról, valamint a VI. Orbán és Károly között kialakult ellentétéről egyaránt beszámol. CQPV 304. és 313.

⁶⁵ A *Grandes chroniques* szóban forgó kötete hosszasan tárgyalja IV. Károly párizsi látogatását, csak ezután tér rá az egyházi ügyek bemutatására. GCF II/2. 196–283.

⁶⁶ GCF II/2. 319–322.

⁶⁷ „Touz ensemble, Italiens et Oultremountains.” GCF II/2. 322–323. Valójában a bíborosok nem együtt hagyták el Rómát, hanem 1378 májusa és júniusa között fokozatosan vonultak vissza nyári tartózkodási helyükre, Anagni-ba. ROLLO-KOSTER 2009. 9–13.

⁶⁸ „Sans debat, difficulté ou contradiction aucun.” GCF II/2. 342–344.

⁶⁹ CQPV 268–272.

⁷⁰ GCF II/2. 344–346.

megőrzése motiválta.⁷¹ A krónikás valójában éles kritikát gyakorol, hiszen szerinte a keresztény világ előkelőségei – királyok, hercegek, bárók – a francia király kivételével mind VI. Orbánt ismerték el, és csak fokozza az ellenérzést azzal, hogy V. Károly halálánál feljegyzzi: a nép mélyen bánta, hogy a király az ellenpápát támogatta.⁷²

Az előző két krónikától teljesen eltérő módon közelíti meg az egyházszakadás kérdését Jean Froissart.⁷³ A konfliktus eredetével, kiváltó okaival alig foglalkozik,⁷⁴ s valószínűleg éppen ez az érdektelenség teszi elfogulatlaná.⁷⁵ Így néhány esetben Froissart leírása közelíti meg leginkább a valóságot: a bíborosok magatartásának bemutatása is helytálló (t.i. az „elégedetlenek” nem térnek vissza Rómába a nyár elmúltával), valamint az általa számon tartott európai uralkodókat is a valóságnak megfelelő *obedienciába* sorolja.⁷⁶ Közismert, hogy Froissart a lovagi életmód és erények nagy csodálója volt, ebből fakadóan az egyházszakadás tekintetében is a fegyveres következmények keltették fel leginkább írói érdeklődését. Részletes beszámolót ad például a VII. Kelemen szolgálatában álló breton és a VI. Orbán által felfogadott lombard és német zsoldosok összecsapásairól Rómában és a város környékén, az Angyalvár ostromát is beleértve. A nápolyi trón öröklésének kérdése és Anjou Lajos hadjáratai szintén nagy szerepet kaptak a krónikában.⁷⁷

Froissart-tal kapcsolatban azonban érdemes szem előtt tartanunk, hogy bár szerzőként nagyra értékelte a történeti hűséget és törekedett az objektivitásra, helyenként minden valóság alapot nélkülöző „regényes” epizódokkal színesítette művét. Ilyeneket az egyházszakadás kapcsán is felfedezhetünk. 1371-ben például Anjou hercege Avignonba siet, hogy lebeszélje XI. Gergelyt a Rómába való visszatérésről, és itt a krónikás gyakorlatilag a későbbi eseményeket vetíti előre a herceg figyelmeztetésével.⁷⁸ Az V. Orbánnak nevezett pápa fehér számár-
ra ültetése és római körútja, akárcsak a felbőszült római nép fenyegetőzése és betörése a konklávéba egyedülálló motívumai Froissart krónikájának.⁷⁹ Bár e leírások nagyrészt nélkülözik a valós alapot, kultúrtörténeti és irodalmi értéküket nem tagadhatjuk el.

⁷¹ CQPV 268–272. Amint láthattuk, a roueni krónikás nem minden esetben rendelkezett valósághű és pontos adatokkal, ebben az esetben viszont figyelemre méltó az informáltsága: V. Károly és VII. Kelemen leszármazását VII. Lajos királyig visszavezetve kiderül, hogy tizenhated-fokú unokatestvérek voltak. VALOIS 1896. 109.

⁷² CQPV 287–288.

⁷³ Az egyházszakadás időszaka az SHF kiadásában megjelent kilencedik kötet, már a második könyv, itt kevesebb az eltérés a fennmaradt változatok között.

⁷⁴ A Froissart által az egyházszakadásra adott magyarázat megtalálja az arany középutat: a bíborosok úgy gondolták, hogy a pápa sem nekik sem az egyháznak nem volt hasznára; VI. Orbán pedig túl elbizakodottan viselkedett. FROISSART II/1. 143–145.

⁷⁵ Froissart esetében a fogalmazás módjából következtethetünk arra, hogy melyik pápát fogadta el: „*Urbain qui se nommoit pape*” FROISSART II/1. 157.

⁷⁶ A francia király mellett Skócia és Nápoly uralkodóit, a milánói „urakat” és a spanyol királyt teszi VII. Kelemen *obedienciájába*. Nem lehet tudni, hogy melyik spanyol királyra gondolt, de Kasztília és Aragónia tényleg az avignoni vonalat támogatta, de Navarra semleges volt. VI. Orbán támogatóiként említi IV. Károly császárt és Lajost, Flandria grófját. FROISSART II/1. 146–147 A flandriai grófságot II. Fülöp burgundiai herceg (1384-től Flandria grófja) 1390-ben vonta ki a római *obedienciából*, annak ellenére, hogy a lakosság nagyobb része Orbán-párti volt. ROLLO-KOSTER 2009. 114–115.

⁷⁷ A római harcokat ld. FROISSART II/1. 143–158., az Anjou hercegének itáliai hadjáratairól pedig FROISSART II/1. 288, FROISSART II/2. 156–157., 170–173., 351–352., stb.

⁷⁸ A herceg a pápa orvosaira hivatkozik, akik nem javasolják az utazást az egyházfő egészségi állapota miatt. Hozzáteszi, hogy ha XI. Gergely Rómában hal meg, nagy zavart fog okozni az egyházban, mivel a római nép ráerőlteti majd akaratát a bíborosokra: „*par vostre fait porra cheoir l'Eglise en grant tribulacion; car, se vous morez par dedela che qu'il est bien apparant, si comme vos maistres phisiciens le me dient, li Rommain qui sont merueilleux et traître, seront maistres [et seigneurs] de tous les cardinaulz et feront pape de force à leur séance...*” FROISSART II/1. 48–50.

⁷⁹ „...*nous vous ferons les testes plus rouges que vostre capel ne soient...*” – fenyegetőznek a római nép tagjai. Tekintve, hogy a bíborosok nem akarnak mártírhálált halni, megadják a népnek az itáliai pápát. FROISSART II/1. 51–53.

Összegzés

A fent leírtak alapján megállapíthatjuk, hogy a három, Magyar Királyságot is érintő témakörrel (XXII. János és IV. Lajos konfliktusa, keresztes hadjáratok, egyházszakadás) a Grandes chroniques de France adta a leghelytállóbb információkat. Ezzel szemben a legtöbb olyan részletet, amely a középkori Magyar Királyság történetéhez közvetlenül kapcsolódik, de a magyar történetírás számára újdonságként szolgálhat, a Chronique de quatre premiers Valois tartalmazta. A Froissart-krónika olvasatai közül római olvasat esetenként jelentős eltérést mutatott, kritikusabb álláspontot képviselt mind a pápasággal, mind a Francia Királysággal szemben.

BIBLIOGRÁFIA

- Anonymi Leobiensis Anonymi Leobiensis Chronicon. Liber quintus. In: *Austriacarum veteres ac genuini quotquot ex Austriae vicinarumque provinciarum bibliothecis et tabulariis, decumano labore perlustratis...* Ed.: Hieronymus PEZ. Bécs, 1743. 913–940.
- AINSWORTH 2006. AINSWORTH, Peter: *Conscience littéraire de l'histoire, consciences littéraires de l'espace. In: Histoire de la France littéraire I. Naissances, Renaissance (Moyen Âge-XVIe siècle)*. Éd.: LESTRINGANT, Frank–MICHEL ZINK. Paris, 2006. 349–444.
- ALLMAND 1988. ALLMAND, Christopher T.: *The Hundred-years War. England and France at War, c. 1300 – c. 1450*. Cambridge, 1988.
- Annales mattseenses Annales Mattseenses. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores in folio (SS) IX*. Ed.: Georg Heinrich PERZ. Hamburg, 1851. 823–837.
- Anonymi narratio Anonymi narratio de praelio Fridericum Pulchrum inter et Ludovicum Bavarum habito. In: *Austriacarum veteres ac genuini quotquot ex Austriae vicinarumque provinciarum bibliothecis et tabulariis, decumano labore perlustratis...* Ed.: Hieronymus PEZ. Bécs, 1743. 1000–1003.
- ATTYA 1975. ATTYA, Aziz S.: The Crusade in the Fourteenth Century. In: *A History of the Crusades III. The Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Ed.: HAZARD, Harry W. Wisconsin, 1975. 3–26
- BÁRÁNY 2006. BÁRÁNY Attila: Magyarország és a kései keresztes hadjáratok. In: *Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik*. Szerk.: LASZLOVSKY József–MAJOROSSY Judit–ZSENGELLÉR József. Gödöllő, 2006. 139–165.
- BECKER 2002. BECKER, Hans-Jürgen: Kaisertum Ludwigs des Bayern. In: *Kaiser Ludwig der Bayer. Konflikte, Weichenstellungen und Wahrnehmung seiner Herrschaft*. Hgs.: NEHLSSEN, Hermann–HERMANN, Hans-Georg. München, 2002. 119–138.
- Chronicon Claustro-neuburgense Chronicon Claustro-neuburgense. In: *Austriacarum veteres ac genuini quotquot ex Austriae vicinarumque provinciarum bibliothecis et tabulariis, decumano labore perlustratis...* Ed.: Hieronymus PEZ. Bécs, 1743. 433–492.
- Continuatio canonicorum Sancti Rudberti. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores in folio (SS) IX*. Ed.: Georg Heinrich PERZ. Hamburg, 1851. 819–823.
- CHAREYRON 1996. CHAREYRON, Nicole: *Jean le Bel: le Maître de Froissart, grand imagier de la guerre de Cent ans*. Bruxelles, 1996.
- Chronique latine Chronique latine de Guillaume de Nangis, de 1113 à 1300, avec les continuations de cette chronique, de 1300 à 1368. 2 vols. Éd.: RENOARD, Jean. Paris, 1843.
- CJB 1-2 Chronique de Jean le Bel. 2 vols. Éd.: VIARD, Jules–DÉPREZ, Eugène. Paris, 1904–1905.
- CQPV Chronique des quatre premiers Valois (1327–1393). Éd.: LUCE, Siméon. Paris, 1862.

- CSÁKÓ 2013. CSÁKÓ Judit: Az Árpád-kori magyarság ábrázolása a francia területen keletkezett elbeszélő forrásokban. In: *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*. Szerk.: GYÖRKÖS Attila–KISS Gergely. Debrecen, 2013. 73–94.
- CSERNUS 1999. CSERNUS Sándor: *A francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század)*. Budapest, 1999.
- CSUKOVITS 2013. CSUKOVITS Enikő: *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban*. Akadémiai doktori értekezés. Vác–Budapest, 2013.
- EDBURY 1994. EDBURY, Peter: *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191–1374*. Cambridge, 1994.
- ERBEN 1917. ERBEN, Wilhelm: Die Berichte der erzählenden Quellen über den Schlacht bei Mühlendorf. *Archiv für österreichische Geschichte* 105. (1917) 229–516.
- FAVIER 1980. FAVIER, Jean: *La guerre de Cent Ans*. Paris, 1980.
- FAVIER 2006. FAVIER, Jean: *Les papes d'Avignon*. Paris, 2006.
- FRAKNÓI 1901. FRAKNÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal*. 1. kötet 1000–1417. Budapest, 1901.
- FROISSART I. 1–8. *Chroniques de Jean Froissart*. Premier livre, tomes I–VIII. Éd.: Siméon LUCE. Paris, 1869–1888.
- FROISSART II. 1–3. *Chroniques de Jean Froissart*. Deuxième livre, tomes I–III. Éd.: Gaston RAYNAUD. Paris, 1894–1899.
- GCF I. *Les grandes chroniques de France. Tome 9e: Charles IV le Bel et Philipp VI de Valois*. Éd.: Jules VIARD. Paris, 1937.
- GFC II. 1–3. *Les grandes chroniques de France: Chronique des règnes de Jean II et Charles V*. I–III. Éd.: Roland DELACHENAL. Paris, 1910–1920.
- HOUSLEY 1982. HOUSLEY, NORMAN: *The Italian Crusades. The Papal-Angevin Alliance and the Crusades Against Christian Lay Powers, 1254–1343*. Oxford, 1982.
- HOUSLEY 1982a. HOUSLEY, Norman: The Mercenary Companies, the Papacy and the Crusades, 1356–1378. *Traditio* 38. (1982) 253–280.
- KRISTÓ 1988. KRISTÓ Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, 1988.
- LEOPOLD 2000. LEOPOLD, Antony: *How to recover the Holy Land: The Crusade Proposals of the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*. Ashgate, 2000.
- LSC II. *Lettres secrètes et curiales du pape XXII (1316–1334) relatives à la France extraites des registres du Vatican*, tome II. Éd.: COULON, Auguste. Paris, 1906.
- MIETHKE 1998. MIETHKE, Jürgen: Wirkungen politischer Theorie auf die Praxis der Politik im Römischen Reich des 14. Jahrhunderts. Gelehrte Politikberatung am Hofe Ludwigs des Bayern. In: *Political Thought and the Realities of Power in the Middle Ages. Politisches Denken und die Wirklichkeit der Macht im Mittelalter*. Hgs.: CANNING, Joseph–OEXLE, Otto Gerhard. Göttingen, 1998. 173–210.
- MOLLAT 1912. MOLLAT, Guillaume: *Les Papes d'Avignon (1305–1378)*. Paris, 1912.
- OFFENSTADT 2007. OFFENSTADT, Nicolas: *Faire la paix au Moyen Âge: discours et gestes de paix pendant la guerre de Cent Ans*. Paris, 2007.
- PÓR 1888. PÓR Antal: Köcski Sándor. *Századok* XXII. (1888) 787–799.
- PÓR 1892. PÓR Antal: Nagy Lajos magyar király viszonya Giannino di Guicco francia trónkövetelőhöz. Budapest, 1892.
- ROLLO-KOSTER 2009. ROLLO-KOSTER, Joëlle: Civil Violence and the Initiation of the Schism. In: *A Companion to the Great Western Schism (1378–1417)*. Ed.: ROLLO-KOSTER, Joëlle–IZBICKI, Thomas M. Leiden, 2009. 9–66.
- SROKA 2010. SROKA, Stanisław A.: Congress of Monarchs in Cracow in 1364. In: *La diplomatie des états Angevins aux XIIIe et XIVe siècle*. Éd.: KORDÉ Zoltán–PETROVICS István. Róma–Szeged, 2010. 319–324.
- THOMAS 1993. THOMAS, Heinz: *Ludwig der Bayer (1282–1347). Kaiser und Ketzer*. Regensburg, 1993.
- VIARD 1936. VIARD, Jules: Les projets de croisade de Philippe VI de Valois. *Bibliothèque de l'école des chartes* 97. (1936) 305–316.
- VMH. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia...* I. 1262–1352. Ed. THEINER, Augustin. Romae, 1859.

VU

LÖHNER, Franz: Vatikanische Urkunden zur Geschichte Kaiser Ludwig des Bayer. *Archivalischen Zeitschrift* 5. (1880). 236–273.

VIKTRING

Iohannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi* (SS rer. Ger.) 36, 1–2. Ed.: SCHNEIDER, Fedor. Hamburg–Lipcse, 1909.

The Avignon Papacy in the 14th-century French Chronicles

I am doing my PhD research on the relationship of Charles I of Hungary (1301–1342) with the papacy and I consider it very important to analyse both the diplomatic and the narrative sources. In this paper I would like to present the conclusions of an examination that I have carried out on 14th-century chronicles written in French language. As there have been several researches on the information of medieval Hungary recorded by contemporary French narrative sources, I applied a different approach. I focused my examination on the role of the Avignon papacy in the descriptions, because the participation of the popes in European diplomacy attracted the attention of chroniclers. The corpus of my examination was constituted by the most important 14th-century chronicles, namely the chronicles of *Jean le Bel* and *Jean Froissart*, *Les grandes chroniques de France* and the *Chronique des quatre premiers Valois*. I intended to answer question such as how different the descriptions are, whether there are any recurrent elements or motifs and which chronicler imparts the most reliable information. In the course of the analysis, I identified three historical events that were both informatively detailed in the chronicles and could have a significant influence on Hungarian history: the conflict of Louis IV with pope John XXII, the 14th-century crusade plans and the outbreak of the Great Western Schism. In the present paper, I summarize and analyse the information of the chronicles related to these three topics.

Oklevelek és pecsétek

Vizsgálati szempont egy 15. századi arisztokrata működéséhez – Perényi János tárnokmester pecsétjei*

Perényi János életpályájával 2009-től foglalkozom. Az azóta eltelt időben megjelent tanulmányaimban életpályája vázlatát, a királyi hatalomhoz és a hatalmasokhoz fűződő viszonyát, valamint az országtanácsban belül elfoglalt helyzetét, és politikai pályafutásának kezdetét taglaltam.¹ A jelenleg megjelenés alatt álló írásaiban családjának birtoklástörténetét, rezidencia használatát vizsgáltam.² Ezek a vonatkozó szakirodalom megállapításain kívül nagyrészt a már kiadott okleveles anyagon és saját gyűjtésű forrásokon alapulnak. Jelen dolgozatomban külföldön töltött tanulmányaim, és szakmai gyakorlataim során végzett anyaggyűjtő munkám eredményeimet kívánom összegezni.³ Az MNL OL DL és a felső-magyarországi tárnoki és szabad királyi városok levéltári anyaga alapján összegyűjtöttem a Perényi János által kiadott, vagy megerősített iratokat.⁴ A kiindulási alapot az MNL OL DL–DF adatbázisa szolgálta.⁵ Mivel elsősorban az iratokon fellelhető pecsétek érdekeltek, ezért a külföldön őrzött oklevelek és levelek eredetiben való megtekintése nélkülözhetetlen volt. Ezekről színes fotómásolatokat készítettem.

Az elvégzett kutatómunka eredményeként létrehoztam egy adatbázist, mely a Perényi János élete során maga által kiadott, vagy megerősített iratokat, és a rajtuk lévő pecséteket tartalmazza. Ezeket egy összegző táblázatban dolgozatomban végén mellékletben közlöm is.⁶ Nem lehetett volna teljes a munka, ha az 1439 és 1457 között kiadott sokpecsétetes okleveleket nem lajstromoztam volna. A 65 iratot magába foglaló adatbázis építéséről, és a belőle levont első következtetésekről publikált írásaim hamarosan a nagyközönség számára is olvasható lesz.⁷

A fentebb ismertetett forrásbázis és megelőző kutatás alapján tanulmányomban arra keresem a választ, hogy Perényi pecséthasználata tükrözte-e az országos politikához fűződő viszonyát, abban betöltött szerepét, pártállását. Mindehhez a középkori bírói hivatalok működéséről, pecséthasználatáról született szakirodalmi munkák, már megjelent itineráriumok és politikatörténeti értekezések eredményeit is felhasználom.

A tárnokmesteri pecséthasználatról

A tárnokmesteri hivatalról, vagy a tárnoki székről készült munkákban nem elemzik a tárnokmesteri pecséthasználatot.⁸ Szentpétery Imre művében a tárnoki hivatal oklevéladó működésének tárgyalása során a megerősítő pecsétekre nem tér ki.⁹ Kumorovitz L. Bernát átfogó pecsétani munkája sem tárgyalja kimerítőbben a kérdéskört.¹⁰ Pecsétmutatók, közlések alap-

*A szerző az MTA–DE Lendület Magyarország a Középkori Európában Kutatócsoport tagja. A tanulmány elkészítését támogatta a Debreceni Egyetem belső kutatási pályázata.

¹ NOVÁK 2011.; NOVÁK 2012.; NOVÁK 2013.; NOVÁK 2014.

² NOVÁK BIRTOKLÁSTÖRTÉNET; NOVÁK REZIDENCIA.

³ Prešovská Univerzita Filozofická Fakulta Inštitút histórie 2011/2012. Prešov, Szlovákia. Erasmus LLP; Archiv mesta Košice 2013. márc. 1.–aug. 31. Košice, Szlovákia. Campus Hungary szakmai gyakorlat.

⁴ ŠAP PP; ŠAP PB; ŠAB PT; AMK; AHMB.

⁵ MNL OL DL–DF.

⁶ L. melléklet. A továbbiakban az említett oklevelekre a táblázat sorszámaival hivatkozom.

⁷ NOVÁK SOKPECSÉTES; NOVÁK SEALS.

⁸ BORECZKY 1904.; SZENTPÉTERY IFJ. 1934.

⁹ SZENTPÉTERY 1995. 226–227.

¹⁰ KUMOROVITZ 1993.

ján sem vonható le helytálló és egyértelmű következtetés.¹¹ A pecsétani kutatások paragon hagyták ezt a területet. Egyrészt a tárnokmesteri hivatal oklevéladásának gyakorisága fél úton helyezhető el más bírói hivatalok és az udvari méltóságviselők között – mint ahogy azt alább bővebben kifejezem.¹² Másrészt a tárnokmesteri levelek zöme, és velük együtt a pecsétek is nem a MNL OL DL anyagában találhatók, hanem olyan városi levéltárakban vannak, melyeket az első világháború után elcsatoltak. Ettől kezdve ezek az anyagok online csak fekete-fehér mikrofilmen kutathatók, melyeken a pecsétek nem láthatók.¹³ Általános, nagyobb korokat átfogó következtetések levonására így még várnunk kell. Jelen munkámban sem kívánom pótolni ezt a hiányosságot, hiszen a rendelkezésemre álló források nem elegendők. Ezért a már ismert pecsétani munkák alapján vagyok kénytelen meghatározni a tárnokmesteri pecséthasználat körvonalait.

A középkori magyar írásbeliség fejlődésével arányosan nőtt az oklevélkiadó testületek száma.¹⁴ Az udvari kúriák számára mindig mintát jelentett a királyi pecséthasználat. Az oklevéladás sokrétűsége a kancelláriával rendelkező fórumok a 15. század elejére bevezették a kisebb pecsétet, majd a középpecsétet, a szakirodalom szerint még nem királyi ellenpecsétekről is van tudomásunk.¹⁵ Az országbírói kúria terheltsége már a 14. század első harmadában több pecsét használatát követelte meg. Azt megelőzően csupán az országbírói nagypecsét és az országbíró gyűrűspecséje volt használatban, de feltételezhetően már 1328-tól, de 1331-től biztosan volt országbírói kispecsét is. A kúriai eljárás során használtak alországbírói és országbírói ítélőmesteri pecsétet is. Az imént felsorolt öt különböző pecsétet hozzá kell adnunk a bírságszedők saját pecsétjét is.¹⁶ Az országbírói hivatal pecséthasználatát a Zsigmond-korban sem mutatott egyszerűbb működést. A nagyobb iratszám az országbírói pecséthasználat elemzését megkönnyíti. A kutató számára lehetőség nyílik arra, hogy nagy biztonsággal meghatározza, melyik pecsétet milyen iratra, ki és hol nyomhatta.¹⁷

A tárnokmester feladatköre az Anjouk alatt vált el a királyi kincstartói feladatokról, és a történettudományi vizsgálatok alapján 1405-re a városi polgárság feljebbviteli bíróságává vált az általa vezetett hivatal.¹⁸ Ezt követően nem sokkal kivált a királyi udvartól és Buda városában működött.¹⁹ 1456-ben került kiadásra az a tárnoki statútum, mely alapján a tárnoki ítélőszék eljárási szokásjogát írásban rögzítették.²⁰ A tárnoki hivatal és az ítélőszék tehát csak a városi polgárság számára biztosított jogi színteret. A népesség és társadalomtörténeti kutatások kimutatták, hogy a városi polgárság száma elenyésző volt a nemességhez képest valamint egyfajta elzárkózottsággal viseltettek a városi polgárok mind az országos politikától, mind a nemességgel való viszálykodástól.²¹ Ebből következőleg, a tárnokmesteri hivatal megalakulásától számítva Mátyás király uralkodásáig az országbírói, vagy a nádori ügyek számához képest elenyésző számú eljárást folytatott a tárnokmester. Rozgonyi János tárnokmester (1434-1438) hivatali ideje alatt például csak 12 db levelet adott ki, míg Bátori István országbíró

¹¹ Régebbi kiadványok: WAGNER 1778. 129–134.; PRAY. Mutatók: CZOBOR 1872.; CSÁNKI. Közlések: HEGEDŰS 2000.; KUMOROVITZ 1993. 136–146.; SUNKÓ. Kiállítás katalógusok: MŰVÉSZET ZSIGMOND; MŰVÉSZET LAJOS; BÁNDI 1991.; BÁNDI 1993.

¹² Ez a probléma az archontológiai vizsgálatok során is felvetődik. FÜGEDI 1970. 19.

¹³ Rozgonyi János tárnokmestertől az MNL OL DL–DF adatbázis alapján egy olyan levél sem maradt fenn, melyet az OL őriz.

¹⁴ SZENTPÉTERY 1995. 213.

¹⁵ KUMOROVITZ 1993. 76.

¹⁶ BERTÉNYI 1976. 216–218.

¹⁷ Az országbírói pecséthasználatra az irodalmat és egy vizsgálati példát I. C. TÓTH 2010.

¹⁸ BORECZKY 1904.

¹⁹ SZENTPÉTERY 1995. 226.

²⁰ SZENTPÉTERY IFJ. 1934. 549.

²¹ SZENTPÉTERY IFJ. 1934. 536. Vö. KUBINYI 1979.

(1435-1440) nevéhez ugyanebben az időszakban több mint 400 oklevél köthető.²² A tárnoki hivatal esetében tehát nem beszélhetünk tömeges oklevéladásról.

A tárnokmester által kiadott iratok zömét a tárnoki városoknak címzett *missilis* levelek tették ki. A tárnoki ítélőszék összehívása a 15. század elejétől kezdve egyre sűrűbben történt meg. A meghívó levelek kiküldését vagy királyi, kormányzói, vagy polgári kérésre a tárnokmester küldte ki.²³ Ezek a tárnokmester pecsétjével kerültek lezárásra. A tárnoki ítélőszéken hozott döntéseket privilégialis formában kiállított ítéletlevelekben rögzítették.²⁴ A formai követelményeknek megfelelően ezeket függőpecséttel látták el. Az ítéletleveleket ifj. Szentpétery Imre kutatásai alapján jórészt a tárnokmester maga adta ki.²⁵ Ezért nem jellemző erre a hivatalra, mint a nádori, vagy az országbírói hivatalra, hogy az altárnokmester saját pecsétjével, vagy a tárnokmester által otthagyott pecséttel hitelesítsen. Más nyílt parancsokat is adott ki a tárnokmester saját nevében, általában a polgárok kérésére. A tárnokmester ezekben arra figyelmeztet, hogy a városok fölött csak a király és ő ítélkezhet.²⁶ A tárnoki jogkörben kiadott leveleket tehát csak a tárnokmester adhatta ki, így anélkül hogy téves megállapításra jutnánk kijelenthetjük, hogy a tárnokmesteri hivatal működése nem kívánta meg a különböző pecsétek használatát a bírói eljárások során.

A tárnokmester ugyanakkor azon kívül, hogy tisztségviselő, általában nagybirtokos is. Ezért gyakran magánügyekben is ad ki levelet. Ezeknek a nagy része nyugta, *missilis*, melynek a jogi közhitelősége másodlagos. A magánügyben kiadott, jogi következményt maga után vonó, saját nevében kiadott oklevél azonban a saját, csak kizárólag a személyhez kötött pecséttel ellátva ritkán autentikus. Ezért igyekeztek azt egy hiteleshellyel átíratni, és közhitelű pecséttel megerősíteni.²⁷ Tisztség betöltőinek tárnokmesteri körirat nélküli pecsétjei közül keveset ismerünk.²⁸ Nem került elő olyan pecsét sem, mely egyértelműen csak Perényi János személyéhez, és nem hivatalához köthető, amit egyidejűleg használt volna tárnokmesteri pecsétjével. Természetesen nem jelenthetjük ki, hogy ilyen nem is létezett. Annak nem létét azonban magánügyben kiadott oklevelei bizonyítják, hiszen azokon is tárnokmesteri pecsétjei szerepelnek. Vagyis magán és hivatali pecsétje között nem tudunk, nem kell különbséget tennünk. Ezt az állítást erősíti meg az a tény is, hogy sokpecsétes okleveleken is a hivatali ügyben, vagy magánügyben kiadott iratokon lévő pecséteket használja Perényi. Szemben például Garai László nádorral, Pálóczi László országbíróval, és Újlaki Miklós macsósi bánnal.²⁹

Pecsétváltásokról általában

Kumorovitz L. Bernát szfragisztikai adatgyűjtése és az ő munkáját folytató kutatók tevékenységéből van tudomásunk, hogy a középkorban általában, és a Magyar Királyság területén is egy adott személy mikor készítetett új pecsétet saját maga számára. Királyaink kettős-pecsétjének történetéből egy bizonyíthatóan megtörtént lopási esetről van tudomásunk, nevezetesen I. Lajos első kettős-pecsétjének tipáriumát 1363-ban boszniai hadjárata során ellopták a kancellár sátrából, ezért új pecsétet vésetett. A visszaélések elkerülése véget, az összes olyan privilégiumot bekérte a kancelláriába, melyet az első pecséttel adtak ki, és egy meg-

²² Az MNL OL DL–DF adatbázis alapján.

²³ SZENTPÉTERY IFJ. 1934. 517.

²⁴ SZENTPÉTERY 1995. 227.

²⁵ Tárnoki ítélőszéket az altárnokmester a 15. század első felében még ritkán tartott, ebben az esetben saját neve alatt adott ki ítéletlevelet. SZENTPÉTERY IFJ. 1934. 528. A tárnokmesteri hivatal önálló kancelláriával nem rendelkezett, így a tárnokmester saját pecsétjével erősítette meg okleveleit. SZENTPÉTERY IFJ. 1934. 530.

²⁶ SZENTPÉTERY 1995. 141.

²⁷ SZENTPÉTERY 1995. 242.

²⁸ Kusalyi Jakch György tárnokmesternek „hivatali” pecsétjét közli: EMÓDI 1996. 60. „Magánpecsétjét”: HEGEDŰS 2000. 112.

²⁹ NOVÁK SEALS.

erősítő záradék kíséretében az új kettőspeccsétet is ráfüggesztették.³⁰ Lopáson kívül a peccsét-nyomó elvesztése sérülése okán is vésethettek új peccsétet a testületek, vagy személyek.³¹ Ebben az esetben az új peccsét vált autentikussá, és a régít nem fogadták el.³² A királyi peccsét-használatban akkor fordult elő új peccsét készítése, ha az uralkodó új címet, titulust vett fel. A legjobb példa erre Zsigmond király, aki három kettőspeccsétet és hat titkospeccsétet használt uralkodása során gyűrűs és középpeccsétjei mellett. Az újabb titkospeccséték elkészítésére a cseh választófejedelemi cím, a német királyi, cseh királyi, német-római császári korona elnyerése szolgáltatott okot.³³ Az írásbeliséghez hasonlóan a világi urak peccsét-használata is követte a királyi udvar mintáját.³⁴ Vagyis, ha egy világi előkelő új tisztséget, vagy címet nyert el az uralkodótól, akkor ezt igyekezett a peccsétjében is kifejezni.³⁵

Perényi János ismert peccsétjei

Perényi élete során legkevesebb 64 dokumentumot adott ki saját jogon, vagy az országnagyokkal együtt. Ezen kívül peccsétjével erősített meg további 3 oklevelet,³⁶ és peccsét nélkül eskütarásként szerepelt további 2 szerződésben.³⁷ A peccsétjével ellátott dokumentumok közül 55 maradt fenn mára eredetiben. Azonosítható peccsét, töredék, vagy lenyomat ezek közül csak 33 darabon látható. Köztük találunk magán, hivatali okleveleket, missilis leveleket, valamint sokpeccsétes szerződéseket, egyezményeket, leveleket. A vizsgálat alapján megállapítható, hogy Perényi János legkevesebb négy peccsétet használt élete során. 1. peccsétjét leszámítva mindegyik lenyomat feltűnik missilis levélben, nyugtán, megállapodáson és sokpeccsétes oklevélben egyaránt.³⁸ A peccséték használata nem különíthető el keltezési helyek szerint sem. Olybá tűnik, hogy peccsét-használati módszerére az időrenden kívül más magyarázat nem található. A peccséték feltűnésének biztos időszakai a következőképpen alakultak:

1. peccsét³⁹ – Perényi János körirattal: 1424. jan. 31.
2. peccsét⁴⁰ – Perényi János körirattal: 1436. júl. 18. és 1440. jún. 29-től 1443. febr. 2-ig.
3. peccsét⁴¹ – Perényi János tárnokmester körirattal: 1439. márc. 15., 1446. dec. 30-tól 1451. ápr. 20-ig, és 1456. márc. 19-től 1458. febr. 28-ig.
4. peccsét⁴² – Perényi János tárnokmester körirattal: 1452. márc. 5-től 1454. szept. 24-ig.

Első peccsétjét 1424-ből ismerjük,⁴³ a levelet Perényi Imre fia Jánusként adja ki, és egyben ez az első ismert általa kiadott irat. Feltehetőleg édesapja, Perényi Imre titkos kancellár⁴⁴ (1405-1418), nagybátyja Perényi Miklós szörényi bán⁴⁵ (1390-1391), és unokatestvére

³⁰ BERTÉNYI 2006. 249.

³¹ Egri káptalan kisebb peccsétjét II. Ulászló 1511-ben az elhasználódás következtében megújította. SOLYMOSI 2010. 395.

³² Az egri káptalan levelesítése után Mátyás király visszaadta a peccsétnyomót, de módosítva. SOLYMOSI 2010. 393.

³³ KUMOROVITZ 1937.; MŰVÉSZET ZSIGMOND 13–26. Újabb: KÖRMENDI 2014.

³⁴ KUMOROVITZ 1993. 59.; KÖRMENDI 2009. 392.

³⁵ Például Hunyadi János, vagy Pálóczi László és Garai László. Vö. NOVÁK SEALS.

³⁶ T. 8. 9. és 14.

³⁷ T. 13. és 37.

³⁸ T. 2. peccsét: magánügy: 3. sokpeccsétes: 8. és levél: 2.; 3. peccsét: magánügy: 21. és sokpeccsétes 65. levél: 20. ítéletlevél: 4.; 4. peccsét: sokpeccsétes: 35. levél: 36. ítéletlevél: 40.

³⁹ Ép lenyomat: 1424. jan. 31. MNL OL DL 11 470.

⁴⁰ Ép lenyomat: 1436. júl. 18. MNL OL DL 12 937.

⁴¹ Ép lenyomat: 1451. ápr. 20. MNL OL DL 70 241.

⁴² Ép lenyomat: 1452. szept. 20. MNL OL DL 70 900. L. még NOVÁK SEALS.

⁴³ T. 1.

⁴⁴ MNL OL DL 75 406.

⁴⁵ MNL OL DL 8837.

Perényi Miklós lovászmester⁴⁶ (1420-1428) pecsétje nyomán vésette pecsétjét.⁴⁷ Imre titkos kancellár 1418-as, unokatestvére Miklós lovászmester 1428-as halálát követően János váltta Perényi család terebesi ágának legidősebb férfitagjává.⁴⁸ Testvére 1437-es halálával⁴⁹ az egyetlen nagykorú férfi lett, így már gyakrabban találkozunk vele a forrásokban. 1431-ben nyerte el az asztalnokmesteri méltóságot, melyhez társul 1435-től zempléni ispáni tisztsége.⁵⁰ Elképzelhető, hogy új tisztségeinek megszerzése okán vésette 2. pecsétjét, melynek első fennmaradt példánya 1436. július 18-ról ismert.⁵¹ Ezeken a véseteken csak a neve szerepel,⁵² tekinthetnénk magánpecsétjének is, de – mint később látni fogjuk – tárnokmesteri pecsétjeit is használja sokpecsétetes okleveleken és magánjellegű iratokon. Zsigmond király halálát követően, Albert király tanácsában tárnokmesterként kapott helyett, méltóságsorban 1438. szeptember 8-án már így említik.⁵³ 3. pecsétjét ekkor készíthette, mely már tárnokmesteri körirattal rendelkezik. 1439. március 15-én első ránk maradt tárnoki ítéletlevelét ezzel erősíti meg.⁵⁴

A képlet eddig egyszerűnek tűnik. Bárói család sarjaként, majd nagybirtokosként és udvari méltóságviselőként szüksége volt pecsétre. 1. pecsétjének későbbi sorsáról nem tudunk, elhagyhatta, használhatatlanná is válhatott, vagy nem érezte rangjához méltónak. Később ez nem is tűnt fel többé. Tudjuk, hogy az udvari tisztségeket nem tüntették fel pecsétjeiken a bárók, ezért tett így Perényi is. A tárnokmesteri méltóság azonban már országos bírói tisztség, így elvárható volt, hogy a báró pecsétjében is feltüntesse. Új pecsét vésetése tehát szintén elfogadható.

Perényi pecséthasználata a polgárháború alatt

Pecséthasználati metódusában az első érthetetlen változás Albert király halálával következik be. Perényit tárnokmesterként említik a források, tekintélye rendületlen, hiszen a III. Ulászló lengyel királyt a magyar trónra meghívó követség tagja.⁵⁵ Feltehetően már 1440. március 9-én is,⁵⁶ de 1440. június 29-én 1440. július 17-én biztosan ismét 2. pecsétjét használja.⁵⁷ Az említett oklevelek mindegyike sokpecsétetes, és arra gondolhatnánk, hogy az országos bírákhoz hasonlóan nem „hivatali” hanem „magánpecsétjét” használja ilyen jellegű iratok megerősítéseként. Későbbi példák azonban bizonyítják,⁵⁸ hogy nem ez volt pecsétváltásának az oka. Mi állhatott tehát ennek a háttérében? Vajon törvényes uralkodó nélkül nem használhatta tárnokmesteri pecsétjét?

Utóbbi kérdésre nemleges választ kell adnunk. Ha ugyanis összehasonlítjuk az 1439. május 30-án,⁵⁹ 1439. szeptember 17-én⁶⁰ és a 1440. június 29-én⁶¹ kiadott okleveleken lévő pecséteket akkor azt látjuk, hogy Hédervári Lőrinc nádor és Pálóci László udvarmester mindhárom, Garai László macsói bán és Tallóci Matkó szlavón bán utóbbi két esetben is ugyan azt

⁴⁶ MNL OL DL 39 284. I. MŰVÉSZET ZSIGMOND 466. és MNL OL DL 39 287.

⁴⁷ ENGEL 2001. Perényi János elődeihez hasonlóan, családi címerét vésette a pecsétjére. A címer leírását I. KOMÁROMY 1887. 135.

⁴⁸ NOVÁK 2014. 397.

⁴⁹ U. o.

⁵⁰ ENGEL 2001.

⁵¹ T. 3.

⁵² 1. pecsét: IOHANNES DE PEREN vö. MNL OL DL 11470. 2. pecsét: S.johannis.de.perin.

⁵³ ENGEL 2001.

⁵⁴ T. 4.

⁵⁵ MNL OL DF 289 005.

⁵⁶ T. 7.

⁵⁷ T. 8.

⁵⁸ L. t. 35. és 65.

⁵⁹ MNL OL DF 258 081. HHStAAUR, 1439. V. 30.

⁶⁰ MNL OL DL 39 290.

⁶¹ MNL OL DF 289 006. AGADWNr.5575. A pecsétek fekete-fehér fotóit Engel Pál rendelte meg, magam Lövei Pál jóvoltából tekinthettem meg őket, ezért őt köszönet illeti.

a pecsétet használta. Sajnos a felsoroltak közül csak az 1440. június 29-ét erősítette meg Perényi is, de talán e nélkül is elegendő bizonyítékul szolgálnak az említett oklevelek. Nagyobb bizonyosságot az eddig még nem vizsgált három Varsóban őrzött sokpecsétetes oklevél másolatának megérkezése után nyerhetünk.⁶² De ha nem ez, akkor mi állhat a Perényi pecséthasználata mögött?

Tudjuk, hogy 1442. márc. 27-én és 1443. febr. 2-án is 2. pecsétjét használja, bár magát tárnokmesternek nevezi végig.⁶³ Az azonban koránt sem biztos, hogy Ulászló király udvarában is így tartották őt számon. Engel Pál korszakra vonatkozó archontológiai munkája szerint Perényi János először 1438. szept. 8. és 1443. febr. 2. között viselte a tárnokmesteri tisztséget, Ország János pedig 1443. ápr. 4. és 1444. ápr. 18. között, de máj. 23-án már volt tárnokmesterként említik. 1444. febr. 22-én kelt méltóságsor azonban üresedést jelez.⁶⁴ 1445. jún. 30-tól ismét Perényi tölti be a méltóságot egészen 1458-ig. Ifj. Szentpétery Imre tárnokmesteri archontológiájában 1441 és 1444 között V. László tárnokmestereként veszi lajstromba Perényit. Ugyanitt pedig Országot – igaz Mihályt és nem pedig Jánost – Ulászló tárnokmesterének tartja.⁶⁵ Művében sajnos nem hivatkozta forrásait. Azonban mégis őt igazolja az, hogy Ország tárnokmesterségére Engel, Ulászló által kiadott levelekre, és egy budai káptalan előtt tett adományra hivatkozik. Perényire citált hivatkozása pedig egy általa kiadott levél.⁶⁶

A következőkben ne a pártállásokat helyezzük előtérbe, hanem csupán a tényeket kövessük. Perényi nincs jelen az országnagyok között 1441-ben Márványkőnél és Szombathelyenél,⁶⁷ de 1445-ig egyetlen sokpecsétetes oklevélben sem említik.⁶⁸ 1441 végén Kassa város ostrománál egyik oldalon sem harcol,⁶⁹ 1443-ban pedig tisztségét Ország János tölti be. Mindebből arra következtethetünk, hogy Ulászló király kormányában nem kapott helyet, kegyvesztett lett. Bár magát továbbra is tárnokmesternek nevezi, és a „volt” szócskát sem használja, kiadott iratait nem tárnokmesteri pecsétjével hitelesíti. Pecséthasználata a közhitelőség adhat választ. Perényi ekkor nem – az országban igaz részleges, de tényleges hatalommal rendelkező – Ulászló király tárnokmestere így tárnokmesteri 3. pecsétjét nem használhatta, illetve nem lett volna hiteles. Biztosabbnak látta, hogy korábbi, mindenki által elismert Zsigmond idején használt 2. pecsétjével hitelesítsen. Sajnos az országos bíraktól analógiával nem rendelkezünk. Hédervári Lőrinc továbbra is a nádori tisztséget tölti be. Bátori István országbíró még 1440 elején leváltják,⁷⁰ Rozgonyi György pecsétjeit nem ismerjük a korszakból. Újlaki Miklós macsói bán és később erdélyi vajda sem váltott pecsétet, igaz ő megmaradt Ulászló hűségén.⁷¹ Az Ulászló ellen fellázadó Garai László macsói bán is tisztségének rövidítésével ellátott pecsétjét használja.⁷² Perényi János pecséthasználata tehát egyedüli pecséthasználatot követ. Mozgató erejét ugyan nem tudjuk, mégis következetességet és tudatosságot sejtethetünk mögötte.

1444 áprilisában Perényi részt vett az országgyűlésen, amin elfogadják Ulászló dekrétumait.⁷³ Az ezt szentesítő oklevelekben Perényit csak „senior” említik – megkülönböztetésül atyafiától Perényi Péter fia Jánostól – tisztség nélkül. A várnai csata azonban új fordulatot hozott a belpolitikában. 1444 decemberében Hédervári Lőrinc nádor Perényihez írt levelében

⁶² MNL OL DF 289 005. AGADW Nr.5574.; DF 289 004 AGADW Nr.5572.; DF 289 127 AGADW Nr. 5573.

⁶³ T. 11. és 12.

⁶⁴ ENGEL 2001. *Tárnokmesterek*

⁶⁵ SZENTPÉTERY IFJ. 1934. 525.

⁶⁶ Vö. ENGEL 2001. *Tárnokmesterek*

⁶⁷ ENGEL 2001. *Főrendek. 1441A-B és MNL OL DF 287 161-2.*

⁶⁸ Vö. NOVÁK SOKPECSÉTES.

⁶⁹ TUTKÓ 1861. 34–35.; TÓTH-SZABÓ 1917. 187–188.

⁷⁰ ENGEL 2001.

⁷¹ NOVÁK SEALS.

⁷² MNL OL DL 13 677.

⁷³ T. 13.

békülésre szólítja fel a Pálóci Simonnal folytatott magánharcában, ugyanakkor nem nevezi tárnokmesternek.⁷⁴ Az konfliktust az 1445. májusi országgyűlésen rendezték,⁷⁵ ahol már tárnokmesterként ismerik az összegyűlt országnagyok.⁷⁶ Tisztségét tüntetik fel a polgárháborús viszonyokat rendező június 8-án Szinán aláírt oklevélben is.⁷⁷ Megerősítő pecsétje sajnos teljesen lekopott. 1446. dec. 30-án tárnokmesteri hatáskörében jár el, és itt már ismét 3. pecsétjével hitelesít.⁷⁸ Váltásának okát nem az irat tartalmában, jellegében kell keresnünk, hiszen 1448. febr. 13-án földesúri jogkörben is ezt a pecsétet használja.⁷⁹ E mögött a belpolitikai helyzet konszolidációja húzódik meg, amit már analógiával is alá tudunk támasztani. Ahogy azt korábbi tanulmányomban kimutattam az országos méltóságok közül többen 1444-1445 fordulóján pecsétet váltottak.⁸⁰ Vagyis ez esetben nem csak Perényi volt az, aki pecséthasználataiban tükrözni kívánta a belpolitikai helyzet változását és saját befolyását. Meg kell említeni továbbá, hogy korábbi pecsétjét nem semmisítette meg.

A második tárnokmesteri pecsét

Érdekes jelenségnek lehet a kutató tanúja, ha Lövei Pál az 1452. márc. 5-én Bécsben kiadott sokpecsétetes oklevélről szóló tanulmányt olvassa.⁸¹ Amellett, hogy ez az öt olyan oklevél egyike, melyen Hunyadi János kormányzó és az országtanács pecsétje együtt szerepel,⁸² feltűnik Perényi János tárnokmester új, 4. pecsétje. Ezt a pecsétet használta 1454. szept. 24-ig biztosan.⁸³ Úgy tűnhetne, hogy csupán megújította pecsétjét, de 1456. márc. 19-én ismét a 3. pecsét lenyomata vehető ki.⁸⁴ A 4. pecséttel többé nem hitelesít, az utolsó általa kiadott levélben is 3. pecsétje látható.⁸⁵ Miért váltott ismét pecsétet majd tért vissza legkésőbb 1456-ban ismét eredeti tárnokmesteri hitelesítőjéhez?

Vizsgáljuk meg Perényi szerepét az országos politikában 1445-től kezdve. Ez év május 11-én Frigyes német királyhoz küldött követség tagjai közé nem választották be.⁸⁶ Bár júniusban a már említett Szinánál meghozott határozat megerősítőjeként van jelen, a december 17-én, Zsámbékon kelt országgyűlési meghívók egyikét sem erősíti meg pecsétjével.⁸⁷ Az 1446. júniusi kormányzóválasztó országgyűlésen feltehetően nem volt jelen.⁸⁸ A résztvevők nagy számára való tekintettel Rákoson rendezték meg az országgyűlést, több város követsége is jelen volt.⁸⁹ Ennek ellenére Perényitől, mint tárnokmestertől egyetlen levél sem maradt fenn ebből az időszakról, pedig a városi követek felkeresték volna a bírójukat, ahogyan ez szokásban volt.⁹⁰ 1447. január elején az országtanács újabb küldöttséget menesztnek Frigyeshez, miközben Perényi Terebesen keltezett.⁹¹ Nem meglepő tehát, hogy a 1447. jún. 1-i fegyverszüneti megállapodás aláírói között nem találjuk a nevét.⁹² Országos jelentőségű iratban 1447.

⁷⁴ ZICHY IX. 90–91. 89. sz.

⁷⁵ KNAUZ 1859. 24.

⁷⁶ MNL OL DL 13 846.

⁷⁷ T. 14.

⁷⁸ T. 15.

⁷⁹ T. 20.

⁸⁰ NOVÁK SEALS.

⁸¹ LÖVEI 2009a 112.

⁸² Vö. SZENTPÉTERY 1902. 161–162.

⁸³ T. 44.

⁸⁴ T. 48.

⁸⁵ T. 69.

⁸⁶ KNAUZ 1859. 27.

⁸⁷ MNL OL DF 240 862.; DF 250 106.

⁸⁸ Az országtanácsban nem kapott helyet. Vö. ENGEL 2001. Főrendek. 1445A

⁸⁹ KNAUZ 1859. 40–41.

⁹⁰ Vö. BORECZKY 1904.

⁹¹ KNAUZ 1859. 56–57. és T: 15.

⁹² MNL OL DF 287 192.

szept. 13-án tűnik fel ismét, amikor az országnagyok felmentik Hédervári Imrét.⁹³ 1448 tavaszán Perényi folyamatosan saját birtokáról keltezett,⁹⁴ míg az országnagyok nagyrészt Budán tartózkodtak.⁹⁵ A rigómezei csatában sem vett részt,⁹⁶ az országnagyok 1449-es budai tartózkodása alatt⁹⁷ pedig Terebesről adott ki oklevelet.⁹⁸

Jól látszik tehát, hogy az ország egy jelentős birtokosa a tárnokmesteri tisztség betöltője nem volt állandó, meghatározó tagja az országtanácsnak, és nem tartózkodott Hunyadi környezetében sem. Jórészt a birtokain garázdálkodó csehek ellen harcolt. A vesztes rigómezei csata változásokat eredményezett az országos politikában. Hunyadi János eddigi „törökverő” nimbusza csorbát szenvedett, s ez a szakirodalom tanúsága szerint politikájának átgondolására sarkalta.⁹⁹ A cseh zsoldosok vezérével Jan Jiškrával fegyverszüneti megállapodásra kényszerült.¹⁰⁰ Hunyadi 1450. márc. 12. után indult el Budáról kelet felé, Jiškra irányába.¹⁰¹ A február végén Budáról oklevelet kiadó Perényi János is a kíséretében lehetett, hiszen a márc. 28-án Mezőkövesden megkötött fegyverszüneti megállapodás megerősítőjeként találkozunk vele viszont.¹⁰² 1451 elején az országnagyokkal együtt tartózkodott Perényi Budán,¹⁰³ majd szeptemberben Terebesről keltezett, Hunyadi parancsára írt a felső-magyarországi városoknak.¹⁰⁴ 1452-ben a rendelkezésre álló adatok szerint gyakran Hunyadi és az országnagyok környezetében tartózkodott. Márc. 5-én Bécsben részt vesz az osztrák rendekkel folytatott tárgyalásokon,¹⁰⁵ áprilisban Budán keltez,¹⁰⁶ aug. 24-én pedig Hunyadi részéről a Jiškrával kötött béke megerősítője.¹⁰⁷ A szerződés szövegéből kitűnik, hogy Perényi három társával, Vince váci püspökkel, Rozgonyi Rajnalddal és Pálóci Lászlóval együtt a béke fenntartásáért is felelős. A békekötést követően füzéri birtokára tért vissza,¹⁰⁸ majd miután feltehetően eljutott hozzá V. László átadásának híre,¹⁰⁹ szeptember második felében csatlakozott Hunyadihoz Budán.¹¹⁰ Egyikük sem tagja a követségnek, ami V. Lászlót volt hivatott Bécsből hazahozni,¹¹¹ de decemberben Pozsonyban együtt fogadja a királyt Hunyadival.¹¹² A pozsonyi országgyűlés rendezi az ország birtokviszonyait, ennek következtében szerezhethet újadományt Perényi Jolsva várára V. Lászlótól.¹¹³

A fentiekből tényként szűrhető le, hogy Perényi 1449 végétől, 1450 elejétől fokozatosan nagyobb szerepet töltött be Hunyadi János kormányzó politikájában. Amellett, hogy az országnagyok tanácsának döntéseibe is beleszólhatott, részt vett a bécsi tárgyalásokon, és biztos szövetségese Hunyadinak Jiškra ellen az északkeleti országrészben. A politikai súlyának növekedése vezethette arra Perényit, hogy ezt hitelesítő pecsétjében is hirdesse.

⁹³ SZENTPÉTERY 1902. 155.

⁹⁴ T. 20–24.

⁹⁵ KNAUZ 1859. 79–81.

⁹⁶ ENGEL 2001. Főrendek. 1448A

⁹⁷ KNAUZ 1859. 87–90.

⁹⁸ T. 25.

⁹⁹ PÁLOSFALVI 2004. 198.

¹⁰⁰ U. o. 203.

¹⁰¹ ENGEL 1984. 984.

¹⁰² T. 29.

¹⁰³ T. 32.

¹⁰⁴ T. 34.

¹⁰⁵ LÓVEI 2009a 112.

¹⁰⁶ T. 36.

¹⁰⁷ T. 37.

¹⁰⁸ T. 39.

¹⁰⁹ Frigyes szeptember 4-én adja át V. Lászlót Cilleinek. ÁLDÁSY 1910. 554.

¹¹⁰ T. 40. Vö. ENGEL 1984. 986.

¹¹¹ ÁLDÁSY 1910. 555.

¹¹² T. 41. Vö. ENGEL 1984. 986.

¹¹³ MNL OL DL 14 627–8.

1452 végén ugyan Hunyadi lemond kormányzóságáról, viszont főkapitányi címet nyer el, ezzel pedig a hatalom ténylegesen az ő kezében összpontosul. 1453-ban ezért a befolyásos országnagyoktól kezdett elszigetelődni. 1453-ban együttműködési szerződést írt alá Szécsi Dénes, Újlaki Miklós, Garai László és Pálóci László, mely egyértelműen Hunyadi ellen irányul.¹¹⁴ Perényi ehhez a szövetséghez nem csatlakozott. 1453-ból nem ismerünk általa kiadott levelet. 1454-ben többször Budáról keltez, leveleit 4. pecsétjével erősíti meg,¹¹⁵ novemberben pedig Terebesen gyűlést tart a rabló zsoldosok elleni védelem ügyében.¹¹⁶ 1455-ben kiadott pecsétes levelet nem ismerünk tőle. Országgyűlésen, követségben, hadjáratban, vagy szerződésben nem találkozunk a nevével. Következő kiadott levele 1456-ból származik, és ezen már ismét 3. pecsétjét látjuk viszont.¹¹⁷

Feltehetően az 1455-ös évben, vagy 1456 elején tért vissza korábban használt pecsétjéhez. Pecsétváltása mögött ismét politikai manőverezését vélhetjük felfedezni. 4. pecsétjét annak kifejezése okán vésette, hogy Hunyadi János kormányzó híve, egyik legfőbb támasza a csehek ellen az északkeleti országrészben. V. László visszatérése, és a Hunyadi ellen formálódó politikai légkör azonban arra figyelmeztette, hogy rossz oldalon foglalt állást. Kiűtkeresési kísérlete lehetett az, hogy V. Lászlóhoz közeledett, melyet a király újadománnyal honorált Perényi összes birtokára.¹¹⁸ 1456 márciusától kezd ismét részt venni az országos politikában, elsősorban a rabló zsoldosok elleni harcok megszervezésében.¹¹⁹ Kiadott levelein 3. pecsétjét használja, aláírásaiban pedig László király tárnokmesterének, majd később felső részek kapitányának is nevezi magát.¹²⁰ Ezen minőségében Jiškrával együtt harcol Hunyadi sógorával, Szilágyi Mihállyal, akivel 1457. szept. 8-án Kassán kötöttek békét.¹²¹ A király halálát követően az országnagyokkal együtt Budán tanácskozott legkésőbb 1457. nov. 29-től egészen dec. 6-ig.¹²² A királyválasztó országgyűlésig az északkeleti országrész felelőssévé nevezik ki.¹²³

Felmerülhet a kérdés, vajon tényleg ennyire fontosnak tekintette-e Perényi János politikai pártállásának hangsúlyozását, hogy pecsétjein keresztül is reprezentálja azt. Tudjuk, hogy a királyi pecséthasználat fontos eszköze volt a propagandának.¹²⁴ Egy főúr pecsétje nem csak családi származását és tisztségét volt hivatott hirdetni, hanem hatalmának reprezentálását is. Perényi tárnokmester hatalmának kimutatására a saját – feltehetőleg általa megrendelt¹²⁵ – márvány sírkövét is felhasználta. A szokatlanul tartalmas és hosszú sírkő körirat Zsigmond alatt betöltött asztalnokmesteri tisztségét és Albert királynak tett tárnokmesteri szolgálatát örökíti meg. Emellett a sírkövön megjelenik a Sárkány-rend, az aragóniai Kanna-rend jelképe, valamint az angol Lancaster-ház devizája, az SS lánc.¹²⁶ Az örök emléknék állított vörös márványtömb így zsúfolt hatást kelt, de tartalmaz mindent, ami egy főúr büszke lehet.¹²⁷ Kivéve azt, hogy V. László tárnokmestere, és a felső részek kapitánya is volt egykoron Perényi János. Bár Mátyás király országglása idején nem is volt kedvező eme múltbéli tisztségek emlegetése. Talán ez is véletlen? Vagy egy tudatos főúri reprezentáció mementója?

¹¹⁴ MNL OL DF 287 204.

¹¹⁵ T. 42–44.

¹¹⁶ T. 45.

¹¹⁷ T. 48.

¹¹⁸ MNL OL DL 14 909.

¹¹⁹ T. 51–53. 55. 57–59.

¹²⁰ U. o.

¹²¹ T. 61.

¹²² T. 63–67.

¹²³ NOVÁK 2013. 159.

¹²⁴ KÖRMENDI 2014.

¹²⁵ LÖVEI 2009b 83. Lövei megállapítása szerint Perényi János testvére, István sírkövével együtt rendelkezhet rá. Feliratát azonban csak később vésethette rá.

¹²⁶ BÁRÁNY 2013. 16–20.

¹²⁷ ENGEL–LÖVEI–VARGA 1983. 37–38. 215.

Összegzés

Dolgozatomban csak Perényi János pecséthasználatára koncentráltam. Nem állítom, hogy politikai szerepvállalását, a hatalmasokhoz fűzött viszonyát csupán ezek alapján ábrázolhatjuk. Szükség van átfogóbb forráselemzésre. Nem csak az általa kiadott levelek, de a róla, sőt neki írt levelek is hordoznak erre vonatkozó információkat. Sajnos a Perényi család nádori ágának nem maradt fenn egybefüggő leveles anyaga, így csak elvétve találunk neki szóló leveleket, hiába mutatható ki élénk levelezése a városokkal. Alapos forráskritikával és a lehető legtöbb utalás felkutatásával Perényi János itineráriuma is elkészíthető lesz, ami tevékenységének „gerincoszlopát” adhatja majd.

A pecsétani vizsgálat azonban rámutat történetírásunk hiányosságára: a 15. századi világi pecséthasználat behatóbb, mélyebb vizsgálatára. Analógia hiányában csak saját gyűjtésemre alapozva vonhatok párhuzamot. Ugyanakkor bízom benne, hogy gyengének tűnő bizonyításom a rendelkezésünkre álló pecsétanyag feldolgozását követően is megállja a helyét. Ennek előremozdítását kívánom elvégezni a magam szerény hozzájárulásként az 1439 és 1457 között kiadott sokpecsétetes oklevelek összegyűjtésével, publikálásával. Ennek segítségével könnyebbé válhat más országnagyok pecsétmutatójának elkészítése. Érdemes lenne például egy hasonlóan hosszú ideig működő országnagy pecséthasználatát megvizsgálni. Az országbírói, vagy nádori pecséthasználat talán túl sokrétű ehhez, de egy erdélyi vajda, vagy más nagyobb országos méltóság pecsétani vizsgálata célravezetőbb lenne.

TÁBLÁZAT: Perényi János tárnokmester által ismert kiadott, vagy megerősített iratainak mutatója.

Sorszám	Dátum	Regeszta	Pecsét	MNL OL DL-DF jelzet	Megjegyzés
1.	1424. jan. 31. Terebes	Perényi Imre fia János nyugtája Feledi vajda fia Leusták (egr.) részére 3000 forint zálogössze- gről. ¹²⁸	1.	DL 11470.	
2.	1432. ápr. 1. Terebes	Perényi János nyugtája a Jászói konvent részére 2000 forint zá- logösszegegről.	-	DF 232 913.	SNA Konvent premonstrátov v Jasove, Fasc. 10. Nr. 145.
3.	1436. júl. 18. Terebes	Perényi János nyugtája Somosi György és János részére 500 forint zálogösszegegről.	2.	DL 12 937.	
4.	1439. márc. 15. Buda	Perényi János tárnokmester ítélet- levele a Miklós Balázs és Kassai István pesti polgárok tárnoki széken tartott perről.	3.	DF 239 718.	AHMBNr.1610.
5.	1440. febr. 17. Kassa	János zengi püspök, TallóciMatkó dalmát és szlavón bán, Perényi János tárnokmester, Pálóci László volt udvarmester és Marcali Imre somogyi ispán követek levele. ¹²⁹	-	-	Fennmaradt korabeli egyszerű másolatban. ŠAP PP Nr. 203/A

¹²⁸ ZsO XI. 82. sz.¹²⁹ IVÁNYI 1931. 122. 272. sz.

6.	1440. febr. 17. Eperjes	Perényi János tárnokmester levele az egri káptalanhoz. ¹³⁰	-	DF 213 043.	ŠAP PB Nr. 361.
7.	1440. márc. 9. Krakkó	János zengi püspök, TallóciMatkó dalmát és szlavón bán, Perényi János tárnokmester, Pálóci László volt udvarmester és Marcali Imre somogyi ispán követek levele. ¹³¹	NA ¹³²	DF 289 004.	AGADW Nr.5572.
8.	1440. jún. 29. Buda	Az ország rendjei, 8 főpap, 55 főúr – köztük Perényi János – és a megyei követek eskü alatt erősítik meg I. Ulászló királyt a választását és érvénytelenítik V. László megkoronázását. ¹³³	2.	DF 289 006.	Csak megerősítés. AGADW Nr.5575.
9.	1440. júl. 17. Székesfehérvár	Az ország rendjei, 6 főpap, 25 főúr – köztük Perényi János – és a megyei követek I. Ulászló királyt koronázása alkalmából megerősítik jogaiban. ¹³⁴	2.	DF 289 009.	Csak megerősítés. AGADW Nr.5581.
10.	1442. febr.22. Füzér	Perényi János tárnokmester Besenyő Lászlónak zálogba adja 200 forintért Perényi Péter fia János Terebes birtokát annak kiszabadítása érdekében. ¹³⁵	-	DL 844 54.	Az eredeti oklevél a leleszi konvent átírásában is fennmaradt l. DF 222 359. és DL 84 491.
11.	1442. márc. 27. Terebes	Perényi János tárnokmester levele Bártfa városához. ¹³⁶	2.	DF 213 069.	
12.	1443. febr. 2. Terebes	Perényi János tárnokmester nyugtája Pálóci László részére 3000 forint zálogösszeg lefizetéséről.	2.	DL 13705.	
13.	1444. ápr.18. Buda	Az országgyűlés rendjei – Perényi János (senior) – megerősítik I. Ulászló dekrétumát. ¹³⁷	-	DL 13 827.	Eskütárs pecsét nélkül.
14.	1445. júl. 8. Szina	A felső-magyarországi rendek, 3 főkapitány, 14 főúr – köztük Perényi János tárnokmester –, 5 egyházi és 9 világi előkelő, valamint hét megye követeként 13 nemes határozatokat hoznak a rend helyreállítására. ¹³⁸	-	DF 270 275.	Csak megerősítés. AMKCS. Nr. 235.
15.	1446. dec. 30. Terebes	Perényi János tárnokmester a Bártfa és Eperjes városok közt a vászonfehérítés miatt folyó pert elhalasztja. ¹³⁹	3.	DF 228 693.	ŠAP PP Nr. 231.
16.	1447. ápr. 2. Buda	Perényi János tárnokmester előtt Péter budai polgár és a Szent Lőrincről elnevezett budai pálos kolostor képviselői peres ügyükben békét kötnek.	-	DL 14 074.	Fennmaradt átírásban a kapornoki konvent 1453. dec. 27-én kelt oklevelében.

¹³⁰ IVÁNYI 1910. 65. 354. sz.

¹³¹ KATONA 37–40.

¹³² A pecsétek képeit az MTA–DE Lendület Magyarország a Középkori Európában Kutatócsoport keretén belül megrendeltük a levéltártól, a digitalizálás folyamatban van.

¹³³ DOGIEL 54–56. Vö. MÁLYUSZ 1957. 76. 128. jegyzet.; ENGEL 2001. Főrendek 1440C.

¹³⁴ KOVACHICH 235–243. Vö. MÁLYUSZ 1957. 77. 131. jegyzet.; ENGEL 2001. Főrendek 1440D.

¹³⁵ NAGY 628.

¹³⁶ IVÁNYI 1910. 68. 380. sz.

¹³⁷ DRH 334–7. Vö. ENGEL 2001. Főrendek 1444A.

¹³⁸ TELEKI X. 168. p. Vö. ENGEL 2001. Főrendek 1445B.

¹³⁹ IVÁNYI 1931. 138. 309. sz.

17.	1447. ápr. 2. Buda	Perényi János tárnokmester átírja Hebenstreith János kassai bíró levelét.	-	DF 263 717.	Fennmaradt átírásban a szepesi káptalan 1454. szept. 16-i oklevelében.
18.	1447. jún. 16. Pest	Perényi János tárnokmester a Bártfa és Eperjes közötti vászonfehérítési pert elhalasztja. ¹⁴⁰	3.	DF 228 699.	ŠAP PP Nr. 237.
19.	1447. szept. 13.	Az ország rendjei, Hunyadi kormányzó, 10 főpap, 18 főúr – köztük Perényi János tárnokmester – ,17 előkelő és 123 megyei követ) elismerik, hogy Buda várát átvették Hédervári Imrétől. ¹⁴¹	-	-	
20.	1448. febr. 13. Terebes	Perényi János tárnokmester megengedi Butkai András jobbágynak Kozma fia Györgynek, hogy Terebes mezővárosba költözési feltételének eleget tegyen.	3.	DL 66 917.	
21.	1448. ápr. 24. Füzér	Perényi János tárnokmester levele Eperjes városához. ¹⁴²	3.	DF 228 708.	ŠAP PP Nr. 245.
22.	1448. máj. 5. Terebes	Perényi János tárnokmester levele Bártfa városához. ¹⁴³	3.	DF 213 190.	ŠAP PB Nr. 570.
23.	1448. máj. 1. Terebes	Perényi János tárnokmester nyugtája Ung vármegye nemesei részére 240 forint adó felvételéről. ¹⁴⁴	3.	DL 31575.	
24.	1448. máj. 10. Terebes	Perényi János tárnokmester nyugtája Csicseri Zsigmond részére, 150 és 80 forint adó beszolgáltatásáról. ¹⁴⁵	-	DL 31 576.	
25.	1449. ápr. 22. Terebes	Perényi János tárnokmester levele Hunyadi János kormányzóhoz. ¹⁴⁶	-	DF 213 215.	ŠAP PB Nr. 535.
26.	1441-1449. castronostro...	Perényi János tárnokmester parancslevele.	-	DF 234 287.	Pontos dátuma kiszakadt.
27.	1450. febr.24. Buda	Perényi János tárnokmester levele Pozsony városához.	3.	DF 240 052.	AHMBNr. 2517.
28.	1450. márc. 28. Mezőkövesd	Hunyadi János és az országnagyok – köztük Perényi János tárnokmester – utasítják Nógrád megyét a rendkívüli adó behajtására. ¹⁴⁷	-	DL 73 005.	
29.	1450. márc. 28. Mezőkövesd	Hunyadi János és az országnagyok – köztük Perényi János tárnokmester –fegyverszünetet kötnek Jiskrával. ¹⁴⁸	-	DF 252 476. folio 8r-9v.	Egyszerű átírásban maradt fenn.
30.	1450. máj. 20. Terebes	Perényi János tárnokmester levele Bártfa városához. ¹⁴⁹	-	DF 213 247.	ŠAP PB Nr. 567.
31.	1450. máj. 28.	Perényi János tárnokmester levele valaki(k)hez.	-	DF 285 007.	SNA Leleszi konvent hiteleshelyi levéltára

¹⁴⁰ IVÁNYI 1931. 144. 315. sz.

¹⁴¹ SZENTPÉTERY 1902. 155–156.

¹⁴² IVÁNYI 1931. 149. 326. sz.

¹⁴³ WAGNER 1780. 64–65.; IVÁNYI 1910. 86. 504. sz.

¹⁴⁴ KÁRFFY 67.

¹⁴⁵ KÁRFFY 67.

¹⁴⁶ IVÁNYI 1910. 90. 528. sz.

¹⁴⁷ JÁSZAY 1841. 127–130. Vö. ENGEL 2001. 1450B.

¹⁴⁸ ENGEL 2001. Főrendek 1450A.

¹⁴⁹ IVÁNYI 1910. 97. 560. sz.

					AB Fasc. 35. Nr. 31.
32.	1451. márc. 20. Buda	Perényi János tárnokmester előtt Perényi Péter fia János és Farkas budai zsidó lakos megegyezést kötnek. ¹⁵⁰	-	DL 70 900.	Fennmaradt átírásban Perényi János tárnokmester 1452. szept. 20-i oklevelében.
33.	1451. ápr. 20. Terebes	Perényi János tárnokmester nyugtája PelsőciBebek Imre és felesége, Veronika részére 158 forint tartozásról.	3.	DL 70 241.	
34.	1451. szept. 10. Terebes	Perényi János tárnokmester levele Bártfa városához. ¹⁵¹	-	DF 213 344.	ŠAP PB Nr. 658.
35.	1452. márc. 5. Bécs	Az országnagyok – köztük Perényi János tárnokmester – és a rendek szövetsége az osztrák rendekkel V. László kiszabadítására. ¹⁵²	4.	DF 287 198.	HHStAAUR 1452. III .5.
36.	1452. ápr. 13. Buda	Perényi János tárnokmester levele Pozsony városához.	4.	DF 240 148.	AHMB Nr. 2731.
37.	1452. aug. 24. Körmöcbánya	Hunyadi János és eskütársai – köztük Perényi János tárnokmester – békét kötnek Jiskrával. ¹⁵³	-	DF 235 587.	Eskütárs pecsét nélkül.
38.	1452. szept. 14.	Perényi János tárnokmester ítéletlevele.	4.	DF 240 179.	AHMB Nr. 2774.
39.	1452. szept. 14. Füzér	Perényi János tárnokmester ítéletlevele.	4.	DF 242 414.	AHMB Nr. 2775.
40.	1452. szept. 20. Buda	Perényi János tárnokmester ítéletlevele Perényi Péter fia János és Farkas budai zsidó lakos perében. ¹⁵⁴	4.	DL 70900.	
41.	1452. dec. 14. Pozsony	Perényi János tárnokmester nyugtája Csenkei János részére.	-	DF 242 420.	AHMB Nr. 2781.
42.	1454. jan. 16. Buda	Perényi János tárnokmester ítéletlevelében a budai káptalannak ítéli a budai hajóvám harmadát. ¹⁵⁵	-	DL 106 096.	Az eredeti oklevél V. László király 1454. jún. 14-i oklevelében átírva (DL 106 097.) és egy 1720-as egyszerű másolatban (DL 67.) is fennmaradt.
43.	1454. jan. 30. Buda	Perényi János tárnokmester parancslevele.	4	DL 14 784.	
44.	1454. szept. 24. Buda	Perényi János, László király tárnokmesterének parancsa Nagyszombat városának.	4.	DF 279 651.	ŠAB PT Nr. 90.
45.	1454. nov. 22. Terebes	A felső-magyarországi országnagyok – köztük Perényi János tárnokmester –, és rendek intézkedéseket hoznak az országrész védelmére. ¹⁵⁶	-	DL 31 664.	

¹⁵⁰ TRINGLI 2008. 236. 480. sz.

¹⁵¹ IVÁNYI 1910. 107. 650. sz.

¹⁵² KATONA XIII. 819–826. Vö. ENGEL 2001. Főrendek 1452.; LÓVEI 2009a 112.

¹⁵³ TÓTH-SZABÓ 1917. 262–263. Vö. SZITNYAI

¹⁵⁴ TRINGLI 2008. 237. 483. sz.

¹⁵⁵ KNAUZ 1862. 21.

¹⁵⁶ HO VII. 470–475. Vö. ENGEL 2001. Főrendek 1454A.

46.	1455. júl.21. Buda	Az országnagyok, 4 főpap és 12 főúr – köztük Perényi János tárnokmester – levele V. Miklós pápához. ¹⁵⁷	-	-	
47.	1456. márc.15. ?	Perényi János, László király tárnokmesterének ítéletlevele.	-	DF 257 022.	Fennmaradt átirásban V. László 1457. január 12. után kelt oklevelében.
48.	1456..márc. 19. Buda	Perényi János, László király tárnokmesterének ítéletlevele	3.	DF 255 752.	HDA 105-107.
49.	1456..márc. 19. után. ?	Perényi János tárnokmester ítéletlevele.	-	DF 257 022.	Fennmaradt tartalmi átirásban V. László 1457. január 12. után kelt oklevelében.
50.	1456..márc. 21. Buda	Perényi János, László király tárnokmesterének nyugtája Pozsony városának részére.	3.	DF 240 353.	AHMB Nr. 3079.
51.	1456. júl. 15. Zemplén	A felső-magyarországi országnagyok – köztük Perényi János tárnokmester – szerződése Kassával és Talafusz Jánossal. ¹⁵⁸	3.	DF 270 319.	AMK CS. Nr. 279.
52.	1456. aug.8. Terebes	Pálóci László országbíró és Perényi János tárnokmester levele Bártfa városához. ¹⁵⁹	-	DF 213 596.	ŠAP PB Nr. 904.
53.	1456. szept. 4. Terebes	Perényi János, László király tárnokmesterének levele Bártfa városához. ¹⁶⁰	-	DF 213 600.	ŠAP PB Nr. 907.
54.	1456. szept. 18. Terebes	Perényi János tárnokmesterkérvénye V. László királyhoz. ¹⁶¹	3.	DF 228 777.	ŠAP PP Nr. 296.
55.	1456. okt.26. Terebes	Perényi János, László király tárnokmesterének levele Bártfa városához. ¹⁶²	3.	DF 213 611.	ŠAP PB Nr. 918.
56.	1457. jan. 28. Buda	Perényi János tárnokmester nyugtája Nagyszombat városának részére.	3.	DF 279 657.	ŠAB PT Nr. 96.
57.	1457. márc. 29. Terebes	Perényi János tárnokmester levele Bártfa városának. ¹⁶³	-	DF 213 649.	ŠAP PB Nr. 955.
58.	1457. márc. 30. Terebes	Perényi János, László király tárnokmesterének levele Bártfa városához. ¹⁶⁴	-	DF 213 651.	ŠAP PB Nr. 957.
59.	1457. ápr.13. Terebes	Perényi János, László király tárnokmesterének meghívó levele Bártfa városához. ¹⁶⁵	-	DF 213 654.	SAP PB Nr. 960.
60.	1457. aug. 7. Kassa	Perényi János tárnokmester perhallasztó levele. ¹⁶⁶	3.	DF 228 788.	SAP PP Nr. 305.

¹⁵⁷ FEJÉR 1844. 215–216. Vö. ENGEL 2001. Főrendek 1455B.

¹⁵⁸ TELEKI X. 528–529. Vö. ENGEL 2001. Főrendek 1456.

¹⁵⁹ IVÁNYI 1910. 142. 896. sz.

¹⁶⁰ IVÁNYI 1910. 142. 899. sz.

¹⁶¹ Szeptember 15-ei kelettel IVÁNYI 1931. 172. 391. sz.

¹⁶² WAGNER 1780. 65–66. Vö. IVÁNYI 1910. 143. 911. sz.

¹⁶³ IVÁNYI 1910. 149. 950. sz.

¹⁶⁴ IVÁNYI 1910. 149. 951. sz.

¹⁶⁵ IVÁNYI 1910. 150. 954. sz.

¹⁶⁶ IVÁNYI 1931. 175. 402. sz.

61.	1457. szept. 8. Kassa	Perényi János tárnokmester és a felső részek kapitánya valamint Jan Jiskra szintén a felső részek kapitánya V. László király nevében békét köt Szilágyi Mihály nándorfehérvári kapitánnyal. ¹⁶⁷	-	DF 213 674.	Egykorú egyszerű másolatban maradt fenn.
62.	1457. szept. 30. Szikszó	Perényi János tárnokmester és a felső részek kapitánya parancslevele.	3.	DL 107 792.	
63.	1457. nov. 29. Buda	Az országnagyok – köztük Perényi János tárnokmester – értesítik Eperjes városát V. László haláláról. ¹⁶⁸	-	DF 228 791.	SAP PP Nr. 308.
64.	1457. nov. 29. Buda	Az országnagyok – köztük Perényi János tárnokmester – értesítik Bártfa városát V. László haláláról. ¹⁶⁹	-	DF 213 680.	SAP PB Nr. 987.
65.	1457. dec. 1. Buda	Az országnagyok – köztük Perényi János tárnokmester – értesítik Kassa városát V. László haláláról, és meghívják a következő országgyűlésre. ¹⁷⁰	3.	DF 270 334.	AMKCS. 294.
66.	1457. dec. 1. Buda	Az országnagyok – köztük Perényi János tárnokmester – értesítik Sopron városát V. László haláláról, és meghívják a következő országgyűlésre. ¹⁷¹	-	DF 203 229.	Egykorú egyszerű másolatban maradt fenn.
67.	1457. dec. 6. Buda	Az országnagyok – köztük Perényi János tárnokmester – levele a Bazini grófokhoz. ¹⁷²	-	DF 250 248.	Fennmaradt átírásban a pozsonyi káptalan 1457. dec. 9-i oklevelében.
68.	1457. dec. 22. Terebes	Perényi János tárnokmester és a felső részek kapitányának levele Bártfa városához. ¹⁷³	-	DF 213 682.	SAP PB Nr. 989.
69.	1458. febr. 28. Buda	Perényi János tárnokmester nyugtája Pozsony városának részére.	3.	DL 44 858.	

¹⁶⁷ TÓTH-SZABÓ 1917. 416–418. Vö. IVÁNYI 1910. 153. 975. sz.

¹⁶⁸ IVÁNYI 1931. 176. 405. sz. Vö. NOVÁK 2013.; ENGEL 2001. Főrendek 1457.

¹⁶⁹ November 23-ai kelettel IVÁNYI 1910.154. 981. sz. Vö. NOVÁK 2013.

¹⁷⁰ KOVACHICH 290–291. ENGEL 2001. Főrendek 1457.

¹⁷¹ HÁZI I/4. 240–241. Vö. NOVÁK 2013.

¹⁷² Vö. NOVÁK 2013.

¹⁷³ IVÁNYI 1910. 154. 983. sz.

BIBLIOGRÁFIA

- AGADW
AHMB
ÁLDÁSY 1910.
AMK AS
AMK CS
BÁNDI 1991.
BÁNDI 1993.
BÁRÁNY 2013.
BERTÉNYI 1976.
BERTÉNYI 2006.
BORECZKY 1904.
C. TÓTH 2010.
CZOBOR 1872.
CSÁNKI
DOGIEL
DRH
EMÓDI 1996.
ENGEL 1984.
ENGEL–LÓVEI–VARGA 1983.
ENGEL 2001.
FEJÉR 1844.
FÜGEDI 1970.
HÁZI
HEGEDŰS 2000.
HDA
HHSTA
HO
IVÁNYI 1910.
Archivum Główne Akt Dawnych w Warszawiedok. perg. nr.
Pozsony város levéltára: Archiv hlavněhomesta SR Bratislavy.
ÁLDÁSI Antal: A magyar országgyűlés követtsége V. Lászlóhoz 1452. október havában. *Századok* 44 (1910) 7. szám. 554–562.
Kassa város Levéltára: Archiv mesta Košic Archivum Secretum
Kassa város Levéltára: Archiv mesta Košic Collectio Schwarzenbachiana
BÁNDI Zsuzsanna: A Magyar Országos Levéltár Mátyás-kori pecsétkiállításának katalógusa (1990. április 6–október 6.). *Levéltári Közlemények* 62 (1991) 57–150.
BÁNDI Zsuzsanna: A Magyar Országos Levéltár Jagelló-kori pecsétkiállításának katalógusa (1991. szeptember 20–1992. június 30.). *Levéltári Közlemények* 64. (1993) 107–142.
BÁRÁNY Attila: A fejedelmi lovagrendek hatása a magyar bárói társadalomban. In: *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok* Szerk.: PAPP Klára–PÜSKI Levente. Debrecen, 2013. 11–43.
BERTÉNYI Iván: *Az országbírói intézmény története a XIV. században*. Budapest, 1976.
BERTÉNYI Iván: Pecséttan. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk.: BERTÉNYI Iván. Budapest, 2006. 241–263.
BORECZKY Elemér: *A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig*. Budapest, 1904.
C. TÓTH Norbert: Rozgonyi Simon országbíróasága (1409–1414). In: *"Fons, skepsis, lex." Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: ALMÁSI Tibor–RÉVÉSZ Éva–SZABADOS György. Szeged, 2010. 49–75.
CZOBOR BÉLA: *Magyarország világi és egyházi hatóságai kiadott pecséteinek jegyzéke*. Pest, 1872.
[CSÁNKI Dezső]: *A Magyar Királyi Országos Levéltár Diplomatikai Osztályában őrzött pecsétek mutatója*. Kiadja az Országos Levéltár. Budapest, 1889.
DOGIEL, Marcina: *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae. Tomus I. Vilnae*, 1758.
Decretaregni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt. Georgius BÓNIS–Vera BÁCSEAI. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici. II. Fontes. 11.) Budapest, 1976.
EMÓDI Tamás: A kusalyi Jakcsok származása és címeres emlékei. *Turul* 69 (1996: 3–4.) 57–66.
ENGEL Pál: Hunyadi János kormányzó itineráriuma, 1446–1452. *Századok* 118 (1984) 5. 974–997.
ENGEL Pál–LÓVEI Pál–VARGA Lívia: Zsigmond-kori bárói siremlékeinkről. *Ars Hungarica* 11 (1983: 1) 21–48. 209–224.
ENGEL Pál: Magyarország világi archontológiája: 1301–1457. In: *Magyar középkori adattár (CD-ROM)*. Budapest, 2001.
FEJÉR György: *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad*. Budae, 1844.
FÜGEDI Erik: *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Történeti statisztikai kötetek*. Budapest, 1970.
HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. I. rész. 1–7. köt. II. rész 1–6. köt. Oklevelek. Sopron, 1921–1943.
MEGPECSÉTELTELT TÖRTÉNELEM: *középkori pecsétek Esztergomból*. Szerk.: HEGEDŰS András. Esztergom, 2000.
Horvát Állami Levéltár Zágrábi káptalan levéltára: Hrvatski Državni Arhiv Archivum capituli Zagrabienensis: Acta loci credibilis, Series II.
Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien.
HAI AZI okmánytár. *Codex diplomaticus patrius*. I–VIII. Győr–Budapest, 1865–1891.
BÁRTFA szabad királyi város levéltára 1319–1526. Összeáll.: IVÁNYI Béla. Budapest, 1910.

- IVÁNYI 1931. *Eperjes szabad királyi város levéltára 1245–526.* Írta és összeáll.: IVÁNYI Béla. Szeged, 1931.
- JÁSZAY 1841. *Okleveles toldalék. Közli, bev. és jegyz.* JÁSZAY Pál. In: *Tudománytár Értekezések.* 10. kötet. 1841. 8. füzet. 127–130.
- KATONA *KATONA István: Historia critica regum Hungariae. Ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata.* Tomulus VI. Ordine XIII. Pest, 1790.
- KÁRFFY *KÁRFFY Ödön: A Csicsery család levéltára. Negyedik közlemény. Történelmi Tár* (1902) 4. sorozat 2. kötet. 6–80.
- KNAUZ 1859. *KNAUZ Nándor: Az országos tanács és országgyűlések története: 1445–1452.* Pest, 1859.
- KNAUZ 1862. *KNAUZ Nándor: A budai káptalan regesztái 1148–1649. Történelmi Tár* (1862) 1. sorozat. 12. kötet. 3–156.
- KOMÁROMY 1887. *KOMÁROMY András: Heraldikai és Sphraistikai adalékok a „Harmincepcsétes oklevél 1511-ből” című értekezéshez.* (3. közlemény). *Turul* 5 (1887: 3) (5) 130–140.
- KOVACHICH *KOVACHICH Márton György: Vestigia comitorum apud hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem.* Budae, 1790.
- KÖRMENDI 2009. *KÖRMENDI Tamás: A magyarországi nemzeti címer kialakulásának kérdéséhez. Századok* 143 (2009: 2) 391–426.
- KÖRMENDI 2014. *KÖRMENDI Tamás: Zsigmond király hatalmi reprezentációja*—előadás. In.: „Causa unionis causa fidei, causa reformationis in capite et membris.” *Konferencia a Konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából.* 2014. november 6.
- KUBINYI 1979. *KUBINYI András: A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez: különös tekintettel az 1458–1526 közti időre.* In: *Tanulmányok Budapest múltjából* (1979: 21) 7–48.
- KUMOROVITZ 1937. *KUMOROVITZ Lajos Bernát: A specialis praesentia regia pecséthasználat Zsigmond korában.* In.: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére.* Szerk.: BAKÁCS István János et al. Budapest, 1937. 422–439.
- KUMOROVITZ 1993. *KUMOROVITZ L. Bernát: A magyar pecséthasználat története a középkorban.* = *Der Gebrauch von Siegeln in Ungarn im Mittelalter.* (második, bővített és javított kiadás). Budapest, 1993.
- LÓVEI 2009a *LÓVEI Pál: „...jelen levélünket ...szokott pecsétjeinkkel meg is erősítettük ...” - Sokpecsétes oklevelek megpecsételési folyamata.* In.: „A feledés árja alól új földeket hódítok vissza”: *Írások Timár Árpád tiszteletére.* Szerk.: BARDOLY István–JURECSKÓ László–SÖMEGI György. Budapest, 2009. 109–117.
- LÓVEI 2009b *LÓVEI Pál: „Posuit hoc monumentum pro aeternamemoria” — Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához.* Akadémiai doktori disszertáció. Budapest, 2009.
- MNL OL DL–DF *A Középkori Magyarország Levéltári Forrásainak Adatbázisa.* Készült a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár 1874–2009 között a Mohács előtti gyűjteményekhez készült levéltári segédletek elektronikus feldolgozásával. Szerk. RÁCZ György. Internetes kiadás (Diplomatikai Levéltár–Diplomatikai Fényképtár DL–DF 5.1). Bp. 2010. (<http://mol.arcanum.hu/dldf>).
- MÁLYUSZ 1957. *MÁLYUSZ Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi korában: első rész.* In: *Századok* 91 (1957: 1–4) 46–123.
- MŰVÉSZET ZSIGMOND *Művészeti Zsigmond király korában, 1387–1437. II. kötet Katalógus.* Szerk.: BEKE László–MAROSI Ernő–WEHLI Tünde. Budapest, 1987.
- MŰVÉSZET LAJOS *Művészeti I. Lajos király korában 1342–1382.* Szerk.: MAROSI Ernő–TÓTH Melinda–VARGA Livia. Budapest, 1982.
- NAGY 1873. *NAGY Gyula: A Lónyayak deregnyei levéltára XIV. és XV-ik századi okmányairól.* *Századok* 7. (1873) 619–633.
- NOVÁK 2011. *NOVÁK Ádám: Johannes de Peren Magister Tavernicorum Regalium.* In: *Keresztény szellemben a tudomány útján: III. Kárpát-medencei Keresztény Tudományos Diákköri Konferencia válogatott tanulmányai.* Szerk.: KOZMA Gábor. Szeged, 2011. 103–114.

- NOVÁK 2012. NOVÁK Ádám: Adalékok egy 15. századi tárnokmester tevékenységéhez. In: *Hallgatói Műhelytanulmányok I. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézet*. Szerk.: BARTA Róbert–KEREPESZKI Róbert–SZENDREI Ákos. Debrecen, 2012. 24–29.
- NOVÁK 2013. NOVÁK Ádám: Levelek Budáról. Az országnagyok levelei a városoknak V. László halála után. In: *Micae Mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk.: GÁL Judit–PÉTERFI Bence–VADAS András–KRANZIERITZ Károly. Budapest, 2013. 153–166.
- NOVÁK 2014. NOVÁK Ádám: A sasember fiai. Egy főúri család és famíliája Luxemburgi Zsigmond kíséretében. In: „*Causa unionis causa fidei, causa reformationisincapite et membris*.” *Tanulmányok a Konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Szerk.: BÁRÁNY Attila–PÓSÁN László. Debrecen, 2014. 385–400.
- NOVÁK BIRTOKLÁSTÖRTÉNET NOVÁK Ádám: Egy felső-magyarországi bárói család birtoklástörténete 1465-ig. A terebesi Perényiek. *Agrártörténeti szemle* (megjelenés alatt).
- NOVÁK REZIDENCIA NOVÁK Ádám: Rezidencia-választás kérdése a Perényi családban – Csorbakő szerepe. In: *DOSZ Tavaszi Szél 2014 Konferenciakötet* (megjelenés alatt).
- NOVÁK SOKPECSÉTES NOVÁK Ádám: Sokpecsétes oklevelek 1439 és 1457 között – egy kutatási terv és első eredményeinek bemutatása. In: *A Középkorral Foglalkozó Doktoranduszok Konferenciája 2014. 06. 05–06. ELTE Tanulmánykötete* (megjelenés alatt).
- NOVÁK SEALS NOVÁK Ádám: Seals of Noblemen in the Fifteenth Century. In: *Műveltség és társadalmi szerepek: az arisztokrácia változó társadalmi szerepe konferenciakötet* (megjelenés alatt).
- PÁLOSFALVI 2004. PÁLOSFALVI Tamás: A pozsonyi vár elfoglalása 1450-ben. In: *Analecta Mediaevalia II. Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányos a magyar középkorról*. Szerk.: NEUMANN Tibor. Piliscsaba, 2004. 197–219.
- PRAY PRAY György: *Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae pluribusquae aliis. Opus postumum cum XVI. Tabulis aeri incis.* Budae, 1805.
- ŠAP PP Eperjes város levéltára: Štátny archív v Prešove, PobočkaPrešov,
- ŠAP PB Bártfa város levéltára: Štátny archív v Prešove, PobočkaBardejov
- ŠAB PT Nagyszombat város levéltára: Štátny archív v Bratislave PobočkaTrnava
- ŠAL PL Lőcse város levéltára: Štátny archív v Levoči, PobočkaLevoči
- SNA Szlovák Nemzeti Levéltár: SlovenskýNárodný Archív
- SOLYMOSI 2010. SOLYMOSI László: Levelesített káptalanok: Eger és Csázma pecsétjei a középkorban. In: „*Fons, skepsis, lex*.” *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: ALMÁSI Tibor–RÉVÉSZ Éva –SZABADOS György. Szeged, 2010. 391–402.
- SUNKÓ SUNKÓ Attila: *Pecsétgyűjtemény V szekció* (MOL segédletei 23.) 2006.
- SZENTPÉTERY 1995. SZENTPÉTERY Imre: *Magyar oklevéltan*. Budapest, 1995.
- SZENTPÉTERY 1902. SZENTPÉTERY Imre: Hédervári Imre 1447-iki felmentő levele. *Turul* 20 (1902) 4. szám. 153–165.
- SZENTPÉTERY Ifj. 1934. Ifj. SZENTPÉTERY Imre: *A tárnoki ítélőszék kialakulása. Századok* 68 (1934) pótfűzet 510–590.
- SZITNYAI A körmöcbányai békekötés 1452-ben. Közli: SZITNYAI József. *Történelmi Tár* 32. (1884) 594–612.
- TELEKI TELEKI József gróf: *Hunyadiak kora Magyarországon. X-XII. Okmánytár*. Pest, 1853–1857.
- TÓTH-SZABÓ 1917. TÓTH-SZABÓ Pál: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest, 1917.
- TRINGLI 2008. *A Perényi család levéltára 1222–1526*. Közzéteszi: TRINGLI István (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 44.) Budapest, 2008.
- TUTKÓ 1861. TUTKÓ József: *Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve*. Kassa, 1861.
- WAGNER 1778. WAGNER Károly: *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum, quae jam interciderunt. Decas I. Ex Ms. potissimum eruit, et scutis Gentilitiis auxit Carolus Wagner*. Budae, 1778.
- WAGNER 1780. WAGNER Károly: *Diplomatarium comitatus Sarosiensis, quod ex tabulariis et codicibus manuscriptis*. Posenii–Cassoviae, 1780.

ZICHY	<i>A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára = Codex diplomaticus domus seniori scomitum Zichy de Zich et Vasonkeő. Szerk.: NAGY Imre–NAGY Iván–VÉGHELY Dezső. Pest, 1872–1931.</i>
ZsO	<i>Zsigmondkori oklevéltár I–II/1–2 (1387–1410). Összeállította MÁLYUSZ Elemér; III–VII (1411–1420). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette BORSA Iván; VIII–IX (1421–1422). BORSA Iván –C. TÓTH Norbert; X (1423). C. TÓTH Norbert; XI. (1424) NEUMANN Tibor–C. TÓTH Norbert; XII. (1425). Közzéteszi C. TÓTH Norbert–LAKATOS Bálint. Budapest, 1951–2013. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II: Forráskiadványok I, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39,41, 43,49, 52.)</i>

Aspects of the Inquiry for the Operation of a 15th century Aristocrat – the Seals of John Perényi, Master of the Treasury

I have been studying János Perényi's career since 2009. In the essays I have published since then I covered the outline of his career, his relation to royal power and to the magnates and his position within the national council. In my papers which are about to be published I examined the beginning of his political career, the history of his family's possessions and the use of their residence. Besides the conclusions of the literature, these studies are based mainly on already published diplomas and on the sources I have collected. In my present paper I intend to summarize the results of the sources collection I have carried out in the course of my studies abroad and during my professional practices. Conducting a research in the archives of the MNL OL and also in the archives of the free royal cities of Upper-Hungary I collected the charters issued or confirmed by János Perényi. I used the database of the MNL OL DL–DF as the basis of my investigation. Since I was predominantly interested in the seals attached to the charters, the inspection of the diplomas and letters kept abroad was inevitable. I photographed all these seals or had them photographed.

As a result of my research I created a database which contains the charters issued or confirmed by János Perényi and also the seals attached to these charters. I publish this information in a summarizing table at the end of this paper. My work could not have been completed without listing the polysigillic diplomas and were issued between 1439 and 1457. My studies written about the building of this database together with the conclusions I have drawn from it will be available to the public soon.

Based on the above mentioned database and also on my previous research I try to find out whether the seal usage of Perényi reflected his relation to national politics and the role he played in it and his party affiliations. For my investigation I also use the results of the works written on the functioning and seal usage of medieval judicial offices, the results of already published itineraries and discourses on political history.

Anjou István herceg pecsétjei*

Károly Róbert magyar király legkisebb fia, István herceg (1332. augusztus 20.–1354. augusztus 9.)¹ rövid életideje ellenére mind az apja által alapított magyarországi Anjou-dinasztia, mind az ország életében fontos személyiségnek tekinthető. Személyével, családjával és tevékenységével többen foglalkoztak már, de a hozzá kötődő hercegség mibenlétének komplex vizsgálata még nem történt meg. Számos történelmi, művészettörténeti és szfragisztikai tárgyú tanulmányban kaptak helyet az általa használt pecsétek is, melyek összefoglalására újabb, leíró jellegű észrevételek hozzáfűzése mellett az alábbiakban tesztek kísérletet.

Erdélyi hercegi lovaspecsét

Anjou Istvánnak talán ez a legismertebb *sigillum*. Másolata megtalálható az Országos Levéltár (OL) középkori pecsétgyűjteményeiben² és a Budapesti Történeti Múzeum Pecsétmásolat Gyűjteményének gipszmásolatai között is.³ Ábráját első alkalommal Pray György tette közzé posthumus megjelent pecsétteni munkájában, 1805-ben.⁴ Az itt szereplő, heraldikai jobb oldalra ugrató lovasat ábrázoló kép azonban olyannyira eltér a valóditól, hogy Nyáry Albert, aki a pecsét eredetijét nem látta, Pray kiadványának nyilvánvaló hibáira hivatkozva nem vette fel a kétségtelen hitelességű lovaspecsétek sorába,⁵ az OL néhány évvel később kiadott pecsétmutatója viszont regisztrálta, s első hiteles ábrázolását is kinyomtatta.⁶ Napjainkban az Anjou-kori udvari pecsétek között, az Árpád-házi hercegek pecsétjéhez hasonló, szabályos hercegi pecsétként tartják számon.⁷

István erdélyi hercegi lovaspecsétje csak az Országos Levéltár 1889-ben összeállított pecsétmutatójába is felvett, 1351. március 27-én kelt oklevelén⁸ maradt fenn javarészt ép al-

* A szerző az MTA–HIM–SZTE–MOL Medievisztikai Kutatócsoport munkatársa.

¹ Születésének pontos idejét a XIV. századi krónikakompozícióból (SRH I. 501.), halálát a Zágrábi Krónikából (SRH I. 215.) ismerjük. Noha a krónikakompozíció több adata – köztük a Károly Róbert gyermekeinek születési idejét tartalmazó rész is – pontosításra vagy helyesbítésre szorul, István herceg születésének itt rögzített napja – I. Lajos királyéhoz és András hercegéhez hasonlóan – nem tűnik kétségesnek (KRISTÓ 2005. 23–27.). A Zágrábi Krónika tudósításának helyességét okleveles adatok segítségével B. Halász Éva erősítette meg (B. HALÁSZ 2005. 32. 18. jz.).

² Műanyagmásolata: V8–113. (SUNKÓ 2006. 61.), Gipszmásolata: V2–438. (SUNKÓ 2006. 35.).

³ BTM. 66. 594.

⁴ PRAY 1805. Tabula X. Figura 3.

⁵ Indoklása a következő: „A Pray által közölt Béla slavoniai Herczegnek, IV. Béla király fiának 1268-dik évi (De Sig. Tab. VIII. Fig. 5), valamint István erdélyi hercegnek, Róbert Károly királyunk fiának 1351-dik évi pecsétje (U. o. Tab. X. Fig. 3) a kritika igazoló próbáját nem állják ki. A XIII–XIV-dik századi lovas-pecsétek jellegzetével határozottan ellenkezik. Különösen az utóbbi herceg lovas hasonmásképét inkább egy XVII–XVIII-dik századi német vasas subalternus-tisztnek, mint egy középkori robogó lovas vitéznek alakjához lehet hasonlítani. A herceg paizstalan volta merőn ellenkezik magas születési és hadi méltóságával. Csapantyús csörsisakja még az időben a lovas-pecséteken ismeretlen volt. A XIV-dik század középtáján a lótarakók sem voltak már oly annyira rövidek, mint István herceg lován, hanem a lónak oldalaira redőzetben omlottak le, mint ezt ugyancsak a Róbert Károly és I. Lajos királyaink idejéből való lovas-pecséteink nyilván bizonyítják.” NYÁRY 1886. 209. 1. jz.

⁶ Pecsétmutató 1889. 14., valamint V. tábla 17. kép. A mutató a 4153-as számon nyilvántartott oklevélén lévő függőpecsétet regisztrálta, s valószínűleg Pray is ezt használta fel. A pecsét ismertetésekor ugyan nem mondja meg, hogy azt honnan vette, de munkája más helyén ebből az oklevélből közöl részletet. PRAY 1805. 99.

⁷ KUBINYI 1982. 139. A szerző sommás megjegyzése szerint a hercegnek „Volt kisebb pecsétje is.”

⁸ DL 4153. Az oklevél regesztáját és az eredetin szereplő keltezés (1351. március 26.) helyesbítését l. EO. III. 229. (593. szám) alatt.

lapotban.⁹ A természetes színű viaszba nyomott kerek pecsét szélét pontsor veszi körbe, amely a beljebb, vele párhuzamosan futó fogazott vonallal együtt keretezi a feliratot: +S. DOMINI. STEPHANI. [DEI]. GRACIA. DVCIS. TRANSSILVANI.¹⁰ A fogazott vonalon belül elhelyezkedő pecsétmező háttérét leveles indadísz tölti ki, amely előtt heraldikai baloldatra forduló, mozgásban lévő ló látható, a hátán magas kápájú nyeregben ülő, kifelé forduló, a fején zárt, struccos díszítésű¹¹ csöbör sisakot viselő páncélos lovassal, aki takarásban lévő baljában a ló kantárját, magasra emelt jobbában pedig mellpáncéljához láncsal rögzített kivont kardját tartja. A pecsét eredeti méretét a különböző kiadványok 75–85 mm-ben adják meg.¹²

E lovaspecsétet István függő és rányomott változatban is alkalmazta. Előbbire az imént említett, 1351. márciusi oklevél mellett az ugyanezen év július 27-én kelt, átírásban fennmaradt privilégiuma¹³ hozható fel példaként, melyben függőpecsétje alatt (*moderni sigilli nosrti... pendentis*) egy előző évi nyílt oklevélbe foglalt birtokadományát erősíti meg, utóbbira pedig 1351. január 26-án kelt oklevele,¹⁴ melynek hátoldalán e lovaspecsét darabjai láthatók. Valószínűleg már ez volt rányomva 1350. december 28-án kiadott oklevelének hátlapjára is.¹⁵ A herceg ezt a *sigillum*ot autentikus vagy nagypecsétjének (*autenticum seu maiorem*) nevezte.¹⁶

A korabeli lovagi fegyverzet és viselet, valamint fegyverhasználat illusztrálására is alkalmas¹⁷ pecsétet művészettörténeti szempontból elsőként Balogh Jolán elemezte, aki a Kolozsvári testvérek prágai lovaszobrának művészettörténeti előzményeit többek között ebben látta meg, s olasz, pontosabban sienai hatás alatt készült magyar munkának tekintette. István erdélyi hercegi lovaspecsétjét az olasz ötvösművészet díszítőmotívumaként ismert leveles indadísz háttérként való alkalmazása miatt egyrészt I. Károly király Sienai Péter által készített harmadik nagypecsétjével, másrészt I. Lajos király első felségpecsétjével rokonította,¹⁸ organikus, erőteljes modellálású loábrázolásában pedig az olasz lovastípus realitásabb, hosszas helyi fejlődést követő átalakítását fedezte fel. A lovas megformálása tekintetében ugyanezt a ket-

⁹ A kis mértékben sérült, vörös-zöld zsinóron függő pecsétet restaurálták. Lásd <http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a110505htm?v=pdf&q=JELZ%3D%284153%29&s=DAT&m=2&a=rec>.

¹⁰ A köriratot már Pray is helyesen adta meg (PRAY 1805. 54.), Pór Antal, aki a Pecsétmutató alapján dolgozott, azt később mégis S . DOMINI . STEPHANI . [DEI] . GRATIA . DVCIS . TRANSSILVAT[oris montis] formában oldotta fel (PÓR 1892. 620.; ábráját közlésezi uo. 419.). Pór e sigillum képét illusztrációként máshol is felhasználta (PÓR 1895. 208.), de a felirattal többet nem foglalkozott. A szóban forgó pecsét köriratára újabban lásd MAROSI–TÓTH–VARGA 1982. 149. (50. tétel) és BÁNDI 1982. 175. (31. tétel).

¹¹ Bándi Zsuzsanna megfigyelése szerint a herceg pecsétjén látható sisakdíszrel ábrázolja I. Károly királyt a Képes Krónika a rozgonyi csatában, és a Károlylyal fegyverzetet cserélt Héderváry Dezsőt a havasalföldi hadjáratban (BÁNDI 1982. 175.).

¹² Bándi Zsuzsanna szerint 75 mm (BÁNDI 1982. 175.), mások véleménye szerint 85 mm (Marosi–Tóth–Varga 1982. 149. (50. tétel – 20. tábla), az OL internetes adatbázisa (<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a110505htm?v=pdf&q=JELZ%3D%284153%29&a=list>) pedig kb. 80 mm-ben adja meg nagyságát.

¹³ DL 91 451. Átírja a somogyi konvent, 1353. augusztus 3-án.

¹⁴ DL 91 422. Regesztája: EO. III. 226. (584. szám). A viasznyomat megmaradt részeiből kivehető a ló jobb első patája, a virágmintás háttér, és a körirat egy része: [S] DO[MINI] [DEI] GR[ACIA DUCIS] TR[ANSSILVANI].

¹⁵ DL 236 301. Az oklevél hátlapján, melyben István erdélyi hercegnek nevezi magát, kb. 8 cm-es egykori pecsét körvonala látható.

¹⁶ DL 91 422. (1351. január 26.)

¹⁷ Kristó Gyula arra hozza fel példának, hogy ebben a korban a kardot láncsal erősítették fel a vértetetre, nehogy a harc közben használója kezéből kieső fegyver kritikus helyzetbe kerüljön (KRISTÓ 1988. 245., 290. és 23. kép), Veszprémy László pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a pecséten „meglepően jól kivehető a magas kápájú, karosszék típusú lovagi nyereg kontúrjai (VESZPRÉMY 2008. 124. A hivatkozott pecsét képével.).

¹⁸ Az I. Lajos király első, Csói Sebestyén fia György mester által készített felségpecsét és István erdélyi hercegi lovaspecsétje közötti rokonságot az apró leveles mustra alkalmazására való tekintettel megerősítette Marosi Ernő is. MAROSI 1982. 141.

tősséget hangsúlyozta azzal, hogy a páncélos gótikus lovagot teljesen egykorú, északi jellegű fegyverzetben illesztették a kompozícióba.¹⁹

Dercsényi Dezső már rövidebben időzött a pecsétnél, amelyet a lovagi élet mozgalmas, lendületes világának megjelenítéseként értelmezett. A herceget „vágató lovon, teljes lovagi díszben leeresztett sisakkal” ábrázoló alkotást kevésbé sikerült munkának tartotta, főként a rajta megjelenő erős testű, túlhangsúlyozott ló megformálása miatt, amelyben szerinte elsősorban az előző korszak loábrázolásának hatása nyilvánul meg.²⁰

Gyűrűspecsét

Anjou István gyűrűspecsétje kevésbé állt a publicitás középpontjában. Leírását elsőként a napjainkban DF 201 775. számon nyilvántartott, 1350. aug. 12-én kelt oklevél – melynek eredetijét a Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára őrzi – hátlapján fennmaradt lenyomata alapján Házi Jenő tette közzé.²¹ A tőle származó ismertetés kisebb finomításoktól eltekintve megegyezik az OL elektronikus adatbázisában lévővel: a vörös viaszba nyomott, kb. 2 cm átmérőjű kerek pecsét körirata letördelgett, négyelt háromszögű címerpajzsának I. és IV. negyede háromszor vágott, a II. és III. negyedben három egyszerű kereszt van, a II. negyedben egy felül és kettő alul, a III. negyedben pedig fordítva.²²

Ugyanezen viasznyomat alapján Spekner Enikő, aki a pecsétet eredetiben tanulmányozta, ettől némiképp eltérő, ám korántsem lényegtelen különbségeket tartalmazó ismertetést írt róla. Eszerint a „hercegi gyűrűspecsét 20 mm átmérőjű kerek pecsét volt, melynek körirata már *lekopott* [kiemelés tőlem – T. É.], de negyedelt címerpajzsa még ép maradt. A háromszögű pajzs első és negyedik negyede háromszor vágott, míg a második és harmadik negyedében három *liliom* [kiemelés tőlem – T. É.] lebeg háromszög alakban elhelyezve. A liliomok a második negyedben egy felül és kettő alul elhelyezésben alkotnak háromszöget, a harmadik negyedben pedig megfordítva.”²³ Véleménye szerint nem tudni: István első és második horvát-szlavón-dalmát hercegsége idején ugyanazt a gyűrűspecsétjét használta-e,²⁴ a pecsétképen lévő pajzsral kapcsolatban pedig megjegyezte, hogy talán nápolyi trónigényt fejez ki, melynek bizonyítása további kutatást igényel.²⁵

Anjou István pecsétjeivel legutóbb B. Halász Éva foglalkozott, több alkalommal is. A hercegi gyűrűspecsét leírását Házi Jenőtől idézi,²⁶ így feltételezhető, hogy – miután Spekner Enikő véleményét is ismeri, ám a kettő közötti különbségekre nem hívja fel a figyelmet, illetve nem reflektál rá – a korábban megfogalmazott álláspontot fogadja el. István gyűrűspecsétjének ábrázolását a már elhunyt herceg felesége által használt kisebb szlavón hercegnői pe-

¹⁹ BALOGH 1934. 16–21., illetve 18. kép.

²⁰ DERCSENYI 1990. 126. A következő oldalon a lovaspecsét ábrázolásával.

²¹ Házi szó szerinti leírása a következő: „az oklevél hátlapján István herceg vörös viaszba nyomott kerek pecsétje látható; átmérője 2 cm., a körirat teljesen letördelgett, ellenben teljesen ép a négyelt háromszögű címerpajzs, amelynek I. és IV. negyede háromszor vágott, míg a II. és III. negyedében háromszög alakban elhelyezett 3 közös kereszt van. A kereszték fekvése: II. negyedben egy felül, kettő alul, a III. negyedben pedig megfordítva.” HÁZI 1921. 96. 156. sz.

²² <http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a110505htm?v=pdf&q=JELZ%3D%28201775%29&s=DAT&m=0&a=rec>

²³ SPEKNER 2002. 407. A hivatkozott oklevélben található pecsét fotója a szerző ugyanezen cikkének mellékletében tanulmányozható (425. 7. kép).

²⁴ SPEKNER 2002. 411.

²⁵ SPEKNER 2002. 407.

²⁶ B. HALÁSZ 2008. 37.

cséttel rokonította,²⁷ s melyről feltételezte, hogy hasonlított a herceg 1354-ben használatos kisebb pecsétjéhez is.²⁸

A gyűrűspecsét képét a fentebb ismertetett, Sopronban őrzött oklevélénél teljesebb formában tartotta fenn egy az Esztergomi Főkáptalan magánlevéltárában található, 1350. december 28-i keltű pápens.²⁹ Ez sem teljesen ép, mivel a négyelt háromszögű címerpajzsból csak a harmadik és a negyedik negyed látható teljes egészében, a pajzs a felső részén kitöredezett. A körirata is hiányos, de a betűk elrendezéséből az jól megállapítható – a Sopronban található oklevélhez hasonlóan –, hogy csupán egyetlen hiányzik közülük. A vörös viaszú pecsétnyomat szélén kidomborodó pontozás fut körbe, melyen belül enyhén kiemelkedő körvonal látható. Ez szegélyezi a pontsornál magasabban kiemelkedő feliratot, amelynek betűi külső széleiken a körvonalat, a belsőkön pedig a negyedelt címerpajzsot érintik. A pajzs felső pereme felett, a hasítás tengelyében a sigillum szócskát rövidítő S betű áll, melynek mindkét oldalán apró, élére állított négyzet helyezkedik el. A felirat a viasznyomathoz magasan kiemelkedő, egyenesen álló, enyhén ívelt oldalú hegyestalpú pajzs bal oldalán –IS jobb oldalán pedig VDS betűkből áll, a pajzs két oldalán arányosan elhelyezve. Ennek lehetséges feloldása: S[IGILLUM] [[D]][OMIN]I S[TEPHANI] V[NGARIE] D[VCI]S.³⁰ A pecsét leghangsúlyosabb része a címerpajzs. Ennek harmadik negyedében három egyszerű kereszt látható háromszög alakban elhelyezve (kettő felül és egy alul), míg a pajzs negyedik negyede háromszor vágott. A soproni és az esztergomi levéltárban lévő pecséteken lévő címerképek összetételéből adódik, hogy a pajzs első mezeje ugyancsak háromszor vágott, míg a második negyedben háromszög alakban elhelyezett három egyszerű kereszt van, egy felül és kettő alul elosztásban.

A herceg gyűrűspecsétjén tehát az általa használt címer látható, melynek szimbolikájánál érdemes kicsit elidőzni. A címer első és negyedik negyedében lévő vágások – amint azt már többen is megállapították a szóban forgó pecsét kapcsán – minden bizonnyal az Árpádok sávjaira mennek vissza, s egyúttal a magyar hercegi cím viselésére utalnak. A második és negyedik negyedben kétségtelenül keresztetek láthatók és nem liliumok, noha ezek feltételezése mind a Károly Róbert, mind a Nagy Lajos és Kálmán herceg pecsétjein megjelenő Anjou-magyar (liliomos-vágásos) szimbolika³¹ alapján kézenfekvő lenne, a negyedelt címerpajzs ilyen jellegű értelmezése ráadásul a nápolyi trónigényt is kifejezhetné.³² Mindezek ellenére István címerében az Anjou-házra utaló lilium nem jelenik meg,³³ hacsak nem stilizált liliumokként fogjuk fel a kereszteteket. Ez azonban igen kevés valószínűséggel bír, mivel a heraldikában a liliumábrázolás egyértelmű.³⁴ Az Anjou jelkép hiánya magyarázható lenne úgy is, hogy a herceg nem tekintette magát a nápolyi trón aspiránsának, ezért csak az Árpádok szim-

²⁷ „Ennek átmérője 4 cm, rekonstruálható körirata: '+S[IGILLUM] MARGARETE DEI GRATIA SCLAVONIE CROATIE ET DALMATIE DUCISSE', melynek belső oldalán egy pontsor vonul körbe. [...] A kerekített oldalú háromszögletű pajzs negyedelt, első és negyedik mezeje háromszor vágott (az Árpádok sávjai), míg második és harmadik mezejében a bajor rutákat láthatjuk.” B. HALÁSZ 2007a. 71–72.

²⁸ B. HALÁSZ 2007a. 71.; B. Halász 207b. 103.

²⁹ DF 236 300. Kiadása: Str. IV. 43. (10. szám).

³⁰ A gyűrűspecséten és az erdélyi hercegi lovaspecséten is szereplő betűk típusa azonos, melyek megegyeznek a Drugeth Fülöp nádor lovaspecsétjén (1324) szereplőkkel is. Ez tovább erősíti azt a stílusbeli kapcsolatot, amit a hercegi és a nádori lovaspecsét képi ábrázolása kapcsán már Veszprémy László is megfogalmazott. VESZPRÉMY 2008. 124.

³¹ Összefoglalóan lásd erre KUBINYI 1982. 37–38.

³² SPEKNER 2002. 407.

³³ Ugyanez figyelhető meg a felesége, Bajor Margit címerén is, amely a hercegi címer párjának tekinthető. A negyedelt címerpajzs első és negyedik mezeje itt is háromszor vágott, a második és harmadik mezőben a bajor ruták láthatók. Margit címere a második, Hohenlohe Gerlachhal kötött házassága után annyiban változott, hogy a pajzs második és harmadik negyedébe kerültek a Hohenlohe család leopárdjai, az első negyedbe a bajor ruták, a negyedikben pedig az István címeréből ismert három vágás. PÖR 1897. 15.

³⁴ BERTÉNYI 1998. 36.

bólumait viselte. A lilimok azonban fellelhetők Károly Róbert törvénytelen fia, Kálmán herceg címerében is, aki nápolyi trónigényt nyilvánvalóan nem támaszthatott, a magyar-Anjou jelképeket az uralkodóházhoz való tartozás szemléltetésére használta. Az István címeréről hiányzó lilimok, és a rajta megjelenő keresztek jelentése tehát tisztázatlan.

Egyebekben István több – például első eredetiben ránk maradt, 1349. november 5-én³⁵ kelt – oklevélről is egyértelműen megállapítható, hogy ezt a gyűrűspecstet helyezték rá. Ezeket 1349–1351 között állították ki. A következő évben keletkezett, gyűrűspecstettel megerősített oklevelek ilyen összehasonlításra már nem adnak lehetőséget, mert a rajtuk lévő nyomok csak az egykori pecsét alakjára és méretére engednek következtetni, így róluk annyi állapítható meg, hogy ebben az évben István gyűrűspecstétének alakja és mérete nem változott.³⁶ Noha 1353–1354-ből a hercegi oklevelek között nem találunk gyűrűspecstettel megerősített, minden bizonnyal keletkezett ilyen.

A hercegi gyűrűspecstet használati ideje 1349 elé is kitolódik, hiszen István oklevéladó tevékenysége már 1343-tól adatolható. Legkorábbi, csupán említésből ismert oklevele 1343. november 25. előtt,³⁷ az első teljes szövegében fennmaradt pedig 1349. október 17-én kelt.³⁸ Meghagyásokról lévén szó, valószínűleg ezek is gyűrűspecstettel voltak ellátva.

Azt a kérdést, hogy István esetében számolhatunk-e több *sigillum anulare* használatával, megfelelő adatok hiányában teljes bizonyossággal megválaszolni nem lehet, ezzel kapcsolatosan csak feltevéseket lehet megfogalmazni. István 1349–1352-ből fennmaradt, a pecsételés szempontjából több-kevesebb eredménnyel vizsgálható oklevelei alapján az állapítható meg, hogy 1349–1351-ben bizonyosan ugyanazt a *tipáriumot* használta, melynek alakján és méretén később sem változtatott, így valószínűleg mindvégig egyetlen gyűrűspecstet használt. Az ismertetett hercegi *sigillum anulare* megváltoztatása azért is indokolatlannak tűnik, mert az használóját váltakozó tisztségei közepette is teljes mértékben azonosítani tudta a rajta szereplő címer és felirat által.

Egyéb pecsétek

Anjou István gyűrűspecstéje és autentikus nagypecsétjének tekintett erdélyi hercegi lovaspecstéje mellett más *sigillum*okkal is rendelkezett, de ezek lenyomata nem maradt ránk.

Nagypecsétjei közül további kettőről számolhatunk be részletesebben. Konkrét értesüléseink arra vonatkozóan, hogy István autentikus pecsétet is használt, első horvát-szlavón-dalmát hercegsége idejéből, pontosabban 1350-ből származnak.³⁹ Ekkoriban használt nagype-

³⁵ DL 57326. Regesztája: EO. III. 212. (545. szám). Az oklevélen lévő maradványokon a körbefutó pontsors és az egykori pajzs helye lelhető fel.

³⁶ Teljes biztonsággal azonosítható: DL 4134. (1350. június 27); DL 91 417. (1350. augusztus 27.). Előbbin a vörös viasznyomat szélein letördezett állapotban maradt meg, ám közepén a lekopott képű pajzsalak és néhány betű is látható, utóbbi töredékein az egykori pajzsalak fölött lévő S, továbbá az IS és V betűk is felismerhetők. Ennél kisebb töredékek alapján, de egyértelműen azonosítható még a fent ismertetett gyűrűspecstettel a DL 90 347. (1350. április 29.), a DF 228 466. (1351. december 28.) és a DF 226 960. (1350. május 2.) számú okleveleken lévő. Értékelhetetlen töredékek maradtak meg a DF 273 803. (1350. június 27.), a DL 4165. (1350. augusztus 30.), a DF 228 465. (1352. január 16.), a DL 4276. (1352. április 24.), és a DL 83 266. (1352. augusztus 31.) a számon nyilvántartott pátensek pecsétjeiből, így ezekből lényegében csak a vörös viaszba nyomott sigillum körvonala és mérete állapítható meg. A DL 60 262 (1350. június 29.) számú oklevél átírásban maradt fenn, melynek keretoklevele megemlíti, hogy eredetije gyűrűspecstettel volt megerősítve.

³⁷ Nagymartoni Pál országbíró 1343. november 25-én a herceg halasztást elrendelő utasítására hivatkozva tesz későbbre egy pert (Pál országbíró oklevélét I. ANJOU-OKLT. XXVII. 789. szám), a következő évben pedig István herceg írásos kérésére és elrendelésére békebírságot enged el (az országbíró 1344. március 24-én kelt oklevélét I. ANJOU-OKLT. XXVIII. 272. szám alatt).

³⁸ A herceg ekkor kelt parancslevelének szövegét a szepesi káptalan 1349. október 21-én kelt jelentésében (DF 258 977) írta át.

³⁹ István első nagypecsétjének körvonala látható a B. Halász Éva által eredetiben vizsgált 1350. júl. 9-i oklevélen (DF 230 432), melynek hátlapjáról az OL adatbázisában nincs fénykép, illetve a herceg 1350. október 22-én kelt adománylevelén (DF 249 099). Valószínűleg ezt helyezhették 1350. április 19-én kiadott nyílt oklevelére,

csétjének átmérője B. Halász Éva mérése szerint 10 cm volt.⁴⁰ A herceg ezt a *sigillum*ot nemcsak rányomott, hanem függőpecsétként is alkalmazta, mely ebben a formájában kétoldalú volt. Ez derül ki 1350. október 10-én kelt adománylevelének⁴¹ corroboratiójából, amely szerint a herceg privilégiumát autentikus kettős függőpecsétjével erősítette meg (*presentes concessimus litteras privilegiales dupplicis et autentici sigilli nostri penditis munimine roboratas*). Mivel ez az oklevél csak későbbi, Mátyás király idejéből származó átirásból ismert, felmerülhet az elírás gyanúja,⁴² a másoló azonban nem tévedett. Mátyás király előtt ugyanis István hercegnek ez alkalommal három eredeti oklevelét is bemutatatták,⁴³ melyek különbözőképpen voltak megpecsételve. A felmutatott oklevelek közül az egyik Anjou István első, míg a másik kettő a második horvát-szlavón-dalmát hercegsége idején keletkezett, így az átirást készítő személynek módja volt ezek összehasonlítására. Az eredeti oklevelek megtekintése során szembe is tűnt számára a pecsétek különbözősége, amit – szerencsénkire – fontosnak tartott feljegyezni. István herceg előtte fekvő, 1350. október 10-én kiállított privilégiumáról elmondja, hogy azzal az autentikus kettős függőpecséttel volt megerősítve, melyet István ezen országok (ti. egész Szlavónia, Horvátország és Dalmácia) hercegeként használt (*sub dupplici et autentico suo sigillo quo ut dux eorumdem regnorum utebat independenti*). Az István második horvát-szlavón-dalmát hercegsége idejéből származó oklevelek egyikéről viszont – annak corroboratiós részével (*presentes concessimus litteras privilegiales penditis et autentici sigilli nostri munimine roboratas*) egybehangzóan – úgy nyilatkozik, hogy a herceg másik autentikus függőpecsétjével volt megerősítve (*alia alio autentico sigillo eiusdem Stephani ducis consignatas*), a másikáról pedig úgy, hogy hasonlóképpen a herceg autentikus pecsétjével látták el (*tertia siquidem similiter autentico sigillo eiusdem Stephani ducis independenti editas*). A legutóbbi oklevél nem volt függőpecsétes, mert tartalmának privilegiális formában történő megerősítését csak visszahozatala esetére ígérte István, aki tehát második horvát-szlavón-dalmát hercegi nagypecsétjét is ráhelyezte okleveleinek hátlapjára. Ez persze nem novum, hiszen már Kumorovitz Lajos Bernát munkásságából tudjuk, hogy a korszakban a hiteles nagypecsétet – vagy amennyiben az kétoldalú volt, annak előlapját – nyílt oklevelekre rányomva is használták,⁴⁴ viszont esetünkben ez az eljárás szerencsésnek mondható. Hiába maradt fenn ugyanis Anjou István második horvát-szlavón-dalmát hercegsége idejéből kiemelkedő számú privilégium, valamennyinek elveszett a függőpecsétje. Így csak az egyetlen eredetiben ránk maradt, egykor rányomott nagypecséttel rendelkező pápens alapján tudjuk, hogy a valaha ráillesztett *sigillum* mérete kb. 7 cm volt.⁴⁵ Ábrája és felirata továbbra sem is-

melynek eredetije már nincs meg, de kiadója szerint hátlapján nagyobb alakú pecsét nyomai voltak (AO V. 218. szám). A herceg 1350. április 7-i, szintén kiadásból ismert okleveléről – amelynek közzétéveje csak annyit árul el, hogy hátlapjára nyomott pecsét volt rajta – ugyancsak az oklevél tartalma alapján következtethetünk arra, hogy nagypecséttel volt megerősítve (lásd minderre SPEKNER 2002. 408. 32. jz.). Említi még István 1351. július 21-én kelt adománylevele (DL 91 451) is, amelyben erdélyi herceggént privilegiális formában megerősíti előző, horvát-szlavón-dalmát hercegsége idején autentikus nagypecsétje alatt kiadott pápensét (*litteras nostras patentes sigillo nostro autentico seu maiori consignatas nobis prius ducatus regnorum Sclavonie Croatie et Dalmatie tenentibus*). Ez az átirat oklevél 1350. május 17-én kelt.

⁴⁰ B. HALÁSZ 2007a 71.; B. HALÁSZ 2008. 36.

⁴¹ DL 45 129.

⁴² B. Halász Éva szerint István „Egy 1350 októberében kelt oklevele meglepő dolgot tartalmaz, ugyanis corroboratiós része szerint a herceg függő, *duplex*, azaz kétoldalú pecsétjével erősítették meg birtokadományról szóló levelét. Mivel a diploma nem eredetiben, hanem átiratban maradt ránk, és a későbbi herceg(nő) függőpecsétek minden esetben egyoldalúak voltak, joggal gondolhatunk itt arra, hogy a budai kancellárián dolgozó *notarius* véletlen tévedésével állunk szemben, aki az oklevél végére már elfelejtette, hogy nem királyi adománylevellel van dolga.” (B. HALÁSZ 2008. 36.) Spekner Enikő ugyanezen oklevél alapján azt mondja, hogy István első „szlavón hercegi nagyobb, autentikus pecsétjét nem ismerjük, csak annyit tudunk róla a corroborációs rész alapján, amennyiben a 15. századi átirás azt híven közölte, hogy kétoldalú volt.” (SPEKNER 2002. 408.)

⁴³ Az oklevelek kelte: 1350. október 10., 1353. április 11. és 1353. május 29.

⁴⁴ KUMOROVITZ 1993. 70.

⁴⁵ DL 41 241. A corroboratióból tudjuk, hogy nagypecséttel (*sigilli nostri maioris*) volt megerősítve.

mert, az azonban elgondolkodtató, hogy a meglehetősen sok 1353–1354-ből származó, nagypecséttel ellátott privilégium megerősítő záradékai közül egy sem említi, hogy a rajta lévő függőpecsét kétoldalú lett volna.⁴⁶ Ez a nagypecsét tehát egyoldalú volt, s valószínűleg István korábbi nagypecsétjeihez hasonlóan lovaspecsét lehetett.

Azt, hogy István első horvát-szlavón-dalmát hercegi nagypecsétje is lovaspecsét volt, egy 1350. április 4-én kelt oklevél néhány évvel későbbi átírásából tudjuk meg.⁴⁷ Eszerint a herceg 1350-ben használt kettős függőpecsétje a következőképpen nézett ki: „*in superficie ... sigilli homo armatus in equo phallerato, gladio vibrata in galea. Littere circumferenciales premissa cruce sigillum domini Stephani dei gracia ducis, a tergo sigilli ... in medio clipeus cum quatuor pertracturis et crux, gemmata super clipeo. Littere circumferenciales totius Sclauonie, Croatie et Dalmatie.*” A leírás szerint tehát a kettős függőpecsét elülső oldalán ékes lovon ülő, kardot forgató fegyveres ember volt látható sisakban, a hátoldalon pedig díszített negyedelt pajzs és kereszt. Az előlap felirata SIGILLUM DOMINI STEPHANI DEI GRACIA DUCIS, a hátlapé TOTIUS SCLAVONIE CROATIE ET DALMATIE szavakból állt. Az átíró azt is közölte, hogy a pecsét kör alakú volt (*sigillum rotundum*), közönséges viaszból készült (*de cera communi*), és zöld selyemfonalon függött (*in filis sericeis viridi coloris*). Ebből az következik, hogy István első horvát-szlavón-dalmát hercegi nagypecsétje lényegében megegyezett a következő évben használt erdélyi hercegi lovaspecséttel, de felirata más volt. Mivel nincs elég részletes ismertetésünk, nem tudjuk, hogy az előlap pecsétmezeje díszített volt-e vagy sem, s azt sem tudjuk, hogy a hátlapon lévő kép pontosan hogyan nézett ki, de bizonyos, hogy a díszített negyedelt pajzsban István címerét kell keresnünk, vagyis a herceg első nagypecsétjének hátoldalára valamilyen formában a gyűrűspecstjén is látható négyelt címerpajzs ábráját helyezték.

Mivel Anjou István hercegi címváltozásai viszonylagos pontossággal megállapíthatók, nagypecsétjeinek használati ideje is könnyen meghatározható. Első horvát-szlavón-dalmát hercegi nagypecsétjét 1349 decembere és 1350 decembere,⁴⁸ erdélyi hercegi lovaspecsétjét 1350 decembere és 1351 decembere között,⁴⁹ második horvát-szlavón-dalmát hercegi pecsétjét pedig 1352 decemberétől vagy legkésőbb 1353 januárjától használhatta.⁵⁰ Anjou István

⁴⁶ Valamennyi *pendens et autenticum sigillum* formulát alkalmaz: DF 267 988. (1353. március 10.; átírása – DF 267 992. – *sigillo pendenti consignat*nak mondja), DL 45 129. – 1353. április 11. és május 23., DL 230 476. – 1353. május 23., DF 256 379. – 1353. május 28., DL 41 207. – 1353. június, DL 33 593. – 1353. június 3., DL 32 990. – 1353. november 27., DF 267 989. – 1353. december 8., DL 35 140. – 1354. február 20.

⁴⁷ DF 288 978.

⁴⁸ Spekner Enikő István első horvát-szlavón-dalmát hercegi tisztségének kezdetét Gönyői Tamás kőrösi ispánként történő feltűnéséhez (1349. december 8.) kötötte (SPEKNER 2002. 406.). Megállapításának helyességét alátámasztja, hogy István 1349. november 5-én még erdélyi hercegnek címezte magát (DL 57 326.), az általa kinevezett horvát-szlavón-dalmát bán első közgyűlését 1350. február 17-én tartotta (DF 251 997.), elődje, Szécsi Miklós utolsó báni oklevele 1349. június 11-én kelt (DL 38 793.), I. Lajos király 1349. évi utolsó, december 10-én kiadott privilégiumának méltóságsorában pedig csak Domokos macsói bán neve szerepel (DL 4099.). Tekintve, hogy a kőrösi ispánokat a szlavón bán nevezte ki (ZSOLDOS 2001. 279.), ez egyúttal azt is jelzi, hogy Ugali Pál horvát-szlavón báni méltóságát már 1349 decemberében betöltötte, illetve a terület egy kézbe adása már ekkor megtörtént. Az 1351. évet megelőzően a herceg utolsó, horvát-szlavón-dalmát hercegeként kiállított oklevele ismereteink szerint 1350. október 22-én kelt (DF 249 099), ezután még I. Lajos király 1350. okt. 30-án kiadott privilégiuma (DL 4151.) említi őt e pozícióban. A herceg újabb tisztségének időhatárait lásd a következő jegyzetet.

⁴⁹ Körvonalra látható már erdélyi hercegeként 1350. december 28-án kiadott oklevelének (DL 236 301.) hátlapján, 1351. december 28-án pedig már szepesi és sárosi hercegnek titulálja magát (DF 228 465).

⁵⁰ A herceg címváltozását ebben az időszakban ennél pontosabban nem lehet meghatározni. 1351. december 28. (DF 228 465.) és 1352. december 8. (DL 83 267.) között Anjou Istvánnal az oklevelekben szepesi és sárosi hercegeként találkozunk. Második horvát-szlavón-dalmát hercegsége idejéből származó első ránk maradt oklevelét csak 1353. március 10-ről (DF 267 988.) ismerjük. Lackfi István vicebánja, Mihály fia: Péter utolsó oklevelét 1353. január 13-án bocsátotta ki (DL 35 202.), a következő bán István elrendelésére pedig csak 1353. május 7-én tartotta meg a szlavóniai közgyűlést (DL 230 242.). A fentieknél pontosabb adatot nem tudunk nyerni sem az érintett területek káptalani jelentéseiből, sem a herceggel közvetlenül vagy közvetetten együtt

valószínűleg szepesi és sárosi hercegsége idején is rendelkezett nagypecséttel, erről azonban semmit nem tudunk.

Igen kevés ismeretünk van a herceg titkospecsétjéről is, amelyet első alkalommal 1351. október 18-án kelt oklevelének *corroboratio*ja említ (*sigillum secretum*),⁵¹ majd legközelebb egy 1352. évből származó diploma megerősítő záradéka (*sigillum secretum*).⁵² Mindössze két további, István második horvát-szlavón-dalmát hercegsége idejéből való, eredetileg függőpecséttel ellátott oklevélben olvashatjuk azt, hogy titkospecséttel (*sigilli secretiori* [!]) hitelesítették őket.⁵³ Mivel a herceg egy további, *corroboratio*t nem tartalmazó pátensének hátlapján egykor vörös viaszba nyomott, 5,5 cm nagyságú kerek pecsét körvonalai láthatók, benne feltehetően ekkor használt titkospecsétjét sejtethjük.⁵⁴ Mivel e pecsétnek még csak töredékei sem ismertek, képe nem rekonstruálható.⁵⁵ További adatok híján lehetetlen megállapítani, hogy a herceg az évek során cserélte-e titkospecsétjét, s az is, hogy datálható-e a *sigillum secretum* használata 1351. elé. Kérdéseket vet fel az 1351–1352-ben használt titkos pecsét (*sigillum secretum*) formulának a későbbiekben következetesen előforduló titkosabb pecsét (*sigillum secretiorum*) kifejezésre történő felcserélése is.

E pecsétek szerepének és ezzel együtt az István személyéhez kötődő kancelláriák működésének részletes elemzéséhez elengedhetetlenül szükséges a hercegi jogkör, s különösen a hercegi bíráskodás szélesebb körű, eddig el nem végzett vizsgálata, melyek további tanulmányok tárgyát képezik.

mozgó személyekre vonatkozó információk alapján. Nincsen segítségünkre az István okleveleiben rendre feltűnő kiegészítő évjelölés sem. 1351-ből és 1353–1354-ből származó privilégiumainak dátumsora elméletileg megengedné a hercegi évek számításának tényleges tisztségviseléshez történő igazítását. Anjou István 1351. március 27-én kibocsátott oklevelében (DL 4153. a keltezésre vonatkozóan I. EO. III. 229. 593. szám) erdélyi hercegsége évét *ducatus autem nostri anno primo* formában adja meg. Ebbéli tisztségében azonban már 1350. dec. 28-án bocsátott ki oklevelet (DF 236 300. és DF 236 301.), legutóbb pedig 1351. október 18-án keltezett e cím alatt (DF 286 543 – I. még ehhez a DF 286 637 és a Df. 286 670 számú okleveleket, illetve azok regesztáit EO. III. 618. és 660. számok alatt az ott található megjegyzéssel együtt). 1351. december 28. (DF 228 465.) és 1352. december 8. (DL 83 267.) között szepesi és sárosi herceggént találkozunk vele, ekkor *annus ducatus* nem használ, illetve nem maradt ránk ebből az időszakból privilégiuma, amelyben használhatta volna. Az 1351. évet követően *annus ducatus*-szal történő évmegjelölést először 1353. április 11-én kelt privilégiumában (DL 45 129. és DL 91 451.) láthatunk újra (*ducatus autem nostri anno primo*). Ezután gyakorlata folyamatos (DF 256 379., DL 33 598., DF 267 989., DL 230 476., DL 41 207., DF 230 097., DL 32 900., DL 35 874.). Legutóbb 1353. november 27-én (DL 32 990. és DL 35 874.) jelöli horvát-szlavón-dalmát hercegsége első évét, 1354. február 20-án (DL 35 140.) pedig már *ducatus autem nostri anno secundo*-t ír. Mindezek alapján tehát megengedhető lenne az *annus ducatus* valódi *cyclusként* számítása, ám ennek első alkalmazása rögtön ellent mond. A legkorábbi *annus ducatus* István 1350. okt. 10-én kiadott privilégiumában tűnik fel (DL 45 129.). Ekkor horvát-szlavón-dalmát hercegségének első évét számította, s mivel 1349 novemberében még erdélyi hercegnek mondta magát, a hercegi évek számításának kezdőnapja ebben az esetben nem eshetett egybe tisztségviselésének első napjával.

⁵¹ DF 286 543. István az oklevelet erdélyi herceggént szignálja.

⁵² 1352. május 17. (DF 212 854.).

⁵³ DL 94 423. (1354. április 7.) és DL 94 424. (1354. július 13.)

⁵⁴ B. HALÁSZ 2008. 25., 36–37.

⁵⁵ Vö. a 27. és 28. számú lábjegyzetekkel.

BIBLIOGRÁFIA

- ANJOU-OKLT. XXVII. *Anjou-kori oklevéltár XXVII. (1343)* Szerk.: PÍTI Ferenc. Budapest–Szeged, 2007.
- ANJOU-OKLT. XXVIII. *Anjou-kori oklevéltár XXVIII. (1344)* Szerk.: PÍTI Ferenc. Budapest–Szeged, 2010.
- AO *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII.* Szerk.: NAGY Imre–TASNÁDI NAGY Gyula. Budapest, 1878–1920.
- B. HALÁSZ 2005. [B.] HALÁSZ Éva: Anjou István hercegsége (1332–1354). *Fons* XII. (2005) 1. 29–69.
- B. HALÁSZ 2007a B. HALÁSZ Éva: Magyar vonatkozású 13–14. századi világi pecsétek a zág-rábi levéltárban. *Turul* 80. (2007) 3. 69–83.
- B. HALÁSZ 2007b B. HALÁSZ Éva: Bajor Margit hercegnő oklevéladási tevékenysége és ok-mánytára. *Fons* XIV. (2007) 1. 97–118.
- B. HALÁSZ 2008. [B.] HALÁSZ Éva: *A szlavón hercegek és bánok 14. századi oklevéladó tevé-kenysége (1323–1381)*. Doktori disszertáció. Budapest, 2008.
- BALOGH 1934. BALOGH Jolán: *Márton és György kolozsvári szobrászok*. (Erdélyi tudomá-nyos füzetek 71.) Cluj-Kolozsvár, 1934. 16–21.
- BÁNDI 1982. BÁNDI Zsuzsanna: A Magyar Országos Levéltár Anjou-kori pecsétkiállítása 1982. szept. 22-től. *Levéltári Közlemények*, 53. (1982) 165–199.
- BERTÉNYI 1998. BERTÉNYI Iván: *Új magyar cimertan*. Budapest, 1998.
- DERCSÉNYI 1990. DERCSÉNYI Dezső: *Nagy Lajos kora*. Budapest, 1990.
- EO. III. JAKÓ Zsigmond–HEGYI Géza–W. KOVÁCS András: *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történelméhez. III.* Buda-pest, 2008.
- HÁZI 1921. HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története. I. J. Oklevelek 1162–1406*. Sopron, 1921.
- KRISTÓ 1988. KRISTÓ Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, 1988.
- KRISTÓ 2005. KRISTÓ Gyula: Károly Róbert családja. *Aetas* 20. (2005) 1. 14–28.
- KUBINYI 1982. KUBINYI András: Udvari pecséthasználat az Anjou-korban. In: *Művészet I. Lajos király korában. 1342–1382*. Katalógus. Szerk.: MAROSI Ernő–TÓTH Melinda–VARGA Livia. Budapest, 1982. 137–139.
- KUMOROVITZ 1993. KUMOROVITZ L. Bernát: *A magyar pecséthasználat története a középkorban*. Budapest, 1993.
- MAROSI 1982. MAROSI Ernő: A 14. századi királyi pecsétek művészettörténeti jelentőségé-hez. In: *A művészet I. Lajos király korában*. Szerk.: MAROSI Ernő–TÓTH Me-linda–VARGA Livia. Budapest, 1982. 139–141.
- MAROSI–TÓTH–VARGA 1982. *Művészet I. Lajos király korában. 1342–1382*. Katalógus. Szerk.: MAROSI Ernő–TÓTH Melinda–VARGA Livia. Budapest, 1982.
- NYÁRY 1886. NYÁRY Albert: *A heraldika vezérfonala*. Budapest, 1886.
- Pecsétmutató 1889. [Csánki Dezső]: A Magyar Királyi Országos Levéltár Diplomatikai Osztá-lyán őrzött pecsétek mutatója. Tizenkét fénynyomatú táblával. Budapest, 1889.
- PÓR 1892. PÓR Antal: *Nagy Lajos*. Budapest, 1892.
- PÓR 1895. PÓR Antal: *Az Anjouk kora*. (A magyar nemzet története III.) Budapest, 1895.
- PÓR 1897. PÓR Antal: Margit bajor hercegnőnek, István magyar herceg, Nagy-Lajos király öccse egykori feleségének pecsétje. *Turul* 15. (1897) 13–15.
- PRAY 1805. Sintagma historicvm de sigillis regvm, reginarvm Hvmgariae pluribusqve aliis avtire Georgio Pray. Budae, 1805.
- SPEKNER 2002. SPEKNER Enikő: Adalékok a budavári István torony névadójának kérdésé-hez. In: *Budapest Régiségei XXXV*. Budapest, 2002. 403–425.
- SRH *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II.* Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Budapestini, 1938. (Reprint: Budapest, 1999.)
- Str. IV. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis IV. (1350–1358)*. Ad edendum preparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini, 1999.

- SUNKÓ 2006. Pecsétgyűjtemény V szekció. Repertórium. Összeállította: Sunkó Attila. (MOL segédletei 23.) Budapest, 2006.
- VESZPRÉMY 2008. VESZPRÉMY László: Lovaspecsétek Magyarországon. In: Uő: *Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok* Budapest, 2008. 119–126.
- ZSOLDOS 2001. ZSOLDOS Attila: Egész Szlavónia bánja. In: *Tanulmányok a középkorról*. Szerk.: NEUMANN Tibor. *Analecta Mediaevalia* I. Budapest–Piliscsaba, 2001. 269–281.

TEISZLER, ÉVA

The Seals of Prince Stephan of Anjou

Stephan of Anjou was the youngest son of the Hungarian king, Charles I. This study reviews those seals which were used by him. There are only two seals which imprints are known, but – from different sources – we are also apprised of the existence of other seals. The author of this study summarizes the information about the prince's seals, and discusses the usage of these seals in chronological order.

Történeti földrajz

Szlavónia határai a 13-14. században. Megjegyzések a Dráva és a Gvozd határszerepének megítéléséhez

A történeti földrajz a *geográfiai* értelemben vett középkori Szlavónia északi és déli határait minden további nélkül a Drávában és a forrásokban Gvozd-ként emlegetett hegységben szokta megjelölni, okkal, tekintve, hogy mindkét esetben adatok sora támasztja alá már a 13. század közepétől e határszerep mind markánsabb létét. Mindazonáltal ezek az első látásra *természetesnek tűnő* határok Szlavónia *politikai* (igazgatás- és intézménytörténeti) fogalmának keretét adó területi kontúrokként korántsem ennyire maguktól értetődőek, még pontosabban olyan történeti képződmények, melyek létrejöttének vizsgálata – különös tekintettel a formatívnak gondolt Árpád-kori időszakra – külön is figyelmet érdemelhet. Tanulmányom első felében a drávai határ kialakulása recens rekonstrukciójának egyetlen konkrét problémáját érintem, majd a Gvozd-hegység (magyar viszonylatban kevésbé számon tartott) lokalizációs problémáinak kérdéseire próbálok meg egy új szempont figyelembe vételével egy lehetséges megoldást kínálni.

Előljáróban elmondható, hogy mind a két „határvonal” kialakulásának tekintetében közös kiindulópontként szolgálhat István szlavón bán 1252-ik évi privilégiuma a körösi hospesek számára, mely tartalmazza azt a kitétel, mely szerint a körösi *maior villicus* nem idézhető a bán elé a Dráván és a Gvozdon túl.¹ Ez a megfogalmazás az első markáns megnyilvánulása okleveles adatban annak, hogy – az ez esetben a báni joghatóságban tetten érhető – *politikai* értelemben vett Szlavónia területi kontúrjait északi és déli irányban a Dráva és Gvozd jelenti. Azaz, 1252 az utóbb „közismertnek” ható földrajzi szemlélet kialakulásának *terminus ante quem*eként kezelhető.

„A Dráván túl, Szlavónia felé”

Elsőként a drávai határ kialakulásának kérdését véve szemügyre, a fenti tényt azért lényeges külön is hangsúlyoznunk, mivel magának a „Szlavónia” kifejezésnek a tartalma igen jelentős bizonytalanságot hordoz végig a 12–14. században, és a tisztánlátást – mint az ismeretes – a strukturális tartalommal telített „egész Szlavónia” fogalom 13. század első negyedére tehető kialakulása, illetve a „Drávántúlt” mint olyant emlegető okleveles adatok sem könnyítik meg túlzottan. Az utóbbinál maradva, általánosságban elmondható, hogy a „drávántúli” kifejezés az esetek döntő többségében semmilyen strukturális tartalmat nem hordoz, pusztán földrajzi tényt fejez ki, míg máskor a „voltaképpen” Szlavóniára utal, megint más esetekben pedig mintegy az „egész Szlavónia” kifejezés szinonimájaként szerepel, az az a Drávától a tengerig terjedő területet jelöli.² A tájszemlélet vonatkozásában mindezek közös metszetében mindössze annyit áll, hogy ezek a területek mind a Drávától délre keresendők, a vonatkozó forráshelyek értelmezése viszont mindenképpen eseti, a megszokottnál talán fokozottabb gondossággal végzett elbírálást igényel.

Györffy György megállapítása szerint a politikai értelemben vett Szlavónia drávai határa a somogyi dézsmára vonatkozó, Zágráb és Pannonhalmá közti évtizedes perben bukkan fel első ízben.³ Az alábbiakban a vitatott somogyi tizedek kapcsán felvethető számos kérdés

¹ 1252. ápr. 24: CDCr IV. 490. (426.sz.)

² KRISTÓ 2003. 123.

³ A tizedperre összefoglalóan: PRT I. 172–174., KÖRMENDI 2012. 375–376. (44. jz.)

közül itt csupán egyetlen, a régebbi és az újabb historiográfiában is felbukkanó, a „Drávántúl” és „Szlavónia” viszonyára vonatkozó rekonstrukcióval szembeni aggályaimat fejtem ki.

Az 1210-es évektől⁴ 1232-ig folyó tizedperben a pannonhalmi apátság – alapvetően a Szent István-féle (bár épp a somogyi területre utaló szakaszán ekkorra már többszörös interpoláción átesett,⁵ a tizedszedő jogra vonatkozó kitéltet azonban már az ezredforduló óta bizonytalanság)⁶ alapítólevelére hivatkozva – a Dráván túl fekvő somogyi részek teljes tizedét (*decimas... partis comitatus Simigiensis que est ultra fluvium Drauum*), továbbá a veszprémi püspökségben fekvő három kápolna dézsmáját követelte.⁷ Ezzel szemben a zágrábi püspökség – 1215 körül, III. Ince pápasága idején – arra hivatkozott, hogy a Dráván túli rész a privilégium keltekor nem tartozott ahhoz a megyéhez [ti. Somogyhoz] (*dicta pars que ultra Drauum existit tempore dati priuilegii de comitatu non fuisset eodem*), a három Drávamelléki kápolna pedig a zágrábi egyházmegye területén fekszik (*predicte capelle que circa Drauum erant cum parrochianis suis essent in Zagradiensi diocesi constitute*).⁸ A per III. Honorius pontifikátusa idején nem jutott dülőre (1221, 1226),⁹ végül azonban – már IX. Gergely pápasága alatt – békés megegyezés keretében rendeződött a tizedek kérdése: 1232-ben Pannonhalma lemondott a Dráván túl levő somogyi tizedekről, a zágrábi püspökség pedig átadta négy „Magyarország felé” (*uersus Vngariam*) eső kápolnáját, azok birtokaival és tizedeivel együtt, továbbá a perköltség megfizetésére tett ígéretet.¹⁰

IX. Gergely pápa 1232. július 23-án kelt levele, az apátság és a püspökség közti megegyezés ismertetésekor a területi vonatkozások tekintetében egy megvilágító erejűnek tűnő, bár némiképp obskúrus megfogalmazással él, mikor úgy fogalmaz, hogy Pannonhalma azon tizedekről mondott le, melyek őt „a Dráva folyón túl, a zágrábi egyházmegye alatt (?), Szlavónia felé” (*ultra fluvium Drauum infra Zagradiensem diocesim uersus Sclauoniam*) eső területen illetik meg.¹¹ Tekintve, hogy a két egyházi intézmény közti per a somogyi tizedekről szólt, így a fenti szöveghelyben foglalt, kissé zavarosnak ható területi meghatározást azzal kell kiegészítenünk, hogy az (értelemszerűen) Somogy megye Dráván túl fekvő részével azonos területre értendő. Mivel a per tanúsága szerint a zágrábi püspökség a 13. század első harmadában „az említett tizedeket már hosszú ideje háborítatlanul bírta”,¹² így az *infra* praepositíót – némileg értelmező fordítással – a püspöki joghatóságra utaló kifejezésnek tekinthetjük (már csak azért is, mert annak hiányában a per Zágráb ellen meg sem indult volna).¹³

Ami a pápai oklevélben a „Dráván túl” és különösen a „Szlavónia felé” kifejezések értelmezését, még pontosabban, egymáshoz való viszonyának kérdését illeti, arra korábban

⁴ PRT I. 172., KÖRMENTI 2012. 375. (44. jz.)

⁵ GYÖRFFY 1970. 230.

⁶ ÉRSZEGI 1996. 72.

⁷ 1221. jan. 2.: „*decimas omnium frugum et aliarum rerum terre culte ac inculte, silvarum, marturinorum, porcorum et ceterorum animalium, apum et tributorum ac uectigalium partis comitatus Simigiensis que est ultra fluvium Drauum, sicut ipsius cingitur limitibus comitatus, nec non decimationes capellarum sancti Barnabe, sancte crucis et sancte trinitatis ex parte castris Simigiensis in diocesi Vesprimiensi existentium, cum fructibus perceptis ex eis quibus fuerant*” CDCr III. 188–189. (163.sz.)

⁸ 1221. jan. 2.: CDCr III. 189. (163.sz.)

⁹ PRT I. 173.; 1226. júl. 4.: CDCr III. 257–258. (230.sz.)

¹⁰ 1232. júl. 22.: CDCr III. 362–364. (316.sz.), 1232. júl. 23.: THEINER I. 105. (182.sz.)

¹¹ 1232. júl. 22.: CDCr III. 363. (316.sz.)

¹² 1221. jan. 2.: CDCr III. 189. (163.sz.): „*episcopum supradictum [sc. Zagradiensem] decimas memoratas inconcusse diutius possedisse*”, vö. KÖRMENTI 2012. 376. (44.jz.)

¹³ Pesty Frigyes úgy vélte, hogy a „zágrábi püspökség területe itt [ti. IX. Gergely levelében – Sz. G.] tehát nem Slavonia földje” (PESTY 1880. II. 170.), ami aligha tartható, tekintve hogy a fenti szöveghely – a per somogyi tizedekre vonatkozó tartalmából fakadóan – nem a püspökség és „Szlavónia” közti területi relációra, hanem Somogy megye Dráván túl fekvő részének az egyházmegyéhez, illetőleg „Szlavóniához” való viszonyára vonatkozhat csak.

Pesty Frigyes, újabban pedig Weisz Boglárka és Zsoldos Attila közös tanulmánya vállalkozott. Pesty úgy vélte, hogy mivel a Szent Márton-hegyi apátságot a tizedek már Szent István korában megillették, így a „Szlavónia felé” kifejezés itt „a régi Horvátország” területére vonatkozik.¹⁴ A szöveghely újabb értelmezése – eltérő logika alapján, de – területi vonatkozásban hasonlóan foglalt állást. E szerint – egy másik, Pesty által is felhasznált, a „*versus Sclavoniam*” megfogalmazást szintén alkalmazó 1230-as adattal együtt értelmezve¹⁵ a pápai oklevélben található terminust –, noha kétségtelen, hogy a „Dráván túl” kifejezés egyébként nem egy esetben Szlavónia szinonimájaként volt használatos a 13. században, „*feltűnő ... , hogy forrásaink máskor – hívebben tükrözve a valóságot, hiszen a Drávától délre valóban feküdtek olyan területek, amelyek nem tartoztak Szlavóniához – határozottan elkülönítették egymástól a „Drávántúl”-t és Szlavóniát*”, márpedig „*ez az ellentmondásos helyzet minden kétséget kizáróan azzal a jól ismert ténnyel áll összefüggésben, hogy a Magyar Királyság intézményrendszerében a XII. század elején megjelenő báni méltóság eredetileg Horvátország és Dalmácia kormányzására volt hivatott, s a bánok joghatósága csak másodlagosan terjedt ki a Dráva és a Gozd hegység közötti területre*”.¹⁶ (Kiemelések tőlem – Sz. G.)

Megítélésem szerint mindkét értelmezés problematikus. Pestyt mindenekelőtt az teszi tarthatatlanná, hogy túl azon, hogy a szerinte „*annyiszor hitelesített tény*”, miszerint „*Szent István Zágráb táján [! – Sz. G.] tizedeket adományozott*”¹⁷ volna, állításával ellentétben éppen csak forrásokkal nem támasztható alá,¹⁸ az is meglehetősen valószínűtlen, hogy a per tartalmából fakadónak egyértelműen Somogy megye Dráván túl fekvő részének meghatározására szolgáló passzus fogalmazója erre éppen egy „Horvátországra” vonatkozó, ráadásul erősen homályos kifejezést talált volna a legalkalmasabbnak.

A *versus Sclavoniam* kitétel újabb értelmezése szintén több problémát felvet. Egyrészt, a kifejezést tartalmazó két oklevél megfogalmazása nem pusztán „feltűnő” (ez tény), de egyben szerfelett ritka is; meg merném kockáztatni, hogy jószerivel egyedi.¹⁹ Ebből következően e két adat arra aligha lehet alkalmas, hogy – a „valóság hívebb tükréeként” – a 13. században számos oklevéllel igazolható megállapítást alapvetően relativizálja, miszerint a „Drávántúl” kifejezés (legalábbis amikor nem pusztán a földrajzi helyzetet írja le) gyakorta „a Dráva és a

¹⁴ PESTY 1880. II. 170.

¹⁵ 1230: CDCr III. 331–332. (291.sz.), vö. PESTY 1880. II. 170.

¹⁶ WEISZ–ZSOLDOS 2010. 478.

¹⁷ PESTY 1880. II. 170.

¹⁸ Zsoldos Attila a tizedper „perdöntőnek” ítélt tanúsága alapján – következtetését tekintve Pesty Frigyes fenti nézetéhez hasonlóan – úgy foglalt állást, hogy „*minden alapot nélkülözne egy afféle feltevés, hogy a pannonhalmi apátság a zágrábi püspökség megalapítását követően szerzett volna magának jogokat Szlavóniában, ezért nyilvánvaló, hogy Magyarország legkésőbb az ezredforduló táján [ti. a pannonhalmi alapítólevél keltének idején – Sz. G.] már kiterjesztette uralmát a Dráván túlra*”. ZSOLDOS 2001. 275. Szlavónia területe vitatott korai hovatartozásának kérdésével (ld. összefoglalóan: KÖRMENDI 2012) itt nem kívánok foglalkozni, csupán a tizedper „perdöntőnek” vélt tanúsága kapcsán hívnám fel a figyelmet két momentumra. Egyrészt a dolog természetéből fakadóan a per nem az apátság Dráván túli jogairól, csupán az általa nyilvánvalóan jogosnak vélt követeléseiről vall, azokról is a 13. századból. Másfelől kétségtelen, hogy Pannonhalmat ezeket a követeléseket ekkor a zágrábi püspökség rovására kívánta érvényesíteni, de ténylegesen nem „Szlavóniában”, hanem Somogyban, annak ez esetben a Drávától délre eső részein, épp úgy, ahogy a veszprémi püspökkel, a lovagrendekkel és egyéb szereplőkkel szemben is tette, csak a Dráván innen. Vö. PRT I. 150–171. Azaz, az igencsak ellentmondásos és területi vonatkozásaiban is erősen vitatott somogyi tizedper anyaga, túl azon, hogy szükségképpen leginkább saját kora viszonyaira világít rá, önmagában sem a Szent Márton-hegyi apátság Dráván túlra vonatkozó igényeinek jogosságát nem igazolhatja (csupán annak tényét húzza alá, hogy Pannonhalmat 13. századi követeléseit ebben az esetben is Szent István – interpolált – oklevelére vezette vissza), sem arról nemigen vallhat, hogy Somogy megye korai (11. század vége előtti) „szlavóniai” jelenléte (már amennyiben valóban létezett) földrajzi vonatkozásban meddig terjedt. A mind forrástani, mind historiográfiai szempontból meglehetősen szövevényes kérdés egyéb részleteit másutt tárgyalom. SZEBERÉNYI 2012. (kézirat)

¹⁹ Erre utal az is, hogy az 1230-as és 1232-es okleveleken kívül sem a Pesty-féle, sem az újabb argumentációban nem kerül elő további adat, illet magam sem ismerek.

Gvozdz közti területtel” (azaz a politikai értelmű Szlavóniával), míg más esetekben viszont az „egész Szlavónia” kifejezéssel volt szinonim,²⁰ különösen hogy mind a két idevonható adat igencsak sajátos kontextusokban szerepel. Ami az argumentáció másik elemét illeti, az is kétségtelen, hogy a Drávától délre valóban feküdtek akár a földrajzi, akár a politikai értelemben vett Szlavónián kívül is területek a 13. században,²¹ azonban az ennek illusztrálására hivatott két inkriminált szöveghely – mint nyomban látni fogjuk – történetesen olyan területekre vonatkozik (ti. Somogy drávántúli részére és a Dráva melléki Vaska vidékére), melyekkel kapcsolatban az utóbbi időben nem merült fel, hogy ne lennének a bármely értelemben vett Szlavónia részei.²² Az elvi megfontolások sorában utolsóként pedig a pápai oklevél értelmezése kapcsán Pesty érvelésével szemben felhozott megfontolás egy másik aspektusára tudok utalni: kevésbé valószínű, hogy a somogyi tizedper területi vonatkozásait a pápai kancellária írnokai (vagy akár magyarországi informátorai) egy olyan sajátos (mert ritka) *terminus technicus*szal kívánták volna kifejezni, mely a *báni igazgatásban beállt* territoriális változások (egyébiránt az egész dézsma-kérdéstől teljességgel idegen) folyamatának egy *korábbi* fázisát tükröznék.

Mind a régebbi, mind az újabb történetírói állásponttal szemben felhozható végezetül egy – véleményem szerint perdöntő – érv, mégpedig magából a pápai oklevél szövegéből kiindulva, mely azonban a másik, 1230-as adat értelmezése felé is utat nyit. A pápai oklevélben tudniillik a *versus* praepositio még egyszer előfordul, csak éppen a Zágráb által átengedett Dráván *innen*i kápolnák kapcsán, *Magyarország* vonatkozásában.²³ E szerint tehát az apátság által átengedett somogyi tizedek a Dráván túl lévő, a zágrábi püspökség joghatósága alatti területre, azaz „Szlavónia felé”, míg az István püspök által átengedett kápolnák a Dráván *innen* fekvő veszprémi püspökség területére, tehát „Magyarország felé” estek.²⁴ A dézsmaper anyaga azt a tényt markánsan aláhúzza, miszerint „Szlavónia” és Magyarország között – legalább a pápai kancelláriában, de alighanem a peres felek által sem vitatott módon – 1232-ben már határozott különbséget tettek, mégpedig a Dráva vonalát tekintve határnak. Ez azonban arra is rámutat, hogy a somogyi tizedperben a „Szlavónia felé” kifejezéssel nemhogy „*határozottan elkülönítették* [volna] *egymástól a „Drávántúlt” és Szlavóniát*”,²⁵ de – dacára a látszólag ennek ellentmondó megfogalmazásnak – az adott kontextusban gyakorlatilag azonosították azokat egymással.

Ezt a másik, 1230-ból való oklevél *versus Sclauoniam* kitételének az előbbihez hasonló logikával feloldható értelmezése is megerősíti. Ugrin kalocsai érsek oklevele a templomo-

²⁰ KRISTÓ 2003. 123.

²¹ Itt érdemes megjegyezni, hogy a középkori Szlavóniára vonatkozó kutatásokban olykor nem csekély értelmezési nehézséget okoz, hogy a szerzők – ez a régebbi és újabb historiográfiára egyaránt vonatkozik – hajlamosak eltekinteni attól, hogy az argumentáció adott pontján egyértelműen megjelöljék, hogy a „Drávántúl” vagy „Szlavónia” kifejezések – korántsem azonos, ráadásul adott esetben éppen a rekonstrukció egyik tárgyát képező – politikai vagy földrajzi tartalmára hivatkoznak-e. Ez persze abból fakad, hogy maguknak a forrásoknak a terminológiai készlete sem következetes e tekintetben, ami viszont még határozottabban húzza alá a fogalomtörténeti probléma tudatos figyelembevételének szükségességét.

²² Nem úgy Pestynél, aki mindkét szöveghelyet szó szerint – logikailag persze helyesen – értelmezve határozottan úgy vélekedett, hogy „*mi csak Szlavonia felé fekszik, az nem fekszik Slavóniában*”, legyen az a zágrábi püspökség területe vagy épp Vaska. PESTY 1880. II. 170.

²³ 1232. júl. 22.: „*et capellarum sancti Barnabe, sancte crucis et sancte trinitatis, existentium in Vesprimiensi diocesi citra Drauam*”, illetve ezt értelmezően: „*decimas quatuor capellarum scilicet: sancte Marie, sancte trinitatis, sancti Barnabe et sancte crucis uersus Vngariam et quicquid iuris in eisdem capellis habebas*” CDCr III. 363. (316.sz.)

²⁴ Túl azon, hogy – amennyiben nincs különösebb ok az ellenkezőjét gyanítani – az egyazon forrásszövegen belül felbukkanó egyforma stílusú megoldások azonos értelmezésre hívnak fel, tartalmi okokból is kizárható, hogy a *versus* praepositiónak a kápolnák vonatkozásában a „Szlavónia felé” kifejezéshez hasonlóan erős értelmet tulajdoníthatnánk. Az ugyanis aligha merül fel, hogy a Dráván *innen*i, a veszprémi püspökséghez (és persze Somogy megyéhez) tartozó területek ne Magyarországon lettek volna, csupán „Magyarország felé”.

²⁵ WEISZ-ZSOLDOS 2010. 478.

sok és István zágrábi püspök közt *Rasecha* földről szóló egyezségéről – mely föld a püspök *Wasca* (Vaška) nevű birtokával szomszédos volt – a birtokot „*ultra Drawam uersus Sclauoniam*” megfogalmazással lokalizálta.²⁶ A Dráva közvetlen szomszédságában elhelyezkedő – már 1201-ben is említett²⁷ – vaskai püspöki birtokot viszont egy 1277-es oklevél „*Waska iuxta Drawam, quia est inter Ungariam et Sclauoniam*” határozza meg,²⁸ ami újfent azt támasztja alá, hogy a Dráva melléki terület esetében is a „Szlavónia (felé)” kifejezés *nem* a „Drávántúl”, hanem Magyarország fogalmához viszonyított meghatározást takar.

Ugyanakkor egy további területi jellegű értelmezési lehetőséget elméletileg magában rejt a két oklevél *versus Sclavoniam* kitétele. Arról van szó, hogy amennyiben a szakirodalommal összhangban elfogadjuk, hogy az inkriminált kifejezés nyelvtanilag és logikailag is szó szerint veendő, azaz „Szlavóniától” *elkülönítő* értelmet hordoz, akkor a két adat közös metszetében – a fenti argumentáció egy további következményeként – *nem* „Szlavónia” és a „Dráván túl” megkülönböztetése, hanem *Somogy megye és „Szlavónia”* elkülönítése állna. Vaska vidéke ti. éppúgy közvetlenül Somogyoz kötődik – mégpedig forrásosan kimutatható módon²⁹ –, mint ahogy értelemszerűen a somogyi tizedeket adó területek is.³⁰ Egy efféle messzire vezető – itt területi okokból közelebről nem is szemügyre vehető – értelmezési kísérlet csábításának, azaz hogy az 1230-as évek elején *Somogy drávántúli területeit ne tekintették volna (akár földrajzi, akár politikai értelemben) Szlavónia részének*, azonban ez esetben is elejét veheti az 1232-es oklevél *versus Ungariam* kitétele (melynél továbbra is kizárható a praepositio területi vonatkozásokban „elkülönítő” értelme),³¹ de a két adat „ritkasága” is óvatosságra int.

A két oklevél adatai tehát, megítélésem szerint – ritkaságuk folytán és mert saját kontextusukban is magyarázhatóak –, nem bírják el a rájuk ruházott strukturális változások illusztrálásának terhét,³² már ami a „Szlavónia” kifejezés mögötti politikai (igazgatástörténeti) tartalom terén lezajlott változásokat illeti. „Szlavóniáról” ti. mindössze annyit mondanak – különösen hogy a két kérdéses szöveghelyből még az sem deríthető ki egyértelműen, hogy esetükben a kifejezés politikai vagy földrajzi tartalmat takar-e (gyanúm szerint az utóbbit) –, hogy az, nem meglepő módon, a Drávától délre keresendő. Annak igazolására viszont kiválóan alkalmasak – Györffy György más logika alapján tett megállapítását alátámasztva³³ –, hogy *legkésőbb* az 1230-as évek elejétől Szlavónia és Magyarország között már minden további nélkül a Drávát tekintették határnak.

„*ultra Gvoz*”

A Drávától eltérő természetű problémák merülnek fel a Gvozd-hegység határszerepével kapcsolatban. A Gvozdot a magyar historiográfia minden további nélkül a Kapelával szokta azonosítani, – ha nem csalódom – egyedül Veszprémy László Anonymus és Kézai történeti műveihez fűzött jegyzeteiben,³⁴ illetve Bak Borbála közismert topográfiai tankönyvének óvatos megfogalmazásában elrejtve³⁵ érhető tetten, hogy a horvát historiográfia koránt-

²⁶ 1230: CDCr III. 331. (291.sz.) Pesty ez alapján vélte úgy, hogy „*Vaska tehát és környéke nem volt Slavonia része*”. PESTY 1880. II. 170.

²⁷ 1201: CDCr III. 11. (8.sz.)

²⁸ 1277. (júl. 8. előtti): CDCr VI. 228. (196.sz.)

²⁹ 1255. márc. 30.: CDCr IV. 594. (513.sz.)

³⁰ Somogy megye Dráván túli kiterjedésére az Árpád-korban: KRISTÓ 1988. 314–318.; SZEBERÉNYI 2012. (kézirat)

³¹ Ld. 24. jz.

³² WEISZ-ZSOLDOS 2010. 478.

³³ Györffy úgy vélekedett, hogy „[a somogyi tized] *per idejég egyetlen hiteles forrás sem ismeri a történetét „Szlavónia” drávai határának*”. GYÖRFFY 1970. 226.

³⁴ ANONYMUS 65. (235.jz.), KÉZAI 146. (265.jz.), SIMONIS DE KÉZA 140. (1.jz.)

³⁵ BAK 2003. 56–57.

sem ennyire egységes a kérdésben. A horvát történetírás (Ferdo Šišić, Stjepan Gunjača, Ivo Goldstein stb.) jobbára az „erdős hegy” azonosítása terén vall eltérő álláspontokat (a Velika és a Mala Kapela-n kívül a Petrova gora, a Zrinska gora, egy Knin melletti magaslat, egy Valkó melletti Péter-hegy és egyéb eshetőségek is felmerültek), alapvetően a viszonylag bőbeszédű (persze ellentmondásos) narratív kútfőkre támaszkodva, mindenekelőtt a céllal, hogy a Péter horvát és Kálmán magyar királyok közt lezajlott, Kézainál olvasható ütközet helyszínéből a korai magyar–horvát határra vonatkozó „közjogi” konzekvenciákat vonjon le.³⁶ Arra azonban nemigen történt kísérlet, hogy a „gvozdi határt” mint történeti földrajzi tényezőt Szlavónia és Horvátország viszonylatában, de nem egymással komplementer, hanem egymástól függetlenül módon próbálják rekonstruálni.

Ami a kérdés forrásait illeti, a Gvozd esetében a legrészletesebb elemzésnek kétségtelenül az ide vonható elbeszélő kútfők,³⁷ mindenekelőtt Anonymus gestájának 43. fejezete,³⁸ Kézai művének 64. caputja,³⁹ illetve Spalatói Tamás főesperes munkájának 15. és 17. fejezetei⁴⁰ tekinthetők. A minket közelebről érdeklő kérdésben a magyar és a spalatói elbeszélő források közti legjelentősebb különbség abban érhető tetten, hogy a „hegynek” nevet adó, Kálmán király által legyőzött horvát uralkodó nevét kizárólag a magyar hagyományban találjuk meg (*Peturgoz*, *Patur Gozdia*), míg a spalatói főesperes latin fordításban „vasas hegyeként” (*Alpes ferree*) értelmezte a kérdéses toponímiát. Vajon azonos-e a kettő? A kérdésre a választ a nem túlságosan nagy számban ide vonható, a Gvozdton „túlíságot” vagy „inneniséget” valamilyen strukturális tartalommal megtöltő 13–14. századi okleveles említések, illetve igazgatástörténeti megfigyelések egyidejű figyelembevételével kísérlelhetjük meg megadni.

Az 1243 februárjában a zenggi *communitas*, illetve Babonics István tengermelléki bán és mások közt folyó „határvidéki” perpatvart lezáró megegyezés kapcsán született oklevélben⁴¹ – mely egyben a Gvozdra vonatkozó legkorábbi okleveles adatunk – a két fél oldalán felvonultatott tanúk sajátos „bontásban” szerepelnek. „Horvátországi nemesek” egy csoportja (*nobiles de Chroacia*) mellett „ti. „Gvozdton túli nemesek” (*nobiles ultra Gozd*) is szerepet kapnak: Brocum fia: Marc, Pezhet-i (*de Pezhet*) Péter fia: András, Clochoh-i (*de Clochoh*) Wlchez, és mások.” Ez utóbbiak közül a helynevekkel meghatározott szereplők valószínűsít-

³⁶ ŠIŠIĆ 1914. 371–397.; GUNJAČA 1978. 99–203.; GOLDSTEIN 1994. 25–27.; GOLDSTEIN 1997. 264–265.

³⁷ Az elbeszélő források adatainak legalaposabb elemzését, illetve a számba jöhető, azonosításra alkalmas helynevek összegyűjtését Stjepan Gunjača végezte el (végül a Kapelával való azonosítás mellett foglalva állást). GUNJAČA 1978. 99–203.

³⁸ „*Bulcsú, Lél és Botond innen tovább indulva [ti. miután a 42. caput szövege szerint bevették Spalato városát „és egész Horvátországot meghódították” – Sz. G.] egy Peturgoz nevű erdőségen keresztül leereszkedtek a Kulpa folyóhoz, (egressi silvam, que dicitur Peturgoz, descendentes iuxta fluvium Culpe) amelynek partján tábornok vertek. A folyón átkelve a Száváig (usque ad fluvium Zoua) haladtak, majd azon átjutva bevették Zágráb várát (castrum Zabrag). Folytatva a lovaglást elfoglalták Pozsega és Valkó várát. Innen kiindulva a Geréci révénél átkeltek a Dunán és Árpád fejedelem udvarába érkeztek.*” ANONYMUS 37. (Veszprémy László fordítása), SRH I. 87–88.

³⁹ „*Ő [ti. Kálmán király – Sz. G.] a dalmát királyságba is küldött hadsereget, és meggyilkoltatta Péter királyt, aki a Goszd nevezetű hegyek között (in montibus, qui Gozd dicitur) szállt szembe a magyarokkal. Ezek között a hegyek között győzték le és ölték meg. Ezért ezeket a hegyeket mind a mai napig a magyarok Petur Goszdiának hívják.* (Unde iudem montes usque hodie Hungarico Patur Gozdia nominatur.)” KÉZAI 116. (Bollók János fordítása), SRH I. 182.

⁴⁰ A 15. fejezet az ún. „horvát püspök” joghatósági területének meghatározásakor említi a „Vasas hegyeket”: „*Ecclesia nempe metropolishas sibi voluit parochias retinere: comitatum Cetine, Cleune, Clisse, Massarum, Almisiis et Corbaviam et ultra Alpes ferreas usque ad confinia Zagrabie totamque Maroniam.* THOMAS SPAL. 70. A 17. caput Szent László horvát hadjárata kapcsán említi a „Dráva folyótól a vasasnak mondott hegyekig” terjedő területet: „*Vladisclavus rex inductus consiliis absque mora coadunato exercitu copioso venit et occupavit totam terram a Dravo fluvio usque ad Alpes que dicuntur ferree nullo obice resistente. Post hec transivit Alpes et cepit impugnare munitiones et castra multaque prelia comittere cum gentibus Chroatie.*” THOMAS SPAL. 92.

⁴¹ 1243. febr.: DL 38471, THALLÓCZY 1897. 55–56., CDCr IV. 182. (162. sz.) Az oklevél értelmezésére: THALLÓCZY 1897. 55–58.; KLAČIĆ 1976. 346–347.; ANČIĆ 1996. 219–220. (92. jz.); SZEBERÉNYI 2010. 239–243.

hető módon, a más összefüggésben azonosíthatónak bizonyuló Brocum fia Márk működése bizonnyal,⁴² mind Gora *comitatus* (a Petrova gora tőzsomszédságának) térségébe mutatnak. Azaz a „Gvozdon túli” meghatározás (csakúgy, mint a topuszkói apátság szerepéhez jutása a vita elsíntésében) ez esetben nem pusztán a „hegyen túlra”, de határozottan a szorosan vett Szlavóniának a Szávától délre eső, a kialakulóban lévő középkori Zágráb vármegyéhez tartozó területeire utalnak.⁴³

1251-ben IV. Béla király megerősítette a vegliai comesek (a Frangepánok elődeinek) korábban nyert kiváltságait, azzal a kitéttel, hogy a királyt nem csupán a tengeren, de a horvát sereg hadba hívásakor a Gozd hegyen innen 20, azon túl 10 megfelelő fegyverzetű harcosal kötelesek szolgálni, és a határokat védeni.⁴⁴ Ebben annak, az 1243-as esethez hasonló tanúságával találkozunk, amikor a „Gvozdon túliság” megfogalmazása határozottan horvát (tengermelléki) perspektívát tükröz.

Más esetekben kifejezetten „szlavóniai” (értsd: Száva-vidéki) perspektívával találkozunk az oklevelekben. A körösi maior *villicus* perbeidézhetőségének Gvozdon túli tilalmáról az 1252-es körösi hospes kiváltság kapcsán már esett szó.⁴⁵ A zágrábi várjobbágyok kiváltságait megerősítő 1278-as báni oklevél, mely a Gvozdt felé tartó vagy onnan visszatérő báni bírának teljesítendő *descensus* kötelezettsége alól ad felmentést,⁴⁶ a körösi privilégiumhoz hasonló módon szorosan vett szlavóniai (ti. Zágráb megyét érintő) vonatkozásban határozza meg a Gvozdt joghatósági területet kijelölő határszerepét.

A „Gvozdt” birtokhatár(jellegű) szerepben történő felbukkanásai közül külön figyelmet érdemel az az 1292-es diploma,⁴⁷ mely szerint III. András király Babonics István bánnak adományozta Dresnek földet. A határjárás alapján a Koranától délre a Gozd hegy (*mons Gozd*) mentén, továbbá Modruš, Krbava, Gecke és Novi comitatusok szomszédságában fekvő Drežnik comitatus esetében – melyet 1253-ban a király már minden tartozékával együtt a Nelipiceknek adományozott⁴⁸ – a „Gvozdt” lokalizációja minden további nélkül a Mala Kapelára mutat.

Nehezebben meghatározható II. Károly nápolyi király 1300. évi, szintén a Babonicsoknak tett adományának tartalma, mely „Slavónia földjének” azon részére vonatkozik, mely „*Theotonia-tól Boszniáig, a Száva folyótól a Gazd hegyig*” terjed.⁴⁹ A Babonicsok birtokállományának vizsgálata mindenesetre arra mutat,⁵⁰ hogy az Unától nyugatra eső területen az ismert Babonics-birtokok alapvetően Gora, Gorica és Oklics comitatusok területén szóródtak. Mindazonáltal azok a 14. századi szórványos említések (1353,⁵¹ 1361⁵²), melyek az 1300. évihez hasonló területi megfogalmazással utalnak különböző embercsoportokra, azaz a Száva és a Gvozdt között élő nemesek, várjobbágyok és egyéb állapotú személyek kapcsán tesznek említést a gvozdi „határról”, rendre szlavóniai (ti. topuszkói, gorai, zágrábi), azaz a Petrova gora vidékére utaló ügyekkel kapcsolatosan bukkannak fel. Ehhez a forráscsoporthoz kapcsolható az a „Dráva és Gvozdt közöttiséget” megfogalmazó oklevél is, I. Lajos király 1343-as rendelkezése, melyben a szlavóniai (*in terra Sclavonie inter fluvium Drawe et Gozd*)

⁴² SZEBERÉNYI 2010. 243–245.

⁴³ Gorára: PESTY 1882. 241–243.; KRISTÓ 1988. 325–326.; KMTL 237. (Kristó Gy.); ANČIĆ 1996.; SZEBERÉNYI 2010. 233–239.

⁴⁴ 1251. ápr. 5.: CDCr IV. 444. (383.sz.)

⁴⁵ 1252. ápr. 24.: CDCr IV. 490. (426.sz.), vö. WEISZ–ZSOLDOS 2010. 480.

⁴⁶ 1278. máj. 26.: CDCr VI. 243. (208.sz.)

⁴⁷ 1292. febr. 27.: CDCr VII. 75–76. (64.sz.)

⁴⁸ 1253. au. 16.: CDCr IV. 540–541. (470.sz.)

⁴⁹ 1300. máj. 14.: CDCr VII. 388. (342.sz.)

⁵⁰ KEKEZ 2008. 64–68., KEKEZ 2010. 264–267.

⁵¹ 1353. jún. 8.: CDCr XII. 182. (133.sz.), vö. 1340. ápr. 19.: CDCr X. 536–537. (380.sz.), ANJOU-OKL. XXIV. 233.sz.

⁵² 1361. máj. 16.: CDCr XIII. 143. (96.sz.)

nemeseken, várjobbágyokon, és bármiféle helyzetű és állapotú embereken esett jogtalanságok kivizsgálására Hahót Miklós bánt rendelte ki, azzal, hogy mely ügyekben a bán nem tud elégtételt adni, a címzettek *communitas*-a (azaz gyakorlatilag Zágráb és Kőrös megye nemesi közössége) a bán pecsétje alatti jelentésben számoljon be a királynak, mivel az uralkodó maga fog döntést hozni a további teendőkről.⁵³

Az okleveles adatokból – ezek sora a tengermellék kapcsán néhány, birtokok elhelyezkedésére vonatkozó adattal tovább lenne szaporítható⁵⁴ – kétségtelenül az szűrhető le, hogy a „Gvozd” mind a szorosabban vett Szlavónia, mind a tengermelléki Horvátország felől nézve határ volt, egyben az adott ügy megfelelő provenienciáját tükröző megfogalmazásban adva meg a „hegyen túlság” vagy „inneniség” állapotát. Azonban maguk az okleveles adatok, de különösen a Horvátországot és Szlavóniát strukturálisan megkülönböztető 13–14. századi igazgatás- és kormányzattörténeti jelenségek sora⁵⁵ azt a benyomást kelti, mintha ez a határ a két „irányból” szemlélve nem esne egybe. Arról van szó, hogy a Kapela és a Petrova gora közé eső területnek, azaz a mai Kordun vidékének⁵⁶ nagyobbik, déli, kb. 50–70 km-es sávjában – itt találhatók Modruš, Plas, Novi vagy az említett Drežnik zsupániák – a 12–13. században rendre a horvát igazgatási szisztéma nyomai bukkannak fel, mind a világi,⁵⁷ mind az egyházi szervezet terén.⁵⁸ Ezzel szemben a szorosan vett Szlavónia részeként számon tartott, strukturálisan magyar jellegűnek gondolt igazgatási egységek, melyek közül Gora és Gorica comitatusok – a formálódóban lévő Zágráb megye Száván túli részei – a legdélebbiek,⁵⁹ csak úgy, mint a térség egyházigazgatását végző zágrábi püspökség,⁶⁰ nem hogy a Kapeláig nem érnek el, de nem lépik túl lényegesen a Petrova gora vonulatát sem, déli-délnyugati irányban nagyjából a Korana folyó vonala képezi legtávolabbi rekonstruálható határukat.

Ez a megfigyelés pedig visszavezet minket ahhoz, az okleveles adatokban, de a narratív kútfőkben is azonos módon tetten érhető tájszemléleti differenciához, mely szerint a horvát (tengermelléki) provenienciájú ügyekben a Gvozdon meglehetősen biztonsággal a Kapelákat értik (a „Vasas hegyeket”), míg a magyar (egyben „szlávón”) perspektívájú adatok a Dráva (vagy Száva) és a Gvozd köztiség területi meghatározásakor *nem Horvátország és Magyarország, hanem a politikai értelemben vett Szlavónia határait* definiálják, melynek déli „végpontjaként” a legvalószínűbb a magyar elbeszélő hagyomány „Petur gozdjával” különbözőbb nehézség nélkül azonosítható Petrova gora képzelhető el. Azaz, a Szlavóniára vonatkozó forrásokban felbukkanó „Gvozd” nem abszolút értelemben szereplő természetes határ, *hanem politikai (jogi) fogalom* – az egymástól genetikusan különböző horvát, illetve magyar intézményi struktúrák közti, a korduni terület déli sávjában még csak nem is a „nevesített” hegyeknél érintkező „határsáv” afféle metaforája.

⁵³ 1343. máj. 19.: CDCr XI. 62. (47.sz.), vö. ANJ. OKL. XXVII. 318.sz.

⁵⁴ 1258: CDCr V. 106. (621.sz.); 1275. szept. 9. után: CDCr VI. 146. (131.sz., keltére: REG. ARP. 2642.sz.)

⁵⁵ KRISTÓ 1979. 128–134.; KLAÍČ 1990. 248–281.; ZSOLDOS 2001. 269–271.; ZSOLDOS 2010. 13–21.

⁵⁶ A francia „*cordon*” kifejezésből eredő, az újabb kori horvát határörvidékek emlékét őrző tájegység név a Velika és Mala Kapela, illetve a Petrova gora közti régiót jelöli, melyet a Korana szel ketté. NADILO 2002. 692.

⁵⁷ BEUC 1985. 120., 126–127.; KRISTÓ 1988. 327.; GRGIN 1996. 35.

⁵⁸ A terület a 12–15. században a spalatói érsekség, ill. a krbavai püspökség juriszdikciója alá tartozott. BOGOVIĆ 2001. 29.

⁵⁹ KRISTÓ 1988. 325–326.

⁶⁰ A 14. század pápai tizedjegyzékek alapján világos, hogy a Koranától keletre és északra fekvő Blagaj és Cetin(grad) a zágrábi püspökség területe volt, míg a Korana melletti Slunj már a krbavai püspökség területén feküdt. BOGOVIĆ 2001. 31.

BIBLIOGRÁFIA

- ANČIĆ 1996. ANČIĆ, Mladen: Vlastelinstvo hrvatskoga hercega u Gorskoj županiji. *Povijesni prilozi*, 15. (1996) 201–240.
- ANJOU-OKL. ANJOU-kori Oklevéltár. *Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia: 1301–1387*. I–XV., XVII., XIX–XXI., XXIII–XXIX. Praes. Julio KRISTÓ – Tiburtio ALMÁSI. Budapest–Szeged, 1990–2013.
- ANONYMUS ANONYMUS: A magyarok cselekedetei. In: *Anonymus, A magyarok cselekedetei – Kézai Simon, A magyarok cselekedetei*. Ford. VESZPRÉMY László, BOLLÓK János. Az utószót és a jegyzeteket írta VESZPRÉMY László. Budapest, 1999. 8–71.
- BAK 2003. BAK Borbála: *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig*. Budapest, 2003.
- BEUC 1985. BEUC, Ivan: *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Pravnopovijesne studije*. Zagreb, 1985.
- BOGOVIĆ 2001. BOGOVIĆ, Mile: Povijest biskupija Senjske i Modruške ili Krbavske. *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest*, 7. (2001) 21–32.
- CDCr *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Ed. T. SMICIKLAS et al. I–XVIII. Zagreb, 1904–1990.
- DL Magyar Országos Levéltár, Budapest, Diplomatikai Levéltár. *Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa*. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.
- ÉRSZEGI 1996. ÉRSZEGI Géza: Szent István pannonthalmi oklevele. In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I*. Szerk.: TAKÁCS Imre. Pannonhalma, 1996. 47–89.
- GOLDSTEIN 1994. GOLDSTEIN, Ivo: Povezanost hrvatskih zemalja u ranom srednjem vijeku i lokacija bitke na Gvozdu 1097. godine. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 27. (1994) 17–28.
- GOLDSTEIN 1997. GOLDSTEIN, Ivo: Dinastija Arpadovića i ranosrednjovjekovna Hrvatska. In: *Zvonimir, kralj Hrvatski. Zbornik radova*. Ured. Ivo GOLDSTEIN. Zagreb, 1997., 261–272.
- GRGIN 1996. GRGIN, Borislav: Županije u razvijenom i kasnom srednjem vijeku. In: *Hrvatske županije kroz stoljeća*. Ured. Franko MIROŠEVIĆ. Zagreb, 1996. 21–37.
- GUNJAČA 1978. GUNJAČA, Stjepan: „Gvozd” u ratovima Arpadovića u hrvatskoj potkraj XI. stoljeća. In: GUNJAČA, Stjepan: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*. IV. Zagreb, 1978. 99–203.
- GYÖRFFY 1970. GYÖRFFY György: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. *Levéltári Közlemények*, 41. (1970) 223–240.
- KEKEZ 2008. KEKEZ, Hrvoje: Između dva kralja: plemićki rod Babonića u vrijeme promjene na ugarsko-hrvatskom prijestolju, od 1290. do 1309. godine. *Povijesni prilozi*, 35. (2008) 61–89.
- KEKEZ 2010. KEKEZ, Hrvoje: Cistercians and Nobility in Medieval Croatia. The Babonići Family and the Monasteries of Topusko (Toplica) and Kostanjevica (Landstrass) in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries. *Cîteaux: Commentarii cistercienses*, 61. (2010) 2–4. 257–278.
- KÉZAI KÉZAI Simon: A magyarok cselekedetei. In: *Anonymus, A magyarok cselekedetei – Kézai Simon, A magyarok cselekedetei*. Ford. VESZPRÉMY László, BOLLÓK János. Az utószót és a jegyzeteket írta VESZPRÉMY László. Budapest, 1999. 88–153.
- KLAIĆ 1976. KLAJČ, Nada: *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb 1976.
- KLAIĆ 1990. KLAJČ, Nada: *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Zagreb, 1990.
- KMTL *Korai magyar történeti lexikon, 9–14. század*. Főszerk.: KRISTÓ Gyula. Budapest, 1994.
- KÖRMENDI 2012. KÖRMENDI Tamás: Szlavónia korai hovartartozása. *Századok* 146. (2012): 2. 369–388.
- KRISTÓ 1979. KRISTÓ Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979.
- KRISTÓ 1988. KRISTÓ Gyula: *A vármegyéek kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988.

- KRISTÓ 2003. KRISTÓ Gyula: *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged, 2003.
- NADILO 2002. NADILO, Branko: Pregled utvrda južnog Korduna i ruševine Cetingrada. *Grđevinar*, 54. (2002) 11. 691–695.
- PESTY 1880. PESTY Frigyes: *Az eltűnt régi vármegyék. I–II*. Budapest, 1880.
- PESTY 1882. PESTY Frigyes: *A magyarországi várspánságok története különösen a XIII. században*. Budapest, 1882.
- PRT *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII/b*. Szerk.: ERDÉLYI László – SÖRÖS Pongrácz. Budapest, 1902–1912.
- REG. ARP. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk.: SZENTPÉTERY Imre – BORSA Iván. I–II/ 1–4. Budapest, 1923–1987.
- SIMONIS DE KÉZA *Simonis de Kéza, Gesta Hungarorum – Simon of Kéza, The Deeds of the Hungarians*. Ed. and transl. by László VESZPRÉMY and Frank SCHAEER, with a study by Jenő SZÜCS. Budapest, 1999.
- SRH *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II*. Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. I–II. Budapest, 1937–1938.
- SZEBERÉNYI 2010. SZEBERÉNYI Gábor: A gorai comitatus a XIII. században. Megjegyzések a „hat gorai nemzetség” és a Babonics-ok korai történetéhez. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6*. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai. Szerk. G. TÓTH Péter – SZABÓ Pál. Szeged, 2010. 233–249.
- SZEBERÉNYI 2012. SZEBERÉNYI Gábor: Szlavónia megszervezése és a „szabad magyar prediálisok”. A 2012. november 14-én, Szegeden elhangzott *Műhelyszeminárium* előadás kézírata.
- ŠIŠIĆ 1914. ŠIŠIĆ, Ferdo: *Enchiridion fontium historiae Croatiae*. Priručnik izvora hrvatske historije. Dio I. Čest 1. (Do god. 1107.) Zagreb, 1914.
- THALLÓCZY 1897. THALLÓCZY Lajos: *Tanulmányok a Blagay-család történetéből. Adalék Szlavonia történetéhez*. (Különnyomat a Blagay-család Oklevéltárából). Budapest, 1897.
- THEINER *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab A. THEINER. I–II. Romae, 1859–1860.*
- THOMAS SPAL. *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinarum pontificum – Archdeacon Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split*. Latin text by Olga PERIĆ. Ed., transl. and annotated by Damir KARBIĆ, Mirjana-MATUJEVIĆ SOKOL–James SWEENEY. Budapest – New York, 2006.
- WEISZ–ZSOLDOS 2010. WEISZ Boglárka – ZSOLDOS Attila: A báni joghatóság Szlavóniában és a Dráván túl. In: *„Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: ALMÁSI Tibor – RÉVÉSZ Éva – SZABADOS György. Szeged, 2010. 469–482.
- ZSOLDOS 2001. ZSOLDOS Attila: Egész Szlavónia bánja. In: *Tanulmányok a középkorról*. Szerk.: NEUMANN Tibor. Budapest, 2001. 269–281.
- ZSOLDOS 2010. ZSOLDOS Attila: A Dráva-Száva köze az Árpád-korban. In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. (Tanulmányok). Szerk.: KOLLÁR Tibor. Budapest, 2010. 13–21.

The Boundaries of Sclavonia in the 13th–14th Centuries. Remarks on the Border Roles of River Drava and Mount Gvozd

In a mere geographical sense, the river Drava and Mount Gozd are treated with ease by Hungarian historiography and historical topography as natural borders of medieval Slavonia. Nevertheless, these two geographical phenomena gave boundaries of “Sclavonia” in a purely political sense during the Middle Ages, thus the way how the meaning and dimensions of its borders evolved requires thorough analysis of the written sources.

In the first part of this paper, I try to confute some misconceptions of earlier and recent historiography concerning the reconstructions of the Drava river’s role as a political border. Based on the interpretation of papal charters from 1230 and 1232, I point out that the differentiation between Hungary and Sclavonia was unequivocally defined in the early 1230s at the very latest, yet these sources are insufficient to give any hint to define the early boundaries between Hungary and Croatia centuries earlier.

The second half of the paper deals with the reconstruction problems of the exact location of “mount Gozd” (mostly unknown in the Hungarian historiography). With the analysis of sporadic information about the border mountain in charters and narrative sources, I emphasize the importance of geographical perspectives of our sources (Croatian and Hungarian/“Sclavonian”, respectively), and I also suggest the necessity of taking some definite institutional/legal facts into consideration. These factors together might support the idea that the structural (legal, institutional, and even social) “border” between Hungary (Sclavonia) and Croatia laid in the so-called “Cordun region” next to the river Korana (between the Kapelas and Petrova gora). This observation indicates that “mount Gozd” in our sources as the Southern border of Slavonia is not an exact natural formation, but a political concept: a metaphor of structural differences.

Cegléd késő középkori határvitái: tájtörténeti elemzés*

A Cegléd történeti múltjával kapcsolatos kutatások nagyon sokrétűek. A régészeti és az okleveles források összegyűjtésének gondolata már korán megszületett, a kezdeményezés eredményeként 1931-ben látott napvilágot Cegléd első várostörténeti monográfiája, amelyben a település középkori történetét az írott forrásokra alapozva Oppel Jenő foglalta össze.¹ A város település- és népességtörténetének feldolgozásával, áttekintésével Petróczi Sándor is előmozdította Cegléd középkori múltjának kutatását.² A legteljesebbnek számító városmonográfia, amely igen nagy szakmai összefogással készült, 1982-ben jelent meg.³ A város történelmének kutatásában átütő változást az 1960-as évek hoztak el; ekkor kezdődött ugyanis Hidvégi Lajos helytörténeti kutatómunkája, melynek keretében a ceglédi tanár sok értékes történeti és régészeti adatot gyűjtött össze. A Cegléddel és határával kapcsolatos kutatásainak eredményeit, mely a jelen tanulmánynak is fontos forrása, adattár formájában publikálta 1984-ben.⁴

Ezen munkák – habár témánk szempontjából elsődleges jelentőségűek és elvülhetetlen információkat hordoznak – elemzéseik és következtetéseik során csak utaltak a település középkori táj- és környezeti viszonyaira; a problémakör részletesebb kifejtése azóta is várat magára. A legutóbbi áttekintő munka óta eltelt 30 év alatt közreadott történeti, régészeti és természettudományos kutatások eredményeinek fényében azonban lehetőség nyílt arra, hogy Cegléd késő középkori tájtörténetét, határhatalmát részletesebben is bemutathassuk.

Ennek megfelelően a jelen dolgozat célja, hogy a korábbi munkák adatait kiegészítve összegyűjtse a történeti, régészeti és természettudományi vizsgálatok újabb eredményeit, s azokat elemezve lehetővé tegye a település középkori életének, táj- és területhasználatának jobb megértését. Vizsgálataim során a következő kérdésekre keresem a választ:

- (1) Rekonstruálhatók-e (és ha igen, mi módon) egy-egy település/birtok határának középkori viszonyai?
- (2) Milyen, tájtörténeti szempontból hasznosítható, információk nyerhetők ki egy határájáró oklevél elemzéséből?
- (3) Milyen tájelemek kiemelését tartották fontosnak a középkori határájárások során?
- (4) Van-e olyan fellelhető tájelem, ami visszavezethető a középkorra?

1. Forrás és adatbázis

A jelen tanulmányban a tájtörténeti elemzés alapját egykorú írott források jelentik, amelyek közül a legfontosabb csoportot a határájáró és a határvitákat tárgyaló oklevelek alkotják. Előnyük a többi forrástípushoz képest, hogy nagy pontossággal adják meg a tárgyalt esemény dátumát, valamint sok esetben pontosan leírják még a bennük foglalt terület, birtok korabeli környezetét is. A tájra vonatkozó pontos információk megadása azzal a ténnyel magyarázható, hogy az ilyen tartalmú oklevelek legtöbb esetben valamilyen jogi eljárás, például földvásárlás, öröklés, birtokosztály és az ezekkel együttjáró határájárás és iktatás eredményeként kerültek lejegyzésre. A határájárás tehát valójában egy terepszemle volt, amely

* Köszönetemet szeretném kifejezni Dr. Kiss Andreának munkám során nyújtott segítségéért és hasznos tanácsaiért.

¹ OPPEL 1931. 9–99.

² PETRÓCZI 1961.

³ IKVAI 1982.

⁴ HIDVÉGI 1984.

során pontosan lejegyezték egy-egy birtok, birtokrész vagy település természetes vagy mesterséges határát, illetve határpontjait.⁵

Cegléd késő középkori tájtörténetének bemutatására a határjáró oklevelek jellegüknel fogva azonban nem elegendők. A határbejárást tartalmazó írott források ugyanis a legtöbb esetben igen szűkszavúan bálnak az információkkal, pontszerű (vagy vonalszerű) adatokat közölnek. A bejárás során egy-egy birtoktulajdonos számára valójában csak az volt a fontos, hogy mi is jelzi a birtokhatárát, így arra pontos magyarázatot az oklevelekben nem kapunk, hogy miért éppen azt a tájalkotó elemet választották határjelzőnek és milyen egyéb tájelemek voltak jelen az akkori környezetben. Ezeknek az adatoknak ugyan önállóan is van információértékük, de a tájtörténeti elemzések szempontjából mégis az számít érdekesnek, hogy az említett tájalkotó elem (fa, erdő, homok, patak, tó, árok, stb.) előfordulása mennyire számít jellemzőnek, átlagosnak vagy éppen kivételesnek az adott természeti környezetben. Ehhez viszont ismernünk kell a területre vonatkozó minden olyan kutatási eredményt, melyek a kérdés megválaszolásában segíthetnek. Tehát egy adott terület tájhasználatának/tájtörténetének minél részletesebb és árnyaltabb megismerése érdekében nélkülözhetetlennek bizonyulhat a rokon- és segédtudományok eredményeinek felhasználása is. Az adatgyűjtés során ezeket a hazai történeti földrajzi, régészeti, néprajzi, agrártörténeti, természetudományi (talajtani, széléroziós, archeo-geomorfológiai, botanikai, ökológiai) folyóiratokat, monográfiákat, tanulmányköteteket, múzeumi évkönyveket, illetve az ezekben található, kapcsolódó tanulmányokat, valamint ásatási beszámolókat és újkori térképeket használtam fel.

Fontosnak tartom továbbá azon munkák külön kiemelését, melyek fő feladatuknak egy-egy középkori település vagy határjárás tájtörténeti elemzését tekintették. Dolgozatom megírása során ezek a mintaszerűnek tekinthető tanulmányok módszertani szempontból hasznos forrásnak bizonyultak.⁶

2. Késő középkori településhatár és határhasználat

Cegléd késő középkori kiterjedésével kapcsolatban négy határjáró oklevél maradt fenn (1368, 1407, 1460, 1505).⁷ Mivel az első, 1368. évi határjárás útvonalán haladtak a 15. és 16. században is, terepi munkánk során így mi is ezen oklevél alapján jártuk be a település határát 2013 májusában (1. térkép).⁸

Cegléd középkori határvonalával már korábban is foglalkoztak; a terepbejáráson a határpontok beazonosítása során elsősorban Hidvégi Lajos adattárára és térképére támaszkodtunk.⁹ Tari Editnek a Cegléd környéki falusi templomokról szóló munkássága ugyancsak alapvető a témában: a templomos településekhez köthető határpontok beazonosításában elengedhetetlen forrásnak bizonyultak művei, illetve Hidvégi eredményeit több esetben is módosította, jelentős mértékben pontosítva ezzel a kialakult képet.¹⁰

A továbbiakban a határjárás egyes szakaszait elemezzük személyes, terepbejárások során is bővített tapasztalataim és a különböző tudományágak vonatkozó eredményei alapján.

⁵ KOSZTA 1998.; KÖFALVI 2006. 13–24.

⁶ GYÖRFFY 1956.; KISS 1999ab, 2001.; MIHÁLY 2000.; KISS–PASZTERNÁK 2002.; BEDE–SZARKA 2002.; PÁLÓCZI HORVÁTH 2002.; ZATYKÓ 1997, 2003., 2004ab, 2005ab, 2007., 2008.; VICZIÁN–ZATYKÓ 2011.

⁷ 1368: DL 5696., FEJÉR IX/4. 123–125. 57. sz., 130–135. 62. sz.; BARTFAI SZABÓ 1938. 84–86. 394. sz.; BAKÁCS 1982. 239. 847. sz.; BENEDEK–ZÁDORINÉ 1998. 300.

1407: DL 9271., ZsO II./2. 17. 5320. sz.; BAKÁCS 1982. 335. 1212. sz.

1460: DL 15 446.

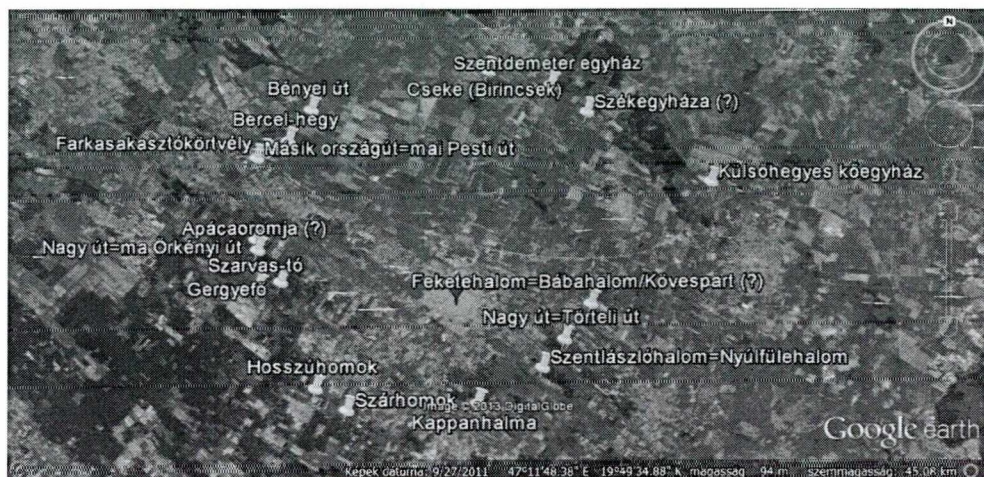
1505: DL 21 386.

⁸ Köszönetemet szeretném kifejezni Tóber Józsefnek és Dr. Poór Péternek (SZTE Növénybiológia Tanszék) a terepbejárás során nyújtott minden segítségért.

⁹ HIDVÉGI 1984.

¹⁰ TARI 1995., 2000.

A ceglédi példán keresztül további célom a határhasználat rekonstrukciós lehetőségeinek bemutatása is.

1. térkép: Cegléd határpontjai az 1368. évi határjáró oklevél alapján.

A késő középkori Cegléd nyugati mezsgyéjének határhasználatára

"Először is elkezdtek délnyugaton bizonyos *Szárhomoknak* nevezett dombon, majd innen a déli részre fordulva és erre egyenes nagy távolságra elmenvén, elértek egy bizonyos másik dombhoz, amelyet *Hosszúhomoknak* neveznek, s melynek végén dél felől egy földből való határjelet emeltek."¹¹ (1. térkép)

Az 1368. évi határjárást a település délnyugati határán kezdték: az első határjel Szárhomoknak nevezett domb volt. Ez feltehetően a mai Csemő területén helyezkedhetett el.¹² Ezt igazolja a két város közötti vitás részt, Csemőt ábrázoló 1750. és 1789. évi helytartótanácsi térkép is, amelyen Szárhomok a nevezett terület egyik határpontja (2-3. térkép).¹³ További, különösen érdekes adatokat szolgáltat az utóbbi térkép, hiszen a vitás térség Csemőnek nevezett részét egyértelműen mozgó homoknak („*Colles ex subulo mobile...*”) írja, míg az ezt körbeölelő vidéket legelőnek alkalmas területként ábrázolja.¹⁴ További információt kapunk Cegléd ezen határszakaszának tájviszonyairól, ha figyelembe vesszük, hogy a Magyar Oklevélszótár szerint a „szár” a középkori szóhasználatban „kopasz” jelentett.¹⁵ Mindezek alapján tehát az oklevélben említett *Szárhomoknak* nevezett dombot és közvetlen környékét (pontos kiterjedését nem ismerjük) olyan területként írhatjuk le, amelyet az elnevezés idejében uralkodóan a homok határozhatott meg.¹⁶ A dombot Hidvégi helyesen a Gyurka-dombbal (ma Sas-halom) azonosította.¹⁷ E halom Cegléd déli határában még ma is látható és a dombnak még jelenleg is vannak olyan részei, ahol a homok szabadon mozoghat (1. kép).

¹¹ „Primo incepissent inter plagas meridie et occidentis in quodam monticulo Zaarhomok vocato, et abinde flectendo versus partem australem et in eadem directe per magnum spacium eundo venissent ad quendam alium montem Hoziuhomok nominatum, in cuius fine a plaga australi unam metam terream erexissent.” DL 5696., FEJÉR IX/4. 123–125. 57. sz., 130–135. 62. sz.; BARTFAI SZABÓ 1938. 84–86. 394. sz.; BAKÁCS 1982. 239. 847. sz.; BENEDEK-ZÁDORINÉ 1998. 300.

¹² HIDVÉGI 1984. 149.; VASS 1982. 70.

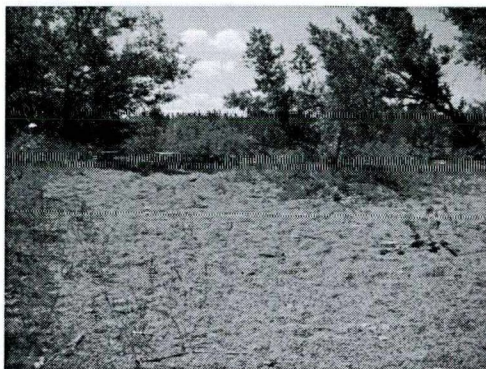
¹³ 1750: MOL, S 12. Div. I. No. 0057.; 1789: MOL, S 12. Div. X. No. 0027:1.

¹⁴ 1789: MOL, S 12. Div. X. No. 0027:1.

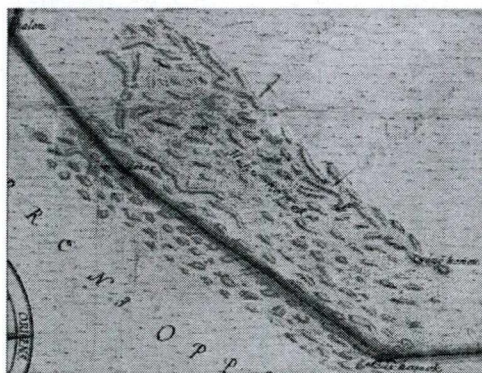
¹⁵ MOKLSZ 886.

¹⁶ TÓBER 2012a 867.; TÓBER-KISS 2014. 253.

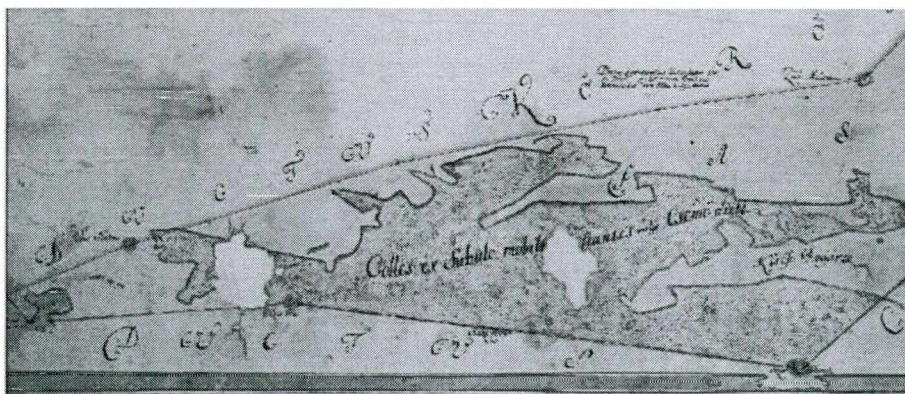
¹⁷ HIDVÉGI 1982. 149.

1.kép: Szárhomoknak nevezett terület napjainkban.
(Forrás: A szerző felvétele.)

2. térkép: Cegléd délnyugati határszaka az 1750. évi helytartótanácsi térképen.
(Forrás: MOL, S 12. Div. I. No. 0057.)

3. térkép: Cegléd délnyugati határszaka az 1789. évi helytartótanácsi térképen: Csemőhomok.
(Forrás: MOL, S 12 Div. X. No. 0027:1.)

A második határjel a *Hosszúhomoknak* nevezett domb. Tájérténeti szempontból további információkat nyerhetünk, ha a határjel elnevezésének mélyebb elemzésébe bocsátkozunk. Reszegi véleménye szerint ugyanis az ilyen vizsgálatoknál arra a természetes névadási szokásra kell támaszkodnunk, hogy az ember a környezetében lévő, névvel még nem

rendelkező objektumok elnevezésénél az érzékszervekkel felfogható külső jegyeket használta fel. Ilyen, a homokformák szempontjából fontos külső jellemző lehet a méret és az alak.¹⁸ A homokforma beazonosítását jelentősen elősegíti az a körülmény is, hogy ezt a határszakaszt több késő középkori¹⁹ és kora újkori dokumentum is megemlíti.²⁰ Az írott forrásokon kívül rendelkezünk térképes adatokkal is, így például a legkorábbi rendelkezésünkre álló 1750. évi állapotokat tükröző helytartótanácsi térképen is fel van tüntetve Hosszúhomok, amely a jelzések alapján egy északnyugat-délkeleti irányú buckás területként értelmezhető (2. térkép). Ezt erősíti meg az 1789. évi térkép vonatkozó szelvénye is, ami pontosan ezt a térséget Csemőnek nevezett mozgó homoknak („*Colles ex subulo mobile...*”) írja le (3. térkép). Ezek alapján tehát egy homokbuckákkal tagolt felszín rajzolódik ki; a „hosszú” jelző pedig a részterület alakjára utalhat.²¹ Az egykori Hosszúhomoknak nevezett dombot nem találtuk meg, de későbbi megnevezése (Csemő) a mai napig fennmaradt, így bár nem pontosan, de megközelítően a műhold felvételen is el lehetett helyezni egykori helyét.

*„Innen észak felé fordultak és három eke földnyi távolságra haladva, bizonyos Gergyefő nevű helyhez érkeztek, melyen áthaladva, ugyanezen hely mellett földből két határjelet púpoztak fel, innen az említett déli tájék felé fordulva, egy nyíllövésnyi távolságra haladván, eljutottak egy bizonyos másik, Szarvastó nevű hely mellé, melytől keleti irányban földből határjelet emeltek; majd pedig ugyanezen irányban meglehetősen távolságra elmenvén bizonyos síkságon, ugyancsak földből határjelet halmoztak.”*²² (1. térkép)

A határjárás következő tájtörténeti szempontból fontos határpontjai a tavak. A két tó táplálója feltehetően a Gerje-patak lehetett, amely a szabályozás előtt Cegléd alacsonyabban fekvő vidékein szétterülve, tavakat, mocsaras állóvizeket alakíthatott ki.²³ Cegléd középkori vízrajzi viszonyairól az egykorú források hallgatnak,²⁴ de figyelemre méltó a már korábban is hivatkozott 1750. évi térkép, amely kapcsolatot mutat a település nyugati határában elterülő két tó, illetve a Gergyefő és a Gerje-patak között (1. ábra). A két tó és a patak ilyen jellegű kapcsolatáról a 14. századi és a későbbi oklevelek és térképek sem szólnak, ugyanakkor sikerült rábukkanunk egy olyan – akár lehetséges párhuzamként is felhasználható – 15. századi dokumentumra, amely egyrészt a mintaterület déli részére vonatkozik, másrészt olyan vízmedrekről, patakokról számol be, amelyek a Tiszát és a halastavakat kötötték össze.²⁵ Ebből az 1469. évi Cegléd és Nyársapát határviillongásai során íródott oklevélből megtudhatjuk, hogy az óbudai apácák kérésére a ceglédi jobbágyság lezártak olyan

¹⁸ RESZEGI 2008. 72–73.

¹⁹ 1407: DL 9271.; ZsO II./2. 17. 5320. sz.; BAKÁCS 1982. 335. 1212. sz.; 1460: DL 15 446.; 1505: DL 21 386.

²⁰ 1655: „Hosszúhomok vulgo Csemőhomok” OPPEL 1931. 68–69. Az 1750., 1789. és az 1793. évi térkép ugyancsak Csemőhomoknak nevezi e területet. 1750: MOL, S 12. Div. I. No. 0057.; 1789: MOL, S 12 Div. X. No. 0027:1.; 1793: S 12 Div X No 0076:1-2.

²¹ TÖBER 2012a 864.; TÖBER–KISS 2014. 252.

²² „*Deinde declinando versus partem aquilonis et per spacium trium iugerum terrarum eundo venissent ad quandam locum Gergyefu dictum, et ipsum pertranseundo penes ipsum locum duas metas terreas cumulassent, abhinc divertendo ad predictam plagam australem per ictum unius sagitte pergendo iuxta quandam alium locum Zarvastow nominatum, penes quem a plaga orientis unam metam terream erexissent; einde adhuc ad eandem plagam australem per bonum spacium pergendo in quadam planicie similiter unam metam terream elevassent.*” DL 5696, FEJÉR IX/4. 123–125. 57. sz., 130–135. 62. sz.; BARTFAI SZABÓ 1938. 84–86. 394. sz.; BAKÁCS 1982. 239. 847. sz.; BENEDEK–ZÁDORNÉ 1998. 300.

²³ SZILÁGYI 1973. 173.; KÁROLYI-NEMESI 1975. 13.

²⁴ Mivel a rendelkezésünkre álló és a kutatás jelenlegi állása szerint ismert oklevelek csak kis mértékben engednek bepillantást Cegléd középkori vízrajzi viszonyaiba, ezért fontosnak tartjuk felhívni arra a figyelmet, hogy feltehetően a középkori Cegléd területe (attól függetlenül, hogy nem tartozott a Tisza árteréhez) vízben gazdagabb terület lehetett. A település közvetlen környékének és határának tavakban való gazdagságát jól mutatják a vízszabályozások előtti katonai felmérések során készült térképek is.

²⁵ DL 16 834.; BENEDEK–ZÁDORNÉ 1998. 297.

vízmedreket és patakokat, amelyeken keresztül a halak árvíz idején a Tiszából a nyársapáti halastavakhoz juthattak ki.²⁶

Az 1469. évi érdekes forrással legutóbb Kiss Andrea foglalkozott részletesebben, aki felvetette annak lehetőségét, hogy ebben az oklevélben említett vízmedrek/patakok esetleg akár fokként is funkcionálhattak.²⁷ A kérdés eldöntésében segítségünkre lehetnek a fokokra épített ártéri gazdálkodásra vonatkozó kutatási eredmények is. Ezek alapján ma már a fokokról tudjuk, hogy valamilyen vízfolyás illetve vízkivezetés elnevezésére szolgáltak, összeköthették a folyót a halastavakkal vagy a halastavakat egymással is, a fokok a tó/folyó vizét egy másik állóvízbe vezethették, illetve vizet vezethettek el a tó/folyó magas vízállásakor egy másik tó irányába.²⁸

A fentiek és az oklevél leírása alapján tehát biztosan állítható, hogy a nyársapáti tavakat és a Tisza vizét összekötő vízfolyások olyan vizet vezető medrek, (természetes vagy mesterséges) árkok, vízfolyások (akár fokok is) lehetettek, amelyek árvíz idején a Tisza vizét a halastavakba vezethették. Az oklevelünkben említett feltételezett vízelvezető meder ugyanakkor feltűnő abban a tekintetben, hogy rendkívül hosszú, így elviekben ellentmond annak az elfogadott (amúgy elsősorban újkori források alapján tett) állításnak, miszerint a Tisza mentén előforduló fokok rövidebbek a Duna-szakaszon előforduló fokokhoz képest.²⁹ Érdekes megemlíteni azonban, hogy tudunk „tavi” fokok létezéséről is. Ilyen jellegű fokokat az újkori térképeken leginkább a Tisza vízvidékén találhatunk: ártéri, állandó vagy időszakos tavakat, állóvizeket kötöttek össze egymással.³⁰ Saját példánk esetén pedig figyelemre méltó, hogy az 1750. évi térképen a késő középkori határjárásban említett két tó között is láthatunk ilyen vízmedret/vízfolyást, illetve az egyik állóvíz és a patak között is létezett valamilyen kapcsolat (1. ábra). Összegezve, fokok egykori léte nem zárható ki, de egyelőre nem is bizonyítható a mintaterületen, ugyanakkor a nyársapáti példa esetleges további adatok birtokában a jövőbeni vizsgálatok során érdekes helyi párhuzamokkal szolgálhat.

Továbbá, a 15. századi oklevél és az 1750. évi térkép alapján természetesen nem állíthatjuk biztosan, hogy a Szarvas-tó – Gergyefő és az utóbbi tó és a patak közötti „vízfolyás/csatorna” már a középkorban is létezett. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az említett tavak vízutánpótlásáról feltehetően már a középkorban is a Gerje-patak gondoskodhatott, amely körülmény viszont felveti annak a lehetőségét, hogy a déli területek mellett itt is létezhettek a tavak és a patak között „vízfolyások” vagy „csatornák”.

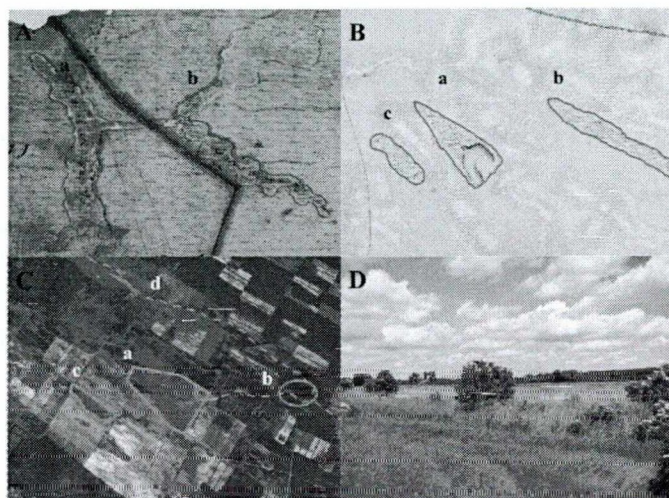
²⁶ DL 16 834.; BENEDEK-ZÁDORNÉ 1998. 297. "…Ceterum his proxime preteritis duobus annis Ladislaus filius Ladislai de Wesen predicta quosdam meatus et riuos aquarum per quos Ticia ad piscinos eiusdem exponentis inter metas eiusdem possessionis Nijarsapath In Comitatu Zolnok exterioriorij tempore inundacionis aquarum pisces exire consueuissent per Johannem dombij.... Jobagiones in possessione Thoheg vocata commorans recludi fecissent ipsosque pisces ad dictas piscinos eiusdem exponens venire non permittent. Potens modicum In preiudicium et dampnum eiusdem exponens valde magnum..." KISS 2011. 313. 1146. lj.

²⁷ KISS 2011. 313.

²⁸ RÉPÁSSY 1903.; ANDRÁSFALVY 1970., 1973., 1975., 2000., 2002.; KÁROLYI-NEMES 1975.; SZILÁGYI 1983., 1987.; FRISNYÁK 1990., 1992.; SZIGYÁRTÓ 1991.; GYÓRI 2000.; VAJDA 2001.; DEÁK 2000., 2001.; FODOR 2001ab, 2002.; TAMÁS-KALOCSA 2002.; BELLON 2003.; KISS-PITI 2005.; KISS 2009.; MOLNÁR 2011.

²⁹ FODOR 2002. 15.

³⁰ Későközépkori, a Fertő tóból kivezető "tavi" fokra lásd: KISS-PITI 2005. 52.; KISS 2009.

1. ábra: a: Szarvas-tó, b: Gergyefő, c: Békás-tó, d: csatorna

A: 1750. évi helytartótanácsi térkép, B: Első katonai felmérés (1783), C: Google Earth (2013), D: Szarvas-tó helye ma (2013). (Forrás: A: MOL, S 12. Div. I. No. 0057.; B: 1783: HMT, Coll. XVI. Sec. 23. C: Google Earth; D: A szerző felvétele.)

A két tó az 1812-ben elkezdődött lecsapolások és csatornázások miatt mára már eltűnt, de a modern topográfiai térképen egykori helyüket a szintvonalak jól kirajzolják. A terepbejáráson mi is megtaláltuk a ma már szántóként hasznosított egykori határszakaszt (1. ábra).

*"Majd pedig szintén ebben az irányba menve, eljutottak Irsa birtok közelébe, amelynél Apácaoromjának nevezett árokhoz értek, amelyet határjelül elismertek és elfogadtak."*³¹ (1. térkép)

A határjel, Oppel – más hasonló településnévre (Csanádapáca) – alapozott véleménye alapján egy korábban elpusztult, talán Apácának nevezett falu nevét őrizhette meg. Az Árpád-kori falu maradványait és temetőjét az 1950-es években szántották ki, bár a legújabb régészeti bejárások a templomos hely létezését nem támasztották alá.³² Oppel véleménye szerint tehát a határjel egy egykor létezett – bár a legújabb kutatások által nem bizonyított – településről kaphatta a nevét. A határjelző objektumok elnevezési szokásait figyelembe véve ugyanakkor felvetethetjük annak a lehetőségét is, hogy az Irsával határos árok előtagjaként álló jelző (apáca) Cegléd 14. századi tulajdonosaira, az óbudai apácákra utalhat.

A határjel elnevezése első olvasatra tartalmaz némi ellentmondást. Az „orom” kifejezés több alkalommal is felbukkant már a középkori oklevelekben, kivétel nélkül egy-egy halom, domb jelzőjeként.³³ Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a tárgyalt oklevélben egy „fossatum”, vagyis árok szó mellett szerepel.³⁴ Feltételezhető, hogy az orom alatt az árok (esetleg éppen az árokból kiemelt földdel felmagasított) peremét érthették.

³¹ „Deinde in eadem plaga per magnum spacium eundo pervenissent prope possessionem Irsa, ubi penes unum fossatum Apachaoromya dictum, quod pro meta assignassent et haberetur...” DL 5696., FEJÉR IX/4. 123–125. 57. sz., 130–135. 62. sz.; BÁRTFAI SZABÓ 1938. 84–86. 394. sz.; BAKÁCS 1982. 239. 847. sz.; BENEDEK-ZÁDORINÉ 1998. 300.

³² HIDVÉGI 1984. 41.; TARI 2000. 183.

³³ MOKLSZ 714.

³⁴ MOKLSZ 35.

Az árok, mint határjelző objektum nem volt ritka, különösen az Alföldön alkalmazták gyakran, mivel a kiterjedt legelőkön, réteken a határ futását evvel jelölték.³⁵ A legújabb kutatások ugyanakkor feltételezik azt is, hogy az oklevelekben felbukkanó árkoknak nem csak határjelző funkciójuk volt, hanem felvetik szerepüket az öntözésben, a vízelvezetésben és az árvízvédelemben is.³⁶ Ehhez hasonlóan a város legutóbbi monográfiájában az oklevélben említett „*fossatum*”-ot – jóval későbbi, 18. századi adatra támaszkodva – egy mesterséges vízelvezető csatornával hozták összefüggésbe.³⁷ Az árok vízelvezetési funkciójára és mesterséges avagy természetes eredetére vonatkozóan egykorú adattal nem rendelkezünk, így a monográfiában említett állítást sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudjuk. Ugyanakkor a határjáró oklevél jellegénél fogva tájékoztat minket a határjel környezetéről, amely viszont alkalmassá teszi arra, hogy az árokra vonatkozóan néhány, tájtörténeti szempontból hasznos megállapítást tegyünk. Funkcióját tekintve biztosan ellátta a határjelölő szerepet és a leírásból az is egyértelműen következik, hogy a település nyugati határvonalát egy rövidebb szakaszon követte. Habár a *reambulatio* az árok vízügyi szerepéről nem szól, mégsem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a „*fossatum*” vizek környezetében tűnt fel, hiszen tőle délre az oklevél tavakat említett.

Sajnos az árkot (vagy annak helyét) terepbejárásaink során már nem tudtuk azonosítani, viszont a topográfiai térképen a középkori tavak és a nagy út közötti szakaszon a szintvonalak futása alapján sikerült egy feltételezett helyet lehatárolnunk.³⁸ Ezen a határrészen a térkép észak-déli irányú, környezetéhez képest alacsonyabban fekvő árokszerű területet jelöl, amelyet mindkét oldalról magasabb halmok szegélyeznek. Hangsúlyozni kell azonban, hogy adatok hiányában ez csak feltételezés, mivel az árok az emberi tevékenység hatására meg is semmisülhetett, vagy erősen feltöltődhetett. A határjárás a továbbiakban így folytatódik:

*„Innen elfordulva, ugyanezen az árkon észak felé jókora távolságra haladva, elértek egy nagy úthoz, mely Ceglédre Budára vezet, melyet elhagyva nagy legelőhöz értek, melyen hasonlóképpen áthaladva, eljutottak egy másik országúthoz.”*³⁹ (1. térkép)

Ceglédre három egymással párhuzamos út ment Budára, amelyek közül a legdélebbi lehet a leírásban szereplő nagy út. Bár a középkori Homokhátság úthálózatának teljes rekonstrukciója nem áll rendelkezésünkre, a Kiskunság fő- és mellékútvonalainak leírását a középkori lelőhelykataszter és a 18-19. századi térképek alapján már elkészítették.⁴⁰ Ez utóbbi munka eredményeit alapul véve a Homokhátság északi részének eddig teljes egészében még nem ismert úthálózatával kapcsolatban is tehetünk néhány óvatos következtetést. Hidvégi véleménye szerint a Ceglédre Budára vezető nagy út és a mai Örkényi út között kontinuitás mutatható ki.⁴¹ Nézetét jól alátámasztják a kora újkori, újkori térképes adatok és az írott források információi is, ugyanis mind a 18. század közepi és végi helytartótanácsi

³⁵ TAKÁCS 1987. 106–107. A középkori oklevelekben előforduló árkok értelmezésének kérdése már korán felkeltette a kutatók érdeklődését. Foglalkoztak a témával történészek, néprajzosok és régészek is. Lásd: MÉRİ 1962.; SZABÓ 1969.; TAKÁCS 1987.; TAKÁCS 2000., 2001.

³⁶ TAKÁCS 2000. 27–28., 33–38., 46–59.; TAKÁCS 2001.

³⁷ VASS 1982. 84.

³⁸ Hidvégi is jelölte az árkot a térképén, de a lokalizálás körülményeit nem indokolta.

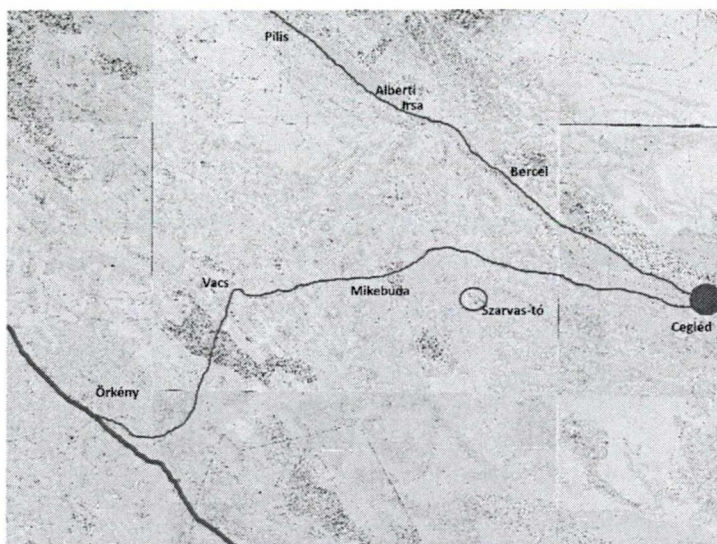
³⁹ „*dehinc declinando per idem fossatum ad partem aquilonem per bonum spacium eundo venissent ad unam viam magnam, que veniret de Hegled versus Budam, quam pertranseundo attigissent ad unum pratum magnum, quod similiter pertranseundo venissent ad aliam viam publicam...*” DL 5696, FEJÉR IX/4. 123–125. 57. sz., 130–135. 62. sz.; BARTFAI SZABÓ 1938. 84–86. 394. sz.; BAKÁCS 1982. 239. 847. sz.; BENEDEK–ZÁDORINÉ 1998. 300.

⁴⁰ ROSTA 2010. 133–148.

⁴¹ HIDVÉGI 1984. 54.

térképeken,⁴² mind pedig az 1700-as évekbeli dokumentumokban történik utalás a budai nagy útra.⁴³

Bár a középkori úthálózat rekonstruálása során a 17-19. századi adatok és térképek jelentősége nem kérdőjelezhető meg, mégis úgy gondoljuk, hogy az utak kora újkori és újkori megléte még nem jelenti azok középkori eredetét. Az egyezés akkor lehet egyértelmű, ha az útvonalhoz településnyomokat, régészeti lelőhelyeket (esetleg ezekhez köthető okleveles forrásokat) tudunk mellérendelni.⁴⁴ Az újkori útvonal középkori eredetének bizonyítására Tari Edit munkájának eredményeit használtam fel.⁴⁵ A középkori lelőhelyek és források elhelyezkedése alapján pedig joggal merülhet fel a gyanú, hogy jelen esetben valóban egy középkori útvonal egyik, a kora újkorra, újkorra átöröklődött példájával van dolgunk. Ez a 14. századi nagy út feltehetően csak helyi vonatkozású lehetett, és Örkénynél csatlakozhatott a 13-16. század egyik legjelentősebb országútjához, a buda/pest-szegedi „Nagy Út”-hoz (4. térkép).⁴⁶

4. térkép: Úthálózat az első katonai felmérés vonatkozó szelvényein.
(Forrás: 1783: HMT, Coll. XV-XVII. Sec. 22-24.)

Az oklevélben említett másik út, amely szerepel az 1460. évi határjáró oklevélben is,⁴⁷ a legkorábbi kéziratos térképen „Budai és Pesti útként” is fel van még tüntetve.⁴⁸ Hidvégi ugyancsak 18. illetve 20. századi térképek alapján az ún. „via publica”-t a mai Pesti úttal azonosította.⁴⁹ A továbbiakban az előző esethez hasonlóan megpróbáltuk Hidvégi állítását középkori adatokkal is alátámasztani és bizonyítani. A források, a régészeti lelőhelyek és az első katonai felmérés vonatkozó térképlapjainak összevetése alapján a mai Pesti út mellett az

⁴² 1750: MOL, S 12. Div. I. No. 0057.; 1789: S 12 Div XVIII No 0034.; 1793: S 12 Div X No 0076:1-2.

⁴³ 1760: „...Budaj régi úthoz tartozó Oromság” HIDVÉGI 1984. 54.

⁴⁴ ROSTA (2010) tett kísérletet a Kiskunság középkori úthálózatának rekonstruálására, munkájának módszertani alap gondolatait mi is figyelembe vettük.

⁴⁵ TARI 2000.

⁴⁶ A források szerint Sáregyház és Félégyház vonalon keresztül északnyugat irányban Kecskeméten át Örkény felé haladt Pestre. GYÖRFFY 1998. IV. 506.; ROSTA 2010. 132.

⁴⁷ DL 15 446.

⁴⁸ 1750: MOL, S 12. Div. I. No. 0057.

⁴⁹ HIDVÉGI 1984. 54.

egykori középkori települések és nyomaik hosszan követhetővé váltak. A mai Pesti út azonban Ceglédbercel-Pilis-Monorierdő-Monor-Üllő vonalon halad Pest felé. Ennek szinte teljes szakasza kimutatható középkori adatokkal is (4. térkép). A középkori lelőhelyek és térképes adatok⁵⁰ alapján azonban feltételezhető, hogy vezetett egy másik út is Pest felé. Ez az útvonal Monorierdőig (középkori neve: Újfalu) megegyezik az előzővel, azonban Újfalunál lefordul Gyál felé,⁵¹ és itt csatlakozik be a szeged-félegyháza-nagykőrös-pesti útbá.⁵²

A későbbi határjárások során a két út esetében nem léptek fel ellentmondók, ugyanakkor a közöttük található legelő, illetve a rajta elterülő határjellel kapcsolatban az Irsai szomszédok 1460-ban tiltakoztak.⁵³ Az oklevelek tanúsága szerint mindkét településnek fontos érdeke fűződött a legelőterülethez, amely talán azzal magyarázható, hogy a késő középkorban – csakúgy mint a török korban – az Alföldön az áruterelés kiemelkedő ágazatát az állattartás és -tenyésztés jelenthette.⁵⁴ A területet valószínűleg a középkortól folyamatosan legelőként hasznosíthatták. Ezt bizonyítja, hogy a legkorábbi részletes kéziratos térképek is legelőket jelölnek rajta.⁵⁵

„...és ezen áthaladva, elértek egy nagy vadkörtefához, amelyet Farkasakasztókörtvélynék neveznek, s amely bizonyos Bercelhegyének mondott hegy oldalán áll, s ezt a fát határjelül hagyták meg.”⁵⁶ (1. térkép)

A határjárások során a mesterséges jelek mellett jellemző volt az az eljárás is, hogy a mezsgye természeti környezetéből egy-egy természetes pontot emeltek, amely így már határjelként funkcionálhatott. Ilyen természetes határpont volt gyakran például egy fa is.⁵⁷ Az oklevélben jelen esetben egy őshonos fafajunkra, egy körtefára (*Pyrus pyrastrer*) esett a választása a határjáróknak. Csőre munkájából tudjuk, hogy ez a gyümölcsfa a határjárásokban gyakran előfordult, s az erdőkben is kedvelték, mint határfát.⁵⁸ A körtefának az 1465. évi határjárás során már nyomát sem találták (kiszántották), ezért helyette új határjelet emeltek.⁵⁹ Az oklevél az újonnan állított határjel típusáról külön nem szól, de tudjuk, hogy az Alföldön, annak sík jellege miatt a legtipikusabb határjelölési mód a hantozás lehetett. Ez azt jelentette, hogy meghatározott távolságra földből dombokat emeltek.⁶⁰ Feltehetően ebben az esetben is hasonlóan járhattak el a határjárók. Ezen a határponton az Irsaiak szintén tiltakoztak 1504-ben.⁶¹

⁵⁰ Az 1793-as térkép is mutatja ezt az útvonalat: S 12 Div X No 0076:1-2.

⁵¹ GYÖRFFY 1998. IV. 506. Az 1793. évi térkép is mutatja ezt az útvonalat: S 12 Div X No 0076:1-2.

⁵² ROSTA 2010. 133.

⁵³ DL 15 446.

⁵⁴ BELÉNYESY 1956. 50.

⁵⁵ 1750: MOL, S 12. Div. I. No. 0057.; 1793: S 12 Div X No 0076:1-2. A II. katonai felmérés vonatkozó térképlapján, a határ ezen szakaszán az erdő foltok mellett legelőket is jelöltek, míg a III. katonai felmérésen a határ irsai oldalra eső részét Gulyásjárásnak nevezték.

⁵⁶ „...et eandem modo simili pertranseundo venissent ad unam magnam arborem piri sylvestris farkasakasthokurtuel nominatum, in latere cuiusdam montis Berchelhegye dicti existentem, quam pro meta reliquissent.” DL 5696., FEJÉR IX/4. 123–125. 57. sz., 130–135. 62. sz.; BÄRTFAI SZABÓ 1938. 84–86. 394. sz.; BAKÁCS 1982. 239. 847. sz.; BENEDEK-ZÁDORINÉ 1998. 300.

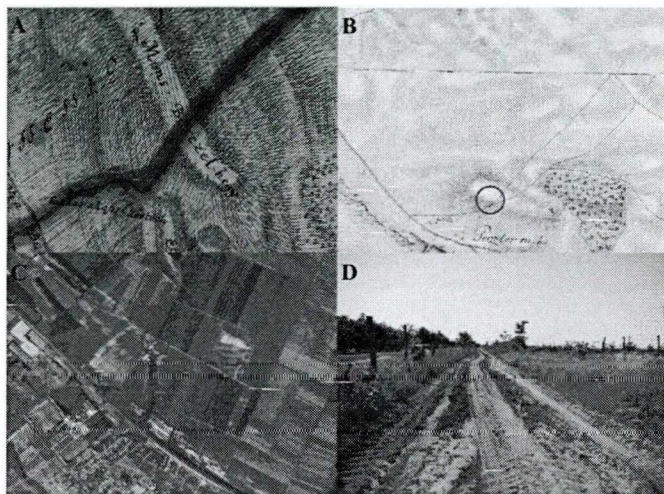
⁵⁷ SZABÓ 1969. 114–116.; TAKÁCS 1987. 40–76.; SZABÓ 2002.

⁵⁸ CSÖRE. 84., 122. Az erdőn áthaladó határ esetében is kellett olyan objektumot kijelölni, amely alkalmas volt a határjelző funkció betöltésére. Ezt a szerepet pedig a vadkörte is betölthette, ugyanis az Alföldön gyakori kocsányos tölgyerdőkbe gyakran keveredtek különféle elegyfajok, így például a vadkörte is. TAKÁCS 1987. 40., 44.; BÍRÓ-MOLNÁR 2009. 180.

⁵⁹ DL 15 446.

⁶⁰ TAKÁCS 1987. 77.

⁶¹ DL 21 386.

2. ábra: A Bercelhegyének nevezett terület.

A: 1750. évi helytartótanácsi térkép, B: Első katonai felmérés (1783), C: Google Earth (2013), D: Bercelhegyének nevezett terület napjainkban (2013). (Forrás: A: MOL, S 12. Div. I. No. 0057.; B: 1783: HMT, Coll. XVI. Sec. 23.; C: Google Earth; D: A szerző felvétele.)

Az oklevélben megnevezett és még most is létező határdombot Hidvégi Lajos (feltehetően helyesen) a Kálvin hegygel azonosította (2. ábra).⁶² Az említett domb oldalán emelt középkori határjelet azonban terepbejárásaink során már nem találtuk meg.

A késő középkori Cegléd északi mezsgyéjének határháznál

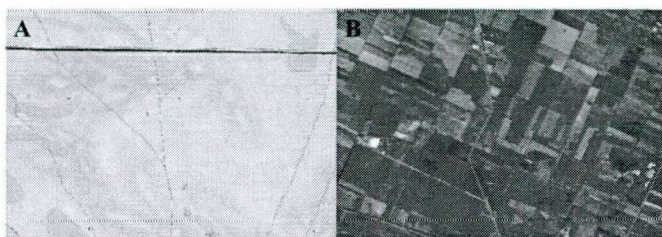
„Azután keleti irányba fordultva ugyanazon a Bercelhegyen meglehetősen nagy távolságot téve meg, mintegy fél mérföldnyit, elértek bizonyos nagy úthoz, amely az említett Cegléd birtokról Bénye falu felé vezet, és ezen áthaladva, emellett kelet felől földből határjelet emeltek.”⁶³ (1. térkép)

Az oklevélből megtudhatjuk, hogy létezett a középkorban egy Bénye falut Cegléddel közvetlenül összekötő út. Ez az út csak helyi vonatkozású lehetett, viszont keresztezhetett nagyobb jelentőségű országutakat, mint például a Külső Kátai út. Feltehetőleg a Cegléd-Tápiószentmártoni útból ágazott ki északnyugat felé (ma Nagy Bercel út menti mellékcsatorna és a Külső Kátai út találkozásánál), majd a Szűcs-dűlőn, Emődi-dűlőn, Kozma-dűlőn át a Hármashatárig futott északnyugatra (3. ábra), végig vízmentes területen.⁶⁴ Az út jelentős része ma már nincs meg, de a pontos útvonalat az első és a második katonai felmérés térképei alapján meg tudtuk határozni (valószínűleg létezik még a Kátai út és a mellékcsatorna találkozásánál az útvonal egy kb. 1,7 km hosszú szakasza). A földből emelt határjelet a terepbejárások alkalmával nem találtuk meg.

⁶² HIDVÉGI 1984. 49.

⁶³ „Deinde diverteretur versus plagam orientalem et in eodem monte Berchelhegye quasi ad magnum spacium videlicet quasi ad medium miliare plaga in eadem pertranseundo, venissent ad quandam magnam viam, que veniret de predicta possessione Cegléd versus villam Benye vocatam, et eandem pertranseundo iuxta eandem a plagam orientis unam metam terream cumulassent.” DL 5696, FEJÉR IX/4. 123–125. 57. sz., 130–135. 62. sz.; BARTFAI SZABÓ 1938. 84–86. 394. sz.; BAKÁCS 1982. 239. 847. sz.; BENEDEK–ZÁDORINÉ 1998. 300.

⁶⁴ Hidvégi is bejelölte térképén a Bényei utat, habár annak a szelvényen jelölt hosszú szakaszát mi már nem találtuk meg azt.

3. ábra: A Ceglédről Bénye felé vezető nagy út.

A: Első katonai felmérés (1783), B: Google Earth (2013)

(Forrás: A: 1783: HMT, Coll. XVII. Sec. 23.; B: Google Earth)

„Innen egyesén, ugyanabban az irányban, három eke földnyire elmenvén, egy laposon hasonlóképpen földből halmoztak határjelet, majd ugyenezen irányban jócskán továbbmenve, elértek a **Csekének** nevezett, a Boldogságos Szűz tiszteletére emelt, **romos köegyházhoz**, amely észak felől szomszédos a Sőreg nevű birtok földjével. Tehát keleti irányba fordulva innen, egyenesen jókora távolságra elmenvén, eljutottak egy másik, **Szent Demeter mártír tiszteletére emelt, egyházhoz**, amely észak felől határos a Szele nevű birtok földjével. Innen tovább ugyanabban az irányban haladva, érkeztek meg a harmadik, szintén **romos Székegyháznak nevezett köegyházhoz**, melyet hasonlóképpen határjelül jelöltek ki. Innen azután ugyancsak keleti irányban jókora távolságra egyenesen elhaladva, a negyedik, szintén **romos, Külsőhegyes nevű köegyházhoz** jutottak, amelynek szomszédai kelet felől Rékas birtok földjei.”⁶⁵ (1. térkép)

A 14. század közepén Cegléd északi határában négy romos egyház feküdt, melyek a határjárás időpontjában már rég nem funkcionáltak templomként. Az egykori templomos települések lokalizálása Hidvégi és Tari Cegléd határában végzett kutatásai alapján már korábban megtörtént. A középkori Cseke falut a későbbi Birincsekkel azonosították, azonban Szent Demeter templom területi elhelyezésében nincs egyezés a két szerző között. Hidvégi a templomot és temetőjét a mai Halottas halommal kapcsolja össze, míg Tari a félegyházi halommal való egyezést hangsúlyozza.⁶⁶ Székegyházát Hidvégi a ceglédi, abonyi és újszilvási hármashatárral hozta összefüggésbe. Tari munkásságának köszönhetően azonban pontosabban is helyhez tudjuk kötni: Újszilvástól 500 méterre, délre található a mai Gólyajárás vagy Félegyházi dűlőben.⁶⁷ Külsőhegyest pedig még Hidvégi a mai Téglás-halommal, addig Tari a Hegyeshalommal azonosította.⁶⁸ A határ északi részének ennél pontosabb beazonosítására adatok hiányában nincs lehetőségünk, bár a legújabb kutatások fényében és a határjelek jellemző távolságának alapján Tari elképzeléseit tartom valószínűbbnek.

A köegyházak lokalizálásához hasonlóan nehéz feladatot jelent az északi határrész tájtörténeti szempontú vizsgálata is, mivel sem a régészeti, sem a történeti források nem

⁶⁵ „Abhinc directe in eadem plaga per spacium trium iugerum terre eundo in una planicie similiter unam metam terream elevassent, deinde in eadem plaga uberius pergendo venissent ad unam ecclesiam lapideam ruptam Cheke nominatam in honorem B. Virginis constructam, que a plaga aquilonis vicinaretur terre possessionis Sewegh vocate. Inde directe versus plagam orientalem per bonum spacium eundo venissent ad unam aliam ecclesiam sub titulo b. Demetrii martyris constructam, cui a parte aquilonis vicinaretur terre possessionis Zele vocate. Abhinc ulterius in eadem plaga per magnum spacium pergendo venissent ad terciam ecclesiam lapideam similiter ruptam Zewkeghaz nominatam, quam similiter pro metali signo commisissent. Dehinc adhuc in eadem plaga orientali per bonum spacium directe eundo venissent ad quartam ecclesiam lapideam similiter ruptam Kylsewheges nominatam, cui a parte orientis vicinaretur terre possessionis Reukas.” DL 5696, FEJÉR IX/4. 123–125. 57. sz., 130–135. 62. sz.; BARTFAI SZABÓ 1938. 84–86. 394. sz.; BAKÁCS 1982. 239. 847. sz.; BENEDEK–ZÁDORINÉ 1998. 300.

⁶⁶ HIDVÉGI 1984. 151–152.; TARI 2000. 143–144.

⁶⁷ HIDVÉGI 1984. 153.; TARI 2000. 152.

⁶⁸ HIDVÉGI 1984. 117–118.; TARI 2000. 9.

árulkodnak a határhasználat jellegéről. Annak ellenére viszont, hogy korabeli adatokkal nem rendelkezünk, kísérletet tehetünk az újkori térképek⁶⁹ információk és a terület földtani, földrajzi és morfológiai tulajdonságai alapján néhány óvatos következtetés levonására. Cegléd talajviszonyainak ismeretében⁷⁰ feltételezhetjük, hogy a középkori szántóföldek elsősorban a határ északi és északkeleti részein lehettek, illetve a középkori település belterülete környékén.⁷¹ A fontosabb utak is jelölhetik a szántóföldek elhelyezkedését. A határ laza talajú, részben futóhomokos déli és délnyugati részén – ahogy fentebb már láthattuk – kevésbé valószínű a középkori szántóföldi művelés. A határ északi részén ilyen jellegű hasznosítás tényét erősíthetik meg viszont az első kéziratok térképei is: így például az 1750. évi térképen és az I. katonai felmérés térképein is Ceglédnek ezen a részén jelölnek szántóföldeket (mélyebben fekvő vizenyős foltokkal).⁷²

A késő középkori Cegléd keleti mezsgyéjének határhasználata

„Innen hamaros délnek fordulva és jókora távolságra haladva, bizonyos Székhalomnak nevezett dombhoz érkeztek, ahol földből két határjelet emeltek, s amelynek szomszédai kelet felől Tószeg-birtok földei, és ezután ugyancsak déli irányban haladva, másik dombhoz, Feketehalomhoz mentek, ahol határjelül ugyancsak földet halmoztak fel.”⁷³ (1. térkép)

Székhalom pontos beazonosítása ma még megoldatlan feladat. Hidvégi Abony keleti határszélére teszi,⁷⁴ Torma István viszont a nyugati határba helyezi.⁷⁵ Feltehetően az 1368. évi oklevél téves értelmezése vezethetett oda, hogy Hidvégi Abony keleti részén kereste a határjelet, ugyanis ezzel Tószeg településsel tette határossá Ceglédet. Torma ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy az oklevél szerint nem a településsel, hanem annak földjeivel határos Cegléd.⁷⁶ Abony első említésével 1450-ben találkozunk, amikor még mindig a tószegi birtokhoz tartozott.⁷⁷ Tehát ezek alapján feltételezhető, hogy 1368-ban is Cegléd határain kívül esett a puszta, mivel 1460-ban és 1505-ben is a 14. századi oklevél alapján erősítették meg a határjeleket.⁷⁸ Tari szintén Ceglédnek kívül helyezi Abonyt, bár a határpont pontos beazonosítása az ő esetében sem történik meg.⁷⁹

Székhalomhoz hasonlóan bizonytalan Feketehalom elhelyezése is problémás. Hidvégi ezt a határjelet is Abonytól és Törteltől keletre helyezte,⁸⁰ ezzel szemben Torma és Tari a nyugati határrészre tette.⁸¹ Ha az előző esetben Torma gondolatmenetét fogadjuk el, akkor feltételezhető, hogy a mezsgye továbbra is Cegléd és a mai Abony között futhatott déli irányban.

⁶⁹ 1750: MOL, S 12. Div. I. No. 0057.

⁷⁰ AGROTOPO 2002: talajképző közet: glaciális, alluviális és részben löszös üledék; genetikai talajtípusok: mészlepedékes csernozjom, mélyben sós réti csernozjom, réti csernozjom, csernozjom jellegű homoktalaj.

⁷¹ A középkori szántóföldek elhelyezkedésére és kiterjedésére vonatkozó vizsgálatok igénye már a 20. század utolsó évtizedeiben felmerült. Ilyen jellegű kutatások az országban már több helyen is történtek: NOVÁKI 1977., 1985., 1990.

⁷² 1750: MOL, S 12. Div. I. No. 0057; 1783: HMT, Coll. XVII. Sec. 23.

⁷³ *“Abinde paulisper versus meridiem declinando et per bonum spacium eundo venissent ad quendam montem Zekhalm vocatum, ubi duas metas terreas erigissent, cui a plaga orientis vicinarentur terre possessionis Thozegh et inde ad eandem plagam meridiem pergendo venissent ad alium monticulum Feketehalm, ubi similiter metam terream cumulassent...”* DL 5696., FEJÉR IX/4. 123–125. 57. sz., 130–135. 62. sz.; BARTFAI SZABÓ 1938. 84–86. 394. sz.; BAKÁCS 1982. 239. 847. sz.; BENEDEK–ZÁDORINÉ 1998. 300.

⁷⁴ HIDVÉGI 1984. 150–151.

⁷⁵ HIDVÉGI 1984. 36.

⁷⁶ HIDVÉGI 1984. 46. 1368: *„...Zekhalom... cui a plaga orientis vicinarentur terre possessionis Thozegh...”*

⁷⁷ ZICHY OKMT. IX. köt. 271: *„...possessionis Aban deserte ad predictam possessionem Thozegh spectantem...”*

⁷⁸ HIDVÉGI 1984. 46.; 1460: DL 15 446.; 1505: DL 21 386.

⁷⁹ TARI 1995. 53.

⁸⁰ HIDVÉGI 1984. 77.

⁸¹ HIDVÉGI 1984. 77.; TARI 1995. 53.

Habár a határt pontosan meghatározni nem tudjuk, de témánk szempontjából különösen fontos lehet, ha a leírásban használt elnevezéseknek részletesebb elemzésébe bocsátkozunk. A keleti határvonal első megnevezett jele egy domb, amely előtt jelzőként szerepel a „szék” kifejezés. A Magyar Oklevélszótár alapján a szék (szik) egy olyan terület/határszakasz lehetett, amelyet időszakosan (sekély) víz boríthatott.⁸² Mivel az oklevelünkben egy domb jelzőjeként használják, talán a keleti határszakasz egy olyan időszakos vizekkel jellemezhető terület lehetett, amelyből a határjelzőként funkcionáló domb kiemelkedhetett.

A következő határjel a Feketehalom. A határhasználat pontosabb leírásához – a határjárás szűkszavúsága miatt – leginkább a határvillongásokból fent maradt oklevelek nyújtanak támpontot. Az 1455. évi forrásból például megtudjuk, hogy Besenew (Besenyő) és Teretheghaz (Töröttegyház) között fekvő Feketehalom határjelet és az előbb említett két *predium*hoz tartozó bizonyos földeket Nyársapáthy László elfoglalta, majd később újabb és újabb szántóföldeket szántatott fel és az apácák szénáját is lekaszáltatta.⁸³ A 15. század közepi oklevél azonban több szempontból is különösen fontos számunkra. Egyrészt megismerjük Cegléd keleti oldalának határhasználati jellegét,⁸⁴ másrészt megerősítést kaphat egy korábbi feltételezés az oklevelekben használt „fekete” jelzővel kapcsolatban. A Homokhátságon végzett korábbi homokkal kapcsolatos történeti és régészeti kutatások ugyanis felvetették annak lehetőségét, hogy a középkori oklevelekben szereplő fekete kifejezés (megfelelő szövegkörnyezetben) a talajok minőségére utalhat.⁸⁵ Az 1455. évi dokumentum alapján (a korábban már ismert és elemzett oklevelek mellett⁸⁶) tehát nagyobb valószínűséggel állítható, hogy a határleírásokban szereplő fekete jelző a jobb minőségű, akár földművelésre is alkalmas földekre vonatkozhat. Amennyiben elfogadjuk ezt az eshetőséget, akkor jelen esetünkben a szóban forgó Feketehalmot is kereshetjük például a humuszban gazdagabb, többnyire szántóföldként hasznosított határrészekben.

A késő középkori Cegléd déli mezsgyéjének határhasználat

„....és ezután nyugat felé elértek (egy) bizonyos nagy úthoz, amely az említett Ceglédről jön és a Tisza folyó felé vezet...”⁸⁷ (1. térkép)

Az oklevélben említett út feltehetően a mai Törtelre vezető úttal azonos.⁸⁸ A középkori és a mai út azonosságát erősítheti meg az a tény, hogy Törtel területe már az Árpád-korban is létezhetett, majd a tatárjárás pusztításai utána a IV. Béla által letelepített kunok kezére kerülhetett.⁸⁹ Az út feltehetően a természeti környezet viszonyait kihasználva futott, vagyis a homokbuckasorok között húzódó vizenyős területeket kikerülve a halmokon haladt a Tisza felé.⁹⁰

„....ugyanezen úton is átkelvén, bizonyos Szentlászlóhalmának nevezett dombhoz értek, amelyet ugyancsak határjelül jelöltek meg.”⁹¹ (1. térkép)

⁸² *vadum, loca vadosa, paludosa, lutosa; nitrum, loca nitrosa*. MOKLSZ 899–900.

⁸³ DL 15 003.

⁸⁴ Az első kéziratos térképek is réteket és szántókat jelölnek rajta. 1750: MNL, S12 Div I No 0057.

⁸⁵ GYÖRFFY 1956. 411., 413.; BÁLINT 2007. 47.; TÓBER 2012a 861–862.

⁸⁶ TÓBER 2012a 861–863.; TÓBER-KISS 2014. 255.

⁸⁷ „....et inde declinando ad partem occidentalem venissent ad quandam magnam viam, que veniret de Chegled predicta et iret versus fluvium Thycie...” DL 5696, FEJÉR IX/4. 123–125. 57. sz., 130–135. 62. sz.; BARTFAI SZABÓ 1938. 84–86. 394. sz.; BAKÁCS 1982. 239. 847. sz.; BENEDEK-ZÁDORINÉ 1998. 300.

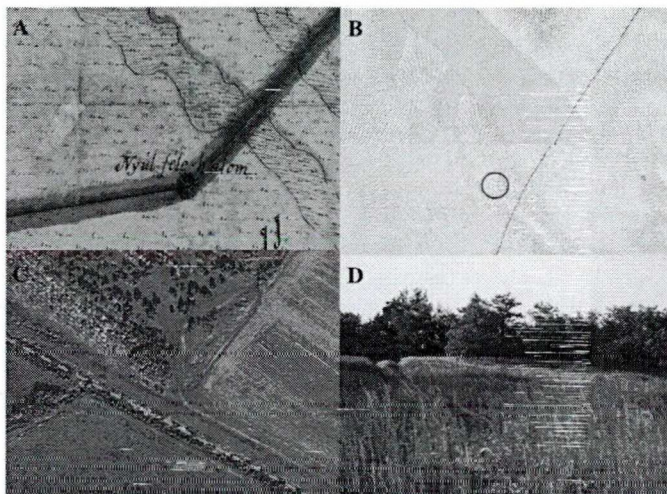
⁸⁸ HIDVÉGI 1984. 159.

⁸⁹ TARI 2000. 149.

⁹⁰ Az első katonai felmérés vonatkozó szelvényein is jól látszik, hogy az utak jelentős szakaszai a földrajzi viszonyokhoz igazodva futnak.

⁹¹ „....et eandem viam pertranseundo venissent ad quandam monticulum Zenilazlohalmu vocatum, quem similiter pro signo metali commisissent.” DL 5696, FEJÉR IX/4. 123–125. 57. sz., 130–135. 62. sz.; BARTFAI SZABÓ 1938. 84–86. 394. sz.; BAKÁCS 1982. 239. 847. sz.; BENEDEK-ZÁDORINÉ 1998. 300.

Szentlászlóhalom azonosítására is több nézőpont létezik a szakirodalomban. Hidvégi a Kutyakaparásicsárda melletti halmot vélte a középkori határjelnek, bár Torma ezt a véleményt is kifogásolta, szerinte jóval északabbra kellett lennie és megkísérelte a határpont lokalizálását is; ő ezt Kövesparttal hozta összefüggésbe.⁹² Tari szintén foglalkozott a határjel azonosításával, két faluhelyet: Kövespartot és Nyúlfülehalomt kapcsolta össze Szentlászlóhalommal. A későbbiekben azonban a középkori határjelek távolsági adatai alapján Nyúlfülehalommal azonosította az említett határjelet.⁹³ Véleményem szerint a Kövesparttal való azonosság nagy valószínűséggel kizárható, mivel a Szentlászlóhalom az oklevél leírása alapján a Tiszai út után következik, míg Kövespart a Tisza felé tartó út előtt található. A távolsági adatok és az oklevél helyes értelmezése alapján a Nyúlfülehalommal való azonosság tűnik legvalószínűbbnek. Ez a halom, bár erősen lepusztult állapotban, de még ma is létezik (4. ábra).

4. ábra: Szentlászlóhalomnak nevezett terület (ma Nyúlfülehalom).

A: 1750. évi helytartótanácsi térkép; B: I. katonai felmérés (1783); C: Google Earth (2013); D: Szentlászlóhalomnak nevezett terület napjainkban (2013). (Források: A: MOL, S 12. Div. I. No. 0057.; B: 1783: HMT, Coll. XVII. Sec. 23-24.; C: Google Earth; D: A szerző felvétele.)

A határjel feltűnik még 1460-ban és 1505-ben is, amikor a határjárás alkalmával a Nyársapáthy család részéről ellentmondók is felléptek.⁹⁴ Ceglédnek déli szomszédjával a 15. században többször is meggyűlik a baja. Erről tanúskodik a két település határvitáit, hatalmaskodásait tartalmazó okleveles anyag is, amely bár a történeti kutatás számára nem ismeretlen,⁹⁵ mégis a peres iratok tájtörténeti szempontú elemzése is tartogathat újabb információkat.

A 15. századtól a keleti (Székhalom, Feketehalom) és a déli határterület (Nyúlfülehalom) iránti érdeklődés felélénkülése összefügghet az állattenyésztés jelentőségének megnövekedésével. A gazdaságtörténeti kutatások már korábban is rámutattak arra, hogy a tárgyalt századtól – kiváltképp az Alföldön – az állattenyésztés lett az egyik

⁹² HIDVÉGI 1984. 152.

⁹³ TARI 1995. 66–67.

⁹⁴ 1406: DL 15 446.; 1505: DL 21 386.

⁹⁵ A két település határvillongásaira részletesen lásd: ÉRI 1958.

legjövödelmezőbb foglalkozás.⁹⁶ Az állattartással párhuzamosan azonban a takarmánynövények felhasználása is megnövekedett. A határ ilyen jellegű felhasználását jól tükrözi Cegléd és Nyársapát példája is, ugyanis a 15. század második felét felölelő peranyagban az előző időkhöz képest feltűnően megnövekedett a széna erőszakos eltulajdonítására vonatkozó panaszok száma.⁹⁷ A jövödelmező állattartást tehát a kiváló minőségű és nagy kiterjedésű szénatermő helyek és legelők tették lehetővé, melyeket két eltérő adottságú területhez köthetünk: az egyik a vizes földekhez, rétségekhez, míg a másik inkább a szárazabb mezőszéki részekhez kapcsolódik. Mivel a kétféle mező típust a középkori oklevelekben is megkülönböztették, a Cegléd déli és délkeleti határ részén elhelyezkedő kaszálókról (és legelőkről) is tovább árnyalhatjuk az eddig megismert képet. Belényesy szerint a szárazabb területeket, melyeket kizárólag kaszálóként hasznosítottak, a „*fenile*”, „*fenetum*” szavakkal illeték, míg ettől egyértelműen megkülönböztették a vizes, réti földekre vonatkozó kifejezést, melyet „*pratium*”-ként említene. Ez utóbbit elsősorban legeltetésre használták, és csak elvétve kaszáltak rajta.⁹⁸ A Cegléd Nyársapáttal közös határ részére vonatkozó okleveles anyagban mindkettőre találunk példát,⁹⁹ így feltehetően a két település közötti közös területet mind kaszálóként, mind legelőként is hasznosíthatták.

Az oklevelek tanúsága szerint a közös határ rész hasznosítása azonban ennél sokkal színesebb képet mutatathatott: a kaszálók és rétek mellett szántóföldi művelés is folyt, bár a földművelésnek alárendelt szerepe lehetett az állattenyésztéshez képest. A déli határszakaszra vonatkozó adatok búzáról és kölesről is szólnak.¹⁰⁰

„*Ezután egyenesen irányba tekintélyes távolságot téve meg, egy bizonyos tölgyfához értek, amely mellett néhány bokor nőtt; ezt határjelül hagyták.*”¹⁰¹ (1. térkép)

A határjelek egyik leggyakrabban alkalmazott típusa a határfá volt, amely általában növéseivel, alakjával vagy fajtájával eltért az átlagostól. Abban az esetben, ha nem különbözött a többitől, akkor mesterségesen különlegessé is teheték. A határjelölő szerepet bármilyen fafaj betölthette, bár leggyakrabban a tölgy fordult elő a forrásokban.¹⁰² A tölgy, mint erdőalkotó fafaj dominanciáját támaszthatja alá a Homokhátságon végzett tájtörténeti kutatás is, amely alapján úgy tűnik, hogy a területen nem csak a 18. században, hanem akár a középkorban is fontos erdőalkotó faj lehetett.¹⁰³ Jelen esetben feltehetően azért esett a választás éppen erre a tölgyfára, mert magányosan állhatott, illetve a mellette nőtt cserjék is alkalmassá teheték arra, hogy a határjelölő funkciót betöltsék. A cserjék, bokrok fájáról sajnos nem szól az oklevél, amely nem számít ritka esetnek, ugyanis a cserjéket sokszor nem fafaj szerint határozták meg, hanem szembetűnő tulajdonságuk alapján.¹⁰⁴

⁹⁶ BELÉNYESY 1956. 50–51. Az Alföld nagyarányú állattartását a következő tényekkel támasztotta alá: rossz termőtalaj; a kaszálókkal, legelőkkel kapcsolatos birtokpercek szaporodása, kereskedelemre utaló források.

⁹⁷ Például: 1451: DL 14 480.; 1454: DL 14 857., DL 14 858., BÁRFAI SZABÓ 1938. 206. 803. sz.; 1455: DL 14 973. (budai káptalan), DL 14 974. (váci káptalan), DL 15 003.; 1456: DL 15 049.; 1469: DL 16 890. (váci káptalan), DL 16 891. (pest megyei szolgabírák tanuwallató jegyzőkönyvei), DL 16 892. (budai káptalan); DL 16 907.; A Nyársapáthyakkal folytatott vitákra lásd: OPPEL 1931. 21–26.

⁹⁸ BELÉNYESY 1956. 45.

⁹⁹ Például: 1451: DL 14 480.; 1454: DL 14 857., DL 14 858., BÁRFAI SZABÓ 1938. 206. 803. sz.; 1455: DL 14 973. (budai káptalan), DL 14 974. (váci káptalan), DL 15 003.; 1456: DL 15 049.; 1469: DL 16 890. (váci káptalan), DL 16 891. (pest megyei szolgabírák tanuwallató jegyzőkönyvei), DL 16 892. (budai káptalan); DL 16 907.; A Nyársapáthyakkal folytatott vitákra lásd: OPPEL 1931. 21–26.

¹⁰⁰ Például kölesre: DL 15 012.

¹⁰¹ „*Deinde directe versus plagam occidentalem per modicum spacium eundo venissent ad quandam arborem ilie, penes quam ramuli crevissent nonnulli, quam pro metali signo reliquissent.*” DL 5696, FEJÉR IX/4. 123–125. 57. sz., 130–135. 62. sz.; BÁRFAI SZABÓ 1938. 84–86. 394. sz.; BAKÁCS 1982. 239. 847. sz.; BENEDEK–ZÁDORINÉ 1998. 300.

¹⁰² TAKÁCS 1987. 40–41., 44.; CSÖRE 1980. 108.

¹⁰³ TÓBER 2012. 370. A 18. századi vegetációra lásd: BIRÓ–MOLNÁR 2009. 179.

¹⁰⁴ CSÖRE 1980. 120.

„Innen azután ugyancsak nyugati irányban haladva, jutottak a bizonyos Kappanhalmának nevezett kis hegyhez, melyet ugyancsak határjelnek jelöltek; ahol délről van az az erdő, amelyet tölgyerdőnek neveznek, s amely erdő a három község, illetve falu, az említett Cegléd, Kőrös és Kecskemét használatában van; ezután az első határjelhez érkeztek, ahonnan elindultak, és így az említett Cegléd birtok határai megjelöltek.”¹⁰⁵ (1. térkép)

A leírás alapján tehát biztosan tudjuk, hogy az erdő tölgyerdő volt, ami három település (Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét) közös tulajdona és azt közösen használták. Ennél többet az oklevél azonban nem árul el. Azonban ez az erdő a késő középkorban sok vitára adott okot a három település között, és az ezeket tárgyaló okiratok, valamint az erdőtörténeti kutatások eredményei segítségével számos új, tájtörténeti szempontból hasznos információt tudhatunk meg. Elsősorban az oklevélben említett tölgyerdő típusára voltunk kíváncsiak. A határjárások szükségessége miatt azonban erre pontos választ nem tudunk adni, hiszen egyszerűen csak erdőnek („*silva*”) nevezték a forrásban.

A szakirodalom szerint az erdő típusa szorosan összefügg a földgazdálkodással.¹⁰⁶ Habár a vizsgált erdő típusát meghatározni nem tudtuk, a fennmaradt oklevelek alapján mégis kísérletet tehetünk arra, hogy valamiféle erdőgazdálkodást kimutathassunk a mintaterületen. Így például valamiféle erdőhasználatra illetve védelemre utalhat az az 1382. évi oklevél, amelyben a királynő megtiltja a kunoknak és más szomszédosoknak, hogy a nevezett erdő fáját használják.¹⁰⁷ Ahhoz, hogy megismerjük, hogy vajon hogyan és milyen módon termelhették ki a fát az említett erdőben az oklevél kiadása előtt, közelebb visz minket, ha megvizsgáljuk, hogy milyen kifejezéseket használtak az eredeti oklevélben.¹⁰⁸ Csőre kutatásai alapján tudjuk ugyanis, hogy a középkori írott forrásokban is megkülönböztették az erdőirtást az egyszerű fakivágástól: az erdőirtást „*silvam extirpare*”, „*silvam destruere*” kifejezésekkel illeték, míg ettől egyértelműen megkülönböztették az egyszerű erdővágásra (fakitermelésre) vonatkozó szavakat: „*silvam succidere, secare, dissecare*”.¹⁰⁹ Mivel a kunok és mások tetteire a „*succidere*” kifejezést használták, feltehetően itt is fakitermelésre és nem erdőirtásra kell gondolnunk. A közös erdőben történő egyszerű fakitermelésre találunk egy másik példát is: a kőrösiekkel folytatott pereskedés folytán fennmaradt 1425. évi oklevélben szintén a „*secare*” kifejezést használták.¹¹⁰ Ezen kifejezések elemzésén túl természetesen nem hagyható figyelmen kívül az körülmény sem, hogy a Homokhátságot feltételezhetően a középkorban sem jellemezhették nagy kiterjedésű összefüggő erdőségek,¹¹¹ a települések nem bővelkedhettek a fában, tehát az erdők használata feltehetően átgondolt cselekmény volt. Emellett a legújabb erdőtörténeti kutatások is rávilágítottak arra, hogy a fa- vagy az erdővágásra utaló adatok nem jelentik az erdő kiirtását,¹¹² és ez talán különösképpen igaz lehetett a középkori Duna-Tisza közére.

¹⁰⁵ „Abhinc adhuc ad eandem plagam occidentalem pergendo venissent ad quendam monticulum Kappanhalmam vocatum, quem similiter pro signo constitissent metali, ubi a plaga meridiei esset una sylva tulherdew dicta, que sylva esset usualis trium oppidorum seu villarum Chegled predictae Keurus et Kechkemeth nominatarum, et deinde venissent ad priorem metam, ubi incipissent et sic cursus metarum possessionis Chegled predictae terminarentur.” DL 5696, FEJÉR IX/4. 123–125. 57. sz., 130–135. 62. sz.; BARTFAI SZABÓ 1938. 84–86. 394. sz.; BAKÁCS 1982. 239. 847. sz.; BENEDEK-ZÁDORINÉ 1998. 300.

¹⁰⁶ SZABÓ 2008. 330–336.; SZABÓ 2009. 134–138.

¹⁰⁷ DL 6973., BARTFAI SZABÓ 1938. 95–96. 437. sz.

¹⁰⁸ DL 6973., BARTFAI SZABÓ 1938. 95–96. 437. sz.; „... omnes Cumanos et alios quoslibet homines ab usu eiusdem silve nostre prohibendo, nec vos ipsi ligna ipsius silve inutiliter succidere presumptis.”

¹⁰⁹ CSŐRE 1980. 133.

¹¹⁰ DL 11 736., BAKÁCS 1982. 388–389. 1451. sz.; „... ligna secare...”

¹¹¹ TÓBER 2012b.; TÓBER-KISS 2014. 255–260.

¹¹² Ha ugyanis egy fát kivágunk, az nem fog elpusztulni, hanem a gyökeréről vagy a tuskójáról kisarjadzik. Ha ezt a sarjat levágjuk, akkor újból ki fog sarjadzani, tehát az erdő vagy erdőréssz kivágás nem jelenti annak kiirtását. SZABÓ 2008. 321.; SZABÓ 2009. 130.

Ez utóbbi elemzés sem visz azonban minket közelebb annak eldöntéséhez, hogy milyen erdőtüpusról lehet szó. Azt viszont biztosan tudjuk, hogy volt gazdálkodás az erdőben: a kivágott fát használhatták tüzelésre, de épületfának (ami sokkal értékesebb volt) szintén megfelhettek, hiszen a középkorban szinte kizárólag tölgyet használtak erre a célra.¹¹³

A körösiekkel folytatott pereskedés során fennmaradt oklevelekből is nyerhetünk több olyan információt, amelyek a déli határ rész használatáról még árnyaltabbá tehetik az eddig kialakított képet. Például az 1405. évi okirat szerint a körösiek a közös erdőt és a „*rubetum vulgo Harazth*” által jelzett területet magukhoz ragadták,¹¹⁴ 1418-ban pedig felégették a haraszt Ceglédre eső részét.¹¹⁵ A két oklevélben használt *rubetum* és *haraszt* kifejezéssel már többen is foglalkoztak és korábban nekünk is sikerült kimutatni, hogy ez feltehetően az erdő széle lehetett, amely inkább egy olyan tüskés bokrokkal tagolt fás legelő, sarjerdő lehetett, amelyben a tölgy dominálhatott.¹¹⁶ Szabó Péter szerint a *rubetum* állandó eleme lehetett a középkori tájnak. Az ilyen jellegű terület azonban átmenetet képezhetett a fás és fátlan vidékek között, emiatt azonban egyben instabil is volt. A cserjést pedig feltehetően a legeltetéssel tartották fent a középkorban.¹¹⁷ A közös erdő bizonyos részeit tehát ez alapján állattartásra is használhatták.

Az erdőket – ahogy erre már fentebb utaltunk – valószínűleg nem rendszertelenül és nem korlátlanul használták. Ennek megerősítésére is találunk adatot a mintaterület erdejére nézve, hiszen Erzsébet királyné nemcsak a fahasználatra vonatkozó tiltását fogalmazta meg 1382-ben, hanem a három település lakóit fel is szólította, hogy az erdő fáját haszontalanul ne vágják ki.¹¹⁸ Ez az oklevél tehát nem csak az erdőhasznosítás egyik módjáról tanúskodik, hanem jó példája annak is, hogy a területtel kapcsolatban a középkorban is felmerült annak a gondolata, hogy az erdőket (például bizonyos használat okán) óvni és kímélni kell.¹¹⁹

Az írott források szerint a 11-16. századig létezhetett a nagy tölgyerdő, amelyet a nagymértékű állattartás miatt a 16-17. században kiirhattak.¹²⁰ Az első katonai felmérésen még a maradványai beazonosíthatók, de ma már nyomát sem találjuk ennek az erdőnek. Beazonosítható azonban még ma is az oklevélben említett, az erdő északi részén elterülő halom Cegléd és Nyársapát között.

3. Összegzés és kitekintés

A késő középkori Cegléd területére vonatkozóan több olyan egykorú forrással (leginkább 14-16. századi határjáró vagy határvitát tartalmazó oklevelekkel) rendelkezünk, amelyek alkalmassá tették a mintaterületet arra, hogy a késő középkori település határvonalának elhelyezkedésén túlmenően tájtörténeti elemzést is végezzünk. Ez utóbbi vizsgálatok eredményességét nagyban elősegítette az a körülmény is, hogy tágabb környezete, a Homokhátság iránti tudományos érdeklődés az elmúlt évtizedben megélénkült. A különböző tudományágak (történeti, régészeti és természettudományok) által publikált eredményeknek köszönhetően pedig a nagyobb mintaterületen belül elhelyezkedő, de hasonló természeti feltételekkel jellemezhető kisebb részmintaterület részletesebb, tájtörténeti elemzésére is kísérletet tehetünk.

Az írott források jelen munkában bemutatott elemzése párhuzamot mutat ugyanakkor olyan korábbi hasonló témában végzett kutatások eredményeivel is, amelyek hangsúlyozták

¹¹³ SZABÓ 2008. 335.

¹¹⁴ DL 9037., BARTFAI SZABÓ 1938. 121. 503. sz.

¹¹⁵ DL 1162., BAKÁCS 1982. 363–364. 1342. sz.

¹¹⁶ CSÖRE 1980. 105.; SZABÓ 2008. 335–336.; TÓBER 2012b 366.

¹¹⁷ SZABÓ 2008. 336.; SZABÓ 2009. 137.

¹¹⁸ DL 6973., BARTFAI SZABÓ 1938. 95–96. 437. sz.

¹¹⁹ Az erdők középkori kíméléséről, pótlásáról részletesebben lásd: CSÖRE 1980. 214–221.

¹²⁰ PÁLÓCZI HORVÁTH 1998. 28.; 2002. 61–62.

az ilyen jellegű leírások információgazdagságát:¹²¹ a mintaterületre vonatkozó okleveleink is tájtörténeti szempontból számos, hasznosítható adatot őriztek meg a határ egykori képéről. Bemutatják a terület jellegét (homokfelszínek, tavak, árok, legelő, utak, erdők, kaszálók), hasznosítását (legelő, kaszáló, erdő, szántó), utalnak a vegetációra (tölgyfa, tölgyerdő, bokor, körtefa) vagy éppen a területet jellemző gyér növényzetre, növényzet hiányára (homokfelszínek). Az oklevelek továbbá település- és birtokneveket (Irsa birtok, Bénye falu, Sőreg birtok, Szele birtok, Rékas birtok, Tószeg birtok, Nyársapát, Kecskemét, Nagykőrös) és személyneveket (Nyársapáthy) is megőriztek.

Önmagukban tehát az írott források is számos információt hordoznak az egykori tájról. Az elemzésünk során az egykorú okleveleken kívül felhasznált rokon- és segédtudományok segítségével még tovább tudtuk árnyalni és pontosítani ezeket az ismereteket: homokbuckákkal, nyílt homokfelszínnel jellemezhető délnyugati határ; nyugaton a tavak közötti mesterséges/természetes csatornák/vízvezetések lehetősége; északi és a keleti mezsgyén a szántóföldi művelés valószínűségének felvetése; keleten és délen a kaszálók középkori jelentőségének növekedése, kaszálótípusok megnevezése; valamint három szomszédos település által használt tölgyerdő feltételezett használata és védelmének középkori megjelenése.

A határleírások és a határviták alapján láthatjuk azt is – ahogy arra már korábbi munkák is utaltak –,¹²² hogy a középkorban a határ futását jelölő objektumok lehettek mesterséges- (halmok, utak, árok, romos kőegyházak) és természetes (tó, fa, erdő, legelő, kaszáló) elemek is. A határjelző szerep kiosztásánál a határjárókat motiválhatta az adott határrész értékközvetítő tulajdonsága (nagy értéket képviselt a középkorban a legelő, a kaszáló, a tó és az erdő), amelyeknek a határhoz viszonyított elhelyezkedését éppen emiatt fontos lehetett az oklevelekben pontosan leírni. Emellett természetesen arra is találunk példát, amikor kevésbé hasznosítható területet jelöltek ki határnak (például homokfelszín). Ebben az esetben a határjelölő funkció talán magyarázható azzal a ténnyel, hogy ez a határszakasz jellegénél fogva teljesen elkülönült a környezetétől, így teljes mértékben betölthette a határjelző szerepet.

Megemlítenéd továbbá, hogy bizonyos középkori határjelek még a mai napig is léteznek. Ilyen például Bercelhegynek nevezett domb (ma Kálvin-hegy), Külsőhegyes (ma Hegyeshalom), Szentlászóhalma (ma Nyúlfülehalom) vagy például a Bényére vezető út egy kezdeti, rövid szakasza is.

Cegléd példáján keresztül tehát láthattuk, hogy egy település középkori határának természeti viszonyai megfelelő háttéranyag felhasználásával jelentős mértékben felderíthetők. Ugyanakkor érdemes az így kapott eredményeket később egy tágabb kontextusba is behelyezni, így végül egy-egy ilyen részletes határleírás komplex feldolgozása már nem csak egy mikróregió tájhasználatának alaposabb feltérképezését jelentheti, hanem egy nagyobb tájegység tájtörténetének teljesebb megértését is elősegítheti.

BIBLIOGRÁFIA

AGROTOPO 2002.

Agrotopo adatbázis. Magyar Tudományos Akadémia Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézet, Budapest.

ANDRÁSFALVY 1970.

ANDRÁSFALVY Bertalan: A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. *Nyelvtudományi Értekezések* (1970) 224–228.

¹²¹ GYÖRFFY 1956; KISS 1999ab, 2001.; MIHALY 2000.; KISS-PASZTERNÁK 2002.; BEDE-SZARKA 2002.; PÁLÓCZI HORVÁTH 2002.; ZATYKÓ 1997ab, 2003., 2004ab, 2005ab, 2007., 2008.; VICZIÁN-ZATYKÓ 2011.

¹²² TAKÁCS 1987.

- ANDRÁSFALVY 1973. ANDRÁSFALVY Bertalan: A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználata a szabályozás előtt. *Vízügyi Történeli Füzetek* 6. Budapest, 1973.
- ANDRÁSFALVY 1975. ANDRÁSFALVY Bertalan: *Duna mente népének ősi ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Szekszárd, 1975.
- ANDRÁSFALVY 2000. ANDRÁSFALVY Bertalan: Ártérinek múltja és jövője. In: *A természet romlása, a romlás természete*. Szerk.: GADÓ György Pál. Budapest, 2000. 60–66.
- ANDRÁSFALVY 2002. ANDRÁSFALVY Bertalan: A fokok szerepe az ártér használatában. Adatok a fokok készítéséről. *Hidrológiai közlöny* 82/1 (2002) 55–57.
- BAKÁCS 1982. BAKÁCS István: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevéltárak (1002–1437). Budapest, 1982.
- BÁLINT 2007. BÁLINT Marianna: *Az Árpád-kori településhálózat rekonstrukciója a Duna-Tisza köz déli részén*. PhD-értékezés. Budapest, 2007.
- BÁRTFAI-SZABÓ 1938. BÁRTFAI-SZABÓ László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002-1599-ig: függelékül az Inárci Farkas, az irsai Irsay, valamint a szilasi és pilisi Szilassy családok története*. Budapest, 1938.
- BEDE-SZARKA 2002. BEDE Ádám-SZARKA József: Egy középkori határjárás nyomában. A Fábiánsebestyénhez tartozó Reketyés rét 1523-as határjárása. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében*. Szerk.: ERDÉLYI Péter-SZÜCS Judit. Szeged, 2003. 51–72.
- BELÉNYESY 1956. BELÉNYESY Márta: Az állattartás a XIV. században Magyarországon. *Nép-rajzi Értesítő* 38 (1956) 23–59.
- BELLON 2003. BELLON Tibor: *A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön*. Budapest, 2003.
- BENDEK-ZÁDORINÉ 1998. BENEDEK Gyula-ZÁDORINÉ ZSOLDOS Mária: *Jász-Nagykun-Szolnok megyei oklevelek 1075–1526*. Szolnok, 1998.
- BÍRÓ-MOLNÁR 2009. BÍRÓ Marianna-MOLNÁR Zsolt: Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In: *Környezettörténet. Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történelmi és természettudományi források tükrében*. Szerk.: KÁZMÉR Miklós. Budapest, 2009. 168–206.
- CSÓRE 1980. CSÓRE Pál: *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Budapest, 1980.
- DEÁK 2000. DEÁK Antal András: Vissza a XVIII. századba? - Fokok és árvizek. *Élet és Tudomány* 55/23 (2000) 716–718.
- DEÁK 2001. DEÁK Antal András: Fokok és délibábok. *Hidrológiai Közöny* 81/1 (2001) 39–41.
- DL Magyar Nemzeti Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár.
- ÉRI 1958. ÉRI István: *Cegléd és Nyársapát határviillongásai a XVII. sz. végéig: adatok Nyársapát történetéhez*. Cegléd, 1958.
- FEJÉR *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I-IX. Ed. FEJÉR, Georgius. Buda, 1828–1844.
- FODOR 2001a FODOR Zoltán: Az ártéri gazdálkodást tárgyaló elméletek és alkalmazhatóságuk a magyarországi Tisza-szakasz kéziratos térképein szereplő fokok alapján. *Agrártörténeli Szemle* 43/1 (2001) 87–149.
- FODOR 2001b FODOR Zoltán: Az ártéri gazdálkodás fokai a Tisza mentén. In: *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2001. október 25–27. CD-ROM*. Szerk.: DORMÁNY Gábor-KOVÁCS Ferenc-PÉTI Márton-RAKONCZAI János. Szeged, 2001.
- FODOR 2002. A Tisza menti fokok tájhasznosítási szerepe az újkori folyószabályozások előtt. *Falu Város Régió* 4 (2002) 14–17.
- FRISNYÁK 1990. FRISNYÁK Sándor: *Magyarország történelmi földrajza*. Budapest, 1990.
- FRISNYÁK 1992. FRISNYÁK Sándor: Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai. (Adalékok a környezethasznosítás és – átalakítás értékeléséhez). In: *Mérlegen a Tisza-szabályozás: egy XIX. századi mérnöki természetátalakító munka-mai szemmel*. Szerk.: FEJÉR László-KAJÁN Imre. Budapest, 1992. 5–20.
- GYÓRI 2000. GYÓRI Róbert: Vadvizországtól a fogszabályozásig. (Ember és természet viszonyának változó értékelése.) *Korall* (2000: ős) 20–26.
- GYÖRFFY 1956. GYÖRFFY György: A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításához. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: BÁRCZI Géza-BENKŐ Lóránd. Budapest, 1956. 407–415.

- GYÖRFFY 1998. GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV.* Budapest, 1998.
- HIDVÉGI 1984. HIDVÉGI Lajos: *Pusztabokrok. Adatok Cegléd és környéke településtörténetéhez a régészeti, történeti források és a földrajzi nevek alapján.* Cegléd, 1984.
- HMT (Hadtörténeti Múzeum Térképtára), Első Katonai Felmérés 1783: XV–XVII/22–24.
- IKVAI 1982. IKVAI Nándor: *Cegléd története.* Szentendre, 1982.
- KÁROLYI–NEMES 1975. KÁROLYI Zsigmond–NEMES Gerzson: *Szolnok és Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. rész. Az ősi úrtéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895–1846).* Vízügyi Történeti Füzetek 8. Budapest, 1975.
- KISS 1999a KISS Andrea: A Fertővel kapcsolatos vitás földrajzi kérdések középkori okleveleinkben. *Soproni Szemle* 53 (1999) 53–62.
- KISS 1999b KISS Andrea: A Fertő-tó partvidékének írott források alapján rekonstruálható tájviszonyai a késő középkortól a szabályozások megkezdéséig. In: *A táj változásai a Kárpát-medencében.* Szerk.: FÜLEKY György. Gödöllő, 1999. 215–221.
- KISS 2009. KISS Andrea: „Rivulus namque, qui dicitur Fuk, fluens de prefato lacu” - Fok, Sár, Foksár. In: *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében.* Szerk.: ANDRÁSFALVY Bertalan–VARGYAS Gábor. Budapest, 2009. 49–64.
- KISS 2011. KISS, Andrea: *Floods and long-term water-level changes in medieval Hungary.* PhD dissertation. Budapest, 2011.
- KISS–PASZTERNÁK 2000. KISS Andrea–PASZTERNÁK István: Hol volt Urkony? Történeti földrajzi és régészeti adalékok egy középkori falu topográfiájához. *Soproni Szemle* 52/4 (2000) 402–419.
- KISS–PITI 2005. KISS Andrea–PITI Ferenc: A fertői fok. *Soproni Szemle* 59/2 (2005) 51–66.
- KOSZTA 1998. KOSZTA László: *A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353).* Tanulmányok Pécs történetéből 4. Pécs, 1998.
- KÓFALVI 2006. KÓFALVI Tamás: *A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526.* Szeged, 2006.
- MÉRI 1962. MÉRI István: Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. *Archeológiai Értesítő* 89. (1962) 211–219.
- MIHÁLY 2000. MIHÁLY Péter: Egy középkori határjárás birtoklástörténeti vizsgálata. Adatok Cserépváralja és Cserépfalu történetéhez. *Geodézia és Kartográfia* 52 (2000/9) 27–32.
- MOL, S 12. Div. I. No. 0057. RUTTKAY, Michael: Delineatio territorii oppidi Czegléd(1750)
- MOL, S 12 Div. X. No. 0027:1. MOCSY, Georgius: Mappa Plagae Controversae inter duo Oppida Körös et Czegléd existentis. (1789)
- MOL, S 12 Div X No 0076:1-2. BALLA, Antonius: Mappa specialissima regionibus coeli juxta recentissimas observ: astronomicas accomodata I. Regni Hungariae Comitatum Pest Pilis et Solth ... (1793)
- MOLNÁR 2011. MOLNÁR Sándor: *Az úrtéri gazdálkodás környezettörténeti szempontú vizsgálata két alföldi mintaterület példáján.* PhD dolgozat. Szeged, 2011.
- MOKLSZ SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula: *Magyar oklevél-szótár.* Lexicon vocabulorum Hungaricorum. Budapest, 1902–1906.
- NOVÁKI 1977. NOVÁKI Gyula: Régi szántóföldek nyomai a Börzsönyben. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1975–77 (1977) 53–79.
- NOVÁKI 1985. NOVÁKI Gyula: Szántóföldek maradványai a XIV–XVI. századból a Sümeg-Sarvalyi erdőben. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1984–85 (1985) 19–32.
- NOVÁKI 1990. NOVÁKI Gyula: A középkori Szentmihály falu földvára és szántóföldjei. *Zalai Múzeum* 2 (1990) 209–19.
- OPPEL 1931. OPPEL Jenő: Cegléd múltja. In: *Cegléd. Magyar városok monográfiája.* Szerk.: KOLOFONT József. Budapest, 1931. 9–99.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1998. PÁLÓCZI HORVÁTH András: Középkori régészetünk újabb eredményei és a környezeti régészet. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei.* (1998) 21–42.

- PÁLÓCZI HORVÁTH 2002. PÁLÓCZI HORVÁTH András: A késő középkori Szentkirály határháználata és gazdálkodása. In: *Gazdálkodás az Alföldön. Földművelés*. Szerk.: NOVÁK László. Nagykőrös, 2002. 53–68.
- PETRÓCZI 1961. PETRÓCZI Sándor: *Cegléd település- és népességtörténete*. Budapest, 1961.
- RESZEGI 2008. RESZEGI Katalin: *Hegyevek a középkori Magyarországon*. PhD értekezés. Debrecen, 2008.
- RÉPÁSSY 1903. RÉPÁSSY Miklós: *A Tisza halászata hajdan és most*. Különlenyomat a Halászat IV. évfolyamából.
- ROSTA 2010. ROSTA Szabolcs: A Kiskunsági Homokhátság középkori település- és úthálózata. In: *Középkori Mozaik. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola doktoranduszainak tanulmányai*. Szerk.: NAGY Balázs. Budapest, 2010. 101–148.
- SZABÓ 1969. SZABÓ István: *A középkori magyar falu*. Budapest, 1969.
- SZABÓ 2002. SZABÓ Péter: „Mert a fának van reménysége...”. Csonkolt fák Magyarországon. *Korall* 9. (2002) 155–172.
- SZABÓ 2008. SZABÓ Péter: Erdő és erdőgazdálkodás a középkori Magyarországon. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra régészeti*. Szerk. KUBINYI András–LASZLOVSKY József–SZABÓ Péter. Budapest, 2008. 317–339.
- SZABÓ 2009. SZABÓ Péter: Hagyományos erdőgazdálkodás a Kárpát-medencében. In.: *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. Szerk.: ANDRÁSFALVY Bertalan–VARGYAS Gábor. Budapest, 2009. 129–144.
- SZIGYÁRTÓ 1991 SZIGYÁRTÓ Zoltán: A FOK-gazdálkodás és az ármentesítés. *ÖKO 2/2* (1991) 15–21.
- SZILÁGYI 1973. SZILÁGYI Mihály: Halászat a Cegléd környéki kisvizeken. In: *Tanulmányok Pest megye múzeumaiból*. Szerk.: IKVAI Nándor. Szentendre, 1973. 173–185.
- SZILÁGYI 1983. SZILÁGYI Mihály: Egy mindszei halász a Tisza múlt századi halászatáról. *Forrás* 15/1 (1983) 67–76.
- SZILÁGYI 1987. SZILÁGYI Mihály: Egy múlt századi halászemlékirat. *História* 9/3 (1987) 25–26.
- TAKÁCS 1987. TAKÁCS Lajos: *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest, 1987.
- TAKÁCS 2000. TAKÁCS Károly: Árpád-kori csatoremények kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein. *Korall* 1. (2000) 27–61.
- TAKÁCS 2001. TAKÁCS Károly: Árpád-kori csatoremények kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein II. *Korall* 3–4. (2001) 297–314.
- TAMÁS–KALOCSA 2002. TAMÁS Enikő Anna–KALOCSA Béla: Hozzászólás a fokokról szóló cikksorozathoz. *Hidrológiai Közöny* 82/4 (2002) 242–244.
- TARI 1995. TARI Edit: *Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén*. Cegléd, 1995.
- TARI 2000. TARI Edit: *Pest megye középkori templomai*. Studia Comitatus 27. Szentendre, 2000.
- TÓBER 2012a TÓBER Márta: „Sárga homokdombok emelkednek, miket épít s dönt a szélvész...” Homoktípusok, homokformák, futóhomok a középkori Homokhátság területén az egykorú írott források tükrében. In: NYÁRI Diána (szerk.): *KOCKÁZAT – KONFLIKTUS – KIHÍVÁS – A VI. Magyar Földrajzi Konferencia, a MERIEXWA nyitókonferencia és a Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciájának Tanulmánykötete*. Szeged, 2012. 859–872.
- TÓBER 2012b TÓBER Márta: Fa és erdő megjelenése a középkori Homokhátságon az egykorú források tükrében. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 7. Szerk.: KISS P. Attila–PITI Ferenc–SZABADOS György. Szeged, 2012. 357–374.
- TÓBER–KISS 2014. TÓBER, Márta–KISS, Andrea: Landscape history of the medieval Sand Ridge area Central Hungary: examples of sand and arboreal vegetation in medieval documentation compared to the results of natural scientific and archeological investigations. *Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie* 31. (2014) 247–269.
- VAJDA 2001. VAJDA Tamás: Adatok a Dráva menti középkori fokgazdálkodásról. In: *Tanulmányok a középkorról: II. Medievisztikai PhD-konferencia, Szeged, 2001. április 3., előadásai*. Szerk.: WEISZ Boglárka–BALOGH László–SZARKA József. Szeged, 2001. 125–137.

- VASS 1982. VASS E: Cegléd az Árpád-kortól a török kor végéig. In: *Cegléd története*. Szerk.: IKVAI Nándor. Studia Comitatus 11. Szentendre, 1982. 83–120.
- VICZIÁN–ZATYKÓ 2011. VICZIÁN, István–ZATYKÓ, Csilla: Geomorphology and Environmental History in the Drava Valley, near Berzence. *Hungarian Geographical Bulletin* 60 (2011) 4. 357–377.
- ZATYKÓ 1997. ZATYKÓ, Csilla: Morphological Study on a 15th Century Village, Csepely. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 49 (1997) 167–193.
- ZATYKÓ 2003. ZATYKÓ, Csilla: Medieval Villages and Their Landscape: Methods of Reconstruction. In: LASZLOVSKY, József–SZABÓ, Péter (eds): *People and Nature in Historical Perspective*. Budapest, 2003. 343–375.
- ZATYKÓ 2004a ZATYKÓ, Csilla: Reconstruction of the Settlement Structure of the Medieval Nagyszakácsi (Somogy county). *Antaeus* 27 (2004) 367–431.
- ZATYKÓ 2004b ZATYKÓ Csilla: Adatok egy 1460-as birtokmegosztó oklevélhez. In: „*Es tu scholaris*” Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk.: F. ROMHÁNYI Beatrix–GRYNAEUS András–MAGYAR Károly–VÉGH András. Budapest, 2004. 125–131.
- ZATYKÓ 2005a ZATYKÓ, Csilla: The medieval environment and settlement history of the Nagybárány area. In: *Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary*. Varia Archaeologica Hungarica XIX. Eds.: GÁL, Erika–JUHÁSZ, Imola–SÜMEGI, Pál. Budapest, 2005. 405–409.
- ZATYKÓ 2005b ZATYKÓ, Csilla: Notes on the medieval history of Sirok and Tarnabod. In: *Environmental Archaeology of North-Eastern Hungary*. Varia Archaeologica Hungarica XIX. Eds.: GÁL, Erika–JUHÁSZ, Imola–SÜMEGI, Pál. Budapest, 2005. 401–403.
- ZATYKÓ 2007. ZATYKÓ, Csilla: Medieval settlement history of the Baláta Lake and its environs. In: *Environmental Archaeology of Transdanubia*. Varia Archaeologica Hungarica XX. Eds.: ZATYKÓ, Csilla – JUHÁSZ, Imola – SÜMEGI, Pál. Budapest, 2007. 257–264.
- ZATYKÓ 2008. ZATYKÓ, Csilla: The medieval environment of the lake Baláta area in the light of geology and documentary sources. In: *Human Nature. Studies in Historical Ecology and Environmental History*. Eds.: SZABÓ, Péter–HÉDL, Radim. Brno, 2008. 124–129.
- ZICHY OKMT. *A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*. IX. Szerk.: KAMMERER Ernő. Budapest, 1899.
- ZsO *Zsigmondkori oklevéltár II. (1400–1410): Második rész (1407–1410)*. Összeáll. MÁLYUSZ Elemér. Budapest, 1958.

Late Medieval Disputes on Land Boundaries of Cegléd

Through a lowland example of a detailed perambulation from Cegléd, we provide an overview and reconstruction of the contemporary topography and prevailing landscape elements. Lands and boundaries of the market town of Cegléd, was mainly investigated based on a rather detailed perambulation charter dated to 1368. The conditions described in this important 14th-century document were further compared to other, 15th-century charters describing the area. In addition, the results of (local, medieval) historical research and archaeological, natural scientific (archeogeomorphology, geography/geology, archeobotany) investigations were applied in the analysis as well. As a geographical basis, we used 18th-century (local administrative, military, land use) maps. In order to identify and localise the key points and landscape elements of the medieval perambulation(s), a field survey has been also carried out in the study area.

Results of the complex analysis provide information on the medieval landscape of the study area. For example, it was possible to fix most parts of the key morphological features, contemporary hydrological conditions and related water management practices and contemporary road system. In many cases we could also detect prevailing land exploitation types (forest, meadows, pasture, arable lands, ponds), some elements of the local vegetation (wild pear, poplar, oak - individually or as a forest) along the boundaries, and could also identify some of the changes occurred between the mid/late 14th and the mid/late 15th centuries. Compared to the early modern and 18th-century conditions, some significant differences could be also identified, for example the medieval existence of an extensive forested area that ceased to exist in the early modern period.

**Városok, birtokosok, társadalmak a folyamtérben.
A Duna magyarországi felső szakasza Győr és Buda között
(13. század vége–14. század közepe)***

Korábbi kutatásaim során több ízben is érintettem olyan témákat, melyek folyó-, illetve vízpartokhoz vezettek. A vizek önálló és néhol elég sajátos vagyoni-, birtok- és társadalomszervező szerepe kellő forrásbázisra támaszkodva egészen korai időszaktól megfigyelhető. Az általam korábban vizsgált franciaországi esetek keltették fel az érdeklődésem más európai nagy folyók, mindenekelőtt a Duna iránt. Az alábbi írás egy folyamparti társadalmakat vizsgáló kutatás első helyzetértékelése, a kérdések és nézőpontok korántsem teljes felvetésével. Tisztában vagyok ugyanakkor azzal, hogy választásom akár túlzott merészségnek is tekinthető, számítok a korszak, a téma akárcsak érintőlegesen művelőinek az észrevételeire.

Elsőként illik felvetnem a címben szereplő fogalom, a folyamtér meghatározásának kérdését. Olvasatomban semmiképp sem pusztán földrajzi fogalomról van szó, mint a folyó-völgy vagy ártér esetében. Folyamtér alatt egy olyan térkomponenst értek, amelyet a folyam szárazulatain vagy partvidékén a víztől változó távolságban élő társadalmak folyóval tartott rendszerjellegű viszonya határoz meg. A hajós, a molnár, a halász, a vámszedő, az ispotályos vagy fürdős személyzet rendszeres, akár napi kapcsolata a vízzel egy behatárolt térben zajlik, melynek nem pusztán fizikai, de gazdasági, társadalmi és mentális téren is meghatározó eleme a folyó. A folyó, illetve a víz vagyontárgy jellege részben innen fogható meg, a haszonvételek és más birtokelemek a földhöz hasonlóan ellenőrzöttek, a szántófölddel vagy egy aranybányával ellentétben viszont feltűnő a kiapadhatatlanságuk, és komplex, többlépcsős hasznosíthatóságuk (az állatitástól, vagy a halászhelyektől a malmon át a vámjövedelmekig). Franciaországi példák alapján jutottam korábban arra a következtetésre, hogy a vízhez kapcsolódó birtokelemek nem csak sajátosan illeszkednek egymáshoz, de igen erős vonzerővel rendelkeznek és képesek a környező lakosság egy jelentős részét periodikusan magukhoz irányítani. Egy rév, egy híd, az arra épült malmok, a pillérekhez vagy malomgáthoz illeszkedő halászhelyek, a duzzasztásból fakadó öntözési, legeltetési lehetőségek, kertek, legelők, rétek együtt komplexebb birtokgóccokat képesek alkotni, ezáltal értékük, stratégiai szerepük is összetettségükben rejlik.¹

Visszatérve a konkrét, immár dunai szakaszra, szempontunkból az is fontos, hogy városaink sem ad hoc elhelyezkedésűek a folyamtérben, hanem ahogy az másutt is megszokott, minden esetben kisebb folyók, vizek Dunával való találkozásainál épültek fel. Győr esetében a Rába, Rábca, Kis-Duna, Komáromnál a Vág bonyolult vízgyűjtője, a Nyitra valamint a Zsitva Dunával való találkozása, Esztergomnál a szemben lévő Garam torkolat értékelte fel a helyet. Esztergom vagy Buda példája is jól mutatja, hogy a kisebb vizek, védettebb szigetek, hévízforrások tagolt jelenléte sokkal kedvezőbb feltételeket teremtett a városiasodáshoz, ahogy egyes jövedelemforrások (így malmok) is javarészt a kisebb vizekhez és nem a Dunához kapcsolódnak. Sokszor hangsúlyozott tény, hogy például Buda fejlődése mindenképp a folyópartról indult, Alhévíz és Szentpéter² városrész már a várhegyi alapítást megelőzően létezett, ahogy Felhévíz még régebbi, 12. századtól létező települést mondhatott magáénak.³ Később a várhegyen lakók számára megmaradtak befektetési lehetőségek (szőlők, házak,

* A tanulmány az OTKA K 84276. számú kutatás támogatásával készült.

¹ GÁLFFY 2013.

² VÉGH 2006 I. 88–91.

³ KUBINYI 1964–2009.; VÉGH 2006. I. 21–23.

malombérletek stb.), vásárhelynek, gyógy- vagy gyógyörközpontoknak. A folyamat ilyen formában tehát nem is lenne elválasztható a felső várostól.

Ami a Duna és a Duna-parti birtokviszonyok általánosabb vizsgálatát illeti, Magyarországon a 13. század nem pusztán a dokumentáció (mérésékelt) bővülése okán jelenthet szakaszhatárt. Sokszor hangsúlyozott tény, hogy a tatárjárást követően az ország külkapcsolati irányultsága megváltozott, a Duna vonala stratégiai értelemben felértékelődött. Ugyanakkor Györffy⁴ követve mindez nem jelenti feltétlenül a birtokviszonyok felforgatását. A környebség okán vessünk egy pillantást most a Győr és Buda közti szakaszra. Feltűnő, de nem meglepő, hogy a folyam közvetlen part menti szakaszain a birtokviszonyok töredezettebbek, különösen városi környezetben. A helyi (megyei) nagybirtokosok és a köznemesség birtokain túl biztos, de pontszerű pozíciója van néhány nagyobb tekintélyű egyházi intézménynek. Ezek birtokjogai számos esetben a 11–12. században alapozódtak meg. A garamszentbenedeki apátság,⁵ Pannonhalmá,⁶ dömösi prépostság,⁷ Bakonybél⁸ (ahogy lejjebb Gubacsnál⁹ a százdi monostor, Szigetfőnél a veszprémi apácák)¹⁰ igen korán jutottak dunai birtokokhoz, illetve halászokhoz és más dunai szolgálónépekhez. Dunai birtokokkal rendelkezett továbbá Koppánmonostor¹¹ és a nyitrai püspök,¹² a pilisi ciszterci apátság, valamint egy 13. század végi csere folytán az esztergomi Szent Tamás prépostság¹³. A század folyamán a part menti részekben végig stabil pozíciója volt ezen felül a győri püspöknek, az esztergomi káptalannak és az érseknek, valamint a váci, és a veszprémi püspöknek. Lényeges ugyanakkor, hogy nagyobb birtokkoncentrációk még az esztergomi érsekség esetében is csak a parttól kicsit távolabb figyelhetők meg. A 14. század elején megváltozott némileg a birtokosok sora, a veszprémi püspök birtokai eltűntek a jelzett Duna-szakasról. Egy 1318-ban lebonyolított csere következtében Szentendre királyi kézbe került.¹⁴ A művelet a főpap szempontjából elfogadhatóbbnak tűnhetett azért, hogy a veszprémi püspök jóval közelebbi birtokokat szerzett az uralkodótól. Kérdés, hogy a Duna-kanyarban elhelyezkedő birtokok távolságuk okán jelentettek-e különösebb hátrányt Veszprém számára.

Szentendre esetében ugyanakkor nem pusztán a faluról kell említést tenni. A király kezébe került a Kecsesziget, a szentendrei sziget Vácrév körüli parti birtokai, malmok, vízafooghely, vámjogok (fa szállítása után, hajón vagy szekéren). A birtokcsere ugyanakkor

⁴ ÁMTF I–IV.

⁵ Az apátságnak már a 11. századi alapítólevél fontos pozíciót és tíz, hajós szolgálónépet biztosított a Dunán Esztergommal szemben a kakati révénél. Az apátság a föld egy részét és halászati jogait a 13. század második felétől többször bérbe adta. ANJOU-OKL. XX. 206. 239. sz. KEGLEVICH 2012. 184–185. Az apátság, mely leginkább Garam-vidéken, illetve a Garam és Zsitva közti felsőbb területeken volt birtokos, a Duna mentén pontszerű, de stratégiai helyen birtokolt földet és halászati jogokat, így Komáromnál, illetve a szomszédságában található Vágtón. Uo. 186., illetve Zsitvatőnél földeket, halásznépeket, halászati, így vizahalászati jogot is birtokolt Uo. 201. Feltűnő tehát, hogy Garamszentbenedek a Vág, a Zsitva és a Garam dunai torkolatainál mindenütt rendelkezett vízhez kötődő jogokkal. Az apátságé volt továbbá – ezúttal más birtok nélkül – a Komárom megyei Lél dunai révvámjának harmada. Uo. 122., 188.

⁶ Pannonhalmi birtokát képezte Győr megyében a Szigetköz keleti csücske, Vének faluval, illetve Komárom megyében ide tartozott még az eresztői birtok, kicsit keletebbre Néma falu egy része, és egy hosszabb sáv a Duna déli partján Füzitő és Almás körzetében. ÁMTF II. 573, 415, 443–444; 396, 402 és 417.

⁷ Hont vármegyében az esztergomi érsek és a király birtokai közé ékelődve birtokolták a Duna parti halászfalut Helembát a hozzá tartozó halászati jogokkal. ÁMTF III. 199.

⁸ Bakonybél Komáromnál vásár- és révvámot birtokolt. ÁMTF III. 429–430.

⁹ ÁMTF IV. 518.; KUBINYI 1972 (2009) 184–185.

¹⁰ ÁMTF II. 408.

¹¹ ÁMTF III. 433–434.

¹² A püspök 1335-ben kapta vissza az uralkodótól a zsitvatői Duna parti birtokát és a révet a Zsitván. ANJOU-OKL. XIX. 352–353. 781. sz.

¹³ A prépostság 1291-ben a pesti révvám helyett megkapta többek között a hozzá közelebb eső Izsa falut. BTOE 268–270. 249. sz.; ÁMTF II. 284.

¹⁴ ANJOU-OKL. V. 78. 175. sz.

jól illusztrálja a királyi birtokok koncentrációját, hiszen annak segítségével Budától Visegrádig a part mentén egy kvázi összefüggő királyi birtoktest jött létre. A cserét csupán néhány évvel követte az udvar Visegrádra költözése (1323). Korszakunkban jól érzékelhető az uralkodó huzamosabb tartózkodása nem pusztán az ún. *medium Regni*-ben hanem egészen konkrétan a dunai folyamterben. Buda, Óbuda (III. András) majd Visegrád választása mögött meghúzódhatnak a folyó adta biztonsági okok éppúgy, mint az ellátási és mobilitási könnyebbségek, különösképp egy egyre inkább nyugat felé orientálódó királyság esetében. Mindez magával vonta az udvari személyek megjelenését és tudatos birtokgyarapítását a térségben. Ennek tudható be Doncs mester birtokcseréje 1333-ban, melynek következtében az uralkodótól megszerezte Komárom várát, hozzá tartozó falvakkal és dunai szigettel, illetve tartozékokkal, mindezt azzal az indokkal, hogy közelebből jobban tudja szolgálni Károly Róbertet.¹⁵ Innen nem messze, Zsitvatónél, Nekcsei Demeter királyi tárnokmester birtokolt egy ideig, tisztázatlan foglalkozással, dunai részeket és révet a Zsitván. 1335-ben ugyanakkor az uralkodó ezeket a birtokokat visszaadta az V. István egy 1271-es adományára hivatkozó nyitrai püspöknek.¹⁶

A leglátványosabb birtoképítés a térségben Becsei Imre nevéhez fűződik. A későbbi Bars megye ispánja és lévai várnagy, Károly Róbert feltétlen híve, Zách Felicián lányának és vejének kivégzője,¹⁷ jól érzékelhetően, kifejezetten a folyamterben vagyonosodott meg. Becsei Imre számos ingatlanán keresztül úgy tűnik, erősen kötődött Budafelhévízhez. Az első ingatlanügyei 1312-től jelennek meg.¹⁸ Másfél évtized leforgása alatt házakat, kertet, szőlőket vásárolt, illetve vett zálogba budai polgároktól (Kunchlin fia és felesége) vagy helyi lakosoktól (György felhévízi fürdős özvegye), váraljai *hospesektől* vagy épp helyi kismestertől, mint ahogy egy felhévízi udvarhely és szőlők vásárlása igazolja. A birtokok szomszédság irányába való terjeszkedése, illetve további, más jellegű gazdasági befektetések mindenképp egy átgondolt birtokpolitikát sejtetnek. 1324-ben korábbi ügyleteinél nagyobb összeget, mintegy 25 márka ezüstöt adott óbudai szőlőkért és egy felhévízi mészárszék ötévi zálogáért cserébe. Az öt év lejártával újabb 43 márkáért meg is vásárolta azokat. Ez nem feltétlenül bizonyult tartós birtoknak, hisz 3 évre rá a mészárszéket kénytelen volt egy budai polgár özvegyének visszaadni.¹⁹ Az 1320-as évektől ugyanakkor a Duna mentén másutt is találunk Becsei birtokokat. Közvetlenül az uralkodó Visegrádra költözése előtt, 1322 derekán már vannak birtokai Visegrádon és környékén.²⁰ A család visegrádi ingatlanairól később is hallunk, amikor Imre halálát követően fiai, Töttös és Vesszős vásárolnak visegrádi házat és további ingatlanokat a pilisi apáttól (1343), helyi lakosoktól (1343, 1344) vagy épp Drugeth Vilmos egykori nádor özvegyétől (1348).²¹ Szintén ez idő tájt, 1346-ban Becsei Töttös egy szentendrei malmot vesz át zálogbirtokként.²² A Becsei családnak ezen felül házai voltak Esztergomban, szőlői Óbudán, Pomázon és Jenőn, falvai és malma Hont megyében.²³ Egy 1339-es osztozás Becsei Töttös és Vesszős között elárulja továbbá, hogy a testvérek a vásárolt családi birtokok között tiszai és Maros menti birtokokkal is rendelkeztek.²⁴ Megjegyzendő, hogy távolabbi, déli, dunai birtokokra is bőven akad adatunk. Még Imre szerezte 1324-ben a Szalkszentmár-

¹⁵ AO III. 31–32.

¹⁶ ANJOU-OKL. XIX. 352–353. 781. sz.

¹⁷ A Becsei család történetének kalandos fordulatait ld. SZEKFÜ 1986.

¹⁸ ANJOU-OKL. III. 256–257.; AO I. 252–253.

¹⁹ ANJOU-OKL. XIII. 298. 491. sz. Becsei Töttös és Vesszős osztozásakor, 1339 januárjában továbbra is említene a testvérek egy hévízi vásárolt mészárszéket. Nem tudni ugyanarról van-e szó. ANJOU-OKL. XXIII. 10–11. 6. sz.

²⁰ ANJOU-OKL. VI. 211–212. 568., 571. sz.

²¹ MÉSZÁROS 2009. 113–118. Becseiek visegrádi ingatlancsoportjainak a meghatározását ld. uo. 64–66.

²² KUBINYI 1964–2009. 148.

²³ ANJOU-OKL. XXIII. 10–11. 6. sz.

²⁴ ANJOU-OKL. VI. 211–212. 568., 571. sz.

²⁵ ANJOU-OKL. XXIII. 10–11. 6. sz.

ton melletti dunai földeket, szigettel és halászhellyel.²⁵ Ismertek a család Csepel szigeti (Nagysziget) birtokai, melyek egy jelentős része, a családi köegyházon túl, szintén karakteres vízparti vagyon volt.²⁶ A család az 1330-as évektől Bodrog megyében Duna parti birtokokkal is rendelkezett, ezek, illetve a bátonostori birtokok a család egyik ágának vagyoni alapját jelentették.²⁷

Becsei Imre és fiainak vagyonlistája természetesen szerteágazóbb a fenti adatsornál, számos vízparthoz nem kötődő birtokkal (például Becsei Töttös Szombatpiai birtokai a budai várban).²⁸ Az is megfontolandó, hogy a felhévizi iratok jobb megőrzése nem jelent-e torzulást a dokumentációban. A család visegrádi birtokszerzéseit természetesen legfőképp a király és nem a Duna közelsége motiválta. A feltűnően sok vízparti vagyonra alapozva a példával pusztán annyit igyekeztem bemutatni, hogy létezhetett olyan családi birtokpolitika, mely vélhetően gyakorlati okokból a Dunára (is) épült, számos birtokelem a folyóhoz kapcsolódott. Hasonlót érzékelhetünk a margitszigeti apácák esetében, akik, Moson vármegyétől Bodrog megyéig számos Duna parti, vízhez kötődő birtokkal rendelkeztek.²⁹ Több esetben birtokcserénél is megfigyelhető, hogy vizes birtokot cserélnek hasonló adottságúra.³⁰ Esetenként a partközelséget magyarázhatja pusztán a folyó nyújtotta közlekedési lehetőség is, ami ráadást nem is mindig kellett, hogy vízen történjék, a Dunát követő szárazföldi úttal is kombinálható volt. A fent említettek mellett a szerzetesrendek között a dunai folyamtérhez való markáns ragaszkodás nem igazán mutatható ki. Egyedüli kivételnek tekinthető az ágostonrendi remeték közössége. Kolostoraik a Duna vonalához szorosabban illeszkedve megtalálhatók Esztergomban, Visegrádon, Vácott a Duna parton, valamint Budán szintén partközelségben és a Csepel sziget déli végében Lórévnél.³¹ Végezetül egyes birtokgyarapítási stratégiák követésekor fontos megemlítenünk, hogy a vizes birtokok sok esetben komplexek, és rét, legelő, berek, sziget, tavak, árkok, halastavak, halászhelyek, malmok, illetve malomhelyek együttesen szerepelnek.³² Az a tény, amire Györffy György is felhívta a figyelmet, hogy egy kis területen több tucat halászhely, homokpad stb. nevesítve van, jól mutatja vízparti vagyon értékét is. Egyes családi osztásoknál megfigyelhető, hogy berek, rétek, erdő, halászhelyek közös használatban maradnak.³³

Érdekes a fentiekén túl egy pillantást vetnünk a part menti társadalmakra. Az általánosan elmondhatókat és sokszor megfogalmazottakat magam nem szeretném tovább szaporítani. A part mentén élő függő parasztság korántsem homogén jogállású, de jobbágyi, esetleg kondicionáriusi jogállása alapján véve nem tette önálló szereplővé őket. Amikor 1335-ben a felhévizi Dénes, János fia Pál és társaik elfoglalják a Nyulak szigeti apácák Jenei révét vélhetően nem maguktól teszik.³⁴ Amikor kiderül, hogy a szemben levő kikötőnél is ugyanez történik, jól láthatjuk, hogy összehangolt és alapján véve a birtokosokat rejtő konfliktusokkal akad dolgunk. Ezeknek a konfliktusoknak a felgöngyölítése szerencsére nem az én feladatom. Az Óbudai káptalan, a Nyulak-szigeti apácák, illetve a felhévizi stefanita keresztes konvent vagy maga Buda és Pest vámvitáit az előbbi két nagy intézménnyel részletesen feldolgozta a

²⁵ ANJOU-OKL. VIII. 294. 586. sz.

²⁶ ANJOU-OKL. XXVI. 320. 456. sz.

²⁷ ÁMTF I. 702. A korai példák közül: ANJOU-OKL. XV. 35. 60. sz., XXVI. 258. 338. sz.

²⁸ VÉGH 2006. 300.

²⁹ ÁMTF IV. 655–656.

³⁰ ANJOU-OKL. XXXI. 461–462. 892. sz.

³¹ GYÖRFFY 1997. 152.; ROMHÁNYI 2005. 91–101. Vácott a püspök közvetlenül a Duna mellett telepítette le őket 1319-ben. ANJOU-OKL. V. 250. 652. sz., 254. 662. sz. Templomuk védőszentje Szent Jakab volt.

³² Az birtokelemek egymást kiegészítő jellege sok helyütt nyilvánvaló. Így például ahol malom/malmok vannak ott szerencsés a birtokosnak erdőkkel is rendelkeznie. Egy vitát követő osztozásnál az Ipolyon lévő malomhoz a felek erdőt is rendeltek a malom helyreállítása céljából. ANJOU-OKL. XIII. 322. 538. sz.

³³ ANJOU-OKL. XII. 80–81. 143. sz.

³⁴ ANJOU-OKL. XIX. 55. 107. sz., 99. 214. sz.

szakirodalom.³⁵ Magam ezúttal a víz önálló közösségformáló lehetőségeit szeretném legalább jelzésszerűen megemlíteni. Ennek egyik útja a kiváltságok összegyűjtése és kontextusba helyezése lenne.

A Duna a tatárjárást követően ugyan kiemelt védelmi vonal volt, ám a jelentős politikai instabilitás (ami jelenthet konkrét harcokat vagy felvonulási területet) következtében a régióban komolyabb pusztítással is számolhatunk. Maga a tatárjárás, a IV. Béla és István herceg közti háború, a cseh konfliktusok, az 1285-ös tatár betörés, majd a tartományurak, így Csák Máté pusztításai sorozatosan érintették a felső Duna szakaszt vagy legalábbis annak bizonyos részeit. Ennek egyik következménye az újratervezés és a *hospes*ek letelepítése volt, melyre a folyam mentén szinte megszakítás nélkül akad példánk. A tatárjárást követően a telepések egy jelentős része német területekről, feltehetően a Duna révén jutott le. A jelenség amúgy nem lenne példa nélküli. Jacques Rossiaud, a Rhône kapcsán arra figyel fel, hogy a part mentén számos olyan idegen család és közösség él, akik származási helyét jobbra folyó felső szakaszán vagy legalábbis felsőbb vízgyűjtőjén kell keresnünk.³⁶ Ha csak a városokat nézzük, part menti német *hospes* közössége van Győrnek, Komáromnak, Esztergomnak, Visegrádnak, Vácnak, és természetesen jól érzékelhető ez Buda-Óbuda-Pest körzetben. Vidéki környezetben a telepítések egy része ugyanakkor nem volt sikeres.³⁷ Városokban pedig több esetben a part menti területektől a felső fallal körülvett városba költöz(het)tek. Ez történt például Győr esetében (1271).³⁸ Mindemellett Esztergom, Visegrád és Vác példái partszomszédságot és emellett határozott topográfiai elkülönülést is mutatnak a magyar várostól, mely csak a 15. századra fog látványosan oldódni. Érdekes Nagymaros esete is, amely a korszak egyik legfeltűnőbb kiváltságát kapta, 1323-ban, illetve 1324-ben.

Helybélieknek (*hospes* kiváltságok nélkül is) egyes Duna szakaszokra adott vámmentességek természetesen eddig sem voltak ismeretlenek. A már említett szentendrei cserét követően 1320-ban Károly Róbert vámmentességet adott a szentendrei és dunabogdányi népeknek Esztergom és Buda között, igaz ezt később a Nyulak-szigeti apácák reklamációjára módosítani kényszerült.³⁹ A nagymarosiak ennél nagyobb, a Győr és Dunaföldvár közti szakaszra kapták meg a vámmentességet,⁴⁰ egy évre rá (1324) Károly Róbert pedig a marosiak halászatát is engedélyezte Verőce és Vác között.⁴¹ Nagymaros kiváltságolásánál ugyan kézenfekvő az okleveles magyarázat, mely szerint az uralkodó itt Csák Máté pusztításait igyekezett ellensúlyozni, ugyanakkor feltűnő a királyi központ Visegrádra költözésével való egybeesés. Mivel Visegrád földrajzilag egy szűkebb „beszorítottabb” területen kellett, hogy kiépüljön, mások mellett⁴² magam is feltűnőnek vélem a két város egymást kiegészítő jellegét és ezzel együtt elképzelhetőnek tartom, hogy a rév segítségével az uralkodó tudatosan próbált egy Pest-Budához hasonló kettős partvonalú várost (vagy kettős várost) létrehozni. Több régészeti kutatás, így Mészáros Orsolya munkái és összegzése nyomán tudjuk, hogy Visegrádon a part közvetlen közelében is találunk műhelyeket, alapincézett, akár több emeletes házakat. Az ún. „vízváros” tehát itt teljesen összeolvadt a felsőbb zónákkal. Szintén Mészáros Orsolya kutatásai nyomán vetődött fel az a gondolat, hogy a Duna vízállásának alacsonyabb szintjével kell

³⁵ KUBINYI 1964–2009.; PETRIK 2008. 227–248.

³⁶ ROSSIAUD 2007. 228–231., 237.

³⁷ Ld. például Szőny vagy Füzitő esetét. ÁMTF III. 397–398, 417.

³⁸ CD VI. 146–149. ÁMTF II. 597. Győr további topográfiai változásait kontextusba helyezve SZENDE 2010. 386–387.

³⁹ ANJOU-OKL. V. 328. 857. sz.

⁴⁰ ANJOU-OKL. VII. 225. 481. sz.; AO II. 86–87.

⁴¹ ANJOU-OKL. VII. 225. 481. sz.; VIII. 139–140. 269. sz. Nagymaros már a 13. század végén királyi falvak közé sorolva birtokolt halászati jogokat, amit azonban a dömösi káptalan próbált csorbítani. MÉSZÁROS 2009. 24.

⁴² KUBINYI 1994–1999. 306., bár egyúttal jelzi azt is, hogy Visegrád és Nagymaros sajátos helyzetük miatt nem számíthattak tartós sikerre, MÉSZÁROS 2009. 55.; SZENDE 2010. 385.

számolnunk korszakunkban.⁴³ A szembe szomszéd Nagymaros fürdői, piacai, alkalmasak lehetnek tehát egy nagyobb „vendégkör” kiszolgálására.

A *hospes*közösségeken túl, úgy tűnik, kevés nyoma akad még önálló közösségi formációknak. A nyugati példákblól ismert vízivárosi helyi plébániák, *confraternitások*, vagyos ispotályok erős kötődései, úgy tűnik, még nem jellemzőek. Az ispotályok persze nem hiányoztak, így a Várhegytől északra, valamint délre, Alhévizen is jól kimutathatók a 13. századtól,⁴⁴ ám vagyoni helyzetük teljesen ismeretlen. Befolyásuk, helyi lakossághoz való kötődésük nem hasonlítható a Nyulak-szigeti apácák, az óbudai káptalan, de még a felhévizi keresztes konventéhez sem. Ugyanígy fürdősök-borbélyok, molnárok, általában önállóan vagy a földesuraik révén jelennek meg forrásainkban. Ahol mégis felfedezhető a vízparti népek közös befolyást sem nélkülöző formációja, az a hajósok esete. A révek, kikötők és a hajók problémája kényszerített több ízben is együttműködésre és kompromisszumokra amúgy eredendően ellenérdekelte birtokosokat. A révészek, illetve hajósok közössége több helyütt hamar önállósult, ahol nem, és ezáltal mondjuk halászsokat terheltek ilyen szolgálatokkal, az szintén konfliktusokhoz vezetett.

Korai és nagyon informatív példa a Győr vármegyei Vének halászfalu esete, ahol a birtokos Pannonhalmi apát kényszerítette a halászsokat áruszállításra, az országhatárig való felhajózásra vagy épp Szigetfőig terjedő hajós szolgálatra.⁴⁵ A halászsok ezt csak úgy voltak hajlandók vállalni, ha a szolgálat limitált maradt, és ha az apát maga állta költségeiket, mind a hajók, mind a felfele történő hajóvontatás esetére. Szintén az előre nem kalkulált költségek motiválták a komáromi révénél Doncs mester és a bakonybéli apát kompromisszumát. Az apát 1343 májusára peres úton két év leforgása alatt visszaszerezte a révám őt régebből illető kétharmadát, ám úgy tűnik a hajók fenntartását nem tudta vállalni. Néhány hónap elegendőnek bizonyult, hogy Doncs mester komáromi ispán az üzletből kilépve rádöbbsen az apátot a valódi terhek súlyára, és ezzel új megállapodásra ösztönözze. Ennek értelmében a korábbi alperes Doncs mester, aki királyi adományként tekintett a révámra, vállalta a hajók kiállítását és finanszírozását. Ebből fakadóan viszont a jövedelem feleződött. Szabályozták egyúttal a jövedelem beszedését, és a hajók mozgását is.⁴⁶

Javarást Kubinyi András bogozta ki a pesti, budai, jenei és felhévizi hajósok konfliktusait és mutatott rá a pesti hajósok korai szervezeti felépítésére, a jeneiekkel való társulásukra, 1268-tól ismert elöljáróikra (*villicus, rector, iudex*).⁴⁷ Az óbudai káptalannal való 1326-os megegyezésük, és a közösen elfogadott tarifáik a hajósok által fizetendő harmadra vonatkozóan mindenképp egy szakaszhatárnak tekinthető a hajós közösség megerősödésében. A pesti hajósok esetében így érzékelhető egy határozott emancipációs igény, mely eredendően a királyi kondicionáriusi jogállásra támaszkodott. Kubinyi úgy látta, a pesti hajósoknak sikerült odáig eljutniuk, hogy önálló jogi személyként jelenjenek meg, ezáltal a város joghatósága alól is kibújva nyílt lehetőség polgárosodásukra. Hogy ez végül nem így végződött, az a 14. század közepén még nem volt előre látható. Ha ehhez hozzátesszük a budai, váraljai hajósok 1336-os némileg mellőzöttebb esetét,⁴⁸ akkor azt látjuk, hogy a hajósok nem minden esetben számíthattak a saját városuk támogatására (Buda), és adott esetben a konkurencia mellé álló budai bíróval szemben is vállalták a konfliktust.⁴⁹ Egyébként sikertelenül.

Összegezve, egy tágabb kontextust alapul véve, korszakunkban a dunai folyamtér életét ugyan nem kerülték el a pusztítások, ám az erősödő királyi jelenlét, valamint ezzel párhuz-

⁴³ MÉSZÁROS 2009. 20. ld. még: MÉSZÁROS-SERLEGI 2011.

⁴⁴ VÉGH 2006. 97.

⁴⁵ PRT I. 779–780., ÁMTF II. 640–641.

⁴⁶ AO IV. 338–340.

⁴⁷ KUBINYI 1964–2009. 128–135.; GYÖRFFY 1997. 190–191.

⁴⁸ ANJOU-OKL. XX. 332–333. 477. sz.

⁴⁹ AO III. 312–315.

zamosan néhány befolyásos egyházi intézmény, legfőképp a nyulak-szigeti apácák megjelenése és térnyerése meghatározó jelentőséggel bírt. Ugyanakkor számos jele akadt a nagyobb városi igényeknek, és a korszakban épp Buda adott példát arra, hogy a városi életet uraló korábbi hatalmi egyensúly újragondolandó lett. Az Óbudai káptalannal folytatott vita malmok vagy révvámok ügyében, valamint a Nyulak szigeti apácákkal zajló évtizedes ádáz harc mind ennek a változásnak a szignifikánsabb jegyei. A folyóparton hasonló folyamatok zajlottak. Részint a korszak instabilitásából fakadóan, némileg átrendeződtek a part menti települések, és nagyobb számban találunk kiváltságolt *hospes* népeket is. Ezen felül a városi igények, a nagyobb áruforgalom és a folyamparti birtokok felértékelődése és maga a folyam intenzívebb használata jól érzékelhetően, elsőik között a hajósokat ösztönözte arra, hogy saját maguk szervezzék és védjék meg vízhez kötődő szerepüket. Jól érezték, hogy szükségük van rá.

BIBLIOGRÁFIA

- ÁMTF GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest 1963–1998.
- ANJOU-OKL. *Anjou-kori oklevéltár I–XXXII.* Szerk.: ALMÁSI Tibor–BLAZOVICH László–GÉCZI Lajos–KÓFALVI Tamás–KRISTÓ Gyula–PITI Ferenc–SEBŐK Ferenc–TÓTH Ildikó. Budapest–Szeged, 1990–2013.
- AO *Anjou-kori okmánytár I–VII. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis.* Szerk.: NAGY Imre–NAGY Gyula. Budapest, 1878–1920.
- BTOE *Budapest történetének okleveles emlékei I–III.* Budapest, 1936–1988.
- CD *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Studio et opera Georgii FEJÉR. I–IX. Budae, 1829–1844.
- GÁLFFY 2013. GÁLFFY László: Fontevraud vízei. In: *Szőlő, bor, termelés, fogyasztás, társadalom. Borkultúra és társadalom.* Szerk.: MUSKOVICS Andrea Anna. Budapest, 2013. 526–536.
- GYÖRFFY 1997. GYÖRFFY György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig.* Budapest, 1997.
- KEGLEVICH 2012. KEGLEVICH Kristóf: *A garamszentbenedeki apátság története az Árpád-korban és az Anjou-korban (1075–1403).* Capitulum VIII. Szeged, 2012.
- KUBINYI 1964 (2009) KUBINYI András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. In: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről* (Tanulmányok Budapest múltjából 16. (1964) 85–170.) I–II. Budapest, 2009. I. 115–182.
- KUBINYI 1972 (2009) KUBINYI András: Gubacs, Soroksár és környékük a honfoglalástól a török hódoltságig. In: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről* (Pesterzsébet, Soroksár Budapest XX. kerületének múltja és jelene). Szerk.: LAKATOS Ernő et al. Budapest, 1972. 29–43.; I–II. Budapest, 2009. 184–185.
- KUBINYI 1994 (1999) KUBINYI András: Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények. In: *űő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* Budapest, 1999. 301–313.
- MÉSZÁROS 2009. MÉSZÁROS Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza.* Visegrád, 2009.
- MÉSZÁROS–SERLEGI 2011. MÉSZÁROS Orsolya–SERLEGI Gábor: Környezeti változások hatása a középkori településviszonyokra a Dunántúlon. *Archaeologiai Értesítő* 136 (2011), 215–235.
- PETRIK 2008. PETRIK Iván: A Nyulak szigeti apácamonostor vámkonfliktusai Budával és Pesttel. In: *űrbs. Magyar várostörténeti évkönyv III.* Szerk.: Á. VARGA László. Budapest, 2008.
- PRT Pannonhalmi Szent Benedek rend története I. A pannonhalmi főapátság története. Szerk.: ERDELYI László. Budapest, 1902.
- ROMHÁNYI 2005. ROMHÁNYI Beatrix: Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon. *Aetas* (2005) 4. 91–101.
- ROSSIAUD 2007. ROSSIAUD, Jacques: *Le Rhône au Moyen Age.* Paris, 2007.
- SZEGFÜ 1986. SZEKFÜ László: György, Crissafán fia, aki megjárta a túlvilágot. In: *űK* 90 (1986) 1–26.

SZENDE 2010.

SZENDE Katalin: Stadt und Naturlandschaft im ungarischen Donauraum des Mittelalters. In: *Europäische Städte im Mittelalter*. Hg.: OPLL, Ferdinand-Christoph Sonnlechner. Wien, 2010. 365–397.

VÉGH 2006.

VÉGH András: *Buda város középkori helyrajza I–II*. Budapest, 2006.

Cities, Owners and Societies in the Danube Region in Hungary between Győr and Buda (end of the 13th c.-middle of the 14th c.)

This paper aims to give a short overview of the contacts of riverbank societies with the Danube during an important period of the Middle Ages. The end of the 13th century and the following decades represent the revaluation of the importance of the Danube region, with an increasing role of royal power and some ecclesiastical institutions, such as the nunnery on the Island of Rabbits (Margaret Island). The period also saw an increase in the riverspace possessions of some families (e.g. Becsei). Such an increase may partly be explained by the ambition of seeking royal neighbourhood; but these families strived deliberately for riverbank life as well. The appearance and consolidation of privileged communities, mainly German *hospes* groups, is another essential aspect of riverbank life. Located opposite Visegrád, the settlement of Nagymaros had strong fishing privileges and was entitled to navigate freely on a large section of the Danube. As certain researches have pointed out, the lower water levels of the era indicate that there could be plans in the first half of 14th century to develop at Visegrád-Nagymaros a double-waterfront city, such as Buda and Pest. Furthermore, the most important conflicts and changes seem to have occurred in the ferry- and boatmen communities who were compelled to satisfy an increasing demand from the cities and to defend their interests against ecclesiastical institutions, such as the nunnery on the Island of Rabbits or the chapter of Óbuda.

Elbeszélő források

„Neveden szólítalak”

Nevek és névváltoztatási szokások a 10–11. századi uralkodók és népek történetében*

A név fontos eszköze annak, hogy önmagunkat meghatározzuk, önazonosságunkat kifejezzük. Aki fölvesz egy nevet, vagy elnevez valakit, az egy kultúra, vagy világnézet iránti elköteleződését is kifejezi. Hatása van annak is, ahogy a másik embert megszólítjuk. Vannak, akik elrejtik nevüket, mások szívesen veszik, ha nevükön szólítják őket.¹ A támaszra vágyó ember számára nyugalmat kínál az a kijelentés, amit Izajás könyvében mond az Úr: „*Ne félj, mert megváltalak, neveden szólítalak, az enyém vagy.*”² Az ember azonosságtudatában bekövetkezhet változás. A név megváltoztatása, új név felvétele kifejezője lehet annak, hogy viselője új életet akar kezdeni, új önazonosságra vágyik, vagy legalábbis ezt akarja éreztetni a külvilággal.³ Dolgoztomban a 10–11. századi névváltoztatásokra, kettősnevűségekre hozok példákat, felhasználva A. Angenendt és G. Thoma eredményeit, és a név megválasztásának valószínű, kulturális alapjait vizsgálom. Elsősorban magyar esetekre igyekszem figyelmet fordítani, de skandináv és szláv példákat is említek.

Új név felvételére adott lehetőséget a keresztség. Több olyan esetre mutathatunk rá, melyben a megkeresztelt előkelő uralkodóhoz méltó nevet kap, és egyúttal egy hajdan élt szent nevét nyeri el.

Magyar példák közül megemlíthető Gyula esete. Bulcsúval együtt Konstantinápolyban merült alá a keresztvízbe a 900-as éves közepén. Erről, Ióánnész Skylitzész, 11. század második felében alkotó bizánci szerző tájékoztat.⁴ Egy 15. századi orosz forrás azt is tudni véli, hogy a Konstantinápolyban megkeresztelkedett magyar vezérek egyike a Stefan nevet kapta. A forrás szerint halála véget vetett a bizánci kereszténység magyarországi terjedésének.⁵ Ez a vezér minden bizonnyal a Skylitzész által említett Gyula lehetett. Dzsajháni hagyománya alapján mondhatjuk, hogy a gyula szó eredetileg tisztséggként volt használatos a magyaroknál. Nem kizárt, hogy a Skylitzésnél szereplő vezérnek már személyneve volt a Gyula, hisz a vele együtt megkeresztelkedett vezért, Bulcsút is saját nevén említi a szöveg. Ha a forrásnak hihetünk, a megtért Gyula uralkodóhoz méltó nevet kapott a keresztségben, hisz a *‘sztephanosz’* szó koszorút jelent. Bulcsú keresztségben nyert nevééről nincs tudomásunk.

* A dolgozatot az MTA-HIM-SzTE-MOL Medievisztikai Kutatócsoport segédmunkatársaként kezdtem el, elkészítéséhez felhasználtam a Magyar Ösztöndíj Bizottság és a bécsi Collegium Hungaricum támogatását. A tanulmány befejezése során a kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. Köszönet Kis Péternek a témához nyújtott ötleteiért.

¹ HAJDÚ 2002. 64–65. Umberto Eco-tól idézi, hogy az amerikaiak szeretik, ha nevükön szólítják őket, ők is nevükön szólítanak mást. Az észak-olasz városban azonban óvatosan bánnak a névvel. SOLYMOSSY 1927. 84–85.; ZLINSZKY 1927. 100–109.; SLIZ 2011.

² Izajás 43,1.

³ Természetközeli népek körében tapasztalható névváltoztatásra számos példát hoz SOLYMOSSY 1927. 88–96., pl. új nevet adhatnak a gyermeknek, ha beteg; felnőtté avatáskor; szövetségkötéskor nevet cserélnek a felek stb.

⁴ SKYLITZÉS, HKÍF 151–153.

⁵ Elbeszélés, HKÍF 178–179.

A Stephanus név Chabannes-i Adémar krónikájában is feltűnik. Tőle tudjuk, hogy Géza fejedelem a keresztségben ugyancsak az István nevet nyerte, akárcsak a fia.⁶ Az István névnek tehát hagyománya volt Magyarországon.

A fenti gondolatkörbe illeszkedik a rusz fejedelemasszony, Olga példája. Igor fejedelem özvegye volt, Bizáncban keresztelkedett meg. A keresztségben a Helén nevet kapta.⁷ Régi keresztény szent nevét kapta, ugyanakkor uralkodóhoz méltó is a neve: Szent Ilona volt ugyanis Nagy Konstantin császár édesanyja.

Következő példánk Vlagyimir keresztsége. Olga unokája volt, ő térítette a ruszokat keresztény hitre. Vlagyimir is uralkodóhoz méltó nevet kapott: Neve, a Basileios a basileus szóból ered, mely görögül eredetileg királyt jelent, a Bizánci Birodalomban pedig *császár* jelentésben használták. Régi, ismert szent nevét kapta: Basileiosnak nevezték, mint a 4. században élt kappadóciai egyházatyát. Együttal azonban a saját korában élt bizánci császár nevét adták neki: keresztapjáról, II. Basileios császárról nevezték Basileiosnak.⁸

Vlagyimiréhez hasonló Borisz (852–889) bolgár fejedelem új nevének megválasztása. III. Mihály bizánci császár volt a keresztapja, ezért lett ő is Mihály.⁹

Fenti példáinkban többnyire olyan fejedelmek szerepeltek, akik Bizánc felé tájékozódtak. Nyugaton is előfordult azonban, hogy a pogány fejedelem új nevet nyert a keresztségben.

Angliában Nagy Alfréd megkereszteltette az edingtoni csatában legyőzött dán vezért. A vezér korábban a Guttorm névre hallgatott. Keresztapja, Alfréd király az Athelstan nevet adta neki.¹⁰

A 10. század elején a normann Hrolf (Rollo) hajtotta keresztvíz alá a fejét. Hrolf 911-ben kötött egyezséget a francia királlyal, Együgyű Károllyal, és letelepedett népével együtt arra a térségre, melyet később Normandiának neveztek. A 11. század elején St. Quentin-i Dudo részletesebben is beszámolt Hrolf keresztségéről. A forrás szerint a normann vezérnek Róbert, frank herceg volt a keresztapja, róla kapta Hrolf (Rollo) a keresztségben a Róbert nevet. A keresztségről és névváltoztatásról az *Annales qui Rainaldi dicuntur* nevezetű évkönyv is beszámol a 912. évnél.¹¹

A skandináv világhoz kapcsolódik a dán Harald esete. Miután Ottó császár legyőzte őt, a keresztség föl vételére kényszerítette. Harald fiát is megkeresztelték, és Ottó volt a keresztapja. A keresztapa tiszteletére a gyermek a Sven-Ottó nevet kapta, bár az utókor inkább Villásszakállú Sven néven ismeri.¹² A fenti példákban a Bizáncban megkeresztelkedett vezérek korábban élt szentek nevét nyerték el. A nyugati példák azonban azt mutatják, hogy az újonnan nyert név nem volt feltétlenül korábban élt szent neve. A nyugati esetek között többnyire a keresztséget keresztülvivő hatalom világában szokásos név – keresztapa neve – volt az, amit a megkeresztelt vezér megkapott.

⁶ ADÉMAR III. 31.

⁷ Regino folytatója, Adalbert Helena néven nevezi a rusz uralkodónőt. ANGENDT 1984. 290. Az 1070 körül alkotó Jákob szerzetes ugyancsak megemlékezik Olgáról, aki Jelena nevét kapta. A Nyesztor krónika a 955-ik évnél számol be róla, hogy Olga a hajdani császárné, Helena nevét kapta a keresztségben. THOMA 59–60.; Nesztor-krónika.

⁸ ANGENDT 1984. 295.

⁹ Georgius Monachus Continuatus, De Michaele et Theodora 16 (CSHB 48. 824.) Theophanes Continuatus IV. 14. (CSHB 48. 163.) Idézi Angendnt 1984. 248. Thoma további forrásokat is említ még. THOMA 56–57.

¹⁰ ANGENDT 1984. 267.

¹¹ St. Quentin-i Dudo: De moribus et actis primorum Normanniae ducum, cap. 13. http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspostl1/Dudo/dud_no13.html (Letöltés ideje: 2015. január 24., 11:12:12.) Más kiadásban II. 30. (ed. Lair 170.) Idézi ANGENDT 1984. 264. A normannokról ANGENDT 1984. 263–265.; THOMA 68–71., 70.

¹² Otta Svein. Heimskringla. Olaf Trygvasson saga. 29. cap. Brémai Ádám művében (II. 3.) Sueinotto. Nem dönthető e bizottsággal, hogy I. Ottó vagy II. Ottó idején történt-e a keresztség. II. Ottó hadjáratot vezetett Dánia ellen, ő tehát valóban lehetett Sven keresztapja. Ha I. Ottó idején keresztelték meg Svent, akkor Ottónak képviseltetnie kellett magát. THOMA 72–73.

Mieszko, lengyel fejedelem esetében felmerül, hogy Dago, esetleg Dagobert lehetett a keresztény neve.¹³ Mindez abból a rövid szövegből következik, melyet Dagome iudex oklevélként ismerhetünk. A szöveg a 11. század második feléből való másolatban maradt ránk, Deusedit bíboros gyűjteményéből. Az oklevélmásolat szerint *Dagome iudex* és felesége, *Ote senatrix* felajánlják *terra Schinesghe* nevezetű országukat Szent Péternek, vagyis a pápaságnak. Gyermekeiket is megemlíti a szöveg: Lampert és Mieszko. I. Mieszko fejedelem második feleségét Odának hívták, volt Lampert nevű fiuk. Schinesghe bizonyára Gniezno-val azonosítható. Ez alapján Dagome iudexet lehetne azonosítani I. Mieszkóval. Felmerülhet a gondolat, hogy a Dago esetleg a keresztségben nyert neve volna a lengyel fejedelemnek, és a Dagobert névnek volna ez a rövidítése. Léteznek azonban más értelmezések is. Az egyik álláspont szerint a Dagome iudex az *Ego Mesco dux* félreolvasása. Más a magdeburgi érsek, Tagino nevének elferdítését véli felfedezni Dagome iudex nevében.¹⁴ Martin Wihoda professzor felhívta figyelmem a 11. századi másoló által tett megjegyzésre, melyet a lengyel kutatók kevésbé hangsúlyoznak. A másoló Dagome iudex-ről és a többiekéről megjegyzi, nem tudja, mely népből valók ezek az emberek, de úgy gondolja, szardíniaiak. Eszerint az egyetlen biztos dolog, amit a szövegről tudhatunk, hogy a másolónak fogalma sem volt a szövegben szereplő személyek kilétéről.

Ha a Dagome iudex oklevéllel kapcsolatban vannak is bizonytalanságok, összességében elmondható, hogy az új név felvétele gyakori jelenség a frissen megtért uralkodók körében. Géza örököse, Szent István esetében érdemes elgondolkodni azon, mennyiben volt ismert az ő neve kortársai számára. Gombos F. Albin megfogalmazása szerint „Szent István királyunkról 1526-ig körülbelül 500 külföldi író emlékezik meg. Jó híre-neve Európának minden országába, minden népéhez eljutott, és a köztudatban a középkor legismertebb, legnépszerűbb uralkodója, Nagy Károly mellé emelkedett.”¹⁵ A keresztény krónikások vitathatatlanul jó emléket őriztek a királyról. A továbbiakban azonban arra szeretnék rámutatni, hogy keresztény és pogány nevét mennyiben ismerték a kortársak.

Merseburgi Thietmar Szent István keresztény nevét egyáltalán nem látszik ismerni. Krónikája negyedik könyvében egy mondatban megemlékezik Henrik bajor herceg sógorának királlyá avatásáról. Utólag két sor közé közbeszúrta a sógor nevét is: Waic. Thietmar nem árulja el, hogy az említett fejedelem milyen nemzetiségű volt. Henrik bajor hercegnek azonban csak egy sógora jöhet itt szóba, a magyar Szent István.¹⁶ A püspökségeket alapító és megkoronázott uralkodó nyilván Szent Istvánnal azonos.¹⁷ Thietmar krónikájának vége felé

¹³ LÜBKE 2004. 84.

¹⁴ ŁUKASIEWICZ 2010. 117–126. Az eredeti szöveget szerinte nem I. Mieszko készítette, hanem özvegye, Oda. Odát a pápai udvarba Dagome iudex képviselte. Ő a regensburgi Szt. Emmeram szerzetese, aki később Taginóként magdeburgi érsek lett. Különböző forrásokban Tagino neve Dagano és Daginone-ként is előfordul. Szokatlanul hat a *iudex* (bíró) és a *senatrix* (senátornő) rangjelölés a korabeli Közép-Európa összefüggérendszerében. Joachim Stephan azonban rámutat arra, hogy egyik sem példátlan. A *senatrix* titulust Emma, Liudger gróf felesége, egy Billunger hölgy esetében is használják. Mieszko felesége, Oda százsz előkelőként úgyszintén használhatta ezt a címet. Ami a *iudex*-et illeti: Prágai Kozma írja, hogy a cseheknek is bíráik voltak. A Schwabenspiegel szól a karantán hercegválasztásról. Eszerint előbb bírót választanak, majd az ő vezetésével döntenek a herceg elfogadásáról. (Grafenauer a 11. századra datálja a szöveget.) Mindez Joachim Stephan a kettős királyság intézményére emlékezteti, amely a steppei népeknél volt szokásban. Balkáni szlávoknál latin források *iudex*-nek mondják a zsupánt. Stephan szerint tehát a *iudex* cím a közép-európai szlávok jogi szokását fejezheti ki. Mieszko valószínűleg a Dagome szóhoz hasonló nevet viselhetett. STEPHAN 2010. 127–132. A kéziratot lásd Europas Mitte um 1000. Band 1. Alfred Wiczorek–Hans-Martin Hinz, Stuttgart 2000, 452–453.

¹⁵ GOMBOS 1938. 281–324., 281.

¹⁶ Henriknek volt másik sógora is, mégpedig feleségének, Kunigundának fivére, Luxemburg Henrik. Ő azonban nem volt uralkodó, és nem hívhatták Waicnak.

¹⁷ THIETMAR IV. 59. László Gyula szerint a Vajk szó Szent Istvánnak nem a pogány neve lehetett, hanem a címe. Kicsinyítőképzős alakkal van ellátva, így azt jelentené, kis vezér, kisebbik vezér. A Vajta, Vajka

pannóniai királyként említi a Szent Istvánnal azonosítható magyar uralkodót. Az István nevet a krónikás itt sem használja. Nem Thietmar azonban az egyetlen, aki a magyar uralkodó nevét nem látszik ismerni. Rokonának, Querfurti Brúnónak munkáiban nyoma sincs Szent István alakjának, pedig Brúnó járt Magyarországon. Megemlíthető ebben a sorban Regensburgi Arnold is. Ő a Dunán hajózva jutott el Magyarországra, de az ő művében sem olvashatunk István királyról.¹⁸

Azecho wormszi püspök Egilbert, freisingi püspökhöz írt levelet. Pártfogását kérte a magyar királynál zárandok barátai érdekében. A levél azonban nem említi név szerint a „magyar királyt”. Azecho 1044-ben halt meg, 1025 és 1038 közt írta levelét.¹⁹ Berno reichenauai apát (†1048) első levelének fennmaradt szövegváltozata már megemlíti a király nevét. A levél azonban csak 16. századi átiratban maradt ránk, Matthias Vlačić, 1567-ben Magdeburgban megjelent művében.²⁰

Odilo cluny-i apát levét írt egy uralkodónak, akinek nevét S.-nek rövidítette. Felmerült, hogy a levél Sancho navarrai királynak szólhat. Valószínűbb azonban, hogy Odilo a magyar Szent István (Stephanus) nevét rövidítette S-szel. A levélben ugyanis megemlékezik a zárandokokról, akiket a király segített. Itt minden bizonnyal a Jeruzsálembe tartó zárandokokról lehet szó.²¹ Odilo életrajzírója, Jotsaldus szerint az apát Sancho királlyal és Istvánnal egyaránt levelezett. Odilo tehát ismerhette a magyar király keresztény nevét, ám ő sem írta ki ezt a nevet teljesen. Adémar és Radulfus Glaber már megemlíti István nevét, Adémar a 20-as években alkotott, Glaber is 1030 előtt kezdte el írni históriáit.

Valószínűnek tartom, hogy István személyét és keresztény nevét igazán akkor ismerte meg a nyugati keresztény világ, amikor Magyarországon megnyitotta az utat a Jeruzsálembe tartó zárandokok számára. Ez pedig 1018 után következett be. Akik jártak Magyarországon, és nem emlékeznek meg róla, talán csak azért nem tették, mert nem illett bele a gondolatmenetükbe. Felvetődik a kérdés: vajon mikor keresztelték meg Géza fejedelem fiát? Mikor kapta az István nevet a későbbi szent király? Felnőttkori keresztsége mellett szólhat, hogy Thietmar még ismerte a pogány nevét.²² Hogy Istvánt felnőttként keresztelték meg, és csak akkor kapta volna az István nevet, nem tűnik valószínűnek, hisz ha Géza megkeresztelkedett, nyilván fiát is megkereszteltette, ahogy Chabannes-i Adémar krónikájából következtethető. A párhuzamok azt mutatják, hogy a kétnevű személyek különböző nevei eltérő kultúrákban, különböző környezetben voltak használatosak. Nagy Knut, dán király keresztény neve, a Lampert csak Brémai Ádám krónikájában szerepel.²³ Salamon magyar király feleségét a nyugati források – német évkönyvíró, VII. Gergely pápa – Juditnak nevezik, a magyar és lengyel szerzők azon-

településnevekben is ez a szó rejtőzik. LÁSZLÓ 1977. 349–350. Kristó szerint sem közvetlenül a születést követően keresztelték meg. KRISTÓ 2001. 32. Lásd még THOMA 34.

¹⁸ Regensburgi Arnold könyvei Szent Emmeramról. In: ÁKÍF 170–176.

¹⁹ AZECHO 143–144.; „*Ungarico regi*” DHA 108. (21)

²⁰ BERNO 145–148.; DHA 112. (25) Köszönet Galamb Györgynek a korrekcióért.

²¹ ODILO 157. 475. jegyzet; „*Domino meo et Dei servo pacífico S. et [christianissi]mo regum...*” DHA 110. (24)

²² Kristó szerint sem közvetlenül a születést követően keresztelték meg. KRISTÓ 32.; Chabannes-i Adémar szerint Gouz fiával együtt keresztelkedik meg, mindketten az István nevet veszik fel, és a fiúnak III. Ottó a keresztapja. Tényleges keresztapaságról aligha lehet szó, jelképes azonban szó jöhet. III. Ottó 996-tól császár, Géza fejedelem halálát 997-re tehetjük. Ezen gondolat sor mentén haladva Géza már élete végén kellett volna, hogy megkeresztelkedjék. Prunwartól, Sankt-Gallen szerzeteséről azt írja az évkönyv, hogy megkeresztelte a magyar királyt. Ez alapján szokás mondani, hogy Gézát Prunwart keresztelte meg. A forrás azonban nem ismeri a magyar király nevét. Szem előtt tartva, hogy más források (pl. Sankt Galleni évkönyvek, Augsburgi Gerhard, kalandozó vezéreket is királyként említenek, elképzelhető, hogy Prunwart nem Géza fejedelmet keresztelte meg, hanem egy másik magyar nagyurat.

²³ THOMA 1983. 36.; Ádám a brémai Liber fraternitas-ból vette át. Adam Bremensis, Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, MGH Scriptores rerum Germanicarum, Hannoverae et Lipsiae 1917. 112.

ban Zsófiaként említik.²⁴ István-Vajk esetében is hasonló helyzetre gondolhatunk. Valószínűsíthetjük, hogy „pogány” neve megkeresztelése után is használatban maradt, az István nevet pedig inkább a külföldi keresztényekkel való érintkezésben használták. Kérdés persze, hogy Thietmar, a nyugati krónikáspüspök miért használja mégis a pogány nevet a 11. század elején írt művében. Bizonyára olyan adatközlőktől szerezte ismereteit, akik a magyar fejedelmi udvarban járatosak voltak, és a magyar fejedelem ott használatos nevét ismerték.

Érdemes azt is szem előtt tartani, hogy új nevet nemcsak a kereszttségben vett/vehetett fel valaki, hanem a bérmlás során is. Orseolo Péter velencei dózse fiát eredetileg Péternek hívták. Bérma-apja azonban III. Ottó császár volt. Johannes Diaconus beszámolója szerint a dózse fia elhagyta korábbi nevét, és bérma-apja nevét vette fel.²⁵ Ő tehát Orseolo Ottó. Ő vette feleségül Géza fejedelem egyik lányát, közös gyermekük Orseolo Péter, a gyászos emlékü magyar uralkodó.

Házasságkötés során előfordult, hogy férje országában új nevet kapott az új asszony, többnyire olyan nevet, amely új hazája névadási szokásainak megfelelt. Thoma részletesen foglalkozik ilyen esetekkel középkori névváltoztatásokról szóló könyvében. Megállapítása szerint Bizáncban általánosnak mondható ez a szokás: ott az idegen asszonynak teljesen új nevet adtak. Nyugaton inkább arra hozható példa, hogy eredeti névhez hasonló nevet kapott a királyné. Nyugaton kevésbé voltak következetesek, mint Bizáncban: a névváltoztatás után gyakran a régi név is használatban maradt.²⁶

Az első ezredforduló korának Francia Királyságából királynévá emelkedő asszony névváltoztatására találunk példát. II. Róbert francia király első felesége, Rozala, II. Berengár itáliai uralkodó lánya volt. Először II. Arnulf flandriai grófhhoz ment feleségül, halála után lett Róbert asszonya. Királynővé emelkedésekor kapta a Zsuzsanna nevet.²⁷

Érdemes megemlékeznünk a ragadványnevekről is. Arról árulkodnak, milyennek láttak egy személyiséget mások, milyen jellegzetes tulajdonságot ismertek fel benne.²⁸ A ragadványnevek sorában találunk tiszteletet, tréfát, gúnyt kifejező neveket egyaránt.

Ebbe a gondolatkörbe illik a 10. század korából az egyik kalandozó vezérnek, Bulcsúnak mellékneve: a Képes Krónika Vérbulcsúnak nevezi (Werbulchu).²⁹ A ragadványnév ebben az esetben a vezér félelmetes voltára utal.

Forrásainkban visszatérő elem a kopaszságra utaló ragadványnév. Koppány apját Koppasz Szeréndnek (Calvus) hívták a Képes Krónika szerint.³⁰ Ugyancsak a krónikában olvasható Vazul fivérének ragadványneve, Calvus Ladizlaus.³¹ Őt Kézai Simon Szár Lászlónak neve-

²⁴ Chronica, In: SRH I. 349. 351.; KÉZAI, 57. cap. 61. cap. In: SRH I. 179., 181–182.; Lásd THOMA 207–208. Megemlíti azt a magyarázatkísérletet, mely Orseolo Péter feleségétől, Judittól akarták megkülönböztetni Salamon feleségét. Ezt a lehetőséget elveti: a kettős néven nem szerepel Salamon felesége, a névazonosság nem érv a név megváltoztatása mellett, Péter feleségének nevét pedig magyar források nem említik. Nevet inkább azért volt szokás változtatni, hogy egy térség névadási szokásához alkalmazkodjanak. (THOMA 207.) Hogy hölgyek megváltoztatják nevüket a házasság után, arra ebből a korszakból és a későbbi időből is több példa hozható. Szent László lánya, Piroska Bizáncban Komnénosz János feleségként az Eiréné nevet kapta. IV. (Kun) László feleségét, Anjou Izabellát a Magyarországon szokatlan név helyett Erzsébetnek szólították, ami egyébként ugyanannak a szónak másik változata. (SRH I. 472.) Swatawa cseh grófnő a német Liudgard nevet kapta (12. sz.), a cseh Markéta pedig Dagmar néven lett dán királynő a 13. század elején. BARTLETT 1993. 271.

²⁵ THOMA 74–75.; Iohannis diaconi Chronicon Venetum, MGH Scriptorum 7. Ed. G. H. Pertz, Hannoverae, 1846. 30.

²⁶ THOMA 200–201. A nevek és névváltások témában lásd még BARTLETT 1993. 270–280., bár ő inkább a 11–13. századot tárgyalja.

²⁷ THOMA 206.

²⁸ Lásd PAIS 1922. 94–95.

²⁹ Chronica, SRH I. 33. cap. 292. o.; Anonymus így jellemzi őt: „Bulsuu vir sanguinis”, SRH I. 53. cap. 107.

³⁰ „Cupan filius Calvi Zyrind”. Chronica, SRH I. 64. cap. 313.

³¹ „filii sunt Calvi Ladizlai” Chronica, SRH I. 87. cap. 344.; Lásd VÁCZY 1940–1941. 332–333.

zi (Zar Ladislaus).³² Egyetérthetünk azzal a véleménnyel, hogy rituálisan borotválhatták fejüket. Vazul fiáról, Béla hercegről ugyan nem írja a krónika, hogy Kopasznak nevezték volna, személyleírást azonban közöl róla a szöveg, ebből pedig kiderül, hogy ő is kopasz volt.³³ A borotvált fej bizonyára kereszténység előtti szokás maradványa, nem jelenthet azonban egyet pogánysággal. 1237-ben, a Julianus barát útjáról készült beszámolóban Riccardus barát arról ír, hogy Zikiában, a Fekete-tengertől keletre az emberek keresztények, de borotválják a fejüket.³⁴ A megtérő népek a kereszttség felvétele után is megőrizhettek tehát olyan szokásokat, amelyeket igen fontosnak tartottak. Azt a nézetet tudom osztani, mely szerint Koppány apja és Szár László esetében a kopaszság nagyobb valószínűséggel utalhatott a pogányságra, Bélánál – amennyiben nem természetből fogva volt kopasz – csak külsőség lehetett.³⁵

Tiszteletről tanúskodó ragadványnév Sámuel király megnevezése, az Aba, vagyis apa. Béla király névtelen jegyzője szerint kegyessége miatt hívták így Sámuel királyt. Az Aba név annyira hozzákapcsolódott az uralkodó személyéhez, hogy a nyugat-európai források és a magyar kútfők többsége is ezen a néven, vagy ennek a névnek egy változatán ismeri a harmadik magyar királyt. Anonymuson kívül a király által kiadott pénzen szerepel még a Sámuel név.³⁶

Béla herceget a krónika szerint Benyn-nek hívták.³⁷ Bizonyára a bölény szavunk korabeli változata ez, a herceg külső adottságaira, erejére utalhattak vele. Figyelhetünk rá, hogy a Benyn név nem a Bélához illesztve, hanem helyette, önálló formában szerepel. A Béla név magyarázatai közt felmerült, hogy a bél közszóból eredne, de létezik olyan elmélet is, mely török bojla szóból magyarázza.³⁸ Béla keresztény neve nyilván Adalbert volt. Radó nádor 1057-ben kiadott adománylevele megemlíti András király testvérét, a győzhetetlen Adalbert herceget, aki nem lehet más, mint Béla.³⁹ Béla királlyal azonosítja Adalbertet az 1061-ben kelt szekszárdi adománylevél átírója.⁴⁰ Györffy György szerint Béla Adalbert neve azzal függ össze, hogy a herceg Lengyelországban volt száműzetésben és onnan is nősült. Ezért kaphatta nevét a lengyel föld nagy szentjéről.⁴¹ Kérdés, hogy Béla keresztény neve – az Adalbert – vajon független-e a Béla névtől, vagy olyan latin nevet kerestek a számára, mely bizonyos szempontból hasonlít a Béla névhez. A Béla név emlékeztet a szláv nyelvek fehér jelentésű szavaira, az Adalbertus név pedig a fehér jelentésű latin (albus) szóra, ez tehát alapot adott

³² „Zar Ladislaus” „filius Zarladislai”, KÉZAI 43. cap., 53. cap. In: SRH I. 172., 177.; VÁCZY 1940–1941. 332–333.

³³ „Hic enim Bela erat calvus et in colore brunus, propterea suum monasterium ad suam dispositionem Zugsard appellavit.” SRH I. 96. cap. 360. Lásd még Képes Krónika 187. (279. jegyzet)

³⁴ RICARDUS, In: SRH II. 537 „De facto Ungarie Magne a fratre Ricardo invento tempore domini Gregorii pape noni.”; Lásd Riccardus jelentése Julianus első útjáról. Ford. Györffy György. A felkelő Vata kopaszságáról Chronica SRH I. 338.; Képes Krónika 54–55.; UHRMANN 2010.

³⁵ Szár László esetében lásd PITT 2000. 445–446.; Lásd még SZABADOS 2011. 245.; BALOGH 1915. 848.

³⁶ A magyar uralkodók névsorában szokatlan a király ószövetségi neve. Kristó Gyula felvetette, hogy a király kabar vezetőként eredetileg zsidó vallású lehetett, később keresztelkedett meg. Szabados György ezzel szembe helyezi, hogy a keresztény András királynak is ószövetségi neveket viseltek a fiai: Salamon és Dávid. H. Tóth Imre véleményét tartja megfontolandónak, aki a „keleti kereszténység hatásának tartja” a bolgárok körében népszerű Sámuel, Salamon és Dávid neveket. SZABADOS 2007. 158.; H. TÓTH 1996. 81.; Sámuel pénzérméjéről HUSZÁR 1979. 32.

³⁷ „Dux igitur Bela vocatus Benyn” Chronica, SRH I. 94. cap. 358.

³⁸ Elképzelhető az is, hogy a Boleszláv becézett alakja lehet. SLIZ 2000. 13.

³⁹ „... regis Andree eiusque fratris Adalberti invictissimi ducis” Radó nádor adománylevele. DHA 161. (46) Lásd SZÓCS 2012. 23–24.

⁴⁰ „privilegium domini Adalberti, qui Bela nuncupabatur, olim regis Panonie, anno ab incarceratione Domini millesimo LX^{mo} primo” DHA 167. (49) Adalbert királynak billoga is fennmaradt (Sigillum Adalberti regis). Kérdés, melyik Béla királyunkkal azonosítható ez az Adalbert. II. és III. Béla nevei merülnek fel a kutatásban: Lásd Györffy 1998. 77–80.; KUBINYI 1999a 315–333.

⁴¹ GYÖRFFY 1998. 80.

ahhoz, hogy a Béla névhez hozzákapcsolják az Adalbert nevet. Ez persze nem jelenti azt, hogy a Béla név eredetileg is szláv eredetű volna.

Béla bátyjának, András királynak emlékét így idézi föl a krónika: Fehér Andrásnak és Katolikusnak nevezték.⁴² Hogy a pogánylázadás elfojtója a Katolikus melléknevet kapta, érthető. A Fehér elnevezés azonban már találgatásra ad okot. Mellékneve volt ez Andrásnak valamilyen külső adottsága alapján? Netán pogány nevének fordítása lehet az Albus? Egy késő középkori, Mátyás király korában íródott krónika a következőképpen magyarázza ezt a nevet: „...*Fehérnek nevezték, merthogy ősz (hajú) volt, amikor megkoronázták*.”⁴³ A magyarázat ésszerű, nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy maga a forrás késő középkori.

András esetében az a kérdés is felmerül: mikor kaphatta az András nevet? Nem zárható ki teljesen, hogy már gyerekkorában így nevezték. Apjának, Vazulnak neve is keresztény: a Vazul, Vászoly név a keleti kereszténység hagyományát követi, a Basileios magyar változata.⁴⁴ István a krónika szerint Imre herceg halála után nem talált olyan embert a családban, aki megtartotta volna az országot a keresztény hitben. Eszerint Vazul pogány módra élt. István bizonyára egy esetleges pogánylázadás vezérét látta Vazulban, ezért tartotta fogságban a herceget. Ettől függetlenül azonban Vazul meg lehetett keresztelve, és talán fiai is akkor részesültek a kereszttség szentségben, amikor az apjuk.⁴⁵

Fel lehet azonban azt is tételezni, hogy a Vazul-fiakat gyermekkorukban nem keresztelték meg. Hármójuk közül Levente pogány nevet viselt, talán Béla neve sem keresztény. Lehet, hogy eredetileg András is más nevet viselt, és a Kijevi Ruszban töltött száműzetése idején vette fel keresztény nevét. Szent András apostol ugyanis népszerű szent Oroszországban. A 4. században Euszebiosz Egyháztörténete említi, hogy amikor az apostolok elindultak különböző vidékekre hirdetni az Evangéliumot, Andrásnak Szkítia jutott. Euszebiosz a 3. századi Órigenészre hivatkozik ennél a bekezdésnél.⁴⁶ András szkítiai útjának hagyománya az oroszok krónikájába, Az elmúlt idők történetei (Poveszty vremennih let) is utat talált. Ott úgy jelentkezik a történet, hogy András Szinopéből Kercsbe (Korszuny) utazik, onnan pedig Rómába szeretne eljutni. Hogy ezt megvalósítsa, felfelé hajózik a Dnyeperen. A Dnyeper partján, egy magaslaton keresztet állít fel, és megjövendöli, hogy ott majd nagy város fog létrejönni, ahol templomokat építenek az Istennek. Ez a város lesz Kijev.⁴⁷ Amennyiben Vazul fia Kijevben vette fel az apostol nevét, ennek Richard Pražak szerint üzenet értéke lehetett: az apostol nevét viselő herceg fogja keresztény hitre vezetni a szkítákkal azonosnak tartott ma-

⁴² „*Ipse quidem rex Albus Andreas et Catholicus est vocatus.*” Chronica, SRH I. 88. cap. 344.

⁴³ „...*Albus nominatus est, eo quod canus erat, quando coronatus est.*” MÍKÓ 2013. 10. 34. jegyzet, 19.; Hajj, borszinre utaló neveket lásd PAIS 1922. 29.

⁴⁴ MELICH 1905. 184–185. Karácsonyi János szerint Vászoly nem a Basileios magyar változata, hanem ősi magyar név. KARÁCSONYI 1905. 132–133.; KARÁCSONYI 1905a 309–311. Ez azonban kevésbé valószínű.

⁴⁵ Vazul pogányságáról lásd KRISTÓ 1965. 20.; VÁCZY 1940–1941. 310–311.; GERICS 1966. 7.; PITI 2000. 446. Vazul összeesküvéséről lásd Piti tanulmányának további részét.; Vazul kereszttségéről lásd GYÖRFFY 1966. 30. 34.

⁴⁶ Moravcsik Gyula szerint András apostol térítésének színhelye Szkítia Minor, a mai Dobruzsza területe lehetett. MORAVCSIK 1938. 176. František Dvorník azonban azon a véleményen van, hogy András eljuthatott a Fekete-tenger északi részére. DVORNIK 1958. 171–175.; 197–222. Moravcsik és Dvorník álláspontjával szembe állítható Peter Megill Peterson véleménye, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy mindez csak későbbi legenda, a történelmi András életét és tanítását „csak az Isten ismeri.” PETERSON 47–48. Figyelemre méltó, hogy későbbi korban is találkoztunk egy szkítának tartott Szent Andrással, aki Konstantinápolyban élt, és Krisztusért „bolond módra” viselkedett. I. Leó császár, vagy – hangsúlyos vélemény szerint – Bölcs Leó idején élt. Der heilige Andreas – Narr um Christi Willen. Hg. Dr. CHRISTOS GARIDIS. Berlin 2010. Izsák szerzetes bevezető művével. 11., 17–18., 24–25.

⁴⁷ András folytatja útját, eljut a szlovánok földjére, a későbbi Novgorod helyére, majd Rómába. Ott mesél az északon megtapasztalt száunázás szokásáról, majd visszatér Sinopéba. Die Altrussische Nestorchronik, 4–5.; Nesztor-krónika. Poveszty Vremennih Let. Az elmúlt idők történetei (elbeszélése). Honnan ered Rusz föld, ki volt első fejedelme, és hogyan alakult ki Rusz föld. Ford. FERINCZ István. (Kézirat. Köszönet a kézirat használatáért.) 2–3.; DVORNIK 263.

gyarokat. A ruszok is magukénak érezhették András apostolt, – hiszen Szkítia az ő területükön feküdt – és a magyarok is – a keletről való származás révén. Szlávok és magyarok együtvé-tartozásának tudata is kifejeződhetett tehát Vazul fiának névválasztásában.⁴⁸ Vazul fiának kifejeves keresztségéről azonban nem szólnak a források. A fent vázolt gondolatmenet tehát csak feltevésnek tekinthető.

Térjünk vissza a ragadványnevek tárgyalásához. Van példa olyan ragadványnevekre is, amelyeket az utókor ragasztott régen élt személyek neve mellé. A 10. századi német történelem nagyjai közül ilyen Madarász Henrik mellékneve. Lippelt, német történész rámutat arra, hogy a közel kortárs Widukind nem nevezi Madarásznak a német királyt, a néhány évtizeddel később alkotó Thietmar sem ismeri ezt a ragadványnevet. Először a 12. századi Saxo évkönyvíró nevezi őt így: Auceps. A szintén 12. századi Pöhlideni évkönyv a német elnevezést is megadja: vugelere, ezt fordítja latinra: Auceps. A monda szerint, amikor meghozták neki királlyá választásának híret, éppen madarászott. Az említett két évkönyv a Gandersheimi évkönyv alapján készült.⁴⁹

Ugyancsak az utókor ragasztott becenevet II. Henrik bajor herceg neve mellé. A 15–16. században alkotó Aventinus nevezte őt így: Rixosus.⁵⁰ Ennek német fordítása a Zänker, hagyományos magyar változata pedig a Civakodó.

Több példa is hozható még olyan 11. századi uralkodókra, akik új nevet vettek fel: II. Mieszkórol a Merseburgi Halottaskönyv állítja, hogy a Lampert nevet is viselte, Kanut, dán királyról Brémai Ádám jegyezte fel, hogy ő is a Lampert nevet kapta a keresztségben, Sven Estridsen dán király egyik érméjének tanúsága szerint a Magnus nevet vette fel. 11. századi kettős nevű uralkodók közül megemlítendő a magyar I. Géza, akinek keresztény neve a Magnus.⁵¹ Uralkodóhoz méltó név, hisz nagyot jelent, de a hajdani szentek közt is volt, aki ezt a nevet viselte: Szent Magnus Németország déli részén, Füssen környékén volt remete, legendája szerint az írországi Szent Columbánnak volt kísérője, tanítványa.⁵² Ötlet szintjén felvethető a lehetőség, hogy Géza/Magnus fia, Kálmán (Colomanus) elnevezésében szerepe lehet a Columban-Magnus névpárnak. Mindenesetre nagyobb a valószínűsége annak, hogy a Géza fia a Melkben tisztelt Colomanról kaphatta a nevét, hisz a melki Coloman legendájának magyar vonatkozása is van.⁵³

Új nevet nemcsak emberek kaphatnak, hanem népek és országok is. Ahogy a személyeknél, úgy a népek, országok esetében is kifejezheti az új név az új önazonosságot és a másoktól való elhatárolódást.

A lengyelek neve – Polan, Polonia – csak 1000 körül jelenik meg a forrásokban a Szent Adalbertől szóló első életrajzban.⁵⁴ G. H. Pertz szerint Canaparius János, újabban J.

⁴⁸ PRAŽAK 1980. 401–403.

⁴⁹ LIPPELT 1973. 219–231.

⁵⁰ Ioannis Aventini Annalivm Boiormv Libri VII. Lipsia 1710. 474.

http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenahist/aventinus1/Aventinus_annaes.html#s0474 (2013. június 3. 17:40.)

⁵¹ A Garamszentbenedeki apátság alapítólevele. In: Írott források az 1050–116 közötti magyar történelemről. Szerk. Makk Ferenc. Thoroczkay Gábor. Szeged 2006. 51.; Figyelemre méltó, hogy herceggént és királyként is veretett pénz. Herceggént pénzén a Magnus nevet használja, királyként pedig a Gézát. HUSZÁR 1979. 34. 35. DVX MVONAS, GEVCA REX.; Szócs 2007. 78–79.

⁵² WALZ 1989.

⁵³ Felmerült a Kálmán név török eredetének lehetősége is, óvónév volna „maradj meg!” jelentéssel. SLIZ 2000. 16–17. Ha a török eredetet el is fogadjuk, a névválasztásba és még inkább a védőszentválasztásba belejátszhatott a szentként tisztelt Colomanról való ismeret. Az ír Colomanus lehetőségét vetette fel MELICH 1906. 49–58. 50–51. A melki Colomanról újabban lásd KOSZTA 2012. 282–283. 76. j.; Kálmán király érméi közt van olyan, amin a Colvmbanus név szerepel, más érméin azonban a Calman, Calaman változatok olvashatók. Lásd HUSZÁR 1979. 36–37.

⁵⁴ Vita antiquior, 25. cap. „Bolizlavo Palaniorum duce”

Fried szerint Lüttichi Notger lehetett a szerzője.⁵⁵ A Polan szó mezőt jelent. Három magyarázat is van rá, hogyan kapta ezt a nevet a Piastok állama. Az egyik elmélet szerint létezett egy Polan nevű törzs, amely hatalma alá gyűrte más törzseket, és az így létrejött állam a vezető törzs nevét kapta. Az elmélet gyengéje, hogy a Polan név csak 1000 körül tűnik fel, a Piastok pedig már korábban uralták a térséget. Másik elmélet szerint az 1000-ben lezajlott gnieznói találkozó után Lengyelország mintegy kereszténnyé vált, és új nevet kapott.⁵⁶ Ennek az elméletnek a gyengéje, hogy Mieszko lengyel fejedelem és az előkelők már a 960-as években kereszténnyé váltak. Wihoda professzor a legmeggyőzőbbnek a harmadik elméletet tartja. Eszerint Mieszko soknemzetiségű birodalmat hozott létre. A birodalomnak semleges töltetű nevet kellett adni, amelyet a birodalom mindegyik népe magáénak érezhetett. Ez a név lett a Polan. Mieszko ugyan 992-ben meghalt, de idő kellett hozzá, míg az új név nyugaton is ismertté vált, ezért jelent meg csak 1000 körül a forrásokban a Polonia elnevezés.⁵⁷

A liutics törzsszövetség neve úgyszintén felvett név. Korábban a wilcánok nevet viselték. A liutics név először a Quedlinburgi Évkönyvben bukkan fel 789-ből. Hosszú szünet után a 10. század végén, 11. század elején bukkan fel újra a liuticsok neve a Quedlinburgi Évkönyvben, Querfurti Brúnó és Thietmar műveiben. A Quedlinburgi Évkönyvet 1007-ben kezdték írni, az 1007 előtti részeket korábbi források alapján készítették. A másoló bizonyára aktualizálta a forrásaiban talált népvét, és a 789-es évről is a liutics nevet használta. Mondhatjuk tehát, hogy ez a népnév a 10. század végén, 11. század elején jelent meg.⁵⁸

A liutics szó értelmezésére különböző magyarázatok léteznek. Brémai Ádám a kesszinek, circipánok, tollezánok és redárok népeiről írja, hogy vitézségük miatt nevezik őket wilceknak vagy liuticsoknak.⁵⁹ Egy értelmezés a ljut szóból ered a nevük, ami azt jelenti: vad.⁶⁰ Ezzel a névvel a kereszténységgel szembeni állásfoglalásukat akarhatták kifejezésre juttatni. A 11. század második felében alkotó Brémai Ádám szerint is vitézségük miatt hívják őket így. Másik nyelvészeti fejtegetés a mocsárral kapcsolja össze a liuticsok önnevezését.⁶¹ A kortárs szerzők közül is találunk olyat, aki hasonlóképp vélekedett. Glaber a sár – *lutum* – szóval hozza összefüggésbe a szláv törzsszövetség nevét.⁶²

A magyarságot korai történelme során számos különböző névvel illették különféle szerzők.⁶³ Thietmar a kalandozókat Ungari, Avari nevekkal illeti. A Vitéz Boleszláv emberét legyőző kegyes uralkodót azonban *rex Pannonici* fordulattal nevezi meg. Elképzelhető, hogy a nyugati kultúrához, keresztény „római” világhoz való tartozást fejezte ki a Pannonia megjelölés.⁶⁴

Világiak esetében új név felvételére sor kerülhetett a keresztény hitre térés során, megkeresztelkedéskor, de a bértálcázás alkalmával is. Idegen országba férjhez menő asszony is megváltoztathatta nevét, hogy új hazája szokásaihoz alkalmazkodjék. Az új nevek tükrözik annak a kultúrának sajátosságát, melyhez az egyén tartozni kívánt. A ragadványnév azt érezteti, milyennek látták az egyént mások. Láthattunk példát arra is, hogy népek és orszá-

⁵⁵ FRIED 2002. 235–279. Fried nézetét cáfolja és Canaparius szerzősége mellett érvel: GAŠPAR 2013. 88–93.

⁵⁶ LÜBKE 2004. 283.

⁵⁷ Köszönet Martin Wihodának, aki az elméleteket megismertette velem.

⁵⁸ BRÜSKE 1955. 5–7.

⁵⁹ BRÜSKE 1955. 7.; BRÉMAI ÁDÁM II. 21.

⁶⁰ BRÜSKE 1955. 7.; BRÉMAI ÁDÁM II. 20.; LÜBKE 2004. 281.

⁶¹ LÜBKE 2004. 281.

⁶² GLABER IV. 23

⁶³ RÓNA-TAS 1997. 209–241.; Honfoglalás és nyelvészet, 1997.; HÓMAN (1917) 2003.

⁶⁴ HÓMAN (1917) 2003. 196–198. Hóman szerint a 11. századi külföldi szerzők által a magyarokra alkalmazott *gens Pannonica* megnevezés csak tudós szóhasználat.

Varga Gábor szerint a 11. században a magyarok részéről keleti frank, bajor térséghez való kapcsolódás szándéka fejeződik ki a Pannóni név használatában. VARGA 2003 83–84. A Pannonia név történetéről, alkalmazásáról lásd EGGERS 2006. 6–27. Szent Gellért is említi a „*nostra pannonia*” fordulatot *Deliberatio* 133. Pannóniát említi még: 259.

gok is kapnak új nevet, és ez a névváltás is bírhatott üzenetértékkel. A nevek kifejezésre juttathatják, minek vallja magát valaki, vagy minek tartják őt mások. A név megváltoztatása pedig tükrözheti az identitás megváltoztatásának szándékát. A névválasztás, névváltoztatás kérdése tehát vizsgálódási szempontja lehet az önazonosság kutatásának.

BIBLIOGRÁFIA

- ADÉMAR Ademari Cabannensis Chronicon. Ed.: BOURGAIN, P.–R. LANDES, G. PON. Turnhout, 1999. Lásd Ademari Historarum libri III. Ed. G. WAITZ. *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores IV*. Ed. G. H. PERTZ. Hannover, 1841. 106–148.
Chabannes-i ADÉMAR: *Az angoulême-i főpapok és grófok története*. Ford., bev., jegyz. MAKK Ferenc. In: ÁKÍF 168–169.
- ARNOLD Regensburgi Arnold (Arnolf) könyvei Szent Emmeramról. Ford. bev., jegyz. THOROCZKAY Gábor. In: ÁKÍF 170–176.
- AZECHO Azecho levele. Ford. DÉR Terézia, bev., jegyz. KRISTÓ Gyula. In: ÁKÍF 143–144.
- ÁKÍF *Az államalapítás korának írott forrásai*. Ford. bev. jegyz. Thoroczkay Gábor, szerk. KRISTÓ Gyula —MAKK Ferenc. Szeged, 1999.
- ANGENENDT 1984. ANGENENDT, Arnold: *Kaiserherrschaft und Königstaufe*. Berlin–New York, 1984.
- BARTLETT 1993. BARTLETT, Robert: *The Making of Europe. Conquest, Colonization and cultural change 950–1350*. New Jersey, 1993.
- BERNO Berno levelei, ford., bev., jegyz. THOROCZKAY Gábor. In: ÁKÍF 145–155
- BRÜSKE 1955. BRÜSKE, W.: *Untersuchungen zur Geschichte des Lutizenbundes*. Münster [u.a.], 1955.
- DHA *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Vol. I. 1000–1131. Ed. Georgius GYÖRFFY. Budapestini, 1992.
- DVORNÍK 1958. DVORNÍK, Francis: *The idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*. *Dumbarton Oaks Studies IV*. Cambridge (Massachusetts), 1958.
- EGGERS 2006. EGGERS, Martin: Die Verwendung und Bedeutung des Begriffs „Pannonien“ in historischen und geographischen Quellen des Frühmittelalters. *Chronica, Annual of the Institute of History of Szeged, Hungary*. 6. (2006) 6–27.
- Elbeszélés Elbeszélés a latinokról. 15. századi gyűjtemény. Ford. FERINCZ István. In: HKÍF 178–179.
- FRIED 2002. FRIED, Johannes: Gnesen – Aachen – Rom. Otto III. und der Kult des hl. Adalbert. Beobachtung zum älteren Adalbertleben. In: *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren. Die Berliner Tagung über den „Akt von Gnesen“*. Ed. Michael BORGOLTE. Berlin, 2002. 235–279.
- GAŠPAR 2013. GAŠPAR, Cristian: Preface (The Life of Saint Adalbert Bishop of Prague and Martyr). In: *Saints of the Christianization Age of Central Europe (Tenth–Eleventh Centuries)*. Ed. by Gábor KLANICZAY. Budapest – New York, 2013. 79–94
- GELLÉRT Deliberatio Gerardi Moersanae Ecclesiae Episcopi Svpra hymnum trium pverorum = *Elmélkedés. Gellért, a Mórasi egyház püspöke A Három fiú himnuszáról*. Kiadták és a fordítást végezték KARÁCSONYI Béla és SZEGFÜ László. Szeged, 1999.
- GERICS 1966. GERICS József: A Tatóny nemzetségről. *Történelmi Szemle* (1966). 1–24.
- GLABER Rodulfi GLABRI Historiarum libri quinque = The five books of the histories /Rodulfus Glaber; ed. by John FRANCE–Neithard BULST. Oxford, 1989.
- GYÖRFFY 1966. GYÖRFFY György: Egy krónikahely magyarázatához. *Történelmi Szemle* 9 (1966) 25–35.
- GYÖRFFY 1998. GYÖRFFY György: Adalbert király idézőpecsétje. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk.: CSUKOVITS Enikő. Budapest, 1998. 77–80.
- HAJDÚ 2002. HAJDÚ Mihály: Névléktan. In: Hoffmann István, Juhász Dezső, Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä, 2002. 43–72.

- HKÍF
Honfoglalás és nyelvészet
- HÓMAN 2003.
HÓMAN Bálint: A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. In: HÓMAN Bálint: *Történetírás és forráskritika*. I. Máriabesnyő–Gödöllő, 2003.
- HUSZÁR 1979.
SKYLITZES
KARÁCSONYI 1905.
KARÁCSONYI 1905a
KÉZAI
KOSZTA 2012.
KUBINYI 1999.
LIPPELT 1973.
LÁSZLÓ 1977.
LÜBKE 2004.
ŁUKASIEWICZ 2010.
MELICH 1905.
MELICH 1906.
MIKÓ 2013.
MORAVCSIK 1938.
Nesztor-krónika
ODILO
PAIS 1922.
PETERSON 1958.
PITI 2000.
PRAŽAK 1980.
RICARDUS
RÓNA-TAS 1997.
SLÍZ 2000.
SLÍZ 2001.
- A honfoglalás korának írott forrásai.* Szerk. KRISTÓ Gyula. Szeged, 1995.
Honfoglalás és nyelvészet. Szerk.: KOVÁCS László–VESZPRÉMY László. Budapest, 1997.
HUSZÁR Lajos: *Műnzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Budapest, 1979
Ióánnés SKYLITZES. Ford. Moravcsik Gyula. In: HKÍF. 151–153.
Karácsonyi János: Vászoly nem Basilius. *Magyar Nyelv* 1. (1905) 132–133.
KARÁCSONYI J.: Vászoly még sem Basilius. *Magyar Nyelv* 1. (1905) 309–311.
Simonis de KEZA: *Gesta Hungarorum*. Ed.: Alexander DOMANOVSKY. SRH I.
KOSZTA László: Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán. *Századok* 146. (2012: 2) 269–317.
KUBINYI András: Isten bárányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét. In: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Kubinyi András válogatott tanulmányai*. Budapest, 1999. 315–333.
LIPPELT, Helmut: Thietmar von Merseburg, Reichsbischof und Chronist. Köln–Wien, 1973.
LÁSZLÓ Gyula: Jegyzetek István királyról. In: Uő: *Régészeti tanulmányok*. Budapest, 1977. 348–357.
LÜBKE, Christian: Qui sint vel unde huc venerint – Bemerkungen zur Herkunft der Namen Polen und Lutizenen. In: *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*. Hrsg.: Walter POHL. Wien, 2004. 279–288.
ŁUKASIEWICZ, Krystyna: Polish Prince Mieszko-Lambert or King of Poland Mieszko II. Lambert? A new look at Dagome iudex and Calendarium Merseburgense. *Slavia Antiqua* LI. (2010) 117–126.
MELICH János: Még egyszer Vászoly nevérl. *Magyar Nyelv* 1. (1905: 4) 184–185.
MELICH János: Adalékok hazánk X. XII. századi helyneveinek értelmezéséhez. *Magyar Nyelv* 49–58. (1906) 50–51.
MIKÓ Gábor: Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása. *Történelmi Szemle* (2013: 1) 1–22.
MORAVCSIK Gyula: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I. kötet. Szerk.: SERÉDI Jusztián. Budapest, 1938. 171–212.
Nesztor-krónika. Poveszty Vremennyh let. Az elmúlt idők történései (elbeszélése). Honnan ered Rusz föld, ki volt Kijev első fejedelme, és hogyan alakult ki Rusz föld. (Kézirat). Köszönet FERINCZ Istvánnak, amiért a kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.
Odilo levele, ford. Kőrös Imre; bev., jegy., THOROCZKAY Gábor. In: ÁKÍF 156–159.
PAIS Dezső: Régi személyneveink jelentésana. *Magyar Nyelv* 18. (1922) 26–34. 93–100.
PETERSON, Peter Megill: *Andrew, Brother of Simon Peter. His History and Legend*. Leiden, 1958.
PITI Ferenc: „Keresztúton” (A pogányság társadalmi-politikai jelenléte I. István korában.) In: „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a 60 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. PITI Ferenc, szerkesztőrsz SZABADOS György. Szeged, 2000. 435–450.
PRAŽAK, Richárd: A Legenda Sanctorum Zoerardi et Benedicti történelmi és kulturális összefüggései. *Irodalomtörténeti Közlemények* 4. (1980) 393–408.
Relatio fratris RICARDI, Ed. Josephus Deér. In: SRH II. 1938. 529–542.
RÓNA-TAS András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997.
SLÍZ Mariann: *Az Árpád-ház névadása Géza fejedelemről III. Andrásig*. Budapest, 2000.
SLÍZ M.: *Személynevek a középkori Magyarországon*. Attraktor-Máriabesnyő, 2011.

- SOLYMOSSY 1927.
SRH I–II. SOLYMOSSY Sándor: Név-mágia. *Magyar Nyelv* 23 (1927) 83–99.
Scriptores Rerum Hungaricarum. Ed. Emericus SZENTPÉTERI, Budapest, 1937–1938.
- SZÓCS 2007. SZÓCS Tibor: A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és a 11. századi okleveleink. *Fons XIV*. (2007: 1) 59–95.
- STEPHAN 2010. STEPHAN, Joachim: Warum werden im Dagome iudex Oda als senatrix und Mieszko als iudex bezeichnet? *Slavia Antiqua* LI. (2010) 127–132.
- THIETMAR THIETMARI Merseburgensis episcopi, Chronicon= Thietmar von Merseburg, Chronik. Neu übertragen und erleuchtet von Werner Trillmich. Darmstadt, 1974. (2011-es kiadása tartalmazza Steffan Pätzold tanulmányát és friss irodalomjegyzéket is.)
Magyar vonatkozású részek: *Az államalapítás korának írott forrásai*. (ÁKIF). Szerk.: KRISTÓ Gyula. Szeged, 1999. 107–114. Vonatkozó részeket fordította és a bevezető szöveget írta: THOROCZKAY Gábor.
- THOMA 1985. THOMA, Gertrud: *Namensänderungen in Herrscherfamilien des Mittelalterlichen Europa*. Kallmünz, Opf. 1985.
- CHRONICA Chronoci Hungarici Compositio Saeculi XIV. Ed. DOMANOVSKY Sándor. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum I*. Ed. Emericus SZENTPÉTERI, Budapest, 1937. Képes Krónika. Ford. Bollók J., jegyz. Szovák Kornél-Veszprémy László. Budapest, 2004.
- UHRMAN 2010. UHRMAN Iván: Az utolsó törzsfő vagy az első parasztvezér? Az úgynevezett Vata-felkelés. *Hadtörténelmi Közlemények* 123. (2010)/1–2. 44–111.
- VARGA 2003. VARGA Gábor: *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpaden zwischen Anlehnung und Emanzipation*. München, 2003.
- VÁCZY 1940–1941. VÁCZY Péter: A Vazul-hagyomány középkori kútforrásokban. Forráskritikai tanulmány. *Levéltári Közlemények* (1940–1941) 304–338.
- Vita antiquor Vita antiquor auctore Iohanne Canapario. = H. HÜFFLER: Das Leben des Bischoffs Adalberts von Prag. In: *Quellensammlung zur mittelalterlichen Geschichte*. Zweite Fortsetzung. (CD-ROM) Berlin, 2007.
- Monumenta Poloniae Historica. Series nova – Tomus IV. Fas. 1. S. Adalberti Pragensis Episcopi et Martyris Vita prior. Ed. Hedwigis KARWASIŃSKA. Warszawa, 1962.
- WALZ 1989. Dorothea WALZ: *Auf den Spuren der Meister. Die Vita des heiligen Magnus von Füssen*. Thorbecke–Sigmaringen, 1989.
- ZLINSZKY 1927. ZLINSZKY Aladár: A névvarázs. *Magyar Nyelv*, 23. (1927) 100–109.

„Ich habe dich beim Namen gerufen“

Namen und Bräuchen bei der Namensänderung in der Geschichte der Völker und Herrscher in den 10–11. Jahrhunderten

Der Name ist ein wichtiges Mittel, um unser Identität auszudrücken. Die Änderung des Namens kann fühlen lassen, dass sein Träger sich nach einer neuen Identität sehnt. In meiner Arbeit sammle ich Beispielen auf Namenänderungen und Doppelnamen aus den 10–11. Jahrhunderten bearbeitend die Werken von G. Thoma und A. Angenendt, und forsche den religiösen, kulturellen Grund für die Änderung des Namens. Neuen Namen konnte man beim Taufen (Vladimir/Basilues, Guttorm/Athelstan, Rollo/Robert, Sven-Otto), beim Firmen (Otto Orseolo) und bei der Heirat (Judit/Sophia, Frau des Ungarkönigs Salomon) aufnehmen. Der neue Christ hat einen Namen bekommen, der in der Region der christlichen Macht gewöhnlich war, oft den Namen des Paten. Beim Mieszko erhebt sich die Theorie, dass sein christlicher Name Dagobert war. Waic, der in der Chronik von Thietmar auftaucht, kann man bestimmt mit König Stephan identifizieren. Thietmar und mehrere anderen zeitgenössischen Autoren erwähnen aber den christlichen Namen der ungarischen Königs nicht. Stephans Name wurde in Westeuropa wahrscheinlich nach 1018 mehr bekannt, als die Pilger durch Ungarn nach Jerusalem reisen konnten. Die Zunamen verraten, wie die Anderen eine Persönlichkeit gesehen haben. Sie können Ehre, Scherz und Höhn ausdrücken. Der Namen Werbulchu weist auf seinen fürchterlichen Ruf. Der auf die Kahlheit hinweisende Zuname kommt auch in den Quellen vor (Calvus Zyrind, Calvus Ladislaus). Sie haben sich wahrscheinlich ihre Köpfe rasiert. König Bela I. wurde auch Benyn genannt, was wahrscheinlich Büffel bedeutet. Sein christlicher Name war Adalbert, wie es zwei Urkunden bestätigen. Andreas I. wurde Chatholicus und Albus genannt. Neuen Namen konnten auch Völker und Länder aufnehmen, z. B. Polen und die Liutizen.

Bővíthetett-e a hunhagyomány a 13. századi Magyarországon?*

Az általam nemrégiben vizsgált Magyar–lengyel Krónika elemzése során jutottam arra a következtetésre, hogy az 1266 előtt lejegyzett kútfő esetlegesen árulkodhat a magyar elbeszélő hagyomány 13. század eleji fejlődéséről: a forrás elején olvasható Attila-történet¹ valamiféle változata talán szerepelhetett már gestaszerkesztményünk Kristó Gyula által feltételezett,² a 13. század első felében lejegyzett redakciós fázisában is.³ Sejtésemet igazolni látszanak Veszprémy László megállapításai: az ő érdeklődését egy 14. századi itáliai krónikában leírt huntörténet⁴ nyomán keltette fel annak kérdésköre, hogy mennyiben képzelhető el Anonymus és Kézai között a magyarországi hunhagyomány bővülése.⁵ Dolgozatában a problematika kapcsán egy, a medievisztika előtt kevésbé ismert publikálatlan feldolgozásra, Tóth Zoltán kéziratosa anyagára hivatkozik.⁶ Veszprémy és Tóth véleménye szerint Anonymus gestájának lejegyzése és a Kézai-féle elbeszélés között alakuláson mehetett keresztül a magyarországi Attila-hagyomány: erre a bővülésre – a Magyar–lengyel Krónika meglehetősen zavaros, mesés fordulatokban bővelkedő szövege mellett – Spalatói Tamás *Historia Salonitanája* és három késő középkori kútfő, Laskai Osvát *sermói*, a Knauz-krónika, valamint a karintiai Jakob Unrest *Ungarische Chronikja* lennének tanúbizonyságul hívhatóak.

A magyarországi hunhagyománnyal kapcsolatban két nagy kérdés fogalmazódott meg a kutatásban: az első a tradíció hazai megjelenésére, a másik pedig a Kézai-féle huntörténet keletkezésére irányul.

1. A medievisztika vizsgálta, hogy vajon belső eredetű hagyománnyal kell-e számolnunk,⁷ vagy inkább olyan tradícióval, amely a magyarokat a hunokkal azonosnak tekintő külföldi források révén épült be kútfőinkbe.⁸ Az utóbbi, a történetsszaktudományban elfogadottnak tűnő lehetőség akceptálása esetén is adódik azonban egy további kérdés: mikor tűnhettek fel az Attilára mint az Árpádok őseire vonatkozó elemek a hazai hagyományban? Tóth Zoltán is amellett érvelt, hogy Hersfeldi Lampert tanúságtétele⁹ alapján ez a tradíció már a 11. század derekán jelen lehetett az Árpád-házi királyok udvarában;¹⁰ Kristó Gyula viszont azt valószínűsítette, hogy csupán a 12. század végén, a harmadik keresztes hadjárat seregeinek magyarországi átvonulását (1189) követően jelentkezhetett nálunk a hun–magyar azonosság gondolatának csírája.¹¹

2. Ugyancsak sokat vitatott kérdés volt a középkorkutatásban, hogy vajon Kézai alkotta-e meg – Anonymus szövegének felhasználásával vagy azt talán nem is ismerve¹² – a nevé-

* A kézirat figyelmes átolvasásáért és megjegyzéseikért Körmendi Tamásnak (ELTE BTK) és Mikó Gábornak (MTA–HIM–SZTE–MNL OL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) tartozom köszönettel.

¹ Attila ábrázolásához ld. THIERRY 1856. II. 227–443. (az Attila-hagyománnyal foglalkozó fejezetek magyar fordításban is megjelentek: THIERRY 1864.); ECKHARDT 1940.; ABRAHÁM 2009.; KLANICZAY 2011. 187–209.; BOZOKY 2012.

² KRISTÓ 1974.; KRISTÓ 2002. 65–66.

³ CSÁKÓ 2014. 328–331.

⁴ Paulinus Minorita kapcsán ld. még ECKHARDT 1928. 467–480.

⁵ VESZPRÉMY 1991. 24–30. Ld. még VESZPRÉMY 1995., kül. 362–363.; VESZPRÉMY 2013., kül. 40–42.

⁶ TÓTH [MS].

⁷ HÖMAN 1925a 57–65.; KULCSÁR 1987–1988. A hunhagyomány belső eredetének teóriája mellett látszik újabban állást foglalni Szabados György is: SZABADOS 2012. 423.

⁸ KRISTÓ 1983. 329.

⁹ CFH II. 3342. sz.

¹⁰ TÓTH [MS].

¹¹ KRISTÓ 1983. 327–328. Vö. még GYÖRFFY 1993. 132–134.

¹² KRISTÓ 1972., GYÖRFFY 1993. 6–10., 137–146., 186–187.; KRISTÓ 2000b 2., 9–21.

hez kapcsolt huntörténetet, vagy számolhatunk esetleg bizonyos momentumok jelenlétével már a IV. László-kori krónikást megelőző redakciós fázisban (fázisokban) is.¹³ Vizsgálódásom jelen dolgozatban a második problematikára irányul, ám kérdéseimre (elsősorban) nem Kézai szövege, hanem egy másik forráscsoport alapján keresem a választ.

Elfogadva annak hipotézisét, hogy a magyar uralkodóként megjelenített Attila alakját alighanem Anonymus szötte bele elsőként históriánkba – logikusnak látszik ez azért is, mert a pogány múlt emlékét feledtetni kívánó 11–12. századi történetírás után a 12–13. század fordulóján élénkülhetett meg az érdeklődés korai történetünk iránt –,¹⁴ érdemes előjáróban áttekintünk, hogy mikor is adhatott alkalmat a 13. századi elbeszélő hagyomány az Attila-tradíció bővülésére. Míg a korábbi kutatás nem feltétlenül számolt 13. századi gestaredakcióval az V. István-kori átdolgozást megelőzően,¹⁵ addig Kristó Gyula úgy látta, hogy legalább három alkalommal is bővíthették krónikánkat a 12. század végétől az Ákos mester fogalmazatáig terjedő időben. A Riccardus-jelentés fordulata¹⁶ nyomán keresztény magyarok gestájának nevezett szerkesztés minden bizonnyal kevéssel Anonymus regényes honfoglalás-története előtt íródhatott,¹⁷ ám ennek rövid őstörténeti részében a hunokkal kapcsolatban még legfeljebb az Óbudára mint Attila városára (*Etilburg*) történő utalás jelenhetett meg.¹⁸ Kristó 1240 táján, a 13. század eleji gestaátdolgozást követően is számolt egy, a magyar história bizonyos momentumait németellenes színezetben átdolgozó interpolátor működésével.¹⁹ Ehhez a redakcióhoz köthető Gizella királyné sötét ecsetvonásokkal megfestett portréja: II. András 1213-ban meggyilkolt feleségének bűneit a krónikás – mivel Gertrúdot a korban aligha merhette volna negatív megvilágításban feltüntetni – Szent István ugyancsak német származású hitvesére vetítette vissza.²⁰ A gestaszerkesztménybe a tatárjárást követően, ám még Ákos mester átdolgozása előtt épülhetett be az *advena* nemzetségek katalógusa.²¹

A névtelen jegyző *Gesta Hungarorum*a és Kézai huntörténete között Kristó nyomán több olyan krónikaredakcióval is számolhatunk tehát, amely az egykori hun uralkodóról Anonymus néhány utalásánál esetlegesen már részletesebb elbeszélést iktatott a magyarok történetébe. Itt kell azonban megjegyezni, hogy a gestaszerkesztmény redakciós fázisaival kapcsolatban alig van fogódzópontunk. A bizonytalanságot mi sem jelzi jobban, minthogy Kristó különböző írásaiban maga is kissé eltérő módon foglalt állást a keresztény magyarok gestájának lejegyzési idejét (1235 körül, 1192–1210, 1192–1240), valamint a 12. század végi és 13. századi gestaátdolgozások számát illetően.²² Igencsak ingoványos területre lépünk tehát, ha – jelen esetben más források alapján – a tatárjárat megelőző időszak elbeszélő hagyományát kívánjuk vizsgálni.

Lássuk elsőként annak a kútfőnek a tanúságtételét, amely érdeklődésemet a téma iránt felkeltette, és amelynek mesés adatai miatt általában csekély jelentőséget tulajdonít a mediavisztika! A lengyel monográfusa, Ryszard Grzesik által az 1220-as évek végére – az 1230-as évek elejére datált²³ Magyar–lengyel Krónika (Vegyes Krónika)²⁴ egy meglehetősen furcsa honfoglalás-történetet ad elő: a hunokat meg sem említő kútfőben Attila európai harcai

¹³ A kérdéshez ld. DOMANOVSKY 1906. 125–133.; MADZSAR 1922.; ERDÉLYI 1933.; DOMANOVSKY 1933. 121–126.; HORVÁTH 1963.; SZÜCS 1973.; GYÖRFFY 1993. 152–180., 188–201.

¹⁴ GYÖRFFY 1993. 134.; MÁLYUSZ 1966. 717–720.; KRISTÓ 1983. 328.; VESZPRÉMY 1991.; KRISTÓ 2002. 46., 51–52., 53.

¹⁵ Ld. pl. HÓMAN 1925b; HORVÁTH 1954.; GERICS 1961.; GYÖRFFY 1993. 200.

¹⁶ RICCARDUS (ed. Dörrie) 151.; RICCARDUS (ed. Deér) 535.

¹⁷ KRISTÓ 1978. 653–657.; KRISTÓ 1994. 98–134.; KRISTÓ 2000a 217–219.; KRISTÓ 2002. 44.

¹⁸ KRISTÓ 1972. 171–172.

¹⁹ KRISTÓ 1974. 235–237.; KRISTÓ 2002. 65–66.

²⁰ KRISTÓ 2000a 221–226.

²¹ KRISTÓ 2002. 67–68.

²² Vö. a fentebb idézett munkákban olvasható megállapításokat.

²³ GRZESIK 1999. 208–212.

²⁴ CHP (ED. DEÉR); CHP (ED. KARÁCSONYI); LMK; GRZESIK 2010.

után előbb horvát–szlavón területekre érkezik meg magyarjaival, és innen vonul tovább Pannónia földjére. Bár Hóman Bálint nyomán²⁵ a kutatás még nemrégiben is úgy tartotta, hogy a forrás filológailag rokonítható a magyar krónikásirodalommal, és – torz információi ellenére is – a gestaszerkesztés valamely korai redakciójára vezethető vissza,²⁶ addig vizsgálataim során azt állapítottam meg, hogy valós szövegpárhuzamok az egyező motívumok ellenére sem mutathatóak ki a hazai narratív kútfőkkel.²⁷ A Vegyes Krónika összeállítója közvetlenül mindössze a Hartvik-legendát ismerte: a Szent István-vitából szó szerint vagy csekély módosítással emelt át számos passzust.²⁸

Mi lehet mindezek után a magyarok lengyel elemekkel tarkított históriájában olvasható Attila-történet forrása? Bár vannak bizonyos, a magyar gestaszerkesztéssel összefüggést teremtő áthallások a szövegben – és ezt annak ellenére is leszögezhetjük, hogy a magyar elbeszélő hagyománnyal való közvetlen filológiai kapcsolat meglétét elvettem –, a történet bizonyos momentumai éppen úgy származhattak egy, már nyugati kölcsönzésekkel terhes magyar tradícióból, mint az európai Attila-hagyományból.²⁹ Amennyiben a Vegyes Krónika Attila-történetének háttérében magyar tájékoztatással számolunk – számomra ez a megoldás tűnik a leginkább valószínűnek – úgy a forrás saját korának elbeszélő tradícióját tükrözheti: a 13. század első harmadára elkészült gestaszerkesztés talán már részletesebben szólt Attiláról, mint Anonymus *Gesta Hungarorum*. Hipotézisemet, miszerint a Magyar–lengyel Krónika közvetett módon – esetleg szóbeli értesülések formájában – a II. András-kori történeti irodalomból merített, még egy mozzanat látszik igazolni: Szent István meg nem nevezett feleségét hasonlóan negatív vonásokkal ruházta fel a különös magyar történet, mint Gizella királynét a Gertrúd-merénylet után íródott hazai gestaredakció.³⁰ Vajon akadnak-e ugyanakkor más források, amelyek alátámaszthatják az Attila-hagyomány 13. századi bővülésével kapcsolatban itt megfogalmazott sejtést?

A hazai huntradíció kialakulását és fejlődését érintő bőséges irodalom a téma kapcsán a Tóth Zoltán által felsorakoztatott forrásokat nem idézi: ezért vélem úgy, hogy nem haszonlatlan a problematikát újra megvizsgálunk, és megkísérelnünk pontosabb képet nyerni arról, bővülhetett-e esetleg a hazai Attila-hagyomány – a Magyar–lengyel Krónika tanúságának megfelelően – a 13. század folyamán. A kérdéskör vizsgálatát indokolja továbbá az is, hogy a Tóth Zoltán publikálatlan dolgozatában és a Veszprémi tanulmányában említett késő középkori munkák az elmúlt időszakban több alkalommal kerültek viták kereszttüzébe. A szakma álláspontja nem tekinthető egyértelműnek azzal kapcsolatban, hogy mennyiben őrizhetnek ezek a kései szövegek 13. századi vagy annál is korábbi hagyományt, napjainkra elvesztett forrásokból származó morzsákat.³¹ Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy a Tóth Zoltán által megfogalmazott és a kutatásban kevésbé ismert érvek alkalmasak-e annak igazolására, hogy a Laskai-féle *sermők*, a Knauz-krónika és Unrest históriája ha nem is 11. századi, de legalábbis Kézai előtti történeti tradíció letéteményesei lehetnek. Érdeemes továbbá egy pillantást vetnünk a 13. században élt Spalatói Tamás históriájának megfelelő fejezetére: arra a kérdésre ugyancsak választ kell találnunk, hogy vajon miféle hagyomány állhat a *Historia Salonitanában* szereplő honfoglalás-történet háttérében.

²⁵ HÓMAN 1925a 42.; HÓMAN 1925b 37–42.

²⁶ GRZESIK 1994. 71–100.; GRZESIK 1999. 51–76.

²⁷ CSÁKÓ 2014. 319–328.

²⁸ GRZESIK 1994. 10–48.; GRZESIK 1999. 27–51.

²⁹ A krónika európai motívumaival kapcsolatban ld. GRZESIK 1995.

³⁰ CHP (ED. KARÁCSONYI) 55–56., 60–61., 65., illetve CHP (ED. DEÉR) 315., 317., 317. Vö. KRÓNIKAKOMPOZÍCIÓ 320., 322–323. Arra, hogy a Gertrúd bűneit Gizellára visszavetítő hagyomány nem a szóbeliségben formálódhatott ki, hanem sokkal inkább valamely történetíró invenciójának kell tekintenünk, ld. KÖRMENDI 2009a 201.

³¹ A Laskai forrásértékével kapcsolatos vita irodalmát összefoglalja MÍKÓ 2013. 2. 4. jegyz.

Amennyiben a Tóth Zoltán által megfogalmazott érvek valóban meggyőzőeknek bizonyulnak, úgy a Magyar–lengyel Krónikát sem kell – Veszprémyvel és Tóthtal ellentétben – mesés elemei miatt perifériáskusan kezelnünk: érdemes azt az egyéb szövegek alapján egyes mozzanataiban rekonstruálható 13. századi hagyományba beilleszteni. Elképzelhető azonban az is, hogy az 1958-ban elhunyt – és a Jakubovich Emil nyelvészeti irányú fejtegetései³² nyomán a 15. századi szövegek információinak korai mivoltát meg sem kérdőjelező – Tóth Zoltán álláspontjával szemben éppen azok a teóriák bizonyulnak majd meggyőzőeknek, amelyek az említett kései munkákban semmiféle 11–13. századi elemet nem látnak igazolhatónak. Véleményem szerint ebben az esetben sem vethető el annak lehetősége, hogy a Vegyes Krónika többféleképpen is interpretálható tanúságtételre az Attila-történet 13. század eleji bővülésének – ez esetben egyedüli – tanúbizonyságaként tekintsünk.

*

Mielőtt az egyes, a jelen dolgozatban vizsgálandó forráshelyek bemutatására rátérnék, talán nem haszontalan röviden áttekintenünk Tóth Zoltán elméletének lényegesebb megállapításait: ezek a tézisek a hazai medievisztika számára – a dolgozat publikálatlan mivolta miatt – nem feltétlenül ismertek.³³

Az Attila-hagyomány – Tóth vélekedése szerint – német közvetítéssel már a 11. század közepe táján megjelent Magyarországon: az Árpád-házi uralkodók ennek megfelelően Anonymust megelőzően is Attila leszármazottaiként tekintettek magukra. A névtelen jegyző ezt az udvari álláspontot összegezte, amikor gestájában többször is Árpád őseként utalt Attilára. Tóth Zoltán több fordulópontot is látott a hun–magyar hagyomány hazai fejlődésében. A 11. század derekán jelentkező német hatás után termékenyítőleg hatott az Attila-tradícióra a keresztesek 1189. évi átvonulása is: a német lovagok révén hallhattak a magyarok Buda *Etzilburg* megnevezéséről. Julianus útjai, a keleten maradt magyarok felkutatására tett kísérletek ugyancsak felélénkíthették az érdeklődést a királyi udvarban a nép múltja és Attila alakja iránt: Tóth szerint ezt tükrözhetette az általa még IV. Béla jegyzőjeként számon tartott Anonymus gestája is. A hunhagyomány fejlődésében töréspontot jelentett ugyanakkor a tatárjárás: a Kelet-Közép-Európára zúduló mongolokat – ahogyan azt IV. Béla IV. Ince pápához írott 1247. (1250.) évi levele³⁴ is jelzi – a hunokkal azonosították, így 1241–1242 után a magyar uralkodó aligha kívánta magát Attila leszármazottjának tekinteni. Az Attila-tradíció azonban olyannyira részét képezte már a történetírói hagyománynak, hogy abból a lendület visszaesése ellenére sem kopott ki: Kézai munkája már egy átalakult és újfent megerősödött huntradíció bizonyítéka. Míg 1241 előtti forrásainkban Attila az Árpádok őseként – tehát magyar uralkodóként – szerepelt, addig a mongol pusztítást követő írott tradíció a magyarok testvérmékeként ábrázolta a hunokat.³⁵

Talán az eddig elmondottak is jelzik, hogy Tóth Zoltán egymással párhuzamosan két-féle Attilával-hagyomány létezésével számolt a 13. századi Magyarországon:

³² JAKUBOVICH 1920. 127.; JAKUBOVICH 1921. 118.

³³ Tóth Zoltán (1888–1958) csaknem kétszáz oldalas gépelt dolgozatának (TÓTH [MS.]) használatát megnehezíti, hogy az nagyrészt jegyzeteletlen, több pontján kézírásos kiegészítésekkel ellátott munka. Alapos jegyzetek mindössze Unrest honfoglalás-történetéhez készültek: utóbbinak a magyar medievisztika előtt sem túlságosan ismert szövegét a filológiában is járatos hadtörténész minden bizonnyal kiadásra akarta előkészíteni. A kézirat a magyar krónikásirodalomnak a hunokkal és a honfoglalással kapcsolatos évszámaira vonatkozó fejtegetésekkel végződik (a hunhagyomány bővülésével foglalkozó anyagot tartalmazó mappában találhatóak még rendezetlen, a témához lazán kapcsolódó jegyzetek is), ám az írás teljesen lezártnak nem tekinthető, és – a hivatkozások hiánya mellett – gondot okoz az is, hogy a szöveg több pontján zavaros.

³⁴ CD IV/2. 218–224., kül. 222.; IV. BÉLA LEVELE 440–441. A levél keltezésének problematikájával kapcsolatban ld. SENG 1987. 604–610.

³⁵ TÓTHI [MS].

1. Az udvari hagyomány úgy tartotta, hogy az Árpádok Attilától származnak: ez a tradíció Attilát nem nevezte hunnak, és a hun–magyar azonosság gondolatát sem mondta ki. Az elképzelés, amely a 11. századtól kezdve létezhetett Magyarországon, a 12. század folyamán megerősödött, és a királyaink őseként számon tartott egykori uralkodóról feltehetőleg már az ősgeszta is szólhatott. Erről az udvari tradícióról árulkodna Tóth feltételezése szerint az Attila hun mivoltát ugyancsak nem ismerő Magyar–lengyel Krónika, valamint a nyugati forrásokat is felhasználó Anonymus.

2. Ezzel párhuzamosan 1189 környékén (esetleg valamivel korábban) kialakulhatott – ugyancsak nyugati hatásra – egy másik tradíció. Ebben a hagyományban Attilát, aki immáron a magyarokkal azonosított hunok élén állt, nem tekintették az Árpádok ősenek: király helyett a vezérek egyikeként szerepeltették őt a források. A második tradíció fejlődésének különböző etapjait jeleznék Tóth Zoltán szerint Spalatói Tamás történeti munkájának megfelelő *caputja*, Laskai Osvát és a Knauz-krónika őstörténeti adalékai, valamint Unrest elbeszélésének egyes részletei. A tatárjárás az elsőként kialakult udvari hagyományt megtörte, és annak helyébe – a királyi udvarban is – a második hagyomány lépett. Ez a második számú tradíció, amely bizonyos belső elemeket is tartalmazott – így a hét magyar vezér mintájára kialakított hun vezérek névsorát – fokozatosan bővült a nyugati forrásokból megismerhető huntörténet bizonyos motívumaival, ám hatással lehetett rá Anonymus is.³⁶

A következőkben Tóth Zoltán gondolatmenetét csupán egyetlen ponton kívánom górcső alá venni: azt tekintem át, hogy az általa az érvelése alátámasztására felsorakoztatott szövegek mennyiben lehetnek korai – vagyis a Kézai huntörténetét megelőző – hagyomány letéteményesei. A kútfőket abban a sorrendben elemzem, amelyben őket elméletébe a hadtörténész beépítette: abban a rendben, ahogyan a források Tóth szerint a folyamatosan fejlődő hunhagyomány bővülésének egyes fokozatairól árulkodhatnak. A kutatás újabb eredményeit figyelembe véve Veszprémy Lászlóhoz hasonlóan magam is az Anonymus *gestájának* lejegyzését követő időszakban keresem a hunhagyomány gazdagodásának lehetőségét.

*

Azokon a forrásokon kell tehát végighaladnom, amelyek Tóth Zoltán teóriája szerint az udvari Attila-tradícióval párhuzamosan fejlődő második hunhagyomány bizonyítékai lehetnek. Valamennyi esetben sorra veszem a kéziratos dolgozatban az adott kútfő információinak régisége kapcsán megfogalmazott legfontosabb argumentumokat, ezt követően pedig – részben a medievisztikai irodalom időközben napvilágot látott eredményeire, részben pedig saját megfigyeléseimre támaszkodva – megvizsgálom, hogy vajon mennyiben igazolhatóak a szövegek korai hagyományt őrző részletei mellett hozott érvek.

1. Spalatói Tamás Historia Salonitanája

A témába vágó első szövegünk közel kortárs tudósítás: a *Historia Salonitana* éppen annak az időszaknak a terméke, amelyben a hunhagyomány magyarországi bővülésének lehetőségét vizsgáljuk. Tamás főesperes – aki a salonai és a spalatói főpapok történetének elbeszélésébe nem egy alkalommal illesztett a dalmát tengerpart vagy a Magyar Királyság históriájával kapcsolatos adalékokat is – munkája³⁷ 14. *caputjában* emlékezett meg a magyaroknak a Kárpát-medencébe való megérkezéséről.³⁸

³⁶ TÓTH [MS].

³⁷ KRISTÓ 2002. 64. A *Historia Salonitanáról* és annak 13. századi magyar vonatkozású adatairól ld. KÖRMENDI 2008. 15–19., 167–170.; KÖRMENDI 2012. 510–512.

³⁸ „His fere temporibus pars aliqua gentis Massagetum egressa de regione sua, que Mageria nuncupatur, venit in multitudine gravi obstantia queque devastans, totam Pannoniam ex utraque parte Danubii occupavit. Interfectis namque incolis regionis illius aliisque in servitutem redactis posuerunt se in planitie illa, quia propter

A honfoglalásról hírt adó nem túlságosan terjedelmes passzust vizsgálva Tóth Zoltán egyértelműen azzal számolt, hogy az 1268 előtt lejegyzett *gesta episcoporum* megfelelő fejezete egy az egyben magyar kútfőből meríthette információit: a 13. századi szerző valamiféle, a megelőző évszázadból származó honfoglalás-történetet használhatott fel. Ebből a hipotézisből kiindulva Tóth a *Historia Salonitana* vonatkozó részletének hazai forrásáról a következőket állapította meg: A feltételezett, a híradás alapjául szolgáló elbeszélésben a magyar tradícióhoz már vegyültek nyugati elemek – így Attila kegyetlenségének hangsúlyozása vagy a hunmagyar azonosság tételének kimondása. A szöveg a 11. századi eredetű udvari hagyománnyal szemben nem tartotta Attilát sem az Árpádok őseinek, sem pedig királynak. Csupán egyetlen honfoglalásról beszélt, ez azonban nem a magyarok, hanem a hunok – vagyis inkább a hajdan hunoknak nevezett és később magyarokká lett masszagéták – bejövetele volt.³⁹

Vizsgáljuk meg mindezek után, hogy miféle híradásról is vallhatnak a forrásrészlet információi! Kérdésesnek kell tartanunk, hogy valóban a Tóth által feltételezett hazai kútfő ötvözte-e a Magyarországról kapott híreket az európai történetírás elemeivel: lehetőségként kínálkozik az is, hogy a magyar értesüléseket csakugyan felhasználó dalmáciai történetíró maga egészítette ki a Kárpát-medencéből kézhez kapott históriát. A passzus, amelyet görcső alá kell vennünk, a magyar elbeszélő tradíció ránk maradt szövegeivel nem mutat olyan egyezéseket, amelyek alapján valamely írott szöveg közvetlen felhasználására kellene következtetnünk; közös motívumok azonban kétségkívül akadnak.

A megelőző forráskutatás elsősorban a *pascua Romanorum* terminus meglétének tulajdonított jelentőséget: a rómaiak pannóniai pásztoraira vonatkozó megjegyzés Anonymus-nál⁴⁰ és a keresztény magyarok gestájára támaszkodó Riccardus-jelentésben ugyancsak feltűnik.⁴¹ A motívumegyezések alapján helyezkedett a kutatás arra az álláspontra, hogy a szövegek közös ősforrásra: egy 11–12. századi gestára lennének visszavezethetők.⁴² A rómaiak legelőjével kapcsolatos hagyományt nemrégiben vizsgáltam:⁴³ ezzel kapcsolatban most csupán egyetlen adalékot szeretnék hozni. A közvetlenül magyarországi eredetű híreket aligha felhasználó 13. századi földrajzi leírás, az Észak- és Kelet-Európa történetének vonatkozásában informatív *Descriptiones terrarum* tanúságtétele⁴⁴ is bizonyíthatja, hogy a *pascua Romanorum* tradíciója az európai történetírásban is jelen volt: nem tarthatjuk tehát kizártnak, hogy a kifejezést a bolognai iskolázottságú⁴⁵ Spalatói Tamás esetleg nem magyar forrásból kölcsönözhetette. A *pascua Romanorum* terminus előfordulása korántsem igazolja tehát minden kétséget kizáróan magyarországi gestaszöveg ismeretét. Amennyiben mégis hazai tudósítást kell gyanítanunk a dalmáciai forrás információjának hátterében, úgy véleményem szerint nem szükségszerű korai szöveggel számolnunk: ha Kristó Gyula nyomán⁴⁶ feltételezzük, hogy a keresztény magyarok gestája – amelyet Riccardus östörténeti információi forrásként megje-

raritytem hominum abilis erat animalibus alendis, ex quibus maxime multitudo ipsa victum habebat. Hec regio dicebatur fuisse antiquitus pascua Romanorum. Ceperunt ergo circumpositas regiones bellis assiduis infestare, ecclesias destruere, christianos affligere. Erant enim pagani crudelissimi, prius vocabantur Hunni, postea sunt Hungari nuncupati. Ante ipsa tempora dux Attila, ferocissimus persecutor christianorum, de predicta regione dicitur fuisse egressus." THOMAS SPALATENSIS 62.

³⁹ TÓTH [MS].

⁴⁰ ANONYMUS 45–46.

⁴¹ RICCARDUS (ED. DÖRRÉ) 151.

⁴² HÖMAN 1925b 33–34., 37., 48., 72., 96–97.; GYÖRFFY 1993. 22–23., 147., 149–150. Az ellentétes véleményre ld. MACARTNEY 1940. 5.; KRISTÓ 1978. 653–657.

⁴³ A kérdéskört az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományok Doktori Iskola Középkori Magyar Történeti, Történelem Segéd tudományai, valamint Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Programjának 2013. május 30–31-i konferenciáján elhangzott előadásomban (*A pascua Romanorum kérdése az elbeszélő hagyományban*) mutattam be.

⁴⁴ COLKER 1979., kül. 721.

⁴⁵ THOMAS SPALATENSIS XXV–XXVI.

⁴⁶ KRISTÓ 2002. 44.

lőlt – nem került előbb lejegyzésre a 12–13. század fordulójánál, úgy a *Historia Salonitana* híradása mögött sem kell mindenképpen korábbi tradíciót keresnünk. Itt kell ugyanakkor megjegyeznünk, hogy még ha a rómaiak pannóniai legelőjére vonatkozó megjegyzés magyar területről származott is, nem vethetjük el annak lehetőségét, hogy Tamás főesperes máshonnan is merített híreket.

Álljon itt most példaképpen a forrásnak az a részlete, amely a magyarokat a masszagétákkal azonosítja! Ahogy azt a kritikai kiadás is megjegyzi, a hír párhuzamát – bár Sevillai Izidor ugyancsak említi, és szkíta eredetűnek mondja a masszagéta népet⁴⁷ – egyetlen más kútfőben sem találjuk meg.⁴⁸ A magam részéről nem tartom valószínűnek, hogy Spalatói Tamást magyar informátora tájékoztatta volna így. Meglehet azonban, hogy a dalmát történétíró a magyaroktól hallott a nép szkíta származtatásának Anonymusnál is fellelhető hagyományáról,⁴⁹ ám később olvasmányélményeire, valamint a hangzás hasonlóságára építve a szkítákat a masszagétákkal cserélte fel. Azt sem zárható ugyanakkor ki, hogy – mivel az európai történétírás gyakorta azonosította a magyarokat más nomád népekkel, így a szkítákkal, az avarokkal vagy a hunokkal⁵⁰ – a spalatói főesperes ezen a ponton hazai tájékoztatás nélkül dolgozott. A magyarok eredetére vonatkozó észrevételhez hasonlóan Attilával kapcsolatban is lehetségesnek látom, hogy alakját a gestaíró magyar földről származó információ nélkül szötte bele a honfoglalás rövid elbeszélésébe.

Bár felmerülhet tehát annak eshetősége, hogy Spalatói Tamást olyan – már 13. századi – magyar forrás alapján tájékoztatták, amelynek az őstörténetre vonatkozó adatai között Attila is szerepelt, a hun királlyal kapcsolatos magyarországi hagyomány bővüléséről véleményem szerint túlzás lenne a forrásrészlet alapján messzebbmenő következtetéseket levonni.

2. *Laskai Osvát LXXVI. sermója*

A *Historia Salonitana* tudósítását elhagyva áttérhetünk azon késő középkori kútfők sorára, amelyek esetlegesen korábbi hagyomány letéteményesei lehetnek. A 15–16. század fordulóján élt ferences szerzetes, Laskai Osvát két történeti adalékokban is bővelkedő Szent István-napi prédikációt hagyott ránk: az ezekben írt honfoglalás-történetek közül dolgozatom szempontjából a LXXVI. *sermo* őstörténeti vonatkozású információi lehetnek érdekesek.⁵¹

Tóth Zoltán úgy látta, hogy a szentbeszédben megőrzött korai magyar história a hun-történet formálódásának egy olyan fázisát tükrözheti, amely teljes bizonyossággal mindössze két elemet tartalmazhatott a belső hagyományból: egyrészt az Attila mellett csupán két vezért, Kevét és Budát ismerő tradíciót, másrészt pedig a hun honfoglalás 417. évi dátumát. Utóbbi évszám ugyancsak eltér a krónikakompozícióban szereplő adattól: a hunok 417-re tett bejövelele Laskai prédikációja mellett a Knauz-krónika családjához tartozó rövidebb krónikaszerkesztésekben, valamint Jakob Unrestnél tűnik fel.⁵²

⁴⁷ *Massagetae ex Scytharum origine sunt*. ISIDORUS HISPALENSIS IX,2,63.

⁴⁸ THOMAS SPALATENSIS 62. 2. sz. jegyz.

⁴⁹ ANONYMUS 34–37.

⁵⁰ ECKHARDT 1939. 88.; KRISTÓ 1983. 323–327.; KULCSÁR 1987. 533–537.; GYÖRFFY 1993. 129–132.; KÖRMENDI 2009b 31–32.

⁵¹ „*Hoc quoque notandum diligenter est, quod duabus vicibus ingressi sunt Hungari in Pannoniam. Primo Bendeguz, filius Thordae tentavit de Sithia venire, qui tamen defunctus extitit. Qui habuit tres filios de genere Kadar, scilicet Ethele, Keve et Budam. Hi anno Domini CCCXVII venerunt cum maxima multitudine, tandem Chaba, filius Athilae iterum regressus in Scythiam et ibi genuit Ed, Ed vero Ugyel, Ugyel autem Eliud, Eliud Almas, qui quidem ideo sic vocatus est, quia mater eius vidit in somnis de ventre eius crescere pulcherrimam arborem, in qua erant generosi reges et duces. Et sic factum fuit, quia sancti reges de ea processerunt, videlicet Stephanus, Emericus, Ladislaus, Ludovicus etc. Somnus enim Hungarico idiomate alom dicitur, et inde Almas vocatus extitit, qui copiosa multitudine Hunorum secunda vice egressus in Pannoniam, et prope Tituliam occisus est. Qui genuerat Arpad, et iste fuit primus dux.*” OSVALDUS DE LASKO LXXVI.

⁵² TÓTH [MS].

Lássuk mindezek után, hogy mit mond a hadtörténész által a múlt század közepén faggatóra vont kútfőről az újabb szakirodalom! Kertész Balázs, aki a közelmúltban minuciózus vizsgálat alá vette a kérdéses textust, Laskai vonatkozó szöveghelyének forrásait illetően a következő megállapításokat tette: a ferences szerző kétségkívül használta a Hartvik-legendát, ám a honfoglalás leírásakor a Thuróczy-krónika jelenthette számára a vezérfonalat. Ezek mellett áruklodik a beszámoló Anonymus gestájának és valamely, a Knauz-krónika családjához tartozó *manuscriptum*nak az ismeretéről is. Az irodalomtörténész szerint ugyanakkor régi, napjainkra elveszett források használata sem a honfoglalásról szóló egységben, sem pedig másutt nem mutatható ki Laskainál: a szentbeszédek meglepő és más forrásokban nem szereplő információi – így Álmos titeli halála vagy a 11. századról szóló feljegyzésekben Somogy mellett Zala feltűnése –, annak köszönhetőek, hogy a memóriájára támaszkodó szerző nem egyszer rosszul idézett fel szöveghelyeket, vagy esetleg saját korának szóbeli történeti tradíciójára támaszkodott.⁵³ Ennek ellentmond Zsoldos Attila álláspontja: Szent István fiának, Ottó hercegnek a felbukkanása aligha lehet kései hagyomány.⁵⁴

Konszenzus tehát a medievisztikában sem uralkodik annak vonatkozásában, kell-e azal számolnunk, hogy esetleg régebbi hagyomány is fennmaradhatott a 15. század végi szövegben. Mit mondhatunk el mindezek után Tóth Zoltán argumentumairól? Meggyőző érvnek tűnhet, hogy a későbbi krónikákban – így a 14. századi krónikakompozícióban⁵⁵ – szereplő és két Kevét is tartalmazó vezérhas eredetileg csupán vezérhármas lehetett. Bár Kertész Balázs álláspontját elfogadva minden bizonnyal ezt a szöveghelyet is magyarázhatnánk a torzult emlékezettel – a *sermo* ezen momentumát egyébként a régi magyar irodalom kutatója nem építi be érvrendszerébe –, mindennek ellene szólhat a következő megfontolás: amennyiben a vezérek alakját a krónikás egyszerre alkotta volna meg, úgy ügyelnie kellett volna arra, hogy ne ismétlődjenek a nevek. Mindez tehát – ha csak homályosan is – sejtethet valamiféle Kézait megelőző hagyományt.⁵⁶ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Kézai kizárólag 18. századi másolatokban⁵⁷ ránk maradt *Gesta Hungarorum*a nem említi két azonos nevű vezért: a forrásban a krónikakompozíció második Kevéje helyén a Bollók János magyar fordításában Róvnek⁵⁸ mondott *Reuva* (*Reuwa*) nevet találjuk.⁵⁹ Kérdéses, hogy vajon a hun honfoglalás történetében eredetileg szereplő Keve névforma torzult-e, vagy épp ellenkezőleg: a *Reuva* alakból lett később a másoló tollán a második Keve.⁶⁰ Utóbbi esetben – amelyet egyébként a *Reuvát* a rév szóval összefüggésbe hozó Horváth János is valószínűsített⁶¹ – nem kell a névsor megkettőződésére gondolnunk.

⁵³ KERTÉSZ 2005. 374., 378., 381–382.; KERTÉSZ 2006. 464.; KERTÉSZ 2008. 488–489. 490. Vö. HOLLER 2009.

⁵⁴ ZSOLDOS 2008. 496–497.

⁵⁵ „(...) inter se capitaneis constitutis W'ele, filio Chele de genere Zemein oriundo, Keue et Kadicha eiusdem fratribus, Ethele, Kewe et Buda, filius Bendekus de genere Erd (...)” KRÓNIKAKOMPOZÍCIÓ 256. (C. 7.)

⁵⁶ Azt, hogy a ferences szerzetes a teljesebb vezérnévsort is ismerte, bizonyítja a LXVII. *sermo*. Itt Laskai már Attila négy társáról tud: „Primo enim intravit fortissimus Atthila cum fratribus suis, scilicet Buda, Keve, Bela et Ladicha” OSVALDUS DE LASKO LXXVII. Akár írott forrásból, akár emlékezetből dolgozott tehát a késő középkori szerző, Keve nevét nem tartotta szükségesnek az ismétlést megtartva kétszer kiírni.

⁵⁷ DOMANOVSKY 1906. 7–18.

⁵⁸ ANONYMUS–KÉZAI 93.

⁵⁹ „Igitur in aetate sexta saeculi multiplicati Huni in Scitia habitando ut arena, anno Domini septingentesimo in unum congregati, capitaneos inter se, scilicet duces vel principes praefecerunt, quorum unus Wela fuit, Chele file (sic!) filius ex genere Zemem oriundus, cuius fratres Cuve et Caducha ambo capitanei. Quarti vero ducis nomen Ethele fuit, Bendacuz filius, cuius fratres Reuwa et Buda uterque duces exitere de genere Erd oriundi, et simul uno corde occidentales occuparent regiones.” SIMON DE KEZA 147. (7. c.)

⁶⁰ ANONYMUS–KÉZAI 129. 67. sz. jegyz.

⁶¹ HORVÁTH 1963. 468., 469–470. A kérdéses passzus tekintetében is a Kézai-féle textus romlottsága mellett érvelt ugyanakkor Domanovszky, bár magyarázatot ahhoz, hogy azt miért tartja kevésbé helyesnek, nem fűzött. DOMANOVSKY 1906. 50–51.

A 417. év vonatkozásában Kertész Balázs csupán annyit jegyez meg, hogy az egyrészt Unrestnél, másrészt pedig a Knauz-krónikacsaládhoz tartozó rövid szerkesztések egy részében fellelhető információt ez utóbbi szövegcsoporthoz valamelyik kéziratából meríthette Laskai:⁶² a ferences prédikátor ezen információja is kései forrásból származik tehát. Továbbra is kérdéses azonban, hogy utalhat-e ez az adat bármiféle Kézait megelőző hunhagyományra. A problémára a későbbiekben még visszatérek.

3. A Knauz-krónika családja

Míg a Knauz Nándor által Zágrábban felfedezett krónikakézirat⁶³ első adata már az Árpád vezér vezette magyar honfoglalására vonatkozik,⁶⁴ addig a krónikacsalád más *manuscriptumai* egy igen szűkszavú hun-történetet is megőriztek.⁶⁵

Azt, hogy a passzus két eltérő hagyományt ötvözhöz, Tóth Zoltán szerint mutatja az Attila név kétféle írásmódja is (*Ethele*, *Athila*). A szöveg első egysége – a hét honfoglaló vezér mintájára megalkotott hun kapitányok alakjával – a belső tradíciót tükrözné. A sorrend eredetibb lehet, mint a Kézainál fenntartott sorrend, ahol az első és a második vezérhármas helyet cserél: IV. László udvari papja mindig a párosok fontosabb tagját illeszti a második helyre (így Hunort Magor, Aladárt pedig Csaba elé veszi). A hun-történet második része a nyugati hagyomány beáramlására utal: megadja Attila trónra lépésének 445. évi dátumát, és szól a szintén a külföldi hagyományból kölcsönzött Aladárról. A forrás más évszámokat hagyományozott ránk, mint Kézai vagy a krónikakompozíció, és – hasonlóan az eddig vizsgált kútfőkhöz – nem tud Attila és az Árpádok kapcsolatáról sem.⁶⁶

A 16. század első felében készült rövid szerkesztésekkel kapcsolatban ma nem látja úgy a kutatás, hogy azok bármiféle korai forrásból származó adatot őrizhessenek.⁶⁷ A krónikakompozíciótól eltérő információt vizsgálándó passzusunk esetében is csak az évszámok esetében találunk: vissza kell tehát térnünk annak kérdésére, hogy tanúskodhat-e valamiféle korai hagyományról a 417. év. Tóth Zoltán a magyar krónikairódalomban a hun tradícióval, illetve a magyar honfoglalással kapcsolatban fellelhető évszámokat megpróbálta komplex rendszerbe illeszteni, és a különféle szövegekben szereplő eltérő dátumokat egymásból levezetni. Itt most csupán – igen leegyszerűsítve – a 417. évi dátummal kapcsolatos megjegyzések lényegét adom vissza. Tóth évszámok tekintetében két szövegcsoporthal számolt: 1. az Unrest-csoporttal (Unrest, Knauz-krónika, Laskai Osvát), illetve 2. a krónikakompozíció szöveg-

⁶² KERTÉSZ 2005. 375–376.

⁶³ KNAUZ 1875.

⁶⁴ CHRONICON KNAUZINAUM 328.

⁶⁵ A megfelelő részletet a következőképpen hangzik a Bartoniek Emma által a szövegközlés alapjául választott Párizsi Kódex előadásában: „*Primus ingressus Hungarorum ex Scythia in Datiam et Pannoniam sub ductu sex capitaneorum anno domini ducentesimo. Nomina capitaneorum: primus fuit Ethele, secundus fuit Kebuc, tertius fuit Buda, quartus fuit similiter Kebuc, quintus fuit Bela, quintus vero fuit Bela (sic!), sextus vero fuit Kadisa. Anno domini quadringentesimo quinto Athela electus fuit in regem Hungarorum et idem habuit duos filios, puta Aladar et Chaba. Aladar primogenitus filius regis Athile post obitum patris sui exivit de Pannonia et rediit in Scythiam. Regnavit autem rex Athila annis quadraginta quatuor et vixit annis centum et viginti quinque.*” CHRONICON KNAUZINAUM 327. Laskai Osvát prédikációja kapcsán fentebb említettem a hun honfoglalásnak a Knauz-krónika szöveg-hagyományából származó 417. évi dátumát: itt kell megjegyeznem, hogy – a kétszázadik év tradícióját egyedül képviselő párizsi *manuscriptum*tól eltérően – a krónikacsalád öt egyéb kézírata is ezt az évszámot szerepelteti a hunok bejövételének időpontjaként. Attila királlyá választását ezek a variánsok a 445. esztendőre helyezik. A 417. évre vonatkozó hagyományt számba veszi: KERTÉSZ 2005. 375. 9. jegyz. Az ötödik, a kérdéses dátumot ugyancsak tartalmazó krónikakéziratot ld. MIKÓ 2012. 582.

⁶⁶ TÓTH [MS].

⁶⁷ ROKAY 1999. 181.

gyományával (Budai Krónika családja, Képes Krónika családja). A két csoportnál az évszámok eltérnek ugyan, de a tartamok sok esetben egyeznek.⁶⁸

Lássuk, mit jelent mindez az elsőnek mondott honfoglalás esetében! A hunoknak a Kárpát-medencébe való megérkezése (*primus ingressus*), illetve Attila trónra lépése között a magyar krónikásirodalom szerint huszonnyolc év telt el. Az Unrest-csoportnál ennek a különbségnek a 417. esztendő és a 445. év közötti időtartam felel meg. Ugyanezen huszonnyolc éves tartamot megtaláljuk a Bécsi Képes Krónikában is: ez a hunok bevonulását 373-ra, Attila királlyá választását pedig 401-re teszi. Tóth Zoltán arra az álláspontra helyezkedett, hogy – mivel Attila Bleda halálával valóban 445-ben lett királlyá –, az Unrest-csoport jobb hagyományt őrizhetett meg, mint a Képes Krónika, amelyben a *primus ingressus* dátuma inkább a hunok európai feltűnésének időpontjával esik egybe.⁶⁹ Ez esetben is feltehető azonban a kérdés: miért kell feltételeznünk, hogy a történelmi valóságot (jobban) tükröző 5. századi dátumok jelentenék narratív forrásaink eredeti hagyományát? Nem lehetséges, hogy a Knauz-krónika szövegcsaládja által is képviselt tradíció jelentkezett később, a korábbi évszámok egyfajta javítása révén?

Az eddig görcső alá vett kútfők vizsgálata azt mutatta tehát, hogy azoknak a hunhagyománnyal kapcsolatba vonható részletei aligha árulkodhatnak egyértelműen valamiféle korai, Kézait megelőző Attila-hagyományról. Van azonban egy, a huntörténettel hosszabban foglalkozó szövegünk: Unrest német nyelvű, ám magyar tájékoztatásra épülő krónikája.

4. Jakob Unrest Ungarische Chronikja

Hipotézisében Tóth Zoltán kiemelkedő jelentőséget tulajdonított Jakob Unrest 1490 után komponált Magyar Krónikájának:⁷⁰ szerinte a 15. századi karintiai szerző német nyelvű szövegének alapja – legalábbis a korai magyar történet vonatkozásában – egy összefüggő, egyetlen addig ismert kútfővel sem azonosítható hazai elbeszélő munka lehetett. Ezt az alkotást – amely a hadtörténetész vélekedésének megfelelően a 14–15. század fordulóján vagy már a 15. században kerülhetett összeállításra – Unrest a fordítás során legfeljebb néhány megjegyzéssel, így például földrajzi vonatkozású megállapításokkal, egészíthette ki. A feltételezett krónika a kései hagyomány mellett a korábbi tradícióból származó részleteket is fenntartott.⁷¹

A hipotézis – legalábbis annak első, egy Unrest szövege mögött felsejlő magyar krónikára vonatkozó része – mára olyannyira igazolást nyert, hogy a közelmúltban napvilágra került egy, a Tóth Zoltán által valószínűsített krónikához nagyon hasonló textus. A herceg Esterházy-levéltárban ránk maradt, a 16. század végéről származó kódexben olvasható elbeszélés, amelyet Mátyás uralkodásának első felében állíthattak össze, egy, az unresti történetnél jóval rövidebb redakció: a karintiai szerző elbeszélése a hun és a magyar honfoglalástörténet előadásában is több ponton mutatkozik a latin szövegezésnél bőbeszédűbbnek. Az Esterházy-kódex krónikája és az Unrest-féle szöveg viszonyát illetően az újonnan felfedezett textust publikáló Mikó Gábor arra a következtetésre jutott, hogy – bár a két kútfő nem egyszer szó szerinti párhuzamokat is mutat – egyértelműen egyik szöveg sem vezethető le a másikból. Lehetséges, hogy a karintiai szerző valamiféle, az Esterházy-kódexben talált krónikához hasonló, ám annál bővebb szövegezést vett alapul fordításához. Előfordulhat ugyanakkor az is, hogy több magyarországi kútfőből állította össze híradását: ez esetben a rendelkezésére

⁶⁸ A helyzetet bonyolítja, hogy a krónikakompozíció szöveghagyománya, illetve az Unrest-csoporthoz tartozó textusok időközben egymásra is hatottak: Unrestnél egyértelműen a krónikakompozícióból átszármazott adatok is olvashatóak. A jóval későbbi dátumokat adó Kézai-féle textust Tóth kihagyta ebből a rendszerből. Ld. TÓTH [MS].

⁶⁹ TÓTH [MS].

⁷⁰ A krónika magyar adatait vizsgálta Radek Tünde is: RADEK 2009. 51–52.

⁷¹ TÓTH 1947. 65–66., TÓTH [MS].

álló források sorában csupán egy lehetett az Esterházy-kódex textusával szoros rokonságot mutató elbeszélés.⁷²

Mindez nem zárja tehát ki annak lehetőségét, amit Tóth Zoltán az Esterházy-kódex textusának ismerete nélkül dolgozatában megfogalmazott: Jakob Unrest használhatott egy, az Esterházy-kódex variánsánál hosszabb krónikasöveget. A Karintiában lejegyzett forrás azon információi, amelyek a latin szerkesztésben nem szerepelnek, származhatnak ebből a feltételezett krónikából, de akár más magyarországi – vagy külföldi – forrásból is.

Akadhatnak-e mindezek után Unrestnél olyan részletek, amelyek a 13. századi tradícióról, a hunhagyomány magyarországi alakulásáról árulkodhatnak? A következőkben csupán három olyan mozzanatot emelek ki a német krónika huntörténetéből, amely Tóth Zoltán érdeklődését felkeltette. Elsőként visszatérek a Knauz-féle rövidebb krónikákban is fellelhető 417. évi hun honfoglalás problematikájára: a dátumot ez esetben az Esterházy-kódex krónikájához hasonló szövegből kölcsönözhetette Unrest. Ezt követően a német nyelvű textus két olyan részletét vizsgálom meg, amelynek párhuzamát az Esterházy-kódex szövegezésében nem leljük fel.

Az Esterházy-kódex krónikájában, illetve Unrestnél is együtt szerepelnek a csupán a Knauz-krónika családjának hagyományában ismert honfoglalás-dátumok a krónikakompozícióban feltüntetett uralkodókkal és pápákkal. Ezzel kapcsolatban Tóth Zoltán a következőre részlete hívta fel a figyelmet: míg a Bécsi Képes Krónika családja a 373. évnél szerepelteti Valentinianus (Valentinus) császárt, illetve I. Celesztin pápát (422–432),⁷³ addig a most vizsgált szövegekben 417-nél tűnnek fel.⁷⁴ Mindez arra is utalhat, hogy eredetileg valóban a hunok 5. századi – vagyis I. Valentinianus (364–375) helyett az említett pápával valóban kortárs III. Valentinianus (423–455) alatt lezajlott – honfoglalásról tudhatott a magyar hagyomány.⁷⁵ Kisebbségi pontatlanság azonban így is adódik: 417 megelőzi mind a császár regnálását, mind I. Celesztin pontifikátusát; ám ez a momentum akár erősíthetné azt a feltételezést is, hogy a Képes Krónika 373. évével szemben valóban a 417-ről tudó források képviselnének egy eredetibb hagyományt. Mielőtt azonban a részlet alapján távolabbi következtetésekre jutnánk, nézzünk meg egy további passzust a latin nyelvű rövid krónikából!

Az Esterházy-kódexben fellelhető redakció (és Unrest) olyan hagyományt őriztek meg, miszerint Attila a bejövétel utáni hetvenkettedik évben, vagyis 499-ben halt volna meg.⁷⁶ A hetvenkét éves időtartamot ugyancsak ismerő Képes Krónikában a hun király halála ezzel szemben – a korábbi bejövételnek megfelelően – 445-nél szerepel.⁷⁷ Mindkét (mindhárom) forrás egyezik azonban abban, hogy az eseményt – a hibásan másodiknak mondott – Marcianus császár (450–457) és Gelasius pápa (492–496) idejére teszik.⁷⁸ Mindez inkább azt a látszatot erősíti, hogy a történeteket az imperátorok regnálásához, illetve valamely pápa pontifikátusához kötő mozzanatok esetében kétféle hagyományból kerülhettek egymás mellé a valójában nem is kortárs személyek nevei: az I. Celesztin mellett szereplő császárban sem szükséges tehát III. Valentinianust sejtenuünk.⁷⁹ A 417. év a bővebb krónikasövegektől valóban eltérő hagyományt képvisel tehát, ám korántsem szükségszerű ennek adnunk az elsődlegességet.

⁷² MÍKÓ 2013. 9.

⁷³ KRÓNIKAKOMPOZÍCIÓ 255.

⁷⁴ MÍKÓ 2013. 15., 18.; UNREST (ED. ARMBRUSTER) 482.

⁷⁵ TÓTH [MS].

⁷⁶ MÍKÓ 2013. 18.; UNREST (ED. ARMBRUSTER) 484.

⁷⁷ KRÓNIKAKOMPOZÍCIÓ 282.

⁷⁸ KRÓNIKAKOMPOZÍCIÓ 282.; MÍKÓ 2013. 18.; UNREST (ED. ARMBRUSTER) 482.

⁷⁹ Meg kell ezen a ponton azt is jegyezni, hogy a Képes Krónika családjához tartozó kéziratok közül V1 és V5 a *Valentini* helyett a *Valentis* alakot szerepeltetik (vö. KRÓNIKAKOMPOZÍCIÓ 255.; MÍKÓ 2012. 578.): nagyon is elképzelhető tehát, hogy I. vagy éppen III. Valentinianus helyett a Marcianushoz hasonlóan a kelet-római területek felett uralkodó Valensre (364–378) kell Celesztin pápa krónikasövegbeli társaként gondolnunk.

Vessük mindezek után pillantásunkat a karintiai elbeszélés azon passzusaira, amelyeknek párhuzamai nem lelhetőek fel a Mikó Gábor által felfedezett krónikaszcsovegben! A beszámoló szempontunkból érdekes egységét, Unrest huntörténetét három részre tagolhatjuk. Az első blokk az Esterházy-kódex rövid szerkesztéséhez hasonlóan beszámol arról, hogy a hunok Szkítiából érkezve 417-ben vonultak be hat kapitány vezetésével Pannóniába, ahol huszonnyolc év elteltével Attilát római módra királlyá választották. Ezekhez az adatokhoz azonban már ezen a ponton olyan információk vegyülnek, amelyek a német krónikában feltehetően formájukban eltérnek a magyar krónikásirodalom adataitól. Így megtudhatjuk, hogy a hunokat Szkítiából az ottani fejedelmek üzték el,⁸⁰ nevüket a Hünnia nevű országról kapták,⁸¹ és Pannóniába Erdély felől érkeztek meg.⁸² Utal a forrás barbár szokásaikra is.⁸³ Az Unrest-féle huntörténet második és egyben leghosszabb egysége elsőként Attilát mutatja be, majd leírja a hunok birodalmát: a földrajzi ismertetés kétségkívül Unrest saját korának viszonyait jeleníti meg, még Drakul vajdát is említi.⁸⁴ A betétet minden bizonnyal a karintiai szerző tartotta szükségesnek beiktatni a hunokról szóló egyéb forrásokból kölcsönzött adatokba. A geográfiai információkat Attila hadjáratainak bemutatása követi: ahogyan Kézai és a krónikakompozíció, Unrest is szól az itáliai vállalkozásról és a cataunumi ütközetről.⁸⁵ A király halálára vonatkozó híradás után, az általam harmadiknak tekintett egységben újfent olyan információkat találunk, amelyek kétségkívül a magyar krónikásirodalomra vezethetőek vissza: ahogyan az Esterházy-kódex krónikájában is olvashatjuk, a hun király százhuszonöt évig élt, és negyvennégy esztendeig uralkodott. A rövid latin nyelvű krónika is tudni véli, hogy Attilának két fia volt, közülük pedig Aladár nem hagyott hátra örököszt. Azt azonban, hogy Attila halála után Csaba Szkítiába költözött, az Unresttel párhuzamokat mutató Mátyás-kori krónika nem tartalmazza: fellelhetjük ugyanakkor adatunkat a Knauz-féle szerkesztésekben.⁸⁶

Azt, hogy Unrest a hunokról vagy Attiláról ismer olyan történeteket is, amelyek aligha származhattak magyar földről, elárulja maga a szöveg is. A krónikás megjegyzi, hogy Attila csodás születéséről hallott ugyan, ám most – mivel erről tájékozódni nem volt ideje – nem jegyez fel semmit.⁸⁷ Attila isztriai és itáliai hadjáratahoz érkezve Unrest azt is szükségesnek tartja közbeiktatni, miszerint a karintiai Maria Saal egyházát is feldúlták volna a hunok.⁸⁸ Vajon azonban csak egyes, a magyar híradások közé beékelte információkról van szó? Vagy azt kell feltételeznünk, hogy az Esterházy-kódexben és a Knauz-féle krónikákban olvasható nem túl informatív huntörténetet Unrest maga bővítette ki más – nem magyarországi – kútfők híryananyagára (és talán karintiai szóbeli hunhagyományra) is támaszkodva? A kérdés megválaszolásához nézzük meg azt a két elemet, amelyet Tóth Zoltán is beillesztett elméletébe!

Az *Ungarische Chronik*ban olvasható huntörténet általam elsőnek mondott egységében – amely egyértelműen magyar krónikából kölcsönzött adatokat is tartalmaz – a hun címer leírását is megtaláljuk: ez Unrest szerint vörös nyereggel felszerelt ezüst lovat ábrázolt („vnd

⁸⁰ „...würden die heyn vertriben aus dem Schicia von den fürstn desselben landes...” UNREST (ED. ARMBRUSTER) 482.

⁸¹ „Pey dem selbn land ligt nahend ain klaynes landt genant Hünia, dauon sy von alter genant warn Hün, das warn die heyn (...).” UNREST (ED. ARMBRUSTER) 482.

⁸² „...die khomen in flucht gen Pannonia, [...] vnd von erst in Sybenbergen...” UNREST (ED. ARMBRUSTER) 482.

⁸³ „Die warn von erst ain wilds vngelaußigs volckh. Sy assen rohes vnd vngesotens fleysch [...]” UNREST (ED. ARMBRUSTER) 482.

⁸⁴ „...da am jungstn Trakol weyda hertzog ist gewesn...” UNREST (ED. ARMBRUSTER) 482.

⁸⁵ UNREST (ED. ARMBRUSTER) 483–484.

⁸⁶ UNREST (ED. ARMBRUSTER) 484–485., Mikó 2013. 18.; CHRONICON KNAUZINUM 327.

⁸⁷ „(...) vnd von künig Entzel gebürdt wil ich hie nicht schreiben von wegn der wunderlichn gepürdt als die gemayn sag ist, wan ich der warhayt nit grunlich vnterricht bin vnd beulch es den, die der sach ein wares wissn haben...” UNREST (ED. ARMBRUSTER) 482.

⁸⁸ „Darnach zerstört er vnser frawn kirchn vnd stat vnd verprant die aus dem grünt...” UNREST (ED. ARMBRUSTER) 483.

fürten sy zw wappen ein weisses ross mit ainem rotten sattl”).⁸⁹ Ismert, hogy Kézai hunjai jelvényükön turult viselnek.⁹⁰ Kevéssé tarthatjuk valószínűnek, hogy a 13. század végét követően a mitikus madáralakot megjelenítő címer mellett a hunok egykori lovas armálisának tradíciója is létezett volna Magyarországon. Ha tehát magyar hagyományt használt fel Unrest, akkor annak Kézainál korábbiak kellett lennie.⁹¹ A címerleírás egy párhuzamára Tóth Zoltán is felhívta a figyelmet: a magyar armalist hasonlóan festi le *Clipearius Teutonicorum*-ában Konrad von Mure. Az 1262 és 1274 között – vagyis éppen a számunkra érdekes időszakban – összeállított heraldikai költemény⁹² a következőket mondja a magyar királyról: „*Albus equus rubeo clipeo regis solet esse / Ungarici, nec equo frenum nec sella deesse*”.⁹³ A részletet azonban a zürichi szerző invenciójaként tartja számon a szakirodalom:⁹⁴ nehezen képzelhető el, hogy a számos esetben fantáziacímert teremtő⁹⁵ Konrad von Mure éppen a távoli Magyarország esetében kapott volna értesülést valamiféle régi – ráadásul a hunokra vonatkozó – hagyományról. A *Clipearius* megbízhatatlan címerleírásai miatt hajlok arra, hogy a két kútfő párhuzamát véletlen egyezésnek tekintsem. Kérdéses, mi okból kreálhatott Unrest a hunok számára armalist, ha ilyen forrásában nem szerepelt, ám kevésbé valószínű, hogy egy elveszett magyarországi krónikát kellene a kétségkívül hasonló szövegrészek mögött felfedeznünk.

Vizsgálandó végezetül, hogy honnan is vehette Unrest Attila hadjáratának a magyarországi kútfőkben is előadott ismertetését. Tóth Zoltán a karintiai krónika háttérében egyértelműen magyar tudósítással számolt: abból a tényből, hogy az elbeszélés a Kézai-féle történetnél jóval szikárabb, azt a következtetést vonta le, hogy Unrest mögött egy korábbi krónikaredakciót kell látnunk. Felfigyelt a hadtörténész-filológus arra a sajátosságra is, hogy a német szöveg felcseréli a galliai (451) és az itáliai (453) hadjáratok⁹⁶ sorrendjét: ennek ténye arra utalhat, hogy az eltérő forrásokból származó adatok több fázisban épülhettek be a magyarországi szerkesztésekbe. Tóth hipotézise értelmében az első változatok még csupán néhány külhoni forrásból kölcsönözött adatot tartalmazhattak. Erre a magra épülve később jött csupán létre a nyugati kútfők széles bázisának ismeretéről tanúskodó huntörténet ma ismert formája.

⁸⁹ UNREST (ED. ARMBRUSTER) 482.

⁹⁰ SIMON DE KEZA 152.

⁹¹ TÓTH [MS].

⁹² PRINET 1925. 675.

⁹³ GANZ 1899. 174.

⁹⁴ GANZ 1899. 172., 174. 4. jegyz. Vö. FEJÉRPATAKY 1908. 348.; KUMOROVITZ 1954. 26.

⁹⁵ Vö. GANZ 1899. 174–184.

⁹⁶ „In dem ersten zug kam er gen Karotein, nun Kerndin genant, da zerprach er von erst die grösse stat Lybürnia, da nun vnser frawn, genant jm Sall stet, vnd vberzoch das lanndt mit swarm schadn. Vnd zw pabst Leo des ersten vnd kayser Theodosio zeytln zoch künig Achyla in Walsche landt vnd gewan dauon erst Agla, das ist die hauptstat in Dalmacia, da von bekriegt er die Walschn land drew jar. Darnach zerstört er vnser frwn kirchn vnd stat vnd verprant die aus dem grünt. Er zerstört auch die stett Verrär, Brixiam, Pergamen, Mayland, Tüschaland vnd mer stett vnd vberzoch die lannd mit swarm schadn. Pabst Leo besorgt, Achyla würd genn Rom ziehen und die kristenlich kirch zerstoren, vnd kam selbst zw künig Achyla pey Padaw, do er zw veld lag vnd patt in vmb frid, im vnd den Römärn; das gewert in künig Achyla vnd gab im den frid. Die hayden vnd all die seinen namen des grossen wunder, das künig Achyla dem pabst so williglich frid gab. Sy westn aber nicht, warumb es geschah. Achyla het vor ein gesicht gesehen vnd ein zornige stim gehört, die sprach zw im: «Nür dw gewerst pabst Leo vmb wen er dich pitt, oder dw muest jamerlichen sterben». Sonst hiet Achyla Rom desmals vberzogn. (...) Da nun künig Achyla aus Walschn landn schyed, zoch er auf an den Reyn vnd in alle landt dabey gelegen, die vberzoch er mit swarm, grossn schadn, und die lanndt mocht im gegen seiner macht kayne widerstant thüen. Dan zw den zeyten hetn die Remer ainen obristen haübtman in irn landn ausserhalb Rom, genant Ecius, der besampt sich mit Bürgundischen, Sachsnn und Franckhnn wider künig Achyla, vnd bey der stat Alünia tett er ainen grossen streyt mit künig Achyla vnd lag jm ob vnd erschluog im alles sein volkh, und würdn zw paydn seyten erschlagen hundert tausent vnd sechtzig tausent man. Da ward warlich gesehen, das die todtm leichnam jnn dem pluot schwumen. Künig Achyla kham mit wenig seines volcks mit leben dauon und betracht, wie er sich wider an der cristenheit rach und besampt sich wider mit seinem volkh, das anderß wo hett, vnd stercker dann vor, vnd zoch wider jnn die lanndt, da im der schad ergangen was, vnd zoch gen Hessen, gen Franckreich.” UNREST (ED. ARMBRUSTER) 483–484.

Unrest forrásának Kézaihoz viszonyított előidejűségét jelezné az is, hogy a cataalaunumi ütközetet – amelyet a magyar tradíció a hunok dicsőségeként beszél el – a német szöveg még nem állítja be Attila győzelmeként.⁹⁷

Az elmélet, miszerint a magyar krónikásirodalommal kapcsolatba hozható adatok által közrefogott egységben a hazai hüntörténet egy Kézai elbeszélésétől eltérő variánsát kellene keresnünk, csábítónak tűnhet. Ugyanakkor azok a nyugati kútfők, amelyeken a magyarországi hunhistória is alapul, széles körben ismertek voltak a kor Európájában. Önkéntelenül is felmerül bennünk a kérdés: nem lehetséges, hogy Unrest, aki nem elégedett meg magyar forrása gyér adataival – sőt kimutathatóan dolgozott külhoni elbeszélő forrásokkal a magyar történetben is⁹⁸ – maga készített krónikája elejére egy bővebb szövegezésű, színeesebb elbeszélést Attila pannóniai uralmáról?

Jelen esetben abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a kérdést elég nagy bizonyossággal meg tudjuk válaszolni. A történetíró az *Ungarische Chronik* mellett két másik munkát is hagyott ránk: a kutatás által leginkább értékesnek tekintett *Österreichische Chronik*ot, illetve a szűkebb hazája történéseit elmesélő *Kärnter Chronik*ot.⁹⁹ Utóbbi azért érdekes most számunkra, mert az Attila háborúskodásairól szóló passzus – valamelyest rövidebb előadásban és a hadjáratokat helyes sorrendben feltüntetve – ebben¹⁰⁰ is fellelhető.¹⁰¹ Bár a hun király Jordanes előadására épülő története számos nyugati kútfőbe – így a Kézai előtt is ismert Gembloux-i Sigebert, Viterbói Gottfried vagy Troppai Márton tudósításai is – több-kevesebb hasonlósággal épült be,¹⁰² a *Kärnter Chronik* megfelelő szöveghelye egy, a 14. század végén ugyancsak népnyelven összeállított és Unrest számára más helyütt is forrássul szolgáló¹⁰³ krónika (*Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*) rövid Attila-históriájával¹⁰⁴ látszik leginkább egyezni. Míg a cataalaunumi csatában elesettek számát – amelyről a magyar krónikák egyébként hallgatnak – Jordanes mindkét tábor esetében 165 ezer főre becsülte,¹⁰⁵ addig Troppai Mártonnál,¹⁰⁶ Viterbói Gottfriednél¹⁰⁷ vagy Sigebertnél¹⁰⁸

⁹⁷ TÓTH [MS].

⁹⁸ UNREST (ED. ARMBRUSTER) 476.

⁹⁹ GROSSMANN 1957. XIII–XXIX.; NEUMANN 1987. 685–695.

¹⁰⁰ „Do nun der Hewn kunig genant Etzel von Vnnngern derselb Kunig hat die Romisch Kirchn und das Romisch Reich mit Krieg vast beswart. Do entgegen besampt sich der Romer Haubtman, genant Etnis, mit den Saxn, Franckhn und Purgundn, und uberwandt kunig Etzln inn der Stat Almua, da waren hundert tausnt und sechzig tausnt an paydn Tayln erslagn. Das Pluet floss, das die totn Corper darinn swumen, Kunig Etzel floch aus dem Streit und besampt sich darnach wider und sterker, und verwust die Stat Ayla, das ist die haubt Stat in Dalmatia, zum ander mall nach Kunig Attilia Erstornug, Pern, Vicentz, Pergam, Mayland, Paruss. Darnach zoch er an den Rein, und verwuest er das Landt Hessen und vast gantz Gallia. (...) Darum kham Pabst Leo selb zu Kunig Etzel und patt den umb Frid, des gewert Kunig Etzel den Pabst und hielt Frid.” KÄRNTER CHRONIK 490–491.

¹⁰¹ A két krónika részleteinek egyezése máris Franz von Krones is felhívta a figyelmet: UNREST (ED. KRONES) 346–348.

¹⁰² A magyarországi Attila-történet nyugati kútfői kapcsán ld. DOMANOVSKY 1906. 33–74.

¹⁰³ NEUMANN 1987. 685. Arra, hogy az *Ungarische Chronik*ban olvasható hüntörténet egy részének forrása is a *Chronik von den 95 Herrschaften* lehet, Karl Grossmann utalt egy rövid megjegyzés erejéig. GROSSMANN 1957. XVII. A krónikára és magyar adataira ld. még BRADÁCS 2009.

¹⁰⁴ „Die zeit tet kunig Eczel, der Heun oder der Unger chünig, wider daz römisch reich manigen streit und lies töten Belam seinen bruder. Do kunig Eczel daz reich vast beswert, nam Ecius, der Römer haubmann, zu sich die Sachsen, Frankchen und Burgunder und überwant künig Eczel in der stat Alunia, und wurden da hundert tausent und sechzig tausent an paiden tailen erslagen. Daz plüt vlozz do sam ain grosser pach, darinn man die toten sach swimmen. Chünig Eczel vloch auz dem streit und sampt sich darnach sterkcher und verwüst und störet dise stet: Agley, Peren, Vincenz, Pergam, Mailon, Remel, Parus und darnach Chölen an dem Reine und alles, daz an dem Reyne was gelegen, und liez daz land Galliam auch verwüsten. Pabst Leo cham selb zu künig Eczel und pat in umb ain fride. Daz tet künig Eczel und geweret den pabst.” CH. VON DEN 95 HERRSCHAFTEN 67.

¹⁰⁵ JORDANES 113.

¹⁰⁶ GOTIFREDUS VITERBIENSIS 86.

¹⁰⁷ MARTINUS OPPAVIENSIS 454.

¹⁰⁸ SIGEBERTUS GEMBLACENSIS 309.

180 ezer főről olvashatunk. Unrest előadása nem csupán 160 ezres adatában, de többi részletében is összecseng az egy évszázaddal korábbi német nyelvű kútfő Attila-történetével. Míg az imént említett latin forrásokban az Unrestnél a 451. év vonatkozásában fellelhető adatok nem szerepelnek együttesen,¹⁰⁹ addig a *Chronik von den 95 Herrschaften* ismeri mind Aëtius személyét, mind pedig a frankoknak, a szászoknak és a burgundoknak a rómaiak oldalán való részvételét, az összecsapás helyszínének Alvernia (*Alünia, Almua*) megnevezését vagy a csatamezőn keresztülfolyó patak motívumát. Valószínűnek látom, hogy ez az elbeszélés állhatott eredetileg Unrest rendelkezésére, és az ennek alapján készült rövid közlést egészíthette ki olvasmányai alapján az *Ungarische Chronik* bővebb előadásában: a catalaunumi ütközet leírása összecseng itt a Karintiai Krónika híradásával, ám az isztriai–itáliai események leírása gazdagabb. A 14. század végi forráshoz képest mutatott többletinformációk – ha nem valamilyen karintiai vonatkozású beszúrásról vagy a szerző saját korára utaló földrajzi jellegű megjegyzésről van szó – megfeleltethetők egyik vagy másik nyugati kútfő Attilával kapcsolatos adatainak: bár ezek a beszámolók Magyarországon is ismertek voltak, felesleges hazai közvetítéssel számolnunk.

A karintiai szerző mindkét munkájában találunk ugyanakkor egy olyan részletet, amely az eddig említett nyugati kútfők egyikének vonatkozó passzusaival sem mutat egyezést. Unrest tudni vél arról, hogy Attila három – egyenként 100 ezer fős – egységre osztotta seregét: ezek Magyarországon, Isztriában, illetve a Rajna mentén állomásoztak.¹¹⁰ Kézainál, illetve a krónikakompozícióban létszáma vonatkozó információ nélkül megtalálhatjuk a haderő három részre bontását: Attila a catalaunumi síkon vívott ütközet előtt seregének harmadát küldi Miramammona ellen Katalóniába.¹¹¹ A párhuzamot azonban, amelyet a magyar elbeszélő forrásokkal mind a szövegkiadás,¹¹² mind pedig Tóth Zoltán feltüntetett,¹¹³ túlságosan távolinak látom ahhoz, hogy hazai kútfő hatásával számoljak.

*

Bár írásomban nem vettem sora Tóth Zoltán valamennyi argumentumát, úgy vélem, a fentiekben egyértelműen sikerült bizonyítanom, hogy késő középkori szövegeink – a Veszprémi László által is hivatkozott kéziratok dolgozat téziseivel ellentétben – néhány elgondolkodtató momentumuk ellenére sem árulkodnak a hunhagyomány esetleges 13. századi bővüléséről. A rövidebb krónikaszerkesztések hagyományanyagában fellelhető dátumok jelzik ugyan egy, a bővebb redakcióktól eltérő hagyomány meglétét, ám aligha tanúsítják annak előidejűségét. Nem tulajdoníthatunk bizonyító erőt a hun vezérnévsor megkettőződésére utaló elméletnek sem. A kétségkívül hazai forrást is felhasználó Jakob Unrest hunhistóriájának azon adatai, amelyeknek nem leljük párhuzamát rövidebb krónikáinkban, nem magyar tájékoztatáson, hanem a karintiai krónikás előtt is ismert európai történeti tradíción alapulnak. Bár a hun király neve a 12. század végétől – és különösen Anonymust követően – Magyarországon is egyre gyakrabban kerülhetett szóba korai történetünk kapcsán, Spalatói Tamás Attilát is említő híradása ugyanúgy magyarázható az európai történetírás hatásával, mint egy magyarországi informátor híradásával. Ha Kézai előtt be is kerülhetett tehát valamely gestaszerkesztésbe Attila története, annak egyedüli tanúbizonysága mindezek után a magyar

¹⁰⁹ Vö. DOMANOVSKY 1906. 53–55.; TÓTH [MS].

¹¹⁰ „Er macht drew feld mit volkh, das erst ließ er zw Vngernn, darinn hiet er hündert tausnt man; dass annder veld het er in Walchn auch mit hündert tausnt manen, das dritt veldt macht am lestin an dem Reyn, darin waren auch hundert tausent man.” UNREST (ED. ARMBRUSTER) 483.; „Es stett geschribn, das derselb Kunig Etzel hab gehabt drew Veld, inn jedm Veld hundert tausent man, ain Veld zu Wahn, ains am Rein, und ains zu Ungern.” KÄRNTER CHRONIK 491.

¹¹¹ SIMON DE KEZA 153.

¹¹² UNREST (ED. KRONES) 357. 3. jegyz.

¹¹³ TÓTH [MS].

forrásokra csupán közvetett módon támaszkodó és mesés elemekkel is átszőtt Magyar-lengyel Krónika lehet. Meg kell azonban jegyezni, hogy a rendkívül vegyes hagyományanyagot tartalmazó kútfő Attila-történetére már csupán a hun királyra vonatkozó európai hagyomány gazdagságát és a hun–magyar azonosítás széles körű elterjedtségét tekintve véve sem egy magyar gestaszerkesztés meglelte az egyetlen lehetséges magyarázat. Ha létezhetett is a 13. századi Magyarországon olyan gestaredakció, amely a névtelen jegyzőnél hosszabban szólt Attiláról, az előadásában egységes Kézai-krónika és a ránk maradt egyéb források alapján nincs okunk azt feltételezni, hogy ez a szerkesztés egy, az Anonymusnál kimutatható koncepciót sokkal bővebben és cizelláltabban továbbépítő huntörténetet tartalmazott volna.

BIBLIOGRÁFIA

- IV. BÉLA LEVELE IV. Béla IV. Ince pápának (1250. nov. 11.). Ford. Gy. Ruitz Izabella. In: *A tatárjárás emlékezete*. Szerk.: KATONA Tamás, bev. Györffy György. Budapest, 1987². 437–442.
- ÁBRAHÁM 2009. ÁBRAHÁM Ádám: Az Attila-kép alakulása történetírásunkban. A krónikás kezdetektől Katona Istvánig. *Belvedere Meridionale* 21. (2009: 1–2.) 5–15.
- ANONYMUS P. magistri, qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum*. Ed. Aemilius JAKUBOVICH – Desiderius PAIS. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. I–II. Budapest, 1937–1938. (repr. 1999.) I. 13–117.
- ANONYMUS – KÉZAI ANONYMUS: *A magyarok cselekedetei* – KÉZAI SIMON: *A magyarok cselekedetei*. Ford. Veszprémy László – Bollók János, az utószót és a jegyzeteket írta Veszprémy László. Budapest, 2004.
- BOZOKY 2012. BOZOKY, Edina: *Attila et les Huns. Vértés et légendes*. Paris, 2012.
- BRADÁCS 2009. BRADÁCS Gábor: A *Chronica patriae*. Egy 14. századi osztrák krónika és a magyar történelem. *Századok* 143. (2009: 6) 1421–1454.
- CD *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Ed. Georgius FEJÉR. Buda, 1829–1844.
- CFH *Catalogus fontium historiae Hungariae aevi ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. Ed. Albinus Franciscus GOMBOS (– Csaba CSAPODI). I–IV. Budapestini, 1937–1943. (repr. 2005–2011.)
- CHP (ED. DEÉR) *Chronicon Hungarico-Polonicum*. Ed. Iosephus DEÉR. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. I–II. Budapestini, 1937–1938. (repr. 1999.) II. 289–320.
- CHP (ED. KARÁCSONYI) *Chronica Hungaro-Polonica. Pars I. Textus cum varietate lectionum*. Ed. Béla KARÁCSONYI. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*. XXVI. Szeged, 1969. 3–75.
- CH. VON DEN 95 HERRSCHAFTEN *Momumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken*. VI. *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*. Ed. Joseph SEEMÜLLER. Hannoverae – Lipsiae, 1909.
- CHRONICON KNAUZIANUM *Chronica Knauzianum et chronica minora eidem coniuncta*. Ed. Emma BARTONIEK. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. I–II. Budapestini, 1937–1938. (repr. 1999.) II. 321–345.
- COLKER 1979. COLKER, Marvin L.: America rediscovered in the thirteenth century? *Speculum* 54. (1979: 4.) 712–726.
- CSÁKÓ 2012. CSÁKÓ Judit: A középkori magyar történeti hagyomány mesés elemei Albericus Trium Fontium krónikájának tükrében. *Fons* 19. (2012: 4.) 435–462.
- CSÁKÓ 2014. CSÁKÓ Judit: A Magyar–lengyel Krónika és a hazai elbeszélő hagyomány. *Századok* 148. (2014: 2) 287–334.
- DOMANOVSKY 1906. DOMANOVSKY Sándor: *Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány*. Budapest, 1906.

- DOMANOVSKY 1933. DOMANOVSKY Sándor: Kézai és a húnkrónika. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest, 1933. 110–132.
- GANZ 1899. GANZ, Paul: *Geschichte der heraldischen Kunst in der Schweiz im XII. und XIII. Jahrhundert*. Frauenfeld, 1899.
- GERICS 1961. GERICS József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Budapest, 1961. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.)
- GOTIFREDUS VITERBIENSIS Gotifredi Viterbiensis *Speculum regum*. Ed. Georgius WAITZ. In: *Monumenta Germaniae historica. Scriptores*. Ed. Georgius Heinrichus PERTZ. XXII. Hannoverae, 1872. 21–93.
- GROSSMANN 1957. GROSSMANN, Karl: Einleitung. In: *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series*. XI. Jakob Unrest: *Österreichische Chronik*. Ed. Karl GROSSMANN. Wimariae, 1957. VIII–XLIX.
- GRZESIK 1994. GRZESIK, Ryszard: *The Hungarian roots of the Hungarian–Polish Chronicle*. MA Thesis. 1994. [kézirat]
- GRZESIK 1995. GRZESIK, Ryszard: European Motifs in the Polish Medieval Chronicles. *Medium Aevum Quotidianum* 33. (1995) 41–53.
- GRZESIK 1999. Ryszard GRZESIK: *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu – The Hungarian–Polish Chronicle. Studies of the Polish–Hungarian culture relationship in the Middle Ages*. Poznań, 1999. (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych. Prace Komisji Historycznej 56.)
- GRZESIK 2010. GRZESIK, Ryszard: *Chronicon Hungarico-Polonicum (Hungarian–Polish Chronicle)*. In: *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Ed. Graeme DUNPHY et al. I–II. Leiden – Boston, 2010. I. 548–549.
- GYÖRFFY 1993. GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest, 1993.
- ECKHARDT 1928. ECKHARDT Sándor: A pannóniai hún történet keletkezése. *Századok* 62. (1928: 1–3., 4–6.) 465–491., 605–632.
- ECKHARDT 1939. ECKHARDT Sándor: A magyarság külföldi arcképe. In: *Mi a magyar?* Szerk. SZEKFI Gyula. Budapest, 1939. 87–137.
- ECKHARDT 1940. ECKHARDT Sándor: Attila a mondában. In: *Attila és hunjai*. Szerk. NÉMETH Gyula. Budapest, 1940. 143–216.
- ERDÉLYI 1933. ERDÉLYI László: *Krónikáink atyja Kézai*. Szeged, 1933.
- FEJÉRPATAKY 1908. FEJÉRPATAKY László: Az Árpádok czimerei. In: *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű*. Szerk. CSÁNKI Dezső. Budapest, 1908. 341–351.
- HOLLER 2009. HOLLER László: Ismerte-e Laskai Osvát Anonymus gesztáját? Reflexiók a Magyar Könyvszemlében megjelent három dolgozatra. *Magyar Könyvszemle* 125. (2009: 1.) 83–88. Online elérés: http://epa.oszk.hu/00000/00021/00381/MKszle_2009_1_kozl1_holler.htm (Letöltés időpontja: 2013. 07. 28.)
- HÓMAN 1925a HÓMAN Bálint: *A magyar hún-hagyomány és a hún-monda*. Budapest 1925. Újabb kiadását ld. Máriabesnyő – Gödöllő, 2010. (A dolgozatban megadott oldalszámok a 2010. évi kiadásból származnak.)
- HÓMAN 1925b HÓMAN Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. lezármazói. Forrástanulmány*. Budapest, 1925.
- HORVÁTH 1954. HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, 1954.
- HORVÁTH 1963. HORVÁTH János: A hún történet és szerzője. *Irodalomtörténeti Közlemények* 67. (1963: 4.) 446–476.
- ISIDORUS HISPALENSIS *Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX*. Ed. W. M. LINDSAY. I–II. (Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis) Oxonii, 1911.
- IORDANES De origine actibusque Getarum. In: *Monumenta Germaniae historica. Auctores Antiquissimi*. V/1. Iordanis Romana et Getica. Ed. Theodorus MOMMSEN. Berolini, 1882. 53–138.
- JAKUBOVICH 1920. JAKUBOVICH Emil: A Gyécse (Géza) névhez. *Magyar Nyelv* 16. (1920) 124–127.

- JAKUBOVICH 1921. JAKUBOVICH Emil: A Vászoly (Vazul) névhez. *Magyar Nyelv* 17. (1921) 118–119.
- KÄRNTER CHRONIK Jacobi Unresti, theologi et sacerdotis Carinthiaci, Chronicon Carinthiacum. In: *Collectio monumentorum*. Ed. Simon Fridericus HAHNIUS. I. Brunsvigiae, 1724. 479–536.
- KERTÉSZ 2005. KERTÉSZ Balázs: Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejövételéről. Anonymus gesztájának utóéletéhez. *Magyar Könyvszemle* 121. (2005: 4.) 373–384.
- KERTÉSZ 2006. KERTÉSZ Balázs: A honfoglalás története Laskai Osvát második Szent István-sermőjében. *Magyar Könyvszemle* 122. (2006: 4.) 464–468.
- KERTÉSZ 2008. KERTÉSZ Balázs: Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen magyarországi forrásairól. Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája. *Századok* 142. (2008: 2.) 474–490.
- KLANICZAY 2011. KLANICZAY Gábor: The myth of Scythian Origin and the Cult of Attila in the nineteenth century. In: *Multiple Antiquities – Multiple Modernities. Ancient Histories in Nineteenth Century European Cultures*. Frankfurt–New York, 2011. 185–212.
- KNAUZ 1875. KNAUZ Nándor: Két krónika. II. A zágrábi krónika. *Századok* 9. (1875: 10.) 684–699.
- KÖRMENDI 2008. KÖRMENDI Tamás: *Az Imre, III. László és II. András magyar királyok uralkodására vonatkozó nyugati elbeszélő források kritikája*. Bölcsészdoktori (PhD-) értekezés. 2008. [kézirat]
- KÖRMENDI 2009a KÖRMENDI Tamás: A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszerkesztményben. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. Uő. – THOROCZKAY Gábor. Budapest, 2009. 195–205.
- KÖRMENDI 2009b KÖRMENDI Tamás: A magyarság ábrázolása a nyugat-európai elbeszélő forrásokban a 13. század végéig. *Korall* 10. (2009: 38.) 30–46.
- KÖRMENDI 2012. KÖRMENDI Tamás: A „varasdi jelenet” kritikája. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. MIKÓ Gábor – PÉTERFI Bence – VADAS András. Budapest 2012. 503–513.
- KRISTÓ 1972. KRISTÓ GYULA: Anonymus magyarországi írott forrásainak kérdéséhez. *Magyar Könyvszemle* 88. (1972: 3–4.) 166–174.
- KRISTÓ 1974. KRISTÓ Gyula: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól (Riccardus és Albericus tanúsága). In: *Középkori külföldi kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH János – SZÉKELY György. Budapest, 1974. (Memoria Saeculorum Hungariae 1.) 229–238.
- KRISTÓ 1978. KRISTÓ Gyula: Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál. *Századok* 112. (1978: 4.) 623–661. = In: Uő.: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983. (Nemzet és emlékezet) 132–190., 498–511.
- KRISTÓ 1983. KRISTÓ Gyula: Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? In: Uő.: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983. (Nemzet és emlékezet) 313–329., 551–556.
- KRISTÓ 1994. KRISTÓ Gyula: *A történeti irdalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Budapest, 1994. (Irodalomtörténeti füzetek 135.)
- KRISTÓ 2000a KRISTÓ GYULA: Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban. In: Uő.: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged, 2000. 195–227.
- KRISTÓ 2000b KRISTÓ Gyula: *Előd. A magyar őstörténet- és krónikakutatás egy fejezete*. Budapest, 2000. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián)
- KRISTÓ 2002. KRISTÓ Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest, 2002.
- KRÓNIKAKOMPOZÍCIÓ Chronici Hungarici composito saeculi XIV. Ed. Alexander DOMANOVSKY. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. I–II. Budapestini, 1937–1938. (repr. 1999.) I. 217–505.
- KUMOROVITZ 1954. KUMOROVITZ L. Bernát: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. I. *Hadtörténelmi Közlemények*. Új folyam 1. (1954: 3–4.) 18–60.
- KULCSÁR 1987–1988. KULCSÁR Péter: A magyar ősmunda Anonymus előtt. *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92. (1987–1988: 5–6.) 523–545.

- LMK A lengyel–magyar vegyes krónika. Ford., bev. TÓTH Péter. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 9. (2004: 4.) 223–242. = In: *Krónikáink magyarul*. Vál., ford. KULCSÁR Péter. III/1–3. (Történelmi források) Budapest, 2006–2008. III/3. 7–21.
- MACARTNEY 1940. MACARTNEY, Carlile Aylmer: „Pascua Romanorum”. *Századok* 74. (1940: 6.) 1–11.
- MADZSAR 1922. MADZSAR Imre: A hún krónika szerzője. *Történelmi Szemle* 11. (1922: 1–4.) 75–103.
- MÁLYUSZ 1966. MÁLYUSZ Elemér: Krónika-problémák. *Századok* 100. (1966: 4–5.) 713–762.
- MARTINUS OPPAVIENSIS Martini Oppaviensis Chronicon pontificum et imperatorum. Ed. Ludewicus WEILAND. In: *Monumenta Germaniae historica. Scriptores*. Ed. Georgius Heinricus PERTZ. XXII. Hannoverae, 1872. 377–482.
- MIKÓ 2012. MIKÓ Gábor: Mátyás király „krónikáskönyve” egy 16. századi törvénygyűjtemény margóján. Megjegyzések a Thuróczy-kódex történetéhez. In: *Tiszteletkőr. Történelmi tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. MIKÓ Gábor – PÉTERFI Bence – VADAS András. Budapest, 2012. 573–586.
- MIKÓ 2013. MIKÓ Gábor: Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? *Történelmi Szemle* 55. (2013: 1.) 1–22.
- NEUMANN 1987. NEUMANN, Wilhelm: Jakob Unrest. Leben, Werk und Wirkung. In: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten Mittelalter*. Ed. Hans PATZE. Sigmaringen, 1987. (Vorträge und Forschungen 31.) 681–694.
- OSVALDUS DE LASKO LXXVI. *A LXXVI. sermo (De sancto Stephano rege I. Et de electionis cognitione, ratione ac beati Stephani perfectione)* szövege Kertész Balázs gondozásában <http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/latinul/laskaiosvat/index.php?file=os/os076>, letöltés időpontja: 2013. 08. 03.
- OSVALDUS DE LASKO LXXVII. *A LXXVII. sermo (De sancto Stephano rege II. Et divina providentia; ac quibus tenetur princeps)* szövege Kertész Balázs gondozásában <http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/latinul/laskaiosvat/index.php?file=os/os077>, letöltés időpontja: 2013. 08. 03.
- PRNET 1925. PRNET, M[aximilien]: Les armoiries françaises dans le Clieparius Teutonicorum. In: *Mélanges d'histoire du Moyen Age offerts à M. Ferdinand Lot par ses amis et ses élèves*. Paris, 1925. (repr. Genève 1976.) 659–675.
- RADEK 2009. RADEK Tünde: A középkori német nyelvű historiográfia magyarságképéről egy imagológiai kutatás nyomán (1150–1534). *Korall* 10. (2009: 38.) 47–78.
- RICCARDUS (ED. DEÉR) Relatio fratris Ricardi. Ed. Iosehus DEÉR. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. I–II. Budapestini, 1937–1938. (repr. 1999.) II. 529–542.
- RICCARDUS (ED. DÖRRIE) *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und der Mongolen. Die Missionsreisen des fr. Iulianus O. P. ins Ural-Gebiet (1234–1235) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren*. Ed. Heinrich DÖRRIE. Göttingen, 1956. 151–161.
- ROKAY 1999. ROKAY Péter: *Krónikatanulmányok*. Debrecen, 1999.
- SENGA 1987. SENGA Toru: IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”. *Századok* 121. (1987: 4.) 584–612.
- SIGEBERTUS GEMBLACENSIS Chronica domni Sigeberti Gemblacensis monachi. Ed. Ludowicus Conradus BETHMANN. In: *Monumenta Germanie historica. Scriptores*. VI. Ed. Georgius Heinricus PERTZ. Hannoverae, 1844. 300–374.
- SIMON DE KEZA Simonis de Keza Gesta Hungarorum. Ed. Alexander DOMANOVSKY. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. I–II. Budapest, 1937–1938. (repr. 1999.) I. 129–194.
- SZABADOS 2012. SZABADOS György: Attila-ös, a sólyomforma madár és a fehér elefánt. In: *Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára*. Szerk. CZÓVEK Judit – DYEKISS Virág – SZILÁGYI Zsolt. Budapest, 2012. 416–425.
- SZÜCS 1973. SZÜCS Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetsszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. *Századok* 107. (1973: 3–4.) 569–643., 823–878.

- THIERRY 1856. THIERRY, Amédée: *Histoire d'Attila et de ses successeurs jusqu'à l'établissement des Hongrois en Europe suivie des légendes et traditions*. I–II. Paris, 1856.
- THIERRY 1864. THIERRY, Amadée: *Attila-mondák*. Ford. Szabó Károly. Pest, 1864.
- THOMAS SPALATENSIS *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Archdeacon Thomas of Split: History of the bishops of Salona and Split*. Latin text by Olga PERIĆ. Ed., translated and annotated by Damir KARBIĆ – Mirjana Matijević SOKOL – James Ross SWEENEY. Budapest – New York, 2006. (Central European Medieval Texts)
- TÓTH 1947. TÓTH Zoltán: Szent István legrégebbi életirata nyomán. I. Mátyás Flórián Ranzanus-problémája. *Századok* 8. (1947: 1–10.) 23–94.
- TÓTH [MS]. TÓTH ZOLTÁN: *A Hun Krónika kialakulásának kérdéséhez*. MTAK Kézirattár Ms 5034/1. [kézirat]
- UNREST (ED. KRONES) Jakob Unrests Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn. Ed. [Franz] v. KRONES. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 1. (1880: 3–4.) 337–372.
- UNREST (ED. ARMBRUSTER) Jakob Unrests Ungarische Chronik. Ed. Adolf ARMBRUSTER. *Revue Roumaine d'Histoire* 13. (1974: 3.) 473–508.
- VESZPRÉMY 1991. VESZPRÉMY László: A hun–magyar hagyomány alakulása és a tatárjárás. *Hadtörténelmi Közlemények* 104. (1991: 1.) 22–33.
- VESZPRÉMY 1995. VESZPRÉMY László: La tradizione unno–magiara nella cronaca universale di fra' Paolino de Venezia. In: *Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo*. Ed. Sante GRACIOTTI – Cesare VASOLI. Firenze, 1995. (Civiltà veneziana. Studi 46.) 355–375.
- VESZPRÉMY 2013. VESZPRÉMY László: A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolatok. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. CXXXV. Szeged (2013) 25–44.
- ZSOLDOS 2008. ZSOLDOS Attila: Elvesztett források, paraszt urak és Ottó herceg. Somogy (és Zala) megye korai történetének ismeretéhez. *Századok* 142. (2008: 2.) 490–497.

Did the Hun Tradition Become Richer in 13th-century Hungary?

While analyzing the Hungarian–Polish Chronicle, I came to the conclusion that the text, written before 1266, could reflect the evolution of the Hungarian narrative tradition in the first half of the 13th century. The story of king Attila, told in a fabulous way in the first chapters of the source, could have already been present in some form or another in the Hungarian *gesta* by the end of the reign of Andrew II (1205–1235). This hypothesis seems to be supported by the assertions of László Veszprémy who supposed an enrichment of the Hun–Hungarian tradition between the account of the anonymous notary of king Béla III (c. 1210) and the detailed Hun Chronicle by Simon of Kéza (c. 1282–1285). In his article which was devoted to this question, Veszprémy cited an unpublished study by Zoltán Tóth, considering the *Historia Salonitana* by Thomas of Split, the Sermons by Oswald of Lasko, the Knauz Chronicle and the *Ungarische Chronik* by Carinthian chronicler Jakob Unrest as proofs of the evolving Attila tradition. The present paper aims to discuss whether the 13th-century text of Thomas, archdeacon of Split and the three late medieval sources included in Tóth's thesis about a progressively enriching Hun tradition, could give any information about the Hungarian historical tradition before the *Gesta Hungarorum* by Simon of Kéza. The examination of the sources based on the results of recent historiography has indicated that the arguments of Tóth cannot prove any evolution of the Attila tradition in the 13th-century Hungary. Despite its fabulous elements, the Hungarian–Polish Chronicle could reflect the Hungarian tradition of the first half of the 13th century more than the account by Thomas of Split or our late medieval chronicles.

Hadtörténet

Arnulf herceg 913-as győzelme a magyarok felett *Néhány megjegyzés a X. század első felének Kárpát-medencei had- és politikatörténetéhez*

Tanulmányomban a 913. évi, Inn-folyó menti, magyarok elleni bajor győzelemmel és annak hátterével foglalkozom, egyfelől az eseményről ránk maradt írásos források alapján, a forráskritika kívánalmainak szem előtt tartásával. Az esemény katonai és politikatörténeti szempontú vizsgálatának keretét másfelől a vonatkozó szakirodalom segítségével megrajzolható összefoglaló adja a 10. század első felének magyar-bajor érintkezéséről. A korai magyar hadtörténeti kutatásában jól ismert nehezítő tényező, hogy az írásos forrásokat katonai aspektusból tekintve mindössze néhány olyan nyugati munka van, amely alapján képalkotható a honfoglaló magyarok harcászataról, illetve megkísérélhető egy-egy ütközet lefolyásának rekonstruálása.¹

Ha a magyarok által viselt háború kategorizálását kíséreljük meg, akkor véleményem szerint mindenképpen külön kell értékelni azokat a katonai akciókat, amelyeknél egyértelműen bizonyítható a korszakunk valamennyi kultúráját általánosan jellemző, zsákmányszerző indítkon túlmutató politikai szándék. A határbiztosító, a szomszédos területeket sakkban tartó, illetve azon hadjáratok közötti lehetséges distinkció, amelyek nagyobb ívű politikai-katonai céljait az előbbi kategóriákkal általában azonos módon kíséri a zsold vagy a (beígért) zsákmány és a sarc, mint motiváció, dolgozatom szűkebb témája, a magyar-bajor relációk szempontjából is fontos.

A Magyar Nagyfejedelemség szomszédjainak katonai eszközökkel történő nyomás alatt tartása, egy széles, adóztatott, egyben ilyen módon szövetségessé tett területsáv létrehozásának és fenntartásának politikájával együtt, a X. századi magyar katonai vállalkozások egyik magyarázataként ismert. A 899–970 közé datált² *hadjáratok korát* a régebbi és az újabb szakirodalom is a 933-as merseburgi és a 955-ös, második augsburgi csatával bontja rövidebb szakaszokra.³ Az előbbivel, mint „lélektani határponttal”, a másodikkal pedig – lényegesen több alappal – a hadjáratok földrajzi irányultságát meghatározva. Továbbra is vitatott, hogy a X. századi magyar államképlet egységes vezetés alatt maradt-e, vagy inkább törzsek laza szövetségi kereteként képzelhető el, mint amilyet a steppei eredetű népek közül például a besenyőknél feltételez a kutatás.⁴ Az a katonai sikersorozat, amely a Magyar Nagyfejedelemség számára a 9–10. század fordulóján a Kárpát-medence teljes egészének a megszállását, a fegyverrel elfoglalt földrajzi egység határainak és ütközőzónájának létrehozását (907-ig), valamint ezután a leginkább fenyegető nyugati égtáj felé az említett pacifikált zóna kiépítését és fenntartását lehetővé tette, aligha képzelhető el erős és egységes vezetés hiányában. A folytatás

¹ Riade mellett ilyen kivétel a két augsburgi csata 910-ben, illetve 955-ben. Utóbbi gazdag feldolgozására lásd NÉGYESI 2003, 206–230. Az első augsburgi ütközet modellezésére magam is kísérletet tettem: IGÁZ 2010, 5–10.

² Itt már biztosan a Kárpát-medencéből indított katonai akciókról van szó. Egyes vélemények szerint a nyugati forrásokban 862-től felbukkanó magyarok 894-es, közvetlenül a honfoglalást megelőző hadjáratukat esetleg már „belülről” indították meg. RÉVÉSZ 1999, 29.

³ Hazai történészeink egy részének körében továbbra is tartja magát a nemzeti romantika korában született elnevezése, a „kalandozások”. A kifejezés történetére lásd KRISTÓ 1980, 309–335.; KRISTÓ 1995, 279–281.; KIRÁLY 2006, 34–87.; bírálatára ugyancsak KIRÁLY 2006, 123–156.; valamint IGÁZ 2010, 5.; SZABADOS 2011, 228.

⁴ VÁSÁRY 1991, 152.

azonban – elsősorban is a magyarok belső berendezkedéséről ránk maradt külső források el-
lentmondásos információinak következtében – nem eldöntött kérdés.⁵

Tudjuk, hogy a magyarok 906-ig – a 899-es észak-italiai vállalkozást és a morva terü-
letek 902-es meghódítását nem számítva – jórészt a bajorokkal háborúztak. Innentől azonban,
feltehetőleg a Pozsonynál 907-ben megállított nagy nyugati invázió tanulságait is levonva,
kiszélesítették a fegyverrel sakkbán tartott területsávot és a háborút kiterjesztették egyéb né-
met területekre is. A nyugati ellenfelek potenciális katonai erejének megtörését célzó, több
ízben mezei ütközzettel végződő hadjáratokkal párhuzamosan⁶ Szászország, Tübingia, majd a
sváb részek szisztematikus pusztítása következett, innentől ismétlődően, illetve a 910-es évek-
től már a Rajnán túli területekre vezetett hadjáratokból esetenként hazatérve is. A német terü-
letek ellen vezetett támadások ekkortól egyfelől a békét biztosító adó behajtására irányultak,
emellett uralkodóváltások esetén (például 911-ben I. Konrád, majd 919-ben Madarász Henrik
trónra léptekor) igyekeztek kipuhatolni, illetve újabb pusztító hadjáratokkal befolyásolni az új
nyugati vezetők szándékait. A hadjáratok zömükben tehát a politikai céltudatosság jegyében
zajlottak.⁷ Ez a X. század első évtizedétől feltételezett különutas, azaz nem egységes magyar
politizálás nézete ellen szól, ugyanúgy, mint a magyar vezetők személyes szerepvállalása a
katonai és a diplomáciai tevékenységben is.⁸

Bóna István véleményét osztva, a merseburgi (pontosabban Riade-i) síkon a megfuta-
modást választó magyarok 933-as „súlyos veresége” csak utólagosan értékelhető valamiféle
baljós előjelnek a nyugati hadjáratok további eredményét tekintve.⁹ Az igazán lényeges dolog
annak a *szövetségi rendszernek* a széthullása, amely a fegyverrel megszerzett Kárpát-medence
megtartásának, egyben maguknak a hadjáratoknak is fontos előzetes feltétele volt. Ha tehát
valamilyen további korszakolást kívánunk végrehajtani a hadjáratok korán belül, akkor 955
előtt más, elsősorban is politikai és nem hadászati határpontot (vagy határpontokat) kell ke-
resnünk. Annál is inkább, mivel a korszak első évtizedeiben, a magyarok nagy mezei győzel-
meinek idején is előfordultak katonai kudarcok. Olyanok is, amelyek Merseburg tényleges
katonai veszteségeit bizonyosan felülmúlták.¹⁰ Ilyen a Gyermekek Lajos regensburgi udvarába

⁵ Bizánci oldalról a Bölcs Leó-féle *Taktika* a katonai sikerek okára is utal, amikor a magyarok körében érvényes
egyeduralmi berendezkedést hangsúlyozza: „Így a többi skythá népnél nagyobb erővel vívják a közelharokat, és
egy főnek az uralma alatt állnak.” ÁMTBF 1988. 18. Biborbanszületett Konstantin császár *De administrando
imperio*-ja az uralom szintjeit mutatja be: „Első fejük az Árpád-nemzetségből sorban következő fejedelem, és van
két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek, de van fejedelme minden törzsnek is.” ÁMTBF
1988. 48. Ugyanakkor: „A törzseknek ez a nyolc törzse nem hunyázkodik meg a maga fejedelméi előtt, de meg-
egyezősük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen út ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal
együtt harcolnak.” HKÍF 1995. 130.

⁶ 908–910 során három nagy, a keleti-frank erővel vívott mezei ütközzetről is van tudomásunk. Bóna István
véleményéhez csatlakozva ezek mind egy „második Pozsony” bekövetkezését célozhatták megakadályozni, a
német területekre vezetett hadjáratok keretén belül. Bóna 2000. 36–40.

⁷ A magyarok továbbá azért is kötöttek megállapodásokat a nyugati (emellett a túloldaltól bizánci) politikai
vezetőkkel, hogy a több ízben bizonyíthatóan ugyanazon évben eltérő irányokba induló hadjárataikat
bebiztosítsák. Ezt a nézetet – legalábbis 933-ig – meggyőzően igazolja Vajay Szabolcs. Vajay 1968. 81–84.
Szabados György már 900-ban is igazolhatónak véli a kétfrontos háború gyakorlatát magyar részről. Szabados
2011. 214–216.

⁸ KRISTÓ 1980. 367. Itt elég Taksony és Bulcsú neveit említeni, akik hadvezérként is jeleskedtek, ugyanakkor
politikai vezetők is voltak. Előbbi részvétele, majd hazatérte a második augsburgi csatából is ismert. Bulcsú
diplomáciai tevékenységét pedig Biborbanszületett Konstantin császár munkája mellett Ibn Hayyān is
megerősíti, amikor a 942. évi események leírásakor – az újabb vélemények szerint – a hispániai kalandozás
helyszíni parancsnokait nevezi meg híres vezérlistájában, s nem az otthon maradt (törzsi) vezetőket. ELTER
2009. 70.

⁹ Bóna 2000. 39. Sokkal súlyosabb, ámde „Riade árnyékában maradó” vereség érte őket 938-ban Steterburg,
illetve Drömling mellett, amikor a támadók *mindkét seregrészét* megsemmisítették. Riade mellett az utóbbi két
csatavesztésről is Widukind ír *Res gestae Saxonicae* című munkájában. HKÍF 1995. 223.

¹⁰ Widukindnál világosan kiolvasható a magyarok kitérése a csata elől, akik „annyira futásnak eredtek, hogy
nyolc mérföldön keresztül alig néhányukat tudták csak levágni vagy fogságba ejteni.” HKÍF 1995. 222–223.

küldött magyar követek elbocsátása után két irányban indított magyar seregek egyikének veresége még 900-ban a Dunától északra, Linz mellett, a hét évvel később Pozsonynál megölt Luitpold örgrófól.¹¹

Korai magyar vereségekre további példa a magyarokkal közvetlenül szomszédos, a nagyfejedelemség és a keleti-frank államiságból lassan formálódó új német hatalom¹² kettős szorításában létező Bajorország önállóságra törekvő vezetőjének, Gonosz Arnulf hercegnek (890k–937), Luitpold örgróf idősebb fiának néhány sikeres csatája. Ezek közül az Inn-folyó mellett kivívott 913-mas győzelmét általában az első nagyobb magyar vereségként tartják számon a régebbi és az újabb magyar szakirodalom lapjain – az említett linzi vereség mellett érthetetlenül.¹³

Arnulf alakjával és történelmi szerepével, ezzel együtt a magyarok elleni legnagyobb katonai sikerével idehaza hadtörténeti szempontból még a 19. században, illetve a második világháború előtt, Szabó Károly és Doberdói Breit József foglalkozott.¹⁴ Azóta szinte csak említésszerűen került elő a magyar, ugyanakkor a külföldi szakirodalomban is.¹⁵ Osztrák szemszögből, sajátosan az Inn-melletti és a korábbi, 909-es Rott-folyócska, valamint a következő évben esett Neuching melletti győzelmének tulajdonítják, hogy „mintegy királyként terjeszthette ki hatalmát.”¹⁶ Valóban, Arnulf a belháborúba sülyedt német lakta területek egyik olyan erős embere volt, aki egy ideig maga is a Gyermekek Lajossal sírba szállt német Karolingok örökségére pályázott – s ehhez a tervéhez a „kereszténység keleti ellenségeit” sem áttallott segítségül felhasználni, amikor nem volt más választása. Harcias és sikeres bajor hadúr, emellett pragmatikus politikus, avagy lázadó alattvaló és az (akkoriban kevésbé értelmezhető) „össznémetség” elárulója volt?¹⁷

Bárhogyan is ítéljük meg szerepét, Arnulf herceg mindenképpen azon kevés, számításba vehető történelmi személyiségek egyike, aki a Kárpát-medence nyugati peremén igazolhatóan és tevékenyen részt vett a 10. századi kelet–nyugati harci kultúrák találkozásában. Tudjuk, hogy saját, független országának létrehozásáért a frank Konráddal (911–918) folytatott háborúság során, 914–916 között Bajorország keleti szomszédjainál „vendégeskedett”, így nála jobb – fennmaradt nevű – ismerője aligha lehetett a X. századi magyar állam viszonyainak, ezzel együtt harcászatiának is. Annál is inkább, mert száműzetésének éveit alatt sem

¹¹ Erről a Fuldai Évkönyv és a Sváb Évkönyvek egyaránt hírt adnak; HKÍF 1995. 192–193., 201. Vereségnek fogható fel Kurszán (Kusál) és kíséretének lakomán történő lemészárlása is. HKÍF 1995. 202.

¹² IV. (Gyermekek) Lajost a magyar szakirodalom az utolsó Karoling uralkodónak tartja. BÓNA 2000. 38.; TORMA–VESZPRÉMY 2008. 166.; SZABÓ 1869. 159. A német vélemény azonban nem egységes, lásd: GOETZ 1980. 56–125.

¹³ Néhány munka ahol egyáltalán szóba kerül: CHOLNOKY 1935. 67.; KRISTÓ 1986. 26.; MAKK 1993. 11.; RÉVÉSZ 1999. 45.; BÓNA 2000. 37.

¹⁴ SZABÓ 1869. 162–163.; DOBERDÓI BREIT 1929. 34–36.

¹⁵ A német nyelvű szakirodalom inkább a magyarországi száműzetése utáni időszakban foglalkozik vele. Önálló monográfiák életművéről: FAUBNER 1984.; HOLZFURTNER 2003. A Liutpold- leszármazottakkal, illetve a bajor középkorral foglalkozó munkákban: REINDEL 1954. 187–252.; MÜLLER-MERTENS 1995. 44–60. Az Inn melletti fegyvertény említései (a teljesség igénye nélkül): VAYAI 1968. 52.; GREBHÖNER 2013. 7.; HAMMER 2007. 272–273.; DEUTINGER 2002. 17–68.; HOLZFURTNER 2005. 66.; HOLZFURTNER 2007. 80.; MENGEIN 1841. 53.; SCHMID 1976; SCHMID–WEIGAND 2003. 63.; RIEZLER 1875. 605–607.; SCHEIBELREITER 2010. 48.; WEITLAUF 2003. 63.

¹⁶ Ez megfogalmazás a 2007-ben a pozsonyi csata milicentenáriuma megrendezett haimburgi kiállítás utolsó tárlatában is feltűnt. Lásd SHICKSALJAHR 907, 207. A Salzburgi Évkönyvekben megörözt igen szűkszavú közlést a Neuching melletti összecsapásról ugyancsak Aventinus, illetve a Sváb Évkönyv alapján lehet pontosítani. Ezek szerint a 910-es, két nagy csatában is győztes sváb-frank hadjáratból visszatérő magyar haderő valamelyik kisebb (leszakadó?) egysége ellen történt sikeres bajor támadás. HKÍF 1995. 203, 210.

¹⁷ A „mióta német a német?” kérdésre lásd SZABADOS 2011. 216.

hagyott fel nyugati ellenfelének a támadásával, ezen időszak alatt magyar területekről szervezve becsapásait a Konrád által (időlegesen) uralt területekre.¹⁸

A 913-mas, Inn melletti összeütközésről ránk maradt közlések többségéről ugyanaz mondható el, mint a többi latin nyelvű írott emlékről: mennyiségében nem jelentős, s a forrásérték szempontjából is erősen korlátozott, igen szűkszavú, esetenként pontatlan datálású írásos forráscsoport áll rendelkezésünkre. A Sváb Évkönyv folytatása, a Salzburgi Évkönyv, Regino folytatója (*Continuato Terverensis chronici Reginonis*), valamint a Szent Galli Évkönyvek közül az utóbbi ugyan egy számadattal is szolgál, miszerint a kelepcébe, tehát az Inn vizébe szorított magyar harcosok közül csak harmincan menekültek meg: „teljes seregüket az Inn folyó mellett, harminc férfit kivételével elpusztították”. A túlélők számára vonatkozó kitétel azonban már Szabó Károly véleménye szerint is „más kezétől”, vélhetőleg tehát később került az évkönyv lapjára, így csak kétes értékű és a számadatok terén – mint általában – amúgy is irreleváns információt hordozó kiegészítője lehetne valamilyen hosszabb beszámolónak.¹⁹ Terjedelmesebb kortárs munka azonban nincs, vagy nem maradt ránk.

Az űrt mégis kitölti valamelyest a nálunk a pozsonyi csata kapcsán „rehabilitált” Johannes Georg Turmair (1477–1534), alkotói nevén Aventinus.²⁰ Az Inn melletti csata leírása a bajor humanista ugyanazon *Annalium Boiorum libri septem* című munkájában található meg, mint a honfoglalás sikeres hadműveleteit, egyben az első magyar államiséget biztosító 907. évi, katasztrofális nyugati vereség elbeszélése.²¹ Ezt a szöveg helyet az említett ritka, hosszabb beszámoló egyikének tekinthetjük – amennyiben Aventinus megbízhatóságát a pozsonyi csata kapcsán ránk hagyott közléseivel azonos megítéléssel fogadjuk el. Az óvatos és körültekintő szövegértelmezés ettől persze itt is alapvető módszertani követelmény, hozzátevé, hogy a csata, illetve az előzmények leírása a bajor humanista esetében sem mondható részletesnek és mindössze néhány olyan momentum van, ami valóban érdemes a vizsgálatra. Ám ha Pozsony esetében megbízható, a saját korában még meglévő, de később elveszett, további forrásokat is ismerő kútfőként tartjuk számon, akkor legalább néhány gondolatot megérdemel a 913. évi magyar-bajor incidens általa megörökített beszámolója.

„A magyarok Arnulftól adót követelnek, miután ezt megtagadja, lerohanják a bajorokat. Arnulf bekeríti és lekaszaolja őket.

A magyarok minden veszélyeztetett helyen ott voltak, fegyverre kapva Arnulftól és Konrád királytól új adót követelnek: azzal fenyegetőznek, hogyha azt, ahogy [Gyermek] Lajos tette, nem fizetik meg, mindent a földdel tesznek egyenlővé. Arnulf így válaszol a követelőknek: «Én, mondta, kora ifjúságomtól uralkodok, nem tanultam meg engedelmességni; jöjjenek a magyarok, mi fegyvert fogunk és csatában (ezt fitogtatta) fogják megtapasztalni a kezünk erejét. A magyarok ezt hallván rögvést lerohanták Bajorországot igen nagyszámú lovasságukkal. A harcot kerülő Arnulf holmijával és felszerelésével védett helyekre vonulásra ad parancsot. A katonákat, lovagokat az erdőkön, mocsarakon és Noricum fenyegetett vidékén túl szétszórva leshelyeken rejti el: kisszámú kiválasztott lovassal feltűnik az ellenség közelében és hátrálva futást színlel.”²²

¹⁸ Noha az árulás vádját egyes német szerzők már a XIX. században megpróbálták lemosni róla, a Konrád-párti fuldai kolostor 915-ös magyar felégetésében általában Arnulf ötletét („háttért munkáját”) látják. SZABÓ 1869. 165.

¹⁹ „nisi 30 viros”, idézi SZABÓ 1869. 162–163, 2. sz. lj. Az Inn-menti csata egyéb forráshelyei: *Annales S. Quentini Veromondensis*: CFHH I. 186; *Continuato Treverensis chronici Reginonis*: CFHH I. 781. A Szent Galli Évkönyv vonatkozó részletét idézi még DOBERDÓI BREIT 1929. 36.

²⁰ VESZPRÉMY 2007. 1–17.

²¹ CHF I. 350.

²² „Ugri ab Arnulpo tributo postulant, quo denegato Boiariam invadunt. Arnulphus eos circumvenit et ad internecionem delet.”

Aventinus leírásában a csata előzménye a magyarok által 910 után követelt adó megtagadása, amit Arnulf mellett annak ellenfelétől, Konrád királytól, mint Gyermeke Lajos utódjától ugyancsak megpróbáltak beszédni. Ez, – amellett, hogy a magyarok figyelmét nem kerültk el Arnulf „királyi” ambíciói – világosan leírja a fejedelemség szövetségi rendszerének lényegét, amelybe 907-től Bajorország, mint közvetlen, legyőzött szomszéd, értelemszerűen beletartozott. Aventinus szerint a „béke árának” megfizetése talált ekkor elutasításra a bajor herceg részéről. A magyar központi vezetés a beérkezett évi adó fejében mellőzte közvetlen nyugati szomszédja területének prédálását, azt ugyanakkor felvonulási területként használta, az ekkorra már távolabbra tekintő hadpolitikai koncepciója részeként. A bajor fél a békepénz megfizetése mellett még szabad átvonulást is biztosított, ami nagyban megkönnyítette a nagyobb hatósugarú magyar hadjáratok lebonyolítását – egyben hasznos lehetett a bajoroknak is, amennyiben éppen nyugatról fenyegették őket. A sikeres (avagy éppen sikertelen) hadjáratról hazavonuló magyar csapatokhoz pedig legalábbis semleges módon viszonyultak – mindaddig, amíg a magyarok is tartották magukat a békés átvonulás gyakorlatához. Ismert, hogy Arnulf ezt az időszakot használta fel a pozsonyi katasztrófában megsemmisült bajor katonai elit pótlására, azaz inkább a maradék, katonáskodásra képes réteg maga mellé állítására. Ehhez az egyházi birtokok jövedelmeinek megkurtításától sem riadt vissza, innen nyerte Gonosz (Der Böse) ragadványnevét.²³ A kisajátított földek jövedelméből sikeresen alkotta újra a maga vazallusi körét, akikkel adott esetben már megkísérelhette az ellenállást az ő területeit (is) pusztító magyarok ellenében. Ez történt 909-ben Rott mellett, ahol az előzőleg bajor területen lévő Freisinget megostromló, majd onnét hazafelé tartó magyar csapatokon sikerült egy kisebb csetepatéban felülkerekednie (augusztus 11).

Rott és a 910-es Neuching-i (Erding melletti) bajor (rész)siker kapcsán is felmerül a kérdés, hogy miként történhetett meg a bajor területeket esetenként a szövetségi státusz ellenére is érintő magyar dúlás, ha a hadjáratok egységes politikai koncepció megvalósulását jelentették egy éves rendszerességgel, központilag kiküldött haderő részéről? Az egyik lehetséges válasz, hogy előfordulhatott olyan eset, amikor valamilyen okból nem működött az egységes magyar hadvezetés, tehát voltak olyan vállalkozások, amelyek a határháború vagy éppen az „eseti portyák” kategóriájába sorolhatóak.²⁴ A másik viszont felülírja a központi szervezés egyedüli tézisést és más szinten, de legalábbis *más szinten is* (regionális, törzsi?) megvalósuló hadjáratokat feltételez. Az egymást követő években (909, 910) végrehajtott, majd bajor részről megghiúsított magyar támadások számomra e többszintű háború lehetőségét igazolják: Freising például nem az egykori magyar-bajor határsáv közelében fekszik, hanem Bajorország nyugati felén. Az pedig kizárható, hogy a magyarok ne tudták volna, kiket támadnak.

A bajor részről kivitelezett sikeres ellenakciókra többnyire akkor kerülhetett sor, amikor vagy az éves hadjáratról, vagy az aktuális portyáról visszafelé, lényegesen lassabban, jó

Ugris isthaec omnia opportuna erant, armis comparatis, ab Arnulpho et Conrado rege novo tributo postulant: quod nisi ut Ludovicus reddat, omnia se devastaturos soloque aequaturos comminantur. Arnulphus legatis respondet: «Ego, inquit, ab ineunte aetate caeteris imperare, non parere didici; veniant Ugri, et nos habere ferrum et in pugna (hanc ostentabat) quinos digitos sentient». Ugris his auditis, continuo Bavariam copiosissimo equitatu invadunt. Arnulphus imbelles cum rebus suis et suppellectile ad tutoria loca migrare iubet. Milites, equites per sylvas, paludes et loca Noricorum oportuna in insidiis passim condit: cum paucis expeditis delectoque equitatu hostibus apparet rursusque cedendo fugam simulat.»

²³ REINDEL 1953. 396.

²⁴ B. Szabó János az utolsó kelet-európai steppei nomád állam, a Krími Kánság, valamint Moldova relációjában mutatott rá arra, hogy két hatalom hivatalos jó viszonya (illetve esetükben azonos szövetségi rendszerbe tartozása) a határvidéken nem sokat számított. B. SZABÓ 2004. 131, 31. sz. lábjegyzet. Bóna István egyszerűen egy rablóbanda szétverésének minősíti az esetet. BÓNA 2000. 37.

esetben állatokkal, foglyokkal és zsákmányolt holmival megpakolt társzerekkel vonuló magyar haderő valamelyik – esetleg leszakadó – egységét sikerült meglepni.²⁵

Nyilvánvaló, hogy az első augsburgi csata, majd a következő frankföldi, még nagyobb magyar győzelmet hozó mezei ütközetek árnyékában az ilyen léptékű fegyvertények jelentéktelennek minősültek. Sokkal fontosabbnak tűnik, hogy Arnulf Rottnál és Neuchingnél alighanem elérte, amit akart: az ő földjét támadó (regionális?) magyar akciók felszámolásával maga állította helyre a szövetségi állapotot, így tulajdonképpen az egymás mellett élés lehetőségét is. Ennek az lehet a bizonyága, hogy a 910-ben a magyar seregek akadálytalanul vonultak át a bajor területeken – kifelé. A bajor herceg ténykedését másként akár egyfajta „hintapolitikának” is értékelhetjük: ha a helyzet úgy kívánta, fegyveres erővel is demonstrálta, hogy nem tűri saját országának alkalmi zsákmányszerző akciók útján történő prédálását, ugyanakkor a Magyar Nagyfejedelemség felé továbbra is fent kívánja tartani a Pozsony után elfogadni kényszerült szövetséges státuszt, amire országépítő törekvései, illetve saját nyugati ellenfelei miatt volt nagy szüksége.

Elképzeltető, hogy néhány év fegyvernugvás, ezalatt pedig aktív készülődés után Arnulf 913-ban már elérkezettnek látta az időt arra, hogy egy komolyabb hadjáratból visszatérő magyar haddal is felvegye a küzdelmet. A közvetlen kiváltó ok, Bóna István véleménye szerint, itt sem volt más, mint egy magát Bajorországban sem fegyelmező magyar seregrész móresre tanításának szándéka.²⁶ Aventinus azonban egyértelműen a béke feltételeként beszédett adó megtagadása miatt bekövetkező magyar büntetőakcióról, illetve az annak kivédésére használt arnulfii taktikáról ír. Ez már túlmutat a lokalitás, de a határháború kategóriáján is, noha a forrásból semmiféle olyan információ nem olvasható ki, ami a magyarok belső viszonyait, így a helyi illetve a központi politika szintjeit akárcsak a legkisebb mértékben is megvilágítaná, lévén a nyugati forrásokban – így Aventinusnál is – mint *egységes ellenség* szerepelnek.²⁷

Az a tény, miszerint a bajor herceg ekkor saját erőinek megszervezésén túl is igyekezett biztosra menni, további különbség a két korábbi esethez képest. A Sváb Évkönyvekből értesülhetünk arról, hogy felkészültségének esetleges hiányosságait rokonaival, Berchthold és Erchanger sváb grófokkal, valamint egy Udalrich nevű további főúrral kötött katonai szövetséggel kívánta ellenpontosítani. Valamennyiüknek jó oka lehetett a magyarokkal harcba bocsátkozni, hiszen 913-ban keleti szomszédjaik éppen Svábsországot választották soros célpontul a német területek kaoszban és rettegésben tartására.

A taktikai oldalt tekintve, Arnulf nemcsak a járhatatlan helyekre történő visszavonulással, illetve kitéréssel védekezett a földjeit újra, esetleg ismét központi, azaz fejedelmi utasításra dűlni kezdő keleti szomszedság ellen, hanem megkísérelte „saját módszerük szerint” felvenni a harcot a portyázó magyarok ellen. Kevés, gondosan kiválasztott (és nyilván kiképzett) lovassal még a színlelt megfutamodás, nálunk általában a steppei hadművészet toposzáként ismert, hadászati elemét is bevetette a vonuló magyar csapatok megzavarására. Ide két megjegyzés kívánkozik. Az egyik, hogy a menekülés színlelése a korszak nyugati hadművésze számára sem volt ismeretlen, attól függetlenül, hogy ez csak az utóbbi időben került bele a hazai kutatók látószögébe.²⁸ Egy katonai szemlén bemutatott hadgyakorlat, illetve az adott lovas hadmozdulat „élesben történő”, professzionális kivitelezése nem ugyanolyan szintű do-

²⁵ A Salzburgi Évkönyvekben megőrzött igen szűkszavú közlést a Neuching melletti összecsapásról ugyancsak Aventinus, illetve a Sváb Évkönyv alapján lehet pontosítani. Ezek szerint a 910-es, két nagy csatában is győztes sváb-frank hadjáratból visszatérő magyar haderő valamelyik egysége ellen történt kisebb sikeres bajor támadás. HKÍF 1995. 203., 210. A forrásadatokkal érthetően sokkal jobban ellátott krimi tatár analógia itt is hasznos lehet. B. SZABÓ 2004. 132.

²⁶ BÓNA 2000. 38.

²⁷ Szabados György ezt a nyugati forrásokban tapasztalható jelenséget is az egységes magyar külpolitika egyik bizonyítékának tekinti. SZABADOS 2011. 216.

²⁸ B. SZABÓ 2010. 64–65.

log, a kettő mégis egymásra épül. A szöveg alapján megkockáztatható, hogy a bajor vezető olyasfajta céltudatos gyakorlatozást folytatott, aminek eredményét később I. Madarász Henrik esetében is tapasztalhatták a magyarok. Másfelől, ha valóban a magyarok ihlették ennek a taktikai elemnek a magasabb szintű elsajátítására, akkor itt annak a katonai kultúrca-serének a bajor-magyar epizódja érhető tetten, ami a korabeli világ több pontján kimutatható a különböző harcászati eszközökkel operáló politikai formációk illetve harci műveltségek között, mint például a kis-ázsiai bizánci-arab, illetve a hispániai keresztény-muszlim háborús relációk során.

„A magyarok, az Enns vizén túl, Noricumon keresztül, ameddig az Inn-folyóval határos, harcosaikban és sokaságukban bízva, hatalmasabb sikereiktől bátran garázdálkodnak, és ürge lovaikkal föl s alá kóborolnak. Amint végre, fáradtan a nyargalástól az Inn-folyón átkelnének, összesereglenek: ott letáboroznak, a győzelmek miatt igen vigyázatlanul viselkedtek, és mivel velük senki nem merészel harcba bocsátkozni, [Arnulf] komoly diadalt arat. Arnulf, felfedezve ellenségei elővigyázatlanságát, mindenkivel, aki elrejtőzött, minden oldalról támad: váratlanul ott terem, minden irányból bekeríti ellenségét, mindegyiküket kaszabolva, ahogyan az igen harcias nép megütközni szokott, elvágja útjukat, szörnyű rohammal balról a lándzsás lovasok: jobbról [is] lándzsás katonák, Arnulf pedig szemből, íjászokkal támadják, levágják, üzik, leterítik és az Innbe szorítják a magyarokat, ahol [azok] elmerülnek. A folyó, amely előbb a védelmükre volt, ellenükre fordul, és az Inn másik partját Arnulf adott jelére a fegyveresek megszállták, az átúszni próbálókat elkapták, így az ellenség menekvésére még tér sem volt. Valamennyit, egyetlen túlélő nélkül legyilkolják és elpusztítják. A győztes Arnulf győzelmi fogadalmát teljesíti, Bajorország határait igen magas erődökkel védi, fivéréi Bertholdot a sennonok és athesinusok kormányzására rendeli.”²⁹

A német szövetségeseknek – ekkor már mondhatni szokás szerint – a távolabbi hadjáratról visszafelé vonuló magyar sereget egy ideális, ma már azonosíthatatlan folyóparti helyen, Alt-Ötting vagy Asbach közelében,³⁰ táborozás közben sikerült meglepniük, amikor azok az örökös elmulasztották. Aventinus semmiféle közelebbit nem árul el a helyszínről, csak azt, hogy az nemcsak a magyar bajor határt képező Enns folyón túl (Noricum, azaz Bajorország), de még az Inn völgyének is a túlsó oldalán volt – amennyiben nem kételkedünk abban, hogy a bajor humanista is a nyugatról hazafelé tartó magyarok elleni bajor siker helyszínét lokalizálta a maga módján.

²⁹ „Ugri superato Anasso amne, per Noricum quatenus Oeno conterminum est, freti viribus suis et multitudine, fidentesque superiori prosperitati, pervagantur, pernicious equis sursum deorsum volitant. Utini tandem, cursitando fessi, traiecturi Oenum, coeunt: ibique consident, se pro victoribus incautius agitant, et quasi secum nemo armis congregi audeat, serio triumphat. Arnulphus explorata hostium socordia, cum omnibus qui latitabant, undique subito erumpit: de improvviso adest, undique ab omni parte hostem circumvenit, omnem caedendi copiam, quo pacto gens bellicosissima configere consueverat, intercludit, vasto impetu a laeva catafracti hastatique: a dextra milites contis, Arnulphus a fronte cum sagittis Ugros aggredimur, caedunt, propellunt, fundunt, in Oenum agunt, ibique submergunt. Flumen quod ante pro ipsis erat, in contrarium versum, et alteram Oeni ripam nostratum pars signo ab Arnulpho dato, armati insederant, tranare conantes excipiebant, ita ne locus quidem ad fugam hosti fuit. Omnes ad interuicem, ne uno quidem superstiti, deleti sunt. Victor Arnulphus vota pro victoria suscepta reddit, Boiariae limites firmissimis munit praesidibus, fratrem suum Berchtoldum Sennones et Athesinos administrare iubet.” Az utolsó két népnév (Sennones, Athesini) a bajor humanista archaizáló nyelvezetének példája: mindkettő az ókori Noricum (illetve az Alpok vidékének) lakója volt.

³⁰ Szabó, illetve Doberdói Breit öttingeni és alt-öttingeni helyszínei mellett a másik toponímia Thuróczi János krónikájában tűnik fel, Abah formában. THURÓCZY 2001. 72., illetve 348., 204. sz. lj, ahol Bellus Ibolya a helyet ismeretlennek minősíti. Vajay Gina Fasolira hivatkozva hozza az Asbach (Aschbach) helynevet. VAYAI 1968. 52., 178. sz. lj.; FASOLI 1945. 60., 47. sz. lj.

Nem tudjuk, hogy a Svábföldet feldúló sereg mekkora részét tudta megszorítani a német koalíció, az azonban igaz, hogy jelenleg nincs információnk a következő évben nyugatra indított magyar hadjáratról – legalábbis 914-ből hiányoznak magyar hadjáratra vonatkozó írott emlékeink. Csak ebből lehet, és ebből is szokás a hazai kutatásban – már a kezdetektől – arra következtetni, hogy az Inn melletti nagyobb volt a két korábbi, bajorok által magyarokra mért vereségnél. De hogy az „első igazán komoly vereség” minősítést megérdemli-e, ez számomra kétséges. Van más példánk is 10. századi magyar harcosok gondatlanságból bekövetkezett vesztére,³¹ de a mulatozó, esetleg már ittas magyarok képe itt nem igazolható feltételezés.

A csatát valamennyire is értékelni próbáló kevesek közül Doberdói Breit így ír az esetről: *„Hogy ez a nagy, szégyenletes és döntő vereség miképpen esett meg a magyarokon, arra nézve adataink nincsenek. Itt valami nagy hibának kellett történnie és talán nem tévedünk, ha a vereség okát a következőkben véljük felismerhetni: Miután ezévi kalandozásaik folyamán ellenállásra sehol sem találtak, az Inn átlépése után úgy látszik már teljes biztonságban érezték magukat s így a messzebbmenő földerítésre és biztosításra súlyt nem helyeztek. Ez adott alkalmat a jól fedezve, lesbenálló ellenségnek, hogy teljesen váratlanul a pihenő, vagy talán alvó magyar hadra rontva, azt a meglehetősen sebes folyású Inn folyóba szorítsa. Tanulságos memento ez arra nézve, hogy az ellenséget sohasem szabad túlságosan lekicsinyelni, mert ez rendszerint meghosszúlja magát.”*

Kristó Gyula az aventinusi szöveg első részében olvasható bajor cselvetés leírását összeköti az Arnulf és szövetségesei által végrehajtott bekerítéssel. Szerinte a nyugati összevont erők a bajor lovasság színlelt visszavonulásával megtévesztett magyar seregrészt semmisítették volna meg az Inn mellett.³²

Maximilian G. Kellner a fentieknél is többet vizionál: ezt a csatát is, mint Arnulf korábbi győzelmét, de a Linz melletti, 900-ban bekövetkezett magyar vereséget is folyó mellett jól kiválasztott helyszínnek tudja be, illetve annak, hogy a víz miatt a megtámadottak *„nem tudták döntő fegyverüket, az íjat használni.”*³³ A folyó melletti helyszín minden korban és minden hadviselő hatalom számára jó helyszín lehetett egy megfelelően eltervezett támadás kivitelezésére, ez tehát nem újdonság. A váratlanul letámadott, vigyázatlan magyarok aligha gondolhattak arra, hogy íjaikkal akasztják meg a nyugati rohamot, a folyóba szorítva pedig már csak az életüket próbálták menteni. Az Arnulf vezetésével megvalósított villámgyors és tökéletes akció ugyanis eleve kérdésessé teszi az íjhasználatot, még akkor is, ha a magyarok nem mindegyik fegyverüket ajzották le a letáborozást követően. Emellett az ellenség táborárában *már bent lévő* sereg ellen, egy közelharcú szituációban íjakkal sikeresen felvenni a harcot sem életszerű feltételezés.³⁴ Kellner nem túl meggyőző magyarázatát ezért még jobb híján sem tehetjük magunkévá.

A konkrét esemény leírása valóban csak annyiban rekonstruálható, hogy a bajor-sváb haderőnek sikerült tökéletesen bekerítenie a magyar tábornokot, amit azután több oldalról rohantak le, egyedül a víz felé hagyva „menekülési lehetőséget” ellenfeleiknek, ami azonban végzetes csapdának bizonyult. Arnulfnak ugyanis a szöveg szerint arra is gondja volt, hogy a gyors sodrású folyóba menekülő, s abból a túloldalon nagy nehezen kikászálódó túlélők se térhessenek haza. A bekerítési manővert, illetve a támadást balról végrehajtó lándzsás *„catafracti”* nem jelenthet mást, mint a korszakban létező védőfegyverzetrel ellátott nyugati

³¹ Lásd Ekkehard tudósítását a Friccove falu melletti esetről, ahol egy *„álomtól és bortól bódultan”* pihenő magyar seregrészt vágta le a fegyverre kapó helyiek. HKÍF 1995. 253–254.

³² Magam azonban ilyen összefüggést nem találtam a sorok között. KRISTÓ 2003. 32–33.

³³ KELLNER 1997. 157.

³⁴ Egy pillanatok alatt bekövetkező közlőről indított támadás során a készenléti íjtegezen tartott felajzott fegyver használhatósága is kérdés, még akkor is, ha a készséget a kezük ügyében (azaz oldalukon) tartották volna. Felföldi Szabolcs véleményével, azzal a megszorítással értek egyet, hogy szerintem az Innbe szorított magyarok többsége gyakorlatilag fegyvertelen volt. FELFÖLDI 2004. 76–77., 6. sz. lj.

lovasságot, amelyik legfeljebb lánclinget vagy gyűrűs páncélt, de leginkább csak gámbézont viselt, ugyanúgy, ahogyan a „*milites contis*” kifejezés is. Aventinus leírásában taktikai szempontból tehát egy korabeli „nehézlovas” rohamot rekonstruálhatunk – két évtizeddel Madarász Henrik hadseregreformjának első eredménye előtt.

Ugyanakkor nem tudjuk, hogy a terep és az akció kivitelezése mennyire tette lehetővé a gyalogság bevetését. Szűk, folyóparti helyen indokolt a gyalogsági roham is, ennek összehangolása – ha volt ilyen – azonban a szövegben kifejezetten említett lovasságával csakugyan kiváló előzetes szervezést igényel. E bizonytalanságok mellett a személyesen Arnulfnak tulajdonított, íjászokkal kivitelezett támadás adja fel leginkább a leckét. Magyar szemszögből nem nélkülöz bizonyos pikantériát, hogy a forrás 10. századi eleink legyőzésében szerepet tulajdonít a nyílharcnak. Ahhoz hasonló hatású nyílzápor, ami 910-ben Augsburgnál a németeket, 1241-ben Muhinál pedig éppen IV. Béla táborát ébresztette, nyugati részről is elképzelhető, lévén a germán népek fegyvertárában az úgynevezett egyszerű íj komoly szerepet játszott, sőt, esetenként a keleti népekkel szemben is sikerrel vetették be.³⁵ Az úgynevezett *egyszerű íj* közép-európai változata széles körben alkalmazott fegyver volt és Arnulf éppúgy használhatta, mint bárki más is a korszakban.³⁶ Ám az, hogy szemtől szembe támadva, íjászokkal rohamozva győzte volna le, illetve szorította volna be a magyarokat az Inn hullámaiba, számomra kevésbé hihető. Más kérdés, hogy egy ritka, kivételes alkalom kellett ahhoz, hogy hatása a több forrásban is kiolvashatóan elsőprő fölényvel használt összetett reflexíj mellett egyáltalán említésre méltó legyen.

Arra az elvi lehetőségre, hogy Aventinus leírása egy bajor részről kivitelezett íjász-lovasrohamra is utalhat, a magam részéről nemleges a válasz. Egyrészt tudjuk, hogy a nyugati egyszerű íj tipikus gyalogsági fegyver volt, még akkor is, ha a 9-11. századi nyugat-európai ikonográfiai források között elvétve előfordulnak lovas ábrázolásai.³⁷ A nyugati lovas íjászábrázolások – az íjak típusától függetlenül – általában értékelhetetlen információkat adnak a fegyver használata terén, vagy éppen teljességgel irreális módon (például a lovon fordítva ülve) mutatják az íjásokat, akik így nem is hátrafelé, hanem lövéspozíciójuk szerint előre nyilaznak.³⁸ (A lovas számszerű íjász más lapra tartozik, a „*sagittaris*” kifejezés egyértelművé teszi, hogy itt nem ilyenekről van szó.) Másfelől Arnulf haderejének lovasai többéves felkészülés útján sem igen vehették fel a versenyt a zsenge gyermekkoruktól rendszeresen gyakorlatozó steppei harcosokkal. Továbbá az erre a hadművészetre alkalmas merevszárú összetett reflexíj „gyártási titka” sem valószínű, hogy átkerült Bajorországba. A nyugati források közül az íjak típusáról egyedül Regino prümi apát tájékoztat minket, de ő éppen a magyar oldalon pontosítja a fegyverek egyik alapanyagát, a szarut.³⁹ A lovasíjások bevetése a terepviszonyok ismeretlensége nyomán szintúgy kétséges, ennek tehát bármiféle valószínűsítése túlmutat az esetünkben reális rekonstrukció határain. A német szakirodalom által is hozott Psalterium Aureum ábrázolásai közül így csak azokat tudjuk a korabeli nyugati (így bajor és sváb) had-

³⁵ Erre példa a Sevilla 844-es viking ostrománál a városfalak védőinek elűzésére alkalmazott nyílzápor. AL-MUQTABIS II. 314.

³⁶ A nyugat-európai íj német nyelvű szakirodalmára lásd RIESCH 2002.

³⁷ Ilyen például a bayeaux-i falikárpit egyik jelenetén íjat feszítő lovas ábrázolása. Jim Bradbury véleménye szerint ez azonban nem valódi harci jelenetet mutat, hanem inkább üldözést, de az is lehet, hogy egyszerűen egy lóval rendelkező, íjjal ábrázolt személy reprezentációja. BRADBURY 1985. 32. Lásd még az interneten: <http://asianmil.typepad.com/stage3/2009/07/mounted-british-archers.html>.

³⁸ Lásd a Stuttgarti Psalterium ábrázolását (830 körül), amely frankokkal összecsapó avarokat ábrázol – nyilvánvalóan lehetetlen pózban – de legalább jól kivehetően reflexíjakkal. 1. számú kép, valamint: B. SZABÓ 2010. 67., 1. számú ábra.

³⁹ HKÍF 1995. 198.

erő reprezentációiként elfogadni, ahol a gyűrűsvért, lándzsa és (a többnyire kerek) pajzs kombinációja adja a lovas, vagy gyalogos katonák fegyverzetét.⁴⁰

Arnulf herceg életpályája annyiban sajátos, hogy a X. század első felének önállóságra törekvő bajor vezetőjeként két irányból kényszerült védelmezni területeit, azonos időben a Magyar Nagyfejedelemség, a hatalmi zenitjére érő katonai nagyhatalom, valamint a német területeket egyesíteni szándékozó más (egykori törzsi) dinasztiák képviselői ellenében. Jól felfogott érdekei és „országa” védelmében egyáltalán nem habozott valamelyik ellenségével időleges szövetséget kötni, sőt, kényszerhelyzetében azt is felvállalta, hogy a nem a saját kultúrköréhez tartozó, idegen szomszéd hatalomnál keressen menedéket. A magyarok körében töltött évek alatt akár el is sajátíthatta a steppei lovas harcászat bizonyos elemeit. Ha pedig – legalábbis Aventinus szerint – már száműzetése előtt képes volt a magyarokéhoz mérhető lovas hadmozdulatokra, akkor elképzelhető, hogy saját nyugati ellenfeleivel szemben a későbbiek során sem csak a steppei harcmodor professzionális gyakorlóinak zsoldjába fogadott csapatait használta. A bajor humanistán kívül más forrás ugyan nem támasztja alá, de két, eredendően eltérő harci műveltséggel rendelkező, a szomszédság következtében egymásra hatást gyakorló hatalom közötti háborús kultúrcsere európai analóg példái megengedik ezt a lehetőséget.⁴¹ Forrásadat híján azt is csak valószínűsítjük, hogy Gonosz Arnulf 918-as, Konrád király halálával végződő győztes ütközetében jelen voltak a magyar segédcsapatok. Az azonban igazolt tény, hogy a saját és országa helyzetét ilyen módon egy időre megszilárdító bajor herceg innentől élete végéig fenntartotta a magyar szövetséget. Ezért indokoltabb az ő 937-es halálát, semmint további ellenfelének, Madarász Henriknek a magyarok ellen elért 933-mas kétes katonai értékű fegyvertényét 955, illetve 970 mellett a 10. század valamiféle fontos korszakhatárának tekinteni.

1. kép: A bayeux-i falikárpit vágtaöz katonái között ábrázolt „lovasíjász”.

(Forrás: http://www.archery-shop.co.uk/horseback_archery/mounted-archers-versus-horseback-archery-some-post-roman-british-evidence/)

⁴⁰ Néhány vonatkozó német nyelvű munka: MÜTHERICH–GAEHDE 1979.; LABUSIAK 2009. A Psalterium Aureum egyes ábrázolásain is „keleties” elemeket azonosíthatunk. Íjász azonban csak elvétve akad közöttük. Az egyik ilyen éppen lóháton feszíti ki fegyverét, mivel azonban az ábrázolás 883-nál korábbra datálható, minden valószínűség szerint az avarok emlékét őrzí. Az 59. számú zsoltár lovas íjászáának ábrázolását lásd a 2. számú képen.

⁴¹ Erre lásd a nyugati, de a keleti (muszlim) harcászatot egyaránt elsajátító Rodrigo Díaz de Vivar (el Cid) 1094-es, Cuarte melletti sikerét, ahol a kasztíliai gróf a színlelt megfutamodást választotta taktikája egyik elemének. MONTANER FRUTOS 2005. 175–204.

2. kép: A St. Gallen-i Psalterium Aureum 59. zsoltárának ábrázolása (részlet).
(Forrás: http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost09/Nithardus/nit_his0.html)

3. kép: A Stuttgarti Psalterium frankokkal összecsapó, „hátrafelé nyilazó” avar lovasai.
(Forrás: <http://www.adalar.ch/Rekonstruktionen/VomKukurzumK%C3%B6cher/tabid/76/language/de-CH/Default.aspx>)

BIBLIOGRÁFIA

AL-MUKTABIS, II. 2001.

Ibn Hayyān: Crónica de los emires Alhakam I y Abdarrahmān II entre los años 796 y 847[Almuqtabis II-I]. Ford.: VALLVÉ, J. – F. Ruiz GIRELA, Zaragoza, 2001.

ÁMTBF 1984.

MORAVCSIK Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984.

B. SZABÓ 2004.

B. SZABÓ János: Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Szerk. BALOGH, László–KELLER László. Budapest, 2004. 124–138.

B. SZABÓ 2010.

B. SZABÓ János: A honfoglalóktól a huszárokig. Budapest, 2010.

- BÓNA 2000.
BRADBURY 1985.
CFHH I.
CHOLNOKY 1935.
DEUTINGER 2002.
DOBERDÓI BREIT 1929.
FASOLI 1945.
FAUBNER 1984.
FELFÖLDI 2004.
GOETZ 1980.
GREBHÖNER 2013.
HAMMER 2007.
HKÍF 1995
HOLZFURTNER 2003.
HOLZFURTNER 2007.
IGAZ 2010.
KELLNER 1997.
KRISTÓ 1980.
KRISTÓ 1986.
KRISTÓ 2003.
LABUSIAK 2009.
MAKK 1993.
MENGEIN 1841.
MONTANER FRUTOS 2005
MÜLLER-MERTENS 1995.
MÜTHERICH-GAEHDE 1979.
NÉGYESI 2003.
REINDEL 1953.
BÓNA István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest, 2000.
BRADBURY, Jim: *The Medieval Archer*. Woodbridge, 1985.
Catalogus fontium historiae Hungaricae, I–III. Collegit, revocavit etc. Albinus Franciscus GOMBOS. Budapestini, 1937–1938.
CHOLNOKY Jenő: *Hazánk és népünk egy ezredéven át. A magyarság hajdan és most*. Budapest, 1935.
DEUTINGER, Roman: Königswahl und Herzogserhebung Arnulfs von Bayern. Das Zeugnis der älteren Salzburger Annalen zum Jahr 920. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 58 (2002) 17–68.
DOBERDÓI BREIT, József: *A magyar nemzet hadtörténelme. I. rész. A honfoglalás. II. rész. Külföldi kalandozások a vezérek korában (898–970-ig)*. Budapest, 1929.
FASOLI, Gina: *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X*. Firenze, 1945.
FAUBNER, Hans Constantin: *Zum Regnum Bavariae Herzog Arnulfs (907–938)*. Wien, 1984.
FELFÖLDI Szabolcs: A nomád hadviselés egyik jellegzetes problémája: a folyón való átkelés. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Szerk.: BALOGH László–KELLER László. Budapest, 2004. 75–91.
GOETZ, Hans Werner: Der letzte Karolinger? Die Regierung Konrads I. im Spiegel seiner Urkunden. *Archiv für Diplomatik* 26 (1980) 56–125.
GREBHÖNER, Kristine: *Was bedeutet 'Mittelalter'? Bearbeitung einer mittelalterlichen Urkunde*. Osnabrück, 2013.
HAMMER, Carl I.: *From Ducatus to Regnum: Ruling Bavaria under the Merovingians and Early Carolingians*. Turnhout, 2007. 272–273.
A honfoglalás korának tört. forrásai. Szerk.: KRISTÓ Gyula. Szeged, 1995.
HOLZFURTNER, Ludwig: *Gloriosus dux. Studien zu Herzog Arnulf von Bayern (907–937)*. München, 2003.
HOLZFURTNER, Ludwig: *14. Juli 937 Der tod Herzog Arnulfs von Bayern. Bayern nach Jahr und Tag: 24 Tage aus der bayerischen Geschichte*. München, 2007.
IGAZ Levente: „...A király maga is csodálkozik azon, hogy ő, a győztes, legyőzötté vált...” – Gondolatok egy kevésbé ismert, győztes csata évfordulója kapcsán. *Belvedere Meridionale* 22 (2010: 3–4), 5–10.
KELLNER, Maximilian Georg: Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens destenda” zur „Gens ad fidem conversa”. In: *Studia Hungarica* 46. München, 1997, 157.
KRISTÓ Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980.
KRISTÓ Gyula: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986.
KRISTÓ Gyula: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Szeged, 2003.
LABUSIAK, Thomas: *Die Ruodprechtgruppe der ottonischen Reichenauer Buchmalerei: Bildquellen - Ornamentik-stilgeschichtliche Voraussetzungen*. Berlin, 2009.
MAKK Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1993.
MENGEIN, Anton: *Kurze Geschichte des Königreiches Bayern für den Schul- und Selbst Unterricht*. München, 1841.
MONTANER FRUTOS, Alberto: La Batalla de Cuarte (1094). Una victoria del Cid sobre los almorávides en la historia y en la poesía. In: *Guerra en Sarq Al'andalus: Las batallas cidianas de Morella (1084) y Cuarte (1094)*. Ed.: MONTANER FRUTOS, Alberto –Alfonso BOIX JOVANI. Zaragoza, 2005. 97–340.
MÜLLER-MERTENS, Eckhard. Arnulf, Herzog von Bayern (907–937). In: *Deutsche Fürsten des Mittelalters*. Szerk.: HOLTZ, Eberhard–HUSCHNER, Wolfgang. Lipcse, 1995. 44–60. Dorde Mano-Zisi
MÜTHERICH, Florentine –GAEHDE, Joachim E.: *Karolingische Buchmalerei*. München, 1979.
NÉGYESI Lajos: Az augsburgi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* (2003) 1. 206–230.
REINDEL, Kurt: Arnulf, „der Böse” Herzog von Bayern. In: *Neue Deutsche Biographie* 1 (1953) 396.

- REINDEL 1954. REINDEL, Kurt: Herzog Arnulf und das Regnum Bavariae. *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte*, 17 (1954) 187-252;
- REMISBERGER, 2013. REMISBERGER, Denise: *Fidibus und das Pergament aus dem Goldenen Psalter*. München, 2013.
- RÉVÉSZ 1999. RÉVÉSZ László: *Emlékezzetek utatok kezdetére...* Budapest, 1999.
- RIESCH 2002. RIESCH, Holger: *Pfeil und Bogen zur Merowingerzeit. Eine Quellenkunde und Rekonstruktion des frühmittelalterlichen Bogenschießens*. Wald-Michelbach, 2002.
- RIEZLER 1875. RIEZLER, Sigmund, Ritter von: Arnulf (Herzog von Bayern). In: *Allgemeine Deutsche Biographie (ADB). Band 1*. Leipzig, 1875. 605–607.
- SCHEIBELREITER 2010. SCHEIBELREITER, Georg: *Die Babenberger*. Bécs, 2010.
- SCHICKSALSJAHR 907. SCHICKSALSJAHR 907. *Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich. (A pozsonyi csata millicentenáriumára rendezett hainburgi kiállítás katalógusa)*. Sankt Pölten, 2007. 207.
- SCHMID 1976. SCHMID, Alois: *Das Bild des Bayernherzogs Arnulf (907–937) in der deutschen Geschichtsschreibung von seinen Zeitgenossen bis zu Wilhelm von Giesebrecht*. Kallmünz, 1976.
- SZABÓ 1869. SZABÓ Károly: *A magyar vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig*. Pest, 1869.
- THURÓCZY 2001. Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Budapest, 2001.
- TORMA–VESZPRÉMY 2008. *Egy elfelejtett diadal: a 907. évi pozsonyi csata*. Szerk.: TORMA Béla Gyula–VESZPRÉMY László. Budapest, 2008.
- VÁSÁRY 1991. VÁSÁRY István: *A régi Belső-Ázsia története*. Szeged, 1993.
- VAYAI 1968. VAYAI Szabolcs: *Der Eintritt des ungarischen Stammesbundes in die europäische Geschichte (862-933)*. Mainz, 1968.
- VESZPRÉMY 2007. VESZPRÉMY László: Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről (Csata Pozsonynál). *Történelmi Szemle* 49 (2007) 1-17.
- WEITLAUF 2003. WEITLAUF, Manfred: Das Lechfeld. Die Entscheidungsschlacht gegen die Ungarn 955. In: *Schauplätze der Geschichte in Bayern*. Hg.: SCHMID, Alois–Katharina WEIGAND. München, 2003. 63.

The Victory of Duke Arnulf over the Hungarians in 913.

Remarks on the Military and Political History of the Carpathian Basin in the First Half of the 10th Century

The Battle at the River Inn usually appears in Hungarian historiography as “the first great defeat in the West”. It is a fact that in 913 the Bavarians defeated the Hungarians who had been already threatening Europe for over a decade and had reached more distant parts of the continent after their great victory in the Battle of Pressburg, 907.

In my study, I present firstly the main character of the Bavarians in this armed conflict, Arnulf, Duke of Bavaria (nicknamed the Bad or the Evil) who is a slightly neglected historical figure, not only in Hungarian, but in international historiography as well. Secondly I give an overview of the background of the battle by describing the Hungarian-Bavarian relations in the first half of 10th century. Furthermore, I analyze the battle both from military and political points of view with the help of relevant Hungarian and international works. In addition to this analysis, I try to reconstruct the events by using the written sources with a critical approach, as an important methodological principle. Some practical aspects are also parts of the analysis which can contribute to the better understanding of the motives of Hungarian raids and to the refirmulation of some previous statements about the first decades of the Hungarian presence in the Carpathian Basin.

Ostromolhatta-e I. Bayezid szultán Nándorfehérvárt?*

„A törökök és a magyarok első találkozását jóval korábban kell tennünk, minthogy a két állam szemtől szemben állhatott volna egymással.” – Papp Sándor¹

Nándorfehérvár (Belgrád) 1440. évi első oszmán–török ostromának kutatása indított el a címben megfogalmazott kérdésfeltevéshez, amelynek megválaszolása alapjaiban egészíti ki a korai oszmán–török–magyar háborúk Zsigmond-kori történetét (1387–1437). A magyar szakirodalomban – tudomásom szerint – ez idáig nem foglalkoztak I. Bayezid szultán (1389–1402) Magyarországra vezetett hadjáratával vagy hadjárataival; így természetesen egy lehetséges Nándorfehérvár (Belgrád) elleni lehetséges szultáni támadással sem.

A korai török–magyar háborúk tárgyalásában a fő hangsúly a szinte évenkénti, határ menti, török betörések, portyák összecsapására esett. A reguláris szultáni haderő esetleges magyarországi betörése kívül maradt a kutatás nézőpontján. Azt is hozzátesszük, hogy alapvetően csak a hazai latin nyelvű források vizsgálata volt a jellemző, amelyben erre alig vagy egyáltalán nem találunk írásos feljegyzéseket. Viszont a bizánci–görög, szláv vagy az oszmán–török források nem kaptak helyet a vizsgálódásokban. Ha ezen tovább akarunk lépni, elsősorban a nemzetközi bizantinológiai szakirodalmat kell vallatóna fogunk, különösen az oszmán–bizantinológia néhány évtizedes eredményét, alapos kitekintéssel a bolgár–szerb forrásokra, történeti munkákra is. Jelen munkánk a hiánypótlás igényével tesz új megállapításokat, rekonstruálva az eseményeket.

A hazai historiográfiában Rázsó Gyula 1973-as, alapvető tanulmányában a török portyázásokat vagy a magyar ellentámadásokat vette sorra.² Szakály Ferenc az 1986-ban írott, a török–magyar küzdelem 1526 előtti szakaszait elemző nagyívű szintézisében szintén nem találunk támpontot.³ A török portyázásokat természetesen Szakály is említette, valamint felsorolta Zsigmond szerbiai hadjárait is (1389, 1390, 1392). Néhány megállapítását azonban fontos kiemelni. Így azt, hogy a király hadi sikereinek legnagyobb eredménye 1395-ben Kis-Nikápoly elfoglalása volt. Valamint azt, hogy az 1396-os nikápolyi oszmán–török győzelem után a szultáni udvarban a balkáni renegátokból állók kerültek hatalmi túlsúlyba és a kisázsiai hódításokat szorgalmazták. Ezáltal Bayezid 1397–1398-ban már nem jött személyesen az európai hadszíntérre.⁴

Zsigmond király török politikájának, 1994-ben, Engel Pál is egy tanulmányt szentelt. Együttal feltérképezte a lehetséges magyarországi célpontokat is: Krassó, Keve, Temes, Torontál megyék; a Dráva–Száva folyók köze, különösen a Szerémség. A szerző ugyanakkor előrevetítette számunkra – de így akaratlanul is – elhatárolta ezeket a szultáni, reguláris támadástól is, amennyiben a zsákmányszerző betörések sosem (ország)hódító céllal indultak és

* Jelen tanulmányunk a K 81485 számú OTKA pályázat támogatásával készült és az 1440–Nándorfehérvár első oszmán–török ostroma és előzményei című, 2014. május 21-én summa cum laude minősítéssel (100%), Szegeden megvédett doktori értekezésem 13. 2., és 13. 3. fejezetének alapjául szolgált. Ezúton köszönöm meg PAPP Sándor egyetemi docensnek a támogató segítségét, TÓTH Hajnalkának és OROVECZ BORBÉLY Diannának az oszmán–török források, VANYÚR Katalinnak a szerb szakirodalom fordítását.

¹ PAPP 2004. 41.

² RÁZSÓ 1973. 413. A szerző főleg Zsigmond király (1387–1437) Havasalföldre vezetett hadjáratait (1392, 1394, 1395) ismerteti, amelyeket Mircea, havasalföldi vajda ellenállásának támogatására vezetett.

³ SZAKÁLY 1986. 11–57.

⁴ SZAKÁLY 1986. 20.

központi haditerv vagy (szultáni) irányítás nélkül történtek.⁵ Engel szerint Zsigmond személyesen (1389, 1390, 1391, 1392) vagy bárói által vezetett (1393) szerbiai ellentámadásai nem vezettek eredményre. A szerző –Szakályhoz hasonlóan– egyedül Kis-Nikápoly elfoglalását tartotta az első eredménynek 1395-ben.⁶

Biztató kezdeményezésnek tekinthetjük a nikápolyi csata 600. évfordulóján, 1996-ban megrendezett tudományos emlékülésen („Nikápoly 1396–1996”, 1996. szeptember 27.) Engel Pál az 1389–1392 közötti időszakról, a török–magyar háborúk első éveiről tartott előadását és a *Hadtörténelmi Közlemények* tematikus számában megjelent tanulmányát.⁷ 2012-ben a szegedi medievisztikai konferencián például Csömöre Zoltán tekintette át a temesközi török portyázásokat a 14. század végétől a 16. századig.⁸

Jómagam azonban a fenti szempontok figyelembe vételével kezdtem meg vizsgálataim és addigi eredményeimet elsőként 2013 nyarán publikáltam.⁹ Jelen tanulmány ezt szűkíti le a címben feltett kérdésre, más vonatkozásban pedig kiegészíti.

1.

2013-as tanulmányomban már részletesen foglalkoztam I. Bayezid szultán a Magyar Királyság ellen vezetett hadjárataival. A források adatai alapján elkülönítettem egymástól és felvettem egy nikápolyi csata előtti és a havasalföldi hadjáratral összefüggő, valamint egy a nikápolyi csatát követő, gyors szultáni hadjárat lehetőségét.¹⁰ Azonban nem csupán az I. Bayezid által vezetett reguláris török haderő –alaposan feltételezhető– magyarországi tartózkodása(i), hanem Nándorfehérvár lehetséges legkorábbi („nulladik”) oszmán–török ostroma szempontjából is, tanulmányunk kiindulópontjaként, ismernünk kell a szultán egyes nyugati, ruméliai és a keleti, anatóliai hadszíntereken való tartózkodását, de elsősorban a korabeli szerbiai eseményekre kell koncentrálnunk.¹¹

Először az 1389. évi rigómezei szerb vereséget követő évek jöhetnek számításba, amikor a szultán vazallusi szerződést kényszerített a szerbekre, amely szerb segédcsaták kiállítását követelte meg a szultáni hadseregbe.¹² I. Bayezidnek 1392-ben ismét a nyugati hadszíntér felé kellett fordulnia, főleg Velence és Magyarország aktivitása miatt. 1393-ban elfoglalta a trnovói bolgár cárságot. Különösen érdekes számunkra Ínalcik azon megállapítása, hogy a szultán 1395-ben betört a Magyar Királyságba és Havasalföldre. A következő szultáni tartózkodás lehetőségét 1396-ban a nikápolyi csata adja. Matuz József szerint a csatát követően az oszmán–török portyázók a Szerémségig is elérték.¹³ Fontos tény, hogy a szultán ebben az évben foglalta el a vidini bolgár cárságot is. Bár 1397-ben a szultán Evrenosz nevű hadvezére még görög földön folytatott háborút, a szultán ezután már végérvényesen keletre fordult, ugyanis az anatóliai hadszíntéren volt kénytelen harcolni az 1399-ben feltűnő Timur Lenk seregeivel.¹⁴

Érdemes felidézni azt a forrást, amely alapján feltételezünk egy első szultáni hadjáratot, mert ebben Nándorfehérvárt is megemlítik. 1955-ben, a X. Nemzetközi Bizantinológiai Kongresszuson, Isztambulban (szept.15-21) H. Ínalcik előadást tartott egy addig ismeretlen török forrásról, amelyet a Topkapi Szeráj Levéltárban talált Ar. 6374. jelzettel. A keltezetlen, XV. századi oszmánli nyelven írt hivatalos jelentés éppen I. Bayezid Magyarország és Havas-

⁵ ENGEL 1994. 274.

⁶ ENGEL 1994. 275.

⁷ ENGEL 1998. 561–577.

⁸ CSÖMÖRE 2012. 485–502.

⁹ SZABÓ 2013a. 73–89.

¹⁰ SZABÓ 2013a. 73–83.

¹¹ ÍNALCIK 1960. 1117–1119.

¹² ÍNALCIK 1960. 1118.

¹³ MATUZ 1990. 38.

¹⁴ ÍNALCIK 1960. 1118–1119.

alföld elleni hadjáratáról szól, illetve II. Murád szultán (1421–1451) Erdély elleni támadásáról.¹⁵ A forrás évszámot nem, de pontos itineráriumot ad. Ínalcik megállapítása szerint ez a dokumentum II. Mehmed szultán (1451–1463) parancsára készülhetett egy Magyarország elleni hadjárat előtanulmányaként.¹⁶

A vonatkozó részletet teljes terjedelmében közlöm. „*a néhai Gházi Yıldırım Khan elhátározta, hogy háborút robbant ki Magyarország ellen. Először átkelt a Dunán Pojejannál¹⁷ Braniceva¹⁸ körzetében és a folyó másik oldalán végigvonult. Abban az időben Nándorfehérvár és Szendrő várai még nem voltak felépítve. Megtámadta Islankamen¹⁹ várát, amely teljesen Nándorfehérvár körül helyezkedik el és elfoglalta azt. Azután megszerezte még Titel várát, a Duna és a Tisza összefolyásánál. Követte a Temes-folyó vonalát, elpusztítva a várakat és falvakat ennek a (folyónak) a völgyében. Felégette vagy megszerezte ezeket a várakat: úgy-mint Bishkerek,²⁰ Dimishkar,²¹ Nagy Shemillik, Kis Shemillik,²² Karashova,²³ Shebesh,²⁴ Mehediye,²⁵ Risova,²⁶ Severin²⁷ és mások.”²⁸*

A forrásban rögtön ezután egy havasalföldi hadjárat leírása következik. „*Azután behatolt Havasalföldre, ahol Mircse vajda²⁹ felvonulva hadseregével megakadályozta a szultán útját. Egy hétig harcolt a vlah sereggel az Arkhis-folyónál,³⁰ végül békét kötött Havasalföld vajdájával, aki visszatért országába. Azután Yıldırım Khan átkelve az Arkhis-folyón, Nikápoly erődjé elé ért, amelynek a kapitánya egy Shishman nevű úr volt. Ő éppúgy adót fizetett a szultánnak, mint Havasalföld vajdája. A szultán megparancsolta neki, hogy küldje el a hajókat, amelyeket felszerelt. Amint a szultán a túlpartra ért, elfoglalta Shismant, lefejezte és megszerezte Nikápolyt, átalakította oszmán szandzsákká. Így dicsőségesen és biztonságban tért haza a zsákmánnyal.”³¹*

¹⁵ ÍNALCIK 1957. 220.

¹⁶ ÍNALCIK 1957. 220.

¹⁷ Pozsaszin.

¹⁸ Barancs, Branicevo a Pek-folyón, a Duna jobb oldala felől van. Fontos állomás volt a Nándorfehérvártól Niš-ig a Konstantinápoly felé vezető úton. Lázár fejedelem 1378–1379 körül foglalta el. Ivan DJURIĆ–Alexander KAZHDAN: Braničevo. ODB. 320.

¹⁹ Szalánkemén.

²⁰ Becskerek.

²¹ Temesvár.

²² Mezösomlyó (Grosschemlak), Kissomlyó (Kleinschemlak). Lásd: DECEI 1978. 209–222.

²³ Krassó.

²⁴ Karánsebes.

²⁵ Mehádia.

²⁶ Orsova.

²⁷ Szörény.

²⁸ ÍNALCIK 1957. 220–221. A szöveget Ínalcik saját angol fordításában tette közzé. „*The case was that the deceased Ghazi Yıldırım Khan setting out to make war against Hungary first passed over the Danube at Pojejan in the province of Braniceva and moved along on the other side of the river. At that time the castles of Belgrade and Semendere were not yet built up. He attacked the castles of Islankamen which is situated all the round Belgrade and took it; then seized also the castle named Titel at the confluence of the Danube and Tisa. He followed up the course of Temish river destroying the castles and villages on its valley and burning down or seizing such castles as Bishkerek, Dimishkar, Great Shemillik, Small Shemillik, Karashova, Shebesh, Mehediye, Risova, Severin and others*”

²⁹ „Öreg” Mircse havasalföldi fejedelem (1386–1418).

³⁰ „Az Arges-folyó ma.

³¹ ÍNALCIK 1957. 221. „*Then he entered into Wallachia where Voyvode Mirdja coming up with his army hindered the Sultan's passage. He fought against Wallachian army on Arkhis river for one week and finally made peace with the Voyvode of Wallachia who returned to his country. Yıldırım Khan then crossing Arkhis river came before the fortress of Nicopolis of which the ruler was a lord named Shishman. He was paying tribute to the Sultan in the same way of the Voyvode of Wallachia. The Sultan asked him to send ships which he furnished. As soon as the Sultan was on the other side he fetched Shishman, beheaded him and seized Nicopolis and transformed it into an Ottoman sandjak. So he returned home gloriously and safely with booty.*”

A fenti havasalföldi hadjárat említése *terminus ante quem*-időpontot nyújt Bayezid ezen –általam elsőnek nevezett– magyarországi hadjárata időpontjának meghatározásához. Először is, tudjuk, hogy Trnovát a szultán 1393-ban foglalta el, a trnovói bolgár cár, Ivan Shishman (1371–1393) kivégzésére pedig 1395. június 3-án került sor. Az erről szóló szakirodalom többsége így az 1395. évre helyezte a szultáni támadás időpontját. Az argesi vagy rovinei csatának elég nagy a kronológiai „szóródása” és bár a szakirodalom 1391-től 1395-ig lehetségesnek tartja,³² Ostrogorsky, valamint Ínalcik időpontként 1395. május 17-ét jelölte meg.³³ Ínalcik az Iszlám Enciklopédiában írt szócikkében ugyanezt a datálást megismételte. A magyarországi hadjáratot 1395-re helyezte, az argesi csatát pedig 1395. május 17-ére.³⁴ Colin Imber is 1395 tavaszára helyezte ezt a havasalföldi hadjáratot, figyelembe véve az Ínalcik által felfedezett forrást és Ínalcik datálását. Észrevette azonban, hogy a havasalföldi hadjárat részletei teljesen nem összeegyeztethetők más forrásokkal (pl.: a Névtelen Firenzei Krónika, a Névtelen Bolgár Krónika), de Shishman 1395. évi kivégzését azonban megerősítik.³⁵ A 2009-ben, a New Yorkban megjelent *Oszmán Birodalom Enciklopédiájában* Ágoston Gábor Bayezidről szóló szócikkében is hasonlótl találunk. A Nikápoly török elfoglalását és Shishman cár kivégzését 1395 júniusára helyezte.³⁶

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az 1395. évvel van egy kis kronológiai probléma. Mert a magyar hadtörténeti szakirodalom egybehangzóan ebben az évben említi meg Zsigmond király egyetlen eredményes hadjáratát a törökök ellen, amikor elfoglalta Kis-Nikápoly várát, (Nagy-) Nikápolyval szemben.³⁷ Ha pedig Bayezid a havasalföldi hadjáratáról ekkor érkezett volna Nikápolyba, Kis-Nikápoly elfoglalásáról a fenti török forrás miért nem tett említést?

A címben feltett kérdésünkre azonban oszmán-török forrásunk nem válaszol. Mert ugyan megemlékezett Nándorfehérvárról, de annak török ostromáról hallgat, a szerző csak annyit mond, hogy akkor az még nem volt felépítve. Pedig történeti tény, hogy a vár állott és –a térképre tekintve– e hadjárat útvonala érinthette. Szendrő váráról viszont valóban nem lehetett szó, mert azt Branković György szerb fejedelem építette 1428–1430 közötti években.³⁸

Azonban egy oszmán-török krónikában felbukkan az ország elleni támadás. İbn Kemal (Kemalpaşazâde) művének IV. defterében (140a).³⁹ Eszerint a szultán nem maga indult meg, hanem Firúz béget bízta meg a támadás vezetésével. A hadsereg átkelt a Száván és a Dunán, a Szerémséget felpredálták és égő faként benyomultak a hitetlenek országába. A hitharcosok Magyarországon több helyen tartózkodtak, az igazság szabályával az ellenséget éjjel-nappal pusztították. A hitetlenek szerencsétlen királya, nem lévén képes az ellenállásra, meghódolt. A békeszerződés megkötése után az említett területre az iszlám törvénye is kiterjedt. Budán (Būdün), amely a tévelygők székhelye, a muszlim vallási törvényének folyója kiáradt, a hitetlenség patakja pedig kiszáradt. A hitharcosok azt kérdezték: Mikor fog ez az ország az iszlámhoz tartozni?⁴⁰ Ennek a Bayezid-kori hadjáratnak az emléke İbn Kemal monumentális művében később, a mohácsi csatáról szóló részben –az ún. Mohács-náme– is felbukkan, amikor a Duna és a Száva közötti tartományról, „*Szerém szigetéről*” ír. „*Ez boldogult Jildirim Bajezid khán idejében elszakítatván a szerencsétlen hitetlenek országától, az iszlám területéhez csatoltatott és e nagy tartomány lakói adót fizettek a nevezett uralkodónak... Később, mikor Timurnak mennyköve lesújtott, e tartomány lakói megszegték frigyüket és*

³² ÍNALCIK 1957. 221.

³³ ÍNALCIK 1957. 221.

³⁴ ÍNALCIK 1960. 1118.

³⁵ IMBER 1990. 45.

³⁶ Gábor AGOSTON: Bayezid I. (Thunderbolt) In: EOE. 81.

³⁷ SZAKÁLY 1986. 26; RÁZSÓ 1973. 413.; ENGEL 1994. 275.

³⁸ SZABÓ 2012. 18.

³⁹ İBN KEMAL 2000. 281.

⁴⁰ A forrásszöveg részletének tartalmát Papp Sándor számomra készített fordítása alapján közlöm.

földjök ismét a hitetlenség tanyája lőn...” (Thúry József fordítása)⁴¹ Ibn Kemal szerint tehát a Szerémség – Timur Lenk győzelméig – adót is fizető iszlám tartomány lett.

Laonikosz Khalkokondülész bizánci történetíró további értékes adalékkal szolgál ehhez, amelyet azonban már a nikápolyi csata eseményeinek elmondása után tett. Ebben a forrásrészletben már az a többlet információ, hogy a hadjáratot maga a szultán vezette: *„Bayezid, Murád fia, mihelyt megfutamatotta a paionokat és a keltákat, s kifosztotta vidéküket, még arcátlanabban nyomult ellenük, és igen sok foglyot hurcolt el. Sőt már Buda, a paionok fővárosa felé (sic!) vonult, amikor megbetegedett, ugyanis köszvényben szenvedett. Ámde ha nem kínozták volna a betegség, el sem tudom képzelni, mi is akadályozhatta volna meg abban, hogy Budáig ne vonuljon, megadásra ne kényszerítse Budát, a paionok fővárosát, és meg ne hódítsa országukat. Most pedig nagyon is valószínű, hogy azért tért haza, és vitte vissza országába a hadsereget, mert betegség kínozták.”* (Baán István fordítása)⁴²

A poszt-bizánci, 17. századi, újgörög nyelvű, a CODEX BARBERINUS GRAECUS 111. kódexben lévő, ún. *Névtelen Krónika* (Anonymous Zoras) is hasonlóképpen beszámol erről: A nikápolyi győzelme után Bayezid *„Akkor felkerekedett hadával, és győztesként elindult. És azért vonult, hogy visszatérjen székhelyére, felprédálta Bulgária falvait, és sokakat rabszolgaságra hurcolt. És háborút szándékozott indítani, hogy bevegye Vidint (Bodonyt), amely nagy és erős vár, Magyarország kulcsa. Mivel azonban köszvény gyötörte, és fáj a lába, felhagyott (tervével), és Drinápolyba, székhelyére vonult.”* (Baán István fordítása)⁴³ A névtelen szerző beszámolójában ezután Mircea, havasalföldi fejedelem (1386–1418) elleni támadást mondja el. Akármennyire is hihetetlen, a bizánci forrásaink szerint a törökök – már jóval 1541 előtt – potenciális hadicélként tűzheték ki a Magyar Királyság és talán a fővárosa, Buda elfoglalását. E tanulmány keretei között nincs módom a bizánci források ismertetésére, azt a 2014 májusában megvédett doktori értekezésemben részletesen tárgyaltam, itt csupán jelzem, hogy vannak azonban további más nyelvű források is, amelyek megerősítenek egy ilyen Nikápoly utáni második hadjáratot. Például a bajor *Johannes Schiltberger* – aki maga is részt vett Zsigmond keresztes hadjáratában – a fogságáról és utazásáról írt könyvének elején a nikápolyi csatát követően így írt.⁴⁴ *„A harmadik nap után a török király (Wyasit) ... Ungern ellen vonult és átkelt a Saw-nak nevezett folyón egy Mitrotz-nak nevezett városnál. Elfoglalta azt és a környező vidéket. Ezután, amikor behatolt Petaw vidékére, és vele együtt elrabolt a mondott vidékről 16 000 embert feleségeikkel és gyermekeikkel és minden vagyonukkal. Elfoglalta az említett várost és felégette.”*⁴⁵ Ez a beszámoló nagyon hasonlít az Ibn Kemal által ismertetett, a Szerémség ellen indított, oszmán-török támadáshoz. A fenti releváns forrásokban a Nikápoly utáni hadjáratot elkülönítem a Nikápoly előtti, amely főleg az Ínalcik-féle dokumentum alapján a Temes vidékre tört be. Ezt pedig egy második magyarországi hadjáratnak tekintem, amely nagyobb volumenű lehetett, mint az első, és akár elérte Budát, akár csak a környékét, a célja nagyon is az lehetett.

A magyar okleveles forrásokban, véleményem szerint, a Magyarország elleni első szultáni hadjárat nyoma felbukkan, de itt sem Nándorfehérvárral kapcsolatban. Az oklevél eddig is ismert volt, de ilyen összefüggésben nem tárgyalták.⁴⁶ Zsigmond király Cillei Hermannak adományozta Varasd városát, tekintettel néhai atyai testvérére, Cillei Vilmos érdemeire. Az

⁴¹ In: *Török hadak* 1984. 14.

⁴² BAÁN 2013. 211–212.

⁴³ BAÁN 2013. 531.

⁴⁴ BUCHAN 1879.

⁴⁵ *„How Wyasit subjugated an entire country. On the third day after the Turkish king had killed the people and sent us prisoners to the above named city, he marched upon Ungern and crossed the river called Saw, at a city called Mitrotz, and took it and all the country around; and then he went into the Duchy of Petaw, and took with him from the said country sixteen thousand men with their wives and children and all their property, and took the city of above name and burnt it; and the people he took away and some he left in Greece.”* Buchan 1879. 6.

⁴⁶ Magyar fordítás, részletekben: KHO 351–354. (167. oklevél). Azonban 1399. január 27. dátummal jelezve.

1397. augusztus 14-i oklevél narratiojában I. Bayezid hatalmas hadseregéről és a Keve mellett állomásozó és a magyar sereg közeledtére visszavonuló szultáni haderőről hallunk.⁴⁷ „...amikor Szerbia Királysága felé útra keltünk, és Bayzathnak, a törökök császárnak hatalmas hadereje Keve közelében, a Dunán túl, mireánk, valamint a mi hű fegyveres követőinkre cselst tervezgetve várakozott, de ugyanazon törököknek ezen hadereje mielőttünk visszavonulást hajtott végre. És mi az Izdrylnak⁴⁸ nevezett vár felé, a mondott Szerb Királyság határán belül, és ugyanezen királyságban beljebb, előrenyomultunk, nagy pusztítást és felégetést vitünk véghez. Az előbb mondott Vilmos úr mindig a mi oldalunkhoz csatlakozott, mint Isten leghűségesebb bajnoka, és mi, valamint a mi szent királyi koronánk iránt a legjós szívűbb szolgának mutatkozott.”⁴⁹ (Szabó Pál fordítása.) Az oklevél szövege csak ezután („porro”) tér csak rá a nikápolyi hadjáratra és magára a csatára.⁵⁰ Ha ez narratio az első szultáni hadjáratra vonatkoztatható –márpedig a magyar király ebben személyesen részt vett– az egyetlen említése annak, hogy azért volt valamilyen királyi ellentámadás, sőt szerbiai betörés is a gyorsan felvonuló szultáni haderő mögött.

A fenti eseményeket megerősíti, és jól kiegészíti az az osztrák krónikarészlet, amelyre már Engel Pál is felhívta a figyelmet, de máshogyan értelmezte. Csak a török betörésre vonatkozó mondatot közölte, a folytatását nem. Véleménye szerint a szultán várta Keve közelében Zsigmond seregét és megpróbálta útját állni, majd kitért az összecsapás elől és visszavonult.⁵¹

Más értelmezés is lehetséges. A 95 *Uralkodó Osztrák Krónikája* 1392-re teszi a szultán támadását és időben csak ezt követően említi meg Cillei Vilmos gróf katonai segítségét. A vonatkozó teljes részlet a következő: „Krisztus születése után 1392-ben a törökök nagy erővel Magyarország ellen jöttek, és Buda felé vonulva pusztítottak az országban. Sok keresztényt is foglyul ejtettek. Így Zsigmond király segítségül hívta az urakat. Graf Wilhelm von Cilli lovon nagy csapattal segítségére indult; útközben számos lovagja és szolgálja meghalt, és maga Cillei gróf is betegem ért Bécsbe, ahol meg is halt.”⁵² (Sántáné Túri Ágnes fordítása)

Véleményem szerint mindkét forrás a fenti szultáni hadjárat más-más szakaszára vonatkozik. Az osztrák krónika a Buda felé támadó, az országba betörő szultáni hadjáratról szól. Több részletet erről nem tudunk. Zsigmond segélyhívása és ellentámadása, Cillei Vilmos hatóságos támogatásával csak a visszavonuló török sereg kivonulására kezdődhetett meg. Eszerint értelmezve – terminus post quem – az 1397. augusztus 14-i oklevél szerint Zsigmond király nem a bevonuló fősereget, hanem az országból már visszavonuló szultáni sereget követhette. Jól mutatta ezt az is, hogy a szultán már átkelt Szerbiába. Vagy nem kívánt visszafordulni, vagy cselből színlelt megfutamodást végzett, hogy felvegye a harcot az idegen területen kelepcébe csalt magyar üldözőivel. Némi humorral megjegyezhetném, ha Laonikosznak hitelt adunk, a villámsebességű szultán a köszvénnel lesántulva nem „futhatott” olyan gyorsan a magyar sereg előtt. A szultáni haderő felvonulásának pontosabb rekonstrukciójához további kutatásokra van még szükség.

Háttra van még annak vizsgálata, hogy vajon a nikápolyi csata után általam feltételezett szultáni támadás alkalmával támadhatták-e meg a törökök Nándorfehérvárt? Azt kell monda-

⁴⁷ THALLÓCZY-ÁLDÁSY 1907. 39, 89. sz. okl. Az oklevél szövege kiadva: FEJÉR 1834. 418–425. (247. sz. okl.)

⁴⁸ Ma Ždrelo Szerbiában. KHO 352.

⁴⁹ CD 1834. 419–420. „versus regnum Rascie proficiscentibus, magnaue potentia Bayzath, Turcorum Imperatoris, prope Kewe ultra Danubium, nos, nostrosque fideles segaucos amigeros insidiosae prestolante, sed huiusmodi potentia Turcorum eorundem ante nos gressus retroflexos faciente, nobisque versus castrum Izdryl appellatum, intra ambitum dicti regni Rascie habitum, regno vltius in eodem progredientibus, deuastationesque et incendia magna committentibus, prefatus condam Dominus Wilhelmus, nostro lateri semper adherendo, vti atleta Dei fidelissimus, nobis et sacro nostro dyademati gratiosissimos exhibuit famulatus.”

⁵⁰ CD 1834. 420–421.

⁵¹ ENGEL 1998. 573.

⁵² SEEMÜLLER 1909. 205.

nunk, hogy a hadjáratot alátámasztó forrásainkban Nándorfehérvárról, annak ostromáról itt sem történik közvetlen említés.

A bizánci történetíró, Laonikosz Khalkokondülész szövegrészlete a magyarok elleni harcokban már Budát említi meg további szultáni hódító célként, amelytől ekkor súlyos betegség, köszvénye térítette el.⁵³ A poszt-bizánci, 17. századi, újgörög nyelvű, a CODEX BARBERINUS GRAECUS 111. kódexben lévő névtelen krónika szintén átvette Bayezid Magyarország elleni hódító tervét, de Buda helyett Bodonyt (Vidin) célpontként.⁵⁴

Egyedül a várra használt „Magyarország kulcsa” kifejezés „árulkodó”, amelyet természetesen – logikai okfejtéssel élve – aligha értelmezhetünk a vidini bolgár cár, Sratsimir székhelyére, Vidinre. A korabeli nyugati és keleti forrásokban ez a jelző Nándorfehérvárral kapcsolatban volt inkább használatos. Példának okáért ezt nemcsak a nyugati, hanem a keleti, török kútfők is alátámasztják. A korai török források között –Nándorfehérvár első szultáni ostromáról szólva– ÁŞIK PAŞAZADE (1400–1484 k.) *Az Oszmán-ház története* című művében e várat a magyar nép kapujának nevezte (Bölüm 111).⁵⁵ Ugyanígy jellemezte a várat az I. Szelim idejében alkotó történetíró, NESRİ is (IX. 183.): „*Mondják, hogy Murád szultán, mikor Magyarországot meglátogatta, úgy gondolkozott, hogy Magyarországnak kapuja Nándorfehérvár vára: elhatározta tehát, hogy ezt a kaput megnyitja.*” (Thúry József fordítása).⁵⁶ Ugyanezt a metaforát kibővítve, de a vár 1521-es, harmadik szultáni ostromakor SZEÁD-EDDİN *A történetek koronája* című munkájában is használta: „*az ország kapuja és kapujának kulcsa Nándorfehérvár vára lévén...*” (Thúry József fordítása).⁵⁷

2.

Akár ezen hadjáratok alkalmával ostromolhatta meg I. Bayezid szultán Nándorfehérvár várát, akár nem, az bizonyos, hogy egy ilyen ostromra sor került és ezt tekintem a vár „nulladik” szultáni ostromának, megelőzve az 1440. évi első szultáni ostromot.⁵⁸ A „nulladik” elnevezést a részemről azért is érzem találónak, mert kifejezi ugyan a forrásszegénységet és egyes történészek kételyeit, de nem módosítja a vár későbbi szultáni ostromainak pontos számozását. Az ostrom lehetőségéről először egy közvetett forrásbeszámolót találtam.

Evlia Cselebi, a XVII. századi világtutató beszámolója szerint ugyanis Bayezid Nándorfehérvár közelében egy ellenerődöt építtetett fel. Ez a Havále vára, más néven Zsarnó (Sarno). I. Bayezid valószínűleg már korábban tervezte Nándorfehérvárt elfoglalni, mert – Cselebi szerint – egy keresztény hercegnővel való házassága idejében „Nándorfehérvár vára hiteltleneinek meggyengítése végett” építtette fel. „*Építője Jildirim Bájázid khán, a ki Sehâbeddin pasával építtette, Belgrád vára hiteltleneinek meggyengítése végett. Jildirim khán Szemendria kormányzójának, Deli-oglu Dudsia kereszténynek leányát feleségül vevén, Deli-oglu segítségével ezt a várat építette s a belgrádi hiteltleneknek nyugalmat nem engedve, biztonságukat elvágta. Mikor utóbb Jildirim khán Timur khán fogságában meghalt, a szerbek Havále várát elfoglalták.*” (Karácson Imre fordítása).⁵⁹

Bayezid valóban kötött házasságot kereszténnyel. Lázár szerb fejedelem egyik leányával, Oliverával, aki a törvényes négy szultáni feleség egyike lett. Deli-oglu, azaz Lázár fia, Lazarević az ellenerőd felépítésében Cselebi szerint aktívan részt vállalt. A „hiteltlenek” kifejezés pedig a magyarokra vonatkozik, akik úgy látszik, hogy ekkor birtokolták a várat. A for-

⁵³ SZABÓ 2013a 78.

⁵⁴ SZABÓ 2013a 78.

⁵⁵ YAVUZ-SARAC 2007. 170., 398.

⁵⁶ TT. I. 1893. 55.

⁵⁷ TT. I. 1893. 129.

⁵⁸ A „nulladik” ostrom idejével kapcsolatban módosítom korábbi álláspontomat, amelyben egy 1428-as küzdelmet tekintettem „nulladikként.” SZABÓ 2013b. 17.

⁵⁹ KARÁCSON 1904. 157.

rásban szereplő Szendrő vára és Sehabeddin személye időbelileg nem helytálló, de a keresztény feleség alakja mögött gondolhatunk Olivera hercegnőre.

A történeti szakirodalom szerint ez a házasságkötés a rigómezei csata után történt, amikor Lázár fejedelem özvegye megerősítette a vazallusi függést és leányát, Maria Olivérát (Miléva) Bayezid feleségeként annak háremébe adta.⁶⁰ Mindez annak a jele is volt, hogy a szerb vezetés ekkoriban inkább a török vazallitás mellett állt ki. Konstantin Filozófos Lazarević despotáról írt életrajza szerint (Žitije despota Stefana Lazarevića) Bayezid a rigómezei csata után –C. Imber szerint 1392-ben– küldött követeket Lázár fejedelem özvegyéhez, annak lányát a maga számára kérve. Ennek megtörténtével Lazarević a szultán hűbérese lett.⁶¹ Ez azonban nem állította meg a török támadásokat, immár Szerbián át, a Magyar Királyság felé szabaddá vált az út.

A szultán már ekkor kiszemelte vagy tervbe vette a déli határvédelem kulcsvárának, Nándorfehérvárnak az elfoglalását. Ezt megerősíti egy Nándorfehérvár ekkori ostromáról szóló forrásrészlet, amely az oszmán-török források közül az egyetlen is: Oruç beğ Krónikája, amely Bayezid szultán 1 hónapos ostromkísérletéről tudott, amely végül is eredménytelen marad. E fontos részletet ezúton közlöm:

„És azután Rumba jött. És Láz tartományba⁶² érkezett. Elfoglalta Gügerdzsinliket.⁶³ Megtámadta Magyarországot és a magyar földet (tartományt) feldúlta. Belgrádba érkezett. Egy hónapig ostromolta. Anélkül, hogy bevette volna, visszajött, 792. év.” (Tóth Hajnalka fordítása)⁶⁴

Bár ez az adat a nemzetközi turkológiában Franz Babinger tanulmánya⁶⁵ révén 1944 óta ismert volt, hazánkban mégis visszhangtalan maradt. Talán azért is, mert 1967-ben a nálunk jól ismert szerb történész, J. Kalić is megemlítette a középkori Belgrádról szóló könyvében, de nem fogadta el hitelesnek, mondván, hogy a magyar források sem tesznek erről említést.⁶⁶ Mások, mint Gliša Elezović és Gavro Škrivanić –Babingert követve– viszont elfogadták az ostrom létét.⁶⁷

Az idézett forrásunk –a bizánci forrásokkal ellentétben– nem Buda vagy Vidin (Bodony), hanem Nándorfehérvár szultáni megtámadásáról tudósít! Figyelemre méltó, hogy Oruç kronológiája korábbra, nikápolyi csata előtt, Galambóc várának (Gügerdzsinlik) oszmán elfoglalásához köti ezt a szultáni ostromot. Az Oruç beğ általi időpont a hidzsra 792. éve, azaz 1389. december 20 –1390. december 8.⁶⁸ De ez sem sokat segít, mert Galambóc 1427 előtti birtoklásának korai története korántsem teljesen tisztázott. Tudjuk, hogy a kosovói csatát követően Lazarević István a szerb várakba török helyőrséget volt kénytelen beengedni.⁶⁹ Galambóc várának esetében nem egyértelmű, hogy átadás vagy ostrom történt, de a szerb történészek szerint ostrom lehetett. Galambóc vára 1388 táján még szerb, majd 1389 után török kézre került.⁷⁰

Áşik Paşazade nem írt Nándorfehérvár ostromáról, de amikor Bayezidnek Olivera hercegnőt feleségül adták, Galambóc már török kézen volt és Lazarević levelet írt a szultánnak,

⁶⁰ GENERÁL 1987. 39.

⁶¹ IMBER 1990. 42.

⁶² Lázár fejedelem országába, Szerbiába.

⁶³ Galambóc várát.

⁶⁴ ORUÇ BEĞ 2007. 31. E fontos részletet Orovecz Borbély Dianna fordításában is közlöm: *„És azután Bajezid Ruméliába jött, és megérkezett a Laz Vilajetjébe. Meghódította Galambócot. Rajtaütvén a magyarokon, nagy pusztítást végzett a magyar vilajeteiben. Megérkezett Belgrádba. Egy hónapig ostromolta, de nem tudta bevenni.”*

⁶⁵ BABINGER 1944. 10.

⁶⁶ KALIĆ 1967. 80., 365 (37. lábjegyzet).

⁶⁷ ASLANTAŞ 2011. 17.

⁶⁸ ASLANTAŞ 2011. 17.

⁶⁹ ENGEL 1994. 274.

⁷⁰ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 1998. 147.

amelyben Galambóc várát kérte cserébe. „Továbbá azt mondta: „a boldogságos padisahtól a lánytestvérem szolgálataért Semendrét szeretném alamizsnaként”. A padisah ezt a kívánságát elfogadva mellette még Güverdzsinliket is odaadta. De Nikápolyt nem adták.” (Tóth Hajnalka fordítása).⁷¹

Tudjuk, hogy Zsigmond magyar király 1390-ben és 1392-ben is (hiába) ostromolta Galambóc várát.⁷² Bár Sima Ćirković szerint 1390 nyarán még magyar kézen volt Galambóc vára.⁷³ Babinger szerint Galambócot 1390-ben foglalják el a törökök és ő a Bayezid általi nándorfehérvári ostromot Babinger épp ezen Oruç szöveghely alapján, közvetlenül ez után, 1391-re helyezte.⁷⁴

A Nándorfehérvár elleni oszmán–török ostromokat legutóbb, 2011-es tanulmányában, Selim Aslantaş, az ankarai egyetem professzora tekintette át az oszmán–török források alapján.⁷⁵ Megállapítása követi az Âşik Paşazade krónikájában leírtakat, véleménye szerint Olivera hercegnő házassága 1390-ben vagy 1391-ben történhetett.⁷⁶ Ha pedig a házasság Imber általi datálását fogadjuk el, akkor pedig feltehetően 1392-ben.⁷⁷

Nándorfehérvár ekkori ostromát a fent említett szerb történészek, Elezović és Škrivanić az Âşik Paşazade által megemlített Alacahisar (Krusevac) környékén végbement csatával hozzák kapcsolatba.⁷⁸

Aslantaş elfogadja Nándorfehérvár ekkori oszmán–török ostromát, de –Kaličhoz hasonlóan– megoldatlan problémának tartja, hogy a magyarországi forrásokban nincs az ostromnak nyoma. Jómagam elfogadva az ostrom lehetőségét más szempontokat is figyelembe veszek.

Beláthatjuk, hogy Nándorfehérvár „nulladik” török ostromára Bayezid uralkodása elején vagy –amennyire ez a forrásainkból rekonstruálható– a két magyarországi hadjárata előtt kerülhetett sor. Amennyiben a fenti eseményekhez –akár Galambóc török elfoglalásához, akár a házasságkötéshez kötjük– akkor ez a lehetséges Nándorfehérvár elleni szultáni ostrom valamikor 1390–1391–1392 közöttire datálható.

Itt érdemes Oruç Beğ szövegrészletének a folytatását is figyelembe vennünk. Mert a nándorfehérvári ostromkísérlet után, a következő évben (a hidzsra 793. évében) a szultán azon havasalföldi hadjáratát és az Arkhis-folyónál lévő csatát tárgyalja, amelyet az İnalcık-féle oszmán–török hadijelentés is ismertetett.⁷⁹ „És onnan eljőve elfoglalta Nikápolyt és Szilisztrát és Havasalföldre ment. Havasalföld urát abban az időben a hitetlen (gyaur) Mircsinek hívták. Mircsi a havasalföldi seregével jött és ellenszegült Bajezid szultánnak. Találkoztak egymással és nagy csatát vívtak.” (Tóth Hajnalka fordítása).⁸⁰ Oruç Beğ szerint tehát az ostrom e hadjárat előtt történt.

Az időpont tovább pontosítható is, mégpedig az ostromról „hallgató” magyar okleveles anyag segítségével. Mert felvetődhet még annak lehetősége is, hogy kapcsolatba hozható Zsigmond király 1392-es szerbiai hadjáratával, Galambóc sikertelen visszafoglalásának kísérletével.⁸¹ Ennek a hadmozdulatnak útvonala az oklevelekből igen jól nyomon követhető.⁸²

⁷¹ YAVUZ-SARAÇ 2007. 113, 341.

⁷² SZAKÁLY 1986. 19.

⁷³ ĆIRKOVIĆ 1982 48.

⁷⁴ BABINGER 1944. 10.

⁷⁵ ASLANTAŞ 2011. 13–38.

⁷⁶ ASLANTAŞ 2011. 17.

⁷⁷ IMBER 1990. 42.

⁷⁸ ASLANTAŞ 2011. 18.

⁷⁹ Lásd a 32. jegyzetet.

⁸⁰ ORUÇ BEĞ 2007. 32.

⁸¹ Ezúton köszönöm C. Tóth Norbert észrevételét.

⁸² Lásd még: ENGEL–C. TÓTH 2005. 66.

Június 24-én, a Krassó folyó melletti,⁸³ július 9-én –a kiadott oklevelek szerint– a szerbiai Braničevo vidékén volt a királyi tábor,⁸⁴ augusztus 6-án szintén,⁸⁵ majd visszafelé a dunai révénél,⁸⁶ augusztus 9-én már Kevén.⁸⁷ A király augusztus 14-én pedig Temesváron tartózkodott,⁸⁸ augusztus 21-én a dunai átkelő révénél;⁸⁹ augusztus 24-én szerémségi harcokról tudunk.⁹⁰

Ha ezt az itineráriumot összevetjük az Ínalcík által felfedezett oszmán–török forrás itineráriumával, már találunk közös földrajzi pontokat: Krassót és Temesvárt. Az 1397. évi Cillei-oklevél pedig kifejezetten Keve közelében említi a szultáni sereget, ahol Zsigmond serege 1392-ben is tartózkodott. Így nagy a valószínűsége, hogy ezek a hadjáratok útvonalaik mégis egyazon hadjáratra vonatkoznak, amelynek része lehetett Nándorfehérvár rövid és eredménytelen megtámadása is. Akkor pedig –véleményünk szerint– ez 1392-ben történhetett. Oruç Beğ előbb ismertetett adataira támaszkodva feltehető, hogy ez a „nulladik” ostrom esetleg a szultán első hadjáratának is része lett volna. Mert bár az Ínalcík-féle, 15. századi török hivatalos jelentésben nem szerepel Nándorfehérvár ostroma, a térképre tekintve, a sereg vonulási útvonalát követve, Nándorfehérvárt is érinteniük kellett. Csak az egykori megfogalmazó azon kijelentése, hogy *„Abban az időben Nándorfehérvár és Szendrő várai még nem voltak felépítve”* sugallja azt, hogy reális, potenciális célként – egyenlőre – ekkor (még) nem jött számításba.

Vajon azért nem jöhetett számításba a XIV. században a vár elfoglalása, mert valóban nem volt kiépítve vagy a II. Mehmed szultánnak készített török forrás próbálta ilyen jelentéktelennek beállítani? Erős forráskritikát gyakorolva – véleményem szerint – ez utóbbi lehetett valós. Mert II. Mehmed idejében apja, II. Murád szultán első nándorfehérvári kudarca rossz emlékként élhetett még a török köztudatban, ahogyan erről Thuróczy János krónikája is megemlékezett (250. fejezet).⁹¹ Erről nézve az Ínalcík-féle hadijelentés sem azt sugallja, hogy a várat nem ostromolhatták volna meg, csak azt, hogy a vár nem volt kiépítve, így a kudarc még nagyobb annál mintsem, hogy megemlétsék.

A kiépítettséget tekintetbe véve a várat bizony régen, legutóbb a bizánci uralom idejében, I. (Komnénosz) Mánuel idejében (1143–1180) építették újjá. Stephenson szerint az 1150–1160 közötti időszakban.⁹² Azonban ez a (felleg)várát érintette, amely a várost már nem foglalta magába. Az erőd el volt különítve a városi közösségtől, csupán hatósági, közigazgatási és katonai központ volt. A Fellegvár falai megmunkálatlan kövekből és kettős téglasor rétegekkel, az ún. rekeszes vagy vegyes falazási technikával épültek. Mindezek erős, meszes habarccsal lettek összekötve. A falak pedig 2, 6–2, 8 méter vastagságúak voltak.⁹³

I. Bayezid szultán idején tehát a törököknek Nándorfehérvár ostromakor „csupán” e Fellegvárral kellett megküzdeniük (1. kép). A vár jelentős kibővítése és város erődített város-sá kiépítése majd a XV. század első felében indult meg, éppen Lazarević Istvánnak köszönhe-

⁸³ ZSO I. 278 (2543. sz.)

⁸⁴ „in descensu nostro campestri in districtu Branchow”, ZSO I. 279. 2559–2560. sz.

⁸⁵ „in districtu Branchow” ZSO I. 281. 2585. sz.

⁸⁶ ZSO I. 281. 2587. sz.

⁸⁷ ZSO I. 281. 2588. sz.

⁸⁸ ZSO I. 282. 2596. sz.

⁸⁹ „nuper in expeditione nostra exercituali contra Turcos in regno Rascie prope portum Danubii habita” ZSO I. 282. 2600. sz.

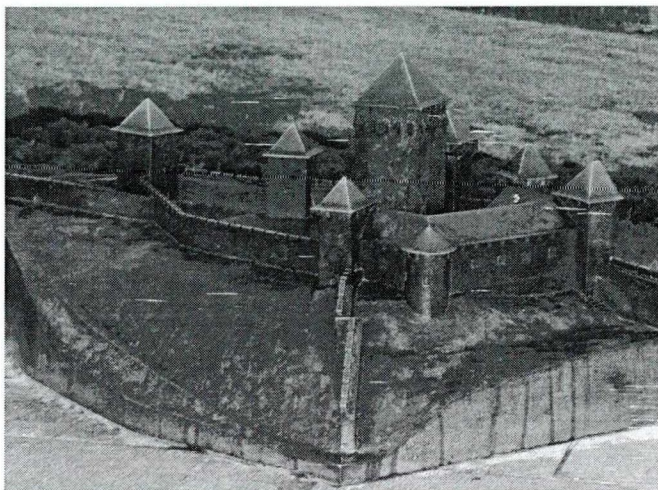
⁹⁰ „pridem in conflictu contra Thurcos in comitatu Syrmieni prope Nugengh habito” ZSO I. 283. 2605. sz.; THALLÓCZY–ÁLDÁSY 1907. 34. sz.

⁹¹ „A törökök már említett császára hallotta, hogy az apja, Amurat, életében hét hónapot töltött ugyanennek a Nándorfehérvárnak az ostromával, mégsem tudta hatalmába keríteni, győzelem nélkül, gyalázattal vonult el alóla. Ezért a török császár –serege vezéreinek jelenlétében– nem kis szidalommal illette apját, és azt mondta, hogy ő ugyanezt a várost tizenöt nap alatt képes bevenni” (Bellus Ibolya fordítása). THIURÓCZY 2001. 308–309.

⁹² STEPHENSON 1994. 271.

⁹³ STEPHENSON 1994. 269.

tően. Kalić szerint Nándorfehérvár a XV. században még egy kis magyar határ menti vár volt, egy kis település.⁹⁴

1. kép: A Fellegvár modellje Belgrádban.
(A szerző felvétele)

3.

Még arra kell válaszolnunk, hogy egyáltalán miért kellett Bayezidnak Nándorfehérvárt a kosovói győzelme után ostrom alá vennie? Azt tudjuk, hogy az 1389-es kosovói vereség után Lazarević a török fennhatóságot kénytelen elismerni és egyes várakba a török helyőrségeket befogadni. Lazarević végig Bayezid vazallusa volt, egészen az ankarai csatavesztésig, minden hadjáratában részt kellett vennie, Nikápolytól Ankaráig.⁹⁵ Mi sem lett volna egyszerűbb, ha a szerb despotának a szultán megparancsolja, hogy Nándorfehérvárba is engedje be a török helyőrséget. Csakhogy nem tehette, mert úgy tűnik ekkoriban még nem birtokolta. A vár ebben az időben magyar kézben volt.⁹⁶

A kérdés bonyolultabb és a vár birtoklásának XIV. századi pontos története még kutatásra vár. Engel Pál archontológiájában általánosságban annyit találunk, hogy „A XIV. században többnyire magyar uralom alatt állt... úgy látszik a macsói bánok kormányozták...”⁹⁷

Az előzményekhez hozzátartozik, hogy e vár a szerb–magyar háborúk során a XIV. században többször gazdát cserélt. I. Károly magyar király II. Uros szerb királytól (1282–1321) foglalta el az észak–szerbiai területeket, Macsó várát és 1319 körül Nándorfehérvárt és e terület élére macsói bán címmel helytartót állított.⁹⁸ I. Lajos király halálakor, 1382-ben, még magyar uralom alatt állt. Kalić Belgrádról szóló munkájában hivatkozik egy szerb forrására (az ún. Tronos krónika), amely szerint Lázár fejedelem, Lajos halála után, 1382-ben feldúlta a várat és feltételezhetően el is foglalta.⁹⁹ Lázár fejedelem területe még magában foglalt néhány macsói települést is.

A vár birtoklása a Zsigmond király elleni lázadásban is fontos szerepet játszott. A felázadt Horváti fivérek megtámadták a macsói területet, benne Nándorfehérvárt és feltételezhe-

⁹⁴ KALIĆ 1967. 82.

⁹⁵ ENGEL 1994. 279.

⁹⁶ KALIĆ 1967. 81.

⁹⁷ ENGEL 1996. 374.

⁹⁸ ENGEL 1996. 27.

⁹⁹ KALIĆ 1967. 79.

tően el is foglalták.¹⁰⁰ A vár ekkori birtokviszonyaira némi fényt derít az az 1388. április 28-i oklevél, amelyből kiderült, hogy Zsigmond király számára a volt macsói bán, Kórógyi Fülöp fia István, sikeres harc után, foglalta vissza a macsói bánságot a megszálló Horvátiaktól (Horváti Péter fia Lászlótól és Jánostól), vele együtt „Bitva, Kölpény és Nándorfehérvár királyi várait” is.¹⁰¹ Ezt erősíti meg Kalić véleménye is, aki szerint a Horváti fivérek megszállták a határ menti városokat, így Bitvát, Kupinóvót (Kölpény) és Belgrádot (Nándorfehérvár). Kalić egy *terminus ante quem*-datálást is adott erre az eseményre. Mivel Kórógyi István visszafoglaló harcaiban egyedül Gorján visszafoglalását ismerjük pontosan, így az előbbi három vár visszafoglalására 1386. július 25.-e előtt kerülhetett sor.¹⁰²

Lázár szerb fejedelem lovassága is harcolt a felkelők oldalán az 1386. évi harcokban, de Nándorfehérvár elfoglalásában való részvételükre nincs adat. Kalić megállapítása szerint tehát Lázár fejedelem nem foglalta el a várat, ekkor a város nem került szerb kézre. Zsigmondnak oka lett azonban arra, hogy megbüntesse a szerb támogatást. 1389 februárjában Zsigmond Lázár fejedelem ellen vonult. A fegyveres összecsapást azonban elmaradt.

Lázár fejedelem halála után a törökkel való „együtműködés” előnyösebbnek látszott a szerb udvarban. Lazarević uralkodása kezdetétől Bayezid szultán ankarai vereségéig követte ezt az irányvonalat. A kosovói csata után a megmaradt szerbség a törökökkel való kapcsolatra összpontosította figyelmét. A szerb vezetés megosztottságát C. Imber is hangsúlyozta. 1392-ben azzal éppen a török párti irány kerekedett felül, amikor szövettek I. Bayeziddel Zsigmonddal szemben. Így Bayezidhoz feleségül adták Lazarević nővérét, Olivera-t és megállapodás született Lazarevićtyel.¹⁰³ J. Kalić szerint Szerbia túl gyenge volt ahhoz, hogy két fronton védekezzen és a magyar nyomás hatására indult el a törökkel való megegyezés felé.¹⁰⁴ 1390. augusztus 4.-e előtt a szövetséges szerb és török csapatok már magyar határ menti területeket támadtak: Macsóba, Szerémbe, ahogyan Krassóba és Temesbe is. 1390 novemberében Zsigmond azért, hogy visszaállítsa a déli határok stabilitását, ellentámadásba lendült. Betört Szerbiába egészen Osztrovicáig.¹⁰⁵ Ez is mutatja, hogy magyar–szerb–török harcok folytak az 1390-es évek folyamán Magyarország déli részén. A török és vazallus szerb csapatok átkeltek a Dunán és a Száván. Ennek során Nándorfehérvárt is megtámadhatták. Kalić ebben az értelemben rögtönzött támadásnak tekintette, amennyiben megtörtént. A Magyarország határai ellen irányuló török támadásokat nem lehet csupán török hódítási célnak tekinteni, a szerb motiváció is benne lehetett.

A magyarországi oklevelekben a törökökkel kapcsolatban érdemes felfigyelni a „hűtlenek”, „szakadárok” kifejezések rendszeres felbukkanására. Például 1392-ben. Március 28-án keltezett oklevél szerint az induló sereg „*contra Turcos et emulos ac scismaticos*” ellen vonul.¹⁰⁶ Így 1392. február 19-én Zsigmond Ilsvai Péter fia Leusták királyi ajtónálló mester és Kapolyai Benedek fia János volt vajda adományt kapott a „*végvidékeken támadó hűtlenek és pogányok elleni hadjáratban szerzett érdemeikért*.”¹⁰⁷ 1392. augusztus 14-én a király Temesváron adományozott azon érdemekért „*amelyeket az ország végvidékeit háborgató törökök, a hűtlen scismaticusok ellen, a mostani szerencsés hadjáratban szeme láttára harcolva szereztek*.”¹⁰⁸

¹⁰⁰ KALIĆ 1967. 78.

¹⁰¹ THALLÓCZY-ÁLDÁSY 1907. 22. 62. sz. „*Banatu de eodem expulit et effugavit, et castra regalia Bytva, Kulpen et Nandurfeyrwar nuncupata...*” CD X/I. 1833. 414–420.

¹⁰² KALIĆ 1967. 78–79., 364.

¹⁰³ IMBER 2002. 14.

¹⁰⁴ KALIĆ 1967. 80.

¹⁰⁵ „*in descensu nostro campestri in terra Rascie prope castrum Ostrowech*”, ZSO I. 194. 1725. sz.

¹⁰⁶ ZSO I. 269. 2454. sz.

¹⁰⁷ ZSO I. 261. 2396. sz.

¹⁰⁸ ZSO I. 282. 2596. sz.

Ezek, véleményem szerint, az oszmán–török mellett a velük szövetséges szerbekre vonatkoznak, akik rendszeres közös támadásokat, határ menti betöréseket folytattak. Ebbe pedig nagyon is beillt, hogy Nándorfehérvár várát a szerbek a törökök segítségével foglalják vissza. Így ez az ostrom nemcsak török, hanem legalább annyira oszmán–török–szerb ostrom is lehetett. Annál is inkább, mert Lazarevićnek jó kapcsolata volt az idős Bayeziddel, aki fogadott fiaként kezelte. Olivera húga – a szultán szeretett feleségeként – igen nagy hatást gyakorolt a szerbek érdekében. Egyébként vazallusi szerződése kötelezte a szultáni hadjáratokban való részvételt. Ha Nándorfehérvár ellen felvonult Bayezid, akkor Lazarevićnek is ott kellett lennie. De a vár visszafoglalása nem ön maga ellen irányult, hiszen az nem volt a birtokában és a visszaszerzés csakis török segítséggel lehetett elérhető. Ezt az „együttműködést” támogatja Evlia Cselebi azon megjegyzése is, hogy a várral szembeni ellenerődöt (Havale) közösen építették fel és Bayezid bukása után a szerbek el is foglalták.¹⁰⁹

A törökkel való együttműködés szemlélete jól látszik Lazarević életéről szóló munkában is (Žitije despota Stefana Lazarevića). Konstantin Filozófus (Konstantin Kostenečki) érzékletesen mutatja be ekkor a szerb despota dilemmáját. A magyarokkal való kapcsolat gyengeségét. Bayezid szultán elrettentő példaként említette neki a bolgár cárok sorsát. De, „*ha odamész, ahová én, jól jársz... megtartod nemcsak a saját határaidat, hanem (elfoglalás) más részeket a saját országod körül és nagy és ünnepeit uralkodónak fognak nevezni.*” (Vanyúr Katalin fordítása).¹¹⁰

Az ilyen szerb–török „együttműködés” nem példa nélküli, hiszen láthattuk, hogy Âşik Paşazade szerint Lazarević a magyaroktól elfoglalt Galambóc várát is „vissza” kérte a szultántól. Elképzelhető, hogy Nándorfehérvárral is hasonló célja lehetett, ekkor még török segítséggel. Nándorfehérvár együttes oszmán–török és szerb ostromára azért is sor kerülhetett, mert akkor az nem volt szerb kézen. Lazarević tehetséges reálpolitikusként később – az Oszmán Birodalom válságos évtizedében – ugyanezt a magyarok révén – most már békés úton – mégis elérte! Mert I. Bayezid szultán ankarai csatavesztése (1402) fogsága és halála (1403) után éles külpolitikai irányváltással Zsigmond király felé fordult. 1403–1404 körül, miután most már a magyar király vazallusságát ismerte el, Zsigmond a Száván túl megmaradt „magyar” birtokokat, a korábbi macsói bányságot, Nándorfehérvárral együtt átengedte számára. Magyarországon pedig óriási birtokokat adományozott neki.¹¹¹ Lazarević megtette székhelyévé Nándorfehérvárt és hozzáfogott kiépítéséhez, mert Szerbia korábbi fővárosa Lázár fejedelem és az ő idejében még Krusevac volt.¹¹²

Mindez annak is köszönhető, hogy a „nulladik” ostrom nem sikerült, így Nándorfehérvár – legalábbis várostrom révén – nem lett újra Belgrád. Ezt sikernek kell tekintenünk és beilleszthetjük a korai magyar–török várostromok történetébe. Hozzáteesszük azt is, hogy Nándorfehérvár 14. századi szultáni ostroma korai volt. Elfoglalása esetén nem tudták volna a törökök tartósan megtartani, mert az igaz ugyan – ahogyan Szakály Ferenc megjegyezte – „az oszmán hódítók először Szerbiában jutottak ki a magyar határokhoz,”¹¹³ de az ország határáig az Oszmán Birodalom még nem ért el és a szerbiai területeket sem birtokolta. Erre csak a 15. században értek meg a feltételek és ekkor a vár már két szultáni ostrommal is kénytelen volt szembenézni.

¹⁰⁹ KARÁCSON 1904. 157.

¹¹⁰ ŽITJE.

¹¹¹ ENGEL 1994. 279.

¹¹² S. M. Stern: Krusevac. ODB 348.

¹¹³ SZAKÁLY 1986. 18.

BIBLIOGRÁFIA

- ASLANTAŞ 2011. ASLANTAŞ, Selim: Belgrad-i Dârü'l-Cihâd. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ankara*, 2. Aralık, 2011. 13–37.
- BABINGER 1944. BABINGER, Franz: *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14.-15. Jahrhundert)*. Brunn, 1944.
- BAÁN 2013. A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai. Összegejtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Baán István. (A versek műfordítása Szabó Pál munkája) Budapest, 2013.
- BUCHAN 1879. The Bondage and travels of Johann Schiltberger, a native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa 1396–1427. Translated J. Buchan Telfer. New York, 1879.
- ČIRKOVIĆ 1982. ČIRKOVIĆ, Sima: Godine Kriza i Previranja. *Istorija Srpskog Naroda*, 1982. II, 47–64
- CSOMÓRE 2012. CSOMÓRE Zoltán: Temesközi várak, erősített templomok a török portyázások időszakában (1390–1551). In: *Középkortörténeti Tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai* (2011. június 1–3). Szeged, 2012. 485–503.
- ENGEL 1994. ENGEL Pál: Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437) *Századok* 128 (1994:1) 273–286.
- ENGEL 1996. ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I.* Budapest, 1996.
- ENGEL 1998. ENGEL Pál: A török–magyar háborúk első évei. 1389–1392. *Hadtörténelmi Közlemények* 3 (1998) 561–577.
- ENGEL–C.TÓTH 2005. ENGEL Pál–C. TÓTH Norbert: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)*. Zsigmond király és császár (1382–1437) itineráriumát készítette Engel Pál. Kiegészítette, szerkesztette és mutatóval ellátta C. Tóth Norbert. Budapest, 2005.
- ENGEL-KRISTÓ-KUBINYI 1998. ENGEL Pál–KRISTÓ Gyula–KUBINYI András: *Magyarország története. 1301–1526*. Budapest, 1998.
- EOE. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Ed.: Gabor Agoston, Bruce Masters. New York, 2009.
- CD 1834. *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii FEJÉR. Budae, 1834.
- GENERÁL 1987. GENERÁL Tibor: *Allah serege*. Budapest, 1987.
- İBN KEMAL 2000. İBN KEMAL (Kemalpaşazâde): *Tevârih-i Âl-i Osman IV. defter*. Hazırlayan Koji İmazawa. Ankara, 2000.
- İMBER 1990. İMBER, Colin: *The Ottoman Empire 1300–1481*. Istanbul, 1990.
- İMBER 2002. İMBER, Colin: *The Ottoman Empire. 1300–1650. The structure of power*. New York, 2002.
- İNALCIK 1957. İNALCIK, Halil: An Ottoman document on Bayezid I. S Expedition into Hungary and Wallachia. *X. Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi Tebliğleri-Actes du X. Congrès International D'Etudes Byzantines*. Istanbul, 1957. 220–222.
- İNALCIK 1960. İNALCIK, Halil: Bayazid I. (Yıldırım „the Thunderbolt“) *The encyclopaedia of Islam. New edition. Volume I. A–B*. Ed.: GIBB, H. A. R. – J. H. KRAMERS – E. LÉVI-PROVENCAL – I. SCHRACHT. Leiden-London, 1960. 1118–1119.
- KALIĆ 1967. KALIĆ-MIUŠKOVIĆ, Jovanka. *Beograd u srednjem veku*. Srpska književna zadruka. Beograd, 1967.
- KARÁCSON 1904. Evlia Cselebi török világlutató magyarországi utazásai. 1660–1664. Fordította és jegyzetekkel kísérte: Dr. Karácson Imre. Budapest, 1904.
- KHO MATUZ 1990. *Középkori históriák oklevelekben. (1002–1410)*. Szeged, 2000.
- ODB. MATUZ József: *Az Oszmán Birodalom története*. Budapest, 1990.
- ORUÇ BEĞ 2007. *The Oxford Dictionary of Byzantium. I–III*. Editor in chief: A. P. KAZHDAN. New York-Oxford, 1991.
- ORUÇ BEĞ Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288–1502) Hazırlayan Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK. Istanbul, 2007.

- PAPP 2004. PAPP Sándor: Magyarország és az Oszmán Birodalom (A kezdetektől 1540-ig). In: *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Szerk.: ZOMBORI István. Budapest, 2004. 37–90.
- RÁZSÓ 1973. RÁZSÓ Gyula: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437). *Hadtörténelmi Közlemények* 3 (1973) 403–477.
- SEEMÜLLER 1909. Österreichische Chronik von Den 95 Herrschaften. Herausgegeben von Joseph Seemüller. Hannover und Leipzig, 1909. 205. In.: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum qui vernacula lingua vsi sunt. Tomus VI.*
- STEPHENSON 1994. STEPHENSON, Paul: Manuel I Comnenus and Geza II: A revised context and chronology for Hungaro–Byzantine relations, 1148–1155. *Byzantinoslavica* 55 (1994:2) 251–277.
- SZABÓ 2012. SZABÓ Pál: Nándorfehérvár első török ostromának kül- és belpolitikai előzményei. (Második közlemény). In: *Partium* 21 (2012) 8–29.
- SZABÓ 2013a SZABÓ Pál: I. Bayezid szultán Magyarország ellen vezetett hadjáratai és Nándorfehérvár „nulladik” ostromának lehetősége. *Partium* 22 (2013:3) 73–89.
- SZABÓ 2013b SZABÓ Pál: Egy elfeledett hadisíker nyomában. Nándorfehérvár első török ostromáról (1440). In: *Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság: Évkönyv* 3. Bajmók, 2013. 3–58.
- SZAKÁLY 1986. SZAKÁLY Ferenc: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk.: RÜZSÁS Lajos-SZAKÁLY Ferenc. Budapest, 1986. 11–57.
- THALLÓCZY–ÁLDÁSY 1907. THALLÓCZY Lajos–ÁLDÁSY Antal: *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II. A Magyarország és Szerbia közötti összeköttetések oklevéltára. 1198–1526*. Budapest, 1907.
- THURÓCZY 2001. THURÓCZY János: *A magyarok krónikája. Rogerius Mester: Siralmas Ének. Milleniumi Magyar Történelem. Források*. Budapest, 2001.
- Török hadak 1984. Török hadak Magyarországon. 1526–1566. Kortárs török történetírók naplórészletei. THÜRY József fordítását válogatta, jegyzeteit bővítette KISS Gábor. Budapest, 1984.
- TT. I. 1893. *Török történetírók I.* Budapest, 1893.
- YAVUZ–SARAÇ 2007. *Şîk Paşazade Osmanogullari'nim Tarihi*. Hazırlayanlar Kemal YAVUZ–M. A. SARAÇ. İstanbul, 2007.
- ŽITJE Žitije despota Stefana Lazarevića. www.rastko.rs (Belépés ideje 2013. IX. 27.)
- ZSO I. MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmonkori oklevéltár I. (1387–1399)*. Budapest, 1951.

Was Belgrade ever Besieged by Bayezid I?

By the time of the battle of Kosovo in 1389, the route was open (beyond the Serbian territory) for the Ottomans towards the Hungarian Kingdom. The results of our analysis of the sources have indicated that that Belgrade was very likely besieged by the Ottomans at the beginning of the reign of sultan Bayezid I (1389–1402). The examination of this question can reveal a new side of the foreign policy of king Sigismund towards the Ottomans which has not been researched yet in Hungarian historiography. The *Tarihi* of Oruç Beğ mentions only the Ottoman attempt of this siege. Although the lack of information in the Hungarian sources might confirm this event, the enforced 'partnership' of Stefan Lazarević and Bayezid I enabled to extend the Ottoman borders and preserve the Serbian ones with the Hungarian Kingdom. For the Hungarians, the real political threat was that the Ottoman vassal, despot Lazarević would regain Belgrade from the Hungarians. This study examines these questions by analysing Byzantine and Ottoman sources.

Gazdaságtörténet

Kolostori kézművesség az Árpád-kori Magyarországon*

Ha fellapozzuk az utóbbi években megjelent, a középkorra vonatkozó új kutatási eredményeket összefoglaló műveket, megállapíthatjuk, hogy öröndetesen megnőtt a középkori kolostorok gazdaságával foglalkozó tanulmányok, feldolgozások száma.¹ A szakemberek előtt nem ismeretlen a kérdéssel kapcsolatos módszertani problémák sokasága sem, egyértelmű, hogy a kolostori gazdálkodás kutatása (is) komplex vizsgálatokat igényel: az okleveles adatok mellett elengedhetetlen a régészeti hagyaték számba vétele. Szerencsére a közelmúltban napvilágot látott publikációk között mind a két szempontrendszerre találunk kiváló példákat.²

Ugyanakkor, szűken vett témánk – a kolostori kézművesség – szempontjából mégis némi hiányérzetünk támadhat, mivel kevés olyan tanulmánnyal találkozunk, amelyek kimondottan a kolostori műhelyek tevékenységét vizsgálják. Példaként említhetném Lovag Zsuzsa A magyarországi bencés műhelyekről szóló tanulmányát, amely rövid terjedelme ellenére fontos alapvetéseket fektet le.³ A kérdés elemzése korántsem reménytelen, bár különböző, előbb már röviden idézett módszertani problémákkal szembesülünk. Egyrészt az írott források sokrétűsége és változó mennyisége, másrészt a régészeti feltárások speciális jellege. Ez utóbbinál ugyanis a régészek rendszerint a templomra és a kolostornégyezőre koncentráltak, az idő és a pénz híján kevés esetben kerülhetett sor az azokon kívül eső, általában a többféle gazdasági tevékenységeknek otthont adó épületek kutatására.⁴

Első lépésként mindenképp érdemes megvizsgálni, hogy a szerzetesi regulák, illetve a különböző rendszabályok mennyire érintik a kézművesség kérdéskörét. Szent Ágoston „Isten szolgálói” számára írt Regulája azokat a rövid életszabályokat tartalmazza, amelyeket a közösségben élő nem pap *monachusoknak* (szerzeteseknek) kell megtartaniuk. A középkortól kezdve számos szerzetesszalád – a premontrai, a domonkos, a pálos – építkezett az ágostonos Regula alapköveiből.⁵ A Regulában mindössze egy általános passzust találunk, mely szerint „*Senki se dolgozzék magának, hanem minden tevékenységtek a köz javára irányuljon, sőt nagyobb buzgalommal és vidámabb készséggel, mintha egyedül csak magatoknak csinálnátok valamit.*” Szent Benedek Regulájában már több utalás fordul elő, az alapító nagyon fontosnak tartja a testi munkát, mivel a tétlenség a lélek ellensége.⁶ Maga a monostor is tökéletes terepet biztosít a jó cselekedet 74 eszközének gyakorlására.⁷ Benedek a kézművességből hoz példát, amikor az előljáró feladatairól beszél. „*A monostor minden vagyon fölé, legyen az szerszám, ruha vagy bármilyen tárgy, rendeljen az apát testvéreket, akiknek életében és jellemében megbízhat. És az egyes tárgyakat, amint jónak látja, adja át nekik, hogy őrizzék és tartsák számon őket. Ezekről legyen jegyzéke az apátnak, hogy midőn a testvérek a reájuk bízott dolgokban egymást főlváltják, tudja, hogy mit ad ki és mit kap vissza.*”⁸ A monostorok kézműves tagjainak feladatait az 57., De artificibus monasterii című fejezetben külön részletezi: „*Ha vannak a monostorban kézművesek, ezek – ha az apát megengedi –, teljes alázatossággal gya-*

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ F. ROMHÁNYI 2006.; F. ROMHÁNYI 2008.; F. ROMHÁNYI 2010a.

² KEGLEVICH 2012. 111–130.; SZABÓ 2012b; F. ROMHÁNYI 2010b; BELÉNYESY 2004.; LASZLOVSZKY 2004.; FERENCZI 2010.

³ LOVAG 2001.

⁴ F. ROMHÁNYI 2010a 259.

⁵ SZENT ÁGOSTON 1992. 15.

⁶ SZENT BENEDEK 1995. 97.; SÖVEGES 1991. 237.

⁷ SZENT BENEDEK 1995. 40.

⁸ SZENT BENEDEK 1995. 78.

korolják mesterségüket. De ha valamelyik a munkájában való ügyessége miatt gőgös lenne, mert azt hiszi, hasznára van a monostornak, az ilyet tiltsák el mesterségétől, és ne térjen ahhoz vissza, hacsak meg nem alázza magát és újra parancsot nem kap az apától. Ha pedig a kézművesek munkájából valamit el kell adni, akkor azok, akiknek kezén az megfordul, óvakodjanak minden csalástól. [...] Az árak megszabását illetően pedig föl ne bukkanjon a kapzsiság bűne; sőt mindig valamivel olcsóbban adják, mint a világiak adhatják, „hogy mindenben dicsőíttessék az Isten”.⁹ A kolostorok mindenkori kialakítása szempontjából lényeges a 66. caput, amelyben Benedek arról rendelkezik, hogy „a monostort, ha lehetséges, úgy kell építeni, hogy minden szükséges dolog, mint a víz, malom, kert és különféle műhelyek a monostoron belül legyenek, hogy a szerzeteseknek ne kelljen kint csatangolniuk, ami lelküknek éppen nem válik üdvére”.¹⁰ Az instrukció világos: a szerzetesek a kézműves tevékenységet a kolostor falain belül műveljék. A Regulát természetesen minden kolostor ismernie kellett, mivel Szent Benedek erről külön rendelkezett.¹¹

A ciszterci rend szabályai¹² több pontban foglalkoznak a gazdasági ügyekkel és a kézművességgel. Az 1120-1130 között keletkezett, a rend alapításáról szóló *Exordium Cistercii* leszögezi: „Rendünk szerzeteseinek étkezését a kétkezi munkából, a földművelésből és állattenyésztésből fedezik.”¹³ Már a kezdeti időktől megfigyelhető, hogy meghatározó szerepet szántak a laikustestvéreknek: „Mint már említettük, ezeket a munkákat a laikustestvérek és a bérmunkások végezzék. Minthogy mi szerzetesekként élünk, a püspök engedélye alapján laikustestvéreket tartunk, akiket családtagjainknak és segítőkinknek tekintünk a munkánkban.” Mindennapjaikat az úgynevezett *Usus conversorum* szabályozta, amelynek első verziója az 1130-as években született, és a 12. század után is frissítették, így korszerű és naprakész maradt.¹⁴ A laikustestvérek az úgynevezett grangiákon – gazdasági központokban – dolgoztak, de magukban a kolostorokban is helyet kaptak a különböző műhelyek. Jó példa erre a Clairvaux (Clairvaux) monostoráról szóló, kissé idilli képet nyújtó 13. századi beszámoló: „A csatorna a kolostor közelében két ágra szakad: az egyik rész... a halastavat táplálja, a másik pedig az épület tömkelegében keres magának munkát. Legelőször is a malom kerekeire bukkan és nagy mozgás közt foglalataskodik ezek forgatásával. A malomkövek és a sziták gyors mozgásában és forgatásában leli gyönyörűségét. Ezt a munkát elvégezve... nagy robajjal törtet át a kalló-malomba, hogy a testvéreknek ruháról gondoskodjék. Itt azután valóságos táncot visz véghez. Veri a nagy mozsarakat, ugrálatja a kalapácsokat, rángatja a falábakat, egyszóval nagy sérénységgel mozgat mindent. Legnagyobb a buzgalma a rokka-kerekek körül: itt úgy habzik, úgy toporzékol, hogy szinte magamagát megőrli. Ezt a dolgot végezve átsiet a tímárokhöz, hogy a testvérek számára saruról gondoskodjék. Itt is mindenre kész, minden munkára vállalkozik. S miután így a nehezebb dolgokon átesett, több kisebb ágra bomlik, s fölkeresi a többi kis műhelyeket, s mindenütt segít, mindenütt buzgólkodik. Itt főz, ott szítál, itt forgat, ott zúz, itt öntöz, ott mos, itt öröl, ott puhít.”¹⁵ Minden szakmának felelős műhelyvezetője volt, ő szabta meg a munkát, adta ki az anyagokat, és ellenőrizte a munka egész menetét. Röviden utasított, mert ő sem volt kivétel az alól a szabály alól, amely a műhelymunka idején tiltja a beszédet. Mivel nyáron főként a kültéri mezőgazdasági tevékenység vette el az idő jelentős részét, ezért a műhelyekben a téli időszakban dolgoztak.¹⁶

Áttérve a koldulórendekre, Szent Ferencet is foglalkoztatta a kézművesség kérdése. Érdekes, hogy a meg nem erősített regula jóval bővebb szabályozást tartalmaz, mint a meg-

⁹ SZENT BENEDEK 1995. 111.

¹⁰ SZENT BENEDEK 1995. 130.

¹¹ VIZKELETY 1996. 387.

¹² Mindezekre lásd: KEGLEVICH 2008. 10–13.

¹³ LÉKAI 1991. 415.

¹⁴ KEGLEVICH 2008. 13.

¹⁵ Idézi: KALÁSZ 1932. 97–98.

¹⁶ KALÁSZ 1932. 98–99.

erősített. Az előbbi 7. fejezete a szolgálat és a dolgozás módjáról szól: „Azok a testvérek, akik dolgozni tudnak, dolgozzanak és folytassák azt a mesterséget, melyhez értenek, természetesen csak annyiban, amennyiben nincsen lelkük üdvössége ellen, és ezt tisztességesen tehetik. Mert a próféta szavai szerint: Kezed munkáját eszed, boldog vagy és jól megy sorod (Zsoltárok könyve 127,2). Az Apostol pedig: Aki nem akar dolgozni, ne is egyék (Tesszalonikiaknak írt második levél 3,10). És ki-k maradjon meg abban a mesterségben, illetve tisztségben, melyben meghivatott. Munkájuk ellenértékéért pénzen kívül minden szükséges dolgot elfogadhatnak. Ha a szükség úgy hozza, más szegények módjára menjenek alamizsnát gyűjteni. A mesterségük folytatásához szükséges eszközökkel szabadon rendelkezhetnek a testvérek.”¹⁷ Szent Ferenc a bencés Regulára hivatkozva fogalmazta meg, hogy miért fontos a kétkezi munka: „Minden testvér igyekezzék verejtékes munkával tenni a jót, mert írva van: Mindig tégy valami jót, hogy az ördög elfoglalva találjon. És ismét: A téllenség a lélek ellensége (Bencés Regula 4,9). Ezért szükséges, hogy Isten szolgálói szüntelenül el legyenek foglalva imádsággal vagy más jó cselekedettel.”¹⁸ A megerősített Regula 5. fejezete azonban csak egy általános rendelkezést ad: „Azok a testvérek, akiknek az Úr megadta a munka kegyelmét, dolgozzanak hűségesen és odaadással, úgy, hogy távol tartva a lélek ellenségét, a henyélést, ne oltsák ki magukban a szent imádság és áhítat szellemét, amit minden más földi dolognak csak szolgálnia szabad. Munkájuk ellenértékéért fogadják el, ami szükséges a maguk és testvéreik ellátására, dénárok és pénz kivételével, és ezt alázatosan tegyék, ahogy Isten szolgálóihoz és a szent szegénység követőihez illik.”¹⁹

A nyulak-szigeti domonkos apácák mindennapjait Szent Margit legendájából és szentté avatási jegyzőkönyvéből rekonstruálhatjuk, több adat utal az itt folytatott kézműves tevékenységre. Igaz, hogy ezek jelentős része – mint például a főzés, mosogatás, takarítás – inkább a házimunka kategóriájába sorolható,²⁰ de valószínűleg a köntös és kápa megfoltozása²¹ sem kívánt komoly mesterségbeli ismereteket. A szent életű királyleány a gyapjú mosásából és fonásából is kivette a részét,²² és a helyhez kapcsolódó speciális tevékenységnek tekinthető az, amikor a ciliciumhoz „süldisznónak bőrét csináltatá meg, titkon két szororokkal”.²³

Jóval problémásabb a pálosok és a kézművesség kapcsolatának a tisztázása. A kétkezi munkát ők is fontosnak tartották, a Bertalan pécsi püspök által adott „életmód” szerint „a kolostorban közösen, együtt éljenek, a saját kezük munkájából és mértékletesen rendezzék be életüket az anyagiakat illetőleg”.²⁴ Az András egri püspök nevével fémjelzett, 1297-ben kiadott rendszabály nem említi a konkrét munkafázisokat, ugyanakkor maguk a remeték sem idegenkedhettek az cfféle tevékenységtől. Erre utal a *Vitae fratrum* azon passzusa, amelyben Özséb testvér világi életéről számol be. „Miatán érdemeiért korán esztergomi kanonoknak nevezték ki, a sok dicséret és erény között vendégszeretetével mintegy második Ábrahám patriarcha tűnt föl. Ezért a magános barlangokban szétszórta lakó és emiatt remetéknek nevezett testvérek gyakran látogatták meg, hogy a vesszőből font kosaraikat kenyérre cseréljék föl.”²⁵ Az együttélés, a közös ima mellett, a munka is összetartotta a közösséget, és ez alól Özséb sem vonta ki magát.²⁶

A hazai kolostori kézművesség egyik legfontosabb forrásbázisát az oklevelek jelentik. A korai diplomák közül legjobban az alapítást, illetve az adományokat rögzítőket tudjuk

¹⁷ SZENT FERENC 1993. 29.

¹⁸ SZENT FERENC 1993. 29.

¹⁹ SZENT FERENC 1993. 50.

²⁰ SZENT MARGIT 1990. 22–23. (81–83.)

²¹ SZENT MARGIT 1990. 38–39. (113–115.)

²² SZENT MARGIT 1990. 25. (87.)

²³ SZENT MARGIT 1990. 86. (209.)

²⁴ GYÖNGYÖSI 1998. 30. A hitelességével kapcsolatos problémára: MÁLYUSZ 1971. 257–258.

²⁵ GYÖNGYÖSI 1998. 32.

²⁶ GYÖNGYÖSI 1998. 39.

hasznosítani, még akkor is, ha többük esetében a hitelességükkel kapcsolatban számos kérdés merült fel.²⁷ Az alapítók és adományozók vagyoni helyzetüknek megfelelően kívántak gondoskodni arról, hogy az adott kolostorban élő szerzetesek semmiben sem szenvedjenek hiányt, továbbá fontos volt, az év minden szakában minden szükségeset saját birtokaikról kaphassanak meg.²⁸ Fontos adatokat tartalmaznak a különböző összeírások, amely a birtokállományok mellett írásban rögzítette az adott monostorhoz tartozó valamennyi ember állapotát, kötelezettségét vagy szolgáltatását.²⁹ Ennek egyik leg többet idézett példája az 1238 körül összeállított Albeus-féle jegyzék, amelyet a klerikus IV. Béla király megbízásából készített,³⁰ de ide sorolhatjuk az 1211-es tihanyi összeírást is, amelyet az utóbbi években több kutató elemzett.³¹ Ha megnézzük a diplomákat, akkor a foglalkozások valóságos tárházával találkozunk: a birtokokon élő népek különböző, leginkább agrár-jellegű szolgáltatásokkal tartoztak a szerzetesek számára, de a klerikusok igénybe vették a mesteremberek tudását is.³² Az aranyművesek (ötvösök), akik a liturgiában használt tárgyak készítették vagy javították, a kézművesek speciális réteget alkothattak, nem is fordulnak elő túl sűrűn az írott forrásokban. Pannonhalma kereszti birtokán két aranyműves tevékenykedett, de mesterségük egyáltalán nem mentesítette őket az egyéb szolgáltatás alól.³³ A tihanyi apátságnak egy aranyműves dolgozott,³⁴ míg a pécsváradi hagyomány³⁵ öt mesterről tudott. Az ötvösszolgálattal tartozók azonban igyekeztek a nagyobb luxusigényű helyeket választani működésük helyszínéül, amint ezt garamszentbenedeki apátság esete bizonyítja. I. Géza király jóvoltából 1075-ben a szerzetesek szolgálatába került a Naszály-erdő mellett egy Nesku nevű ötvös testvéreivel együtt,³⁶ míg az 1209-es III. Ince-féle oklevél már a váci ötvösöket említette, tehát a mesterek inkább a jelentősebb felvevőpiaccal rendelkező településre vándorolhattak.³⁷ A többi mesterember a hétköznapi használati eszközöket állították elő, így a kovácsok, a fazekasok, a kádárok, esztergályosok, a szűcsök, a vargák, a tímárok, a gypjú- és vászon-, illetve a hálókészítők. Ide sorolhatjuk „*carpentarius*”-okat, ezt a csoportot fűvaros, szekeres, szekérfkészítő, ács vagy általánosan farnegymunkálással foglalkozó szolgálonépként határozza meg a szakirodalom.³⁸ A földrajzi környezet is meghatározó szerepet játszott egy-egy kolostor kézművességében. A pécsváradi apátság a Vashegy vagy Vasashegy (*Mons Ferreus*) lábánál létesült,³⁹ így a kései hagyomány szerint már I. (Szent) István 20 vasast (*tributarii ferri*) is adományozott a bencéseknek, illetve az apátság birtoka volt egy „Vosos” nevű közelben fekvő település.⁴⁰ A mecseki

²⁷ THOROCZKAY 2009.

²⁸ Jó példa a tihanyi alapítólevél vonatkozó passzusa: „Az istentisztelet szorgos és lankadatlan végzésére, de a szentek dicsőítésére és tiszteletére is szerzetesek nyáját gyűjtöttük oda, s királyi bőkezűséggel biztosítottuk nekik, ami élelemre, itatra és ruházatra szükséges, nehogy Isten szolgálatában lanyhuljanak, vagy annak elhagyására alkalmuk legyen.” DHA I. 151. 43/I. sz.; ÍROTT FORRÁSOK 22.; MÁLYUSZ 1971. 216.; MAKSAI 1972. 3.; F. ROMHÁNYI 2006. 206.

²⁹ SOLYMOSI 1996. 515.; TAKÁCS 2005. 102–104.

³⁰ Kiadása: PRT I. 771–787. 185. sz.; a foglalkozásokat összefoglaló táblázat: PRT I. 578.; SOLYMOSI 1996. 520.; SOLYMOSI 1998. 91.

³¹ Kiadása: PRT X. 502–517.; Magyar fordítása: SZENTGYÖRGYI 2009.; KOVÁCS 2013.

³² LEDERER 1928. 502–505.

³³ „*Hec sunt nomina auri fabrorum: Arym, Meke; isti tenentur ad omnia servitia, sicut superiores*”. PRT. I. 776.; ERDÉLYI 1902. 254.

³⁴ DHA I. 151. 43/I. sz.

³⁵ DHA I. 63–80. 12. sz.; THOROCZKAY 2009. 1404–1408.

³⁶ „*Juxta silvam Naszal dedi unum auridicem nomine Nesku cum fratribus suis*” DHA I. 206–218. 73. sz.; KEGLEVICH 2012. 115.

³⁷ „*in Waz aurifabros*”. CDES I. 118. 150. sz.; KUBINYI 1983. 51.

³⁸ MKLSZ II. 59.; ÍROTT FORRÁSOK 55. (258. l.)

³⁹ GÁLLOS 1975. 6.; FONT 2012. 277.

⁴⁰ HECKENAST 1970. 131.

vasbányászat már a honfoglalás előtt megkezdődhetett, ugyanakkor országos jelentősége nem volt, nagyjából a monostor vasércszükségletét fedezte.⁴¹

A források szerint a kézművesek általában az adott kolostor műhelyeiben, sőt olykor annak költségén dolgoztak, mint a nyalkai tímárok esetében.⁴² Sajnos arról semmiféle információnk nincs, hogy ezek a műhelyek hol helyezkedtek el: a Regula már idézett passzusa alapján a kolostoron belül, amit a 9. században keletkezett Szent Gallen-i idealizált alaprajz is alátámaszt.⁴³ A kovácsok egy, a monostornál lévő üllőn dolgoztak (*fabri vero ex eisdem populis tenentur operari apud monasterium in una incudē*), ennek kivételével ők készítették el a vasszerszámokat, azaz az egyik legfontosabb munkaeszközt a szerzetesrend biztosította,⁴⁴ de egyáltalán nem lehet általánosítani. Mindenesetre feladat akadhatott bőven, a mesteremberek váltakozva dolgoztak a monostornál és az apátnál. A kapcsolat egyáltalán nem volt mentes a konfliktusoktól. 1220 körül a pannonthalmi apátság népeinek egyes csoportjai, köztük a kézművesek is, szembekerültek Uros apáttal, aki új adók és új kötelezettségek bevezetésével kívánta jövedelmeit növelni. Az udvarnokok panaszait II. András megbízásából Miklós nádor orvosolta, de néhány év múlva újra felszínre törtek az ellentétek, a felek közötti megállapodást Enoch domonkos szerzetes és Cognoscens mester, esztergomi kanonok eszközölték ki 1233. június 6-án.⁴⁵ Ennek értelmében az iparosok közül a kovácsokat, szűcsöket és vargákat, ameddig kötelese szolgáltatukat teljesítik, az apát Magyarország területén való fuvarozásra vagy más hasonlóra nem kényszerítheti.⁴⁶

Más jellegű problémákra – conversusoknál tapasztalható fegyelmi vétségekre – világítanak rá a ciszterci nagykáptalan statútumai. 1195-ben bizonyos szentgotthárdi parasztftrátéret a generális káptalan elűzött Magyarországról, mert hallatlan kegyetlenséggel és dühvel bántak el egy monachussal. A nyomozást a káptalan előkelő személyekből, a clairvaux-i és a troisfontaines-i apátokra bízta, majd 1196-ban arra utasította a clairvaux-i apátot, hogy mindegyik rendbontó szentgotthárdi conversust más-más rendházban helyezzen el, ahol életük végéig utolsók legyenek, és (húsvét hetét és az életveszélyt kivéve) minden pénteken kenyéren-vízen böjtöljenek.⁴⁷ A pilisi apátságban is több visszaélésről van információnk. 1199-ben a cherlieu-i apát küldöttségével bánt gorombán három szerzetes, akik közül ketten, Guido Tempestis és Márton mesterember parasztftrátérek voltak.⁴⁸ 1213-ban a kolostor conversusai élve eltemették egyik társukat, illetve 1222-ben az apátságban és egy hozzá tartozó grangiaiban „embertelen tettet” követtek el a cikádori apát, valamint egy szerzetese, továbbá bizonyítottan sok más rendtag ellen.⁴⁹

Érdemes lenne támaszkodni a régészeti eredményekre is, bár a feltárások csak a legkritikább esetben terjednek ki a gazdasági épületek feltételezett helyére, mivel általában az ásatásokon először a templomot és a kolostor helyiségeit próbálják meg lokalizálni.⁵⁰ További

⁴¹ GÁLLOS 1975. 22.; SZEMÁN 1999. 58.

⁴² „*isti secundum suam propriam confessionem tenentur exercere servitium pellipariorum in officina monasterii, in expensis monasterii*” PRT I. 772.; ERDÉLYI 1902. 204. A monostor által biztosított költség jelenthette a munka alatti étellemezést. ERDÉLYI 1907. 14.

⁴³ THE PLAN 1982. 52–56.

⁴⁴ PRT I. 679. 89. sz.

⁴⁵ PRT I. 718–722. 134. sz.; LEDERER 1928. 506.; A pannonthalmi apátság és népeinek egyezsége. MONS SACER I., 553–554. (A katalógustételt Solymosi László írta.)

⁴⁶ „*donec exercent suum debitum officium et sunt invicem apud monasterium vel abbatem, plaustra ducet vel aliud simile facere per regnum Vngarie.*” PRT I. 720. 134. sz. Hasonló törekvés figyelhető meg Pécsvárad esetében is. KISS 1999. 52.

⁴⁷ KEGLEVICH 2008. 28.

⁴⁸ REPERTORIUM 141

⁴⁹ KEGLEVICH 2008. 28.

⁵⁰ VALTER 1985. 322–324. Nem kívánok belemenni egy további, lényeges problémába, amely az ásatási eredmények feldolgozatlansága és publikálatlansága okoz. Minderre lásd: MAGYAR 2012. 115. A tanulmányban hiányolt mű egyébként azóta már napvilágot látott.

problémát jelent, hogy az épületszárnyak helyiségeiben sajnos szinte semmiféle lelet nem segíti a konkrét funkciókra való következtetést, csak elhelyezkedésük és a távoli analógiák alapján lehet feltételezni, hogy a kolostor lakóinak mindennapi életét szolgáló különféle műhelyek, raktárak, istállók és egyéb kiszolgáló egységek kaphattak helyet bennük. A különböző rendekhez tartozó szerzetesházak építészetét a regulán alapuló életmód határozta meg, ennek elemeihez alkalmazkodott a központi épület, a kolostornégyyszög, illetve befolyásolta azt is, hogy a kvadratura mellett milyen más építményekre volt szükség.⁵¹

Szerencsésebb a helyzet, ha az ipari objektumokat a kolostor (gazdasági) udvarán alakították ki. Erre jó példa Szerbencs monostora, ahol a ciszternás kút közelében, egy meghatározott körzeten belül számos műhelygödört tártak fel. Ezekben a többnyire tűzveszélyes tevékenységet szinte valamennyi épülettől azonos, biztonságos távolságban, víz mellett végezhettk. A létesítmények közül legérdekesebb az a nagy harangöntő gödör, amelyben a 12-13. század fordulóján, vagy legkésőbb a 13. század elején egymás után két nagy harangot öntöttek. A harangöntés helyének megválasztása nem volt véletlen, hanem hagyományokon alapult. Ezt bizonyítja az azóta a közelében feltárt, nála jóval kisebb és korábbi bronzöntő gödör, amiben hasonló technikával egy 40 cm átmérőjű, alig 10 cm magas tárgyat (tálat?) öntöttek valamikor a 11. század vége és a 12. század közepe között. A műhelykörzethez tartozott még egy ércpörkölő és egy ismeretlen funkciójú műhelygödör, valamint egy nagyméretű „ipari” kemence is.⁵²

Az udvaron kapott helyet a kőfaragó „műhely” is. A gazdasági udvar közepe táján lévő nagy harangöntő gödörtől nyugatra, egy kb. 15x35 méteres területen a kolostorudvar járószintjét 5-8 cm vastag, igen apró vörösmárvány törmelékből álló réteg fedte, amely a két három darab, félig kész vagy talán elrontott, nagyméretű, az egyik lapján gondosan csiszolt vörösmárvány lap töredékek alapján faragási hulladék maradványaiként értelmezhetők. A kb. 30-35x60-62x7-8 centiméteres lapok, minden oldalukon törött szélekkel e nagyméretű kockák darabjai alkothatták. Mivel ezek alapján nem lehet rekonstruálni az ép darabok méreteit, továbbra is fennáll a kérdés: az itt előkerült példányok faragás, illetve méretre vágás közben eltört, rontott darabok, vagy pedig esetleg „elődolgzott” nyersanyagként, további helyi megmunkálásra idehozott elemek lehettek? Mindenesetre az bizonyosnak tűnik, hogy itt faraghatták a templom padozatához használt köveket – és valószínűleg az egyéb díszítéseket is. A mestereket talán egy-egy fészerszerű, oszlopokon nyugvó tetővel vagy féltetővel ellátott, de oldalfalak nélküli építmény védhette az időjárás viszontagságai ellen.

A szermonostori ipari objektumokat feldolgozó Vályi Katalin következetesen idézőjelbe tette a műhely szót, mivel ezek a létesítmények nem állandóan, hanem egy-egy eseményhez kötten működtek. Szermonostor esetében a 12-13. század fordulója lehetett meghatározó, mivel Bár-Kalán nemzetségből származó Kalán pécsi püspöknek köszönhetően ez az időszak a kolostor fénykora. A magas tisztségeket – királyi kancellár, Horvátország és Dalmácia kormányzója – betöltő, jelentős birtokokkal és vagyonnal rendelkező egyházi méltóság fényűző stílusban építtette át a család nemzetségi monostorát, az előkerült leletek ezekhez a munkálatokhoz kapcsolhatók.⁵³ A nagyobb volumenű vállalkozásokon kívül természetesen számolhatunk a mindennapi használat nyomaival: példaként a Csolt nemzetség monostorát hozhatjuk fel Vésztő-Mágoron. A kolostor épületein kívül, a domb erősen lejtő déli szélén, egy feltehetően kenyérsütő kemence maradványait tárták fel.⁵⁴ A kánai apátság 8,5 x 6 m-es

⁵¹ H. GYURKY 1996. 104.

⁵² VÁLYI 2001–2002.; VÁLYI 2010. 394–395.; Feldebrőn is előkerült egy bronzöntő kemence, ennek működését a feltáró régész a templom plébániává válásával hozza összefüggésbe. KOVALOVSKI 1993. 96.

⁵³ VÁLYI 1997. 387.; SZEBERÉNYI 2002. 234–239.

⁵⁴ A kétszartatú, téglalap alakú építményt téglából, illetve vályogból állt, tetőszerkezete oszlopokon nyugodott. JUHÁSZ 2000. 289.

alapterületű kis gazdasági udvarán pedig egyszerű tüzelőhelyek kerültek elő, amelyeknél talán szegeket kovácsolhattak.⁵⁵

Az adománylevelek olykor liturgikus tárgyakról és eszközökről is beszámolnak,⁵⁶ sajnos arról nincs adatunk, hogy azokat kik készítették, de ezekben az esetekben ritkán számolhatunk hazai mesterekkel. Lovag Zsuzsa arra hívta fel a figyelmet, hogy a műhelyek lokalizálása még a jóval jobb forrásadottságokkal rendelkező Nyugat-Európában is nehézségekbe ütközik, az egyes műveket csak a stíluskritikára támaszkodva, a technikai szempontok figyelembe vételével lehet egy műhelyhez kötni.⁵⁷ Ő egyébként az azonos stílusú körmeneti keresztet próbálja meg egy adott műhelyhez kapcsolni, ugyanakkor egyáltalán nem bizonyítható, hogy a tárgyakat kolostorokban készítették. A régészeti leletanyag arról tanúskodik, hogy a szerzetesi intézményeknél is számolhatunk a külföldről behozott egyházi felszerelésekkel, ezek egy részét limoges-i mesteremberek állították elő. Míg a bátmonostori kézmosó tál előkerülési körülményeit⁵⁸ lehetlenség rekonstruálni, addig az Ellésmonostoron vagy Esztergom-Szigeti bencés apácakolostor területén megtalált tárgyak bizonyosan a szerzetesi közösséghez tartozhattak.⁵⁹ Fontos azonban azt is hangsúlyozni, hogy az ásatásoknak köszönhetően a jelenlegi ismereteink folyamatosan bővülnek. Jó példa erre Bugac-Pétermonostora,⁶⁰ ahol egy hatalmas, háromhajós apátsági templomból és a tőle északra elhelyezkedő kolostorból álló komoly épületkomplexumot tárnak fel Rosta Szabolcs vezetésével.⁶¹ Az előkerült tárgyi emlékek közül több érkezett Limoge-ből. Egy griffes lemezre (övcsat?) a közelben fekvő település törmelékei között rejtőzött, míg két zománcozott, szentet ábrázoló aranyozott kegytárgyat a kolostor belső területe őrizte meg. Különleges, egyedi darabnak tekinthető az a zománcos ereklyetartó,⁶² amelynek darabjai a monostor falai mellé utólagosan beásott gödörből, kötörmelék közül kerültek elő, égett faszenes omladékból. A klastrom a tatárjárás idején elpusztult, maradványait a kunok hordták szét.⁶³

A ciszterci rend ipartörténeti jelentőségét a külföldi és a hazai szakirodalom⁶⁴ egyaránt méltatta, míg a műhelyek régészeti feltárásaira több példát is találunk. Pásztón üveghutát és kovácsműhelyt tárt fel Valtér Ilona, az épületeket még a bencések létesíthették, de a ciszterci-ek is tovább használták.⁶⁵ A pilisi monostor már régóta a kutatás homlokterébe került,

⁵⁵ H. GYÜRKY 1996. 106.

⁵⁶ A pannonthalmi apátság első összeírása I. (Szent) László idején történt, az oklevélben a birtokok és szolgálónépek mellett legalább akkora figyelmet szentelt a különböző egyházi kincseknek. ÁRPÁD-KORI OKLEVÉLEK 1997. 119. (1. l.)

⁵⁷ LOVAG 2001. 119.

⁵⁸ NAGY 1985. 142.

⁵⁹ Ellésmonostor: Mária-alak (a háromhajós templom déli mellékhajója) PÁVAI 1994. 455.; a felső keresztszár borításának zománcozott lemezével együtt megmaradt aranyozott szentfigura (a templomtól É-ra, a kápolna É-i falalapozásán kívül) PÁVAI 1999. 470.; Esztergom-Sziget: az aranyozott, zománcozott bronz szentalak szórványleletként került elő a templom területéről. PARADISUM 142. (III. 42. A tárgyleírás Lovag Zsuzsa készítette.)

⁶⁰ A területen előforduló helynevek azonosítása sok problémával jár együtt. A kutatás erre vidékre helyezte Péter és Pál monostorát, azonban a legkorábbi említésük 1219-ből való. A két monostor a 14. században is együtt szerepel ám csupán birtokként, tehát ekkor már nem folyt szerzetesi élet egyik monostor falai közt sem. B. SÁROSÍ 2005. 235. Még a 19. század végén Alsómonostorról került elő egy kereszt szántörödéke, amelyen Szent Lukács apostol szimbólumát jelenítették meg, maga a kereszt az egyik elterjedt, egyszerűbb kiszélesedő szárú limoges-i típushoz tartozott. KOVÁCS 1998. 75.; KISS 2007. 73.

⁶¹ ROSTA 2014.

⁶² A tárgy méretei: magassága 24 cm, a két fél átmérője 26 cm, vastagsága pedig 3–4 mm. Anyaga réztötvözet és égetett zománc, technikája rekesztelt zománc és vésett lemez. A bal félen a mennybemenetel jelenete látható, a jobb félen pedig Krisztus életéből vett jelenetek: Krisztus találkozása Szent Péterrel és a lábmosás. A zománc vizsgálata arra mutatott rá, hogy az ereklyetartó a Rajna-Maas-vidékről származhatott. BIACSI 2014. 40–41.

⁶³ ROSTA 2014. 9.

⁶⁴ SOUTHERN 1987. 313–320., 325–328.; LÉKAI 1991. 305–307.; Kolonizációs tevékenységükre újabban: URBÁN 2012. 45–50.

⁶⁵ VALTÉR 2002. 426–429.

Gerevich László eredményeit Benkő Elek árnyalta, illetve módszertani problémákra hívta fel a figyelmet.⁶⁶ Témánk szempontjából lényeges, hogy leszámolt azzal a vízi erővel működtetett vashámmal Árpád-korra való datálásával,⁶⁷ amelyet a 14. századi megjelenés legfontosabb közvetett előzményének tartottak. Benkő szerint valójában egy késő középkori műhelyről van szó, amelyet az itt feltárt pénzletek, továbbá a salakrögökben zárványként megmaradt faszén maradványok radiokarbon vizsgálata a 16. századra keltezett.⁶⁸ Holl Imre figyelte fel arra, hogy az objektum keletkezésére nézve megtévesztőek a műhely tevékenységének legvégén hátrahagyott salakhalom 16. század eleji leletei, a kezdeteket sokkal inkább a kváderekből falazott malomcsatorna kövein fennmaradt, a 14. század utolsó harmadára keltezhető kőfaragójelek jelzik, valószínűleg szoros összefüggésben a monostor 14. századi nagy megújításával.⁶⁹ Ugyanakkor a probléma összetett voltát jól mutatja, hogy a közelmúltban Vajda Tamás felvetette: a végleges tisztázás érdekében figyelembe kellene venni a malomgát mögött kialakított víztározóban lerakódott üledék geoökológiai elemzését, amely a datálásra is választ adhatna.⁷⁰

A korábban már ismert régészeti jelenségek újraértelmezése további lehetőségeket biztosít. A pilisi épületegyüttestől nem messze, a Pomáz határában, Nagykovácsi-pusztán található romok – egyhajós, félköríves szentélyzáródású templom, körülötte U alakban elhelyezkedő épület – már régóta foglalkoztatták a kutatást, egyes feltételezések – egészen Solymosi László tanulmányáig – a pálosokhoz kötötték a maradványokat.⁷¹ A terület – Kuachi – egyetlen okleveles említése 1254-ből ismert, mely szerint a pilisi ciszterciek tulajdonában volt.⁷² Ez alapján valószínűsíthető, hogy a királyi erdőterület határa valahol Pomáz mellett húzódhatott, és ez a rész mint szolgálonépi település kerülhetett királyi adományként a pilisi apátsághoz. A falu helyet érintő terepbejárás, illetve a szondázó ásás során megfigyelt salakmaradványok jellegük alapján kovácsmesterségre utaltak, amit az is megerősít, hogy nem kerültek elő az elsődleges vasércfeldolgozás nyomai.⁷³ Igaz, hogy túlnyúlik a korszakunkból, de a 14-15. században itt működött egy, a rend kezelésében álló üvegghuta is, a tevékenységre olvadt üvegdarabok, illetve az üveggyártó kemencék speciális kialakítású építőelemi utaltak.⁷⁴ Mindez jól mutatja, hogy a ciszterci rend esetében nem csak a kolostor közvetlen környékén, hanem attól távolabb is dolgozhattak kézművesek, ami teljesen megfelel a már röviden említett grangiarendszernek. Ennek fényében érdemes lenne hasonló jelenségekre koncentrálni az egykori ciszterci birtokokat érintő terepbejárások során.

Mindez azért lényeges, mert a kutatás nincs egységes állásponton abban a kérdésben, hogy a középkori magyar ciszterci monostorok gazdálkodása megfelelt-e a nyugat-európaiakénak, azaz grangiaikon (majorságokon) alapult, vagy a „bencés modellt” követve, a jobbágyfalvak adóján, a tized- és vámbevételeken nyugodott.⁷⁵ Magyarországon – ahogy Közép-Európában általában – viszonylag kevés parasztfáter volt, így a grangiaik nem működhetek az eredeti ciszterci elképzelés szerint.⁷⁶ Conversusok helyett sokszor bérmunkások dolgoztak bennük, és eleve kevesebb volt belőlük.⁷⁷ Ha egy apátság nem rendelkezett elegendő mennyiségű munkaerővel, akkor „szerezhettek”, amint a szentgotthárdi esetek mutatják. A

⁶⁶ GEREVICH 1984.; MRT VII. 159–164.; BENKŐ 2010a 403–405.

⁶⁷ GEREVICH 1984. 19–20.

⁶⁸ BENKŐ 2010.b 693.

⁶⁹ HOLL 2000. 45., 132–133. (67–69. ábrák)

⁷⁰ VAJDA 2012. 62–63.

⁷¹ SOLYMOSSI 2005. 19.

⁷² HECKENAST 1970. 112. (K.49.); REPERTORIUM 150. A kutatástörténetre lásd: LASZLOVSZKY 2009. 193–199.

⁷³ LASZLOVSZKY 2009. 205.

⁷⁴ LASZLOVSZKY 2009. 203–204.

⁷⁵ KOSZTA 1993. 122–123.

⁷⁶ F. ROMHÁNYI 2008. 408.

⁷⁷ KEGLEVICH 2008. 35.

nagykáptalan 1205-ben felszólította az apátot, hogy legkésőbb húsvétig bocsássa haza a moûtier-en-argonne-i monostor conversusait, akiket atyaapátjuk akarata ellenére tart magánál, majd egy évvel később a troisfontaines-i munkástelevérek elbocsátására kötelezték, akiket szintén szabálytalan módon fogadott be.⁷⁸

Összefoglalva az eddigieket, a szerzetesrendek regulái és írásba foglalt szokásai különböző módon szabályozták a szerzetesek és a laikustevérek, már ha voltak, kétkezi munkáját. Szent Benedek alapvető gondolata - A tétlenség a lélek ellensége – mindenhol tetten érhető.⁷⁹ A hazai gyakorlat bemutatását az okleveles és hagiographiai források, illetve a régészeti anyag feldolgozása teszik lehetővé. Tanulmányom, amelyben csak a főbb módszertani problémák és néhány példa felvázolására volt lehetőségem, remélem valamennyire hozzájárult ahhoz, hogy a kolostori gazdálkodás kutatása ne tűnjön mostohagyereknek.⁸⁰

BIBLIOGRÁFIA

- ÁRPÁD-KORI OKLEVELEK Árpád-kori oklevelek 1001–1196. Főszerk.: GYÖRFFY György. Budapest, 1997.
- B. SÁROSI 2005. B. SÁROSI Edit: Régészeti kutatások Bugac-Felsőmonostoron: egy erősen rombolt lelőhely kutatásának módszertani tanulságai. In: „... a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása. Szerk.: RITÓÓK Ágnes–SIMONYI Erika. Budapest, 2005. 233–238.
- BELÉNYESY 2004. BELÉNYESY Károly: Pálos kolostorok az Abaúji-hegységen. Miskolc, 2004.
- BENKŐ 2010a BENKŐ Elek: A pilisi ciszterci monostor geofizikai kutatása. In: *Középkor és a kora újkor I.*, 401–419.
- BENKŐ 2010b BENKŐ Elek: Fémfeldolgozás a középkorban. In: *Középkor és a kora újkor II.*, 691–709.
- BIACSI 2014. BIACSI Karolina: A restaurátor szerepe a régészeti feltárásban. In: *Régészeti kalandozások*, 39–42.
- CDES I. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I.* Ad edendum praeparavit Richard MARSINA. Bratislavae, MCMLXXI.
- DHA I. *Diplomata Hungariae antiquissima. I.* Edendo operi praefuit Georgius GYÖRFFY. Budapestini, MCMXCII.
- ERDÉLYI 1902. ERDÉLYI László: Az apátság birtokai. In: PRT I. 191–336.
- ERDÉLYI 1907. ERDÉLYI László: *Egyházi földesúr és szolgálói a középkorban*. Budapest, 1907.
- F. ROMHÁNYI 2006. F. ROMHÁNYI Beatrix: A középkori egyházi intézmények gazdálkodása. In: *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény*. Szerk.: GYÖNGYÖSSY Márton. Budapest 2006. 199–225. <http://mek.niif.hu/04900/04949/04949.pdf> (Letöltés ideje: 2013. július 3.)
- F. ROMHÁNYI 2008. F. ROMHÁNYI Beatrix: Kolostori gazdálkodás a középkori Magyarországon. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk.: KUBINYI András–LASZLOVSKY József–SZABÓ Péter. Budapest, 2008. 401–412.
- F. ROMHÁNYI 2010.a F. ROMHÁNYI Beatrix: A középkori egyházi épületek kutatása – eredmények és feladatok. In: *Középkor és a kora újkor I.*, 255–270.
- F. ROMHÁNYI 2010.b F. ROMHÁNYI Beatrix: *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn. Pálos gazdálkodás a középkorban*. Budapest, 2010.
- FERENCZI 2010. FERENCZI László: A ciszterci birtokszervezés és tájalakítási elemei a borsmonostori apátság példáján. *Soproni Szemle* 64. (2010) 115–139.
- FONT 2012. FONT Márta: A monostor mint településformáló tényező. Adalékok a középkori Pécsvárad történetéhez. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk.: MIKÓ Gábor–PÉTERFI Bence–VADAS András. Budapest, 2012. 277–282.
- GÁLLOS 1975. GÁLLOS Ferenc: *Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez*. Sajtó alá rendezte: GÁLLOS Orsolya. Pécs, 1975.

⁷⁸ KEGLEVICH 2008. 28.

⁷⁹ MÁLYUSZ 1971. 218.

⁸⁰ F. ROMHÁNYI 2010a 259.

- GEREVICH 1984. GEREVICH László: *A pilisi ciszterci apátság*. Szentendre, 1984.
- GYÖNGYÖSI 1998. GYÖNGYÖSI Gergely: *I. Remete Szent Pál Remete Testvéreinek Élete*. Ford.: P. Árva Vince–Csanád Béla–Csonka Ferenc. Budapest, 1998.
- HECKENAST 1970. HECKENAST Gusztáv: *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Budapest, 1970.
- HOLL 2000. HOLL Imre: *Funde aus dem Zisterzienserklöster von Pilis*. Budapest, 2000.
- H. GYÖRKY 1996. H. GYÖRKY Katalin: *A Buda melletti kánai apátság feltárása*. Budapest, 1996.
- ÍROTT FORRÁSOK 2006. *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szerk.: MAKK Ferenc–THOROCZKAY Gábor. Szeged, 2006.
- JUHÁSZ 2000. JUHÁSZ Irén: A Csolt nemzetség monostora. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk.: KOLLÁR Tibor. Szeged, 2000. 281–303.
- KALÁSZ 1932. KALÁSZ ELEK: *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban*. Budapest, 1932.
- KEGLEVICH 2008. KEGLEVICH KRISTÓF: A ciszterci nagykáptalan és a magyar apátságok a középkorban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1-2. (2008) 9–41.
- KEGLEVICH 2012. KEGLEVICH KRISTÓF: *A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban (1075–1403)*. Szeged, 2012.
- KISS 1999. KISS Gergely: A pécsváradi bencés kolostor birtokainak és egyházjogi kiváltságainak biztosítása a 12–13. században. In: *Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai*. Szerk.: HOMONNAI Sarolta–PITI Ferenc–TÓTH Ildikó. Szeged, 1999. 49–64.
- KISS 2007. KISS Etele: Kereszt szártörredéke Kecskemét–Alsómonostorról. In: *A tatárjárás*. Szerk.: RITOÓK Ágnes–GARAM Éva. Budapest, 2007.
- KOSZTA 1993. KOSZTA László: Ciszterci rend története Magyarországon a kolostoraik alapítása idején 1142–1270. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* (1993:1-2) 115–128.
- KOVALOVSZKI 1993. KOVALOVSZKI Júlia: Árpád-kor bronzöntő műhely Feldebrőn. In: *Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára*. Tanulmányok. Szerk.: VALTER Ilona. Budapest, 1993. 87–97.
- KOVÁCS 1998. KOVÁCS Éva: Limoges-i keresztek Magyarországon. In: *Species modus ordo. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: KOVÁCS Éva. Budapest 1998. 57–78.
- KOVÁCS 2013. KOVÁCS Éva: *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Doktori (PhD) értekezés. Debrecen, 2013. http://mnytud.arts.unideb.hu/doktorik/kovacs_phd.pdf (Letöltés ideje: 2013. augusztus 31.)
- KÖZÉPKOR ÉS A KORA ÚJKOR *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. I-II.* Szerk.: BENKÓ Elek–KOVÁCS Gyöngyi. Budapest, 2010.
- KUBINYI 1983. KUBINYI András: A középkori Vác 1526-ig. *Studia Comitatus* 13. (1983) 49–76.
- LASZLOVSKY 2004. LASZLOVSKY József: Középkori kolostorok a tájban, középkori kolostortájak. In: „*Quasi liber et pictura*.” *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: KOVÁCS Gyöngyi. Budapest, 2004. 337–349.
- LASZLOVSKY 2009. LASZLOVSKY József: Ciszterci vagy pálos? A Pomáz-nagykovácsi-pusztán található középkori épületmaradványok azonosítása. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk.: GUTTMAN Barnabás. Piliscsaba, 2009. 191–208.
- LEDERER 1928. LEDERER Emma: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása. *Századok* 62. (1928) 492–528., 633–645.
- LÉKAI 1991. LÉKAI Lajos: *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Budapest, 1991.
- LOVAG 2001. LOVAG Zsuzsa: A magyarországi bencés kolostori műhelyekről. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk.: TAKÁCS Imre. Pannonhalma, 2001. 119–121.
- MAGYAR 2012. MAGYAR Kálmán: A bencés rend középkori egyházainak somogyi forrásai a történeti és a régészeti kutatások alapján. In: *Örökség és küldetés I.* 100–150.
- MÁLYUSZ 1971. MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971.

- MICAE MEDIAEVALES II. *Micae mediaevales II. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* Szerk.: PÉTERFI Bence–VADAS András–MIKÓ Gábor–JAKAB Péter. Budapest, 2012.
- MRT VII. DINNYÉS István–KÖVÁRI Klára–LOVAG Zsuzsa–TETTAMANTI Sarolta–TOPÁL Judit–TORMA István: *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás (XIII/I.).* Budapest, 1986. (Magyarország régészeti topográfiája VII.)
- MAKSAY 1972. MAKSAY Ferenc: Benedekrendi gazdálkodás Tihanyban a XIII–XIV. századi struktúraváltozás idején. *Somogy megye múltjából* 3. (1972) 3–11.
- MKLSZ Magyarországi középkori latinság szótára. Kiadásra előkészítette BORONKAI Iván, BELLUS Ibolya, SZOVÁK Kornél. I–V. Budapest, 1987–1999.
- MONS SACER Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I–III. Szerk.: TAKÁCS Imre. Pannonhalma, 1996.
- NAGY 1985. NAGY Emese: Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége. In: *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846).* Szerk.: BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig. Budapest, 1985. 122–153.
- ÖRÖKSÉG ÉS KÜLDETÉS *Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon I–II.* Szerk.: ILLÉS Pál Attila–JUHÁSZ-LACZIK Albin. Budapest, 2012.
- PÁVAI 1994. PÁVAI Éva: Egy limoges-i Mária figura az ellési monostor (Csongrád megye) területéről. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.* Szerk.: LŐRINCZY Gábor. Szeged, 1994.
- PÁVAI 1999. PÁVAI Éva: Templomi kegytárgyak tartozékai az ellési monostor területéről. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Archeologica* 5. (1999) 467–487.
- PRT *A Pannonhalmi Szent-Benedek rend története. I–XII/B.* Szerk.: ERDÉLYI László–SÖRÖS Pongrác. Budapest, 1902–1916.
- Régészeti kalandozások Régészeti kalandozások. A régészet legújabb hazai eredményei. Új technológiák a kutatásban és a prezentációban. H.n., é. n. [2014]. http://www.muemlekem.hu/images/magazin/20140112ozorakotet/regeszeti_kalandozasok_ozora.pdf (letöltés ideje: 2015. január 24.)
- REPERTORIUM HERVAY F. Levente: *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria.* Roma, 1984.
- ROSTA 2014. ROSTA Szabolcs: Egy elfeledett nemzeti monostor. Bugac-Felsőmonostora – Pétermonostora. In: *Régészeti kalandozások*, 7–9.
- SOLYMOSI 1996. SOLYMOSI László: Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: *Mons Sacer* I. 515–526.
- SOLYMOSI 1998. SOLYMOSI László: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon.* Budapest, 1998.
- SOLYMOSI 2005. SOLYMOSI László: Pilissziget vagy Fülöpsziget? A pálos remeteélet 13. századi kezdeteihez. In: *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára.* Szerk.: ANGI János–ifj. BARTA János. Debrecen, 2005. 11–23.
- SOUTHERN 1987. SOUTHERN, RICHARD WILLIAM: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban.* Debrecen 1987.
- SÖVEGES 1991. SÖVEGES Dávid: Szent Benedek regulája Regulája és a Regula Magistri. In: *Corona fratrum. Dr. Szennay András főapát úrnak 70. születésnapjára.* Közreadják: Rendtársai. Pannonhalma, 1991. 217–254.
- SZABÓ 2012a SZABÓ Noémi Gyöngyvér: *A kolozsmonostori bencés apátság gazdálkodása a késő középkorban.* Debrecen, 2012. <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/161252/6/doktori%20disszertacio-t.pdf> (Letöltés ideje: 2013. július 3.)
- SZABÓ 2012b SZABÓ NOÉMI Gyöngyvér: Bencés (pénz)gazdálkodás a késő középkorban: Garamszentbenedek példája. In: *Örökség és küldetés II.* 1011–1046.
- SZEBERÉNYI 2001. SZEBERÉNYI Gábor: „Kálán, Isten kegyelméből palliumos pécsi püspök, egész Dalmácia és Horvátország kormányzója.” (Újabb szempont a horvát-magyar perszonálunió 12. századi történetének kérdéséhez.) In: *Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12.* Szerk.: VARGA Lajos–VONYÓ József. Pécs, 2001. 229–241.
- SZEMÁN 2001. SZEMÁN Attila: Az Árpád-kori vasasi vasbányászat és vaskohászat. In: *Tanulmányok Pécs történetéből 5–6.* Szerk.: FONT Márta–VONYÓ József. Pécs, 1999. 47–66.

- SZENT ÁGOSTON 1992. SZENT ÁGOSTON regulája. Összeáll.: Sr. M. Alessandra Macajone O.S.A. Latinból ford. és a bevezető tanulmányt írta: Puskely Mária Kordia SSND. Budapest, 1992.
- SZENT BENEDEK 1995. SZENT BENEDEK regulája. Ford.: Söveges Dávid. Budapest, 1995.
- SZENT FERENC 1993. Assisi SZENT FERENC művei. Újvidék–Szeged–Csíksomlyó, 1993.
- SZENT MARGIT 1990. SZENT MARGIT élete. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az átiratot és a jegyzeteket készítette Dömötör Adrienne és Pólya Katalin Farkas Vilmos irányításával. Budapest, 1990.
- SZENTGYÖRGYI 2009. SZENTGYÖRGYI Rudolf: A Tihanyi összeírás (1211) fordítása. (Kézirat). Készült az Országos Széchényi Könyvtár „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek kiállítására. <http://mnytud.arts.klte.hu/kiallitas/to.html> (Letöltés ideje: 2013. augusztus 15.)
- TAKÁCS 2005. TAKÁCS Miklós: Kézművesség az Árpád-korban. In: *A magyar kézművesipar története*. Szerk.: SZULOVSKY János. Budapest, 2005. 87–108.
- THE PLAN 1982. The Plan of St Gall in Brief. By Lorna Price. Berkeley–Los Angeles–London, 1982.
- THOROCZKAY 2009. THOROCZKAY Gábor: Szent István okleveiről. *Századok* 143. (2009:6) 1385–1412.
- URBÁN 2012. URBÁN Máté: A két Szent Bernát pusztasága és Paradicsoma. In: *Micae mediaevales II.* 45–58.
- VAJDA 2012. VAJDA Tamás: Árpád- és Anjou-kori vízimalmaink tájalakító hatása. In: *Micae mediaevales II.* 59–75.
- VALTER 1985. VALTER Ilona: Középkori egyházi épületeink kutatása. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri feladatai*. Szerk.: FODOR István–SELMECZI László. Budapest, 1985.
- VALTER 2002. VALTER Ilona: Adatok a pásztói monostor gazdasági életéhez. In: *Historia est... Írások Kovács Béla köszöntésére*. Szerk.: CSIFFÁRY Gergely. Eger, 2002. 425–435.
- VÁLYI 1997. VÁLYI Katalin: Árpád-kori harangöntő és bronzolvasztó kemencék a szeri monostor udvarán. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Archaeologica* 3. (1997) 391–414.
- VÁLYI 2001-2002. VÁLYI Katalin: Árpád-kori harangöntő gödör Szermonostor udvarán. *Technikatörténeti Szemle* 25. (2001-2002) 49–57.
- VÁLYI 2010. VÁLYI Katalin: Szer monostora és települése az elmúlt 27 év kutatásai alapján. In: *Középkor és a kora újkor, I.* Budapest, 2010. 386–400.
- VÍZKELETY 1996. VÍZKELETY András: A Regula Benedicti középkori kéziratai Magyarországon. In: *Mons Sacer I.* 387–390.

Klösterliches Handwerk in Ungarn in der Arpadenzeit

Die sich mit den Mönchsorden beschäftigende ausgiebige Fachliteratur widmete bisher relativ wenig Aufmerksamkeit der Handwerktätigkeit der Klöster. Von den schriftlichen Quellen zeugen in erster Linie die Urkunden dafür, dass unter den Klöstern spendeten Dienstvölkern zahlreiche Handwerker zu finden waren. Sie sorgten für die Mönche, so erleichterten sie in großem Maße ihr alltägliches Leben. Die Nuancierung des Bildes von dem klösterlichen Handwerk ist aber dadurch erschwert, dass die archäologischen Ausgrabungen in den Klöstern der Arpadenzeit fast keine Spuren der Werkstätte aufdeckten.

In meiner Arbeit untersuche ich mehrere Fragen. Die erste, und vielleicht die wichtigste ist: inwieweit waren die Ordensregeln der einzelnen Mönchsorden im Zusammenhang mit der Handwerktätigkeit zulassend. Die Handwerker werden in einem Sonderkapitel der Regula Benedicti behandelt, außerdem wird hier auch die Lage der Werkstätte geregelt. Die Regeln der Zisterzienser ermöglichten das Anstellen von Arbeiterbrüdern, während die Franziskaner eine Stelle nur mit Generalitäten formulierten. Meine zweite Frage bezieht sich auf die Rolle der in den Urkunden vorkommenden Dienstvölker: wie sehr sie nach Beruf zu unterscheiden sind. Im dritten Teil meines Aufsatzes gehe ich auf die archäologische Problematik der Klosterwerkstätte ein, wo ich besonders betonen möchte, dass die neuen Ergebnisse unsere Kenntnisse auf zahlreichen Gebieten modifizieren können.

Vízimalmok építésével előidézett, mesterséges áradások a középkori Magyarországon

A középkori ember korántsem volt olyan passzív szemlélője a körülötte lévő tájnak, mint ahogy azt a történettudomány hosszú évtizedeken át gondolta. A korabeli okleveles anyagban szép számmal találhatók mesterséges tájalakításra utaló adatok is. Sőt olyanok is gyűjthetők, amelyek egy-egy beavatkozás balszerencsés kimeneteléről tudósítanak. Nem egyedülállóak az olyan esetek, mint amilyenről Zsigmond királynak a leleszi konventhez 1405. február 17-én kelt rendeletében olvashatunk. Eszerint Úrmezei János, Miklós, Dénes; István fiai, valamint Miklós, Péter és Szaniszló panaszára a király utasította a konventet, hogy tartson vizsgálatot Balk máramarosi vajda és fia, Demeter ellen, aki a Talabor folyó szabályozásával, a saját, használt medréből új csatornába vezetésével (*usitato suo meatu in novis fossatis recipiendo*) Úrmező (ma: Ruszke Pole, UA)¹ birtokot vízáradás veszélyének tette ki (*in minima ipsius aquae exundatione*).² A balul sikerült vízrendezési program mutatja, hogy a 15. században már komolyabb mesterséges mederátrendezésekkel is számolhatunk.

A folyók, patakok eredeti futását, illetve szokásos vízállását igen gyakran vízimalmokhoz szükséges keresztgátakkal módosították, hiszen a malmok nagy mennyiségű vizet igényeltek a nyári aszály idején is, amikor a legtöbb folyó vízhozama nem biztosította azt. Így többnyire csak a medert elzáró keresztgáttal tudták összegyűjteni a szükséges vízmennyiséget. Amennyiben a keresztgáttal magasabbra emelték fel a folyó vízállását, mint a meder két oldalán végigfutó parti hát teteje, akkor csapadékosabb időszakokban a malomgát könnyen jelentős károkat okozó áradásokhoz vezetett. Az utóbbi években öröndetesen megnőtt a Kárpát-medence középkori áradásaival foglalkozó szakirodalom, mely a legtöbb esetben a természetes vagy az ismeretlen eredetű természeti csapásokat taglalta.³ Talán nem haszon nélküli felsorakoztatni ezek mellé néhány mesterséges eredetű áradásra utaló okleveles adatot annak illusztrálására, hogy bizonyos esetekben az áradás oka nem pusztán valamely szeszélyes éghajlati tényező.⁴ A Kárpát-medence középkori vízimalmaira vonatkozó okleveles emléktanyag összegyűjtése⁵ során ugyanis számos olyan diploma került a kutatás látókörébe, amely a malomépítésre visszavezethető áradásról, vagy legalábbis a vízállás megemelkedéséről tanúskodik.⁶

Áradások előidézése

1379-ben Nyitra megyében a Nyitra folyón⁷ Általszeg falu területén akart malmot építtetni a falu földesura. Az építkezésnek kinézett helyszínt pontosabban Lukaárokának hívták, s eszerint itt már korábban is állhatott malom. Az építkezés ellen a szomszédos Egyházasszeg (ma: Kostolný Sek, SK)⁸ birtokosai tiltakozást nyújtottak be, mondván a malomnak és gátjának kialakítása és megépítése (*per constructionem et edificationem ipsius*

¹ CSÁNKI I. 453.; KISS 1997. II. 708.; LELKES 2011. 702.

² MIHÁLYI 1900. 75. sz.

³ KISS 2010. 181–193.; KISS 2011. 43–55.; KISS 2012. 339–355.; KISS 2012a 483–506.; KISS–LASZLOVSKY 2013. 36–65.; KISS–LASZLOVSKY 2013a. 1–11.

⁴ Az első ilyen elemzés: TRINGLI 2001. 251–268.

⁵ VAJDA 2003. 193–213.; VAJDA 2005. 193–220.; VAJDA 2007. 211–245.; VAJDA 2012. 375–407.

⁶ Ezek az adatok jól kiegészítik a közelmúltban a középkori malomépítések kapcsán megvalósított folyó- és patakelterelésekkel okozott vízhiányokról készített gyűjtést. VAJDA 2012. 59–75.

⁷ ORTVAY 1882. II. 63.; KISS 1997. II. 259.

⁸ ÁMTF IV. 465.; KISS 1997. I. 412.

molendini et eius clausure vulgo gaath) a Nyitrán áradást okoz (*tumore et inundacione aque ipsius fluvii Nytra*), ami falujukat, különösen az ottani templomot és saját, már meglévő malmukat elpusztítaná. A nádor, aki előtt a per kezdődött, kijelentette, hogy a helyszín megtekintése nélkül az ügyet nem lehet eldönteni, megparancsolta, hogy a felek által állított fogott bírák és molnárok (*per magistros carpentarios videlicet molendinorum*) együttesen vizsgálják meg a helyzetet. A nemesek és molnárok megállapították, hogy a készülő malom nem fog kárt tenni sem a faluban, sem a templomban, sem pedig a panaszosok malmában (*ipsum molendinum predictae ville Eghazaszegh et ecclesie in eadem habite ac molendino predictorum Stephani, Nicolai et Johanni sin eodem fluvio Nytra habito nullam desolationem destructionem ac ruinam interre posset*). Ennek érdekében azonban a malom szelephomlokát (*frontem ipsius molendini vulgariter zelehphomlok*) két tenyérmivel és három ujjnyival lejjebb kell helyezni, és ott is kell tartani (*duarum palmarum et trium digitorum nobis demonstrare condescendi seu deponi facere teneretur*). A nádori bíróság előtt a felek nemcsak a döntésüket írásba foglaló oklevelet mutatták be, hanem egy ekkora nagyságú fa mércét (*mensura lignea*) is. A nádor a nemesek és a molnárok döntését hirdette ki ítéletként. Visszaküldte Nyitra megyébe a mércét azzal, hogy a malomcsatorna vízszintjét ennyivel csökkentésék.⁹

1401. január 25-én Zsigmond király előtt Perényi Péter macsói bán és székelyispán arra panaszkodott, hogy néhai Karaaz a Bereg megyei Gút (ma: Haragzyivka, UA)¹⁰ nevű birtokon új malmot épített, s ennek gátját oly magasra helyezte, hogy a víz visszafolyt, s ennek következtében saját malma, amely a Gát (ma: Haty, UA)¹¹ nevű birtokán ugyanazon Szernye nevű folyón¹² van, mintegy megsemmisült, sok szántóföldjét, réjtjét, kaszálóját, erdejét pedig megrongálta és rongálja most is. Ezért Zeech-i Gál mester szálljon ki mindkét malomhoz, azok helyzetét, létesítését, a gátak magasságát alaposan szemlélje meg. Ha a Gúton újonnan emelt malom a gáti régebbi malomnak a víz elrekesztésével és a gát magasságával kárára volna, a folyó pedig a gúti malom gátjáról Péter szántóira, rétjeire, kaszálóira és erdeire öntött volna ki, és azokban kárt okozott volna, akkor a gúti új malom gátját annyival tegye alacsonyabbra, hogy a felesleges víz (*aqua superflua*) – amely kiöntésével kárt okoz – vissza ne rekesztődjék. Ha pedig azt észlelné az ország szokása szerint, hogy a gúti malom csak úgy tud fennállni, hogy másoknak kárt okoz (*nullatenus decenter stare posset absque gravi preiudicio et dampno aliorum*), akkor azt teljesen bontsák le.¹³

1411-ben Torda megyében a sárpataki jobbágyság a Maroson,¹⁴ saját falujuk területén új malmot építettek. 1411. február 13-án erdélyi alvajda arra kérte a kolozsmonostori konventet, hogy tiltsa el a Torda megyei sárpataki jobbágyságot, hogy Sárpatakon (ma: Șapartoc, R)¹⁵ épülő malmuk miatt (*per meatum aque illius molendini*) a vizet Sáromberke (ma: Dumbrăvioara, R)¹⁶ és Gernyeszeg (ma: Gornești, R)¹⁷ birtokokra rávezessék.¹⁸ 1411. március 24-én kelt parancslevelével szerint a Maros folyón emelt malomgát következtében a víz áradása szántóföldjeit és réjteit valóban elöntötte (*per cuius molendini clausuram ipse propter inundationes aquarum in terris arabilibus ac pratis ad quasdam suas possessiones pertinentibus dampnum non modicum pateretur*) a sárpataki villicushoz és esküdtekhez szóló utasítás ennek megfelelően igen határozott volt: rombolják le a jobbágyság által a Maros fo-

⁹ KÁROLYI I. 362. sz.

¹⁰ CSÁNKI I. 415.; ÁMTF I. 540.; KISS 1997. I. 725.; LELKES 2011. 349.

¹¹ CSÁNKI I. 415.; LELKES 2011. 261.

¹² ORTVAY 1882. II. 463.; KISS 1997. II. 574.

¹³ ZsO. II. 839. sz.; PERÉNYI 223. sz.

¹⁴ ORTVAY 1882. I. 505.; KISS 1997. II. 99.

¹⁵ CSÁNKI V. 729.; KISS II. 455.; LELKES 2011. 593.

¹⁶ CSÁNKI V. 682.; KISS 1997. II. 453.; LELKES 2011. 592.

¹⁷ CSÁNKI V. 706.; KISS I. 512.; LELKES 2011. 264.

¹⁸ ZsO. III. 135. sz. A kérést a konvent február 25-i oklevelében teljesítette. DL. 73920.; TELEKI I. 287. sz.; ZsO. III. 192. sz.

lyón épített malom gátját, ha ennek következtében víz önti el Somkerek Antal szántóföldjeit és rétjeit¹⁹ 1411. április 29-én Nadabi László erdélyi alvajda utasította a kolozsmonostori konventet: tartson vizsgálatot Sáromberki és Erdélyi Antal panaszára, amely szerint az új malom és gátjai (*quoddam molendinum una cum clusuris de novo fondassent et ordinassent*) gátjaikkal (*ex clausura et structura*) falvainak rétjeiben, szántóföldjeiben, kaszálóiban 2000 aranyforint kárt okoztak²⁰ 1417. november 9. és 21. között foglalta írásba Perényi Péter országbíró a vasvári káptalanhoz szóló oklevelét, amely szerint Egervári Miklós felmutatta a káptalan királyi parancsra tartott vizsgálatáról szóló jelentését és Rozgonyi Simon országbíró két oklevelét. Az egyik igazolta Egervári panaszának helytálló voltát, tudniillik azt, hogy Molnári Miklós fia: Miklós, Pető fia: Imre, Domokos fia: Demeter, Illés fia: Mihály, Tamás fiai és még többen a Rába folyón²¹ lévő malmuk gátját felemelvén, neki 200 köből gabona kárt okoztak.²² Egy köből hozzávetőlegesen 10-17 liternek felelt meg.²³ Így a bejelentett kárt 2000-3400 liter (mintegy 1600-2720 kg) gabona lehetett. Ez a korabeli átlagos termés-eredményeket figyelembe véve mintegy 4-7 hold nagyságúra becsülhető szántóföld elszántására utalhatott.

1419. április 3-án a Körös megyei Gordova (ma: psz. és várkastély Veliki Grđevac mellett, HR)²⁴ birtok kapcsán kezdődött pereskedés: Gordovai László fia: Bertalan Újvári Pál fiai ellen panaszt tett amiatt, hogy Gordova birtokon a Csázma folyó²⁵ területén egy malmot építtetettek (annak gátjai ugyanis jócskán a panaszos földjeibe nyúlnak), a folyót a régi medrének lezárásával Gordova birtok földjeire terelte.²⁶ Ezzel a jogellenes cselekedettel a birtokból tekintélyes kiterjedésű földet és erdőt foglaltak el, amelyet a panaszos szerint az oklevél kiállításakor is birtokolnak. Az ügy tehát kezdetben az elterelt folyóval előidézett birtokhatárperként indult, s abban áradásról vagy a Csázma folyó vízszintjének emelkedéséről nem esett szó. Védekezésül az alperesek kijelentették, hogy Gordova birtokon és tartozékain nincs malmuk, és készek oklevelekkel igazolni, hogy a szóban forgó malom, földek és erdő jogszerint illetik meg őket.²⁷ Többszöri halasztás és a birtokra vonatkozó korábbi oklevelek bemutatása következett. Ennek során az alperesek bemutatták – többek között – a rojcsai (ma: Rovišće, HR)²⁸ Vida fia: János által a Csázma folyón épített malom ügyében János fia: Andrásal folytatott per 1373. évi okiratait. Az 1425. március 31-én a szlavón bán előtt kiállított oklevél szerint azonban a per tárgya módosult, s némiképpen kibővült: a Pál fiai által a Csázma folyón épített malom a folyó medrét elzárta, s a víz elárasztotta a földeket, továbbá sok földet és erdőt elfoglalt, melyek az oklevél írásba foglalásakor is az alperes kezében vannak. A felperes azt is állította, hogy János fia: András egykori malma nem azon a helyen állt, ahol Pál fiai most az említett malmot tartják, hanem más helyen, tudniillik a vitás malom és rojcsai Vida fiának malma között van János fia: András malma (*predictum molendinum annotati condam Andree filii Iohannis non in illo loco, ubi annotati filii Pauli munc dictum molendinum suum conservarent, se din alio loco, videlicet inter predictum molendinum suum litigosum et inter molendinum annotati condam Ianes extitisset*).²⁹ Az 1425. június 17-i oklevelében azonban a csázmai káptalan beszámol a június 3-i helyszíni felmérés és a szomszédok felvett tanúvallomásairól: ezek egyhangúan hangoztatták, hogy András malma nem a vitás

¹⁹ DL 73921.; TELEKI I. 288. sz.; ZsO. III. 269. sz.

²⁰ ZsO. III. 404. sz.

²¹ ORTVAY 1882. II. 139.; Kiss 1997. II. 388.

²² ZsO. VI. 1096. sz.

²³ BOGDÁN 1991. 325.

²⁴ LELKES 2011. 268.

²⁵ ORTVAY 1882. I. 189.; Kiss 1997. I. 311.

²⁶ ZsO. VII. 265. sz.

²⁷ ZsO. VII. 265.

²⁸ LELKES 2011. 580.

²⁹ ZsO. XII. 381. sz.

malom és rojcsai Vida fiának malma között van, hanem a vitás malomtól feljebb található.³⁰ A helyszíni vizsgálat tehát azt bizonyította be, hogy az alperesek építettek ugyan egy új vízimalmot rojcsai Vida fiának malma alá, de az a felperesek szintén már korábban is működő malma felett helyezkedett el a Csázma folyón. Ebből az következtethető ki, hogy egy esetleges csapadékosabb időszakban előidézhette a vízszint megemelkedését és a folyó áradását, s az árterületre kiömlött víz a meder mellett okozhatott kárt a felpereseknek, a fennmaradt oklevelek azonban mellőzik a részletesebb leírást.

1419. augusztus 24-én a Bars megyei Leszk birtokon a Garam folyón³¹ lévő malomnak gátat emeltek, de a gát fele a szomszéd kisszecsei (ma: Horná Seč, SK)³² birtokára esik, a víz megemeléseével a szomszéd birtokán élő jobbágyoknak 2000 kepe gabonája és több rétje tönkrement.³³ Egy kepe átlagosan 44-80 kéve gabonát foglalt magában, legalábbis a 16-17. századi adatok szerint.³⁴ Eszerint az okozott kár 8800-16000 kéve gabona lehetett. Egy-egy kéve szemtartalmát 2-4 kg-ra becsülve feltételezhető, hogy a felperes állítása szerint 17600-64000 kg termés ment tönkre az áradás következtében (ez hozzávetőlegesen 4,5-18 hold szántóföld eláradására utalhat).

1422. január 2-án Perényi Péter országbíró előtt tett panaszt Dénes fia János és Péter, valamint Miklós fia Miklós, mert Balázs és fiai ismételt tiltakozása ellenére a Zemplén megyei Lasztóc birtokon (ma: Lastovce, SK)³⁵ a régi medréből általuk a földjeikre elterelt Ronyva folyón³⁶ egy malmot építettek súlyos károkat okozva makkos erdekben és kaszálóikban. Ezért az országbíró a leleszi konventet helyszíni vizsgálatra utasította.³⁷ A szomszédok jelenlétében végzett helyszíni szemléről 1422. augusztus 10-én kiállított oklevél megállapította, hogy a Ronyva folyót nem a felperesek, hanem az alperesek földjére terelték el, s itt építették fel a malmot is. A panasz szerint az alperesek a malomhoz kapcsolódóan a makkos erdőben kis gátat, (*clausura*) építettek, ami az erdő pusztulásához vezetett. Alperesek magyarázata szerint azonban az erdőt nem a malom és a gát, hanem az esős időben megáradó Ronyva folyó tette tönkre. A szomszédok és a megyebeli nemesek eskü alatt tett vallomásukban az alperesek állításait erősítették meg. A helyszíni szemle során pedig sem a makkos erdő fáiban nem láttak károsodást, sem valamiféle ásott medret nem találtak.³⁸ Így az alpereseket felmentették a vád alól. A jogeset a helyszíni szemle negatív eredménye ellenére is meggyőzően mutatja, hogy a korabeli bíróság nagyon is elképzelhetőnek és reálisan megvalósíthatónak, tehát technikailag és műszakilag kivitelezhetőnek tartotta a vádban megfogalmazottakat.

1424. április 24-én Nánai Kompolt István országbíróhoz érkezett panasz szerint a Sopron megyei Mihályi³⁹ birtok újonnan épített malom gátja miatt óriási károkat szenvedett el, alperes válasza szerint valóban épített új malmot, s a víz a birtok erdeiben, rétjeiben, szántóiban és vetésiben nem a malomtól ered. Ezért az országbíró utasította a csornai konventet, hogy helyszíni szemle során tekintsék meg a malmot, a gátat és a környező birtokot, s győződjenek meg arról, hogy az említett malom semmilyen kárt ne okozzon.⁴⁰

1466. november 25-én egyeztek meg a pereskedő Gömör megyei szomszédok Krizsán faluban (ma: Chanava része, SK)⁴¹ a Sajó partjára⁴² épített malom ügyében. A malomgát

³⁰ ZsO. XII. 691.

³¹ ORTVAY 1882. I. 326.; KISS 1997. I. 497.

³² ÁMTF I. 474.; LELKES 2011. 242

³³ ZsO. VII. 900. sz.

³⁴ BOGDÁN 1991. 405.; BOGDÁN 1987. 108.

³⁵ CSÁNKI I. 355.; KISS 1997. II. 18.; LELKES 1998. 359.

³⁶ ÁMTF I. 153.; KISS 1997. II. 423.

³⁷ ZsO. IX. 7. sz.

³⁸ ZsO. IX. 876. sz.

³⁹ CSÁNKI III. 620.; KISS 1997. II. 141.; HERÉNYI 2000. 357.; LELKES 2011. 456.

⁴⁰ ZsO. XI. 464.

⁴¹ CSÁNKI I. 138.

(*clausura*) építését nagymértékben (*in magna quantitate*) a Sajó folyónak Szentkirály (ma: Kvál, SK)⁴³ birtokra tartozó részére is kiterjesztették, így a víz elzárásával (*per retorsionem aquarum*) szántóik és kaszálóik nagy részét is elpusztították, s ezzel nekik 12 év alatt 150 aranyforint kárt okoztak. A peres felek mindenképpen a kiegyezést keresték. Úgy döntöttek, hogy négy molnármestert (*magistros molendinarios*) választanak, akik majd eldöntik, hogy a malom gátját nem lehetne-e valamivel lejtősebbé tenni és alacsonyabbra helyezni (*declivius et in aliqua quantitate ad inferiora... condescendere*), ha igen, úgy rendben van. Ha a molnárok úgy találják, hogy ez a művelet a malom valaminő veszélyeztetésével járna (*in aliquo defectum pati videretur*), akkor a malom és gát maradjon a mostani helyén és mélységben.⁴⁴ Ezzel kimondatlanul azt is tudomásul vették, hogy az eddigi károkozás folytatódni fog.⁴⁵ Ezért az alperes vállalta, hogy a malom jövedelméből évente 18 köből gabonát (*frugum*), és pedig 12 köből búzát és 6 köből rozsot adnak Pelsőc (ma: Plešivec, SK)⁴⁶ mezőváros köblével mérve, két 9-9 köblös részletben Szent György és mindenszentek ünnepének 8. napján (május 1. és november 8.). A kötelezettség a köből átlagosan 10-17 liternek megfelelő űrtartalma folytán mintegy 120-204 liter búza, valamint 60-102 liter rozs éves átengedését jelentette, ez pedig igen csekélyke terület (kevesebb mint 1 hold) által megtermelhető és picinyke értéket képviselő gabona volt (alig haladta meg egy személy feltételezhető éves gabona fogyasztását). Ha azonban a gátat valaha is emelnék, és a tározót a víz nagyobb megduzzasztása végett növelnék (*repleturas eiusdem propter maiorem retorsionem aquae fiendam augmentarent*), akkor a felperesekkel, illetve utódaikkal szemben hatalmaskodás miatt marasztaltassanak el.⁴⁷ Vagyis szigorúan megtiltották, hogy a jövőben a gátat a nagyobb duzzasztás érdekében tovább emeljék, s a hanvai, szentkirályi és krizsáni birtokokat áradással és elöntéssel veszélyeztessék.

1505. szeptember 20-i oklevél szerint 1504. szeptember 29. körül a Baranya megyei Markfalva (ma: Márfa)⁴⁸ birtokon a Bewl folyón lévő malom gátját (*agger*), amely Makrath nevű birtok felé húzódik, annyira megmagasították, hogy a víz áradása Andrásnak Koros (ma: Kórós),⁴⁹ Zerdahely (ma: Drávaszerdahely),⁵⁰ Makrath,⁵¹ Rad (ma: Rádfalva),⁵² Kengyel,⁵³ Sarosho (ma: psz. Rádfalva határában)⁵⁴ nevű birtokához tartozó összes erdejét, szántóját és kaszálóját elpusztította, együttesen több mint 6200 aranyforint kárt okozva.⁵⁵

1524. március 16-án foglalta írásba a kolozsmonostori konvent Bethlen Jánosnak Bethlen Farkas elleni tiltását: ebben utóbbi számára egyebek mellett megtiltotta, hogy elfoglalja a Bethlen (ma: Beclean, R)⁵⁶ határán a Nagyszamos⁵⁷ folyón épült molnárházat, s a Bel-

⁴² ORTVAY 1882. II. 183.; KISS 1997. II. 436.

⁴³ CSÁNKI I. 147.; ÁMTF II. 551.; KISS II. 439.; LELKES 2011. 587.

⁴⁴ HANVAY 227. sz.

⁴⁵ TRINGLI 2001. 254.

⁴⁶ CSÁNKI I. 128.; KISS 1997. II. 331.; LELKES 2011. 538.

⁴⁷ HANVAY 227. sz.

⁴⁸ CSÁNKI II. 505.; ÁMTF I. 338.; LELKES 2011. 439.

⁴⁹ CSÁNKI II. 498.; LELKES 2011. 384.

⁵⁰ CSÁNKI I. 528.; KISS 1997. I. 391.; LELKES 2011. 207.

⁵¹ CSÁNKI II. 505.

⁵² CSÁNKI II. 518.; KISS 1997. II. 392.; LELKES 2011. 567.

⁵³ CSÁNKI II. 495.

⁵⁴ CSÁNKI II. 521.

⁵⁵ Pécsvárad 886–891. sz.; DF 233300, DF 233303, DF 279383, DF 279384, DF 279480, DF 279484.; KÓFALVI 2005. 161.

⁵⁶ KISS 1997. I. 209.

⁵⁷ ORTVAY 1882. II. 447.; KISS 1997. II. 518.

ső-Szolnok megyei Bőd birtok (ma: Beudiu, R)⁵⁸ halastava gátját úgy megemeltesse, hogy a vize kimenjen a közföldre és elrontsa néhány jobbágy telkét.⁵⁹

1524. május 11-én Ghyerewfy Imréné a Kolozs megyei Zutor (ma: Sutoru, R)⁶⁰ határában az Almásvizen⁶¹ épült malomban öt megillető részt eladta, s kikötötte magának, hogy amennyiben a jövőben új malmot akarna építeni, akkor a vevők tartoznak elegendő és megfelelő fát a helyszínre vitetni, s ugyancsak a vevők kötelesek jóvátételre, ha az új malom vize áradást vagy kárt okozna Középlak kaszálóiban és szántóföldjeiben (*si vero aqua ad ipsum molendinum decurrens ex structura vel propter inundationem aliquantulum ad fenetum sive terras possessionis Kezeplak vocate attinger ret et ibi dampnum inferret*).⁶² Ez az oklevél tehát arra is rávilágít, hogy 1524-ben már ismert volt a megfelelő jogi formula, amely megvédte az eladót a vevő által a jövőben esetleg elkövethető hatalmaskodás felelősségétől, s ingatlan adásvételekor a malomépítéssel előidézhető áradással is számoltak.

1524. június 11-én II. Lajos király előtt Perényi Gábor nevében panaszt tettek, amely szerint 1522. szeptember 21. körül Batori András familiárisaival és jobbágyaival hatalmasul a panaszos Szatmár megyei Meggyes (ma: Medieșu Aurit, R)⁶³ birtokára ment. Itt a Som Molwa nevű, elhagyott malom helyén a Rathka víz folyásában, esős időben a Szamos folyó áradása idején egy halastónak való gátat készített. Ezáltal a panaszos Ferenchy Tamás, Márton és János nevű, meg más Meggyes mezővárosba való jobbágyainak a Som Molnafely nevű részen levő kaszálóit és rétjeit, valamint más jobbágyainak szántóit, kaszálóit és rétjeit, melyek a Rathka vize körül terültek el, a Som Molna malomhellyel együtt elfoglalta, így 2000 forint kárt okozott. Ezért az uralkodó utasította a leleszi konventet, hogy vizsgálja ki az ügyet.⁶⁴

A gát fölötti malom károsodása

Egyes esetekben az áradások említése helyett megemlítésre kerül az oklevelekben a malom és duzzasztógátja felett elhelyezkedő korábban épült malom károsodása is. Ezek az oklevelek arról számolnak be, hogy új malom és annak keresztgátja építését követően a folyón fentebb álló malom működésében következik be zavar és fennakadás. Ilyenkor az utóbb épített alsó malom duzzasztógátja fölött a folyó esése úgy lelassult, hogy az már nem tudta kellő sebességgel hajtani a korábbi malom kerekét. Erre példa:

1315. március 6-án a veszprémi püspök előtt a veszprémi káptalan és a jutasi (ma Veszprém része)⁶⁵ nemesek barátságos egyezséget készültek kötni egy jutasi földdarab és malomhely ügyében. Ekkor azonban Rátót nembéli Mikse tiltakozást jelentett be. Szerinte ugyanis egykoron a mostani malomhelyen lévő malom az ő két saját malma közé hatalmasul lett építve malmái kárára (*in preiudicium eorum per facti potentiam*), ő pedig nem akarja, hogy ebből a jövőben malmainak és földjeinek kárára származzék (*sibi in posterum preiudicium valeat generari, neque dicta loca molendinorum suorum priorum et terre ad eadem pertinentes*).⁶⁶

A sátoraljaújhelyi ágostonos remeték és a szintén sátoraljaújhelyi Szent István pálos kolostor között az 1320-as években hosszas pereskedés alakult ki, mert az ágostonosok utóbb alul épített malmának gátja annyira visszaduzzasztotta a Ronyva patakából kiágazó malomcsatorna vizét, hogy a pálosok korábban épült felső malmának kereke a magas vízben leállt. A

⁵⁸ Kiss 1997. I. 248.; LELKES 2011. 154.

⁵⁹ DL 36376.; Kolozsmonostor 3993. sz.

⁶⁰ CSÁNKI V. 426.; ÁMTF III. 379.; Kiss 1997. II. 811.; LELKES 1998. 657.

⁶¹ ORTVAY 1882. I. 80.

⁶² Kolozsmonostor 4008. sz.

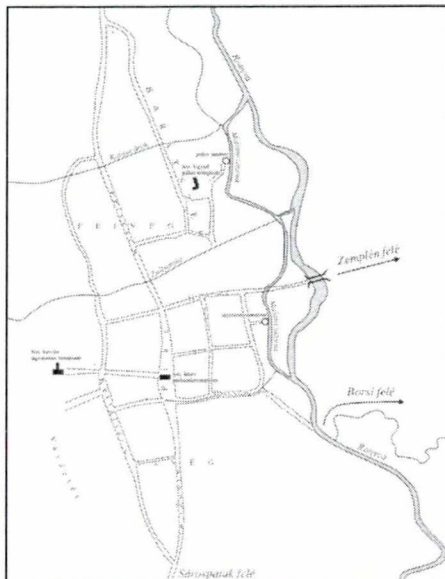
⁶³ CSÁNKI I. 480.; MAKSÁI 1940. 175.; Kiss 1997. I. 112.; NÉMETH 2008. 180.; LELKES 2011. 448.

⁶⁴ PERÉNYI 843. sz.

⁶⁵ CSÁNKI III. 236.; Kiss 1997. I. 663.; HERÉNYI 2000. 275.

⁶⁶ Hontvármegye 42. sz.; ANJOU-OKL. IV. 34. sz.

bíróság szerint, ha kiderül, hogy az alsó malom a felső kárára van, akkor azt olyan távolságra kell elhelyezni, hogy egyik malom se okozzon kárt a másik számára. Ezért az ítélet szerint két alkalmas és a malommesterségben járatos férfit küldtek ki (*duos viros idoneos et in arte molendinaria peritos et expertos*), akik a helyszínen a malmokat (és gátjaik magasságát) úgy állították be, hogy egyik se okozzon kárt a másik számára. Végül a felek kötelezték magukat, hogy a malomrekeszeket nem változtatják meg a másik rovására.⁶⁷

1. ábra: Sátoraljaujhely a későközépkorban
(Forrás: TRINGLI 2011. 396.)

1410. január 18-án Konya bán fia: Simon Riba (ma: Ipolyszög)⁶⁸ faluban lévő malmát régi helyéről áttette, és felemelte (*per cuius reedificationem altitudinemque et maximam elevationem cannarum et struere molendini*), hogy a kóvári (ma: Koláre, SK)⁶⁹ négykerekű malmuk két alsó kereke használhatatlanná vált (*in uinius domo quatuor rote molaes ab infra volventes extitissent*), a folyó megduzzasztása miatt pedig a maguk és jobbágyaik majdnem egész erdeje, berke és rétjei tönkrementek, s bár Simon, amikor az áthelyezés ellen panaszt tettek előtte, többször is magára vállalta, hogy molnármesterek által megfelelőképpen rendeztet, ezt nem tudta megtenni, s a malmot ma is (*ultra excrescentiam debiti status et situs*) tartja⁷⁰

Zsigmond király 1418. november 26-i oklevelében a Zemplén megyei Deregyő (ma: Draňov, SK)⁷¹ faluból érkezett Nagy (*Magnus*) Pál és Besenyő Demeter panaszt tett, mert a múlt évben (1417) a Laborc folyón⁷² a panaszosok régi malma alatt, ahol korábban sohasem állt fix, partra épített, csak hajóra szerelt malom (*ubi nunquam molendinum in terra fixum, sed super naves fuisset constitutum*) egy új – feltételezhetően partra épített – malmot készítettek, amivel a panaszosok szerint tönkretették a régi malmot, és ezzel 100 új forint kárt okoztak. A régi malom birtokosa azt kérte, hogy az új malmot bontsák le, a kárát pedig térítsék meg. A

⁶⁷ ANJOU-OKL. II. 182. sz.; ANJOU-OKL. IX. 314. sz.; ROMHÁNYI 2010. 75.; VAJDA 2012. 64.

⁶⁸ CSÁNKI I. 106.; KISS 1997. I. 633.; LELKES 2011. 313.

⁶⁹ KISS 1997. I. 786.; LELKES 2011. 386.

⁷⁰ ZsO. II. 7293. sz.

⁷¹ CSÁNKI I. 346.; KISS 1997. I. 364.; LELKES 2011. 195.

⁷² ORTVAY 1882. I. 457.; KISS 1997. II. 5.

leleszi konvent 1418. december 29-i oklevelében rögzített jelentése szerint a helyszíni vizsgálat – a kár összegének kivételével – igazolta a panaszt.⁷³ Az oklevél megfogalmazása alapján az újonnan épített malom minden valószínűség szerint a gátja segítségével jelentős vízszint-emelkedést produkált, ezáltal pedig a lelassult folyó már nem forgatta kellő sebességgel a feljebb elhelyezkedő, régebbi – feltehetően – hajómalom kerekét.

1455-ben a Borsod megyei Szalontán (ma: Hejőszalonta)⁷⁴ kezdődött egy kritikus malomépités. A falu területén ugyanis a Hejő patakra,⁷⁵ oda „ahol egykoron semmiféle malom nem állott”, Szalontai Miklós deák malmot építtetett, gátjait (*clausuras et aggeres*) pedig olyan magasra helyezték, hogy a visszatorlódnó víz lehetetlenné tette a feljebb levő, már több éve (*dudum et a pluribus annis*) a Keresztúron (ma: Hejőkeresztúr)⁷⁶ a ládi pálos kolostor által emelt malom működését. Sőt a felduzzasztott víz nemcsak a malom működését akadályozta, de a pálosok és jobbágyaik közel fekvő réjteit és kaszálóit is tönkretette, így onnan szénát sem tudtak betakarítani. A tiltakozásnak nem sok foganatja lehetett, mert alig egy évvel később, 1456. május 16-án arról értesülünk, hogy bár az előző panasz nyomán Borsod megye főispánja és a vármegye végleges ítéletet hozott, amelyben megállapították, hogy Miklós jogellenesen építette a malmát, az ítéletlevelet azonban Miklós iránti részrehajlásból nem adták ki a szerzeteseknek.⁷⁷ Az 1457. január 20-i oklevél azonban arról tájékoztat, hogy V. László király 1456. augusztus 28-án arra utasította Borsod megye hatóságát, s ennek következtében a királyi emberek Szalontai Miklós jelenlétében a helyszínen vizsgálták ki az ügyet. Az utasítás értelmében amennyiben beigazolódna, hogy Szalontai malma a pálosok följebb fekvő malmának kárára van, akkor a deák gátját annyival csökkenték, hogy további kár ne keletkezzék. Ha ez nem volna lehetséges – folytatódik a parancs –, akkor rombolják le a malmot. Amikor a szolgabírók kiérkeztek a helyszínre, Szalontai saját maga bontatta le a gátat önként vállalva, hogy mindaddig nem építi újjá, amíg fogott bírák és a két fél által választott molnárok az ügyet egyezsége nem viszik, s meg nem állapítják, hogy a gátak nem okoznak kárt a felső malomnak.⁷⁸ Alighogy elhagyták azonban a falut a megyei megbízottak, 1456 karácsonya körül a gátat Szalontai Miklós újjáépíttette, s a szerzetesek panasza szerint a visszaduzzasztott víz ismét nagy károkat okozott nekik. Ezért László király 1457. február 5-i oklevelében általános tanúvallatást írt elő az ügyben, melynek során meg kell állapítani, hogy Miklós valóban újjáépíttette-e a malmot, és az kárára van-e a szerzetesek régebbi malmának.⁷⁹ 1457. február 26-án összehívták Keresztúr birtok összes szomszédját és a megye nemességét, s a megyei közgyűlés keretében vizsgálták az ügyet. A tanúvallomások minden tekintetben egyhangúlag igazolták a szerzetesek állításait. Erre a szolgabírók másnap lebontatták a malmot, a feleket pedig május 1-ére a királyi személyes jelenlét elé idézték meg.⁸⁰ Csakhogy hamarosan ismét állt a malom. Egy 1465. december 21-én kelt oklevél ugyanis arról tájékoztat, hogy a Miklós deák Hejő folyón a ládi pálosok följebb álló malma sérelmére épített, az alispánok és szolgabírák 1465. szeptember 8. körül leromboltatták, de fiai, István deák, János és Boldizsár – még a per ideje alatt – a malmot újból felépíttették, a folyó vizét megemeltették, aminek következtében a kolostor ottani révét és földje nagy részét tönkretették, malmuk jövedelme pedig megcsappant, és ezzel 500 aranyforint kárt okoztak.⁸¹ A pereskedésnek – legalább átmenetileg – csak 1466 októberében lett vége. Akkor ugyanis a két fél fogott bírákat, s négy-négy molnárt is felkért, kilencediknek pedig közösen felfogadták a nyáradi molnárt a vita elegyengetésére.

⁷³ ZsO. VI. 2577. sz.

⁷⁴ CSÁNKI I. 179.; ÁMTF I. 804.; KISS 1997. I. 583.; LELKES 2011. 293.

⁷⁵ ORTVAY 1882. I. 373.; KISS 1997. I. 582.

⁷⁶ CSÁNKI I. 174.; ÁMTF I. 781.; KISS 1997. I. 582.; LELKES 2011. 293.

⁷⁷ DL 15070.; ROMHÁNYI 2010. 80.

⁷⁸ DL 15098.

⁷⁹ DL 15133.

⁸⁰ DL 15133.

⁸¹ DL 16288.; ROMHÁNYI 2010. 81.

Az egyezség értelmében mindkét malom megmaradt, Szalontaiak malmának gátját azonban egy hüvelykes tenyérrel (*ad unius manus palme simulcrum police extento longitudinem*), azaz kb. 9-11 cm-rel⁸² alacsonyabbra helyezték.⁸³ Tévednénk azonban, ha úgy hinnénk, hogy ezzel pont került az ügy végére. Hiszen az 1478. december 12-i oklevél szerint a ládi pálosok perújrafelvételt kértek, amit a király különös kegyet gyakorolva nekik engedélyezett.⁸⁴ Különös módon azonban a per folytatásának nincs több nyoma, így lehetséges, hogy mégiscsak az 1479-ben átírt 1466-os ítélet maradt hatályban. Hiszen közvetlenül már nem veszélyeztette malmukat Szalontaiak gátja és malma.⁸⁵ Az ügy mindenesetre – hosszabb-rövidebb megszakításokkal – nagyjából 25 évig húzódott, s végül a ládi pálosoknak bele kellett törődniük abba, hogy közvetlen szomszédságukban egy új malom is öröl, közvetett károkozással, a versenyhelyzet által előidézett profitsökkenéssel tehát 1466-ot követően is számolhatunk. Az 1470-es években egyébként a Hejő partján fekvő Csabán (ma: Miskolc része)⁸⁶ vízimalommal rendelkezett a miskolci plébános, a ládi pálos kolostor, a tapolcaiak és az uralkodó is. Vagyis a szomszédos falvak jobbágysai egyszerre legalább 5-6 helyre vihették öröltetni gabonájukat.⁸⁷

1492. május 1-jén Telegdi István erdélyi alvajda oklevélben rögzítette Kendi Antal és Czegei Was Domokos panaszát, amely szerint Boncai Miklós a Vyzsamos folyón épült malom alatt, attól nem messze a Doboka megyei Szilvás birtokon (ma: Silivas, R)⁸⁸ ezelőtt hét évvel (1485 körül) úgy épített új malmot, hogy annak gátjával a folyó vizét felduzzasztja, és az ő malmuk kereke nem forog, Kechethy Lajos pedig azt panaszolja, hogy a Belső-Szolnok megyei Dengeleg (ma: Livada, R)⁸⁹ birtok határai között fekvő, 12 kaszaaljnyi rétjének nagy részét tönkreteszi az új malom azzal, hogy vízzel árasztja el.⁹⁰ A 15-16. század fordulójáról származó források szerint egy kaszaalja megközelítőleg 1 királyi holddal egyezett meg, vagyis 8442 m²-re becsülhető.⁹¹ Azaz Dengeleg birtokon a károsult panasz szerint 101304 m², tehát mintegy 17,6 hold vagy 10,1 hektár kiterjedésű rétet árasztott el az újonnan épített malom. 1494. december 14-én a szolgabírók, a megyei jegyzők megjelentek a két malomnál, és hat szakértő molnármester (*sagaces magistros et scientíficos*), továbbá mindkét malom szomszédainak jelenlétében megállapították, hogy Boncza Miklós új malma magasra emelt gátjával közelsége miatt úgy felduzzasztja a folyó vizét, hogy Kendi Antal régebben épült malmának kereke alig tud forogni.⁹² 1509. október 16-án Szentgyörgyi és Bazini Péter országbíró, erdélyi vajda és székelyispán oklevélben rögzítette a malom körüli per kiegyezését: Czege-i Was Balázs, Kecheth-i László és Szilvási Kristóf azt vallották, hogy mivel a Zylwason, a Wyzsamos folyón nem lehet malmot építeni, mert gátja eltéríti a víz folyását és tönkreteszi Dengeleg nevű birtok földjeit és rétjeit, amint ezt a már előbb épített malmok töltései is előidézték, úgy egyeztek ki, hogy Kechethy László, illetve Zylwasy Kristóf Was Balázst és ivadékait felmentik az okozott károk megfizetése alól, és közös erővel és költséggel egy új malmot építenek a Wyzsamos folyón Dengeleg birtokon, és az mindhármukat egyenlő mértékben megilleti.⁹³

⁸² A hüvelykes tenyérret úgy határozták meg, hogy a normális körülmények közt csak négy újjal számolt tenyér mellé hozzáadták a hüvelykujjat is. Metrikus nagyságára: BOGDÁN 1978. 121.; BOGDÁN 1987. 60.

⁸³ DL 14969., 15098., 15133., 16147., 16288., regesztái: Pálos 86., 94., 95., 103., 105., 106. sz. Az ügyet ismerteti: GYULAI 1996. 215.

⁸⁴ DL 18128.

⁸⁵ ROMHÁNYI 2010. 80–81.

⁸⁶ CSÁNKI I. 170.; ÁMTF I. 764.; KISS 1997. I. 582.; LELKES 2011. 293.

⁸⁷ DRASKÓCZY 1996. 168.

⁸⁸ ÁMTF II. 91.; KISS 1997. II. 773.; LELKES 2011. 458.

⁸⁹ KISS 1997. I. 363.; LELKES 2011. 194.

⁹⁰ DF 253097.; Wass 480. sz.

⁹¹ BOGDÁN 1978. 200.

⁹² DF 255337.; Wass 486. sz.

⁹³ DF 255345.; Wass 552. sz.

Kikövetkeztetett esetek

Nemcsak a ténylegesen áradást vagy legalább elöntést, erdőkben, kaszálóokban, szántóföldekben keletkezett károk utalhatnak a folyó természetes vízjárásának megváltozására, a vízállás rendkívüli megemelkedésére. Olykor áradás említése nélkül, pusztán technikai-műszaki megfontolások alapján is nyilvánvaló, hogy a vízszint számottevő megemelkedése okozott problémát a korabeli emberek számára.

1413. október 11-én a váci káptalan jelentette, hogy a Nógrád megyei Kürt birtokon (ma: psz. Szécsénytől ÉNy-ra Pösténypuszta mellett)⁹⁴ több molnármester jelenlétében vizsgálatot tartva úgy találták, hogy az Ipoly⁹⁵ folyón újonnan épített malom helyén maradhat, ám a malom magasságát – ahhoz képest, ahogy ma van – két tenyérnyivel lejjebb kell szállítani, és köteles így maradni, működni és örölni (*ipsum molendinum profundius ad duas palmas sicut nunc se habet, condescendere facere et sic idem molendinum manere, currere et molere deberet*), a malom gátjait pedig az említett Pöstény (ma: Szécsény része)⁹⁶ birtoktól bármilyen merészséggel és nagysággal előkészíteni, megnyitni és őrizni kötelesek, hogy amikor az Ipoly folyó vize a saját medrében tele van, kilépése az említett Pöstény falu erdeiben, rétjeiben, berkeiben kárt nem okozhat (*clausuras vero eiusdem molendini a parte dicte possessionis Pestyen in tanta fortitudine ac magnitudine preparare seu recludere ac servare deberunt, ut cum aqua fluvii Ipol in suo vero cursu meatu plena existeret, per transgressum ipsius clausure dicte ville Pestyen in silvis, pratis, nemoribus dampnum non generaret*). A malmot november 1-jéig tartoznak a megszabott távolságra lejjebb vinni.⁹⁷

1414. január 19-én Abaúj megyei Középnovajon György fia a Hernád folyón⁹⁸ lévő malom gátjainak vagy épületeinek és csatornáinak felemelésével (*elevatio clausurarum seu structurarum et cannarum cuiusdam molendini*) a prépostnak a malom fölött elhelyezkedő rétjeiben, erdeiben és szántóiban károkat okoz. A két fél között megegyezés született: az alpe-res a malmot minél hamarabb alacsonyabb helyre és helyzetbe tenni és ott tartani köteles (*simulcrum dictis suis clausuris, structuris et cannis depressius situare et locare facere debeant et teneantur*), ha a kár ezután sem szűnne meg, s valóban az említett malom gátjai, épületei és csövei által keletkeznek a károk, kötelesek azt lebontani.⁹⁹

1419. április 30-án Zsigmond király helyszíni eljárásra utasította a leleszi konventet, mert a Zemplén megyei Szürnyeg (ma: Sirmík, SK)¹⁰⁰ birtokon a Bodrog¹⁰¹ folyón épült malmot feljebb állították fel, s ennek következtében a szürnyegi malom elhelyezkedő Garany (ma: Hran, SK)¹⁰² birtokon lévő malom a folyó elzárásával kárt szenved. Az utóbb épített malom tulajdonosai pedig a malmot, a kifolyóval és duzzasztóval együtt az oklevél kiállításakor is az említett helyen tartják. Pedig tanult molnármesterek szerint a szürnyegi malmot egy könyökkel (*unum cubitum*) lejjebb kellene vinni, amit azonban András és társai vonakodnak megtenni. Ezért a királyi bíróság döntése szerint tiltsák el Andrást a malom további építésétől és a birtokok használatától.¹⁰³

1422. november 12-én Helembai Tamás a tilalom ellenére malmot építtetett a Királytáva folyón Helemba birtokon, s a malom elkészítésével és elhelyezésével (*quam preparationem et statutionem eiusdem molendini*) tönkre tette a Borza¹⁰⁴ vízen álló 2 malmot

⁹⁴ CSÁNKI I. 102.; ÁMTF IV. 263.

⁹⁵ ORTVAY 1882. I. 396.; KISS 1997. I. 630.

⁹⁶ CSÁNKI I. 105.; KISS 1997. II. 373.; ÁMTF IV. 286.

⁹⁷ ZsO. IV. 1178. sz.

⁹⁸ ORTVAY 1882. I. 371.; KISS 1997. I. 587.

⁹⁹ ZsO IV. 1599. sz.

¹⁰⁰ CSÁNKI I. 364.; KISS 1997. II. 605.; LELKES 2011. 658.

¹⁰¹ ORTVAY 1882. I. 139.; KISS 1997. I. 224.

¹⁰² CSÁNKI I. 348.; KISS 1997. I. 501.; LELKES 2011. 260.

¹⁰³ ZsO. VII. 371. sz.

¹⁰⁴ ORTVAY 1882. I. 167.

(*duo molendina ipsorum Stephani in fluvio Borzavize vocato decurrentia anichilari fecisset potentia mediante*).¹⁰⁵ A krassói alispán és a szolgabírák december 19-i jelentése szerint a helyszíni vizsgálat során megállapították, hogy a Borza vize magasabb, mint a malom készítése és elhelyezése előtt volt (*in dicto fluvio aque Borze altius quam olim stetisset preparari et statui fecisset*).¹⁰⁶

1467. május 27-én a szentkirályi (ma: Sîncraiu de Mureș, R)¹⁰⁷ pálosok perjele tiltotta Megesfalwa-i Lászlót, hogy Kisfaludon (ma: Micești, R)¹⁰⁸ a falu végén lévő malmukon alul a Marosra, ahol emberemlékezet óta soha nem állt malom új malmot építsenek (*quoddam molendinum super fluvio Maros, infra molendinum ipsorum fratrum in fine ville Kysfalud ubi ad memoriam hominum nusquam aliquod molendinum fuisset edificatum, de novo construi et edificari facere vellet*).¹⁰⁹ A régebbi idő óta működő malomhoz képest a folyó folyása szerint lentebb felépített újabb malom elsősorban a víz visszaduzzasztásával, a folyó vízszintjének megemelésével okozhatott kárt a feljebb elhelyezkedő malomnak. Tehát részletes beszámoló nélkül, pusztán az oklevél tiltó megfogalmazásából is valószínűsíthető a Maros folyó jellemző vízszintjének mesterséges megemelése.

1525. január 19-én foglalta írásba az aradi káptalan a Zaránd megyei Bökény (ma: psz. Socodor körül, R)¹¹⁰ faluban lévő malom és gát esetét. A Fehér-Körös¹¹¹ folyón emelt gát egyik fele az Bökény faluhoz tartozott, a másik fele Székudvar (ma: Socodor, R)¹¹² faluhoz. A székudvari nemesek a régóta – egyes tanúk szerint húsz éve – meglévő gátat valamivel feljebb helyezték át. Ezzel pedig önkényes hatalmaskodások sorozata vette kezdetét, a bökényiek – minden bizonnyal a feljebb helyezett gát által előidézhető áradásoktól tartva – a gátat lerombolták, a székudvariak azonban újjáépítették a gátat, s megkezdődött a pereskedés. Ennek során 1525. január 16-án nagyszabású helyszíni tanúmeghallgatásra és szemlére került sor. A bíróság a vizsgálat során két kérdésre keresett választ. Az első az volt, hogy a felperesek a gátat újonnan emelték-e, vagy régi-e, s akarnak-e most gátat emelni. A második kérdés akörül forgott, hogy az alperesek az akaratuk ellenére épült gátat lerombolták-e vagy sem?¹¹³ Az eljárásban 118 személyt hallgattak ki: 88-at a felperesek, 30-at az alperesek állítottak ki.¹¹⁴ A tanúk ugyanazokról a tényekről beszéltek, de természetesen egészen más megvilágításban. A felperesek taktikája az volt, hogy a malom és a gát régiségét és több éven át tartó békében birtoklását igazolják a vallomások, az alperesek pedig a gát helyének megváltoztatását és újabb helyének kártékonyosságát kívánták bizonyítani. A nagyszámú vallomásból annyi rajzolódik ki, hogy gát és malom mintegy két évtizede épült a két falu között, de számos tanú hangsúlyozta azt is, hogy a gát régebben lejjebb feküdt, s feljebb helyezését követően a bökényiek lerombolták, hogy ezzel is védjék jogaikat. A malomban dolgozó molnár igyekezett nyugtatni a gát ellen fellépő bökényieket, hogy a gátról nem megy víz Bökény birtok felé, mivel a gát akkor kisebb volt, mint most. Egy másik tanú arról számolt be, hogy egyik nyáron (június 22. körül) a víz áradása pusztította el a gátat.¹¹⁵ Utóbbi megállapítások egyértelműen arra utalnak, hogy a gát áthelyezésével kapcsolatos jogeset valódi oka a vízállás önkényes megemelése, vagyis ez is arra utal, hogy a malomépitések keretében megemelt, áthelyezett gátak válhattak ki áradásokat, vagy legalábbis a korabeli emberek tartottak az új építmények

¹⁰⁵ Krassó III. 209. sz.; ZsO. IX. 1108. sz.

¹⁰⁶ Krassó III. 209. sz.; ZsO. IX. 1255. sz.

¹⁰⁷ Kiss 1997. II. 102.; LELKES 2011. 443.

¹⁰⁸ ROMHÁNYI 2010. 148.; LELKES 2011. 442.

¹⁰⁹ Székely VII. 65. sz.; Kolozsmonostor 1751. sz.

¹¹⁰ CSÁNKI I. 728.

¹¹¹ ORTVAY 1882. I. 220.; Kiss 1997. I. 445.

¹¹² CSÁNKI I. 745.; Kiss 1997. II. 547.; LELKES 2011. 628.

¹¹³ Balassa 560. sz.

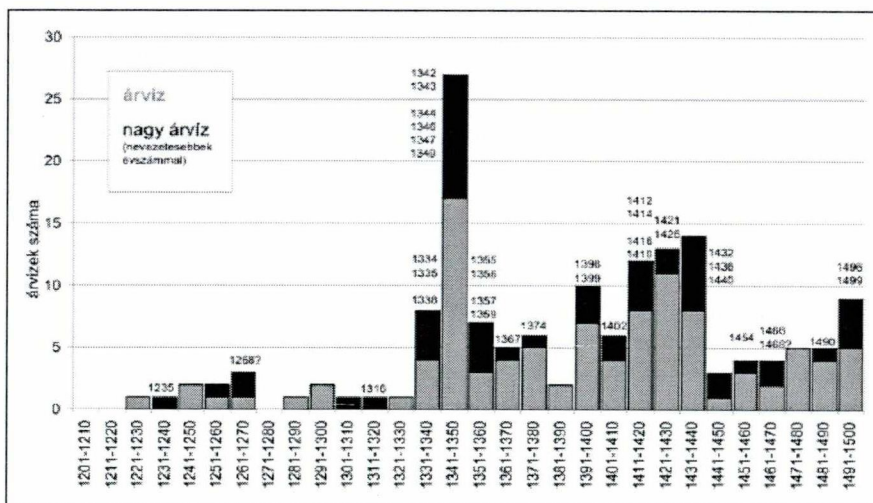
¹¹⁴ TRINGLI 2001. 265.

¹¹⁵ Balassa 560. sz.

ilyen hatásától. A vallomásokból leszűrhető az is, hogy korábban a gát valóban a folyó alsóbb szakaszán, Bökénytől távolabb helyezkedett el, s a pereskedést megelőző években áradás sújthatta Bökény határát, ami miatt a gátat meg is magasították.

Az adatok időbeli eloszlása

A fent bemutatott középkori jogesetek korántsem tekinthetők a téma teljességre törekvő adatbázisának, így az oklevelek időbeli eloszlására vonatkozóan komolyabb elemzés még nem végezhető. Annyi azonban már a gyűjtés jelenlegi állapotában is feltűnik, hogy a malomépítéssel előidézett mesterséges eredetű áradásokra, vízszint-emelkedésekre utaló oklevelek főként azokban az években, évtizedekben tűnnek fel nagyobb számban, amikor a természetes eredetű áradásokra, kiterjedtebb vízborítással járó időszakokra is több forrás utal. Hiszen a létrehozott keresztgátaknak és oldaltöltéseknek ezekben az esetekben kellett a szokatlanul nagymennyiségű vízzel megbirkóznuk. Így a malomépítés keretében emelt keresztgátakra visszavezethető áradások, vízszint-emelkedések okleveles említései két alkalommal sűrűsödnek meg különösképpen: az első csúcspont a 14. század végén vette kezdetét, s egészen az 1430-as évek végéig követhető volt, az újabb csúcs pedig a 15-16. század fordulóján következett be.¹¹⁶

2. ábra: Ismert árvízi események eloszlása a 13-15. századi Magyarországon

(Forrás: KISS 2010. 181.)

Gyanúba hozható korai példák

A fenti oklevelek tükrében értelmezve vízimalommal előidézhető áradásokra, illetve vízszint-emelkedésre utaló forrásként vehető számba két Árpád-kori eset is. 1247-ben IV. Béla király Gutkeled nembéli István nádort és Csák soproni ispánt, lovászmestert azzal bízta meg, hogy közgyűléseket tartsanak, az általános bíráskodás mellett azonban ezúttal egy különös parancsot is teljesíteniük kellett: a Rábára és a Rábcára¹¹⁷ épített kárt okozó malmokat kellett felszámolniuk. Ezt a rendkívüli intézkedést azzal hozhatjuk összefüggésbe, hogy a két folyón emelt nagyszámú malom miatt feltehetően sok panasz érkezett a királyhoz. A két kiküldött bíró Sopron felé utaztában a rábaközi Vica (ma: Beled része)¹¹⁸ faluba érkezvén a csornai premontrei konvent ottani malmát megvizsgálta, és megállapította, hogy gátjai bizto-

¹¹⁶ KISS–LASZLOVSKY 2013. 55.

¹¹⁷ ORTVAY 1882. II. 141.; KISS 1997. II. 390.

¹¹⁸ CSÁNKI III. 635.; KISS 1997. II. 760.; LELKES 2011. 724.

sak és erősek (*molendinum ... in cursu alvei optimitis clausulis et validissimis fossatorum aggeribus vallatum firmiter et munitum*). Ezután a megyebelieket kérdezték meg a vicai malomról. Ők azt vallották, hogy amióta csak Sopron megye létezik, a malom mindig is megvolt, fennállása óta a körülötte fekvő földekben semmiféle kárt nem okozott, sőt az ott élőknek nagy hasznára volt (*ab eodem tempore terrarum circumiacencium nulli particule corruptelam aut alicui hominum gravamen seu aliquod intulit in aliquo detrimentum, verum pocius omnibus eo utentibus gratum commodum obtulit et levamen*). Ezt követően a nádor és az ispán továbbra is meghagyta a konvent számára a malom épségben és békében való birtoklását, azt azonban hozzátették, hogy a jövőben az eddigieknél is figyelmesebben kell ügyelni a gátak feltöltésére, valamint a meder és az árok karbantartására. (*Unde his omnibus consideratis ipsum molendinum in integro statu suo eidem ecclesie duximus pacifice relinquendum, hoc tamen nullatenus pretermisso, quod de cetero ad conservacionem ipsius molendini a suis possessoribus non minor verum potior et edificatio opera sit adhibenda in accumulatione aggerum per alveorum fossata diligencius facienda.*)¹¹⁹

1282-ben az Esztergom megyei Patacs faluban (ma: psz. Kamenný Most határában, SK)¹²⁰ Simon már meglévő és működő vízimalma közelében két gyarmati (ma: Kamenný Most része, SK)¹²¹ jobbágy egy újabb malmot kívánt felépíteni. Ennek a korábbi malom tulajdonosa, Simon ellentmondott. Végül a falu földbirtokosaként eljáró esztergomi káptalan a dékánt küldte ki molnárkodásban járatos malommesterekkel (*cum peritis molendinariis et molendinorum magistris*) az építendő malom helyének megismerésére (*ad inspecendum dictum locum molendini*). A helyszíni vizsgálat alapján született döntés szerint Simonnak a malma számára az előbb mondott malom vagy malmok építése által nem fog akadály keletkezni (*molendino eiusdem Simonis per construcciones predictorum molendinorum seu molendini fieri impedimentum non possit*). Majd az ítélettel a továbbiakban konkrétan ki is fejté a hosszú távú békeség részleteit: „a malmok gátjai vagy építményei által az ott folyó Garam¹²² vize sem magasabbra nem emelkedhet, sem alacsonyabbra nem süllyedhet, mint manapság a természetes folyásban, helyzetben és mozgásban ingadozik és lebeg” (*ut per clausuras molendinorum vel construcciones, aqua Grane ibi currentis nec altius extollatur, nec etiam submitatur, quam nunc naturali cursu et situ ac meatu labitur et decurrit*).¹²³ Az eset mindenképpen arról tanúskodik, hogy vitás esetekben – már a 13. században is – vízépítésben jártas szakemberek helyszíni méréseivel vizsgálták meg a gátak és mesterséges csatornáknak a folyó vízállására gyakorolt hatásait, s a bíraskodás során figyelembe vették a folyó természetes vízjárását, valamint annak várható, antropogén megváltoztatását is.¹²⁴

Összefoglalás

A fent bemutatott két tucatról több középkori jogeset alapján látható, hogy a 13–15. század malomépítő szakemberei egész patakok, kisebb folyók teljes elterelésére voltak képesek a vízi energia felhasználása érdekében. Egyes beavatkozásaik azonban időnként – főként csapadékos években – lokális áradást, vagy legalábbis a folyó szokásos vízállásának megemelkedését eredményezték, s jelentős károkat okoztak a szomszédok birtokában. A bírósági joggyakorlat pedig két kidolgozott elvet érvényesített az ilyen vonatkozású ítélezések során. Az egyik szerint az előbb épült és békében működtetett malom védeltséget élvezett az utóbb építettel szemben. A másik jogelv pedig előírta, hogy a folyók, patakok vízjárását módosító beavatkozás (gátépítés, gátmagasítás, gátáthelyezés, csatornaépítés stb.) során figyelembe kell

¹¹⁹ UB I. 312. sz.; Szócs 2012. 74. sz.

¹²⁰ ÁMTF II. 305.; Kiss 1997. I. 790.; Lelkes 2011. 388.

¹²¹ ÁMTF II. 290.; Kiss 1997. I. 790.; Lelkes 2011. 388.

¹²² Ortvay 1882. I. 326.; Kiss 1997. I. 497.

¹²³ AO IX. 240. sz.

¹²⁴ Vajda 2012. 65.

venni a szomszédok birtokainak épségét. Hiszen saját anyagi haszna reményében senki sem tehette tönkre más földjeit.

BIBLIOGRÁFIA

- ÁMTF GyÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I–IV.* Budapest, 1963–1998.
- ANJOU-OKL. *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavesium illustrantia 1301–1387.* Szerk.: ALMÁSI Tibor–BLAZOVICH László–GÉCZI Lajos–KÓFALVI Tamás–KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc–PITI Ferenc–SEBŐK Ferenc–TÓTH Ildikó. Szeged–Budapest, 1990 –
- AO *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII.* Szerk.: NAGY Imre–TASNÁDI NAGY Gyula. Budapest, 1878–1920.
- ÁO *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus.* Szerk.: WENZEL Gusztáv. Pest–Budapest, 1860–1874. (Pápa, 2001.²)
- Balassa *A Balassa család levéltára 1193–1526.* Szerk.: FEKETE NAGY Antal–BORSA Iván. Budapest, 1990.
- BOGDÁN 1978. BOGDÁN István: *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig.* Budapest, 1978.
- BOGDÁN 1987. BOGDÁN István: *Régi magyar mértékek.* Budapest, 1987.
- BOGDÁN 1991. BOGDÁN István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig.* Budapest, 1991.
- CSÁNKI CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest, 1890–1913. (1985.)²
- DRASKÓCZY 1996. DRASKÓCZY István: A Miskolchoz csatolt települések középkori története. In: *Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig.* Főszerk.: DOBROSSY István. Miskolc, 1996. 157–173.
- GYULAI 1996. GYULAI Éva: Miskolc középkori topográfiája. In: *Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig.* Főszerk.: DOBROSSY István. Miskolc, 1996. 165–364.
- HANVAY *A Hanvay család levéltára 1216–1525.* Szerk.: ILA Bálint–BORSA Iván. Budapest, 1993.
- HERÉNYI 2000. HERÉNYI István: *Helytörténeti lexikon 800–1400. Nyugat-Magyarország az Árpádok és Anjouk korában.* Velem, 2000.
- Hontvármegye *Oklevelek Hontvármegyei magán-levéltárakból. I. 1256–1399.* Szerk.: KUBINYI Ferenc. Budapest, 1888.
- KÁROLYI *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára, I–V.* Szerk.: Géresi Kálmán. Budapest, 1882–1897.
- KISS 1997. KISS Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II.* Budapest, 1997.
- KISS 2010. KISS Andrea: Az 1340-es évek árvizei, vízállás-problémái és környezetük. In: *„Fons, skeptis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére.* Szerk.: ALMÁSI Tibor–RÉVÉSZ Éva–SZABADOS György. Szeged, 2010. 181–193.
- KISS 2011. KISS Andrea: Árvizek és magas vízszintek a 13–15. századi Magyarországon az egykorú írott források tükrében. Megfoghatók-e és mi alapján foghatók meg rövid, közép és hosszú távú változások? In: *Környezettörténet.* Szerk.: KÁZMÉR Miklós. Budapest, 2011. 43–55.
- KISS 2012. KISS Andrea: Dunai árvizek Magyarországon a középkori írott források tükrében 1000–1500. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai.* Szerk.: KISS P. Attila–PITI Ferenc–SZABADOS György. Szeged, 2012. 339–355.
- KISS 2012a KISS Andrea: Időjárás, környezeti problémák és az 1340-es évek elejének tatár hadjáratok. *Hadtörténelmi Közlemények* 125 (2012) 2: 483–506.
- KISS–LASZLOVSZKY 2013. KISS Andrea–LASZLOVSZKY József: Árvízhiullámok a Dunán? A Duna árvizei és a visegrádi ferences kolostor a késő középkorban és a kora újkorban. *Korall* 53 (2013:14) 3. 36–65.
- KISS–LASZLOVSZKY 2013a KISS, Andrea– József LASZLOVSZKY: 14th–16th-century Danube floods and long-term water-level changes in archaeological and sedimentary evidence in the western and central Carpathian Basin: An overview with documentary comparison. *Journal of Environmental Geography* 6 (2013) 3–4. 1–11.

- Kolozsmonostor *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. Szerk.: JAKÓ Zsigmond. Budapest, 1990.
- KÓFALVI 2005. KÓFALVI Tamás: Malmok és malomhelyek a pécsváradai konvent hiteleshelyi gyakorlatában. In: *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érzségi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk.: ALMÁSI Tibor–DRASKÓCZY István–JANCSÓ Éva. Budapest, 2005. 155–164.
- Krassó *PESTY Frigyes: Krassó vármegye története, I–III*. Budapest, 1882–1884.
- LELKES 2011. *LELKES György: Magyar helységnév-azonosító szótár*. Budapest, 2011.
- MAKSAI 1940. *MAKSAI Ferenc: A középkori Szatmár megye*. Budapest, 1940.
- MIHÁLYI 1900. *MIHÁLYI János: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból*. Máramarossziget, 1900.
- NÉMETH 2008. *NÉMETH Péter: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza, 2008.
- ORTVAY 1882. *Ortvay Tivadar: Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig*. Budapest, 1882.
- Pálos *BÁNDI Zsuzsanna: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei. In: Borsodi levéltári évkönyv V*. Szerk.: CSORBA Csaba. Miskolc, 1985. 557–725.
- Pécsvárad *KÓFALVI Tamás: A pécsváradai konvent hiteleshelyi oklevéltára*. Szeged, 2006.
- PERÉNYI *TRINGLI István: A Perényi család levéltára 1222–1526*. Budapest, 2008.
- ROMHÁNYI 2010. *F. ROMHÁNYI Beatrix: „a lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn” Pálos gazdálkodás a középkorban*. Budapest, 2010.
- Székel *Székel oklevéltár. I–VII*. Szerk.: SZABÓ Károly–SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos. Kolozsvár–Budapest, 1872–1934.
- SZÓCS 2012. *SZÓCS Tibor: Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke*. Budapest, 2012.
- TELEKI *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára, I–II*. Szerk.: BARABÁS Samu. Budapest, 1895.
- TRINGLI 2001. *TRINGLI István: A magyar szokásjog a malomépítésről. In: Analecta Mediaevalia I. (Tanulmányok a középkorról)*. Szerk.: NEUMANN Tibor. Budapest, 2001. 251–268.
- TRINGLI 2011. *TRINGLI István: Sátoraljaújhely egyházai a reformáció előtt. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Szerk.: CABELLO, Juan–C. TÓTH Norbert. Nyíregyháza, 2011. 377–396.
- UB *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate: Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–V*. Hg.: LINDECK-POZZA, Imtraut–ERICH REITER–HANS WAGNER. Graz–Köln, 1955–1999.
- VAJDA 2003. *VAJDA Tamás: Hazai vízimalmaink 1301–1325 közötti okleveles adatai. In: Középkortörténeti tanulmányok A III. medievisztikai PhD-konferencia előadásai*. Szerk.: WEISZ Boglárka. Szeged, 2003. 193–213.
- VAJDA 2005. *VAJDA Tamás: Okleveles adatok Árpád-kori vízimalmainkról. In: Medievisztikai tanulmányok A IV. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai*. Szerk.: MARTON Szabolcs–TEISZLER Éva. Szeged, 2005. 193–220.
- VAJDA 2007. *VAJDA Tamás: Újabb adatok Árpád-kori vízimalmainkról. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai*. Szerk.: RÉVÉSZ Éva–HALMÁGYI Miklós. Szeged, 2007. 211–245.
- VAJDA 2012. *VAJDA Tamás: 1326–1344 közötti okleveles adatok a hazai vízimalmokról. In: Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai*. Szerk.: KISS P. Attila–PITI Ferenc–SZABADOS György. Szeged, 2012. 375–407.
- VAJDA 2012a *VAJDA Tamás: Árpád- és Anjou-kori vízimalmaink tájalakító hatása. (továbbiakban: Vajda 2012) In: Micae Mediaevales II. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk.: PÉTERFI Bence–VADAS András–MIKÓ Gábor–JAKAB Péter. Budapest, 2012. 59–75.
- Wass *W. KOVÁCS András: A Wass család cegei levéltára*. Kolozsvár, 2006.
- ZsO *Zsigmondkori oklevéltár I–XI*. Szerk.: MÁLYUSZ Elemér–BORSA Iván–C. TÓTH Norbert–NEUMANN Tibor. Budapest, 1951–2009.

Floods Caused by the Building of Water Mills in Medieval Hungary

Mills needed a high water level, even at the time of summer drought when most rivers could not supply them. Therefore, water supplies were gathered with dams which blocked the riverbeds. When these dams increased the water level higher than the riverbanks, mill dams caused floods with serious damages in wetter times. Several medieval diplomas refer to floods or at least to water level increases due to mills. In addition to some significant damages caused by the building of water mills, we learn about the existence of some kind of legislation in the late medieval period which protected sellers against the possible abuses of buyers in the future and at purchase they counted with potential floods caused by mill building. There are cases where floods are not mentioned, but since mills were damaged, we can suspect a water level increase. We can draw the same conclusion when the dams of the water mill were ordered to be lowered or to be moved downstream. Based on more than twenty medieval diplomas we can state that water mill builders of the 13th-15th century were able to divert streams or smaller rivers in order to exploit water power; moreover their interventions triggered local floods, or at least these increased the usual water level of the river and caused significant damages to the fields of neighbours.

Régészet

A 9. századi Felső-Tisza-vidék problémás kérdéseiről a telepkeletkezés tükrében*

1. A Felső-Tisza-vidék és ezen belül a Nyírség¹ 9. századi telepkeletkezésének tanulmányozása során a kutató két alapproblémába ütközik. Az egyik – a kerámiaanyag keletkezésének nehézsége – a korszakra általánosan jellemző, a másik pedig speciálisan e régióra vonatkozik: ez a terület kora középkori etnikai viszonyainak értékelése. Írásomban a két kérdéskört elsősorban a telepkeletkezés viszonylatában vizsgálom. Ezt a 9. századra keletkező sárkerámia (valamint általában a temetkezések) hiánya, illetve a régióból eddig publikált települések etnikus meghatározásának a szakirodalomban jól megfigyelhető kényszere indokolja.

Mára elfogadott tétellé vált, hogy a 9. század folyamán a lassúkorongolt kerámia háttérbe szorítja a korongolatlant,² azonban a korszak kerámiaanyagának pontosabb datálását segítő kritériumrendszer kidolgozása még várat magára. Megfigyelésem szerint a telepkerámiát a 9. századra manapság kétféle módon keletkezünk, s ezek az adott település alapvetően avar vagy Árpád-kori használatából indulnak ki. A késő avar kori települések datálását így – a temetkezésekéhez hasonlóan – hajlamosak vagyunk a 9. század elején–első felében lezárni, míg a kora Árpád-korban (is) létező települések alsó időhatáránál problémás esetekben 9–10. századi keretdatálást szokás megadni. Mindkét szemléletmód igyekszik kikerülni vagy elmosni az avar–Árpád-kor átmenet kérdését, ezért, noha manapság már olvashatunk „kontinuus” településekről, jól kidolgozott belső kronológia híján érveink többnyire sejtéseken, megérzéseken alapulnak.

Az utóbbi évtizedekben több kísérlet történt a 9. századi alföldi telepkerámia paramétereinek pontosabb meghatározására, elsőként a tiszafüredi település kapcsán Garam Éva, később a Kompolt–Kistérségi tanyán feltárt edényanyag kemencék alapján Vaday Andrea és Takács Miklós tollából. Érintette a témát Herold Hajnalka, legutóbb pedig Bajkai Rozália próbált meg 9. századi horizontot kimutatni Hajdúnánás–Mácsi-dűlő lelőhelyen. Bár kritériumrendszerük³ több ponton is eltér egymástól, kutatásaikat összegezve annyi leszögezhető, hogy 9. századnak olyan – alapvetően avar jellegzetességeket mutató, lassúkorongolt – kerámiaanyagot határoznak meg, amely az Árpád-kor irányába mutató formai és/vagy díszítőjegyeket is magán hordoz.

E kutatók érveit szem előtt tartva az alábbiakban igyekszem összegezni azon tapasztalataimat, melyeket a Felső-Tisza-vidék és ezen belül a Nyírség kora középkori telepkerámiájával való foglalkozás során szereztem, s ennek kapcsán megpróbálok választ adni arra a kérdésre, hogy mi jellemző a terület 9. századi kerámiájára.

* A tanulmány az OTKA NK 104533. számú pályázat keretében született.

¹ Jelen munkámban a terület ma Magyarországon található részeinek leletanyagával foglalkozom, elsősorban az általam jobban ismert Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei lelőhelyekkel. Így a Bodroghévízben lezajlott kutatásokat is csak a szükséges mértékben ismertetem.

² HEROLD 2006. 66–67.

³ Tiszafüred: szemcsés anyagú, szürkésbarna, lassúkorongolt edények, melyek díszítése hullám- és egyenes vonalköteg, illetve gyakran látják el őket belső peremdísszel és/vagy dellével. GARAM 1981. 145. Kompolt–Kistérségi tanya: a perem belső felülete díszítetlen, az edények oldalfala gyakran díszítetlen, a hullámvonalköteggel szemben az egyenes vonalkötegek vannak túlsúlyban, illetve feltűnnek az egyszerűen bekarcolt egyenes vonalak. TAKÁCS–VADAY 2004. 30–31., 40–41. Örménykút: a késő avar kor vége felé a településen a korongolatlan kerámia visszaszorul a lassúkorongolttal szemben. HEROLD 2004. 61. Hajdúnánás–Mácsi-dűlő: rövid, erősen kihajló perem, esetenként belső peremdísz, vízszintes bekarcolt vonalak és hullámvonalak kombinációja, egymáshoz karcolt, vízszintes vonalkötegek, gömbös test vagy széles váll. BAJKAI 2012a 13.

A régióból kimondottan 9. századra datált települést eddig nem publikáltak, de ebben közrejátszhat az is, hogy a korábban feltárt, e korszakra (is) keltezett telepek ismertetésekor gyakran inkább az etnikus besorolás, mintsem a leletanyag bemutatása és a keltezés pontosítása játszotta a fő szerepet. Eddig összesen négy felső-Tisza-vidéki, részben 9. századra datált településről született hosszabb publikáció (a Bodroghozt is beleértve). Ezek: Vásárosnamény–Gergelyugornya,⁴ Panyola–Ásottfok,⁵ Karos–Tobolyka és Karos–Mókahomok.⁶

A következőkben három olyan nyírségi településrészlet⁷ mutatok be, melyeknél a hagyományos gyakorlat szerint felmerül a 9. századi keltezés lehetősége.

1.1. Nyíregyháza–Rozsrétszőlő–Szelkő-dűlő (M3-148/b., 215. és 214.) lelőhely a Nyírség középső-nyugati részén, Nyíregyházától nagyjából 8 km távolságra, Rozsrétszőlő határában helyezkedik el (1. kép). Az M3-as autópálya építését megelőzően került napvilágra, feltárása 2005-ben közel 5 ha területen folyt, elsősorban Jakab Attila, Pintye Gábor és Scholtz Róbert vezetésével.⁸ A feltárást megelőző terepbejáráskor három külön sorszámmal jelölt lelőhelyen az ásatások során összesen közel 1100 objektum került elő, melyek nagy része egy késő avar korban nyitott és egészen a 11. századig használt településhez tartozik. A feldolgozás jelen fázisában úgy tűnik, az objektumok nagy része a 10–11. századra keltezhető, a településen azonban – elsősorban annak déli és nyugati részén – késő avar kori fázishoz tartozó objektumcsoportok is megfigyelhetők. Jelenleg a 148/b. lelőhely kora Árpád-kori részének feldolgozása zajlik, de mivel a teljes leletanyag áttekintése már megtörtént, a korábbi fázissal kapcsolatban tehető néhány észrevétel.

Rozsrétszőlő késő avar kori objektumaiból teljesen hiányzik a korongolatlan kerámia, így – néhány sütőharangot leszámítva – az avar korszakot a településen csak lassúkorongolt kerámia képviseli (1. tábla, 2. tábla, 1–7). Ezt és a település utóéletét figyelembe véve (már amennyiben kontinuus lelőhelyről van szó) valószínűsíthető, hogy egy 9. században nyitott, de legalábbis 9. századi fázissal is rendelkező, nagy felületen vizsgálható településsel állunk szemben.

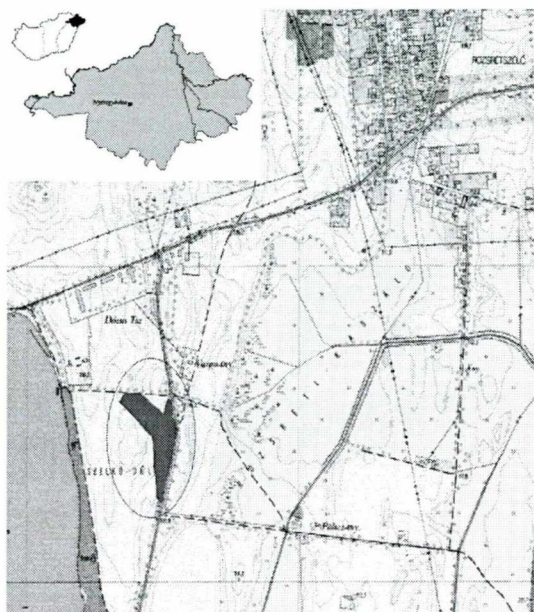
⁴ ERDÉLYI–SZIMONOVA 1978.; ERDÉLYI–SZIMONOVA 1985.; ERDÉLYI–SZIMONOVA 1987.

⁵ ERDÉLYI–SZIMONOVA 1993.; PANYOLA 1996.

⁶ WOLF (1984/85) 1991; utalva a telepek 9. századi datálására: WOLF 1994. 126.

⁷ Az utóbbi időben Szabolcs-Szatmár–Bereg megyében a nagyberuházásoknak köszönhetően megszorodtak a feltárások, így több olyan avar kor végi településrészlet került elő, mely témánk szempontjából érdeklődésre tarthat számot. A megyei feltárásokba a Jósa András Múzeumon kívül egy ideig a KÖSZ (MNM–NÖK) is bekapcsolódott, így a leletanyag egy része nem a JAM-ba került. Jelen tanulmányban csak azokkal a településekkel foglalkozom részletesebben, melyek a JAM gyűjtőterületén kerültek elő, leletanyaguk is itt található, és feldolgozásukat én végzem.

⁸ A feltárást vezetésében rövidebb-hosszabb ideig közreműködött Almássy Katalin, L. Nagy Márta, Lukács József (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza), Liviu Marta (Szatmár Megyei Múzeum, Szatmárnémeti), Dan Băcuț-Crișan, Sanda Băcuț-Crișan (Zilahi Történeti és Művészeti Múzeum, Zilah), továbbá Gergely Balázs (Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum, Kolozsvár) és Dávid Áron.

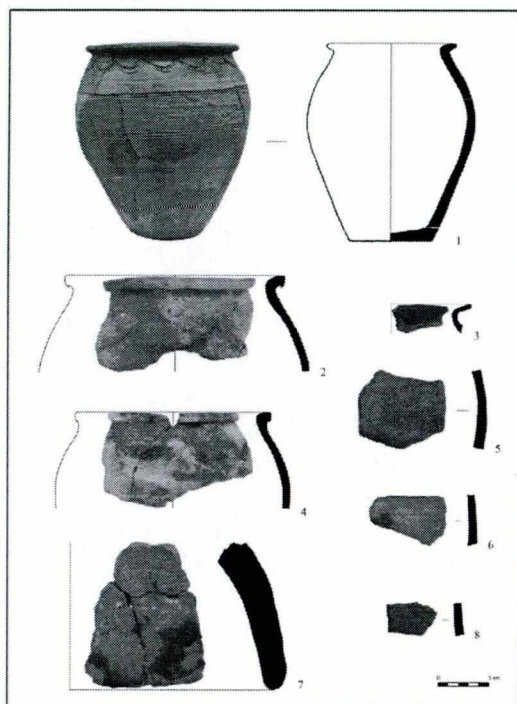
1. kép: Nyíregyháza–Rozsátszölő, Szelkő-dűlő lelőhely elhelyezkedése

Az 148/b. lelőhelyen a kerámiatöredékek anyaga, korongolása, színe, felületkezelése és kiégetése alapján 7 technológiai csoportot tudtam meghatározni, ezek közül a területen talált késő avar kori–9. századi kerámiát az utolsónak⁹ soroltam. Megjegyzendő, hogy a településen a késő avar kori, illetve az Árpád-kori kerámia viszonylag jól elkülöníthető egymástól, továbbá a két leletcsoport egyazon objektumban ritkán fordul elő. A lelőhelyen jól megfigyelhető az a – telepkerámiával foglalkozók körében már régóta ismert – jelenség, hogy a késő avar (9. századi) kerámia masszívabb anyagú, az Árpád-korhoz képest vastagabb oldalfalú, és annál sokszor jobban kiégetett, illetve „igényesebben” díszített. A település avar kori kerámiaanyagában nem ritka a belső peremdísz, a rövid, erősen kihajló, levágott perem mellett gyakori a „galléros” kiképzés is, az edények felső harmadukban többé-kevésbé kivállasodnak. Az általam vizsgált leletanyag díszítésében egyaránt jelen van az egyenes- és a hullámvonalköteg, illetve jellegzetes a girlandminta. Űrtartalmukat tekintve az avar korongolt fazekak nagyobbak az Árpád-koriaknál. A rozsátszölői településen az avar kori objektumok betöltése jóval kevesebb kerámiát tartalmaz, mint az Árpád-koriaké, az idővel bekövetkező mennyiségi növekedéssel párhuzamosan azonban a helyi edénműveltségben szemmel láthatóan minőségi hanyatlás ment végbe.

A feldolgozás jelen fázisában tehát a leletanyag pontosabb kronológiai besorolása még nem lehetséges, de tendenciák már megfigyelhetők, és a feltárt terület nagyságának köszönhetően joggal várhatnánk új eredményeket a 9. század leletanyagának meghatározása terén is.¹⁰

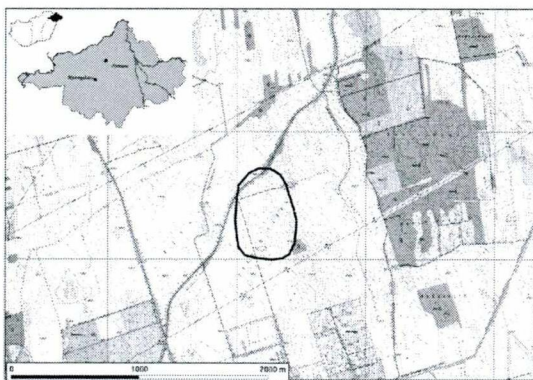
⁹ 7. technológiai csoport: szürkés vagy barnás színű, kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, 0,6–1 cm falvastagságú, sima vagy szemcsés felületű töredékek.

¹⁰ Az M3-148/b. lelőhely korai fázisának kerámiaanyagával hasonlóságot mutat a Hajdúnánás–Mácsi-dűlőn feltárt késő avar kori településrészlet kerámiaanyagának egy része, melyet Bajkai Rozália a 9. századra keltez. BAJKAI 2012a 13–14.

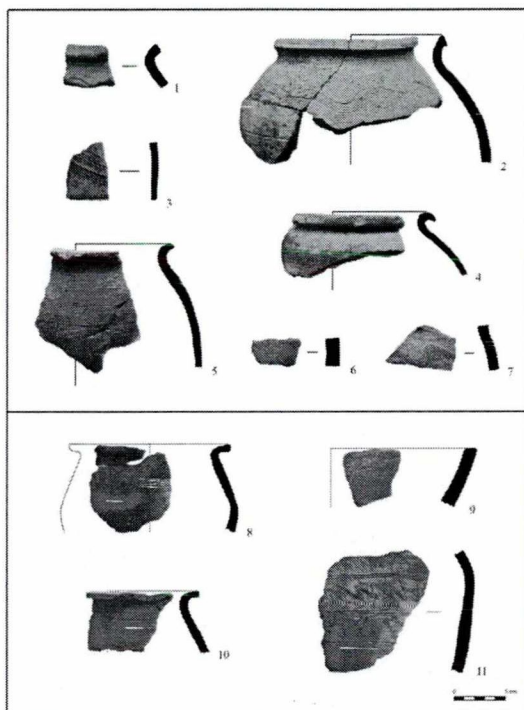
1. tábla: Nyíregyháza–Rozsrétszőlő, Szelkő-dűlő, a 113. ház kerámiaanyaga

1.2. Nyírtass–Csárda-lapostól ÉNy-ra lelőhely Nyíregyházától ÉK-re 30 kilométerre, Nyírtass ÉK-i határában található (2. kép). A területen 2010 és 2011 nyarán folyt rövidebb megelőző feltárás Jakab Attila vezetésével. Ennek során közel 7000 m²-en 88 objektumot tártak fel, melyek egy része egy késő avar kori–9. századi településhez tartozik. A feltárt terület egy domboldal aljában található, vélhetően ezzel magyarázható az objektumok viszonylag kis száma, illetve megoszlása is: a 35 bizonyosan avar kori objektum nagy része gödör, emellett előkerült még egy ház és két külső kemence, illetve 4 kút. Az objektumok többnyire nagyon kevés kerámiaanyagot tartalmaztak.

2. kép: Nyírtass–Csárda-lapostól ÉNy-ra lelőhely elhelyezkedése

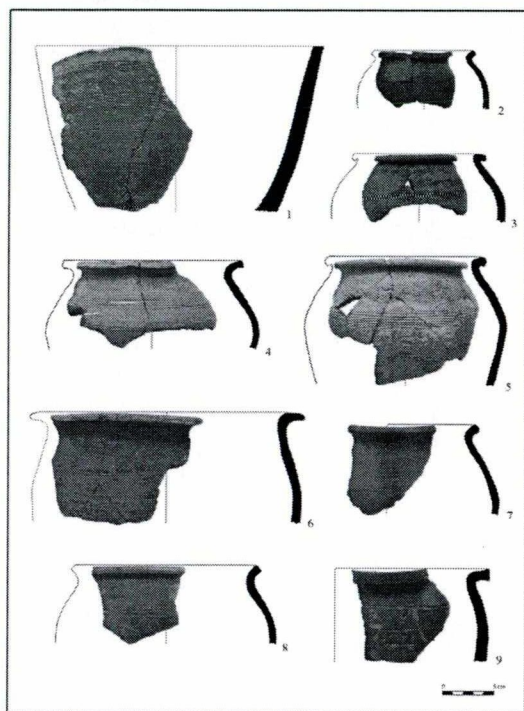
A rozsréti objektumokhoz hasonlóan itt is szinte kizárólag lassúkorongolt kerámia képviselteti magát. Kivételt képeznek ez alól a 41. házban talált korongolatlan sütőharang töredékei, illetve a 2. és 70. objektumokban talált gyorskorongolt oldal- és fenéktöredékek. A telepen talált kerámiaanyag nagy része a 76. és 77. kútból került elő (**2. tábla, 8–11, 3. tábla**). Az itt talált töredékek jó része vastag falú, kavicsos anyagú, jól kiégetett. Peremük többnyire rövid, levágott vagy lekerekített, felső harmadukban vállasodnak. Díszítésükre – a szintén megtalálható hullámvonalkötegek mellett – jellemző az egyenes vonalkötegek túlsúlya, illetve kiemelendő az elsősorban az Árpád-korra jellemző díszítésformák (csigavonal, hullámvonal) megléte. Szintén az Árpád-kori leletanyagban keresendők a párhuzamai a 76. és 77. kútban előkerült egyenes- és hullámvonalkötegekkel, illetve egymást keresztező hullámvonalakkal díszített virágcserep alakú tálaknak (**2. tábla, 9; 3. tábla, 1**).¹¹

2. tábla: 1–7.: Nyíregyháza–Rozsrétszőlő, Szelkő-dűlő, a 21. kút kerámiaanyaga; **8–11.:** Nyírtass–Csárda-lapostól ÉNy-ra, a 77. kút kerámiaanyaga

Az Árpád-kori kerámia irányába előremutató díszítésbeli és formai jegyek, valamint a lassúkorongolt technika meghatározó jelenléte alapján a nyírtassi település napvilágra került részénél joggal merülhet fel a 9. századi keltezés. A feltárt terület kis alapterülete és a szuperpozíciók hiánya miatt ez esetben pontosabb datálás nem lehetséges.

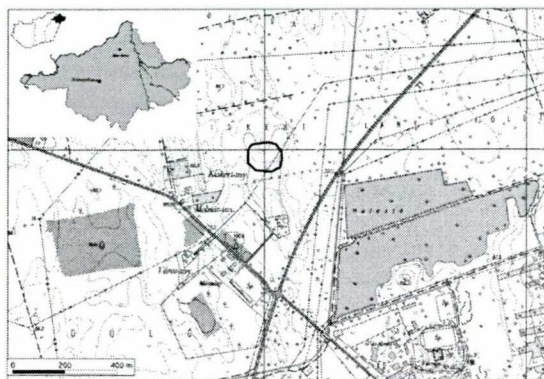
¹¹ Virágcserep alakú tálat 9. századi kontextusból egyedül Garabonc–Ófalu lelőhelyről ismernek. SZŐKE 1992. 265.; 523, Taf. 39/1.

3. tábla: Nyírtass–Csárda-lapostól ÉNy-ra, a 76. kút kerámiaanyaga

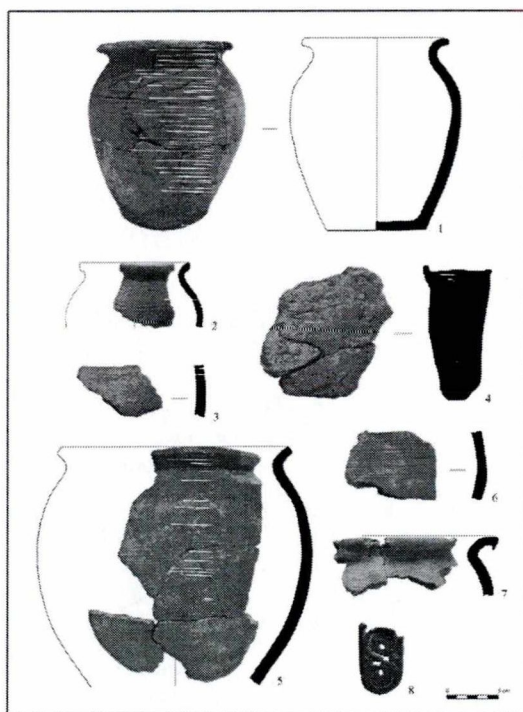
1.3. Kisvárdá–Kiskert-dűlő Nyíregyházától 40 kilométerre ÉK-re, a Rétköz és Nyírség peremén, Kisvárdá északi határában található (3. kép). A lelőhely az 1993-ban feltárt korai szláv település¹² melletti dombon fekszik, melyet 2007-ben a JAM munkatársai fémkeresővel kutattak át. Ennek során előkerült egy öntött bronz, áttört, laposindával díszített késő avar kisszíjvég (4. tábla, 8.), így a területen késő avar kori temető létezését lehetett sejteni. A temető felderítése érdekében 2011 májusában Jakab Attila három 40 méter hosszú szondát húzott a területen, melyekben a várt sírok helyett egy késő avar kori település nyolc gödrét tárta fel. Az objektumok betöltése viszonylag kevés kerámiaanyagot tartalmazott, és ezek alapján úgy tűnik, a fenti két településhez hasonló lelőhellyel állunk szemben. Az előkerült kerámia-töredékek kivétel nélkül lassúkorongoltak, vastag falúak, apró kavicsal soványítottak, jól kiégetettek. A fazekak felső harmadukban vállasodnak, peremük rövid, többnyire jól profilált. Díszítésükben nagyjából azonos arányban képviseltetik magukat a késő avar és az Árpád-korra jellemző motívumok: az egyenes- és hullámvonalkötegek mellett gyakori a csigavonal, a hullámvonal, illetve ezek variációi. A fentebb említett formai jegyekkel kombinálva némely töredék oly mértékben hasonlít a kora Árpád-kori kerámiára, hogy felületesebben szemlélve akár a lelőhely Árpád-kori datálása is felmerülhet. Szintén Árpád-korra utaló formai és díszítésbeli jegyeket visel magán a 8. gödör alján – korongolatlan sütőharang kíséretében talált – ép fazék. Alakja nyúlánk, felső harmadában vállasodik, pereme közepesen kihajló, lekerekített, vállát két sor hullámvonallal, alatta pedig keskeny közű csigavonallal díszítették (4. tábla, 1).

¹² Vö. ISTVÁNOVITS 2001. A területen 2008-ban újabb feltárás folyt (Kisvárdá–Aldi), melynek leletanyagát Samu Levente dolgozza fel.

3. kép: Kisvárd–Kiskert-dűlő lelőhely elhelyezkedése

A kisvárdai település leletanyaga átmenetet képez a késő avar és az Árpád-kor között. Nagyjából egyforma arányban találhatók meg benne az avar és az Árpád-korra jellemző formai és díszítőjegyek, ugyanakkor a településrészlet kronológiáját lefelé „húzza” a 8. gödörben talált sütőharang töredék és a szörvány avar kisszíjvég. A település 9. századi keltezése összességében indokoltnak tűnhet.

4. tábla: Kisvárd–Kiskert-dűlő, a 8. gödör kerámiaanyaga

1.4. A jelenlegi keltezési gyakorlatnak megfelelően e három telep anyaga – a köztük tapasztalható különbségek ellenére – beleillik a 9. századi telepkerámiáról kialakult képünkbe.

Első látásra az is kézenfekvő, hogy a településeket az Árpád-kori kerámiával való hasonlóságuk mértéke szerint, mintegy fejlődési sorként ábrázolva helyezzük el időben. A módszer különösen indokoltnak tűnhet a kisvárdai és a nyírtassi telepek esetében, melyek között minimális a földrajzi távolság, ugyanakkor kerámiaanyaguk meglehetősen különbözik egymástól.

Hogy az egyes lelőhelyek közötti különbségek kronológiai szempontból mégsem tekinthetők relevánsnak, bizonyítja a rozsrétszölői település kora Árpád-kori fázisának kerámiaanyaga, amely meglepően archaikus, a hagyományos Árpád-kori kerámiáról alkotott elképzelésünkre csak kevésbé emlékeztető képet mutat.¹³ Ennek fényében aligha várható el, hogy a település avar kor végi fázisának anyaga hasonlítson a tipikus Árpád-kori kerámiára, ahogyan ez Nyírtass és Kisvárdai esetében megfigyelhető.

Ezt belátva viszont érvényét veszti az az elgondolás, amely szerint a kora középkori kerámia fejlődésében általános tendenciák érvényesülnek. Tapasztalatom szerint nemhogy régiók között, de még egy adott régió belül sem tudunk egy-egy korszakra biztosan jellemző sajátosságokat kimutatni. Ezért a fent bemutatott három település anyaga datálás céljából nem vehető össze sem egymással, sem a „klasszikus” Árpád-kori kerámiával – egy ilyen irányú megközelítés torz képet eredményezhet. A munkám elején felvázolt, a 9. századi kerámia keltezésével kapcsolatos kritériumok tehát, a leletanyag nagyfokú variabilitása miatt, óvatosan kezelendők. A kerámia fejlődése ugyanis a kora középkorban – nyilván a kerámiakészítés háziipari kereteinek köszönhetően – nem mutat egységes képet, ugyanakkor nincs olyan látványos technológiai innováció sem, amely segítené a korszak időrendjének finomítását.

Ennek megfelelően a fent ismertetett három nyírségi településrészlet datálása sem tisztázható megnyugtatóan, hiszen közöttük oly mértékű eltérések tapasztalhatók, melyek lehetlenné teszik egy egységes tipokronológiai rendszer kidolgozását. Így, egyéb kronológiai fogódzó híján, a szóban forgó települések egyforma joggal keltezhetők a 8. és 10. század között gyakorlatilag bármely rövidebb időintervallumba.¹⁴

2. A fentebb ismertetett három település mindegyike az egykori Csörsz-árokra keletre került elő (4. kép).¹⁵ Ez a tény, amellet, hogy felhívja a figyelmet a kora avar korban lakatlannak tartott keleti területek késő avar kori benépesülésére, felveti a településeket használók etnikumának problémáját is. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye keleti feléből ugyanis a legtöbb eddig publikált – nem túl nagy számú – kora középkori település esetében felmerült annak valamilyen szláv népességhez való tartozása. Ezért, habár véleményem szerint a telepkutatás módszerei – a forrásanyagból adódóan – nem alkalmasak etnikum meghatározására, jelen tanulmányban mégsem hagyhatom figyelmen kívül e speciálisan a Felső-Tisza-vidékre és ezen belül a Nyírségre jellemző kutatástörténeti sajátosság vizsgálatát.

Bóna István szerint a Felső-Tisza-vidéken meglehetősen korán, az 5. század végétől számolhatunk szlávokkal.¹⁶ Ettől fogva egészen a magyar honfoglalásig szláv településterületként szokás számon tartani elsősorban a Csörsz-árokra keletre eső területeket,

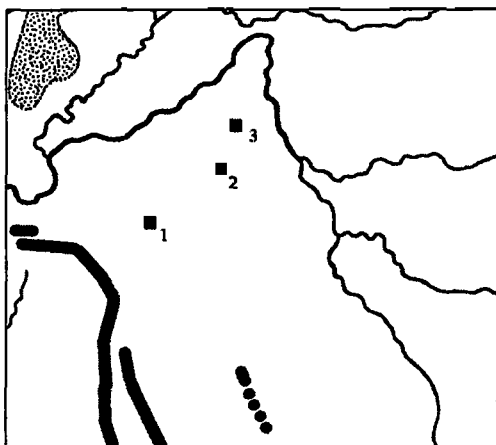
¹³ Ezt bizonyítja az egyes díszítésfajták aránya a lelőhely kora Árpád-kori fázisán belül: a várakozásokkal ellentétben a vizsgált területen a csigavonal a gyakorisági sorrendben csak a második, az első helyen a több fogú fésűvel bekarcolt vízszintes sűrű befűtés áll. A lelőhelyen a harmadik és negyedik leggyakoribb díszítésfajta az egyenes- és hullámvonalaköteg-dísz. A késő avar kerámiaművészetre visszautaló vonalkötegek ugyan gyakran előfordulnak a 10–11. században, a 148/b. lelőhelyen belüli gyakoriságuk azonban még ezt a tényt tekintve is meglepő.

¹⁴ Ezt a megállapítást még a rozsrétszölői település korai fázisára is érvényesnek tekinthető, köszönhetően a korai Árpád-kori telekkerámia szintén bizonytalan datálásának.

¹⁵ Illetve a rozsrétszölői település még a Csörsz-árok külső, térképzési és helynévi adatok alapján rekonstruált szakaszán belül található. A Csörsz-árok keltezési problémáiról és az esetleges avar kori keltezéséről: ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2010.

¹⁶ BÓNA 1993. 119–120.

közelebről a Felső-Tisza-vidék szatmári és beregi részeit (Tiszahát, Szamoshát, Ecsedi-láp) és a Bodrogtózt.

4. kép: A lelőhelyek és a Csörzs-árok (1.: Nyíregyháza–Rozsátszőlő, Szelkő-dűlő, 2.: Nyirtass–Csárda-lapostól ÉNy-ra, 3.: Kisvárdá–Kiskert-dűlő)

E megállapítások gyökerei a nyelvészetben keresendők, ugyanis a régióban az itt előforduló szláv etimológiájú helynevekre hivatkozva honfoglalás előtti szláv településterületet határoztak meg.¹⁷ A helynevek honfoglalás elé keltezését néhány hangtani változás bekövetkeztének rekonstruált időpontja teszi lehetővé. Ilyen a nazálisok kiesése egyes szláv nyelvekből, amit a kutatás a 10. századra keltez. Eszerint a magyar nyelvben még nazálissal megőrződött szláv helyneveket legkésőbb a 10. század folyamán, esetleg a 10–11. század fordulóján vehettük át.¹⁸ Szabolcs és Szatmár mai magyarországi területén mindössze négy, ez alapján feltételeken a honfoglalás elé keltezhető helynév található: *Dombóc*, *Dombó*, *Dombrád* és *Malonta*.¹⁹ Egyéb, korai szláv helynevekre utaló hangtani kritérium a szláv *c* – magyar *t*, a szláv *c* – magyar *cs* és a szláv *ž* – magyar *s* változások bekövetkezése, melyet szintén a 10. századra szokás helyezni.²⁰ Ez utóbbi három hangtörvényre sem Kniezsa István, sem pedig Mező András és Németh Péter nem tudnak példát hozni Szabolcs, illetve Szatmár megyékből. Az egyes szláv nyelvekben lejátszódott *g*–*h* változás datálása alapján a 12–13. század fordulójára elé keltezhetők még a terület következő helynevei: *Galgó*, *Ugornya*, *Bürgezd*, *Izgéb* és *Garbolc*.²¹

Pusztán helynévi adatok alapján nem rekonstruálható nagyobb szláv településterület a Rétközben sem. Az itteni, oklevelekből ismert és valószínűleg az Árpád-korra (is) keltezhető 81 településből ugyanis biztosan szláv etimológiájú 14, illetve feltételeken szlávnak meghatározható további 4 helység. Közülük első okleveles előfordulása miatt 1067 elé keltezhető Dombrád és Porvod, illetve feltételeken Vencsellő. A Rétköz 78 vízneve (13–15.

¹⁷ Vö. KNEZSA 1938 (2000).; KNEZSA 1943–44 (2001).; KNEZSA 1943 (2003).

¹⁸ KNEZSA 1938 (2000). 372. Itt hívom fel a figyelmet arra az újabban több helyen is olvasható megállapításra, mely szerint a magyar honfoglalás idején nehéz lett volna az akkor már eltűnő félben levő nazálisokat tartalmazó szláv szavakat átvenni. Ennek egyik feloldása, hogy a magyar nyelvnek korábbiak kell lennie a Kárpát-medencében, mint a magyar honfoglalás. MAKAY 2004. 41–48.; ZOLTÁN 2012. 384.

¹⁹ KNEZSA 1938 (2000). 413.; MEZŐ–NÉMETH 1972. 12.; A Dombó helynevek szláv etimológiájának helyességét többször vitatták, vö. MAKAY 2004. 47–48.; VÉKONY 2002. 166. Régészeti szempontból kétségeket fogalmaz meg Révész László is. RÉVÉSZ 2010. 95.

²⁰ KNEZSA 1938 (2000). 373.

²¹ MEZŐ–NÉMETH 1972. 12.

századi forrásokból ismertek) közül mindössze 8 szláv etimológiájú.²² Istvánovits Eszter szerint szláv betelepüléssel a Rétközben a honfoglalás, illetve főleg a tatárjárás után számolhatunk.²³

A fent leírtak mellett figyelembe kell vennünk, hogy a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye hely- és földrajzi neveinek teljes etimológiai és kronológiai feldolgozása még nem történt meg, ennek hiányában pedig nem tudunk átfogó képet alkotni az itteni Árpád-kori etnikai viszonyokról.²⁴ A területen található szláv helynevek első okleveles említésük előtt bármikor keletkezettek, s őket a honfoglalás elé visszavetíteni, majd *kizárólag* ebből településtörténeti következtetéseket levonni módszertani hiba.

2.1. A felső-Tisza-vidéki kora középkori szláv településterület meghatározása tehát nyelvészeti alapokon nyugszik, azonban e megállapításokra a történettudomány és rajta keresztül a régészet is épített. A legmegbízhatóbb szláv etnikumjelzőnek a hamvasztásos temetkezési rítust szokás tartani, ez egyaránt lehet urnás vagy szórthamvas. A temetkezéseket számba véve viszont nehéz egyértelmű kijelentéseket tenni a Felső-Tisza-vidék ma Magyarországra eső területének szláv lakosságáról, lévén, hogy a hamvasztásos temetkezési rítus itt szinte teljesen hiányzik. A zemplénagárdi lelőhely temetőként való értelmezésével kapcsolatban is kétségek merültek fel nemrég, mivel az sok szempontból eltér a trianoni utódállamok területén feltárt és szlávnak meghatározott halmos temetkezésektől.²⁵

Még ennél is nehezekebb a nyírtassi „urna” értékelése. 1957-ben a Nyírtassi Állami Gazdaság irodájának udvarán, árnyékszék ásása közben egy korongolt, teljes felületén hullámvonalakötegekkel díszített – egyértelműen az Árpád-korra datálható – pithoszt találtak. Az edényben csontok voltak (ezek nem kerültek múzeumba), melyek a községi orvos meghatározása szerint csecsemőé vagy kisebb állaté voltak. A megtalálók külön hangsúlyozták, hogy a csontok *nem voltak megégetve*.²⁶ Ennek ellenére – bár a lelettel vagy a lelőhellyel behatóbban senki sem foglalkozott – a szakirodalomban meggyökeresedett az a tézis, hogy szláv urnasírról van szó. Erdélyi István szerint az edényben nem hamvakat, hanem egy kisgyermeket temettek el.²⁷ A pithosz méretei alapján (peremátmérő: 9,5 cm, magasság: 32 cm) azonban ez a funkció kétségbe vonható, a lelőhely temetőként való értelmezését csak egy hitelesítő ásatás tudná megnyugtatóan tisztázni.

A szlávnak tartott sírok teljes felsorolása kedvéért meg kell említenem a karos-eperjesszögi II. honfoglalás kori temető területén, a szántásból előkerült korongolatlan edényeket, melyek a feltáró rövid ismertetése szerint egy elpusztult szláv temetőhöz tartozhattak. Ugyanitt felmerül a karcsa-somosai lelőhely temetőként való interpretálása is.²⁸ E szűkszavú közlések alapján azonban a temetők léte kétségbe vonható.

2.2. A temetkezések által tehát nem jutunk közelebb a terület szláv lakosságának megismeréséhez. Némileg több szakirodalom áll rendelkezésre a felső-Tisza-vidéki, szlávnak meghatározott településekről.

²² ISTVÁNOVITS 2003. 261–270.

²³ ISTVÁNOVITS 2003. 448.

²⁴ Hogy egy ilyen vizsgálat (és felülvizsgálat!) nem lenne haszon nélküli, bizonyítja például az Árpád-kori Borsod vármegye helynévanyagának nemrégiben elvégzett értékelése, vö. PÓCZOS 2006. Új eredmények az Árpád-kori Szabolcs és Ugocsa vármegyék helynévanyagáról: KOCÁN 2006.; ÉSIK 2007.

²⁵ A lelőhelyről RÉVÉSZ–WOLF 1993., WOLF 1994.; a párhuzamokról BUDINSKÝ–KRIČKA 1958., BUDINSKÝ–KRIČKA 1980.; az objektumok értelmezésének kétségeiről HEROLD 2006. 30.; MAKAY 2003. 77.

²⁶ A megtalálás körülményeiről folytatott levelezés: JAM Adattár 2002. 305; további irodalom: NÉMETH 1975. 18.; BÓNA 1986. 82.; DIENES 1996. 293.

²⁷ ERDÉLYI 2002. 75.

²⁸ RÉVÉSZ 1996. 10.; KAZACSAYNÉ GNANDT 1955. 24–27.

Erdélyi István és Szimonova Eugénia Panyoláról és Gergelyugornyáról publikált 9–11. századra datált telepeket. Utóbbi kutató Északkelet-Magyarország szláv településeiről alkotott véleményét nemrég monográfia formájában is közzétette, ebben – sajnos csak szűkszavúan – néhány további felső-Tisza-vidéki kis felületű telepásatásról is beszámol (Tákos–Simontag, Kisvarsány–Papoké, Oros, Vámosatya–Kerekhomok, Gergelyugornya–Ócskafalu).²⁹

Erdélyi István és Szimonova Eugénia véleménye szerint a fent felsorolt települések (és emellett több, a monográfiában szereplő, terepbejárás útján azonosított lelőhely)³⁰ egyértelműen szlávokhoz, még hozzá fehér horvátokhoz köthető.³¹ Érveik között egyaránt szerepelnek települési objektumokat és a kerámiát érintő megfigyelések, azonban ezek mindegyike egyazon módszeren alapul: a közép- és kelet-európai, szlávok által lakott területek régészeti jelenségeivel való összevetésen. Az objektumok esetében szláv etnikumjelzőnek tekintik a hosszúkás alaprajzú boronaházakat és kökemencéket,³² illetve Szimonova Eugénia monográfiájában már a tapasztott kemencéket is ide sorolja, habár ismertet ellenvéleményeket.³³ A kerámiával kapcsolatban a szerzők gyakorlatilag minden vizsgálható elemet szláv etnikumjelzőnek tartanak, mivel „a jelzett kerámia együttesek az alapvető edényformák, valamint a technológia és a díszítmények alapján semmiben sem különböznek a jól keltezett külföldi szláv településekéitől.”³⁴ Érdemes hozzátenni: Magyarország egyéb, nem szlávnak meghatározott településeinek kerámiaanyagától sem. Ennél részletesebben értekeznek a korongolatlan sütőtálakról és sütőtepsikről, melyeknek gazdag közép-kelet-európai analógiáit vonultatják fel.³⁵

E fenti felsorolás gyakorlatilag minden olyan kerámia- és objektumtípust tartalmaz, amely egy 8–11. századi településen előfordulhat. Így nem csoda, ha a Felső-Tisza-vidékről eddig publikált, kora középkorra keltezett településeknél valamilyen formában felmerült azok szláv eredete. Az említett, szlávokkal kapcsolatba hozott jellemzők mindegyikéről megállapítható azonban, hogy olyan egyszerű és általánosan elterjedt jelenségekről van szó, melyek a kora középkorban egész Közép- és Kelet-Európában szokványosak voltak. Így, amennyiben elfogadjuk, hogy a tárgyalt korszakban e táj földrajzi térségben nemcsak szlávok éltek, úgy azt is kijelenthetjük, hogy e kritériumok etnikum meghatározására nem használhatók fel.

A Felső-Tisza-vidék és benne a Nyírség keleti és nyugati részének késő avar kor végi települései között – amennyiben a csekély mennyiségű publikált leletanyag alapján reális következtetések vonhatók le – valóban megfigyelhetők különbségek: kelet felé haladva feltűnik a gyorskorongolt kerámia, a korai fehér kerámia, a sütőtál és a hosszúkás alaprajzú boronaház. A jelenséget azonban etnikus különbségek helyett valószínűleg célszerűbb lokálisan eltérő hagyományokkal magyarázni. A kérdés tisztázásához mindenesetre elkerülhetetlen a régió szlovákiai, ukrainai és romániai részeinek vizsgálata is.

3. A Felső-Tisza-vidék az avar kor végének vizsgálata szempontjából fontos régiónak számít. Ezt a területet ugyanis – amennyire meg lehet állapítani – nem érintették sem Nagy Károly, sem Krum kán hadjáratai, és a 9. század folyamán nem tartozott a Kárpát-medence területén létrejött államalakulatok egyikéhez sem. Ezért a területen nincs okunk feltételezni a

²⁹ SIMONOVA 2008. 14–19.

³⁰ Barabás, Vámosatya–Hosszúhomok, Márokpapi–Micköz, Csaroda, Újkenéz I–II., Vitka, Ilk, Aranyosapáti–Ördöngösdomb. SIMONOVA 2008. 14–19.

³¹ ERDÉLYI 1996. 10.; SIMONOVA 2008. 60–61.

³² ERDÉLYI–SZIMONOVA 1985. 383–385.; ERDÉLYI–SZIMONOVA 1987. 292–293.

³³ SIMONOVA 2008. 46–50.

³⁴ ERDÉLYI–SZIMONOVA 1993. 128.

³⁵ ERDÉLYI–SZIMONOVA 1985. 387–388.; SIMONOVA 2008. 29–39.

késő avar népesség axiómává vált 8. század végi – 9. század eleji kihalását. Bár erre a tényre maga Bóna István hívta fel a figyelmet, az itteni késő avar anyagi kultúrát a véres beháborúkra hivatkozva ő is lezárta a 8. század végén.³⁶

Munkám során igyekeztem összegyűjteni a Felső-Tisza-vidék és benne a Nyírség eddig publikált, legalább részben a késő avar korra – 9. századra keltezett településeit. Mindössze 12-t találtam.³⁷ Értékelésüket nehezíti, hogy a legtöbb helyen kis felületű ásatás folyt, illetve néhány alkalommal a csak címszavakban ismertetett közlések miatt nem nyerhetünk képet az objektumokról és a leletanyagáról. A szakirodalomban késő avarként meghatározott telepek száma (2) a 10 szlávnak vagy feltételesen szlávnak tartott településhez viszonyítva elhanyagolható.

A jövő vizsgálatainak kell kideríteniük, hogy ezek az arányok mennyiben tükrözik a régió valós kora középkori viszonyait. Az utóbbi évek kutatásainak fényében mindenesetre a késő avarokhoz köthető lelőhelyek szaporodása figyelhető meg, a Csörsz-árkon belül és kívül egyaránt.³⁸ Ez pedig egy új szintézis szükségét jelzi: a térség kora középkori településtörténetének értékelése – úgy tűnik – változások előtt áll.

BIBLIOGRÁFIA

- BAJKAI 2012a BAJKAI Rozália: Egy késő avar kori település kutatási lehetőségei az Alföld északi peremén. Hajdúnánás–Mácsi-dűlő — Research possibilities of a Late Avar settlement at the northern edge of the Great Hungarian Plain. Hajdúnánás–Mácsi-dűlő. In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. Szerk.: LISKA András–SZATMÁRI Imre. Békéscsaba, 2012. 9–44.
- BAJKAI 2012b BAJKAI Rozália: Avar kori településrészek Kántorjánosi és Pócspetri határában. — *Awarenzeitliche Siedlungsreste in den Gemarkungen von Kántorjánosi und Pócspetri*. In: *Ante viam stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán*. Szerk.: SZABÓ Ádám–MASEK Zsófia. Budapest 2012. 407–480.
- ³⁶ BÓNA 1986. 82.
- ³⁷ Nyíregyháza–Mandabokor M3-23 (ISTVÁNOVITS 1997. 229–230.), Tiszabercel–Sárga-part (ISTVÁNOVITS 2003. 252.), Vásárosnamény–Gergelyugorinya (ERDELYI–SZIMONOVA 1987.), Panyola–Ásottfok (PANYOLA 1996.), Zemplénagárd (?) (RÉVÉSZ–WOLF 1993.; HEROLD 2006. 30.), Beregsurány (NÉMETH 1993. 155.), Barabás, Gergelyugorinya–Ócskafalu, Kisvarsány–Papoké, Oros, Tákos–Simontag, Vámosatya–Kerekhomok (SIMONOVA 2008. 14–19.).
- ³⁸ Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből a jelen tanulmányban ismertetett három településrészen kívül ide sorolhatók még a következő, általam ismert *telepek*: Kállósején–Sik-dűlő, MOL 18; Kisléta–Kislapos É-i rész, MOL 22; Máriapócs határa, MOL 23; Nagykálló–Ipari park; Napkor–homokbánya; Nyíregyháza–Mandabokor M3-23; Nyíregyháza–Polyákbokor–Bogátanya M3-11; Nyíregyháza–Oros, Nyulaska, Szék-dűlő (Nyíregyháza, keleti kerület, 36. lh); Nyíregyháza–Oros, Megapark; Nyíregyháza–Örökösöld; Ör–Forduló, MOL 31; Tiszadob–Andrássy-kastély, kastélypark; Tiszavasvári–Wienerberger; Szamoskér–Balogh-dűlő, Balogh-tanya (a JAM ásatásai); Kállósején–Máté-tag M3-193–194; Nagykálló–Harangod M3-59–59b; Nyírparasznya–Luby-tag M3-190; Kántorjánosi–Homoki-dűlő nyugati pereme M3-52; Pócspetri–Nyirjes, Felső-erdőszél M3-201 (Az MNM-NÖK ásatásai, utóbbi két lelőhelyet közli BAJKAI 2012b).
- Késő avar *temetők*, némelyikhez településrészlet is tartozik (ezeket lásd az előbbi listában is): Napkor–Tóti-dűlő, Célkitermelő; Nyíregyháza–Oros, Nyulaska, Szék-dűlő (Nyíregyháza, keleti kerület, 36. lh); Nyíregyháza–Rozsértszőlő, Szekló-dűlő M3-214; Nyíregyháza–Oros, Megapark; Tiszavasvári–Wienerberger (a JAM ásatásai); Kállósején–Máté-tag M3-193–194; Kállósején–Újszőlőskert M3-195 (az MNM-NÖK ásatásai). Bajkai Rozália, Istvánovits Eszter, Jakab Attila, Körösfői Zsolt, L. Nagy Márta, Pintye Gábor, Samu Levente és ifj. Toldi Zoltán szíves közlései, segítségüket ezúton is köszönöm. A NÖK által végzett feltárásokra vonatkozó adatokért Lukács Józsefnek tartozom köszönettel. Vö. LUKÁCS é.n.
- Szórvány késő avar *szíjvégek*: Mátészalka; Záhony (ISTVÁNOVITS 2003. 253–254.); Kántorjánosi–Heteitag, M3-34. (LUKÁCS é.n. 8.).

- BÓNA 1986. BÓNA István: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I.* Szerk.: ENTZ Géza. Budapest, 1986. 15–91.
- BÓNA 1993. BÓNA István: A honfoglalás előtti kultúrák és népek. In: *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája I. Történelem és kultúra.* Szerk.: CSERVENYÁK László. Nyíregyháza, 1993. 63–137.
- BUDINSKÝ-KRIČKA 1958. BUDINSKÝ-KRIČKA, VOJTECH: Slovenské mohyly na východnom Slovensku. — Slawische Hügelgräber in der Ostslowachei. *Slovenska Archeologica* 6/1. (1958) 138–188.
- BUDINSKÝ-KRIČKA 1980. BUDINSKÝ-KRIČKA, VOJTECH: Kráľovský Chlmec. *Materialia Archeologica Slovaca*, Nitra, 1980.
- DIENES 1996. DIENES István: A Szabolcs megyei honfoglalás és kora Árpád-kori temetők terepbejárás naplója I-II. (Jegyzetekkel ellátta: Németh Péter). In: *Tanulmányok, közlemények a honfoglalás emlékére 896-1996.* Szerk.: NÉMETH Péter. Nyíregyháza-Szabolcs, 1996. 287–372.
- ERDÉLYI 1996. ERDÉLYI István: A Panyola-ásottfoki feltárás eredményei. In: *Panyola. Településtörténeti kutatási eredmények 1991-1996.* Szerk.: ERDÉLYI István. Budapest, 1996. 3–14.
- ERDÉLYI-SZIMONOVÁ 1978. ERDÉLYI István-SZIMONOVÁ Eugénia: Ásatások Vásárosnamény határában. In: *Találkozás Bereggel.* Szerk.: MEZŐ András. Vásárosnamény, 1978. 155–164.
- ERDÉLYI-SZIMONOVÁ 1985. ERDÉLYI István-SZIMONOVÁ Eugénia: Grabung in der Gemarkung von Vásárosnamény. *Slovenska Archaeologica* 33/2. (1985) 379–397.
- ERDÉLYI-SZIMONOVÁ 1987. ERDÉLYI István-SZIMONOVÁ Eugénia: Ausgrabungen in der Gemarkung von Vásárosnamény-Gergelyugornya (Vorbericht). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 39. (1987) 287–311.
- ERDÉLYI-SZIMONOVÁ 1993. ERDÉLYI István-SZIMONOVÁ Eugénia: Falu ásatás Panyola határában. — Ausgrabung eines Dorfes in der Gemarkung von Panyola. In: *Az Alföld a 9. században.* Szerk.: LÖRINCZY Gábor. Szeged, 1993. 125–136.
- ERDÉLYI 2002. ERDÉLYI István: *A magyar honfoglalás és előzményei.* Budapest 2002.
- ÉSIK 2007. ÉSIK Andrea: *A középkori Szabolcs vármegye településneveinek névrendszertani vizsgálata.* Szakdolgozat. Kézirat. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék 2007.
- GARAM 1981. GARAM Éva: VIII-IX. századi telepnyom Tiszafüred határában. — Siedlungsspur aus dem 8-9. Jh. der Gemarkung von Tiszafüred. *Communicationes Archaeologicae Hungaricae* 1981. 137–147.
- HEROLD 2004. HEROLD, Hajnalka: Die Frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54. *Varia Archaeologica Hungarica* 14. Budapest, 2004.
- HEROLD 2006. HEROLD, Hajnalka: Frühmittelalterliche Keramik von Fundstellen in Nordost- und Südwest-Ungarn. *Opuscula Hungarica* VII. Budapest, 2006.
- ISTVÁNOVITS 1997. ISTVÁNOVITS Eszter: Gondolatok az Ibrány-Esbó-halmi X-XI. századi temető kapcsán. In: *Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyagai.* Szerk.: MAKKAY János-KOBÁLY József. Ungvár, 1997. 223–233.
- ISTVÁNOVITS 2001. ISTVÁNOVITS Eszter: Korai szláv település maradványai Kisvárdá határában. — Reste einer frühslawischen Siedlung in der Gemarkung von Kisvárdá. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 43. (2001) 165–183.
- ISTVÁNOVITS 2003. ISTVÁNOVITS Eszter: A Rétköz honfoglalás-és Árpád-kori emlékanyaga. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza, 2003.
- ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 2010. ISTVÁNOVITS, Eszter-KULCSÁR, Valéria: Actual State of Research of the Csörsz- or Devil's Dyke. In: *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică. Local and Regional Cultural Identities in European Context. Archaeology and historical anthropology.* Ed: Pop, Horea-Bejinariu, Ioan-Băcuet-Crișan, Sanda-Băcuet-Crișan, Dan. Cluj Napoca, 2010. 311–321.
- KAZACSAYNÉ GNANDT 1955. KAZACSAYNÉ GNANDT Pálma: Szórványos szláv leletek Karcsáról. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 2. (1955) 24–28.
- KNIEZSA 1938 (2000). KNIEZSA István: *Magyarország népei a XI. században.* Budapest, 2000. (Eredeti kiadás: In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára.* II. kötet. Szerk.: SERÉDI Juszinián. Budapest, 1938. 365–472.)

- KNIEZSA 1943 (2003). KNIEZSA István: Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. In: *Helynév- és családnév-vizsgálatok*. Szerk.: KISS Lajos. Budapest, 2003. 59–114. (Eredeti kiadás: *Magyar Néprajz* 1943. 196–235.)
- KNIEZSA 1943–44 (2011). KNIEZSA István: Kelet-Magyarország helynevei. Budapest, 2011. (Eredeti kiadás: In: *Magyarok és románok*. I. kötet. Szerk.: DEER József–GÁLDI László. Budapest, 1943–44. 111–313.)
- KOCÁN 2006. KOCÁN Béla: Ugocsa megye korai ómagyar kori szláv eredetű helynevei. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2. (2006) 107–128.
- LUKÁCS é.n. LUKÁCS József: *Avar korszakos lelőhelyek az M3 újabb szakaszán*. Kézirat. (A „Hadak útján” Népvándorlaskor Fialat Kutatóinak XXII. Konferenciáján, 2012. október 5-én, Visegrádon elhangzott előadás írott változata.)
- MAKKAY 2003. MAKKAY János: Magyarok-avarok-szlávok. *Tractata Minuscula* 31. Budapest, 2003.
- MAKKAY 2004. MAKKAY János: Korai szláv kölcsönszavaink keltezési kérdései és a honfoglalás. *Tractata Minuscula* 37. Budapest, 2004.
- MEZŐ–NÉMETH 1972. MEZŐ András–NÉMETH Péter: *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza, 1972.
- NÉMETH 1975. NÉMETH Péter: *Borsod határvármegye kialakulása*. A Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai 5. Kisvárd, 1975.
- NÉMETH 1993. NÉMETH Péter: A honfoglalástól az Árpádok kihalásáig. In: *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája I. Történelem és kultúra*. Szerk.: CSERVENYÁK László. Nyíregyháza, 1993. 139–160.
- PANYOLA 1996. Panyola. Településtörténeti kutatási eredmények 1991–1996. Szerk.: ERDELYI István. Budapest, 1996.
- PÓCZOS 2006. PÓCZOS Rita: Az Árpád-kori Borsod vármegye lakosságának nyelvi-etnikai összetételéhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2. (2006) 87–105.
- RÉVÉSZ–WOLF 1993. RÉVÉSZ László–WOLF Mária: Előzetes jelentés a zemplénagárdi 7-9. századi hamvasztásos temető ásátásáról. – Vorbericht über die Ausgrabung des Brandgräberfeldes aus den 7–9. Jahrhunderten bei Zemplénagárd. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: LŐRINCZY Gábor. Szeged, 1993. 101–124.
- RÉVÉSZ 1996. RÉVÉSZ László: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei I. Miskolc, 1996.
- RÉVÉSZ 2010. RÉVÉSZ László: Adatok Dombóvár magyar honfoglalás és államalapítás kori történetéhez. In: *Városunk Dombóvár. A kezdetektől napjainkig*. Szerk.: PAP Norbert. Dombóvár, 2010. 93–102.
- SIMONOVA 2008. SIMONOVA, Evgeniya Nikolavna: Material'naya kul'tura slavyanskogo naseleniya Severo-Vostočnoj Vengrii VII–XI vekov: po keramicheskim materialam. Moskva, 2008.
- SZÓKE 1992. SZÓKE, Béla Miklós: Siedlungsobjekte von Garabonc–Ófalu I und II. *Antaeus* 21. (1992) 263–269.
- TAKÁCS–VADAY 2004. TAKÁCS Miklós–VADAY Andrea: Avar edényégető kemencék Kompolton. — The Avar kilns at Kistértanya, Kompolton. — Awarenzeitliche Töpferofen in Kompolton–Kistértanya. *Agria* 40. (2004) 5–104.
- VÉKONY 2002. VÉKONY Gábor: *Magyar őstörténet – magyar honfoglalás*. Budapest, 2002.
- WOLF (1984/85) 1991. WOLF Mária: Előzetes jelentés a Karos határában feltárt 10. századi telepekről. — Vorbericht über die in der Gemarkung von Karos freigelegten Siedlungen aus dem 10. Jahrhundert. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1984/85) 1991. 581–614.
- WOLF 1994. WOLF Mária: A Felső-Tisza-vidék 9. századi szláv emlékei. In: *Honfoglalás és régészet*. A honfoglalásról sok szemmel I. Szerk.: KOVÁCS László. Budapest, 1994. 119–128.
- ZOLTÁN 2012. ZOLTÁN András: Szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink időrendje. In: *Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére*. Szerk.: KOCIS Mihály–MAJOROS Henrietta. Szeged, 2012. 383–387.

On the Problematic Questions of the 9th-Century Upper Tisza Region from the Aspect of Settlement Research

Two basic problems can be identified when studying the 9th century settlement history of the Upper Tisza Region. The first one – the dating difficulties of pottery findings – is typical for the period, while the second one is specific for the region in question: this is the determination of medieval ethnic conditions of the territory. In my study I examine these two groups of problems mainly from the aspect of settlement history. My investigation was motivated by the lack of grave pottery (and generally that of burials) from the 9th century and by the need for ethnic determinations of the settlements examined in the region which I noticed in special literature.

In the first part of the study, I shortly introduce three settlement parts from the Nyírség that – according to the traditional belief – are probably dated to the 9th century: sites *Nyíregyháza–Rozsrétszőlő–Szelkő-dűlő* (M3-148/b.), *Nyírtass–Csárda-lapostól ÉNy-ra* and *Kisvárdá–Kiskert-dűlő*. By analysing these settlement parts, I have come to the conclusion that although the pottery material of all the three sites corresponds to our present knowledge of 9th-century settlement ceramics, the differences between them are so remarkable that it would be impossible to create a unified typochronological system. According to my experience, we cannot reliably determine the special features characteristic in a certain period for one given region.

In the second part of my work I focus on the question of the ethnic composition of the settlements in the Upper Tisza Region. My goal was to make a catalogue of published settlements of the region, at least partly dated to the Late Avar Age in the 9th century. I found only twelve sites, ten of which were described by the researchers as Slavic or probably Slavic. However, we find a number of sweeping statements among their arguments: they connect Slavs mostly with such simple and prevalent archaeological phenomena that were widely applied in the whole of Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages. So these “special features” cannot be used for distinguishing ethnic groups. In the light of recent researches, we can observe a growing number of Late Avar sites in the region both on the interior and exterior side of the Csörsz Dyke. This calls for a new synthesis: early medieval settlement history seems to be undergoing changes.

Megjegyzések az aracsi középkori templom történeti és régészeti kutatásához

A középkori csanádi egyházmegye területén, az Árpád-korban Keve, majd a XIV. századtól Torontál vármegye középső részén állt Aracs mezőváros. A településből egyedül egy háromhajós, háromapszisos, téglából épült bazilika romjai maradtak meg, amelyek Törökbecsétől (sz: Novi Bečej) kb. 12 km-re ÉK-re, a Beodra-Karlova (sz: Novo Miloševo) és a Bašahid (sz: Bašaid) felé vezető utak közötti határreszen találhatóak. Mind a középkori településnek, mind a templomromnak a kutatása már a XIX. században megkezdődött, és kisebb-nagyobb megszakításokkal a napjainkig tart. Az elmúlt közel két évszázad alatt a lelőhely értelmezésével kapcsolatban sok egymásnak ellentmondó vélemény és elmélet fogalmazódott meg, különösen a második világháborút követő időszakban.

A középkori település és templom története

A középkori településről és a területén még ma is álló románkori bazilikáról elenyésző számú írott forrás áll rendelkezésünkre. Aracs csak a XIV. század első felében jelenik meg a történeti forrásokban, mint a torontáli főesperesség egyházas helye, az 1332-1337. évi pápai tizedjegyzékben.¹ Mint oppidum és vásáros hely többször is szerepel 15. századi oklevelekben. A század közepén a vármegye nemesei többször tartották a gyűléseiket.² 1411 körül Lazarevics István (1405-1427), majd a halála után Brankovics György (1427-1456) szerb despoták Zsigmond királytól (1387-1437) a Temesköz jelentős területeit megkapták,³ feltehetően Torontál megye központjával, a becsei várral együtt.⁴ Aracs is ekkor kerülhetett a despoták birtokába. 1441-ben Brankovics György rokonának, Birini Pálnak több várral és birtokkal együtt néhány Torontál megyei települést is átadott, köztük Aracsot is.⁵ A mezőváros 1551. szeptember 20-án vagy 21-én⁶ valószínűleg harc nélkül került Szokollu Mehmed (1505-1579) beglerbégi kezére, ugyanis az itt lakó szerbek, míg a becsei vár ostroma tartott, a várost átjásztatták a törökök kezére.⁷ A településen ekkor már állott egy kisebb vár,⁸ amelynek török őrségéről 1551. október-december hónapokban még van adat, azonban a későbbi, török kato-

¹ PP 538.

² CSÁNKI II. 125.

³ CSÖMÖRE 2012. 496.

⁴ ENGEL 1977. 96.

⁵ „...nec non oppida Araka, Bazalhida, Bechkereke, ac similiter possessiones Irmes, Nyilas, Chingrad, Aradi in Torontaliensi.” SZENTKLÁRAY 1886. 16.

⁶ SZENTKLÁRAY 1886. 28.

⁷ Balogh Lőrinc becskerekai várnagy 1551. szeptember 18-án kelt levele Báthory Andrásához: „Ezt Nagysagodnak twdassara adim, hogy az bechey byro ezt bezelly, az Tooth Thamas, hogy mykoron ew Arachan volth, az arachyai raczok gywlesth tetek volth közöttök es az gywlesben ezth elvegeztek ew közöttök, hogy oda beeaggyak magokat az török ala es Radowani Georgyöth küldtek oda be, es ew wele külték es az thöröknek, kyth ew neky oth valo jambor zemelyek, jelentetek megh azért Nagysagod, vyssellyön gondot rea, merth arwlatast teznek az arwlók. Isten thartha Nagysagodat. In arce Bechkereky feria secunda in festo exaltacionis crucis anno 1551.” IVIĆ 1929. 412.

⁸ Tinódi Sebestyén Erdéli Históriaijában Aracsot is említi több más temesközi "apró" várral együtt: „Rémöltek magyarok az sok apró várba,/Sokan kiszökének, hagyák pusztaságba,/Csak Temesvár álla az nagy bátorságba,/Kikben megnevezők várakba, kastélyokba./Az Becse, Becskereke, Galád, Aracia,/Besenyő, Nagylak, Fellak, Egrös és Csálya,/Csanád, Pálélése, Bodorlak, Zádorlaka,/Eperjes, Horogszeg, Csák, Kissomlyó, Iládia.” Krónika 131–132.; Nebojša Stanojev és Csömöre Zoltán az 1970-es évek ásatási eredményei alapján feltételezik, hogy a ferences templomot és kolostort erősítették meg árokkal és palánkkal, valamint a templom bejárata előtt egy téglából épített toronnyal. STANOJEV 2009. 104–109.; CSÖMÖRE 2012. 490–491.

naságra vonatkozó forrásokban már nem szerepel.⁹ A mezőváros a török hódoltság időszakában pusztult el,¹⁰ azonban ennek az időpontja és részletei egyelőre még tisztázatlanok, feltehetően a tizenötéves háború idején dúltak fel.¹¹ A valamikori mezővárostól északkeletre eső területeken a Temesközbe települt szerb pásztoroknak volt egy néhány házból álló falujuk, amelyet Vránovának (Varjas) neveztek el. Később 1726-ban, a Temesi Bánság megszervezése során, ezt a települést átköltöztették közvetlenül a Tisza partjára, a valamikori becsei vár közelébe. A Tisza melletti Vránova 1888-ban felvette az Aracs nevet.¹²

A korábbi kutatás Péterffy Károlynak a középkori zsinatokról készített munkája adataira¹³ támaszkodva az aracsi kolostorra vonatkozó legkorábbi írott forrásnak tévesen azt az 1256. évi esztergomi zsinati jegyzőkönyvet tartotta, ahol a felsorolt résztvevő (bencés) apátok között szerepel egy Nicholaus de Aracha is.¹⁴ Ennek alapján vetődött fel először a templom Benedek-rendi eredetének a lehetősége.¹⁵ Azonban, mivel az oklevél után közzétett névsor egy utólagos, a szerző által a 18. században szerkesztett és hozzáadott toldalék,¹⁶ nem tekinthető a kolostorra vonatkozó Árpád-kori írott forrásnak. A templom bencés eredete sem bizonyítható történeti források segítségével.¹⁷ A legkorábbi, biztosan a templomra és a kolostorra vonatkozó írott forrás 1378-ból származik, amely szerint XI. Gergely pápa (1371-1378) Łokietek Erzsébet királyné (1305-1380) kérésére engedélyezte, hogy a Csanád egyházmegyei Aracson már hosszú idő óta elhagyottan és üresen álló Szent Miklós egyházat a ferenceseknek adományozzák. Itt sem említik azt, hogy korábban kolostor is lett volna a templom mellett.¹⁸ Az özvegy királyné 1380-ban készült végrendeletében egy atlaszból készült, gyöngyökkel ékesített miseruhát annak tartozékaival együtt, és más liturgikus tárgyakat a saját kápolnájából hagyományozott a kolostorra, valamint 500 arany forintot arra az esetre, ha az építkezési munkálatokat a haláláig nem fejeznék be.¹⁹ Az újonnan alapított ferences rendház a rend konventuális ágához tartozott²⁰ és a bácsi custodia felügyelete alá került.²¹ 1533-ból még ismerjük a kolostor vezetőjét, Neszti Jánost, azonban miután a város 1551-ben török fennhatóság alá került, a ferencesek is valószínűleg elhagyták a kolostort.²²

⁹ HEGYI 2007. 1443–1444.

¹⁰ REISZIG 1912. 20.

¹¹ CSÖMÖRE 2012.497. A település pusztulásának az időpontja kapcsán: Miomir Petrović tizennégy olyan, 1567 és 1716 között keletkezett térképet gyűjtött össze, amelyen szerepel a mezőváros (helye?). PETROVIĆ 1978–1979. 340–341.

¹² SZENTKLÁRAY 1898. 241–242., 245

¹³ PÉTERFFY 1742. 86–87.

¹⁴ FUXHOFFER 1869. 294.; MAROSI 1994. 53.

¹⁵ FUXHOFFER 1869. 294.

¹⁶ Részletesen ld. PP 539.

¹⁷ PP 539.

¹⁸ „...quæ Ecclesiam sancti Nicolai de Aracha, Cenad dioec. quæ diruta, & destructa longo tempore extiterat, prout erat, & quæ tanto tempore vacaverat, quod de contrario memoria hominum non existerat, nec sciebatur ad quem spectabat jus patronatus illius, reparari, & reedificari fecit opere sumptuoso.” AM IX. 400.

¹⁹ „Item ad opus claustrî de Aracha, si vita nobis comite perfici non peterit, quingentos florenos auri, vnam casulam de Atlas flauo cum suis pertinentiis, perlis ornatam, duas nucas argenteas, in processione super velum gestantes, et duas ampullas argenteas, in superiori capella nostra habitas.” CD IX. 403.

²⁰ ROMHÁNYI 2000. 9.

²¹ KARÁCSONYI 1923. 46–47.

²² KARÁCSONYI 1923. 144.; Bárány Ágoston a 19. század elején a következőket írja: „A' közelebb múlt években, igen éltes korában elhunyt Balás János' csanádi czimzetes kánonok' gyakori előadásából tudjuk: mi szerint ő, ifjú-éveiben látta az aracsi gothtemplomot, s' benne még egy kis, s' a' nagy oltárképét. E' nagy kép szent Mihályt ábrázolá, magyardolmányban, sárga csizmában, sarkantyúval 's nagy bajusszal. E' szép régiségnek sincs sem hire, sem hamva.” BÁRÁNY 1845. 56. – A leírás alapján egy 18. századi oltárkép sejtethető, azonban ez felveti annak a lehetőségét is, hogy a templom akkor még használatban volt.

Az írott források kis száma miatt kiemelkedő jelentősége van a régészeti és a művészettörténeti kutatásoknak,²³ különösen a település és a templom korai időszakának a vizsgálatánál. A bazilika építését a művészettörténeti elemzések alapján általában a 13. század első felére, illetve második negyedére, míg az É-i mellékahajó K-i szakasza fölél épített tornyot a XIV. századra kelteznek.²⁴ A templomnak a bencés renddel való kapcsolata is csak a művészettörténeti elemzéssel megállapított kora és az alaprajza alapján feltételezhető,²⁵ habár felvetődött az az elképzelés is, hogy a ferencesek előtt nem volt kolostor.²⁶

Az aracsi templomrom régészeti kutatása

A templomrom és a kolostor régészeti kutatása a 19. század utolsó negyedében, a középkori településé pedig a 20. század közepén kezdődött meg.²⁷ Az első ásátásokat Szentkláray Jenő vezette 1877-ben és 1878-ban.²⁸ Ez utóbbi a Délmagyarországi történelmi és régészeti társaság tagjainak a részvételével, szervezett kirándulás keretében zajlott le május 6-án, délelőtt 5 és 12 óra között.²⁹ A feltárási munkálatokat a templomon belül, illetve a valamikori monostor helyén végezték. Az ásátás során a templom belsejében, az egyik oszlop alapozásába beépítve, egy római sírkő töredékét találták, valamint egy "kriptát", amelyben "*koporsók befogadására egymás fölél épített cellák meglehetősen ép állapothban maradtak*". A "kriptában" nagyszámú férfi, női és gyermek csontváz, valamint selyem- és koporsómaradványok kerültek elő. Ezeken kívül feltárták a valamikori kolostor alapfalainak egy részét is.³⁰ Az ásátás pontos helye és kiterjedése, valamint a feltárás során alkalmazott módszerek nem ismertek. Nincs adat arra sem, hogy az ásátásról bármiféle dokumentáció készült volna, így a templom belsejében feltárt "kripta" kinézetét és szerkezetét sem ismerjük,³¹ valamint azt sem tudjuk, hogy a kolostornak melyik részét tárták fel és közben bolygattak-e meg temetkezéseket. A templom (és kolostor) korai időszakára vonatkozó régészeti anyag előkerüléséről nincs adat.

A következő régészeti feltárást Gerecze Péter vezette 1896 őszén. Az ásátás eredményeiről publikáció nem készült, egyedül a feltáró egyik magánleveléből, melyet a beodrai földesúrnak, a földterület akkori birtokosának, Karátsonyi Andornak írt, ismert néhány adat.

²³ Milan K. Pantić az írott adatok kis száma miatt vetette fel és próbálta bizonyítani azt az elméletét, amely szerint a forrásokban szereplő Aracs település helye nem azonosítható az ezen a néven ismert régészeti lelőhellyel. Legfőbb érve az volt, hogy Erzsébet királyné végrendeletében nem szerepel az, hogy Aracs melyik egyházmegyében volt található. PANTIĆ 1964. A sok pontatlanságot és félreértelmezést tartalmazó érvelését Míomir Petrović próbálta később kora újkori térképészeti adatokkal alátámasztani. PETROVIĆ 1978–1979. M. Pantić és M. Petrović elméletére hivatkozva legutóbb Raffay Endre vetette el az írott források használhatóságát a kutatásban: „*Eredeti településnév hiányában a templom építési idejének meghatározásához, építetői kilétének, szerzetesrendjének és titulusának megállapításához nem hivatkozhatunk középkori források segítségével. A templom csak a régészeti és a művészettörténeti eszközeivel és módszereivel vizsgálható.*” RAFFAY 2005. 11. M. Pantić elméletével Milka Čanak Medić azt a tényt állította szembe, hogy egyetlen másik Aracs nevű településen sem található olyan középkori templom, amellyel a 14. századi újjáépítésre vonatkozó adatok összefüggésbe hozhatók lennének. ČANAK MEDIĆ 1974. 19. Habár az említett végrendelet szövege a megajándékozott kolostorról a néven és a folyamatban levő építkezések tényén kívül valóban nem közöl más adatot, azonban XI. Gergely pápa okleveléből kiderül, hogy a Csanád egyházmegyei település templomáról van szó (ld. 18. jegyzet).

²⁴ MAROSI 1994. 53., PP 539. Az 1990-es évek közepéig történeti művészettörténeti kutatások vázlatos, nem teljes áttekintését ld. KALAPIS 1995. 45–49.

²⁵ ROMHÁNYI 2000. 9.

²⁶ Indoklás nélkül: HERVAY 1981. 503.

²⁷ Kincskeresési szándékkal végzett rablóásátásokról már a 19. század elejétől egészen a jelenkorig vannak adataink.

²⁸ KALAPIS 1995. 44.

²⁹ MILETZ 1878. 162.

³⁰ A feltárás során előkerült leletanyagot a feltáró a temesvári központú Délmagyarországi történelmi és régészeti társulat múzeumának adományozta. MILETZ 1878. 162.

³¹ A későbbi ásátások során előkerült sírleletek közül egyikkel sem azonosítható; ld. STANOJEV 2009. 50–55.

A munkálatok során feltárták a bazilika hiányzó falszakaszainak az alapjait, valamint a romoktól északra két, egymással merőleges kutatóárkot nyitottak, azzal a céllal, hogy a valamikori kolostor maradványait megtalálják.³² Ekkor került elő a kolostor udvarának téglákkal burkolt járósíntje, benne egy márványból faragott, az udvar padlójának kialakításakor másodlagosan felhasznált kőlap töredéke – amely a későbbi szakirodalomban *aracsi kő* néven vált ismertté. Ekkor vetődött fel először egy korábbi, a bazilika építését megelőző időből származó templom létezésének a lehetősége.³³

Az *aracsi kő* egy vastag, eredetileg hosszúkas sírkőlap töredéke, amelynek négy felületén vannak különféle faragványok. A legújabb művészettörténeti kutatások az 1100 körüli évekre teszik készítésének idejét.³⁴ A sírkő egyik keskenyebbik oldalán látható egy egyenes szentélyzáródású, egytornyos templom ábrázolása – ennek a faragványnak az alapján feltételezte a kutatás, hogy a 13. századi bazilika helyén, vagy annak közelében egy korábbi templomnak kellett lennie. A 20. század második felében szervezett ásatások részben ennek az elképzelésnek a bizonyítására, tisztázására történtek.³⁵

Az első világháború után a régészeti kutatások, különösen azok, amelyek a régió középkori emlékeit vizsgálták, nagyrészt megszűntek azokkal az intézményekkel együtt, amelyek korábban ezekhez az infrastrukturális kereteket biztosították. A nagyobb régészeti feltárások a második világháborút követően kezdődtek el újra, azonban ezek már nagyrészt határozott aktuálpolitikai igényeket kielégítve, előre megfogalmazott tételek bizonyítására történtek.³⁶ Aracson is a világháborút követően, 1946-ban, néhány évvel a romok műemlékké nyilvánítása és állami védelem alá helyezése előtt került sor újabb feltárássra. A nagybecskereki Városi múzeum (sz: Muzej u Zrenjaninu) és a belgrádi Művészeti Múzeum (sz: Umetnički muzej u Beogradu) munkatársai egy kisebb, négy napig tartó régészeti kutatást végeztek a templomnál, valamint a középkori település helyén. A valamikori mezőváros területén terepbejárást végeztek, amelynek során megállapították, hogy a késő középkori leletanyag a romoktól keletre, míg a törökkoriak attól nyugatra koncentráálódtak – erről bővebb adatokat azonban nem közöltek.³⁷ A templom területén és a nyugati homlokzat előtt két-két kutatóárkot, illetve szondát, míg az északi fal mentén egy kutatóárkot nyitottak, és feltárták a valamikori főoltár alapozását is. A templom északi falcsomkjá mellett nyitott kutatóárok segítségével feltárták a hiányzó falszakasz alapozását, valamint egy, az északi falra merőleges falalapozást, amelyről azt feltételezték, hogy az egykori kolostorhoz tartozott. A nyugati homlokzat előtt nyitott szondával a valamikori bejárat alapozását tárták fel, amelyből megállapították, hogy eredetileg egy bélletes kapu állhatott ezen az oldalon. Itt egy kelet-nyugati tájolású, mellék-

³² Raffay Endre azonosított egy alaprajzot, amelyet a Gerece Péter által vezetett ásatással hozott összefüggésbe. Ezen a nyugati homlokzat előtt egy ismeretlen rendeltetésű falszakasz is megjelenik, azonban a templomtól északra nyitott kutatóárkokból előkerült objektumokat nem ábrázolta. RAFFAY 2005. 21–22.

³³ Részlet Gerece Péter Karácsonyi Andorhoz címzett, 1896. október 16-án kelt leveléből: „... a hajdan Aracs községben létező Árpád-házi királyaink idejéből eredő apátsági templom romjainál... Méltóságod szíves beleegezésével, körül ásatam a hiányzó falak alapjait, mely alkalommal a hajdani nyomainak felkutatása céljából a romok északi felén két egymást keresztező kutatóárkot is ásatam. Kitűnt ekkor több érdekes részlet mellett, hogy a zárda udvara milyen terjedelmű volt. De több érdekes, műtörténelmünkre fontos kérdés is felmerült, melyeknek megfejtése majd a romok kiisztításától remélhető... Legfőképp azonban az észak felé vont kutatóárok fenékén egy méter mélységben megtalálták a zárdaudvar téglával burkolt eredeti talaját és ebben padlókök gyanánt alkalmazva egy fehérmárvány síremléknek domborműves töredékét... a rajta levő díszítőelemek motívumai és az alakok stílusa a felsőitáliai és dalmáciai, főképp pedig a horvát királyok sírhelyén, Kninben előkerült töredékekkel való összevetés alapján minden kétséget kizáróan jóval régebbi, olasz eredetű munka, mint maga a francia származású templomrom, sőt mivel alighanem azt bizonyítja, hogy e helyen már Szt. István ideje előtt keresztény templom vagy annak romjai állottak.” KALAPIS 1995. 50.

³⁴ A kő részletes leírását és elemzését, valamint a kutatástörténeti áttekintését ld. TÓTH 2000. és RAFFAY 2005. 24–28.

³⁵ MANO-ZISI 1953. 76. NAD 1953. 85., STANOJEV 2009. 8.

³⁶ A kérdésről bővebben ld. TAKÁCS 2006.

³⁷ MANO-ZISI 1953. 76.

tek nélküli sírt is feltártak. A nyugati oldalon nyitott másik árokkal újra feltárták a Gerecze Péter által már korábban megtalált falszakaszt,³⁸ amelyről azt feltételezték, hogy a templom egy mára már elpusztult, nyugati előcsarnokának volt az alapozása. A templomon belül nyitott kutatóárkok fő rendeltetése az volt, hogy segítségükkel megtalálják a feltételezett korábbi templom nyomait, azonban a főhajó középső szakaszában nyitott, észak-déli irányú árokban nem találtak semmiféle korábbi építményre utaló nyomot. Az egész területen nagy mennyiségű bolygatott csontvázat és szétszórt csontokat találtak, azonban ezeket (valószínűleg), a bejárat előtt feltárt melléklet nélküli sírt kivéve, nem dokumentálták. Az ásatási eredményekről készült közleményből³⁹ az sem derül ki, hogy a templomon belül kerültek-e elő temetkezések. Egy vázlatos, a kutatóárkok és szondák, valamint az álló és akkor feltárt falszakaszok elhelyezkedését bemutató vázlaton kívül a feltárásról sem fotókat, sem felszín- és metszetrajzot nem közöltek.

Az aracsi templom kutatása és a feltételezett korábbi templom megtalálása a feltárók szerint több, a tágabb régióra vonatkozó problémára és kérdésre is választ adhat – elsősorban a 11-12. századi egyházi, társadalmi és kulturális viszonyokra a mai Bánság területén. Az akkori szerb kutatás feltételezte, hogy ezen a területen a szláv lakosság nem csak domináns volt, hanem megőrizte törzsi szervezetét is, egészen a 12. század végéig. Szent Istvánnak (1000-1038) Ajtony elleni harcát a magyarok és a szlávok, a római egyház és a keleti kereszténység követői közötti küzdelemnek tekintették, amely Ajtony halálával nem ért véget, hanem eltartott egészen a 13. századig. A Csanádi püspökség megalapítását is, mint a görög szerzetesség elleni harc egyik kezdeti lépését definiálták. Az őslakos szerbek hatalmának és a görög szerzetességnek végső letörését III. Béla (1172-1196) uralkodása idejére helyezték, ami után lehetőség nyílt a mai Bánság területén a vármegyeszervezet kiépítésére. Ekkor került sor a bencés kolostorok alapítására is ezen a vidéken.⁴⁰ Így a XIII. századi bazilikánál korábbi templom megtalálása a fent vázolt elmélet-sorozat "tárgyi bizonyítékát" jelentette volna.

A feltárások 1972-ben újrakezdődtek, és egészen 1978-ig tartottak, az újvidéki Tartományi Műemlékvédelmi Intézet (sz: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad) szervezésében, az újvidéki Vajdasági Múzeum (sz: Vojvodanski muzej, Novi Sad) főmunkatársának, Nagy Sándornak a vezetésével, tervátsátás keretében. A feltárási munkákkal párhuzamosan a Tartományi Műemlékvédelmi Intézet (Újvidék) és a belgrádi Köztársasági Műemlékvédelmi Intézet (sz: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd) munkatársai elvégezték a romok állagmegóvását. A majdnem egy évtizeden keresztül tartó tervátsátás során feltárták a templom belsejének, valamint a kolostor alapfalainak és udvarának a legnagyobb részét. A templomon belül és körülötte több mint száz sír, valamint kilenc épített sírbolt került elő. Az utolsó években megkezdtek a bazilika melletti középkori település feltárást is. A templom és a kolostor területén lezajlott ásatások eredményeiről a munkálatok alatt Miomir Petrović, az állagmegóvási munkálatok vezetője közölt három rövid előzetes beszámolót,⁴¹ majd a feltárást "teljes" anyagát az ásatáson szintén részt vevő Nebojša Stanojev, az újvidéki Vajdasági Múzeum régésze publikálta monografikus formában 2004-ben szerb,⁴² majd 2009-ben magyar nyelven.⁴³ A település feltárástának eredményeiről szintén N. Stanojev közölt néhány részletet.⁴⁴

³⁸ Vö. 33. jegyzet.

³⁹ „Tek u XIII veku, ili krajem XII veka sa akcijom Bele III za suzbijanje moći Srba, paralelno ... spovođenjem županiske organizacije došlo je do osnivanja benediktinskih opatija u Banatu.” MANO-ZISI 1953. 80.

⁴⁰ MANO-ZISI 1953. 80.

⁴¹ PETROVIĆ 1975., PETROVIĆ 1976., PETROVIĆ 1979.

⁴² STANOJEV 2004.

⁴³ STANOJEV 2009. A magyar kiadás a szerb nyelvű változat szó szerinti fordítása.

⁴⁴ STANOJEV 1996. 108–113.

A korábbi templom kérdése

A templom és a kolostor feltárásának eredményeit közreadó kötet számos pontatlanságot és vitatható megállapítást tartalmaz.⁴⁵ Ezek közül az egyik legvitathatóbb a XIII. századi bazilikát megelőző templom létének a kimutatása és a hozzá tartozó legkorábbi temetőperiódus meghatározása. Az ásatás során a feltárók nem figyeltek meg korábbi templomra utaló nyomokat sem a bazilikán belül, sem annak a környékén.⁴⁶ Egy régebbi templom létét mindössze az alapján feltételezték, hogy az ásatások során két olyan melléklet nélküli sír került elő, amelyet a bazilika építéskor megbolygattak⁴⁷ – az 56. sírt a nyugati homlokzat alapozásával, a 12. sírt az északi apszis támpilléreinek alapjaival vágták el.⁴⁸ Nebojša Stanojev az *aracsi kő* faragványainak elemzésével és az ásatási dokumentáció adatainak az újraértelmezésével próbálta bebizonyítani egy korábbi, egytornyos, egyenes szentélyzáródású templom létét és annak két építési periódusát. Az *aracsi kő* eredeti rendeltetését a legkorábbi, torony nélküli templom nyugati (fő)bejárata feletti szemöldökpárkányként határozta meg, amely valószínűleg egy timpanont hordott. Az épület felújítása és a torony felépítése után, a feltételezett nyugati bejárat megszűnésével a kő elvesztette eredeti rendeltetését, és mint *"ex voto emlék(tábla)"* lett másodlagosan felhasználva – ekkor kerülhettek rá a főmezőn látható frontálisan ábrázolt emberlakok és a latin feliratok.⁴⁹ Az újonnan készített faragványok figuráiban a templom átépítettőit látja, akiket megkeresztelkedett kun előkelőknek tart. Az *aracsi kő* elemzéséből levont következtetéseit az ásatási dokumentáció anyagának újraértelmezésével próbálta igazolni. Szerinte ugyanis: „*a viszonylag bőséges fotó dokumentáció lehetővé teszi a korábbi templom maradványainak utolsó in situ rekonstrukcióját.*” A szerző a dokumentációban szereplő adatok alapján részletes leírást közöl a feltételezett korábbi templom nyugati oldalfalának és karzatának "döngölt sárgaföld" alapozásáról, amelyet a bazilika középső oszloppárja közti területen helyez el, illetve közzétesz néhány fotót, valamint két-két metszet- és felszínrajz-részletet.⁵⁰ A templom hosszháza és szentélye, valamint a később hozzáépített torony már csak a rekonstrukciós alaprajzon jelenik meg. Míg az előbbieket hiányát a dokumentációban a korábbi bolygatásokkal magyarázza, addig a torony alapozásáról szintén részletes leírást ad.⁵¹

Ami leginkább kérdésessé teszi ennek a korábbi építménynek az "in situ rekonstrukcióját" az az, hogy nem ismertek az 1970-es évek feltárásairól olyan áttekintő felszín- és metszetrajzok, amelyek a teljes lelőhely szerkezete és régégtani viszonyai mellett, a korábbi ásatások és kincskeresések bolygatásait is felmérték és ábrázolták volna. A közölt részletrajzok is erősen hiányosak. A bazilika középső oszloppárja közötti terület különösen azért kérdéses, mert az 1946-os feltárás kutatóárka pontosan a két oszlop közötti területen, észak-déli irányban húzódott, a feltételezett alapozással megegyező kiterjedésben.⁵² Az 1946-os feltárás során nyitott szondák mélysége 2-2.50 m között változott,⁵³ viszont az 1970-es feltárásról közölt leírás és felszínrajz-részletek tengerszint feletti magasság adatai szerint az említett, korábbi

⁴⁵ A két kötetről legutóbb Raffay Endre írt kritikát, amelyben elsősorban a szerzőnek az aracsi kövel kapcsolatos meglátásait, a templom építészeti leírását és a szerző művészettörténeti vonatkozású elképzeléseit bírálta. RAFFAY 2013.

⁴⁶ PETROVIĆ 1975. 137–138., KALAPIS 1995. 54.

⁴⁷ PETROVIĆ 1975. 137.

⁴⁸ A két sírt közel egy időben bolygathatták meg, ugyanis habár a támpillér alapozása későbbi a bazilika alapfalánál, a támpillérek már a felmenő falakkal együtt épültek fel – az eredeti építési terv valószínűleg az alapozás elkészítése után változtatott meg, és a felmenő falakat, támpillérekkel ellátva, már az új koncepció szerint húzták fel. RAFFAY 2005. 52.

⁴⁹ STANOJEV 2009. 5–7.

⁵⁰ STANOJEV 2009. fotók: 8–12. kép és III–VI. tábla, felszín és metszetrajzok: 13–14. kép, rekonstrukciós rajz: 15. kép.

⁵¹ STANOJEV 2009. 5–13.

⁵² Vö. MANO-ZISI 1953. 77. és STANOJEV 2009. 13.

⁵³ MANO-ZISI 1953. 76., 78.

templomra vonatkozó megfigyeléseket a jelenkori felszíntől számított 0.1-0.9 m mélységre helyezte,⁵⁴ ami gyakorlatilag azt jelentené, hogy a korábbi templom alapozása későbbi a XX. században nyitott kutatóárokknál. A korábbi templom létét és két építési periódusát tehát részben az *aracsi kő* elemzésére és félreértelmezett funkciójára alapozza, részben pedig a hiányos, vagy legalábbis hiányosan közzétett dokumentációra.⁵⁵ Ezek közül véleményünk szerint egyik sem alkalmas arra, hogy minden kétséget kizáróan bizonyítsa egy korábbi templom maradványainak a létezését a XIII. századi bazilika főhajója alatt. A bazilika alapozása által megbolygatott sírok valóban utalhatnak egy korábbi templom léteire, azonban a pontos elhelyezkedésének a meghatározása továbbra is kétséges marad.

A feltételezett korábbi templom első építési periódusát a XI. század második felére, míg a másodikát, a torony hozzáépítésének idejét a XII. század végére vagy a XIII. század elejére keltezi.⁵⁶ A templom felújítását a település etnikai és vallási "struktúrájának" az átalakulásaként értelmezi – nevezetesen a kunok megjelenését és a nyugati kereszténység elterjedését a már régóta itt élő szláv lakosság és keleti kereszténység rovására.⁵⁷ Míg a korábbi feltárások (még ha sokszor hiányos) adatait szinte teljesen mellőzi, addig az 1950-es években megfogalmazott prekonceptiókra épülő elméleteket veszi kiindulási alapul a lelőhely értelmezéséhez. A templom körüli temető periodizációjában is számos pontatlanság és ellentmondás figyelhető meg. A temető időrendjének megállapítása a temető szerkezetének előzetes meghatározása és az egyes sírok adatainak elemzése nélkül történt – pusztán a (nagyobbrészt szórvány) leletanyag csoportosítása alapján (kivéve a legkorábbinak tartott periódus sírjait, amelyeket a szerző a tájolásuknak a földrajzi kelet-nyugati tengelyhez való igazodás pontosságát alapján próbált elkülöníteni).⁵⁸ A kötetben közölt adatok mindenképpen kiindulópontként szolgálhatnak a temető elemzéséhez, azonban pusztán a leletanyag alapján való "horizontok" elkülönítése nem indokolt.

A középkori Aracs településre és a területén még ma is látható templomra vonatkozó Árpád-kori írott források egyelőre nem ismertek. Későbbi korszakokból származó történeti források már nagyobb számban állnak rendelkezésünkre, azonban ezek szisztematikus összegyűjtése még nem történt meg. Erre mielőbb szükség lenne, többek között a település és a templom pusztulása körülményeinek tisztázásához is. A régészeti kutatások, habár már a XIX. század utolsó negyedében megkezdődtek, számos kérdést még a mai napig sem tudtak megválaszolni, és az eredmények értelmezésénél is sok ellentmondás figyelhető meg, különösen annak történeti vonatkozásaiban. A bazilika területén vagy annak közelében egy korábbi templom létezése feltételezhető, azonban annak a beazonosítására történt legutóbbi kísérlet nem tekinthető kellőképpen megalapozottnak. Az eddigi ásások adatainak összegyűjtése és azok együttes elemzése lenne az előrelépési lehetőség a lelőhely kutatásában.

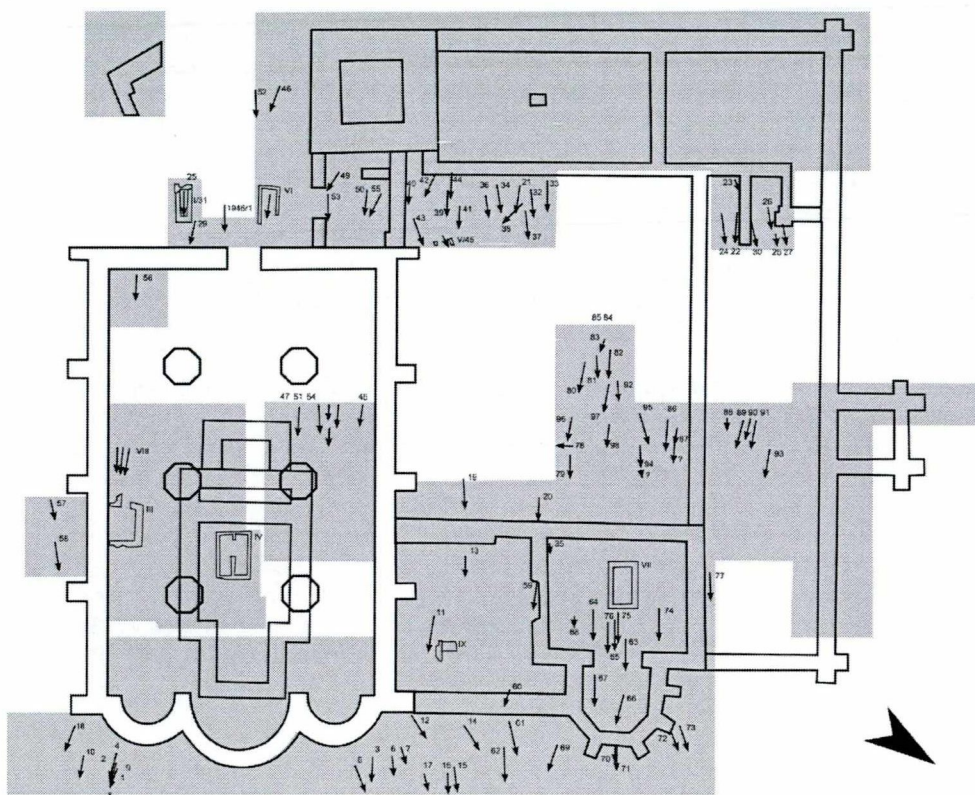
⁵⁴ STANOJEV 2009. 8., 13.

⁵⁵ Vö. 34. jegyzet.

⁵⁶ STANOJEV 2009. 11.

⁵⁷ STANOJEV 2009. 7.

⁵⁸ STANOJEV 2009. 69-74.

1. ábra: Az aracsi templom, kolostor és a templom körüli temető alaprajza az 1970-es évek ásatásai során feltárt terület kiterjedésének és a feltételezett korábbi templom helyének a jelölésével
(Forrás: STANOJEV 2009. 66-67., 77., 124. és MANO-ZISI 1953. 77. alapján)

BIBLIOGRÁFIA

- AM IX. *Annales Minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco Institutorum*. Auctore A. R. P. Luca Waddingo Hiberno. Tomus nonus. Romæ MDCCXXXIV. BÁRÁNY 1845. BÁRÁNY Ágoston: *Torontálvármegye hajdana*. Budán, 1845.
- CD IX. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera: Georgii FEJÉR. IX. Budae, 1854.
- CSÁNKI II. CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. kötet. Budapest, 1894.
- CSÖMÖRE 2012. CSÖMÖRE Zoltán: Temesközi várak, erősített templomok a török portyázások időszakában (1390–1551). In: *Középkortörténeti tanulmányok*. 7. Szerk.: KISS P. Attila–PITI Ferenc–SZABADOS György. Szeged, 2012. 485–503.
- ČANAK MEDIĆ 1974. Milka Čanak Medić: *Srednjevekovna crkva u Arači*. Uvod sa istoriografijom. *Zbornik za likovne umetnosti*. 10. (1974) 17–45.
- ENGEL 1977. ENGEL Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 83. Budapest, 1977.
- HEGYI 2007. HEGYI Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. III. História Könyvtár. Kronológia, adattárak 9. Budapest, 2007.
- HERVAY 1981. HERVAY Ferenc: *A középkori kolostorok jegyzéke*. In: *Népek nagy nevelője*. Szent Benedek, Európa Védőszentjének emlékezete. Szerk.: SZENNAY András. Budapest, 1981. 498–503.
- IVIĆ 1929. Aleksa IVIĆ: *Istorija srba u Vojvodini*. Od najstarijih vremena do osnivanja Potisko-Pomoriške Granice (1703). Novi Sad, 1929.
- KALAPIS 1995. KALAPIS Zoltán: *Az aracsi pusztatemplom*. In: KALAPIS Zoltán: *Történelem a föld alatt*. Újvidék, 1995.
- KARÁCSONYI 1923. KARÁCSONYI János: *Szl. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. Budapest, 1923.
- Krónika Tinódi Sebestyén: *Erdéli História*. In: Tinódi Sebestyén: *Krónika*. Sajtó alá rendezte: Sugár István. Budapest, 1984. 95–158
- MANO-ZISI 1953. MANO-ZISI, Đorđe: *Prilog ispitivanju Arače*. *Rad vojvođanskih muzeja*. 2. (1953) 76–84.
- MAROSI 1994. MAROSI Ernő: *Aracs*. In: *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk.: KRISTÓ Gyula. Budapest, 1994. 53.
- MILETZ 1878. [Miletz János:] *Kirándulás Arács romjaihoz*. *Történelmi és régészeti értesítő*. IV. (1878) 162.
- NAD 1953. NAD, Šandor: *Arača*. *Rad vojvođanskih muzeja*. 2. (1953) 85–91.
- PANTIĆ 1964. PANTIĆ, Milan: *Problem Arače u naučnoj literaturi*. *Rad vojvođanskih muzeja*. 12–13. (1964) 141–150.
- PÉTERFFY 1742. Carolus PÉTERFFY: *Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata*. Pars prima. Viennae, MDCCXLII.
- PETROVIĆ 1975. PETROVIĆ, M[iomir]: *Arača, Novi Bečej – srednjevekovna bazilika*. *Arheološki Pregled* 17 (1975) 137–8, TABLA LXVII/1
- PETROVIĆ 1976. PETROVIĆ, M[iomir]: *Arača, Novi Bečej – srednjevekovna bazilika*. *Arheološki Pregled* 18 (1976) 126–7, T. L.
- PETROVIĆ 1979. PETROVIĆ, M[iomir]: *Arača, Novi Bečej – srednjevekovna bazilika*. *Arheološki Pregled* 20 (1979) 135–6, PRILOG IV.
- PETROVIĆ 1978–1979. PETROVIĆ, Miomir: *Pitanje ubicacije Arače*. *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine VIII–IX (1978–1979)* 333–42.
- PP *Paradisum Plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk.: TAKÁCS Imre. Pannonhalma, 2001.
- RAFFAY 2005. RAFFAY Endre: *Az aracsi templomrom*. Tanulmányok az 1200 körüli évtizedek magyarországi művészetéről. I. Újvidék, 2005.
- RAFFAY 2013. RAFFAY Endre: *Az aracsi templomrom kutatásának régi és új eredményei*. *Hid*. 4. (2013) 62–86.
- REISZIG 1912. REISZIG Ede: *Torontál vármegye községei*. In: *Torontál vármegye*. Szerk.: BOROVSKY Samu. Budapest [1912], 14–138.
- ROMHÁNYI 2000. F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2000.

- STANOJEV 1996. STANOJEV, Nebojša: *Srednjevekovna seoska naselja od V do XV veka u Vojvodini*. Novi Sad, 1996.
- STANOJEV 2004. STANOJEV, Nebojša: *Arača*. Crkve, nekropola, manstir. Novi Sad, 2004.
- STANOJEV 2009. STANOJEV, Nebojša: *Aracs*. Templomok, temető, monostor. Ford.: Valkay Zoltán. Újvidék, 2009.
- SZENTKLÁRAY 1886. SZENTKLÁRAY Jenő: *A becskerekai vár*. Budapest, 1886.
- SZENTKLÁRAY 1898. SZENTKLÁRAY Jenő: *A csanád-egyházmegyei plébániák története*. I. Temesvár, 1898.
- TAKÁCS 2006. TAKÁCS Miklós: A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között. *Studia Caroliensia* 3–4 (2006) 147–179.
- TÓTH 2000. TÓTH Sándor: Az aracsi kő rokonsága. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk.: KOLLÁR Tibor. Szeged, 2000. 429–447.
- VÁLYI 1796. VÁLYI András: *Magyar országnak leírása*. I. Budán, 1796.

Some Remarks on the Research of the Medieval Settlement and Church of Aracs

The medieval town *Aracs* and the ruins of a Franciscan church were located in the middle region of the former *Torontál* county, 12 km northeast from Törökbecse. The lack of written sources has caused problems in connection with the early history of the settlement and the ecclesiastical institution. The exact date of the church foundation is unknown, but considering the style of the building it can be argued that it was built during the first half of the 13th century. The town was mentioned in 1332 for first time among the village parishes of this region. The Franciscan church and monastery was mentioned twice during the last quarter of the 14th century. The medieval town was destroyed during the Ottoman period.

The archaeological investigations of the site started in the second half of the 19th century. In the last hundred years, there have been numerous archaeological excavations in the surroundings of the medieval ruins. Up to the present the territory inside the church, most part of the monastery and a smaller part of the medieval cemetery has been excavated. Yet, the archaeological results and interpretations of the site are questionable because of the fractional and imperfectly documented excavation data. The existence of the subsequently identified previous parish church is uncertain as well.

The next step of the further research should be the systematic gathering of historical sources and archaeological data concerning the medieval site.

Jogtörténet

„Bűn és bűnhődés” - két törvényen kívül ember sorsa a 10. századi Izlandon

„...vádolom Hámund fia Gunnart elsőként való, jogtalan támadással. Vádolom őt, hogy elsőként és jogtalanul rátámadt Otkell fia Þorgeirre, és testében rést ütve, halálos sebet ejtve rajta, megölte őt.¹ Követelem, hogy ezért kitaszíttassék, váljon bujdosóvá, senki ne táplálja, útját senki elő ne mozdítsa, senki tanáccsal ne segítse, és senki be ne fogadja. Követelem, hogy minden vagyona elkoboztassék, és szálljon fele rám, a másik fele meg azokra, akiket ebben az országnegyedben az elkobzott jószág megillet. Tudatom ezt annak az országnegyednek a bíróságával, melyre ez a pör tartozik, tudatom ezt fennhangon a Törvényszikláról, és követelem, hogy ezen vádamért Hámund fia Gunnar teljességgel kitaszíttassék.”² (Fehér Gizurr³ beszéde Gunnar kitaszítása ügyében).⁴

Ari fróði (Bölcs) Þorgilsson⁵ (1067–1148) *Íslendingabók* (Az izlandiak könyve)⁶ című műve szerint Izland benépesítése 870 körül kezdődött meg. A telepések a Norvég Királyság területéről érkeztek, a forrás szerint I. Széphajú (vagy Loncsoshajú) Harald⁷ (872–931) uralkodásának idején. Az uralkodó célja az volt, hogy az addig sok kisebb királyságból álló Norvégiát egyesítse. Erre utalnak az izlandi történelem szempontjából fontos források, a sagák is. Harald törekvéseinek nyomán a vele szembe kerülő törzsfők és családok elhagyták az országot, és Izlandon telepedtek le. Ari Þorgilsson szerint a szigetet 930-ra benépesítették.⁸ Ekkorra már a Brit-szigetek skandináv településeiről is érkeztek telepések.⁹ A *Landnámabók* (A honfoglalás könyve)¹⁰ 430 település vezetőjét, valamint azok és őseit és leszármazottait sorolja föl. Azonban ezt az Izland korai történetéről szóló forrást csak a 12. században jegyezték le, valószínűleg azzal a céllal, hogy a korabeli földbirtokos családok helyzetét, vagyis legitimációját biztosítsa.¹¹

¹ A sebesülések fajtáinak kapcsán ld. GRÁGÁS 145. A törvénykönyv megkülönböztet belső sérüléseket (belső vérzés), csontig hatoló vágást, amely a velőig hatolt. Ezeknek a feltételezhetően halálos sebesüléseknek az okozóját kitaszítással sújtották.

² „Ek lýsi lögmætu frumhlaupi á hönd Gunnari Hámundarsyni um þat, er hann hljóp lögmætu frumhlaupi til Þorgeirs Otkelssonar ok særði hann holundarsári því, er at ben gerðist, en Þorgeirr fekk hana af. Tel ek hann eiga at verða um sök þá sekjan skógarmann, óælan, óferjanda, óráðanda öllum hjargráðum. Tel ek sekt fé hans, hláfi mér, en hláfi fjórðungsmönnum þeim, er sekðarfé eigu at taka eftir hann at lögum. Lýsi ek til fjórðungsdóms þess, er sökin á i at koma at lögum, lýsi ek löglýsing, lýsi ek i heyrandu hljóði at Lögbergi. Lýsi ek núl til skónar ok sekundar fullrar á hönd Gunnari Hámundarsyni.” NJÁLS SAGA 165.

³ Gizurr hvíti Teitsson, izlandi goði és törzsfő a 10–11. század fordulóján. Fontos szerepet játszott a kereszténység felvételében. Vö: FÖLPERZSELT TANYA 429–430. A saga öt fejezetben, részletesen beszámol Thangbrand térítői munkásságáról és a kereszténység felvételéről ld. 421–432. Ezek a fejezetek azonban későbbi pótlások.

⁴ FÖLPERZSELT TANYA 362.

⁵ A szövegben gyakran előforduló þ, þ betűk ma már csak az izlandi nyelvben élnek, az angol nyelvben előforduló „th” megfelelője, és ez a kiejtése is. Egyéb betűk kiejtése (utóbbi hármat az egyszerűség kedvéért a magyar abc-ben szereplő betűkkel jelöltem): ð = edh, æ = ö, æ = é, â = o.

⁶ Lejegyzését 1122 és 1133 közé teszik. SIGURÐSON 2004. 53.

⁷ Haraldr Hálfðanarson vagy Harald Hårfagre.

⁸ Izland a kora középkorban, ahogyan napjainkban is, csak a tengerpart mentén volt lakott (kivéve délen). A szigetet a norvég telepeseken kívül már kelta szerzetesek is „felfedezték”, de az új lakosok megjelenésével egy időben elhagyták a szigetet. ROESDAHL 2007. 338–339.

⁹ ROESDAHL 2007. 339.

¹⁰ Körülbelül az Íslendingabókkal egy időben jegyezték le, legkorábbi verziója szerzőjének Ari Þorgilssont tartják. SIGURÐSON 2004. 53.

¹¹ ROESDAHL 2007. 338.

Izland a benépesítést követően még nem tartozott a Norvég Királysághoz. A sziget csak 1262–1264 táján került IV. (Öreg) Hákon¹² (1204–1263) uralma alá, amiről a népgyűlés (*Alþingi*¹³ vagy átírásban: *Althing*)¹⁴ döntött. Ezzel a döntéssel véget ért Izland független időszaka, a *Pjóðveldið*.

Az izlandi társadalom a kora középkorban

Az izlandi társadalom felépítése kapcsán az erős családi és nemzetségi kötelékekről kell beszélnünk. A szigeten nem voltak nagyobb települések, az emberek tanyákon éltek és gazdálkodtak. A tanyákat egy-egy család tartotta kézben. A családon vagy nemzetségen belül az egyes tagok felelősséggel tartoztak egymásért, azaz ha valakinek peres ügye támadt, vagy valakit megöltek, lépni kellett. Egy gyilkosság kapcsán két megoldás kínálkozott: a nemzetség bosszút állt megölt tagjáért a gyilkoson, esetleg annak családtagjain is. De ha békés úton akarták rendezni a konfliktust, vagy egyszerűen nem volt, aki bosszút álljon a gyilkoson, az *Alþingi* elé terjesztették az ügyet.

A kora középkori izlandi társadalommal kapcsolatos elsődleges forrásnak a sagákat tekinthetjük. Az *Íslendingasögur*, azaz a családi, vagy nemzetségi sagák a honfoglalást követő időszakot mutatják be a kereszténység felvételéig (körülbelül 930-tól 1030-ig). Lejegyzésük azonban csak a 12. században kezdődött meg, a kereszténység felvétele után (1000 körül). Az új vallással együtt ugyanis az írásbeliség is megérkezett Izlandra a 10-11. század fordulóján. Annak ellenére, hogy a kereszténység felvételét I. Olaf¹⁵ (995-1000) norvég király szorgalmazta, az *Alþingi* is a változás mellett döntött.¹⁶

A sagák tehát valós személyekről és eseményekről szólnak, bár akadnak pontatlanságok is. Ugyanakkor fontos kihangsúlyozni, hogy az addig szájhagyomány útján fennmaradt történeteket a 12. századi írók a saját elképzeléseik szerint alakíthatták. Annak ellenére tehát, hogy a nemzetségi sagák a kora középkori Izland történelmével kapcsolatos megkerülhetetlen források, kritikával kezelendők.

Jelen tanulmány a források közül a sagákra fekteti a hangsúlyt. Két olyan történet kerül majd bemutatásra, amelynek fő mozgatója, hogy a bűnöst kítaszították. Figyelembe véve az izlandi törvények rendelkezéseit, az ítélet következetességének kérdése fog előtérbe kerülni.

A Grágás¹⁷ keletkezése

Ari Þorgilsson az *Íslendingabók* című műben ír a törvények írásba foglalásáról. Kortársként és törzsfőként 1133-ban szólt arról, hogy az izlandi törvényeket 1117–1118 között jegyezték fel.¹⁸ „a törvényeinket le kell írni egy könyvbe Hafliði Másson¹⁹ házában a követ-

¹² Hákon Hákonarson.

¹³ Az *Alþingi* napjainkban is ezen a néven működik, mint Izland parlamentje. Működését csak egy rövid időre, 1800 és 1845 között függesztették fel dán nyomásra.

¹⁴ Az összejövétel időpontja június volt; ez volt a háziállatok tavaszi összerelésének ideje. A gyűlés 2–3 hétig tartott, és a lakosság 10–15 %-a vett rajta részt. A gyűlést a Törvénysziklánál (*Þingvellir*) tartották. Az *Alþingi* a legfelsőbb fórum volt, és természetesen léteztek helyi gyűlések is, a *þingek*. Az izlandi törvényhozás négy égtájankénti országágrszre lett felosztva, miután az egy, központi „bíróság” nem volt elégséges. A gyér lakosság ugyanis túl nagy területen élt. Az új negyedei (*fljórdung*) új törvényhozási központokat hoztak létre. A népgyűlés legfontosabb feladata a peres ügyek tárgyalása volt, de itt választották meg a *goði*-kat, esküdteket, és hirdették ki az új törvényeket. Vö: Bernáth István jegyzetei, HÍT 42, 171.

¹⁵ Olaf Tryggvason.

¹⁶ GYÖNKI 2013, 49.

¹⁷ Az angol szakirodalomban Grey Goose Laws néven fordul elő. Elnevezésének jelentése: szürke lúd. Az elnevezéssel kapcsolatban különböző teóriák léteznek. Az egyik szerint a törvényeket lúdtollal jegyezték le, a törvénykönyvet pedig lúdbőrbe kötötték, egy másik szerint úgy tartották, hogy a lúd minden madárnál tovább él, így a törvények is sokáig fognak fennmaradni.

¹⁸ KJARTANSSON 2009, 92.

kező télen [ti. 1117] Hafliði, Bergþórr,²⁰ valamint hasonlóképpen a feladatra kijelölt többi bölcs férfi szavai után, az ő irányításukkal. Új rendelkezéseket vezethettek be a törvénybe minden esetben, amikor ezek jobbnak tűntek, mint a régiek. Ezeket fel kell mondani a következő nyáron [ti. 1118] a törvényhozó tanácsban és meg kell tartani azokat, amelyeket az emberek többsége nem ellenez. Ez megtörtént, ennek nyomán a papok az emberöléssel kapcsolatos eljárást és más dolgokat a törvényekben leírták és felmondták a Törvényhozó Tanácsban a következő nyáron.”²¹

A feljegyzéssel kapcsolatban újabb kérdéseket fogalmaztak meg a történészek. Egyes vélemények szerint a törvényeket már korábban is lejegyezték rúnákkal.²² A törvények írásba foglalása, és törvénykönyvbe való gyűjtése megtörtént ugyan, ennek ellenére különböző változatok ismertek a mai napig. A *Grágás* külön rendelkezett arról, mi a teendő, ha a törvénykönyvnek két különböző változata kerül elő: „Előírjuk továbbá, hogy ebben az országban, ami a [törvény] könyvekben található, az a törvény. És ha a könyvek különböznek, akkor a püspökök könyvében található [törvényt] kell elfogadni. Ha az ő könyveik szintén különböznek, akkor az érvényes, amely hosszabb terjedelemben mondja el az eset kimenetelét. De ha egyforma hosszúságban, de mindkettő a maga változatában mondja el, akkor a Skálaholtban²³ lévő érvényes. Abban a könyvben, amelyet Hafliði készített, mindent el kell fogadni, hacsak nem változtatták azóta [ti. azt a törvényt, amelyik az ügy megoldását hivatott szolgálni]”²⁴

A fenti szövegekben említett Hafliði Mászon jó kapcsolatot ápolt az egyházzal. Ezzel a törvénnyel a hatalom a törvénytmondóktól²⁵ a püspökök kezébe került. A törvénytmondók szerepe fokozatosan csökkent, míg végül a cím birtoklása a 12–13. században két család rivalizálásának része lett.²⁶

Napjainkra a *Grágásnak* két változata maradt fent. Az egyik, a *Codex Regius* vagy *Konungsbók*²⁷ keletkezését 1260-ra tesszük, a másik, a *Staðarholsbók* valamivel későbbi, 1280 körül készülhetett. Stefán Karlsson szerint mindkét törvénykönyv nagyobb részét ugyanaz az ember írhatta. Habár a két változat eltér egymástól, a történészek úgy vélik, hogy forrásuk ugyanaz a szöveg volt, vagyis Hafliði Mászon könyve.²⁸

¹⁹ Befolyásos törzsfő Izland északnyugati részéről, akit a *lögretta*, a törvényhozó gyűlés hatalmazott fel a törvények összeírására. BYOCK 2001. 310., 329.

²⁰ Bergþor Hrafnsson, 1117–1122-ig izlandi törvénytmondó. BYOCK 2001. 355.

²¹ „Et fyrsta sumar, es Bergþórr sagði lög upp, vas nýmæli þat gort, at lög ór skyldi skrifa á bók at Hafliða Mássonar ok vetrinn eptir at sögu ok umbráði þeira Bergþórs ok annarra spakra manna, þeira es til þess váru teknir. Skyldu þeir gorrva nýmæli þau öll í lögum, es þeim litisk þau betri en en fornu lög. Skyldi þau segja upp et næsta sumar eptir í lögretta ok þau öll halda, es enn meiri hlutr manna mælti þá cigi gegn. En þat varð at framfara, at þá vas skrifaðr Vigslóði ok margt annat í lögum ok sagt upp í lögretta af kenningum of sumarit eptir.” ÍSLENDINGABÓK 23–24.

²² SIGURÐSON 2004. 56.

²³ Izland két püspöksége Skálaholtban (11. századtól) és Hólarban volt (alapításának éve: 1106). ROESDAHL 2007. 341.

²⁴ „Þat er oc at þat scolo lög vera alanðe her sem áscrám standa. En ef scrár scilr á oc scal þat hafa er stendr a scröm þeim er byscopar eigo. Nu scilr en þeirra scrár á. þa scal su hafa sitt mal er lengra segir þeim orðom er male scripta með monnom. En ef þær segia iafn langt oc þo sitt hvar. þa scal su hafasit mal er iscalaholti er. Þat scal alt hafa er finz a scrö þeirre er hafliðe let gera nema þocat se siban en þat eitt a fanara lög manna fyrir sögn er eigi mæli þui igeen. oc hafa þat alt er hitug leifir eða glegra er.” GRÁGÁS 213.

²⁵ A népgyűlés vezetője a törvénytmondó volt. (Izlandon: *lögsgumadr*, Norvégiában és Svédországban: *lögmaðr* / *lögsga*, illetve *laghmaðer* / *laughsga*). A *lögsgumadr* szó a „sagja lög”, azaz „törvényt mondani” összetételből ered. KIARTANSSON 2009. 92.

²⁶ A Haukðæli és a Sturlungar család felváltva adta Izland törvénytmondóit. Előbbiek az egyház terjeszkedését támogatták, többek között földet adományoztak a skálaholti püspökségnek. A család több tagja is viselt papi tisztséget, például Gizurr Hallsson, aki 1181–1202-ig volt törvénytmondó. A fent említett Hafliði Mászon pedig Gizurr nagybátyja volt. SIGURÐSON 2004. 58., 61., 65.

²⁷ Jelen írás a *Codex Regius* felhasználásával készül, a fordítások ellenőrzéséhez pedig annak angol nyelvű változatát használtam.

²⁸ GRÁGÁS 2006. 14.

A kitaszítás

A Grágás törvénykönyv fejezetei²⁹ közül a harmadik, az emberöléssel kapcsolatos fejezet sorolja fel azon tetteket, amelyeket kitaszítással büntethettek.

Az izlandi ítélezésben a kitaszítás a pénzbüntetés vagy váltságfizetés mellett előforduló legsúlyosabb büntetés. A kitaszítás lényege, hogy gyakorlatilag eltávolítsa a közösségből azt a személyt, aki súlyos bűnt követett el. Nem volt ugyanis börtön, amely napjainkban is azt hivatott elősegíteni, hogy a bűnösöket elkülönítse a társadalom többi részétől.

A kitaszításnak két fokozata volt. A három éves kitaszítás (*fförbaugsgarðr*) enyhébb büntetés, hiszen az elítélt (*fförbaugsmaðr*) visszatérhetett hazájába. Ha azonban három éven belül nem hagyta el hazáját, hogy letöltse száműzetését, végleg kitaszították. A teljes vagy végleges kitaszítás (*skóggangr*) gyakorlatilag örökös száműzetést jelentett. Az elítéltet (*skógarmaðr*) senki nem segíthette, nem rejtegethette. Izlandon a törvényhozó tanács (*lögrétta*) dönthetett a kitaszítások ügyében, ahogy az enyhítésről is.³⁰ Ha valakit kétszer is három éves kitaszításra ítélték, az is életfogytiglanit jelentett.³¹

Csak helyi szinten is működött a kitaszítás (*héraðssekt*), amelyet a törvények külön nem említenek. Ez az ítélet csak egy meghatározott területen (*hérað*) volt érvényes.³²

Létezett az ideiglenes kitaszítás intézménye is, mely a gyűjtogatók elleni perben került elő a *Brennu-Njáls saga*-ban. Akit ideiglenesen kitaszítottak, bírságot volt köteles fizetni a bíróságon, és nem bántotta senki, miközben az ország elhagyására készült.³³

A kitaszítással együtt további büntetések is jártak. A teljes kitaszításra ítélt személy birtokait és vagyonát elkobozhatták és feloszthatták, ahogy azt a fenti idézetben is olvashattuk. A nemzeti ságák nem tesznek említést a halálbüntetésről. Ennek két oka lehet: ha valaki fegyverrel akart bosszút állni valakin, megtette, ha lehetősége volt rá. Másrészt pedig azok, akiket teljes kitaszítással sújtottak, bárki számára büntetlenül megölhetőek lettek. Az elítélt ezzel törvényen kívülivé vált, és kiszolgáltatottá áldozata bosszúálló rokonságának.

Egy kitaszítottat rejtegetni nem volt túl biztonságos. Egyrészt az üldözők könnyen állhattak bosszút rajta is, másrészt pedig a vagyoneklobzást rá is ki lehetett terjeszteni.³⁴

A Grágás rendelkezései

Jelen dolgozat középpontjában a vizsgált két saga okán a gyilkossággal kapcsolatos ítéleteket vizsgálom. A kitaszítás, mint büntetés azonban nem csak ilyen esetekben kerülhet

²⁹ 1. Keresztény törvények.
2. A gyűlés eljárásai.
3. Az emberöléssel kapcsolatos eljárás.
4. A váltságfizetés köreinek listája.
5. A törvénytmondó bekezdése.
6. A törvénytanács bekezdése.
7. Örökösök bekezdése.
8. Eltartottak bekezdése.
9. Jegyések bekezdése.
10. Földhöz való jog bekezdése.
11. A birtokbérletről.
12. Keresési bekezdés (tolvajlásról).
13. A közösségi kötelezettségekről.
14. Vegyes paragrafusok.
15. A tizedfizetésről.

³⁰ BYOCK 2001. 231–232.

³¹ Bernáth István jegyzete nyomán. KGE 526.

³² BYOCK 2001. 232.

³³ Bernáth István jegyzete nyomán. KGE 526.

³⁴ HÍT 119.

elő. A Grágás részletesen rendelkezik a különböző testi sértésekkel kapcsolatos büntetésekről, amelyek miatt sok esetben három éves kitisztítás volt az ítélet.³⁵

A gyilkossággal külön paragrafus, a 88. foglalkozik. Különbséget tesznek az emberölés (*víg*) és a gyilkosság (*morð*) között. A gyilkosság titokban elkövetett bűncselekmény,³⁶ az emberölést viszont bejelentették az elkövetés után. Gyilkosságnak minősült az eset, amikor az elkövető elrejtette a holttestet vagy nem jelentette be az emberölést. A büntetés kitisztítás volt.³⁷ Ezután az egyértelmű leírás után egyéb esetek következményeit olvashatjuk, amelyek nem kapcsolódnak szorosan a gyilkossághoz.

Érdekesség, hogy ha a sértett, mielőtt belehalna sérüléseibe, bemutatja sebeit tanúknak, majd a gyilkos ezután bejelenti tettét, a büntetés három éves kitisztítás.³⁸ A gyilkosság bevallása tehát egyértelműen enyhítő körülmény, amelyet figyelembe vettek.

A bosszúállás egy elszennvedett támadásért gyakori eset volt, ahogy arra a sagák is utalnak. Ezen esetek könnyen értelmezhetők újabb támadásnak, ám a törvény itt másképp rendelkezik. Eszerint annak az embernek, aki megsebesült, jogában állt bosszút állnia önmagáért. A törvény ezzel kapcsolatban úgy rendelkezik, hogy akit megsebesítettek, és bemutatta sebeit a népgyűlés színe előtt, jogot formált arra, hogy bosszút álljon. Ha a sebesülést okozó személyt megölte a sértett, vagy annak követője, akkor 24 órán belül jogos volt bosszút állni a gyilkosságért.³⁹ A törvénykönyv magában foglalta a megtorlás lehetőségét is, egy konfliktus elrendezése kapcsán. Ugyanakkor az emberölés ebben az esetben sem marad megtorlás nélkül, és újabb, legális lehetőség kínálkozik a visszavágásra. A konfliktus további áldozatokat követelő láncolatát tehát nem akadályozzák a törvények.

A kitisztítás az izlandi nemzetségi sagákban

Ahogy arról már korábban szó esett, az Izlandi nemzetségi sagák cselekményének fő mozgatórugója a konfliktushelyzetek leírása családok, vagy személyek között. A történetek alapján két megoldási lehetőség látható: az áldozatért bosszút áll valamely családtag, vagy barát, illetve, hogy az ügyet az *Alþingi* elé vitték.

A sagák a konfliktusok megoldásánál (vagy más nézőpontból, folytatásánál) inkább a bosszú esetében írnak részletesen az eseményekről. A gyilkosság és egyéb testi sértések büntetése ismert kellett, hogy legyen a sagák írói számára is, mivel lejegyzésük közel egy időben történt. A sagák a jogi procedúrákat változó részletességgel taglalják.⁴⁰

Meglepően apró dolgokért – például egy perben vétett figyelmetlen hiba miatt is – már lehetett kitisztítást kérni a bíraktól.⁴¹ Azonban egy gyilkosság büntetése nem feltétlenül kitisztítás, ha a veszteséget szenvedett nemzetség elfogadta a váltságot.⁴²

³⁵ Például vágás, szúrás, ütés, mint testi sértés, de ide sorolható egy személy meglövése, megdobása is. Teljes kitisztítással büntethető a fojtogatás, leütés. Vö. GRÁGÁS 144. A sebzés vétségét lentebb a törvénykönyvben szintén teljes kitisztítással büntették, bár a részleteket nem tárgyalják. Vö. GRÁGÁS 145.

³⁶ MILLER 1983. 159.

³⁷ GRÁGÁS 155.

³⁸ GRÁGÁS 155.

³⁹ GRÁGÁS. 147.

⁴⁰ A sagák közül érdemes kiemelni a *Njáls sagát*, amelyben a részletes vádbeszéd, és a váltságfizetés kapcsán meghatározott összegek is olvashatóak. A részletes leírás oka talán az lehet, hogy a címszereplő Njál (a magyar fordításban: Njautl) fontos szerepet töltött be a népgyűlésben, mint törzsfő. A saga írója azonban abban téved, hogy Njál ötletének véli az ún. ötödik bíróság felállítását, amely a végső döntést volt hivatott kihirdetni, ha a többi négy bíróság nem tudott dönteni egy ügyben. Vö. FÖLPERZSELT TANYA, és Bernáth István jegyzetei.

⁴¹ Ld. *Bandamanna saga*. Magyarra fordította Bernáth István, Ófeigr története címen jelent meg. HIT 153–200.

⁴² Néhány hasonló példa skandináv területről: a kitisztításhoz hasonló büntetés szintén jelen van a dán Eidsivathing törvényekben. A Grágáshoz hasonló részletességgel ír az emberölés vétségéről a svéd területen használt régebbi Västgötland törvények. FOOTE 1970. 379., 382.

A kitaszítás témaköre két sagának is fő mozgatója: egyik a *Hrafnkels saga Freysgoða*, másik a *Gísla saga Súrssonar*. Mindkét sagában gyilkosság kapcsán kerül elő a kitaszítás büntetése.

Hrafnkell története - *Hrafnkels saga freysgoða*

Hrafnkell története a 900-as évek elején játszódik. Ebben az időszakban Izland még pogány volt. A történet középpontjában Hrafnkell goði, Frey papja áll.⁴³ Hrafnkell megölte pásztorát, Einarrt, mert az ráült az isten szent lovára. A fiú apja, Þorbjörn nem gondolhatott bosszúra, de váltságot sem remélhetett a fennhéjázó Hrafnkelltől. Þorbjörn és rokona, Sámr azonban egy pör során összegyűjtötte a goði ellenlbasait, és elérte, hogy kitaszítsák.

„Úgy gondolta (ti. Hrafnkell), hogy szétkergeti ezeket a kis embereket, akik ellene pört indítottak, és az volt a szándéka, hogy ráront a Sámr vádját tárgyaló bíróságra, és ezzel kényszeríti Sámrot a per feladására. Csakhogy ez már semmiképpen nem állhatott módjában. Akkora tömeg ember fordult vele szembe, hogy Hrafnkell még közelébe sem jutott a bíráknak. A nagy túlerő annyira kiszorította, hogy még vádlóinak hangja sem ért el füléhez. Így aztán bajosan tudta volna előadni védekezését. Közben pedig Sámr teljes egészében végbevitte a vád bizonyítását, míg végül is a népgyűlés Hrafnkellt kitaszításra ítélte.”⁴⁴

A szövegből nem derül ki, hogy három éves, vagy teljes kitaszítás az ítélet, de egy biztos: Hrafnkell nem vett tudomást az ítéletről.

Az események azonban tovább folytatódtak: Sámr embereivel rajta ütött Hrafnkell tanyáján, háza népét fogságba ejtette. A tanyától egy nyíllövésnyire kihirdették a vagyonelkobzást, de Hrafnkell életét meghagyták. Ezzel az eseménnyel visszautalnék egy előbbi gondolatra, miszerint nem tisztázott, hogy Hrafnkellt a kitaszítás mely változata érintette. A vagyonelkobzás a teljes kitaszítással együtt járó büntetés volt,⁴⁵ így valószínűleg ez volt az ítélet az ügyben.

Jelen esetben a kitaszítás ítélete kevésbé volt súlyos. Hrafnkellt ugyan kiforgatták vagyonából, és új életet kellett kezdenie, de nem ölték meg, mert még mindig tartottak vélt vagy valós tekintélyétől és hatalmától. Éppen ezért volt lehetősége a visszavágásra, és évek múlva hasonló módon üldözte el Sámrt egykori birtokáról, ahogy annak idején őt magát. A két fél ezután békésen élt, további atrocitásra nem került sor. Hrafnkell esete azonban a kivételesek közé tartozik.

Gíslí története - *Gísla saga Súrssonar*

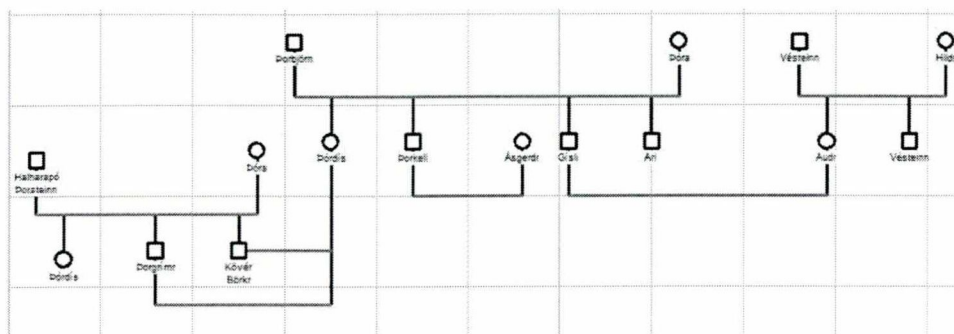
Gíslí története a 940-980-as évek közé tehető. A bonyolultan fonódó történet szereplői mind valamilyen kapcsolatban állnak egymással, amelyet az 1. ábrán láthatunk. A történet alapjául szolgáló konfliktus Audr és Ásgerd beszélgetésével indul. Audr bátyja, Vésteinn állítólag szeretője volt Ásgerdnek. Ezt hallván a nő férje, Þorkell felbuzdította sógorát, Þorgírmret, hogy ölje meg az állítólagos csábítót. Mivel a gyilkos fegyvert Gíslí húzta ki Vésteinn testéből, neki kellett bosszút állnia, ami meg is történt.

⁴³ Jelentősebb vagy tehetősebb családok (*hǫfðingi*) fejei. KGE 579.

Ugyan a *goði* papi funkciót is ellátták, de Izlandon ez fokozatosan háttérbe szorult. Jelentős befolyás gyakorolhattak egy-egy Alþingi előtt tárgyalt ügyre. Erre akad példa a sagák között: Bandamanna saga, Hrafnkels saga freysgoða. Goði csak férfi lehetett, de tiszttségét nő is birtokolhatta. Vö. CLOVER 1993. 4.

⁴⁴ HRAFNKELL 1973. 51. „*Hafði hann þat í hug sér at leida smámonnum at sækja mál á hendr honum. Ætlaði hann at hleypa upp dóminum fyrir Sámi ok hrekja hann af málinu. En þess var nú eigi kostr. Þar var fyrir sá mannþjóldi, at Hrafnkell komsk hvergi næer. Var honum þröngt frá í brottu með miklu ofríki, svá at hann náði eigi at heyra mál þeira, er han sótti. Var honum því óhægt at færa lögvern fram fyrir sik. En Sámr sótti málit til fullra laga, till þess er Hrafnkell var alsekr á þessu þingi.*” HRAFNKELS 117.

⁴⁵ HIT 54–55.

1. ábra: *A Gísla saga Súrssonar* főbb szereplőinek családi kötelékei.

Gisli ezzel a tetteivel szembe került nővérével, Þórdísslal, és Þorkellal sem segítette őt a törvényhozás előtt.

„Legközelebb az történt, hogy Gisli elűzent a három sógorának, Helginek, Sigurdrnek és Vestgeirnek: menjenek el a gyűlésbe, és ajánljanak fel váltságdíjat a nevében, nehogy még kítaszítsák.”⁴⁶

Gíslit kinasztítottak, és valóságos hajtóvadászatot indítottak ellene. Életének hátralévő részét Izlandon töltötte, de folyamatosan menekülnie kellett. Az évek alatt sokan rejtgették őt, ami – ahogy arra már korábban utaltunk – nem volt veszélytelen. Birtokait nem kobozták el, bár a teljes kinasztítás miatt erre lett volna lehetőség. Életének utolsó éveit is itt töltötte, míg végül rajtaütött nővére új férje, Kövér Börkr embereivel, és megölték. A bosszú tehát végre lett hajtva, és Börkr nem volt felelősségre vonható. Gíslí gyilkosain később Vésteinn fiaí álltak bosszút. Érdekeség, hogy Gíslí közel húsz évet töltött el kinasztítottságban – ez a sagairadalom második leghosszabb törvényenkívülisége.

Összegzés

A fent bemutatott két példa alapján azt láthatjuk, hogy a kitaszítás büntetése egyaránt sújthatott mindenkit, függetlenül társadalmi rangjától. Ugyanakkor korántsem elhanyagolható tényező az elkövető és az áldozat személyének vizsgálata. Első példánkban a két ember között igen nagy társadalmi szakadék volt, bár mindketten szabad emberek voltak. A második esetben viszont két egyenrangú emberről van szó. A tekintély és hatalom minden korban védelmet biztosíthat. A kitaszítást, mint büntetést tehát tekinthetjük mindenkire vonatkozóznak, de a következmények semmiképpen sem ugyanazok. Ez azonban nem az ítékezés hibája, hanem következmények szabályozatlansága. A kitaszítás ugyanis a halálos ítélettel egyenértékű büntetés, de ugyanakkor benne rejlik a lehetőség, hogy az elítélt új életet kezdhesen. Ne feledjük: az Izlandot benépesítő első telepesek között sok ilyen törvényen kívüli ember akadt, aki például a mai Norvégia területéről érkezett.⁴⁷

⁴⁶ GÍSLI 1973. 117. „*Þat er nú þessu næst, at Gísli gerir orð mágum sínum, Helga ok Sigurði of Vestgeiri, at þeir fari til þings ok bjóði sætt fyrir hann, at hann yrði eigi sekr.*” GÍSLA 67.

⁴⁷ Grönlandt pelfeldözzé, Erik Þorvaldsson azaz Vörös Erik is éppen ilyen katasztrofált férfi volt – apját pedig gyilkosságért taszították ki Norvégiában.

BIBLIOGRÁFIA

- GÍSLA Gísla saga súrsonnar. In: *Vestfirðinga sǫgur*. Szerk.: ÞÓRÓLFSSON, Björn K–Guðni JÓNSSON. Reykjavík, 1943. 1–118.
- GÍSLI 1973. Gíslí története. In: *Három izlandi történet*. Szerk.: SZABÓ Ferenc. Budapest, 1973. 69–152.
- HIT *Három izlandi történet*. Szerk.: SZABÓ Ferenc. Budapest, 1973.
- HRAFNKELS Hrafnkels saga freysgoða. In: *Austfirðinga sǫgur*. Szerk.: JÓHANESSON, Jón. Reykjavík, 1950. 93–133.
- HRAFNKELL 1973. *Hrafnkell története*. In: *Három izlandi történet*. Szerk.: SZABÓ Ferenc. Budapest, 1973. 29–68.
- ÍSLENDINGABÓK Íslendingabók. In: *Íslendingabók, Landnámabók*. Szerk.: BENEDIKTSSON, Jakob. Reykjavík. 1968. 1–28.
- NJÁLS SAGA *Njáls saga*. In: Íslendinga Sögur. Ellefta Bindi. Rangæinga Sögur. Szerk.: JÓNSSON, Guðni. Íslendingasagnaútgáfan, Reykjavík, 1947. 1–434.
- FÖLPERZSELT TANYA *A fölperzselt tanya*. In: *Kopasz Grim fia Egill, A fölperzselt tanya*. Budapest, 1995.
- GRÁGÁS FINSÉN, Vilhjámur (szerk.): *Grágás - Konungsbók*. Odense, 1974.
- GRÁGÁS 2006. BESASSON, Haldur-Robert J. GLENDING: *Laws of Early Iceland: Grágás I*. Winnipeg, 2006.
- KGE *Kopasz Grim fia Egill, A fölperzselt tanya*. Budapest, 1995.
- BYOCK 2001. BYOCK, Jesse: *Viking Age Iceland*. London, 2001.
- CLOVER 1993. CLOVER, Carol J.: Regardless of Sex: Men, Women and Power in Early Northern Europe. *Representations* 44 (1993).
- FOOTE 1970. FOOTE, Peter–David M. WILSON: *The Viking Achievement: The Society and Culture of Early Medieval Scandinavia*. London, 1970.
- GYÖNKI 2013. GYÖNKI Viktória: Emberölés esetén fizetendő váltság a Grágásban. A korai izlandi igazságszolgáltatási gyakorlat. In: *Micae Mediaevales III. – Fiatal történészek dolgozatai Magyarországról és Európáról*. Szerk.: GÁL Judit–PÉTERFI Bence–VADAS András–KRANZIERITZ Károly. Budapest, 2013. 45–63.
- KJARTANSSON 2009. KJARTANSSON, Helgi Skúli: Law Recital According to Old Icelandic Law: Written Evidence of Oral Transmission? *Scripta Islandica* (2009:60) 89–104.
- MILLER 1983. MILLER, William Ian: Choosing the Avenger: Some Aspects of the Bloodfeud in Medieval Iceland and England. *Law and History Review* (1983:2) 159–204.
- ROESDAHL 2007. ROESDAHL, ElseE: *A vikingek*. Budapest, 2007.
- SIGURÐSSON 2004. SIGURÐSSON, Gíslí: *The Medieval Icelandic Saga and Oral Tradition: A Discourse on Method*. Cambridge-London, 2004.

GYÖNKY, VIKTÓRIA

**'Crime and Punishment' – The Destiny of Two Outlaws in the 10th-
century Iceland**

The Icelandic society functioned according to strict rules right after the settlement in Iceland. The men who broke the laws could get the most serious punishment and become outlaws. However, the consequences of being an outlaw were not always the same. I would like to give an insight by presenting the lives of two Icelandic men in the 10th century who were both outlawed for committing murder.

Tartalom

Előszó	5
Külpolitika	7
RÉVÉSZ ÉVA: Radomir és „Magyarország királya” leányának a házassága	9
BÁRÁNY ATTILA: Adalékok az 1521-es magyar-török viszonyhoz a nyugati követjelentések tükrében	21
Társadalomtörténet	39
KISS P. ATTILA: A sirmiumi háború (504–505). Kapcsolatok az osztrogótok, Bizánc és a gepidák között a 6. század elején	41
B. HALÁSZ ÉVA: A körösi várjobbágyok útja a nemességbe	61
Tisztségek, méltóságok és életutak a középkorban	69
SZÉKELY GUSZTÁV: A Borsák tartományúri hatalma Ugocsa vármegyében	71
SZÓCS TIBOR: Nádorhelyettesítő tisztségek a 14. század közepéig	77
BARTHA ANNAMÁRIA: A királynéi udvarbírói tisztség és viselői Károly Róbert uralkodása idején	91
Egyháztörténet	105
N. VIDA BEÁTA: A menedékszíri karthauzi krónika	107
KISS GERGELY: A Sainte-Chapelle intézménye és lehetséges magyar kapcsolatai	127
KOVÁCS SZILVIA: A ferencesek és Jajlak katun	151
MALÉTH ÁGNES: Az avignoni pápaság a 14. századi francia nyelvű krónikákban	163
Oklevelek és pecsétek	179
NOVÁK ÁDÁM: Vizsgálati szempont egy 15. századi arisztokrata működéséhez - Perényi János tárnokmester pecsétjei	181
TEISZLER ÉVA: Anjou István herceg pecsétjei	201
Történeti földrajz	213
SZEBERÉNYI GÁBOR: Szlavónia határai a 13-14. században. Megjegyzések a Dráva és a Gvozđ határszerepének megítéléséhez	215
TÓBER MÁRTA: Cegléd késő középkori határvitái: tájtörténeti elemzés	227
GÁLFFY LÁSZLÓ: Városok, birtokosok, társadalmak a folyamterben. A Duna magyarországi felső szakasza Győr és Buda között (13. század vége–14. század közepe).	251

Elbeszélő források	261
HALMÁGYI MIKLÓS: „Neveden szólítalak” Nevek és névváltoztatási szokások a 10–11. századi uralkodók és népek történetében	263
CSÁKÓ JUDIT: Bővíthetett-e a hunhagyomány a 13. századi Magyarországon?	277
 Hadtörténet	299
IGAZ LEVENTE: Arnulf herceg 913-as győzelme a magyarok felett. Néhány megjegyzés a X. század első felének Kárpát-medencei had- és politikatörténetéhez	301
SZABÓ PÁL: Ostromolhatta-e I. Bayezid szultán Nándorfehérvárt?	315
 Gazdaságtörténet	331
SZENDE LÁSZLÓ: Kolostori kézművesség az Árpád-kori Magyarországon	333
VAJDA TAMÁS: Vízimalmok építésével előidézett, mesterséges áradások a középkori Magyarországon	347
 Régészet	363
TAKÁCS MELINDA: A 9. századi Felső-Tisza-vidék problémás kérdéseiről a telep kutatás tükrében	365
BERTA ADRIÁN: Megjegyzések az aracsi középkori templom történeti és régészeti kutatásához	381
 Jogtörténet	393
GYÓNKI VIKTÓRIA: „Bűn és bűnhődés” - két törvényen kívül ember sorsa a 10. századi Izlandon	395

A Medievalisztikai PhD-konferenciák eddig megjelent kötetei

Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk.: Homonnai Sarolta–Piti Ferenc–Tóth Ildikó. Szeged, 1999.

Tanulmányok a középkorról. A II. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai. Szerk. Balogh László–Szarka József–Weisz Boglárka. Szeged, 2001.

Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai. Szerk. Weisz Boglárka. Szeged, 2003.

Medievalisztikai tanulmányok. A IV. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai. Szerk. Marton Szabolcs–Teiszler Éva. Szeged, 2005.

Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai. Szerk. Révész Éva–Halmágyi Miklós. Szeged, 2007.

Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szerk. G. Tóth Péter–Szabó Pál. Szeged, 2010.

Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai. Szerk. Kiss P. Attila–Piti Ferenc–Szabados György. Szeged, 2012.

Kiadja:

Szegedi Középkorász Műhely

Felelős kiadó:

Sebők Ferenc

Borítóterv:

Tóber Márta

Borítókép:

Lázár deák térképe (1528)

Nyomdai kivitelezés:

JATEPress

ISBN 978-963-315-242-3